
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
मुमुक्षु[illegible]	—	धर्मशास्त्र	पूर्ण	—	६/१५	५००	संस्कृत	कागद				

M. 2992

॥मुमुसुव्येवहारप्रकर्णप्रारंभः॥ ॥पत्रेसंख्या ६२

॥ श्रीहनुमते नमः ॥ ॥अजमजरमाद्यमेकं निजसौख्यत्वं वांचिताखिलानं
निगमा॰ [illegible] ॥१८॥१॥ श्रीरामादिवचनमुखेन वर्णितापि साधनसंपन्नमुमुक्षुभिः ॥ केनक्रमेणाव्य
[illegible] थवचनयातत्वविश्रांतिर्लभ्य इति प्रत्येकं विविच्य तेषामुपदेशाय द्वितीयं प्रकरणमारभमाणः ॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच
[illegible] रात्संबुद्ध पित्रा चोक्ते यविश्वसन् ॥ जनकोक्त्या शुकस्तत्वे विश्रांत इति कीर्त्यते ॥ तत्रादौ मंदवैराग्यादिसाधनानां सहसैवाधिका
[illegible] निश्रमेण श्रवणादौ प्रवृत्तिर्माभूदिति शुकाख्यायिकया तत्परिपाकलक्षणं निदर्शयन्नाचार्योद्दैवविद्याविदितासाधिष्ठं प्रापदि

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इति नादेन महता वचस्युक्ते समागते ॥ राममग्र
गतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१॥ न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥२॥ के
वलं मार्जनामात्रं मनागेवोपयुज्यते ॥ स्वभावविमले नित्यं स्वबुद्धिमुकुरे तव ॥३॥
तिश्रुतेः ॥ कुलाचार्यवसिष्ठं श्रीरामस्योपदेश
नाय पूर्ववृत्तांतस्मारणतत्त्वोपदेशोपक्रमाभ्यां प्रोत्साहयिष्यन्स्वप्रयोजनसिद्धौ श्रवणाय त्वरमाणो विश्वामित्रः राघवं प्रथममभ्य
भाषतेत्याह इतीति ॥ सभायामागतैः ॥ सिद्धैः अग्रगं तं पुरः ॥ स्थितं अधिकारसीम्नि स्थितं च मुख्याधिकारिणं दौर्लभ्याद्रामे रसज्ञत
मत्वाद्दूर्निष्पमाणब्रह्मचर्यायां च प्रीत्या ॥१॥ ज्ञेयं अज्ञातत्वादवश्यज्ञातव्यं ॥ सर्वं हेयोपादेयरहस्यं ॥ तथा न्वसारासारविवेचनपरया
बुद्ध्या परमार्थसारभूतमखंडाद्वयचिन्मात्ररूपमात्मतत्वमपि त्वया विदितमेवेत्यर्थः ॥२॥ तर्हि किं तु तो न विश्रांतिस्तत्राह ॥ केवलमिति
मार्जनाऽविश्वाससंदेहमालिन्यनिराकरणं तावन्मात्रं स्वबुद्ध्या विदितेऽपि प्रमाणाचार्यादिसंवादमंतरेण विश्वासाभावादित्यर्थः

तथा चाहुर्वैलक्षण्यपि शिक्षितानाम सन्न प्रत्ययवेतसि ॥३॥

राम
१

सान्निधानाद्विलासिनीनां करांभोरुहेषु हंसयमानेषु चामरेषु श्रवणाकुंतार्थे समाधिनालीने विवेतिनिस्यंदत्वदर्शनादुत्प्रेक्षा मुक्तघुर्घुररवेषु तत्क कंकणकिंकिणारवेषु वयांस्येव वायसास्तेषु तरौ इति सदृशोपमा ५ तद्देषु विचारत्वेषु ६ नमसः भूमावेव घनत्वादुपरितनांबर पीगत्वेनोत्प्रेक्षा यथाज्ञाचार्यागमनेनारोप्य उत्तिष्ठन् पीठं परित्यजति तद्वत्सूर्यस्योदये परित्यक्त नमः पीगेसतीत्यर्थः ७ रसात् प्रेमार्द्रभावात्तस्यायमाशुक्तवर्षणादिति मुक्तवर्षणप्रयुक्तादार्द्रभावादितियावत् ८ यत्नेन आत्मपरावर्त्यस्थिते ९ शिक्षाबलविचक्षणत्वादेव विलसत्तदिस्फुरत्लक्ष्म

करांभोरुहहंसेषु लीनेषु श्रवणादिव मुक्तघुर्घुरवादेषु वायसेषु तराविव ५ नासाग्रपरिविश्रांततर्जन्यंगुलिकोटिषु विचारयत्सु विता नकालं तत्तेषु राजसु ६ रामे विकाशमायाते प्रभाते इव पंकजे परित्यक्तनमः पीगे सूर्यो दयइवांबरे ७ आकर्णयति वासिष्ठी गिरो दशरथे रसात् कलापिनीव जीमूतनिन्हादात् मुक्तवर्षणात् ८ आत्मत्यसर्वभोगेभ्यो मनोमर्करचंचलं श्रवणं प्रतियत्नेन सारणे मंत्रिणि स्थिते ९ वसिष्ठोक्तपरिज्ञातरवात्मनो दुकलामले लक्ष्मणे विलसत्त्वक्षे शिक्षाबलविचक्षणे १० शत्रुघ्ने शत्रुदलनेचेतसा पूर्णतां गते अलमानंदमापाते राकाचंद्रोपमोस्थिते ११ सुमित्रे मित्रतां याते मानसे दुःखशीलिते विकासितहृदयेजाते तत्कालइव पंकजे १२ तत्रस्थेषु तथान्येषु तदा मुनिषु राजसु सुधौतचिरंत्नेषु प्रोल्लसत्स्विव चेतसा १३ उदभूत्तदयन्नात्राः कल्पाभ्ररव मांसलः अथम ध्यान्हशंखानामब्धिघोषसमस्वनः १४ महतानेन शब्देन तिरोधानं मुनेर्गिरः ययुर्जलदनादेन कोकिलध्वनयो यथा १५ मुनिरंतरयां चक्रे स्वां वाचमथ संसदि -जितसारो गुणः केन महतां समुदीर्यते १६

बलत्यस्पतथाभूते १० अलंपूर्णमानंदं आयाते प्राप्ते ११ सुमित्रे मंत्रिविशेषे दुःखशीलितेमानसे मित्रतां वश्यतां याते सति विकासित हृदयेजाते अंबुजपक्षे आप्रातर्मानसे सरसि मनसि च दुःखेन शीलिते चिंतिते शो भनेमित्रे सूर्ये मित्रतां उदये न प्रीतिकरतां याते सति तत्काले विकासित हृदये जाते १२ प्रोल्लसत्स्विव ज्ञातेषु इति यथायोगं विपरिणामेन सर्वत्रानु षज्यते १३ आश्रादिशः कल्पाभ्रैः रवइव मांसलः बलवान् १४ मुनेर्वसिष्ठस्य १५ अंतरयां चक्रे निरोदधे उपसंजहार इतियावत् जितः अभिभूतः सा

१७ अन्हा निर्वृत्तमान्हिकं वक्ष्यामो वयमिति शेषः १८ मध्यान्हं मध्यान्हे यदुपपन्नं युक्तं द्विजन्मनां नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति यत
तदिदं मयापि कर्तव्यमित्यन्वयः १९ २० मुनिना समं ससदाः सभास्थसर्वजनसहितो दशरथोप्युत्तस्थौ २१ अलिलोचना इति सभाया अपि विशेष
णं २२ अत्र समध्यान्हकाले अस्ताचले सूर्योदयकालः करिणामुत्थानयोग्य इत्याशयेन संध्याङ्गाविति विंध्याङ्गावित्ति पाठे स्थानोपमा २३ यतो
रत्नपूर्णा अतः सा दशरथादरुणांभोदसंध्यासमयस्य सूचनी स्मारिकेति यावत् २४ पतद्भिरुन्नतं सविश्रांतैर्भृंगैः आहितघुंघुमामुकुरानामुद्दामे

मुहूर्तमात्रं विश्रम्य श्रुत्वा मध्यान्हनिस्वनं घने कोलाहले शांते रामं मुनिरुवाच ह १७ रामाद्यतनमेतावदान्हिकं कथितं मया प्रातरस्युन
वक्ष्यामो वक्तव्यमरिमर्दन १८ इदं नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं तत् द्विजन्मनां मध्यान्हमुपपन्नं यत् कर्तव्यं नावसीदति १९ त्वमप्युत्तिष्ठ सुभ
गसमलाचारसत्क्रियां अचाराचारचतुरः स्नानदानार्चनादिकं २० इत्युक्त्वा मुनिरुत्तस्थौ समं दशरथः प्रभुः ससदास्सेंदुरादित्य इव द्याद्रि
तटादिव २१ तयोरुत्तिष्ठतोः सर्वा सभोत्थानुमकंपन मंदवातपरामृष्टा नलिनीवालिलोचना २२ उत्तस्थौ सावतंसोत्थभृंगमंडलमंडिता
करिसेनेव संध्याङ्गा वालोलकरपुष्करा २३ परस्परांगसंघट्टचूर्णितांगदमंडली रत्नपूर्णारुणांभोदसं[illegible]ध्यासमयसूचनी २४ पतदुत्तं
सविश्रांतभृंगोपहितघुंघुमा मुकुरोद्दामविद्योतशक्रचापीकृतांबरा २५ कांतालताहस्तदलचारुचामरमंजरी वनैलेखेव विक्षुब्धवार
वारणमंडला २६ कंचुककरकभारकाकृतान्योन्यततांबरा वातव्याधूतपुष्पेव मंदारवनमालिका २७ कर्पूरकणनीहाररचितामलवारि
दा शारदिकरमालेव प्रसृताशेषभूमिका २८ लोलमौलिमणिप्रांतपाटलांबरकोटरा संध्येवाफुल्लनीलाब्जा कार्यसंहारकारिणी २९ ७॥

र्तनामणिविद्योतैः शक्रचापीकृतमंबरमाकाशं वस्त्रजातं वा यया सा २५ कांतालक्षणानां लतानां हस्तलक्षणेषु दलेषु पल्लवेषु चारुचामरलक्षणाः मं
जर्यो यस्यां तथाविधा वनलेखेवेत्यर्थः २६ कंचुकीभिः कटकभाभिः रक्तीकृतान्यन्योन्यमाकर्षणात् तनानि विस्तृतान्यंबराणि यस्यां २७ कर्पूरकणल
क्षणैस्तत्सदृशैश्च नीहारैर्हिमकणैः उड्डीयमानैः रचिताः अमलाः शुभ्रा वारिदा यया अत एव नीहारकाशपुष्पादिभिर्व्याप्ताशेषभूमिका शार
दिकरमालेव स्थिता २८ कार्याणां दिनकृत्यानामुपसंहारकारिणी २९

३० भूभृतां रात्रं तां पर्वतानां चन्द्रनैः ३१ ३२ रसेत्र ब्रह्मरसे जले च विहार वितानेकाविदाः ३३ आवर्जनमनुत्तानतदुन्मुखाल्लम्रनीक्षाः ५३ ३४ वनास्य
दाः वानप्रस्थाः ३६ ३७ ३८ ३९ तस्मादाश्रमप्रदेशात् ४० अथ ध्वरान्नागान् संस्तुतानां प्रशस्तानां गुणानां गोचरानाश्रयानि नियावत् यथा
क्रमं विसृज्य स्वगृहं प्रविश्य पेनिशेषः द्विजजनानां वासरोचितां पंचयज्ञक्रियां च कारेत्यर्थः ४१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रक

रत्नांशुसलिलापूरमुखपद्मनिरंतरा पद्मिनीवालिवलितानूपुरारवसारसा ३० संततासासभोतस्थोभूभृच्छतसमाकुला भूतसंत
तिसंतैर्भ्रांतास्त्रिर्नवमिवोदिता ३१ प्रणम्यायन्नृपं भूपानिर्ययुर्नृपमंदिरात् शक्रचापीकृतारत्नैरंबुधेरिव वीचयः ३२ सुमंत्रोमंत्रि
णश्चैव वसिष्ठमथ भूमिपं प्रणम्य जग्मुः स्नानाय रसविज्ञानकोविदाः ३३ वामदेवादयश्चान्ये विश्वामित्रादयस्तथा वसिष्ठं पुरतः कृत्वा त
स्थुरावर्जनोन्मुखाः ३४ राजा दशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजं तद्विसृष्टो जगामाथ स्वकार्यार्थमरिंदम ३५ वनं वनास्पदा जग्मुर्मो
मेव्योमनिवासिनः नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाय ते ३६ महीपतिवसिष्ठाभ्यां प्रणयात्प्रार्थितः प्रभुः वसिष्ठसद्मनि निशां विश्वामि
त्रोत्सवाहयत् ३७ वसिष्ठः सह विप्रेंद्रैः पार्थिवैर्मुनिभिस्तथा उपास्यमानो रामाद्यैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ३८ जगाम स्वाश्रमं श्रीमान्सर्व
लोकनमस्कृतः अनुयातस्सुरौघेण ब्रह्मलोकमिवाब्जजः ३९ तस्मात्प्रदेशाद्रामादीन्मुनिर्दशरथात्मजान् सर्वान्विसर्जयामासपादो
पांतेनतानसौ ४० नभश्चरान्धरणिचरानधश्चरान्विसृज्यसंस्तुतगुणगोचरांश्च तान् यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्ववांश्चकारतां द्विजजन
वासरक्रियां ४१ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रथममाह्निकवर्णनं सर्गः १ श्रीवाल्मीकिरुवाच तेसमेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशि
त्विषः चक्रुः सर्वमशेषेण स्वस्य स्वसुदिनक्रमं १ वसिष्ठो राघवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः इति चक्रुस्स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु
२ सस्नुः कमलकल्हारकुमुदोत्पलहारिषु जलाशयेषु चक्राह्वहंससारसराजिषु ३
रणे प्रथमः सर्गः १ इहाह्निकक्रियारात्रौ रामस्य श्रुत
चिंतनं बुद्धेः श्रुतार्थस्थैर्यार्थं प्रार्थनाचोपवर्ण्यते दिनक्रमं आह्निकं १ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्रुः स्वगृहेषु वीथिषु तथा बहिश्चयान्युचिता

वा॰रो॰उप॰
३

५ अमरसयसु देवालयेषु स्वेषु स्वगृहेषु च ५ ६ दिवसस्तनुः सूक्ष्मोऽभवत् अष्टांगशेषत्वादष्टमभागशेषत्वात् ७ तत्कालोचितचेष्टया पुराण धर्मशास्त्रावलोकनादिरूपया ८ ९ ततइत्युपात्तस्यतदुत्तरकालस्य क्षीरोदः कामिनीएवं इंदिरक्रांतसंगमप्रयुक्तशोकहरणानंदस्य चंद्रसंग मप्रयुक्तस्तापापशमनोऽवशपायः इतिक्रमेणोपमानानि १० दीर्घीभूतमिंदुबिंबमिवरम्येषु ११ तद्व्यवहारिणीतत्कालोचितविषयभोगानिद्रा

गोभूतिलहिरण्यानिश्रायनान्यासनानि च ददुर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यंशुकानि च ५ हेमरत्नविचित्रेषु स्वेषु चामरसयसु आनर्चु रच्युतेशानकुनाशार्क्कादिकान्सुरान् ५ पुत्रपौत्रसुहृद्बंधुमित्रगणैः सह ततआस्वादयामासुर्भोजनान्युचितानि वै ६ एतस्मि न्समये चास्मिन्नगरे दिवसोऽभवत् तनुरष्टांगशेषत्वादृष्टोनचमनोहरः ७ सायंतनदिनांतं ते तत्कालोचितचेष्टया अनयन्नंशुभिः सा र्धयावद्स्तं पयोरविः ८ संध्यांववंदिरे सुषुजेपुश्चैवाघमर्षणं पेठुः स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गाथा मनोहराः ९ ततश्चाभ्युदिता क्षपामा कामिनीशोकहारिणी क्षीरोदादिव माहेंद्री चंद्रावतापदायिनी १० शनैरास्तीर्णपुष्पेषु कीर्णकर्पूरमुष्टिषु दीर्घेंदुबिंबरम्येषु तु स्तुलत्येषु राघवाः ११ अथरामाइतेन्येषां तत्रतद्व्यवहारिणी व्यतीयायशनैः क्षपानासुहूर्तद्वयशोभना १२ तस्ड्डौरामस्तुतामेवबाल्यसिद्धां वचनावली चिंतयन्मधुरोदरांकरिणीकलभोयथा १३ किमिदंनामसंसारभ्रमणं किमिमेजनाः भूतानि च विचित्राणि किमायांति प्र यांति किं १४ मनसः कीदृशं रूपं कथं चैतत्प्रशाम्यति मायेयं साकिमुत्थास्यात्कथंचैवनिवर्त्तते १५ निरन्नपानयाकः स्यात्कुतोदोषो थवाभवेत् कथमात्मनिचैवायं ततेसंकोचआगतः १६ किमुक्तं स्याद्भगवतामुनिनामनसः क्षये किंचेंद्रियजयेप्रोक्तं किमुक्तमथवा त्मनि १७ जीवश्चित्तं मनो माये सेवमादिभिरात्ततेः रूपैरात्मैवसंसारं तनोतीममसन्मयं १८ एभिरेवंमनोमत्रतंतुबद्धैः क्षयंगतैः दुः खोपशांतिरेतानि सुचिकित्स्यानि नः कथं १९ दिव्यवहारवती १२ कलभः करिशावः करिणीमातरंयथा १३ चिंताथकामोनानि १४ दीर्घी

रमेवप्रपंचयतिकिमित्यादिना १४ १५ सर्वभोग्यभोक्तृभोगनिरत्ते दोषः पुरुषार्थ विघातोभवेत् ततेआकाशादपिविस्तीर्णे १६ किंसाधनंफलं चोक्तंस्यात् आत्मनिविज्ञातेरतिशेषः १७ १८ दुखोपशांतिः सिद्ध्यतीतिशेषः एतानिमनोमायादिरूपाणि १९ ७॥

३

भुज्यंत इति भोगा विषयास्त एव संस्कारात्मना यद्यनो भूय चित्ताकम्राणवरकलात् दुःखसहस्रधारावर्षिलाज्ज्याभ्राणि तान्यनुसृत्य मालेव वलयति वेष्ट
यतीति मालावलयां धीवृत्तिलक्षणां बलाकां बकीं कथं पृथक्करोमि विवेकेन परावर्त्तयामीति यावत् पयसो दुग्धस्य धारां भागमिति यावत् २० ननु किं
विमर्शैर्नित्यज्यतां भोगास्तत्राह भोगा इति विपदां प्रतीकारे इति निरोधः सर्वात्मना भोगत्यागे जीवनासिद्धेस्तदर्थमल्पस्यापि भोगस्योपादाने वासनादृ
ढे संकटमागतमित्यर्थः २१ संकटांतरमप्याह मनोमात्रमिति इदं प्राप्यमवश्यप्राप्तव्यमात्मतत्वं मन एव मीयते प्रमीयते ऽनयेति मात्रा प्रमा
णं येस्य तथाविधं तच्च मनः अस्माकं इदं बाह्यमेव विषयजातमेव प्रयुज्यते येन तत्प्रयोजनं निष्पत्तिहेतुभूतं पुरुषार्थभूतं च यस्य तथाविधं स

भोगाभ्रमालावलयां धीबलाकामिमां कथं पृथक्करोमि मोपयसो धारां हंस इवांभसः २० भोगास्त्यक्तुं न शक्यंते तत्त्यागेन विना वयं
प्रभवामो न विपदां अहो संकटमागतं २१ मनोमात्रमिदं प्राप्यं तच्चैवेदं प्रयोजनं संपन्नं नो गिरिगुरुर्मैरिव्याद्यक्षः शिशोरिव २२ परमां-
शांतिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा बालेव लब्धदयिताकं चित्त्वाप्स्यति नो मतिः २३ कदोपशांतसंरंभं विगताशेषकौतुकं अपापमात्मवि
श्रांतं ममस्यात्पावनं मनः २४ कलाकलापसंपूर्णाच्छशांकादपि शीतले पदे सुरूढं विश्रम्य भ्रमिष्यामि कदा जगत् २५ कलनापेलवं रू
पमुत्सृज्यालीनमात्मनि कदैष्यति मनः शांतिमंभसीव तरंगकः २६ तस्मात्तरंगाकुलितमात्तग्रामकरमालिनं कदा संसारजलधिं नी
र्त्वास्मामहमज्वरः २७

तमोऽख्यातिः गिरितोऽपि गुरु दुरुद्धरं संपन्नं यथा शिशोर्मैरिव्याकल्पितो यक्षः तथा च विषयाधीनसिद्धिकं मनस्तेभ्यो
निवर्त्तयितुमेवाशक्यं निःस्वरूपतापत्तेस्तद्वनिवृत्तौ तु नतवसाक्षात्कारे प्रमाणतलकुं न शक्यमिति संकटांतरमित्यर्थः २२ यदि तु निर्वासनं
सर्वविषयोपरामेपि ब्रह्माकारतामात्रावलंबनेन मनोवस्थापयितुं शक्येत तदास्यादभिलषितसिद्धिरिति चिंतयन्नाह परमामिति लब्धोद
यितः कांतो यया तथाविधा बाला तरुणी वलब्धब्रह्माकारा सती किंचिदन्यं भोगं नो प्राप्स्यति न स्मरिष्यतीत्यर्थः २३ तादृशं प्राप्तसुखं कंरुते कदेत्या
दिना संरंभः क्रोधः कौतुकं कामः पापग्रहणं पुण्यतद्भयकार्याणामप्युपलक्षणं २४ ससंभ्रमिकापर्यंतं सुरूढं यथा स्यात्तथा विश्रम्य
जीवन्मुक्तिसुखं प्राप्येति यावत् २५ आत्मनि आलीना तिरोहितं सत् २६ २७ श्रीरामाय

मुमुक्षूणां प्राप्यासु पदवीषु पदेषु २८ अंगनिष्ठीपुत्रपश्वादीनि रत्नपादादीनि च धातवः स्वर्णरूप्यादयस्तैरासक्त्याऽऽसादयन्त्यः तेभ्यः क्षीयमाणेभ्यो भयंकरः २९ ३० विषयाभिमुखाकर्षणलक्षणदुरीहाभिर्दुश्चेष्टाभिर्दग्धो देहो यैस्तथाविधानींद्रियाणि विषयहेलया कृतदुःखानि संतरिष्यंती त्यर्थः अथवा इंद्रियाणि कर्तृणि दुरीहादुष्टविषयाभिलाषैस्तत्प्रयुक्तानि दग्धदेहानि भावनानानाशरीराणि कर्मविषयहेलयादुःखेभ्यः दुःखानि परिहर्तुं कदा तारिष्यंतीति योजना दुःखेभ्य इति सुखदुःखतत्क्रियायामिति चौरादिकाद् दुःखधातोर्भावे यन्निःसमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ३१

करीपक्रमगुह्मसुपदवीषु विचक्षणाः मुमुक्षूणां निवत्स्यामो निःशोकं समदर्शिनः २८ संतापितसमस्तांगः सर्वधातुभयंकरः संसृति ज्वर आदीर्घः कदा नाशमुपैष्यति २९ निर्वातदीपलेखेव कदा चित्तं गतव्यथं शममेष्यति हे बुद्धे सुप्रकाशाघनांतरं ३० कदेंद्रियाणि दुःखेभ्यः संतरिष्यंति हेलया दुरीहादग्धदेहानि गरुत्मंत इवार्णवात् ३१ अयं सोऽहं रुदन्नरुदं इति व्यर्थाहितो भ्रमः शारदीवासिता मे घः कदा नाशमुपैष्यति ३२ मंदारवनलेखासु यामेतिरस्नातृणायते याचे तत्पदमात्मीयं संप्रातुं पामकदा वयं ३३ वीतरागजनप्रोक्तानिर्मलाज्ज्ञानदृष्टयः कच्चित्परं तु यामि मनः कारिष्यंतीति मे वद ३४ हा तात मातः पुत्रेति गिरा मासामहं पुनः भाजनं चिनमा भूवं भोजनं दुःखभोगिनं ३५ हे बुद्धे भगिनि भ्रातुरर्थितां एरयाशु मे आवयोर्दुःखमोक्षाय विचारय मुने गिरिः ३६

पशुपुत्रधनान्नपानादीनाम लाभवियोगादिना हरुदति मृतमैरोदन निमित्त भयंतः अयं देह एव सप्रसिद्ध आत्मा अहं चेति व्यर्थ एवं पूर्वदेहवासनाकामकर्मपरंपरोहितं भ्रमः प्रबोधवैमल्येन शारदिप्रस्तायां वार्षिकः असतो मेघ इव कदा नाशमुपैष्यतीत्यर्थः ३२ उत्कर्पानुमुक्षुपास्वर्गोपि त्स्वस्पतृणवज्ज्ञानीत्याह मंदारेति मतिःसुखानुभावः अहं याचे वांछामीति यावत् वयमित्यस्मदो द्वयोश्चेति बहुवचनं ३३ इदानीं मत्तश्चादीन्विवेकग्रहणाय प्रार्थयते वीतरागेत्यादिना हे मनः त्वपिपरं स्थानं कच्चित्करिष्यंति ३४ अहं दुःखलक्षणानां भोगिनाम जगराणां भोजनं भक्ष्यं सन्त्रासामाक्रंदगिरां पुनर्भाजनं मा भूवमित्यन्वयः ३५ जीवबुद्ध्योरेकोविद्ध्योदरोद्भूतत्वाद्भगिनीति संबोधनं मुनेर्वसिष्ठस्य ३६ श्रीरामायनमः

४

सतिसाध्वितिपात्रसज्जनप्रसादेनपश्चादुत्पन्नत्वात्सुतेपुत्रिमतेसन्मतेतेनप्रार्थनेनभवोच्छेदोपलक्षितनिर्णतासंपदे ३७ एवंप्रार्थनयास्थिरीकृता
मतिंवैराग्यप्रकरणादिप्रकरणचतुष्टयार्थस्मरणेः क्रमान्निर्मुक्तेवासिष्ठेतिप्रोक्ताःमन्मुखेनवादिताःस्वयंप्रोक्ताश्चस्थितिप्रकरणांताः ३८ विज्ञा
नगर्भंसुलभंसरलंचाभिर्विज्ञानगर्भैरधिकारिभिराख्यानैर्वासुलभंसुबोधमितिवा ३९ ननुमनसःप्राक्प्रार्थितत्वात्ततएवप्रकरणचतुष्ट
यार्थावधारणासिद्धेः किमर्थंतत्प्रतिरेकेणापुनर्मतिःप्रार्थ्यतेतत्राह कृतमतीति मानसस्यमनसः कृतमतिनिपुणमप्यथास्यात्तथाज्ञातस्त्रोपदृ
स्तुविचारितंभवतिनतत्बुद्धिरध्यवसानमतिर्यदिनोपेतिनांगीकरोतितर्हितत्तथाविचारितमप्यफलंशरवद्घनवन्नरूपत्वेवनास्थिरीभवतीत्यर्थःअ

॥ त्वांपादपतितःप्रीत्यायाचेसन्नतिसुतेमते तेनभयेभवोच्छेदभूतयेसुस्थिराभव ३७ वासिष्ठमुनिनाप्रोक्ताविरक्ताःप्रथमंगिरः ततोमुमुक्षोराचार
उत्पत्तीनांक्रमस्ततः ३८ ततःस्थितिप्रकरणंसमंदृष्टांतसुंदरं विज्ञानगर्भंसुलभंयथावत्स्मरहेमते ३९ कृतमतिज्ञातज्ञोविचारितंयद्युदितदु
पैतिनमानसस्यबुद्धिः भवतितद्फलंशरद्घनाभसत्तमतोमतिरेवकार्यसारः ४० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेउपदेशानुवर्णनंद्वितीयः

ग्रं.०१

सर्गः २ श्रीवाल्मिकिरुवाच तस्यैवंप्रार्थयानत्वेततयोद्दारचिंतया सावतीयायरजनीयस्यसेवार्ककांक्षिणः १ किंचित्तमकडारासुकिंचिद
पारुणासुच नभोविरजतारासुदिक्षुसम्मार्जितास्विव २ प्रभातत्तूर्यघोषेणसममिंदुसमाननः उत्तस्थौराघवःश्रीमान्पद्मःपद्माकरादिव
३ प्रातःस्नानविधिंकृत्वासंपाद्यभ्रातृभिःपुनः प्रहितात्ल्पपरीवारोवासिष्ठसदनंययौ ४

(ततः श्रवः श्रवणेनविचारितेपितत्वेमतिर्मननिकृताध्य
वसायबुद्धिरेवसत्ततंकार्यंकिंतर्ह्यार्थविषयेसारोमुख्याभवतीतिमननायप्रयत्नःकार्यइत्युक्तमेवेत्यर्थः ४० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपश
मप्रकरणेद्वितीयःसर्गः २ उषःस्नानःगृहाद्यातरामप्रभृतिभिःसह वासिष्ठस्यसभायानंप्रस्तावश्चात्रकीर्त्यते तस्यरामस्यएवंप्रार्थययाउक्त
प्रकारयातत्तयाविस्तृतयाचिंतया १ तमोभिःकडारासुकपिशवर्णासु २ ३ संपाद्यनिर्वर्त्यसंध्यावंदनादिकमित्यौचित्याऽऽक्षिप्यते भ्रातृभिःप्र
हितःप्रस्थितःअल्पःपरिवारःपरिजनोयस्यभ्रातृभिःसहप्रहितःआसन्नमाल्पःपरिवारोयस्येतिवा ४

समाधिसंस्थमिति पूर्वमेवरस्नालापात्तः कृतं निर्वर्त्त्य समाधिसंस्थमिति गम्यते ५ तेरामादयः यावत्तमः सम्यगालूर्नछिन्नंभवतितावत्तस्थुः ६
मौनं निःशब्दं यथास्यात्तथा ७ पार्थिवोचितनाचारे पिपार्थिवसदनमिवशोभनं शोभमानं ८ विनयाद्याचारेणप्रियवचनाद्युपचारेण ९
१० ११ अवनतांप्रणम्रजनां १२ निर्जगाम अभिजगाम १३ १४ १५ १६ तेषुमुनिनृपमंत्रिप्रभृतिषुप्रथमसमुपविष्टेषुसत्सुपश्चादन्येचापिस

समाधिसंस्थमेकं तेमुनिमात्मपरायणं दूरएवाननामासोरामोविनतकंधरः ५ तेप्रणाम्यांगणे तस्थुस्तस्मिंस्तेविनयान्विताः यावत्तमस
मालूनंप्रक्तंदिङ्मुखमंडलं ६ राजानोराजपुत्राश्चऋषयोब्राह्मणास्ततः आययुःसदनंमौनंब्रह्मलोकमिवामराः ७ तद्वसिष्ठस्यसदनंबभ्र
वजनसंकुलं हस्त्यश्वरथसंबाधंपार्थिवाचारशोभनं ८ क्षणाद्वसिष्ठोभगवाननुविरराम समाधितः आचारेणोपचारेणजग्राहप्रणतंजनं ९
तथानुयातोमुनिभिर्विश्वामित्रान्वितोमुनिः आरुरोहरथंश्रीमान्सहसाब्जमिवाब्जजः १० ययौगृहंदाशरथंसैन्येनमहतावृतः ब्रह्मेवशक्र
नगरंसमस्तसुरमालितः ११ विवेशावनतांतत्ररम्यांदाशरथींसभां हंसपृथ्वानुवलितोराजहंसइवाब्जिनीं १२ त्रीणितत्रपदान्याशुनदाद
शरथोनृपः निर्जगाममहावीरस्सिंहासनसमुत्थितः १३ विविशुस्तत्रतेसर्वेनृपादशरथादयः वसिष्ठाद्याश्चमुनयोऋषयोब्राह्मणास्तथा
१४ मंत्रिणश्चसुमंत्राद्यास्सौम्याश्चविपश्चितः राजपुत्राश्चरामाद्यास्त्रिपुत्राःशुभादयः १५ अमात्याद्याःप्रकृतयःसुहोत्राद्याश्चनागराः
मालवीयाद्यास्तथाभृत्याःपौराद्याश्चैवमालिनः १६ अथतेषूपविष्टेषुस्वेषुस्वेष्वासनेषुच सर्वेष्वेवोपविष्टेषुवासिष्ठोन्मुखदृष्टिषु १७ सभाक
लकलेशांतेमौनसंस्थेषुबंदिषु वृत्तासुस्थितिवार्त्तासुसौम्येनास्मिन्सभांतरे १८ स्फुरत्सवनमालासुविश्रान्तंभोजकोटरात् परागेषुविजोभ्नेषुमु

यं
क्तादामसुसैधवं १९ वैषूपविष्टेष्वित्यर्थः सर्वेष्वेवेत्यादीनांसर्गसमाप्तिपर्यंतंसर्वेषांसतत्त्वंतानाम्युत्तरसर्गस्थेनइदंदशरथवाक्येनुवाच्ये
त्पत्रसंबंध १७ सभायाःकलेकलेकोलाहलेस्थितिवार्त्तासुपरस्परंरात्रिसुखावस्थितिप्रश्नप्रतिवचनवार्त्तासुवृत्तासुसतीषु १८ अंभोजको
टरान्निर्गत्यसभांविश्रान्त्विति शेषः अतएवांभोजानांपरागेषुमुक्तादामसुचंचलंयथास्यात्तथाविलोलेषुलंपष्टेषु १९ श्रीरामयनमः

२० मृदुषु पर्यंकेषु २१ आलागतैरर्ककरैरवलोकनप्रतियातान्यलोलानि विलोचनानि यासां रत्नप्रभानिकरैः पिंगलासु कोमलासु सुकुमारीषु
तासु प्रगुक्तासु सितचामरधारिणीषु संत्यक्तचापललवं यथास्यात्तथा मौनस्थितासु २ २२ नानारत्नखचितास्वजिरभूमिषु मुक्ताफलानां प्रति
फलानि प्रतिछायाः तन्मूर्तिमाः अर्करश्मिरागाः उदरे यासां तथाविधासु नानापुष्पाकारचित्रासु जातासु अभिनवातपबिंबाए एवमेइति भ्रां
तिबुद्ध्या अलिकुले पुष्पकौघं विकीर्णपुष्पसमूहं नासादयति अलभमाने अत एव भूम्युस्पर्शान्निभसि मेघइव भ्रमति सति २३ तास्मिंस्तत्संगमे

(वातायनेषु) बृहत्कुसुमदोलाभ्यः प्रसृताभ्यः समंततः वाति मांसलमामोदमादाय मधुरानिले २० वातायनेषु मृदुषु कुसुमाकीर्ण
भूमिषु पर्यंकेषूपविष्टासु पत्रपंक्तीषु पुराध्रेषु २१ आलागतार्ककरलोलविलोचनासु रत्नप्रभानिकरपिंगलकोमलासु संत्यक्त
चापललवं चपलासु तासु मौनास्थितासु सितचामरधारिणीषु २२ मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मिरागोदरास्वजितेरभूमिषु पु
ष्पकौघं नासादयत्यभिनवातपबिंबबुद्ध्या भ्रांते भ्रमत्यलिकुले नभसीव मेघे २३ पुण्यैर्वसिष्ठवदनप्रसृतं श्रुतं यत्तत्संततिप्रसृत
विस्मयमार्यलोके सत्संगमे मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्यमन्योन्यमीप्सितमनल्पगुणाभिरामं २४ दिग्भ्यः पुराच्च गगनाच्च वनाच्च सिद्ध
विद्याधरार्यमुनिविप्रगणे वसिष्ठं मौनप्रणाममभितः प्रविशत्यनाबंसोपाश्रु गौरववतासह जातवाके २५ श्रीरामायनमोनमस्ते

सतां समाजे आर्यलोके बहुमतजने प्राक्संचितैः पुण्यैर्यद्वसिष्ठवदनप्रसृतं वचनं श्रुतं तत्स्यसंततस्यात्तद्विस्तारेण प्रसृतविस्मये उद्भूताश्चर्यं य
थास्यात्तथा अन्योन्यं इप्सितं अभिमतं अनल्पगुणाभिरामं मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्यं भाषमाणे सतीति शेषः २४ वनाच्च समागते इति शेषः वि
द्याधराणां आर्यमुनीनां अन्येषां च विप्राणां गणे वसिष्ठं अभितः मौनप्रणामं मौनेन प्रणम्य अश्राबं पिहितास्यं यथास्यात्तथा प्रविशति सति
ततः गौरववता गरीयसा अवरूपसंभाष्येण सह सोपाश्रु अतिमंदस्वरं कर्णसन्निधौ जातवाक्ये सति वसिष्ठमभितः सर्वतः परितः समयानिक
षाहाप्रतियोगेपीति षष्ठ्यर्थे द्वितीया २५ ७॥

यो॰ वा॰ उप॰
६

उन्निद्राणां कोकनदानां रक्तकमलानां कोमलेभ्यः कोशेभ्यः कृष्टानां प्राकरंदनमग्नानां अलिजालानां मकरंदानां सुवर्णानां परागाणां चरागैः रं
जनैः आपिंगले ईषत्पिंगलवर्णे मरुता स्वाभिमर्शाद्धिलोलानां गृहप्रांतघंटानां टंकारगीतैर्विनिपीतानि अभिभूतानि निशांतानां गृहाणां गी
तानि येन तथाविधे मरुति वाति सति घंटाजिह्वाग्रे पिप्पलपत्राकारस्वनान्मंदवातैरपि गृहपल्लवघंटावलिध्वननं दाक्षिणदेशगोपाले च प्रसिद्धं
२६ चंदनामोदैर्मिश्रैश्चलकुसुमरजोभिरंकाः तइत्यंकस्तथाविधे अत एव सरसानां कुसुमदाम्नां उद्दामैर्गंधैरंकितानि सुरभितान्यभ्राणि
येन तथाविधे अगरुतगरुनिर्यासधूमेनान्निलिन्ना तिरोहितवर्णत्वाच्छब्दैरेव विज्ञातानन्तु साक्षाद्दृष्टाभ्रंगाय स्मिन्कर्मण्येन यथास्यात्तथा॥

उन्निद्रकोकनदकोमलकोशकृष्टमग्नालिजालमकरंदसुवर्णरागैः आपिंगले मरुति वाति विलोलघंटाटंकारगीतविनिपीतनिशांतगीते २६
अगरुतगरुधूमे चंदनामोदमिश्रसरसकुसुमदाम्नो द्दामगंधांकिताभ्रे सरति सति वितानांभोरुहामोदलेशैश्चलकुसुमरजोंके शब्दविज्ञात
भृंगं २७ मोक्षोपायेषूपशामप्रकरणे सभासंस्थानं सर्गः ३ श्रीवाल्मीकिरुवाच मेघगंभीरया वचा विश्रब्धपदसुंदरं इदं दशरथो वाक्यमु
वाच मुनिनायकं १ भगवन्त्युस्तनेनत्वं वाक्यसंदर्भजन्मना कच्चिन्मुक्तोसि खेदेन तपः कार्श्यातिशायिना २ त्वस्तनेनोकोय आनंदो विविक्तो व
चसां गणाः अमृतावर्षणेनेव तेनैवाप्यासिता वयं ३ चंद्रांशवइवोत्सार्य तमांस्यमृतनिर्मलाः अंतःशीतलयंत्येनामरुतामलागिरः ४ अप
र्वाङ्गदरायिन्यउच्चैस्तरपराश्रयाः अतिमोहाय हारिण्यः सूक्तयो हि महीयसां ५ (वितानबद्धानामंभोरुहाणामामोदलेशैः सहसरति कृष्वंभ्रवह
तिसतीत्यर्थः २७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनुपशामप्रकरणे तृतीयः सर्गः ३ राजा वासिष्ठवाक्यानां प्रशंसामुनिवाक्यतः रामेण चिंतितार्था
नामनुवादश्च वर्ण्यते विश्रब्धैर्विश्वासातिशायप्रकाशकैः पदैः सुंदरं १ त्वस्तनेन पूर्वेद्युर्भवेन वाक्यसंदर्भेश्वारणजन्मना खेदेन श्रमेण २
आनंदोश्रोत्रानंदशीलः विविक्तो विशदः ३ तमांसि अज्ञानान्यंधकारांश्च ४ इदानीं चंद्रांशुभ्योप्युत्कर्षमाह अपूर्वेति अपूर्वाः अनास्वादितपूर्वाः
कारणान्यन्यश्चानंदो ब्रह्मसुखं प्रयोजनं तदेव मानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांतविषयसुखेभ्यश्चैस्तरं परं तदाश्रया नदविषयाः अतिमोहापहा

मुक्तिलक्षणा ज्योतिर्लता यस्मादुदेति यमाश्रित्योदेति ६ दुरीहितं मानसदोषं दुर्विहितं शारीरदोषं सर्वं समस्तेंद्रियदोषं शमितांश्शेषं दुःस्यांघ्रयः
किरणाः ७ तानेव स्पष्टमाह तन्नमामि तनुताम्यमावशोषणं ८ रसैः सिद्धरसस्तद्वचितैः सिद्धांजनैस्तानीतदृशः ब्रह्मरसाभ्यंजने नानीत प्रत्यगृहशास्त्र
९ हृदयांबरे स्थिते निश्शेषः रूपकबलादेवांतर्भूते इवार्थे गम्यमाने पुनरिवशब्दप्रयोगान्नत्वे स्पष्टार्थोतनार्थः १० अमृतांभसः अमृतांभोधेः ११

॥ आत्मरत्नावलोकैकदीपिका सरसात्मिका यस्मान्मुक्तिलतोदेति सर्वंघः सुजनद्रुमः ६ दुरीहितं दुर्विहितं सर्वं सज्जनसूक्तयः प्रमार्ज्जयं
तिशमितांशोत्तमः कांडमिवांघ्रयः ७ तस्माल्लोभादयोस्माकं संसारनिगडा मुने तवोक्त्या नतु तां यातः शारदीं वासितांबुदाः ८ संप्रवृत्तावयं द्र
ष्टुमात्मानमपकल्मषं रसांजनानीतदृशो जात्यंधा इव कांचनं ९ संसारवासनानाम्नीमिहिका हृदयांबरे प्रवृत्तानेनुनां गंतुं त्वदुक्तिशारदे
वनः १० मुनेमं शारमंजर्यस्त्वरं गाबामृतांभसः ननथाङ्क्षादयंतं संतर्पयो दारधियां गिरः ११ पंच राघवसंपाति महाजनसपर्यया दिनं तदिह
सालोकं शोषाल्लंधादिनालयः १२ रामराजीवपत्राक्ष प्रकृतार्थमिहाव्ययं मुनिमाबोधय पुनः प्रसादे समवस्थितं १३ इत्युक्तोभूद् भन्नात तत्र रामो
भिमुखमास्थितः उवाचेदमुदारात्मा वसिष्ठो भगवान्मुनिः १४ श्रीवसिष्ठ उवाच राघव स्वकुलेकेदीयन्मयोक्तं महामते कच्चित्स्मरसि वाक्या
र्थं पूर्वापरविचारितं १५ उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्वादिगुणभेदतः कच्चित्स्मरसि सर्वासां विभागमरिमर्द्दन १६ कच्चित्सर्वं च सर्वं च सदसच्च स
दोदितं रूपं स्मरसि वेत्स्येव वि विक्तं परमात्मनः १७ यथेदमुदितं विश्वं विश्वेशादेव चेश्वरात् कच्चित्स्मरसि तत्साधो साधुवादैकभाजन १८ ७

यद्यदिनं महतां जनानां ब्रह्मविदां सपर्यया पूजया संयात सफयाति सालोकं सप्रकाशं अंधास्तमोहताः १२ आबोधय पष्ठ १३ आस्थितः त
पविष्टः १४ १५ सर्वासां प्रागुक्तजीवजातीनां १६ सर्वं नटवन्मायया जगद् वेषणास्थितं ब्रह्म असर्वं निष्प्रपंचं सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं सत्यासत्यरू
पं वा मदुक्तं स्मरसि स्वबुद्ध्या दृश्यो भावविविक्तं वेत्स्येव वा १७ विश्वेशात्सर्वशक्तिसंपन्नादीश्वरात् ईक्षणाः एवकारः सांख्याद्यभिमतप्रधानादिकार
णवादनिरासार्थः साधुवादाः प्रशंसाः सदुपदेशाश्च बलात्कालबलात् संख्यया अनंतं देशकालादिनाल्पं तत्वत् १८ श्रीरामायनमो नमस्ते ७

१९ २० त्वय्यस्तनस्य विचारस्य श्रवणात्तद्विषयो वाक्यार्थः विचारितो मननेन परिष्कृतः २१ हेलया अनादरेण हतासां स्थितिरुपदिष्टार्थधारणं येन तथाविधस्य पुरुषाधमस्य न फलतीत्यर्थः २२ विविक्तहृदयः विवेकत्वशालिमनाः विज्ञानलवसाम्य २३ २४ विजृंभितं प्रभाविस्तारः २५ तथैवकृतमिति शेषः तदेवस्पष्टमाह अपास्तेति २६ भवता कर्त्रा उक्तिलक्षणेन विवस्वता सूर्येण करणेन उक्तेनुपदेशेनार्थप्रकाशनविषये विवस्वतास्तु यं भूतेन भवतेति सामानाधिकरण्यं वा आज्ञादिजाड्यशीतापनयसुखकरं २७ अंतःकृतं हृदि कृतं अन्वितं क्रमयुक्तं २८ सर्वाणि

रूपं कश्चिद्वविद्यापाबलाड्गुरुभानतं अनंतमंतवद्यैवसम्यक्स्मरासि सन्मते १९ चिंतमेव नरो नान्यदितियत्प्रतिपादितं लक्षणादिविचारेणा कश्चित्स्मरासि साधु तत् २० वाक्यार्थश्चाखिलः कश्चित्त्वयारामविचारितः त्वय्यस्तनस्य विचारस्य रात्रौ हृदि निवेशितः २१ भूयो भूयः परामृष्टं त्वद्दये कृतनियोजितं प्रयोजनं फलत्युच्चैर्न हेलाहतसंस्थितेः २२ भाजनं त्वं विविक्तानां वचसां शुद्धशालिनां विविक्तहृदयः कं वे मुक्तानामिवराघव २३ श्रीवाल्मीकिरुवाच कमलासनपुत्रेण मुनिनासमहौजसा एवं वितीर्णावसरो रामो वाक्यमुवाच ह २४ श्रीराम उवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञ तत्तवैवत्वद्विजृंभितं यदहं परमोदारो बुद्धवान्वचनं तव २५ (तथैव कृतमिति) यदादिष्टानि तत्सर्वं तथैव न नदृन्यथा अपास्तनिद्रेयामयावाक्यार्थोहृदि चिंतितः २६ भवांधकारस्तनये भवतो कि विवस्वता त्वत्प्रसादितमाज्ञादिवाग्रश्मिपटलं प्रभो २७ तदतीनमदीनात्मन्सर्वमंतः कृतं मया रम्यं पुण्यं पवित्रं च रत्नदंडमिवान्वितं २८ हितानुबंधि तद्दृष्टं च पुण्यमानंदसाधनं शिरसाध्रियते कैर्नो सिद्धैस्त्वदनुशासनं २९ प्रतिक्षिपंतः संसारमिहिकावरणं वयं प्रसन्नास्त्वत्प्रसादेन वर्षांतद्यवासराः ३०

त्वद्वचनानुबंधित्वान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वाद नुल्लंघ्यत्वशासनत्वाच्च तव वचनं अवश्यं शिरसा प्रणम्य त्वदादिकार्यमित्याशयेनाह हितानुबंधीति सिद्धैर्द्विविधैर्योगमंत्रादिसिद्धैः स्वतः सिद्धैः सनकादिभिर्वकैर्न शिरसाध्रियते २९ स्वास्मिंस्तु पदे श्वास्य नैष्फल्यशंकां वारयन्नाह प्रतिक्षिपंत इति निरस्यंतइत्यर्थः वर्षांते शरदि ३०

उपदेशस्य कालत्रयेपि हितकारितामाह आपातेति आपाते श्रवणकाले मध्ये मनननिदिध्यासनकाले सौभाग्यस्य अंतर्मुखताप्रयुक्तस्य शमादिसंपत्सुखस्य अनुत्तमं मोक्षाख्यं फलं यत्र तथाविध उदर्क उत्तरकालो यस्य तत् ३१ सितं स्वच्छं शुभ्रं च आह्लादितानि आनंदैकरसीकृतानि शुभाशुभानि पुण्यपापानि तत्फलानि च येन आह्लादिताः शुभा देवाः अशुभाः सर्पादयश्च येन तद्गोलक्षणं कुसुमं कल्पवृक्षपुष्पं ३२ इदानीं गुरुं तीर्थत्वान्महाह्रदत्वेन रूपयन्संबोधयन्पुनः शिष्यार्थोपदेशवाक्प्रवाहं प्रार्थयते सकलेति सकलशास्त्रविचारे शुचिशारद हे प्रस्तावात्पुण्यजलानां एकमहाह्रद चिरं तव तं मां प्रति प्रस्नुतं तोनुपदेशवाक्प्रसरं भजेत्यर्थः इदं पद्ये सकलशास्त्रलक्ष

आपातमधुरारंभं मध्ये सौभाग्यवर्द्धनं अनुत्तमफलोदर्कं पुण्यं त्वदनुशासनं ३१ विकाशि सितमम्लानमाह्लादितशुभाशुभं त्वद्वचःकुसुमं नित्यं श्रीमत्फलदमस्तु नः ३२ सकलशास्त्रविचारविशारद प्रस्तुतपुण्यजलैकमहाह्रद भज भजस्व वितत व्रतसंप्रति प्रस्तुततां हतकिल्बिषसंततिः ३३ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे राघवप्रश्नस्सर्गः ४ श्रीवसिष्ठ उवाच इदमुत्तमसिद्धांतसुंदरं सुदृशाकृते उपशांतिप्रकरणं शृणु श्रावहितोहितं १ दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः धार्यते जंतुभिर्नित्यं सुस्तंभैरिव मंडपः २ सत्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः हेलया संत्यजते तुच्छा मायेयं त्वगिवोरगैः ३ ये सत्वजातयः प्राज्ञास्तथा राजससात्विकाः विचारयंति ते साधो जगत्पूर्वपरंपरां ४

[illegible] ५

१ यानां विना हंसादिपक्षिणा चारैः विचारदक्षोभमानाः वितताः विस्तारितानि व्रतानि नियमनिभिर्य त्रैस्ताद्दृशां हतानि किल्बिषाणि येन एवंविध हे प्रस्तुतपुण्यजलैकमहाह्रद त्वं संप्रति इदानीं संततिं वाक्संतानरूपां प्रस्नुतां प्रवाहं भजेत्यर्थः मां प्रतीति संतेपाठे महिश्रुद्दये इत्यर्थः ३३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुर्थः सर्गः ४ अविवेकप्ररूढी यामनोमात्रजगत्स्थितेः इहोपशमनोपायक्रमः सम्यगुदीर्यते अवहितः सावधानचित्तः १ प्रागुक्तमनूद्य प्रस्तुतेन संगमयति दीर्घेति राजसतामसैः प्रागुक्तजीवैर्धार्यते पुरुषो वा अस्थितिः सहीदमन्वाधि याधियाजनयते कर्मभिरित्यादि श्रुतेरिति भावः २ प्रागुक्तलक्षणैः सत्वस्थजातिभिः राजससात्विकैः शुद्धसात्विकैश्च ३ केनोपायेन त्यज्यते तमाह ये इति पूर्वपरंपरां मूलपरंपरां अन्वेनसोम्य शुंगेना

वा॰टी॰ उप॰
८

सत्कार्याणि यज्ञो दानं तपश्चेत्यपावनानि मनीषिणामिति भगवदुक्तानि ५ स्वयमेवेति उद्धरेदात्मनात्मानमिति न्यायादिति भावः नाधिगतं न
ज्ञातं अधिगम्यते प्राप्यते ६ त्वयि तु तस्यातियोग्यतास्त्येवेत्याह प्रज्ञावतामिति नयवतां प्रमाणे कुशलानां ७ आलोकयाविचारेण परूप ८
अस्तीति सत् सदेव सत्यं असत्तु विरुद्धस्वभावं तद्विरुद्धं नास्ति स्वभावं कथं संभवेत् स्वभावविपर्यासायोगादिति भावः नित्यं नियतसत्त्वभावं
९ आसमन्तेसत्त्वबुद्ध्यारज्यते १० मनोरथरचितप्रासादकल्पनामात्रत्वात्कार्यत्वात् पिनसत्यतापसक्तिर्जगत इत्याशयेनाह जायत इति ११

शास्त्रसज्जनसत्कार्यसंगेनोपहतैनसां सारावलोकिनी बुद्धिर्जायते दीपिकोपमा ५ स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना या
वन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ६ प्रज्ञावतां नयवतां धीराणां कुलशालिनां आसाराजससत्त्वानां मुख्यस्त्वं रघुनंदन ७ स्व
यमालोकय प्राज्ञ संसारारंभदृष्टिषु किं सत्यं किमसत्यं वा भव सत्यपरायणः ८ आदावंते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता आदावं
ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ९ आद्यंतासन्मये यस्य वस्तुन्यारज्यते मनः तस्य मुग्धस्य नोर्जेतो विवेकः केन जन्यते १० जायते मन
एवेह मन एव विवर्द्धते सम्यग्दर्शनदृष्ट्या तु मन एव हि मुच्यते ११ श्रीराम उवाच तात मे तन्मया ब्रह्मन्यथास्मिन्भुवनत्रये मनए
व हि संसारि जरामरणभाजनं १२ यत्तस्योत्तरणोपायस्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं हार्दं तमस्त्वया केन राघवानां विनाश्यते १३
श्रीवसिष्ठ उवाच पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येणापरेण च तथा सज्जनसंगेन नीयतां पुण्यतां मनः १४ सोऽजन्योपहितं चेतो यदा वैराग्य
मागतं तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवोऽपि यो १५ ततस्तस्योपदिष्टेन कृत्वा ध्यानार्चनादिकं क्रमेण पदमाप्नोति तद्यत्परमपावनं १६

प्रश्नः स्पष्टः १२ १३ प्रथमं शास्त्रसज्जनसंगाभ्यां वैराग्यादिसाधनचतुष्टयं संपाद्यमित्याह पूर्वमिति पुण्यतां ज्ञानोदययोग्यतापादिकां विशुद्धिं
१४ सोऽजन्यं निरभिमानिता येगुरवो विज्ञानेन सर्वशास्त्ररहस्यज्ञानेन गुरवो गरीयांसो पित्र्याद्युपदेश कौशले नशिष्यबोधनसमर्थाश्च भ
वंति तैर्विधिना अनुगम्याः १५ उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशांतं ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्ता

पृ॰ १८

८

विश्वंकृत्स्नंइंदुनातेजसापूर्णमिव १७ चेतसाबुद्धिरूपेणविचारलक्षणेनरंयावद्विश्रांतिंस्थैर्यंनेति १८ आधीन्मानसदुःखानिअधःक
रोतिनिरस्यतीतियावत्सौम्यंनिम्नप्रसन्नं १९ भस्मनिगूढंहेमअन्यैर्विवेकुकुमशाक्यमपियथाहेमज्ञानात्मनःसदाहेमपरिज्ञोघने
नतद्विवेककुशलात्मनोहेमकारस्यइदंरुक्मंइदंभस्मेतिस्फुरंपरिज्ञातमितिनतदलाभमोहस्यावसरस्तथाअयमतदंशाप्रसिद्धोम
नागात्मापरिच्छिन्नजीवःचिरंविचारेणविविच्यस्वात्मनिअवगतेसतिअक्षयःकालादिपरिच्छेदशून्यःस्वतएवस्फुरंभवतीतिकुतोमोहः

विचारेणावदातेनपवित्ररूपस्वात्मानमात्मना इंदुनाशीतलेनांतर्विश्वंखमिवतेजसा १७ तावद्भवमहांभोधौजनस्तृणवद्दृश्यते
विचारतरविश्रांतिमेतियावन्नचेतसा १८ विचारेणापरिज्ञातवस्तुनोस्यजनस्यधीः सर्वानधःकरोत्याधीन्सौम्याभइवचालुकः १९
इदंरुक्ममिदंभस्मपरिज्ञातमितिस्फुरं नयथाहेमकारस्यहेमज्ञानात्मनस्तथा २० अक्षयोयंमनागात्मास्वात्मन्यवगतेचिरं
भवतीतिनरस्येहमोहस्यावसरःकुतः २१ अपरिज्ञातसारोहिमनोंतर्यदिमुह्यते ज्ञातसारत्वसंदिग्धमसतीकिलमूरता २२ हेजं
नाह्यपरिज्ञातआत्मावोदुःखसिद्धये परिज्ञातस्त्वनंताय सुखायोपशमायच २३ मिश्रीभूतमिवानेनदेहेनोपहतात्मना यक्रो
कृत्स्नमात्मानंस्वस्थोभवनमाचिरं २४ देहेनास्यनसंबंधोमनागेवामलात्मनः हेम्नःपंकलवेनेवतद्गतस्यापिमानवाः २५
एषगात्मापृथग्देहीजलपद्मदलवोपमो ऊर्ध्वबाहुर्विरोम्येषनचकश्चिच्छृणोतिमे २६ जडधर्मिमनोयावद्गतेकुछपवात्तितं
भोगमार्गवदामर्ग

स्यावसरइतिपरेणान्वयः २०२१ अपरिज्ञातसारेपुरुषेयदिमुह्यतितर्हिमुह्यतांनामेतिशेषः असतीअसंभावितैवकिले
त्यर्थः२२ इदानीमनुक्रोशात्सर्वश्रोतजनान्प्रत्याहहेजनाइतिपदात्प्रविषएतस्मिन्नुदरमंतरंकुरुतेअथतस्यभयंभवतितत्त्वेवभयंविदुषोम
त्वानसेत्यादिश्रुतेरितिभावः परिज्ञानात्त्विति रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतिसर्वान्कामानाप्नोत्यमृतःसमभवत ज्ञात्वातंमृत्युमत्येतिआ
नंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेत्यादिश्रुतेरितिभावः २३ यक्रोकृत्स्नपंचकोशाविवेकेनदृष्ट्वा २४ व्याकिकरणमेवस्फुरयतिदेहेनेत्यादि
ना अस्यपृथक्त्वएवकारः २५ आत्माब्रह्मदेहीजीवभ्रमयथापद्माधारमहाजलपद्मपत्रनिविष्टजललवश्चोपाधितएवपृथगिवलक्ष्यतस्तद्वदित्य
र्थः ननुमहाजलस्यपद्मपत्रारोहपरिच्छेदाहेवाय्वादिनिमित्तंसिद्धंपूर्णात्मनःपरिच्छेदेनदेहारोहणेकिंनिमित्तमितिचेदसहृदुःखितंपापिष्ठ
मनएवअतस्तन्नाशायैवयत्नःकार्यइत्याशयेनानुक्रोशादाक्रोशतिऊर्ध्वबाहुरित्यादिना २६ दुर्वासनापंकगर्तेकुछपवन्निलीनंकठोरंचभोग

वा·टी·उप·
१

स्वांपारमार्थिकीं स्थितिं विवेचयति अनन्तादिविश्वप्रपतिसति २९ योगोदेहादितादात्म्याध्यासस्तल्लक्षणायां अध्याप्यायां गतं सुखं समाधि
विश्रांतिं कृत्वेति वा ३० कथं बोधयेत्तदाहयथेति ३१ हेमतादात्म्यापत्तिलक्षणां परिणतिं भंतवलिकतो न याति ३२ अनुभावितत्वमनुसारि
त्वमनुभवितृत्वं च इत्यवबुध्यते मरु इत्यत्रोषः बिंदुतातघ्यावद्रकाणि संपतं तीव इत्थं तरितिश्रुत्यनुभवसिद्धा बिंदुसहस्राकारतासान
तामालिनी ३३ यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह सुखदुःखे इति तर्हि कस्य तत्राह एते इति अत्ता न मे वा त्ता न कंतस्यैव ३४ आ

तावत्संसारतिमिरं सेंदु नापि सवह्निना अर्कद्वादशकेनापि मनागपि न भिद्यते २८ संप्रबुद्धे हि मनसि स्वां विवेचयति स्थितिं नेत्राम
कोदय इवत मोहा हेपेलायते २९ नित्यसुप्तमबोधाय योगत्र्यायागतं मनः बोधयेद्रव बोधाय भवे बोधसंतदुःखये दः ३० यथा रजो
भिर्गगनं यथा कमलमंबुभिः न लिप्यते हि संश्लिष्टे देहे हत्मा न थैव च ३१ कर्दमादिप्रया हेम्नाश्लिष्टमेतिप्र यक्लिष्टतं नां नः परिणा
तिं याति जडो देहस्तथात्मना ३२ सुखदुःखानुभावित्वमात्मनास वबुध्यते असत्यमेव गगने बिंदुताश्चानतेयथा ३३ सुखदुःखे
न देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः एते स्यज्ञानेकस्यैव तासिन्नत्य न कस्यचित् ३४ न कस्यचित्सुखं किंचिद्दुःखं चन च कस्यचित् सर्वमात्मम
यं शांतमनंतं परपराघवः ३५ इमायाः परि हर्वं पनेविततः स्वचिद्रूपः पयूत्रीव तरंगास्तेपिंडे ओमीव चात्मनि ३६ यथा माणि
ईशासात्मछायाः स्वयमकारणं तेजोमयीस्तथैवायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति ३७ आत्मा जगच्च सुमतेनैकं नद्वैतमप्यसत् आभा
समात्रमेवेदमित्यं संप्रतिजंभते ३८ सर्वं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैव मा ततं अहमन्यदिदं चान्यदिति भ्रांतिं त्यजानघ ३९ त्वमयमात्मा विव
र्तें शांतं नित्यप्रशांतं ३५ विवर्ततां दृष्टांतेन दर्शयति इमा इति ओम्निपिंडं अर्द्धनिमीलिताक्षस्य सूर्याभिमुखं आयानस्य भ्रांत्या प्रसिद्धं ३६
तेजोमयीः आत्मछायाः स्वकां नोर्द्दातिप्रसारयति अकारणमाक्रियाया एतद् इति यावत्प्रयच्छति प्रसारयति ३७ नैकं नाद्वयं तद्वैतं नना
नापि यतो जगद्रूपमसत्तन्न तत्सनासतः अभेदो भेदो वा निरूपयितुं शक्यः तदस्यर्थः संप्रत्य ज्ञानकाले ३८ परमार्थतस्तु भ्रांतेरपि स्थितद्दुर्निरूप

ततेनैदैशिकपरिछेदरहिते ब्रह्मघनेवस्तुकृतपरिछेदरहिते नित्ये कालिकपरिछेदशून्ये ४० वास्तवैकत्वविरोधादपि नद्वैतकल्पनासत्ती
त्याह कस्मिन्नेवेति ४१ इदानीं तादृशात्मपरिचयेन तत्रावेिश्रांतये सदा तद्भावना कार्येत्याह भावयन्निति तद्रूपेण स्त्री शेद कवत तद्रूपाय
तेन वमनसा जुज्वलमये माया कौटिल्यमालिन्यरहिते इतियावत् ४२ तद्भावापन्नस्य जीवन्मुक्तिविश्रांतिदशां वर्णयति नशोक इत्यादिना

तते ब्रह्मघने नित्ये संभवंति न कल्पनाः विछिन्नयः पयोराशौ यथा रामन सन्मयाः ४० एकस्मिन्नेवसर्वस्मिन्परमात्मनि वल्क
नि द्वितीया कल्पना नास्ति वन्हौ हिमकणो यथा ४१ भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव चिन्मयं ऋजूज्ज्वलमये स्वात्माख्ययमा
त्मनि जृंभते ४२ न शोको स्ति न मोहो स्ति न जन्मास्ति न जन्मवान् यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव ४३ निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो
निर्योगक्षेम आत्मवान् अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव ४४ समः स्वस्थः स्थिरमतिः शांतशोकमना मुनिः मौनी वर
मणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव ४५ विविक्तः शांतसंकल्पो धीरधीर्विजिताशयः यथा प्राप्तानुवर्त्ती च विज्वरो भव राघव ४६ वी
तरागो निरायासो विमलो वीतकल्मषः नादानानपरित्यागी विज्वरो भव राघव ४७ विश्रांतीतपदं प्राप्तः प्राप्तप्राप्तव्य एतिः
पूर्णार्णववदक्षुब्धो विज्वरो भव राघव ४८ विकल्पजालनिर्मुक्तो मायाजनविवर्जितः आत्मानात्मनि तत्सात्मा विज्वरो भव रा
घव ४९ अनंतपारपर्यंत वपुरात्म विदांवर धराधरशिरोधीरो विज्वरो भव राघव ५० यथा प्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवांछ
नात् त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरो भव राघव ५१ आत्मन्येवात्मनोदार्यं भज पूर्ण इवार्णवः आत्मन्येवात्मनाह्लादं भज पूर्णेंदुबिं
बवत् ५२ विश्वप्रपंचरचनेयमसत्स्वरूपा नासत्स्वरूपमनुधाव विरामतद्वः तद्धीसि शांतकलनोसि निरामयोसि नित्योदितोसि भ
वसुंदरशांतशोकः ५३

४३ निर्द्वंद्वः शीतोष्मादिशारीरद्वंद्वविक्षेपरहितः नित्यसत्वस्थितत्वात् रजस्तमः प्रयुक्तमानसविक्षेपरहि
तः अतएव तदुभयपरिहारोपायोगक्षेमचिंतोज्झितः ४४ ४५ विविक्तः अविद्यातत्कार्यनिर्णिक्तः विताशयः स्वाधीनचित्तः ४६ ४७
४८ ४९ धराधराणां शिरइव श्रेष्ठो मेरुः स इव धीरः ५० ५१ औदार्यं अकार्पण्यं पूर्णकामतामितियावत् आह्लादं सर्वतापोपशमसुखं

स्वस्वभावविश्रांतिलक्षणं ... ५२ ५३

वा॰टी॰उप॰
१०

यदितद्धः असक्तं नानुधावति तर्हि किं मम राज्यादिना पारिव्राज्यमेवयुक्तमिति रामाशङ्कायामालक्ष्याह एकेति गुरुणापित्रानुपदिष्टं आत्त
मुक्तं एकान्तपन्नं राज्यं समस्तगुणारंजिताः राजानोलोकाः प्रजाश्च येन तथाविधः सन्नुसमयादृष्ट्या चिरं ससम्यक्सुपालयप्रारब्धत्वादव
श्यभोक्तव्येषु कर्मसुनत्फलेषु च त्यागोनयुक्तः नापिरागोयुक्तः रूसर्थः त्यक्ता कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि
नैव किंचित्करोति स इति भगवद्वचनादिति ॥ ५४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पंचमः सर्गः ५ इह कर्मगतीः पूर्वमुक्त्वा
चरमजन्मनां जीवन्मुक्तोगुणावाप्तोसामान्यक्रमईर्यते गुणार्जनक्रमस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकृतसंबंधं दर्शयितुं प्रकृतनिरासंगविहि
ताप्रतिषिद्धकार्यप्रवृत्त्या जीवन्मुक्तं लक्षयति इमामिति विश्वं कृत्स्नं परिस्पंदं श्रुतिस्मृत्याचारप्राप्तव्यवहारं अयत्नकांतं वत्सनिधिमात्रे

एकान्तपन्नमव नैगुरुणोपदिष्टं सम्यक्सुपालय चिरंसमये हदृष्ट्या राज्यं समस्तगुणरंजितराजलोकस्त्यागोनयुक्तइह कर्मसुनापि
१९५
रागः ५५ इति श्रीमोक्षोपाये उपशमप्रकरणे रामोपदेशः सर्गः ५ श्रीवसिष्ठ उवाच इमं विश्वपरिस्पंदं करोमीत्यस्तवासनं प्रव
र्ततेयः कार्येषु समुक्त इति मे मतिः १ पौरुषीं तनुमाश्रित्य केचिदेत क्रियारताः स्वर्गान्नरकमायांति स्वर्गे च नरकान्पुनः २ केचित्त
कर्माणिरताविरता अपि कर्मतः नरकान्नरकं यांति दुःखाद्दुःखं भयाद्भयं ३ केचित्त्वासनानंतुबद्धाः कर्मफलोदिताः तिर्यक्त्वात्स्थ
वरतनुं यांति तिर्यक्तनुं ततः ४ केचिदात्मविबोधेन विचारितमनोदृशाः विच्छिन्नतृष्णानिगडा यांति निःकेवलं पदं ५ श्रीरामः

याकरोमीति अस्तवासनं प्रवर्ततेनत्वहं एव कर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थः १ कर्मफलासंगादेवाज्ञानामनर्थप्राप्तिरिति दर्शयन्निपौरुषीमिति पौ
रुषीं मानुषीं तनुं देहमाश्रित्य प्राप्यापि केचिन्मूढाः एतस्यां निरासंगकर्मानुष्ठानलक्षणायां क्रियायां अरताः कामात्मानः काम्यकर्मभिः
स्वर्गं भुक्त्वा ततः कृपयानुशयावशेषेण नरकमायांति २ अकर्माणि निषिद्धकर्माणि रताः कर्मणः सत्कर्मणो विरताः तथा च स्मृतिः वि
हितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवमानात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छतीति ३ नरकोपभुक्तदुष्कर्मफलक्रमेण तिर्यग्यो
निषु उदिताः जाताः ४ राजसतामसमिश्रशुद्धतामसांशात्काष्ठ्द्धसात्विकजीवानाह केचिदिति विचारितः मनोदृक् मनः साक्षात्मा यैस्तैनिः

राजससात्विकान्दर्शयतिपुरेति कतिपयानिउत्तरोत्तरोत्कृष्टानिमानुषजन्मानि ६ तस्यऋतंत्यादिभिर्गुणैरभिवृद्धिमाहजातइत्यादिना सौभाग्यंसाधनचतुष्टयपुष्पश्रीः ७ विद्याब्रह्मविद्योपायसर्वविद्याः वेणुमिवेतिवेणुविशेषस्यापिमुक्ताकरत्वप्रसिद्धेः ८ ततापरोक्षप्रायंतानं ९ तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्तलक्षणोपक्रममाह यइति पुष्टेप्रवृद्धे १० द्वंद्वानिसुखदुःखादीनिप्राज्ञःअन्तलिनाअपिधृतिश्रद्धादिप्रभृतयोगुणाः ११ वेणुकीचककंमारुतपूर्णरंध्रत्वेमधुरनिध्वानं १२ जातमेवेतिबाल्यात्प्रभृत्येवेतिपावन १३ एवंगुणसंपन्नो

पुराकृतिपुण्यान्येवभुक्त्वाजन्मानिराघव आस्मिञ्जन्मनियेमुक्तस्तस्माद्राजससात्त्विकः ६ जातोसौवृद्धिमभ्येतिपार्वणश्चंद्रमाइव कुरुजंप्राप्वृषिवनंसौभाग्यमनुगच्छति ७ यस्येदंजन्मपाश्चात्यंतमाश्वेवमहामते विशंतिविद्याविमलामुक्तावेणुमिवोत्तमं ८ आर्यतातुच्छतामैत्रीसौम्यताकरुणाततः समाश्रयंतितंनित्यमंतःपुरमिवांगनाः ९ यःकुर्वन्सर्वकार्याणिपुष्टेप्यत्तत्फले समःसर्वेषुकार्येषुनतुष्यतिनशोचति १० तमासीवदिवापांतितत्रद्वंद्वानिसंक्षयं रागरोषव्यनास्तत्रगुणागच्छंतिश्रद्धतां ११ पेशलाचारमधुरंसर्वेवांछंतितंजनाः वेणुंमधुरनिध्वानंवनेवनमृगाइव १२ नरंपाश्चात्यजन्मानमेवंप्रायागुणाश्रियः जातमेवानुधावंतिबलाकाइववारिदं १३ ततोसौगुणसंपूर्णोगुरुमेवानुगच्छति सतमेवंविकैवेनियोजयतिपावने १४ विचारवैराग्यवताचेतसागुणशालिना द्वंद्वपद्रूपस्यात्मानमेकरूपमनामयं १५ ततोत्तमंविचारेणचारुणाशांतचेतसा प्रबोधनायप्रथमंमनोमननमातरं १६ येहिपाश्चात्यजन्मानस्तेहिसुसंममनोम्यगं प्रबोधयंतिप्रथमंगुणहीनंमहागुणाः १७ प्राप्तितगुणान्स्तु

गुरुमुखाच्छ्रवणाधिकारोनापक्वचित्तानामित्याशयेनाह ततइति एवंप्राग्गदुक्तप्रकारेआत्मानात्मतत्वविवेकउपायानुपदिश्यस्वबुध्यापिकार्येसिन तेनियोजयतीत्यर्थः १४ एवंगुणसंपन्नस्यैवगुरुपूर्वेश्रवणादिनासाक्षात्कारलाभविचारेतिएकरूपमानंदेकरसं १५ नियोजयतीत्यत्रस्वचितंमननंविवृणोतिननोतीति १६ गुणहीनंनिर्गुणंब्रह्मैवयथाभवतितथाप्रबोधयंतीत्यर्थः १७ श्रीरामायनमः॥

उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरन्निप्रार्थितेतितेउक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मनोमानवाः प्रार्थितगुणान्प्रख्यातजीवन्मुक्तलक्षणगुणान्सु
गुरून्पन्नान्निषेव्यतद्दर्शितयुक्तिभिरमलाधियाचित्तान्तर्गतंरत्नप्रत्यगात्मानंप्रविचार्यरत्नपरीक्षावन्मननपरीक्ष्यचित्तांतःप्रका
शंपरंप्रत्यगभिन्नंब्रह्मचिरंअवलोकसाक्षादनुभूयतत्साक्षात्कारमात्रेणतद्भावलाभलक्षणांअमलांमायातत्कार्यसर्वमलनिर्मु
क्तांपरमपुरुषार्थलक्षणांगतिंउपसमीपेस्वस्थानएवयांतिलभंतेनोपासकवदुत्क्रम्यलोकांतरंगच्छंतीत्यर्थः ९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र

प्रार्थितगुणान्सुगुरून्निषेव्ययत्नादमलधियाप्रविचार्यचित्तरत्नं गलितमलामुपयांतिमानवास्तेपरमवलोकचिरंप्रकाशमंतः
२९३ ९ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेप्रथमतृपदेशःसर्गः ६ श्रीवसिष्ठउवाच एषतावत्क्रमःप्रोक्तःसामान्यःसर्वदेहिनां इममन्यं
विशेषंत्वंशृणुराजीवलोचन १ अस्मिन्संसारसंरंभेजातानांदेहधारिणां अपवर्गस्तमोरामद्वाविमावुत्तमौक्रमौ २ एकस्ता
वद्गुरुप्रोक्तादनुष्ठानाच्छनैःशनैः जन्मनाजन्मभिर्वापिसिद्धिदःसमुदाहृतः ३ द्वितीयस्त्वात्मनैवाशुकिंचिद्व्युत्पन्नचेतसा भव
तिज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ४ नभःफलनिपाताभंज्ञानसंप्रतिपत्तये तत्रेमंशृणुवृत्तांतंप्राक्तनंकथयामिते ५ शृणु
सुभगकथामहानुभावावपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाः खपतितफलवत्परंविवेकंचरमभवाविमलंसमश्नुवंति ६॥ ॥
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आकाशफलप्राप्तिविज्ञानसंप्राप्तिक्रमसूचनंसर्गः ७
(क्रमेणोपशमप्रकरणेषष्ठःसर्गः ६ इहत्वेन २२८
विचारेणकिंचिद्व्युत्पन्नचेतसःवर्ण्यतेज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् उक्तंसामान्यक्रममनूद्यकस्यचिद्गुणवतोविलंबेतंद्वैविध्यनीत
तत्त्वविचारमात्रेणैवसहसासर्वगुणसंपत्त्याहितत्ताज्ञानोदयलक्षणंविशेषंदर्शयितिएषइत्यादिना १ अपवर्गस्तमोमोक्षफलोपहितो
रामौउक्तवक्ष्यमाणौ २ एकेनजन्मनाबहुभिर्वाजन्मभिःसिद्धिदोमोक्षप्रापकःसमुदाहृतःप्रागुक्तइत्यर्थः ३ आत्मनास्वेनैवदैवोपनी
तजीवजगत्तत्त्वविचारवताज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ४ द्वितीयक्रमेजनकारव्यापिकामुदाहरिष्यन्भूमिकांरचयतिनभःफलेति ५
हेसुभगचरमभवाश्चरमजन्मानोमहानुभावाःपुरुषाःपरंविवेकंपयारवपतितफलवत्समश्नुवंतितथावक्ष्यमाणांकथांशृणि

जनकेन वसंते वनो विहरता क्वचित् सिद्धगीताश्शुभाः श्लोकाः श्रुता इत्क पर्य्यन्ते विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा १ अर्थिसा
र्थानां याचकजनसंघानां बंधुलक्षणानां पुष्पाणां माधवो वसंत २ भुवं विष्णुर्नवानिव आस्थितः ३ प्रफुल्लाः बाललतिका यत्र अनुकं
पायां कनमत्तेम नववह्निजं भमाणे अतएव कोकिलालापैः लासिन् तस्मिन् तत्तीवास्थितेम धौवसंते ४ सुविलासाः ललनाएवं अंगनालताः अंगना
श्चवायत्र ५ केसरेषु रुद्दामाः रजसो गंधमकरंदकणापहरणसमर्थाः ननु पांसुविकिरणादौ मंदसुरभिः गीता इतियावत् तथाविधाः
मारुतायत्र सानुकुंजेषु क्रीडन्नोल्लप्रस्थप्रस्रुतेषु लतागृहेषु ६ अप्रहृतरूपाणामंतर्हितानां स्वप्रसंगात् स्वानुग्रहार्थमितियावत् ७ श्रुति
स्मृतिपुराणेतिहासे गीतमात्मनं श्रवणमात्रेण भावयंति यथा स्वयमेव साक्षाद्भवति तथा कुर्वंती इति गीतात्मभावनाः गीताः स्मातेपि

श्रीवसिष्ठ उवाच अस्त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् १ कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मि
त्राज्ञानां दिवाकरः माधवो बंधुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः २ द्विजकैरवशीतांशुर्द्विषत्तिमिरभास्करः सौजन्यरत्नजलधिर्भुवं वि
ष्णुरिवास्थितः ३ प्रफुल्लबाललतिके मंजरीपुंजपिंजरे मकरन्दचिन्मधौ मत्तकोकिलालापलासिनि ४ यथैः कुसुमिताभोगं सुविलासलतां
गनं लीलयोरुवनं कांतं नंदनं वासवो यथा ५ तस्मिन्वरवने हृद्ये केसरोद्दाममारुते दूरस्थानुचरः सानुकुंजेषु विचचार ह ६ अथ शुश्रा
व कस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके सिद्धानामप्रहृतरूपाणां स्वप्रसंगादुदाहृताः ७ विविक्तवासिनां नित्यं शैलकंदरचारिणां इमाः कमल
पत्राक्ष गीता गीतात्मभावनाः ८ सिद्धा ऊचुः दृष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निस्पंदं समुपास्महे ९

निषदः श्रुश्राव: ८ दृष्टुः चक्षुरादि द्वारा विषयप्रमातुर्दृश्येन स्रक्चंदनवनितादि विषयेण समायोगात्सन्निकर्षात् जाते प्रत्यये विषया
कारबुद्धिवृत्तौ स्वयं प्रथमानः य आनंदरूपो निश्चयः तं तत्स्वभावमेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेन उत्थं निरतिशयभूतात्मना विर्भूतं स्वं आ
त्मानं निस्पंदं निर्विकल्पसमाधिनिरस्तसर्वबाह्यांतःकरणस्पंदं यथा स्यात्तथा समुपास्महे निरंतरमनुभवामः अयं भावः विषयाका
रवृत्तौ स्वयं प्रथमान आनंदो न विषयकोटौ जडत्वप्रसंगात् नापि कर्तृकरणवृत्तिकोटौ तेषां कारकत्वेन तच्छेषतानुभवविरोधात्
तस्मात् साक्षिकोटावेव साक्ष्येव हि अविद्यावरणमंदीकृतं चिदानंदस्वभावो न्यमहंकारात्मानं कल्पयित्वा तच्छेषतामिवापन्नो विषयाकार

वस्याविर्भूतं स्वानंदं तच्छेषतामिव नयन्नूस्वात्मानं निरतिशयानंदं प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्वविचारोत्थनिरतिशयानंदस्वभावं
समाहितेन मनसा वयमुपास्महे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेर्ब्रह्मानंदस्यैवाविद्यया विषयाकारवृत्तिपरि
छेदेन विषयानंदत्वभावनादिति अथवा दृष्टुः पुरुषस्य दृश्यरूपस्य विषयादेश्च बाह्याध्यात्मिकवैषम्यप्रविलापनेन समे परिशिष्टस
न्मात्रस्वभावे आत्यंतिकाभेदापत्तिलक्षणाद्योगान्मेलनाद्यारूढयोगादिति युक्तस्यानिर्विकल्पसमाधिपरिपाकाद्दुद्भूतस्य यःस्वा
नुभवादेव विश्वसनीयः भूमानंदनिश्चयो यस्तं आत्मनस्तत्वेन यथार्थरूपेणोत्थं प्रकटीभूतं स्वं निस्पंदं समुपास्महे इत्यर्थ अथवा दृष्टु
र्बुद्धेर्दृश्यानां विषयाणां चक्षुपचयजाद्यप्रियाप्रियादिरूपसाम्येन समात् आयोगात्संबंधात्तदुभयांतरात्तिकस्तदुभयविलक्षणा
त्तात्पर्यस्य एवानंद इति निश्चीयत इत्यादनिश्चयस्तं निस्पंदं सक्रियवृत्त्युपाधिनिर्मुक्तं अत एवात्मतत्वोत्थं स्वीययथार्थरूपेणाविर्भू
तं चिदानंदैकरसं स्वं प्रत्यगात्मन समुपास्महे इत्यर्थः अथवा यः आत्मा अहमिति इदं मम इति दृश्यैश्चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्या
सलक्षणात्समायोगात्प्रतीयते अनुभूयते स्रक्चंदनकस्तूरिकादिभिरपीति प्रत्ययः विषयानंद एव पुरुषार्थ इति निश्चयवान्संसरति स्वास्वी
यापामाप्रमावेदांतजन्याखंडाकारवृत्तिस्तया आत्मतत्वोत्थं स्वीययापरमार्थिकरूपेणाविर्भूतं केवलानिस्पंदं निश्चलं समुपास्महे इत्यर्थः
अथवा यः प्रत्ययः स्वप्रकाशः आनंदैकरसः स्वरूपनिश्चयः दृष्टृदृश्यसमाययः सन् दृष्टृदृश्याकारमायासहितो भूत्वा आगात्स्वरूपप्रच्यु
तो भूत् तं आनंदइति निश्चयं चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढाया स्वात्मभूतैवमातयाद्दृष्टृदृश्यमायानिरासेनात्मतत्वेनोत्थमित्यादिप्राग्वत्
अथवा दृष्टृदृश्यसमायः यःअगादिति छेदः यः आत्मानंदेन तत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादित्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धात्सरमप्रे ४ १२
मास्पदत्वप्रत्ययादानंदरूपत्वेन निश्चेतुं योग्योऽपि विवेकविचारादिप्रत्ययाभावात् दृष्टृदृश्यसमाः भोक्तृभोग्यपाप्राप्याः संसारदृत्ताः अगात्
तं यत्नं प्रसुप्रयत्नेक्तः विवेकवैराग्यश्रवणमननादिप्रयत्नैः साक्षात्कृतं स्वेनैव निमीनेपरिछिनत्ति हि नास्ति वा सर्वदृष्टृदृश्यपदे न आनमि
त्तिस्वमयं यदात्मतत्वं तद्भावेनोत्थितं निर्दं पुनःसंसारप्रसक्तिशंकाशून्यं सम्यगुपेत्य सर्वसामीप्यावधिप्रसंगात्मतया प्राप्य आस्महे तिष्ठाम
सं

तमेवात्मानं निष्कृष्य करतलामलकवद्दर्शयंतद्द्वान्ये प्राहुर्द्दृष्टृदर्शनेति द्रष्ट्रादित्रिपुटीत्यागेनावस्था द्वयनिरासः वासनयासहेत्यनेन तु त
दुभयबीजवासनासंभृतसौषुप्ताज्ञानस्यापि निरासउक्तः दर्शनाख्यास्तुषमानसादिवृत्तेः प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षितयाभासमानमित्यने
न पूर्वं सिद्धस्त्रिपुटीसाक्षी सर्वानुभवसिद्धोविविच्यदर्शितः तमेव सबीजत्रिपुटीत्यागात्तुरीयमात्मानं समुपास्महे इत्यर्थः १० दर्शनप्रथमाभासे
साक्षिणि ये अस्तिनास्तीति विप्रतिपद्यंते तान्प्रत्यपि तदुभयपक्षाविरुद्धं साक्षिणं दर्शयितुमन्ये प्राहुर्द्वयोरिति येनावदास्ति दर्शनप्रथमाभासः प
रं तु सोपि जन्य एव न नित्य इत्याहुस्तेषां पूर्वापूर्वतदाभासानां स्वप्रकाशत्वस्व विषयत्वे वा स्वगात्रभानपाक्षीपात्स्वात्स्वर्वांतरविज्ञानास्पर्शित्वाच्च न
तदुत्पत्त्यादिसाक्षिता निर्वहतीतत्साक्षी अन्य आवश्यक इति तत्य क्षमध्यगतं तं विरुद्धयोरपि नास्तीत्याहुस्तेषां नास्तिता अपि निःसाक्षिका

अन्येऊचुः द्रष्टृदर्शनदृश्यरूपा नित्यस्फुर्ता वासनया सह दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे १० अन्येऊचुः द्वयोर्मध्यगतं नित्यम
स्तिनास्तीति पक्षयोः प्रकाशनं प्रकाशरूपानामात्मानं समुपास्महे ११ अन्येऊचुः यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्मायिदं येन स
र्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे १२

या असिद्धेस्तस्य स्वसाधकत्वेन न मध्यगतमित्यर्थः अथवा जगतः अस्तित्वं आविर्भूतावस्थाकार्यं
नास्तित्वं तु तिरोभावावस्थाकारणं असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति श्रुतेः तयोरुभयोरप्योगपद्यात्पक्षयोः पाक्षिकयोरनु
गतसन्मात्ररूपेण मध्यगतमित्यर्थः अथवा अस्ति नास्तीति पक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योर्द्वयोरप्यधिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः अ
त एव कल्पितनास्तित्वस्याधिष्ठाना स्पर्शान्नित्यप्रकाशरूपाणां भावाभावानां प्रकाशकं ११ यस्मिन्सर्वमिति यस्मै इदमिति च्छेदः सप्तमी
विभक्तिमारभ्य व्युत्क्रमेण सर्वाः विभक्तयः षट्पंकारकाणां संबंधप्रातिपादिकार्थभेदस्य च प्रदर्शनपरा निर्दिष्टाः तथा च यद्ब्रह्म सर्वाधा
रत्वात्सर्वस्वामित्वादेः सर्वोपादाननिमित्तावधिभावात्सर्वपाराध्यसंप्रदानादिभाववनिर्वाहकत्वात्सर्वकर्तृकरणादिभावाच्च मायया सर्व
जगद्व्यवहारनिर्वाहकं च भवति तत्सर्वाधिष्ठानं परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवेति बोधने सम्यगुपगूढत्सु तद्रूपता आस्महे इत्यर्थः १२ ७:७॥

अः त्रिरद्व प्रथमोयस्य तं अकारादिमित्यर्थः हकारोंते यस्य तं हकारांतं अहं पदं अशेषवस्तुप्रकाशकवेदशास्त्रादिशब्दजालं प्रकृति
भूतानामशेषवर्णानामक्षरसमाम्नाये अकारहकारांतरालनिवेशादशेषजगदाकारे सप्रपंचे ब्रह्मण्यभिहन्यते नहीयते इति श्रुतसा
अभ्यासाविति धातुनिष्पन्ना चनशिष्यते आकारोयस्मिन्नित्यशेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यनिष्ठं प्राप्तं अजस्रं क्रियमाणो युक्तव्यव
हारेषु उच्चरं तं अहंकारोपाधिनिरासेन तं वर्णितं अहं पदार्थं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मानं उपास्महे निरं
तरं भावयाम इत्यर्थः अथवा अशेषवस्त्वाकारसंस्थितं लंवंरंयंहं इति हकारांतं पंचबीजप्रतिपाद्यं पंचमहाभूतात्मकं जगत् अत्रिरस्कं
त्रिरोभूतमलाज्ञानरहितं कर्तुमिव अस्यति वामायां तं जगादेति व्युत्पत्त्या स्मच्छब्दनिष्पन्नं अकारं त्रिरस्कं हकारांतमहं पदं अजस्रमु
च्चरं तं युष्मासिभ्यां मदिगिसप्तेर स्यतेर्वास्मिच्छब्द व्युत्पादनादित्यर्थः अथवा अशेषजगदाकारसंस्थितं निःप्रमाणकत्वेनानिर्मूलत्वाद्रु

अन्ये ऊचुः अत्रिरस्कं हकारांतमशेषाकारसंस्थितं अजस्रमुच्चरं तं स्वं तमात्मानमुपास्महे १३ अन्ये ऊचुः सं
त्यज्य तत् उहे शानंदे वमन्यं प्रयांति ये ते रत्नमभिवांछंति त्यक्त्वा हस्तस्थकौस्तुभाः १४

इति त्रिरोबात्यत्वाच्चात्रिरस्कं हकारां
तं मोहं परमार्थसंगचिदेकरसत्वादजस्रमुच्चरं तं उदस्य चरं तं मुधत्त्वमक्षयं तं वास्वं प्रत्यग्रूपमात्मानमुपास्महे इत्यर्थः संप्रहे तु त्रि
रस्कं हकारादिमिति पाठः तस्य च सुरनरतिर्यगाद्यशेषशरीराकारेषु संस्थितं सत्रिरस्कं हकारादिं हंस इति मंत्रं अजपागायत्रीरूपेणाष
ट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया अजस्रं प्रत्यहं श्वासोच्छ्वासच्छलेनोच्चरं तामित्यर्थः उदश्चरः सकर्मकादित्यात्मनेपदविषये त्वरुः शा
स्त्रादेशश्छांदसः अथवा पूर्वरूपेणापहराज्ज्ञायते अकारो यत्र तदशेषाकाकारं सोऽहमिति पदं तत्र संस्थितं अत एव अत्रिरस्कं त्रिरोभू
तप्रथमवर्णरहितं हकारांतं हकारमात्रावशेषं अहं पदं सेहं मंत्रमिति यावत् अजस्रमुच्चरं तामित्यादि प्राग्वत् १३ त्वदुहेशानं अंगुष्ठ
मात्रः पुरुषोंतरात्मा सदाजनानां हृदये सन्निविष्टः अंगुष्ठमात्रः पुरुषोज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्वः इ

अन्येत्वाशोवैराग्यमेवमुख्यंसाधनमित्याहुः सर्वात्मनाइति एतत्हृदयस्थंज्ञानफलंब्रह्म अवाप्यते लभ्यते येनतल्लाभेनमूलमालावासना
आलजटिलहृदयग्रंथिः रसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्तत इतिभगवद्वचनादितिभावः १५ पदार्थेषुभोग्यविषयेषुभावनांभोगतृष्णां १६ अ-
न्येइंद्रियनिग्रहएवमुख्यंसाधनमित्याशयेनाहुः उत्थितानिति हरिरिंद्रः तथाचब्रह्मवैवर्ते एकमेकंकालकूटमिंद्रियंनाम्नाहुःपुनःतदेवबा-
धितंसाक्षाद्विषमप्यमृतंयथेति १७ अन्येतुउपशमएवमुख्यंसाधनमित्यत्रतत्संवेत्तिदर्शमित्याशयेनोपसंहरंति उपशमेति उपशमःबा
ह्याभ्यंतरेंद्रियव्यापारेपरमस्तेनविक्षेपदुःखोपशमदशाविर्भूतंआत्मसुखंआहरेत्संपादयेत् तद्धिनविषयसुखवद्दोषहेतुः किंतुचित्तप्रसा

अन्येऊचुः सर्वात्मनः किलसंत्यज्यफलमेतदवाप्यते येनाशाविषवल्लीनांमूलमालाविलीयते १५ अन्येऊचुः बुध्वाप्यत्यंतवैरस्यं
पःपदार्थेषुदुर्मतिः बध्नातिभावनांभूयोनरोनासौसगर्दभः १६ अन्येऊचुः उत्थितानुत्थितानेतानिंद्रियाहीन्पुनःपुनः हन्याद्विवे
करंडेनवज्रेणेवहरिर्गिरीन् १७ अन्येऊचुः उपशमसुखमाहरेत्पवित्रंशमवशतःशममेतिसाधुचेतः प्रशमितमनसःस्वकेस्वरू
पेभवतिसुखेस्थितिरुत्तमाचिराय १८ इतिमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेसिद्धगीतासर्गः ८ श्रीवासिष्ठउवाच इतिसिद्धगणो
द्गीतागीताःश्रुत्वामहीपतिः विषादमाजगामाशुभीरुरण्यइवादिव १ जगामपरिवारंस्वमाकर्षत्स्वगृहंप्रति स्वनीरवत्क्षमानुग
तःसरित्पूरइवार्णवं २ परिवारमशेषेणविसृज्यस्वंस्वमालयं एकएवारुरोहाग्र्यंगृहकमद्रिवाचलं ३ श्रीरामायनमोनमस्तु

दहेतुत्वात्पवित्रं शमवशात्तोनिरिंधनाग्निवत्चेतःप्रशमंउपक्षयंप्रयाति एवंप्रशमितमनसःसुखेनिरतिशयानंदेस्वकैस्वीयेपरमार्थस्व
रूपेस्थितिर्भूमिकापरंपरारोहणक्रमेणउत्तमासप्तमभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणाचिरायविदेहकैवल्यावधीभवतीत्यर्थः १८ इतिश्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेअष्टमःसर्गः ८ इहश्रुतवतोराज्ञोनिर्वेदाद्गृहमीयुषः विमर्शोनर्थभूतानांमनोनिर्णयईयते भी
रुर्भयशीलः दुलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः १ स्वंस्वीयंपरिवारं २ स्वंस्वंआलयंगृहंप्रतिविसृज्यगृहं गृहप्रासादं अचलमुदयाद्रिं ३ श्रीरामाय

प्रोद्डुयने आलोलाः खगानां पक्षतयः पक्षमूलानीव चंचलाः सोद्वेगभंगुरा इतियावत् लोकगतीः देहादिद्रव्यपदार्थास्थितीः इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विललाप ५ लोकानां जीवानां लोलासु जन्मजरामरणादिना लोलासु दशासु पाषाणदृष्टांतो मौर्ख्यकठोरतायोतनार्थः ५ जीवधातोरकर्मकत्वेपि कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञास्त्वकर्मणामिति कात्यायनवचनाज्जीव्यत इति काले कर्मणि लः तास्मिन्तादृशेऽपि जीवने भावं आस्थां ६ आजीवितावधिराज्यं एतेन एतावन्मात्रेण संतुष्टः सन् हतधीर्मूर्ख इव दुःखं भावि दुःखप्रतीकारचिंतां विना किं तिष्ठामीत्यर्थः अथवा एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनष्टबुध्युपाधिजीवन्मुक्त इव विना दुःखानि दुःखं तिष्ठामि किं इति

तत्र प्रोद्डुयनालोलखगपक्षतिचंचलाः आलोकयल्लोकगतीर्विललापेदमाकुलः ४ हा कष्टमतिकष्टासु लोकलोलदशास्वयं पाषाणोष्विव पाषाण आलुठामि बलादहं ५ अपर्यंतस्य कालस्य कोऽप्यंशो जीव्यते मया तस्मिन्भावं निबध्नामि धिङ्मामधमचेतनं ६ कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम किमेतेन विना दुःखं तिष्ठामि हतधीर्यथा ७ आनंदायं नेष्यनं तोहं मध्ये पेलवजीवितः बालश्चित्रेंदुनेवाहं किमु धाध्वतिमास्थितः ८ प्रपंचरहितेनाहमिंद्रजालेन जालिना हा कष्टमतिमुग्धाम्मि केनास्मि परिमोहितः ९ यद्दलु यच्च वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमं किंचित्तदिहनास्त्येव किं निष्ठेहमतिर्मम १०

११ का क्कायोज्यं ७ ननु देह एवात्मा तस्य नाशे संहैवतेनसुर्वदुःखनिर्वृत्तिः किं नस्यात् नेत्याह आद्यविति कर्मकर्मवासनाबीजमंतरेण भोगवैचित्र्यप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिनिषेधमोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुरोधाच्चानादिरनंतश्चाहं न देहमात्र इत्यर्थः चित्रलेखितेनापि इंदुनेवं दुबुध्या गृहीतेन बालइव नात्मनैवात्मतया गृहीतेन न देहेनेत्यर्थः धृतिं आश्वासं ८ केन जालिना ऐंद्रजालिकेन परिमोहितोस्मि ९ वसतीति वलु सत्त्वं रम्यं सुखैकरूपं उदारं अपरिछिन्नं अकृत्रिमं ममजन्यं च तत्तादृशं किंचिदपि इह जगति नास्त्येव कस्मिन्निष्ठा विश्रांतिर्यस्या सा किंनिष्ठा भवलिति त्रोषः १० श्रीरामः॥

१४

ननु दूरदेशेगतादपूर्वं वस्तु प्रसिद्धं स्यात् तन्नेत्याह दूरस्थमिति दूरस्थत्वेन प्रसिद्धमपि यत्किंचिद्वस्तु अदूरस्थमेवा कुतः यद्यस्मान्मेममम
मासि वर्जतेन हि मनो देहाद्बहिर्दूरं व्रजति तथा सति दूरे एव वर्तेत तथगनुभूयेत न तु दूरे तद्येव हि सर्वे बोल्यवस्तु बोधमनुभवंति तन्न सादृ
श्यादि कल्पनाप्यंतर्भासमानानवास्तवीत्यनर्थ एवेति तद्भावनातान्यैव नोपादयेत्यर्थः ११ लोकानां जनानां भोगार्थं धनार्जनादि प्रवृत्ति
रूपः आर्जवं जीवभावः सलिलावर्तइव भंगुरः नश्वरफलः जन्ममरणादिदुःखहेतुश्च बकुत्रापि दृष्टः सुखं विषयसुखं प्रति १२ उक्तमेव प्र
पंचयति प्रत्यग्रमित्यादिना दुःखपिंडानि दुःखनिविडानि एवार्थे तु न्याय्यः १३ अत्र संसारे तिष्ठतीत्यत्रस्थं किंचित्कालं दृष्टं सद्य एव नष्टं त्वरा

दूरस्थमप्यदूरस्थं यन्मेमनसि वर्तते इति निश्चित्य बाह्यार्थभावनां संत्यजाम्यहं ११ लोकार्जवं जीवभावः सलिलावर्तभंगुरः दृष्टो ग्रा
पि हि दुःखाय केपसास्त्वासुखं प्रति १२ प्रत्यग्रं प्रतिभासं च प्रत्यहं च प्रतिक्षणं सुखानि दुःखपिंडानि दुःखानि तु पुनः पुनः १३ परामृष्टं
विशिष्टं हि दृष्टं नष्टं च भावितं अत्रस्थं न तदस्तीह सतां यत्रास्तु संस्थितिः १४ अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतंत्यधः हतचित्तमहत्तायां
कैषा विश्वस्तता तव १५ अहं जु रेवबद्धो हमयं कोसिकलंकितः पतितोस्म्युपरिस्थोपि हमात्मन्हतगास्थितिः १६ कस्मादकस्मान्मोहो
यमागतो धीमतोपि मे असितः पिंडितालोको भास्करा ग्रमिवांबुदः १७ कइमे के महाभोगाः कइमे मम बांधवाः बालो भत्तभयेनेव
संकल्पैतेनाहमाकुलः १८ स्वयमेव निबध्नामि जरामरणरागिणी किमिमामहमेतेषु धत्तिमुद्वेगकारिणीं १९ ज्यादिपदं तुच्छत्वान्न

भावितं न चिंतितमेव हि यतः विशिष्टं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धमैंद्रप्रजापत्यादिपदमपि परामृष्टं विचारितं सतां विवेकिनां संस्थितिरास्तांतेकवि
श्रांतिर्यत्रास्तु तादृशं इह नास्त्येवेत्यर्थः १४ हतेत्याधिक्षेपार्थे चित्तविशेषणं महत्तायां राज्यादि वैभवोत्कर्षे हतचित्तमहत्तायामिति पाठे तु
हत चित्तं यथा स्यात्तथा अहंतायां राजाभिमाने इति योज्यं १५ आत्मन् इति संबोधनं आत्मनि स्वस्वभावे स्थितिर्हतेति सुह्लकिस धर्म्यं तं वा
योग्यं १६ असितः कृष्णः भास्करस्य अग्रं पुरोदेशं १७ संकेतेन ममतालक्षणसंबंधकल्पनेन १८ एतेषु भोगादिषु जरामरणयोः रागि

एतां भोगबांधवादिसंपदं प्रति कः ग्रहः आग्रहः २० ते चक्रवर्त्तिनां पृथुमरुत्तादीनां प्रसिद्धा महाविभवाः संतु सद्गुणाः सर्वामिति सामा
न्येन पुंसकं काध्वनिरास्था २१ ब्रह्मणः शक्तिना हिरण्यगर्भस्य जगंति भुवनानि कृप्रयातानि मम धनादि विति विशेषः २२ गिलितानि काले
ने ति विशेषः गलितानी निवापाः साधवः विवेकिनः २३ कोदिग्रहणं मानं तस्योपलक्षणं संसारस्यानादित्वात् धृतिरास्था २४ संसार एव रात्रि
स्तमोमयत्वात्तत्त्पदुःस्वप्नभूते देहमये देहप्रचुरे अहंममताव्यवहारभ्रमे अस्थितिं अभयदीं अविवेकितामिति यावत् २५ अयमिति देहसं

पातु तिष्ठतु वा सम्यक् ममैतां प्रति को ग्रहः बुद्बुदृष्टीरिवैषा हि मिथ्यैवेत्यमुपस्थिता २० ते महाविभवा भोगास्ते संतः स्निग्धबांधवाः सर्वं स्म
तिपथं प्राप्तं वर्त्तमानेपि काधृतिः २१ क्व धरानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगंति वा प्राक्तनानि निप्रयातानि केयं विश्वस्तता मम २२ गिलिता
नी दुर्लक्षाणि बुद्बुदानीव वारिणा मां जीवितनिबद्धास्थं विहसिष्यंति साधवः २३ ब्रह्मणां कोटयो याता गताः सर्गपरंपराः प्रयाताः पांसुव
द्भूपाः काधृतिर्मम जीविते २४ संसाररात्रिदुःस्वप्ने चैतद्देहमये भ्रमे आस्थां चेदनुबध्नामि तत्रेमां तु धिगास्थिति २५ अयं सोहमिति व्यर्थ
कल्पनासत्त्वरूपिणी अहंकारपिशाचेन किमस्तवदहं स्थितः २६ हतं हतमिदं कस्मात् आयुरागततयानया पद्मपत्रपिनपद्मगामि सूक्ष्म
याकाललेखया २७ पादपीठकृते ग्रानाशार्ङ्गि क्रीडनकंदुकः कालकापालिकाग्रस्ताः किमास्ते मयि वल्गसि २८ ॥ निहितेऽपरोक्षता

कल्पनासदिति तद्विप्रकृष्टे परोक्षता कल्पना अहमिति देहे आत्मना कल्पना सा त्रिविधापि असत्त्वरूपिण्येव अतः अहंकारपिशाचेन मोहि
त इति शेषः अहमत्त इव किं किमर्थं निर्विचार एतावंतं कालं स्थित इत्यर्थः २६ सूक्ष्मया क्षणलवमुहूर्तादिरूपया काललेखया इदमायुः हतं
हतं प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुः छिन्नं पद्मपत्रपि कस्मान्न पश्यामि न वीक्षणामीत्यर्थः २७ पादपीठे पादपीठवद्रचितेषु भुवनेषु कृताः प्रतिमावद्रचि
ता निर्मिता वा ईशाना ईश्वराः ब्रह्मादयोपि येः शार्ङ्गिणः विष्ण्वादिदेहाः क्रीडनकंदुका इव मुहुर्मुहुरुद्धा दिव्यवहारेषु नभस्युत्क्षिप्ताः येः तथावि
धः महाकल्पलक्षणकालरूपाः ब्रह्मकपालपाणित्वात् कापालिकः तद्ग्रस्तेऽपि महाकालेन ग्रस्ता आस्ते हे जीवितात्ते मयि किं वल्गसि न्यसि २८

उपयांति आगच्छति अद्यास्मिन्नपि वयसि सर्वाणि वृथैवापगच्छंति अविनष्टं नित्यं एकं सत् निर्दोषमानंदैकरसं वस्तु लब्धं यस्मिंस्तथाविधो वास
रः अद्यापि अद्यतनकालावधिन दृष्टः २९ स्वप्रत्यगात्मभूतं यत्परमं पदं तस्य दृष्टयः साक्षात्काराः ३० रागलोभादिदूषितत्वादधम आम्नायो
मनो यस्य तं ३१ भावनाप्रीतिः भव्येषु रमणीयेषु वस्तुषु विषयेषु ३२ मध्ये मनोरमं वयः पर्यंते मनोरमो धर्मः आपाते मनोरमानौ विषयाः
ध्वनिं आस्थां तस्य मानवस्य अयं प्रसिद्धः नाड्योदयो दुःखप्रादुर्भावः ३४ अतस्य तु नरकालेपि विश्रांतिं प्रत्याङ्गनास्ती ताहृश्य स्वदृति राग

अजस्रमुपयांति ते ते यांति चाद्यापि वासराः अविनष्टैकसद्वस्तुर्दृष्टो नाद्यापि वासरः २९ सारसाः सरसी चेन्ने सर्वस्मिन्जनचेतसि
भोगा एव स्फुरंत्यंतर्न तु स्वपददृष्टयः ३० कष्टात्कष्टतरं प्राप्तो दुःखाद्दुःखतरं गतः अद्यापि नाविरक्तोस्मि हा धिङ्मामधमाशयं
३१ येषु येषु दृढा बद्धा भावना भव्यवस्तुषु तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमं ३२ यन्मध्ये यच्च पर्यंते यदापाते मनोरमं
सर्वमेवापवित्रं तद्धिना शामेध्यदूषितं ३३ येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः तेषु तेष्वेव तस्यायं दृष्टो नाशोदयोभरं ३४ श्वः
श्वः पापीयसीमेष श्वश्वः क्रूरतरामयि श्वश्वः खेदकरीमेति दशामिह जडो जनः ३५ अज्ञाने कहतो बाल्ये यौवने मदनाहतः शेषे
कलत्रचिंतार्त्तः किं करोति कदा जडः ३६ आगमापायिविरसं दशावैषम्यदूषितं असारं सारसंसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ३७ राजस्
याश्वमेधाद्यैरिष्ट्वा यत्तत्पशातैरपि महाकल्पांतमप्यंत्रांस्स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकं ३८ लोभाद्यभिवृद्धा पापीयसी हिंसादिप्रवृत्ता क्रूर
तरां तस्फलकाले खेदकरीं ३५ शेषे वयसि कलत्रं तदुपलक्षितं कुटुंबं तद्भरणादिचिंतया आर्तः विनार्थ इति पाठे कलत्रविनाशादिक्षये ना
र्तः कदा किं स्वोद्धारसाधनं करोति न कदाचिदपीत्यर्थः ३६ आगमापायि आद्यंतयोः संभोगकालेपि विरसं दारिद्र्यरोगवार्द्धकादिदशावै
षम्यैर्दूषितं आरंभेव सारं सारबुद्ध्या गृहीतं किं चित्तत्पश्यति पश्यति तत्किं निमित्तमिति वार्थः ३७ ननु यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यादिश्रु
तिलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं तस्यात्तत्राह राजसूयेति महाकल्पांतं ब्रह्मादिभोगपमपि स्वर्गमिहाकालदशांशं क्षणभोग्यप्रायमल्पमेव

वा॰टी॰उप॰
१६

न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः स्वर्गिणामप्यसुरादिपीडाश्रुतेश्च न दुःखासंभिन्नत्वमपि तस्य संभवतीत्याशयेनाह का
साविति ३९ किं चेद्देहाभिमाने सत्याधिव्याध्योर्दुर्निवारत्वान्न कापि तस्य विश्रान्तिरस्तीत्याशयेनाह निजेति ४० भंगुरत्वदुःखग्रस्तत्वाभ्यां सर्व
स्यामंगलत्वामेव प्रपंचयति सत इत्यादिना सतः स्ववर्तमानकालवद्रूपस्य असत्ता नाशः ४१ आत्मनः प्रकृतिः स्वभावादि कर्मज्ञानं तन्मोहिताः
नीरं बध्नाति बिडितैतिपावत् ४२ हासायैव योगपाइ ति शेषः ४३ ननु राजत्वात्सर्वनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्य तव कुतो नाश्वासस्तत्राह

कोसौ स्वर्गोस्ति भ्रमो वा पाताले वा प्रदेशः कः नयत्राभिर्वृंतस्तेनादुर्भ्रमर्य इवापदः ३९ निजचेतोबिलग्राला शरीररङ्कलपद्धवाः आ
धयो व्याधयश्चैते निवार्यन्ते कथं किल ४० सतोसत्ता स्थितामूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येषु रम्यता सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहं ४१ जा
यंते च म्रियंते च प्राकृताः क्षुद्रजंतवः धरावैरे वनीरंध्रा दुर्लभाः साधु साधवः ४२ नीलोत्पलालिनयनाः परमप्रेमभूषणाः हासायै
व विलासिन्यः क्षणभंगितया स्थिताः ४३ येषां निमेषणोन्मेषे जगतां प्रलयोदयौ तादृशाः पुरुषाः संति मादृशां गणनैव का ४४ संतिर
म्यतराश्चार्थाः सुस्थिरादपि सुस्थिराः चिंतापर्यवसानेयं पदार्थश्रीः किमीहसे ४५ संपदश्च विचित्रा याताश्चेच्चित्तेन संमताः तत्ता
अपि महारंभा हंत मन्ये महापदः ४६ आपदोपि विचित्रा याताश्चेन्मनसि संमताः तत्ता आपि महारंभा मन्ये मनसि संपदः ४७

येषामिति ४४ चिंता अर्जनरक्षणवियोगादिनार्त्तिस्तैव पर्यवसानं फलं यस्यास्तथाविधेयं पदार्थश्रीः अतस्त्वां किं ईहसे इच्छसि ४५ याः नानार
त्नगजवाजिधनदारादिभेदेन विचित्राः संपदः ताश्चेच्चित्तेन समंता बहुमताः स्युः न तर्हि ता अपि महारंभाः बहुप्रयत्नलभ्या दुःखरक्ष्या
अवरपापायिन्यश्चेति महापद इत्येनमन्ये इत्यर्थः ४६ एवं याः दारिद्र्य बंधुराज्यादिनाशलक्षणाः आपदोपि यदि साधुसंगतितीर्थतपः प्रबोधा
दिप्रापणेन विचित्राः श्रेय एवेति मनसि संमताश्चेत्ता अपि विवेकोवैराग्यादिमहारंभाः संपद एव मन्ये इत्यर्थः ४६

व

१६

तस्मादसत्येजगतिममताभिदृढैरेवविपन्नविवेकास्ततत्परिक्षयएवसंपदित्याशयेनजगतोममतानर्हत्वंदर्शयतिमनोमात्रेति अब्धौ
प्रतिबिंबितइंदुरिवभंगुरेभंगस्वभावेमिथ्याभूतेच अक्षरमालिकापदवाक्यात्मिकावर्णपंक्तिःकुतस्त्यानिरार्थिकेतियावत् ४८ का
कतालीययोगेनकाकागमनमिवतच्छिरसितालपतनमिवाविचारमात्रकृतेनस्वसंबंधेन धूर्तेनभोगलंपटेनमनसा ४९ देशकाल
वस्तुकृतयाइयत्तयाआच्छिन्नासुपरिच्छिन्नासुत्रिविधोतापग्रस्तत्वाभासुहरीपाग्निशिखापक्षेस्पष्टं ५० निरंतरदुःखभोगोऽभ्यासात्स
त्योपिस्यात्सुखभोगाविच्छिन्नाभ्यासोदुःखभोगोयंदुःसहएवेत्याशयेनाहवरमिति आलूनाविच्छिन्नाःसुखदुःखपरिवर्ताः यासुस्थितं

मनोमात्रविवर्तेस्मिन्जगत्यब्धौदुर्भंगुरे ममेदमित्यपूर्वेयंकुतस्त्याक्षरमालिका ४८ काकतालीययोगेनसंपन्नायांजगत्स्थि
तौ धूर्तेनकल्पितात्यर्थहेयोपादेयभावना ४९ इयत्ताच्छिन्नतस्मासुखेसुनाम्नीषुदृष्टिषु कस्त्वेतास्वनुरक्तोस्मिपतंगोग्निशि
खास्विव ५० वरमेकांतदाहेषुलुठनंरौरवाग्निषु नत्वालूनविवर्तासुस्थितंसंसारवृत्तिषु ५१ संसारएवदुःखानांसीमांतइतिक
थ्यते तन्मध्यपतितेदेहेसुखमासाद्यतेकथं ५२ अकृत्रिममहादुःखेसंसारेयेव्यवस्थिताः तएतेन्यानिदुःखानिजानंतेमधु
राण्यलं ५३ अहमप्यधमोत्कृष्टःकाष्ठलोष्ठसमास्थितिः अत्तैरेवागतःसाम्यंपरमाम्रपदवस्तुभिः ५४ सहस्रांकुरशाखा
त्मफलपल्लवशालिनः अस्यसंसारवृक्षस्यमनोमूलमहांकुरः ५५

एस्थितिःभावेक्तः ५१ विषयसुखानांसुसत्तानास्त्येवकिंतु
दुःखविशेषभस्तूपतेवेतियुक्त्योपपादयति संसारेतिवा ५२ कथंतर्हिसुखत्वानुभवस्तत्रयुक्तिमाहअकृत्रिमेति खड्गाघातानुभवः
सुखमितिवत् दुःखान्येवमधुराणिसुखानिजानंतेमन्यंतइत्यर्थः ५३ श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणकुशलोमेधावीविचारपुरुरप्यहंप
रमंअत्यंतमवेनमच्छाननविचारितानिशास्त्रलोकप्रमाणवस्तूनियैस्तैरस्तैर्मूर्खैःसाम्यमित्यर्थः ५४ इदानींतस्यप्रमाणकुशल
तांसंसारमूलावधारणेनसफलयतिसहस्रेति अंकुराःसंकल्पाःशाखादेहभुवनादयःआत्मश्रगशाखाद्यवयवीविराट् फलानिसुखदुःखे

वा॰टी॰ उप॰ मनसोपि रहस्यं त्वेनतातमेवेत्याह संकल्पैमेवेति ५६ मनोमर्कटस्य वृत्तिषु चापलेषु अयैव अद्यप्रभृति ५७ पातो अधोगतिः उत्पातः ऊर्ध्वगतिः अपकर्षोत्कर्षौ वा उपतापो दुःखं ५८ इति भयाय पुनः पुनः प्राक् शोचितं तद्गतमेव अहमिदानीं नानुरोदिमि न शोचामीत्यर्थः ५९ कुतो नानुशोचसि तत्राह प्रबुद्धोस्मीति आत्मनः स्वपारमार्थिकरूपस्य धनस्य चोरः अपहर्ता न केवलं चोरत्वादेव निहन्मि अपितु वैरित्वादपीत्याह मनोसीति ६० अविद्धमलक्ष्यीकृतं मुक्ताफलपक्षे गुणं शमदमादि मुक्तापक्षे सूत्रं ६१ चिरं अनादि ब्रह्म तत्वं तत्र प्रवृत्त

१७

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तु । शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः ५६ आकारमात्ररम्यासु मनोमर्कटवृत्तिषु परित्यक्तास्विहाद्यैव न रमे नाशनीषु हं ५७ आशापाशशतैः प्रोताः पातोत्पातोपतापदाः संसारवृत्तयो भुक्ता इदानीं विश्रमाम्यहं ५८ हा हतोस्मि विनष्टोस्मि मृतोस्मीति पुनः पुनः शोचितं गतमेवाहमिदानीं नानुरोदिमि ५९ प्रबुद्धोस्मि प्रहृष्टोस्मि दृष्टश्चोरो मयात्मनः मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चिरं हतः ६० एतावन्तमिमं कालं मनो मुक्ताफलं मम अविद्धमासीदधुना विद्धं तु गुणमर्हति ६१ मनस्तुषारकणिका विवेकार्कातपेन मे चिरप्रवृत्तयेनैनमविरालयमेष्यति ६२ विविधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधुप्रबोधितः आत्मानमनुगच्छामि परमानंदसाधनं ६३ आत्मानं मणिमेकं तेल बद्धैवालोकयन्सुखं तिष्ठाम्यचलमित्यन्यैरहं शारदीवाचलेंबुदः ६४ अयमहमिदमाततं ममेति स्फुरितमपास्य बलादसत्यमंतः रिपुमतिबलिनं मनो निहत्य प्रशममुपैमि निमोत्तु

येष्टार्थं तुषारकणिकापक्षे चिरं प्रवृत्तिः सदा गतिर्वायुस्तत्प्रासयेषदा आपत्कलुषं निवारणमेवापिपं तौ निश्रुतेरित्यर्थः ६२ विविधैरुपदेशैः सिद्धविशेषणं वानुगतिमात्रेण परमानंदस्य स्वस्यैव साधनं अभेदे पुपचारालंकरणता ६३ अतः परं आत्मनिष्ठां कदापि न त्यक्ष्यामीत्याह आत्मनमिति अचले हिमवदादौ ६४ इदानीमुक्तं संक्षिप्योपसंहरन् विवेकगुरुं नमस्यति अयमिति अयं देहोमिति इदं धनदारादि ममेति स्फुरितं आततं असत्यरूपं ज्ञानबलादपास्य समाध्यभ्यासेन अतिबलिनं मनोरिपुं निःशेषं हत्वा सततमहमिका विश्रांति

अ

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेनवमःसर्गः ९ इत्यस्मिन्प्रार्थितेप्यत्रमाध्यान्हिकविधिक्रमेतस्मिंविचारेभूयोपिजन
कस्योपवर्ण्यते प्रतीहारोद्वारपालःउपसर्गस्यदात्रयमनुष्टुब्छंदमितिदीर्घः १ देवःस्तंभयोर्विश्रांतःसमस्तवसुधाभरोयस्य नृपनायाः
उचितंअनुरूपं २ तत्रसामग्रीसिद्धिमाहएताइत्यादिना ३ कमलिनीपात्रैःसपद्मविसरज्जुभिःरचिताःपरितश्चारुनिर्मिताःकनकचित्रा
शुकमंडपाःयासुतथाविधाःअतएवताःकर्बुरवर्णाःकमलिन्याःकमलवत्याःसरस्यास्तीरभुवइतिपरेणान्वयः ४ तथास्नानावसरेसे

मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेजनकविनर्कःसर्गः ९ श्रीवसिष्ठउवाच इतिचिंतयतस्तस्यपुरस्संप्रविवेश्याह प्रतीहारःपरोभानोः
संध्यनाग्रइवारुणः १ प्रतीहारउवाच देवदोस्तंभविश्रांतसमस्तवसुधाभर संपाद्यतोतिष्ठदिनव्यापारंनृपतोचितं २ एताःकु
सुमकर्पूरकुंकुमांबुपुराःस्त्रियः स्नानभूमौस्थिताःसज्जानघोमूर्तिपुताइव ३ एताःकमलकल्हारकाननभ्रांतषट्पदाः कृत्वा
कमलिनीपात्ररचिताशुकमंडपाः ४ एताःकमलिनीतीरभुवस्तत्रैःप्रपूरिताः सचामररथेभाश्वैःस्नानावसरसेविनां ५ समग्र
कुसुमनःपूर्णैरत्नौषधिपरिप्लुतैः सज्जीकृताःपटलकैर्देवार्चनगृहास्तथा ६ स्नातःपवित्रहस्तश्चपरिजप्याघमर्षणः त्वामेवप्रेक्ष
तेदेवदक्षिणार्हाद्विजव्रजः ७ लसच्चामरहस्ताभिःपाल्यंतेपरमेश्वर सज्जीकृतास्तेकांताभिःशीताभोजनभूमयः ८ उत्तिष्ठमुत्ति
ष्ठभद्रंतेनियतंकर्मसमाचर नकालमतिवर्त्तंतेमहांतःस्वेषुकर्मसु ९ प्रतीहारपतावित्थमुक्तवत्यथपार्थिवः तथैवचिंतयामा
सचित्रांसंसारसंस्थितिं १०

वंतेतद्वीलानांचामरैरथैरिभैरश्वैश्चसहितैस्तत्रै श्चपूरिताःअनेनहंससारसनक्रपद्मादिसहितसरसी
सांप्राप्तिस्तीरभुवोर्यज्ज्म्भते ५ समग्रैःसुमनोभिःपुष्पैरासमंतात्सेव्यपूर्णैःअन्नैःपक्वैःरोगौषधिभिर्यवांकुरादिभिश्चपरिप्लुतैःपटल
कैःप्रांतभागैःदेवतिसंबुद्धिःअर्चनागृहाःदेवब्राह्मणातिथिपूजागृहाःदेवार्चनगृहाइत्येकपद्यंवा ६ तवस्नानकालेपरितोजप्याःज
पितव्याअघमर्षणमंत्रायेन अतएवदक्षिणार्हः ७ लेपनचंदनोदकसेकादिपरिप्लुतत्वाच्छीताः ८ ९ १०

वा॰टी॰त्र॰ ११ शंबरपदेनशंबरीमायालक्ष्यते मिथ्याशंबरं मृगतृष्णाजलं तन्न दृश्यं वा १२ १३ हे चित्त चातुर्यं सुखलवास्वादचतुरतां त्यज
१८ १४ यासु दृश्यासु विषयाभिलाषतत्प्रयत्नतदुपभोगतदनुस्मरणादिरूपासु संभ्रमं सुखलवास्वादं भ्रांतिं तत्साहं वा १५ भोगा
शयाप्रवृत्तं सत् भोगशक्तिकुंभीभावाद्वोकशास्त्रादिभयाद्वानिवृत्तं सत् १६ ततः कृत्रिमसुखानामनर्थबीजत्वाद्येन हेतुनाकृ

कियन्मात्रमिदं नाम राज्यं सुखमिति स्थितं न प्रयोजनमेतेन मम मेह क्षणभंगिना ११ सर्वमेव परित्यज्य मिथ्याडंबरडंबरं ए
कांत एव तिष्ठामि संशांत इव वारिधिः १२ अलमेभिरसत्प्रायैर्मम भोगविजृंभितैः त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि सुखं तिष्ठामि के
वलं १३ चित्तचातुर्यमेतस्माद्भोगाभ्यासकुसंभ्रमात् त्यज जन्मजराजालजंबालशांतये १४ दृश्यसुखासु पाशेष्वसं
भ्रमं चित्त पतयसि ताभ्य एवाभिराचितं परमं दुःखमेष्यसि १५ प्रवृत्तं सन्निवृत्तं सद्भूयो भूयश्चिरं चिरं भोगभूमिषु सर्वासु चित्त
त्वमिंगं गच्छसि १६ तस्मात्पापालमनयानुच्छया भोगचिंतया भव त्यक्तकृत्रिमात्मस्थैर्ये नाभियतनं ततः १७ इति संचिंत्य जनक
स्तूष्णीमेव बभूव ह शांतचापलचेतस्त्वाच्चित्रपिकर्मार्पितोपमः १८ प्रतीहारोपि नो वाचा गौरवेण भयेन च पुनर्वाक्यं महीपानां
चित्तेवृत्तिषु शोषितः १९ तूष्णीमथ क्षणं स्थित्वा जनके जनजीवितं पुनः संचिंतयामास मनसा शाममशालिना २० किमुपा
देयमस्तीह यत्नान्संसाधयाम्यहं कस्मिन्वस्तु निबध्नामि धृतिं नाशविवर्जिते २१ किं मे क्रियापरतया किं मे निःक्रिययापि वा न
तदस्ति विनाशेन वर्जितं यत्किलोदितं २२ क्रियावानक्रियो वास्तु कायोपमसदुत्थितः समास्थितस्य शुद्धस्य चितः कानाम मे क्षतिः २३ १८

त्रिमा प्रीतिर्भवति तं हेतुं यत्नलभस्वेति यावत् १७ १८ चित्तवृत्तिषु चित्तानुवर्तनेषु १९ जनजीवितं प्राणिजीवननिदानं
येन जातानि जीवंति तिष्ठंतः २० २१ अपि वा कार्यमिति शेषः यत्किल उदितं जन्म प्राप्तं तत् विनाशेन वर्जितं नास्ति जन्यभावस्य वि
नाशानियमादिति भावः २२ समास्थितस्य देहचलनाचलनक्रिययोरस्तकल्परूपास्थितेः चित्तः चिन्मात्रस्वभावस्य २३ यन्मम प्राप्यव्यापनी

यन्ममप्रारब्धोपनीतमास्तितदेवास्तुनान्यदित्यर्थः॥ अथवायन्ममनिरतिशयानंदरूपमांतरास्तितदेवास्तुनबाह्यंकिंचिदित्यर्थः २४ अ
कृतेनउपेक्षणेनकश्चनअनर्थइतिशेषः अक्रिययानुपेक्षयाप्राप्तंदुःखंअसन्मयंमायामयंमिथ्यैवेतियावत् २५ युक्ताःशास्त्रविहि
ताः अयुक्तालोकप्राप्ताः २६ पूर्वपूर्वव्यवहारक्रमप्राप्तां अस्पंदितांगस्तुअयंदेहःशुष्यतितत्किंसाधु आबद्धरूपकंनेत्यर्थः २७ कार्यैःप्रा
रब्धकर्मोपनीतोपुण्यपापानुदयलक्षणेफलेसमो २८ तत्कुतस्तत्राह कर्मजास्विति कृतमप्यकृतंभुक्तमप्यभुक्तमित्यपियोज्यं २९

नाभिवांछाम्यसंप्राप्तंसंप्राप्तंनत्यजाम्यहं स्वस्थआत्मनितिष्ठामियन्ममास्तितदस्तुमे २४ नममेहकृतेनार्थोनाकृतेनेहक
श्चन क्रिययाक्रिययावापियत्प्राप्तंतदसन्मयं २५ अकुर्वतःकुर्वतोवायुक्तायुक्ताःक्रियाममा नाभिवांछितमस्तीहयदुपादे
यतांगतं २६ तदुत्थायक्रमप्राप्तांकायोयंप्रकृतांक्रियां करोत्वस्पंदितांगस्तुकिमयंसाधुशुष्यति २७ स्थितेमनसिनिष्कामेसमेवि
गतरंजने कायावयवजोकार्यैःस्पंदोस्पंदोफलेसमो २८ कर्मजासुफलश्रीषुमनसाकर्तृभोक्तृते तास्मिन्प्रत्यूर्णंतिमायानेकृतमप्य
कृतंनृणां २९ योनिश्चयोंतःपुरुषस्यरूढःक्रियास्वसौतन्मयतामुपैति अनामयंमेपदमाहताधीरधीरतामंतरलंत्यजामि

३३२

३० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेनिश्चयसर्गः १८ वसिष्ठउवाच इतिसंचिंत्यजनकोयथाप्राप्तांक्रियामसौ असक्तःकर्तुमुत्त
स्थौदिनंदिनपतिर्यथा १

२९ पुरुषस्यांतर्यएवनिश्चयःकर्ताभोक्तेतिवाअसौपुरुषःसर्वासुदेहादिक्रियासुतन्मयतांस्वनिश्चिता
र्थमयतामुपैतीतिवास्तवस्थितिःसोप्रवृत्तंतुममधीरनामयंकर्तृभोक्तृतारोगशून्यंआत्मपदंआहताअविद्वान्दृढनिश्चयासंपन्नेत्यर्थः
अंतःअंतश्चित्तेकृताकृतफलाबद्धरूपंमावायुपुनर्जन्मादिप्राप्तिशंकानिमित्तांइष्टानिष्टप्राप्तिविघातनिमित्तांचअधीरतांअलंअत्यंतमे
वत्यजामीत्यर्थः ३० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेदशमःसर्गः १० कृताह्निकस्यराज्ञोत्रनिश्चयांतेवर्ण्यतेपुनः विवे
केर्बद्धाभिश्चित्तैःस्वचित्तस्यप्रबोधनं असक्तःकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणासंगरहितः १

वा॰टी॰ नप
१९

इमैदं मे इष्टमिदं मे ऽनिष्टमिति कल्पनानिमित्तभूताः वासनाः सुषुप्तवदिति स्थलस्य स्म देहाद्यभिमानाभावे जाग्रत्सुषुप्तयो विशेषाभा वादिति भावः २ आर्याणां पूज्या नां देवब्राह्मणादीनां आवर्जनं पूजादानादिना समाधानं अहः कार्यमाह्निकं ३ समरसं समाहितरूपत्वात् स्थैर्य वक्ष्यमाणरीत्या ४ शांतं निर्विक्षेपं सारभूतमात्मसुखं ५ ६ अनंतानाधिव्यमसंख्यव्यथाज्वालितां आपातसिप्राप्तोषितं ७ यतो जन्मसं सारस्यस्थयो विषयचिंताजालविकल्पोत्थाः इति पूर्वेणान्वयः ८ हे सुंदर विवेकिन् इमां संसारस्थितिं श्रमसुखं च तुल्यपतुलामारोप्य वु

इष्टानिष्टाः परित्यज्य चेतनावासनाः स्वयं यथाप्राप्तांच कारासौ जाग्रत्येव सुषुप्तवत् २ सपाद्यतदहः कार्यमार्यविर्जनपूर्वकं अ नयच्छर्वरीमेकं तयैव ध्यानलीलया ३ मनः समरसं कृत्वा संत्यक्तविषयभ्रमं शर्वर्यां क्षीयमाणायामित्थं चित्तमबोधयत् ४ चि त चंचलसंसार आत्मनो न सुखायते शममेहि शमाछांत सुखसारमवाप्यते ५ यथा यथा विकल्पौघान्संकल्पयसि हेलया तथा तथैति स्फारत्वं संसारस्तव चिंतया ६ शांतशाखत्वमायाति सेकेन विटपी यथा अनंताधित्वमायाति रागभोगेच्छया तथा ७ चि ताजालविलासोत्था जन्मसंसारस्थयः तस्मात्त्यक्त्वा विचित्रालं चिंतामुपशमं व्रज ८ संसारस्थितिं तरलामिमां तुलय सुंदर असां चेत्सारमाप्नोषि तदेतामेव संश्रय ९ आस्थां यस्मात्परित्यज्य दृश्यदर्शनलालसात् मैतद्ग्राह्यमामुंच स्वेच्छयाविहरेच्छया १० इ दं दृश्यमसत्सद्वाप्युदेत्यस्तमुपैतु वा साधो विषमतां गच्छ मे तदीयैर्गुणागुणैः ११ मनागपि न संबंधस्तव दृश्येन वस्तुना अविद्य मानरूपेणासंबंधः कोपमीदृशः १२ ७

ध्याकः सार इति परीक्ष्य तरलामिस्य नेननश्वरत्वाद्विक्षेपदुःखजटिलत्वाच्च नास्त्यत्र सार इति स्व
चितं ९ यस्मादियमसारा तस्मादस्यामास्थां परित्यज्य एतद सार दृश्यं दर्शनयोग्यमेतदिति दर्शनलालसात्प्रियं मा ग्रहाणं अप्रियं च दर्शना न्नहीमिति द्वेषान्मामुंच किंतु भयसाक्षित्वात्ममात्रेच्छया आत्मकामः सन् इच्छया स्वैरं विहर १० असत्प्रागविद्यमानं सुखदुःखसाधनं मुदेतुं सांप्रतं सत् विद्यमानं अस्तं नाशमुपैतु वा मातदागमापायप्रयुक्तहर्षविषादलक्षणां विषमतां गच्छेऽस्यर्थः ११ ननु सति तत्संबंधे कथं तत्प्रयु

[illegible] ९८

१९

हेमनः त्वमसत् एनत् दृश्यं च न सत् अप्यर्थे एवकारः अतः द्वयोरपि वंध्यापुत्रखपुष्पयोरिवासतोः तनोः निस्वरूपस्थितिकयोः संबंध इत्य
क्षरावलीउक्ति अपूर्वा आश्चर्यैवेत्यर्थः १३ यदि मन्यसे नाहमसत्सत्य आत्मैवाहं दृश्यमेवासदिति तथापि न संबंधघटनेत्याह असदि
ति मर्त्यजीवयोः सदात्मतज्जीवतोः १४ द्वयोरपि सत्वमेव नासत्वं कस्यचिदपीति कल्पेपि कदापीष्टयोगाभावान्न हर्षविषादप्रसक्तिरित्या
ह चित्तेति हे चित्त त्वं इति छेदः १५ महान्तमाधिं विषादं मूकं तूष्णीभूतं सत् आत्मस्वरूपास्थितौ तत्साहं आहर समाध्यभ्यासेन संपादय सं

असत्त्वमेतच्च न सद्द्वयोरेवासतोः सतोः संबंध इति चित्रेयामपूर्वैवाक्षरावली १३ असदेतन्नु सच्चेत्त्वं तथापि किल सुंदरं संगः सद
सतोः कीदृग्वदत्वं मर्त्यजीवयोः १४ चित्तत्वमथ दृश्यं च द्वे एव यदि सन्मये सदास्थितेन तत्प्रसरः कुतो हर्षविषादयोः १५ तस्मान्महाधिं
मुच त्वं मूकमुत्थाय समाहर संस्तुब्धां बुधिमाविश्यांसत्र जाभव्यामि मांस्थितिं १६ कंदुकालानवद्ध्यर्थमात्मनेव परिज्वलन् मामोह
मलमासाद्य मंदतां गच्छ सन्मते १७ नन्वदेहास्तिसमुन्नतमुत्तमं व्रजसि येन परां परिपूर्णतां तदवलंब्य बलाद्धीरतां जहिहि चंच ति
लतां शठरे मनः १८ मोक्षोपायेषु पञ्चामप्रकरणे चित्तानुशासनं सर्गः ११ ३५१ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जन
कोन्तपः चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः १ मनः प्रोल्लासास्पदे चिदानंदवृत्तिषु केवलं सुषुप्तसंस्थं सदैव व्यवतिष्ठतः २

क्षुब्धं संक्षोभो विक्षेपस्तल्लक्षणं अंबुधिं १६ कंदुकालातमुत्सवेषु जनकौतुकार्थमाग्नेयद्रव्यरचितं कंदुकाकारं अलातयंत्रं तद्वित्तत एव ज्वल
न्पुनःपुनरुच्छलति मोहं अलमिति मोहलक्षणं मलमिति वा इह दृश्यपवर्गमध्ययेन लब्धेन त्वं परिपूर्णतां व्रजसि न तादृशं किमपि नास्ति क
थं तर्हि पूर्णतालाभस्तमुपायमाह तदिति ततस्मादभ्यासं वैराग्यबलादनिमकंपं लंब्य तद्बलावलंब्यातिधीरतां प्राप्येति वा चंचलतां जहिहि
त्यज १८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकादशः सर्गः ११ वर्ण्यते जनकस्यात्र जीवन्मुक्ततया स्थितिः विचारप्रज्ञयोश्चि
त्रं माहात्म्यमपि विस्तरात् न मुमोह अहं मम ताभ्यां पृथिवविदित्यर्थः १ आनंदवृत्तिषु हर्षस्थानेषु सुषुप्ताविव संस्थानिर्विक्षेपास्थितिर्यस्मिन्नि

वा॰टि॰उप
२०

तिष्यवस्थितिक्रियाविशेषणंभिमावर्तमानेतत्कालोपस्थितेनेदृरूपेवास्थितः अलंबुध्यास्थितः ३ अनारतविवेकेनसदाविचारवताः सनातनं
अनादिस्वभावप्रासंकलंकं अहंममानमालिन्यंराजसंरजोगुणेनधूलिभिश्चप्रसंजितं ४ अनंताभमपरिछिन्नब्रह्माकारं ५ विक्षेपमेघ
पटलेभ्य अनामृष्टविकल्पाअसंपादितरंजनाभेदाअंशवःप्रकाशायस्यविगताःदेहभेदनिरोधप्रयुक्ताआमयादुःखानियस्य ६ चिछक्ते
चिदात्मनिसमवास्थितानधस्तात् अतएवपरमार्थदृशाआत्मभूतान् ७ प्रकृतेर्मायायाःसर्वव्यवहाररूपत्वादसंगात्मासंस्पृष्टदिदृशं

ततःप्रभृत्यसौदृष्टपुंनाजहाराऽनवात्पजत् केवलंविगताशंकंवर्तमानेष्ववास्थितः ३ अनारतविवेकेनतेनसद्यःसनातनं पुनःक
लंकंनैवासमंबरेणेवराजसं ४ स्वविवेकानुसंधानादितितस्यमहीपतेः सम्यक्ज्ञानमनंताभमभूंद्विमलतायथो ५ अनामृष्ट
विकल्पांशुशुभ्रिरात्माविगतामयः उदयायतदाकाशेतस्यव्योम्नीवभास्करः ६ सदर्दर्शाखिलान्भावांश्चिछक्तौसमवास्थितान् आ
त्मभूताननंतात्मासर्वभूतात्मकोविदः ७ प्रहृष्टोनबभूवासौकचिन्नचसुदुःखितः प्रकृतेव्यवहारत्वात्सदैवसममानसः ८ जी
वन्मुक्तोबभूवासौततःप्रभृतिमानदः जनकोजरवत्ज्ञानीज्ञानलोकपरावरः ९ राज्यंकुर्वन्विदेहानांजनकोजनजीवितं नेवहृ
र्षविषादाभ्यांसोवशःपरितप्यते १० नास्तमेतिनचोदेतिगुणदोषविचेष्टितैः अर्थानर्थैःसराज्योत्थैर्नग्लायतिनहृष्यति ११ कुर्व
न्नपिकरोत्येषनकिंचिदपिकुत्रचित् सतिष्ठत्येवसततंसर्वदैवांतरेचितः १२ सुषुप्तावास्थितस्यैवजनकस्यमहीपतेः भावनाःसर्व
भावेभ्यःसर्वथैवास्तमागताः १३ भविष्यन्नानुसंधत्तेनातीतंचिंतयत्यसौ वर्तमाननिमेषंतुहसन्नेवानुवर्तयेत् १४ (नात्ममानसः ८ ज

२०

रवज्ञानीज्ञानहृद्धृइतियावत् ९ जनानांजीवितमिवप्रियइतियावत् १० मानसेगुणदोषविचेष्टितैरस्तंस्वरूपतिरोधानंउदयंपुनस्तद्वीविर्भा
वंचनेति बाह्यैश्वराज्योत्थैः अर्थानर्थैर्नहृष्यतिनग्लायतीतिव्युत्क्रमेणान्वयः ११ नकिंचिदपिकरोति अकर्त्रात्मभूतात्वादित्यर्थः तदेवासौहेति
ष्ठतीति १२ भावनाःरागादिवासनाः १३ वासनाक्षयफलमाहभविष्यमिति वासनावशात्पूर्वोत्तरानुसंधानंतेनप्राक्तनानिष्टकारिषुद्वेषआगा
मिप्रियार्थेरागःततःप्रवृत्तिरितिसर्वानर्थप्रसक्तिःवर्तमानमात्रंदर्शनंतुदुःखस्याप्युपेक्षयानाप्रियनानुसंधानामितिसहजानंदानुवृत्त्याह

आख्यानोपक्रमबीजं समाप्य तदनुपसंहरति स्वविचारेति अशेषेणानिरवशेषेण प्राप्तं ज्ञानमात्रेण विस्मृतकं चामीकर वस्त्रबध्दं तेन जनकेन
१५ तथा च फलपर्यंतं विचारः कार्यो नांतरा निर्वेदाद्युपद्रुत्साहता वादिति प्रविचारयेदित्यर्थः १६ गुर्वादीनां साधनानामसाधनत्ववादो विचार
प्राधान्यबोधनार्थः अपत्राणो वा अन्यगो अश्वेभ्यः पत्रावेष्णोऽश्वाग्रतिवत् १७ सुंदर्या सच्छास्त्रविवेकादिपरिष्कृतया ऊहापोहकुशलामतिः
प्रज्ञा तया वयस्यया सख्या १८ जाड्यमज्ञानं तल्लक्षणमांध्यं तमः १९ नाप्नोति विपन्नदीप्यः प्रज्ञयानावा तीर्यते जनैरिति प्रसिद्धं २० पेलवाम् दु
ला अनिला अनिलस्य कल्लोलेत्राः उत्पन्नं तृणं विज्ञेयं २१ असहायः गुर्वादिसहायशून्यः विद्याशास्त्रश्रवणशून्योपि द्वयमपि प्रज्ञा साथमेवानु

स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण प्राप्तं प्राप्यमशेषेण रामनेतरयेच्छया १५ तावत्तावत्त्वकेनैव चेतसा प्रविचार्यते यावद्यावद्विचा ७
रणां सीमांतः समवाप्यते १६ नतं गुरोर्न शास्त्रार्थान्निपुण्यात्प्राप्यते परं यत्साधुसंगाभ्युदिताद्विचारविशदाद्धृदः १७ सुंदर्या नि ७
नया बुद्ध्या प्रज्ञयैव वयस्यया परमापद्यते राम न नाम क्रियया न्यया १८ यस्योज्वलति तीक्ष्णाग्रा पूर्वापरविचारिणी प्रज्ञादीपशिखा जा
तु जाड्यांध्यं तेन बाध्यते १९ दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुलाः तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नावापद्भ्यो महामते २० प्रज्ञाविरहितं मूढमा
पदल्पापि बाधते पेलवाचानिलकलासारहीनमिवोलपं २१ प्रज्ञावानसहायोपि विज्ञास्त्रोप्यरिमर्दन उत्तरत्येव संसारसागराद्राम
पेलवात् २२ प्रज्ञावानसहायोपि कार्यान्तमधिगच्छति दुःप्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति २३ शास्त्रसज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्द्धये
त् सेकसंरक्षणारंभैः फलप्राप्तौ लतामिव २४

क्तिः आचार्यादिवैयर्थ्यविधिता साधिष्ठं प्रापयेदित्यादिश्रुतिविरोधात् हेयामपेलवात् ज्ञानमा
त्रबाध्यत्वेनातिकोमलत्वात् २२ लोकेपि प्रज्ञावतो मंत्र्यादेर्बलांतरवत्त्वात्प्राबल्यं प्रसिद्धमित्याह प्रज्ञावानिति प्रधानं बहुतरसेनादिबल
मुख्योपि सन्नरपति अथवा प्रज्ञाचरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तद्धानात्मा सर्वेषां कार्यप्रपंचानामंतं बाधं सर्वश्रमवत्प्रकर्तव्यपुरुषार्थानामं
तमवधिं पुरुषार्थं च अधिगच्छति दुःप्रज्ञो मोहकः सर्वप्रपंचं संतानलक्षणं कार्यजातमासाद्य तन्मूलत्वात्प्रधानं स्वरूपितानमात्रेण न पश्य
तीत्यर्थः ज्ञानपक्षे भेदेन वा योज्यं २३ प्रज्ञा तातर्हि केनोपायेन लभ्यात त्राह शास्त्रेति २४

वा॰टी॰ जुप॰ ५

२९

प्रज्ञाबलमेव बृहत् तन्मूलं यस्य तथाविधः सत्कार्यं सत्कर्म प्राक्तनभाग्यं तल्लक्षणः पादपः भासः सूर्यप्रकाशः स यथा शुक्लपक्षे क्रमेण चंद्रमंडलं प्रविष्टः पूर्णमिति नमयचंद्रबिंबं फलितं तद्वत् अथवा ऐंदवं बिंबं कर्तृ तद्यथा जगत्तिमिरापहः भासः चांद्रिकाः फलंति तद्वत् तन्मूलाज्ञाननिबर्हणाक्षमं आत्मज्ञानं फलतीत्यर्थः २५ यः यादृशः यत्नः उद्योगः सतां हृदयः न तथा च नाधिकः श्रमोस्तीत्यर्थः २६ सर्वेषां दुःखानां दर्शनानां सीमांतं परमावधिं २७ एवंप्रज्ञाकोशस्यापि सर्वसंपदवधित्वमिति दर्शयति स्वर्गादिति यत्सम वाप्यते सुखमिति निःशेषः स्वर्लोकादपि रम्यापि पाता

प्रज्ञाबलबृहन्मूलः काले सत्कार्यपादपः फलं फलत्यतिस्वादु भासो बिंबमिवैंदवं २५ य एव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवर्द्धने २६ सीमांतं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमं बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामांद्यं विनाशयेत् २७ स्वर्गाद्यद्युच्च पातालाद्राज्याद्यत्समवाप्यते तत्समाप्यते सर्वं प्रज्ञाकोशान्महात्मना २८ प्रज्ञयोत्तीर्यते भीमात्तस्मात्संसारसागरात् न दानैर्न च वा तीर्थैस्तिः पसा न च राघव २९ यत्प्राप्ताः संपदं दैवीमपि भूमिचरा नराः प्रज्ञापुण्यलतायास्तत्फलं स्वादु समुत्थितं ३० प्रज्ञया नखरालूनमत्तवारणयूथपाः जंबूकैर्विजिताः सिंहाः सिंहैर्हरिणिका इव ३१ सामान्यैरपि भूपत्वं प्राप्तं प्रज्ञावशान्नरैः स्वर्गापवर्गयोग्यत्वं प्राज्ञस्यैवेह दृश्यते ३२ प्रज्ञया वादिनः सर्वं स्वविकल्पविलासिनः जयंति सुभटप्रख्यान्नरानप्यतिभीरवः ३३ चिंतामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनः फलं कल्पलतेवैषा चिंतितं संप्रयच्छति ३४ भव्यस्तरति संसारं प्रज्ञया पोह्यते धमः शिक्षितः पारमाप्नोति नावा नाप्नोत्यशिक्षितः ३५

लानिति नारदः जगाद द्युसदां मध्ये पातालेभ्यः समागत इति पौराणिकवचनात्पातालेपि सुखातिशयः प्रसिद्धः २८ अंत्यंतिकदुःखक्षयोपि प्रज्ञैकफलमित्याह प्रज्ञये ति दानतपःप्रभृतीनामल्पपापक्षयफलत्वादिति भावः २९ यत्प्राप्य स्वर्गादि दानादिकर्मणां फलं तदपि प्रज्ञाफलमेवेत्याह यदिति भूमिचरा अपि नराः दैवीं नभश्चरत्वादिलक्षणां संपदं प्राप्ता इति यत्तदपीत्यर्थः ३० ३१ ३२ सुभटः प्रख्यान् वादशूरानिति यावत् ३३ ३४ शिक्षितः नौकानयने शिक्षावान् कैवर्तः ३५ श्रीरामायनमोनमस्ते ७ श्रीः

२९

धीरेवसम्यग्विवेकवैसरागादिसन्मार्गयोजिताचेतारंनयतिअसम्यकरागद्वेषलोभोद्यसन्मार्गयोजितातुआपदंनयतिप्रापयतीत्यर्थः ३६ आशुगतस्मात्तत्पक्षीयागणाःलोभमोहक्रोधचिंतादयस्तेभ्यउत्थितादोषाःद्वेषचिंताविषादादयःसंनद्धंवर्मनद्धं ३७ सम्यक्गुणदोषतत्वविवेकेनदृश्यते सम्यकदर्शनंयस्यतंसम्यग्दर्शनंपुरुषं ३८ परमपरमात्मातल्लक्षणस्यार्कस्यपिधानंतिरोधायकः लङ्कयोरभेदादंबुदपक्षेजलात्माविततोविस्तीर्णःअसितोऽखच्छोनीलश्च ३९ लालनीबालइववक्रमाह्विवेकविरक्षणेनशोधनीया फलंकृषिफलधाम्ना

धीरस्सम्यग्योजितापारमसम्यग्योजितापदं नयरंनयतिसंसारेभ्रमंतीनोरिवार्णवे ३६ विवेकिनमसंमूढंप्राप्तमाशुगणोत्थिताः दोषानपरिबाधंतेसन्नद्धमिवसायकाः ३७ प्रत्यक्षजगतस्सर्वसम्यग्येवागदृश्यते सम्यग्दर्शनमायांतिनापदोनचसंपदः ३८ पिधानंपरमार्कस्यजडात्माविततोसितः अहंकारांबुदोमत्तःप्रज्ञावातेनबाध्यते ३९ परमतुलमुपेतुमिच्छतोचैःप्रथममियंमतिरेवलालनीया फलमभिलषताकृषीवलेनप्रथमतरंननुकृष्यतेधरैव ४० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेप्रज्ञामाहात्म्यंनामसर्गः ९९ श्रीवसिष्ठउवाच एवंजनकवद्रामविचार्यात्मानमात्मना पदंविदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छति १ येहिपोक्तात्मजन्मानःप्राज्ञाराजससात्विकाः प्राप्नुवंतिस्वयंप्राप्यंतेजनाजनकइव २ तावत्तावद्विजितारीनिंद्रियारव्यान्पुनःपुनः यावदात्मात्मनेवात्मन्येवप्रसीदति ३ प्रसन्नेसर्वगेदेवेदेवेशेपरमात्मनि स्वयमालोकितेसर्वाःक्षीयंतेदुःखदृष्टयः ४ मुष्टयोमाहबीजाभिर्वृद्धिनंविंतिप्रसिद्धेः ४० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेद्वादशःसर्गः १२ जनकस्यविचारंसंदृष्टांतीकृत्यविस्तरात् चित्तस्यप्रशमोपायाःकीर्त्यंतेइहयुक्तिभिः अविघ्नेनअसंभावनादिप्रतिबंधकनिरासेन १ राजसापुरुषप्रयत्नसंभवात्तत्वेनचचित्तप्रसादोपचयाद्राजससात्विकाएवरवविवेकेनाकाशफलपातवत्तौनप्राप्तावप्यधिकारिणइतिभावः २ नकथंप्राप्नुवंतिनइहतमवत्तावदिति सत्वोपचयात्यावदात्मनिप्रसीदतितावत्तावदजसोविष्टंभशक्त्याद्रिद्रियारीन्पुनःपुनर्विजितेत्यर्थः ३ अध्यात्माधिकारात्सर्वेषांदेवानामिंद्रियाणामीशेचदेशेनिदेवेपरमात्मनिस्वयमालोकितेसति ४

वा॰टी॰उप॰
२२

मोहबीजानांदुर्वासनानांमुष्टयः मुष्टिवदंतर्दृढंसंग्राहकाः चित्तक्षेत्रेउप्यमानाश्चविविधानामाध्यात्मिकादिभिन्नानामापदांदुःखानांवृष्टयः दृष्टिवद्दकस्मात्सर्वतःप्रसारयित्र्यः कुदृष्टयः अहंममनादिप्रत्ययलक्षणाः हृदयग्रंथयः पराः मानुषानंदादिहैरण्यगर्भानंदांताःसुखोत्कर्षाः अवराः न्यूनायस्मात्तथाचश्रुतिः भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइति ५ प्रत्ययाविवेकबुध्याआत्मानंस्वंसर्वारंभवत्सर्वजगदुत्पत्त्याद्यवधिंप्राप्तंब्रह्मतदात्मनाआलक्ष्यसाक्षात्कृत्यानुभूयपरमपुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमःसर्वोत्कृ

मुष्टयोमाहबीजानांवृष्टयोविविधापदां कुदृष्टयः क्षयंयांतिदृष्टेतस्मिन्परावरे ५ सदाजनकवद्रामसर्वारंभवदात्मना प्रत्ययात्मानमालक्ष्यलक्ष्मीवानुत्तमोभव ६ नित्यमंतर्विचारस्यप्रयत्नश्चंचलंजगत् जनकस्येवकालेनस्वयमात्माप्रसीदति ७ नदेवंनचकर्माणिनधनानिनबांधवाः शरणंभवभीतानांस्वप्रयत्नादृतेनृणां ८ येदैवनिष्ठाःकृत्सादौकुविकल्पपरायणाः तेषांमेदामतिस्तातनानुगम्याविनाशिनी ९ विवेकंपरमाश्रित्यविलोक्यात्मानमात्मना धियाविरागोद्धुरयासंसारजलधिंतरेत् १० एषासाकाप्यनारामनभःफलनिपातवत् सुखदाज्ञानसंप्राप्तिरज्ञाननरुद्रागतनी ११ जनकस्येवसद्बुद्धेःस्वयमेवविलोकिनः विकासमेत्ययंदेहीदेवःप्रातरिवांबुजं १२ संसारमननंचित्रंविचारेणविलीयते गलद्धस्मीकृतस्पर्शमातपेनहिमंयथा १३ अयमेवाहमित्यस्मिन्निश्चयेउदितेक्षये स्वयंसर्वगतःस्फारःस्वालोकःसंप्रवर्त्तते १४ अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचेविलयंगते अनंतभुवनव्यापीविस्तारउपजायते १५ पुष्टोभवेत्यर्थः ६ इदानीमात्मप्रसादोपाये

विचारएवमुख्यइत्याहनित्यमिति चंचलंअनित्यंभ्रमणस्वभावंच ७ विचारस्यापिमूलंपुरुषप्रयत्नएवेत्याशयेनाहनेति ८ ननुदैववशात्स्वयमेवकालेनज्ञानंभविष्यतिकिमस्मत्प्रयत्नेनेतियेमन्यंतेतान्निंदतियेइति कृत्स्नआदिपदाद्विवेकवैराग्यविचारादयस्तेषुदैवेप्रतिकूलेकिंस्वप्रयत्नसहस्रेणसेत्स्यतिबहूनांयातमानानांदैवोपहतानांकाममन्युभिर्भ्रंशादर्शनादित्यादिकुविकल्पपरायणाः ९ १० एषाजनकाख्यायिकोदाहरणप्रपंचिता ११ देहीदेहांतर्हृदिस्थितोदेवःपरमात्मा १२ संसारस्यमननंकल्पनंचिंतनंचवशीकृतस्पर्शमपहत्यत्रोत्सं

ति
२२

१६ नूनं निश्चयेन अवरूपमिति यावत् स्वालोकात्माभास्करः सूर्यः संप्रोदेतां प्रातरीवस्फुरत्प्रकाशात्मा १७ अतितमः तमसो मुखं बमिति यावत् १८ अहमहंतानास्ति असन्छब्दार्थस्याप्यहंकारस्याप्रसक्तविवक्षणान्नतमिधानायोत्तमपुरुषः कृतः अहमर्थस्यतदसत्त्वस्य चनिषेधेऽन्यत्वाप्रसक्तिमात्रं स्वोक्तं नचनास्तीति नुभयसाक्षिणः सत्वादितिभावः उपादेयेषु नुपादानार्हेषु विषयेषु १९ उपादेयेषुरा गोहेयेषु द्वेषश्चमानसः पुरुषस्य बंधो नाम इत्याह नुपादेयेति २० हेयादेयदृशोरागद्वेषात्मक दृष्ट्योस्त्रोषमत्तत्वे प्रीतत्वछलरेकेनिश्चस

जनके न परित्यक्ता यथाहंकारवासिना तथात्वमपि सद्बुद्धे विचार्यांतः परित्यज १६ अहंकारांबुदे क्षीणे चिद्व्योम्नि विमले तते नूनं संप्रोदेत्यात्मा स्वालोको भास्करः परः १७ एतावदेवातितमो यदहंभावभावनं तस्मिंश्चश्रममानीते प्रकाशात्रोपजायते १८ ना हमस्ति नचान्योस्तिनचनास्तीति भावितं मनः प्रत्यगतिमायातं नोपादेयेषु मज्जति १९ नुपादेयानुपतनं हेयैकांतविवर्जनं य देतन्मनसो रामतद्बंधं विद्धिनेतरत् २० मा खेदं भजहेयेषुमोपादेयपरो भव हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः स्वस्थतां व्रज २१ येषा मिदमुपादेयमिदं हेयमिति स्थितिः विलीनाते न वांछंति न सज्जंतीह किंचन २२ हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्नचेतसः नताव त्समताभाति साभ्रेव्योम्नीवचंद्रिका २३ अवस्थितमिदं वस्तुपस्येति लुलितं मनः तस्मिन्नोदेतिसमताशाखोटइवमंजरी २४ यु क्तायुक्तेषणापत्रलाभालाभविलासिनी समतास्वछतातत्रकुतोवैराग्यभासिनी २५

नस्वछतां विक्षेपकालुष्यमत्यंतां २१ इतिस्थितिरेवंरूपा व्यवस्था येषां सर्वत्र हेयानुपादेवात्ममात्रतया दृष्टत्वान्निष्क्रिया विलीनास्ते पुरुषाः २२ सम ता अविषमब्रह्मात्मना २३ अवस्त्र अप्रशस्तं वस्तु अतो हेयं वस्तु प्रशस्तं वस्तु अतः उपादेयमिति यस्य मनः अंतर्लुलितं लोलतांग तमित्यर्थः शाखोटो रोहसविशेषः सतु पुष्पफलपल्लवोनुपजीव्यच्छायः प्रसिद्धः २४ युक्तमनुकूलं अतदरं मेभूयादिति एषणा लाभवि लासिनी अयुक्तं प्रतिकूलमिदं अतो मे कदापि मा भूदिति स्य राग विलासिनी एषणा इच्छा द्वेषश्च यत्र यस्मिन्पुरुषे २५ श्रीरामायनमः ११

वा·टि·उप·
३३

तत्रसमतास्वछतयोः संभावने को विरोधस्तमाह एकस्मिन्निति नानाः नानातयाभेदाभेदविकल्पनपायघुसंगाद्वितीयानंदाअभिन्नास्त
हि आत्मत्वादेवसर्वेप्यनुकूलाएव यदि भिन्नास्तथाप्यात्मस्पर्शान्नानुकूलानवाप्रतिकूलाइतिनतदापितयोरेवकाशइतिभावः २६
तस्यचित्तपादपस्यसौम्यता निष्कंपता २७ इदानींजीवन्मुक्तलक्षणभूतान्संचदशगुणानाह निराशतेति द्वाभ्यांनिरीहतामनस्थाप
लाभावः निःक्रियताशरीरकर्त्तृत्वाभिनिवेशाभावः सौम्यता सदाप्रसन्नता २८ मैत्रीसर्वभूतसुहृत्त्वंमतिर्मननशीलता यदि गुण
स्त्रिष्ठंति तर्हि तद्वासनयेवतस्य बंधः स्यादित्याशंक्याह अपवासनमिति वासनाबीजस्याज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः २९ इदानींरामस्यत

एकस्मिन्ब्रह्मतत्वास्मिन्विद्यमाने निरामये नानाः नानातयानित्यंकिमयुक्तं क्वयुक्तता २६ ईप्सितानीप्सिताशंकेमर्कटोचित्तपा
दपे चंचले स्फुरतो यस्मिन् कुतस्तस्येह सौम्यता २७ निराशतानिर्भयतानित्यतासमताज्ञता निरीहतानिःक्रियतासौम्यतानि
र्विकल्पता २८ धृतिर्मैत्रीमतिस्तुष्टिर्मृदुतामृदुभाषिता हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठंत्यपवासनं २९ धावमानमधोभागेचित्तंप्रत्या
हरेद्बलात् प्रत्याहारेणपतितमधोवारीवसेतुना ३० बाह्योनर्थानिमांस्त्यक्त्वा तिष्ठनाछन्नवपन्नश्वसन् सर्वथासर्वदासर्वान्नांत
रांश्चविचारय ३१ गृहीतत्स्माशाफरिवासनाजालमाविलं संसारवारिप्रसृतंचिंतातंतुभिराततं ३२ अनयातीक्ष्णयाताततं छिंधि
बुद्धिशलाकया वात्ययेवांबुदंकाले वहंस्तावितते पदे ३३ अस्यसंसारवृक्षस्यमूलंदोषांकुरास्पदं भ
त्रुणार्जनेनउपायमाह धाव
मानमित्यादिना अधोभागेनिकृष्टेषु प्रत्याहारेणविषयेभ्यः सर्वबाह्येंद्रियाणांपरावर्त्तनेनअधःपतितंप्रवाहोन्मुखंवारिसेतुनेव ३० बा
ह्येषुषयेषुआत्मताभ्रांत्याप्रसक्तेस्यागएवोपायःआंतरेषुतुत्रप्रसक्तेःसर्वदासर्वप्रकारेणतत्त्वरत्नवत्परीक्षाचद्विचारःकार्यइत्याहबाह्यानि
तितथाचाकुर्वद्भिःगच्छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतःस्वपतोपिवा नविचारपरंचेतोयस्यासौमृतउच्यतइति ३१ अनयामदुपदिष्टयोबुद्धि
लक्षणयाशलाकयाकर्त्तयविासनालक्षणं जालं आनाय्यंछिंधीतिपरेणान्वयःगृहीताःतत्स्माःशफर्योयेन मोहत्वैवालेनविलंमलिनं

३३

विततेविस्तीर्णतरेपदेअकान्तेब्रह्मणिचवहंत्वेतिवात्माशलाकयोर्विशेषणं ३३ हेभव्यधीरेणचिराभ्यासदृढीकृतेनैकात्मस्थैर्यलक्षणे
नचित्तधैर्येणसंपन्नयाअतएवोद्धुरयाअनादिकालनिमग्नात्मोद्धारसमर्थयाअपरोक्षसाक्षात्कारधियासंसारवृक्षस्यमूलंसवासनम
तानंछिंधीत्यर्थः ३४ ननुसतिविक्षेपहेतौकथंमूलच्छेदस्तत्राहमनसैवेति यथाअग्निविष्टलोहेनपादपावयवकाष्ठात्मनाकुठारेणपा
दपश्छिद्यतेतद्वदग्निभिर्वासितवृत्तीद्धब्रह्मचैतन्येनमनश्छिन्नेत्यर्थः ३५ ननुपूर्वसिद्धमनसत्वकोपायेनछेदनेपिभाविमनोवर्त्तमानब्र
ह्माकारमनोवृत्तेर्वाकिथंछेदनंतत्राहविस्मृत्येतिविस्मृतिर्वासनोच्छेदलयाचरममुत्तरकालप्रसक्तंवृत्तिरूपंअसत्यं वासनाया

अनयातीक्ष्णयातातछिंधिबुद्धिशलाकया वात्यये वांबुदंकालेवहत्वंविततेपदं ३३ अस्यसंसारवृक्षस्यमूलंदोषांकुरास्य
दं भव्यधीरेणधैर्येणप्रोद्धरोद्धुरयाधिया ३४ मनसैवमनश्छित्वाकुठारेणेवपादपं पदंपावनमासाद्यसद्यएवस्थिरोभव ३५
मनसैवमनश्छित्वाविस्मृत्याचेरमंमनः वर्त्तमानमपिछित्वाछिन्नसंसारतांव्रज ३६ मोहोविस्मृतसंसारोनभूयःपरिरोहति चित्तं
विस्मृतसंसारोनभूयःपरिरोहति ३७ तिष्ठन्गच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निवसन्नुत्पतन्पतन् असदेवेदमित्यंतनिश्चित्यास्थांपरित्यज ३८
समतामलमाश्रित्यसंप्राप्तंकार्यमाहरन् अचिंतयंस्तथाप्राप्तंविहरेहहिराघव ३९

ग्रेपिवृत्त्यनुदयात् वर्त्तमानंकनकरेणुन्यायेनस्वेनैववृक्षस्यनिरासाच्छित्वा ३६ नन्वेवमपितत्वाविद्रोजीवनस्सिद्ध्येतदुपादानभूताविद्या
रव्योमोहोवश्यमभ्युपगंतव्यःसएवपुनःसंसारंप्ररोहयिष्यतीत्याशंक्याहमोहइति परिरोहतिप्ररोहतिवासनाक्षयलक्षणेविस्मरणेसति
तस्यबीजेश्वरात्यभावादितिभावः तर्हिसंसारस्तस्मिन्मोहक्षेत्रेस्वयमेवप्ररोहतांतत्राहचित्तमिति चित्तसंस्कारोच्छेदलक्षणेचित्तविस्मरणे
सतिनचेत्तस्यप्ररोहःसंभवतिचित्तसंस्कारस्याप्यविद्यारोपेबीजत्वादितिभावः ३७ चित्तत्वेत्योर्विस्मरणेनतदास्थात्यागएवोपायइत्याह
तिष्ठन्निति ३८ आस्थापरित्यागोसमतापिसिद्ध्यतीत्याशयेनाह समतामितितथाअप्राप्तमितिच्छेदः ३९

यथाश्वत्थो महेश्वरः क्षित्याद्यष्टमूर्तिलक्षणानि लिंगानि शुद्धचिन्मात्ररूपान बिभर्ति जगदाकारविवर्तमानमायाधिष्ठानत्वात्सन्निधिमात्रेण बिभर्ति चेतनेन सर्वकर्ता च भवति एवं त्वमपि राज्यादिकार्याण्युपस्थितानि सन्निधिमात्रेण कुरु अकर्त्रात्मनिश्चयान्माकुरु चेत्यर्थः ५० किंच नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतेः सर्वशरीरेषु त्वमेव वेत्ता वेदिता दृग्भावस्थं छांदसः सत्ता यो हि दृग्रूपत्वं तिष्ठपरमासन्नित्यर्थः अजोजन्मादिविक्रियाशून्यः सर्वस्यात्मा प्रत्यक्चिद्रसः प्राणुक्तो महेश्वरश्च त्वमेव आत्मनः स्वस्वभावादव्यतिरिक्तः अप्रच्युतस्वभाव एव सन्

यथाश्वत्थोपि लिंगानि न बिभर्ति बिभर्ति च त्वमेवमिह कार्याणि कुरु माकुरु चानघ ५० त्वमेव वेत्ता त्वमजस्त्वमात्मा त्वं महेश्वरः आत्मनो व्यतिरिक्तः संल्लयेत्यमिदमाततं ५१ येनात्मादिस्वरूपसद्भावादभितो भावनोज्झिता सनसंगत्यते दोषैर्हर्षामर्षविषादजैः ५२ रागद्वेषविनिर्मुक्तः समलोष्टाश्मकांचनः युक्त इत्युच्यते योगी त्यक्तसंसारवासनः ५३ सपलकरोतियद्यत्कर्म यद्ददाति निहंतियत् तत्रमुक्तधियस्तस्य समता सुखदुःखयोः ५४ प्राप्तकर्तव्यमेवेति त्यक्तेष्टानिष्टभावनः प्रवर्तते यः कार्येषु नसमज्जति कुत्रचित् ५५ चित्सत्तामात्रमेवेदमिति निश्चयवन्मनः त्यक्तभोगाभिमननं श्रममेति महामते ५६ मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्वमधावति मांसगृद्धेनमार्जारो वने मृगपतिं यथा ५७ सिंहवीर्यं व रागत्वब्धं मांसं तत्तेनुगोहरेः चिद्वीर्यवशगः प्राप्तं रत्नामाश्रयते मनः ५८

एवं भूतेन त्वया स्वमोहादित्यमिदमाततं विस्तारितं नान्येनेत्यर्थः ५१ यदिमयैवेदमाततं तर्हि किं यं ममात्र हर्षामर्षदोषादयस्तत्राह येनेति येन तत्त्वविदा आत्मस्वरूपस्य सद्भावात्परमार्थसन्मात्रताभावनादभितोन्यदिति भावनाउज्झि त्यक्ता सः न दोषैः संगत्यते अतस्त्वमप्युपस्थितेस्यर्थः ५२ ५३ ५४ ५५ इदं जगत्सुखं च भोगाभिमननं भोगचिंता सा त्यक्ता येन ५६ चित्सत्तामात्रमेवेदमिति यदुक्तं तदुपपादयति मन इत्यादिना यतो जडं अतः स्वेद्धं परं साधयितुं चासमर्थत्वात्स्वसिद्धये स्वविषयसिद्धये चासाक्षिभूतं स्वप्रकाशचिद्रूपं तत्त्वं पारमार्थिकं वस्तु अनुधावत्यनुसरति यथा स्वजीवनाय स्वपुत्रादिभरणाय च मार्जारः सिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः ५७ स्वरूपं स्वविषयं च आश्रयते उपजीवति ५८ श्री॥

अस्त्येव किं न तस्तत्राह मन इति एवं च सति मनः असत्कल्पं भ्रान्तिप्रायं मिथ्येति सिद्धमित्यर्थः कथं जीवति तदाह भावयन्निति एकमद्विती
यमात्मानं विस्मृत्य विश्वं जगदाकारमेव भावयन् छान्दसो लिंगव्यत्ययः कल्पयन् सत् जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः अत एव चिंतामा
त्मस्मृतिं एत्य प्राप्य न तु पुनः चिदपि भवति मनस्त्वं जहातीत्यर्थः ४९ मनसः प्रकाशशक्तिरिव स्पंदशक्तिरपि चिदधीनैवेत्याह जडमिति चि
त्स्वरूपणया दीपिकया ओजसा बलेन च विना न तिष्ठति स्पंदते ५० अत एव चितिस्पंदकल्पनैव मन इति वृद्धसंवादोऽप्युक्त इत्याह चित्स्वभावेति ५१ स्प
न्दशक्तेरेव विलासश्चित्तं तद्वृत्तयश्चेत्याह य इति फूत्कारग्रहणं विषयस्याप्युपलक्षणं तथा च चित्तादिवृत्तिपुटीदृश्याकारतैव कलनेत्यर्थः चितां

मन एवमसत्कल्पं चित्प्रसादेन जीवति भावयन्विश्वमेवैकं चिंतामेत्य चिदप्युत ४९ जडं यत्किल निर्हीनं चितादीपिकयौजसा तन्मनः शवसंकाशम
चिदुत्तिष्ठति कथं ५० चित्स्वभावपरामृष्टा स्पंदशक्तिरसन्मयी कल्पनाचित्तमित्युक्ता कथ्यते शास्त्रदृष्टिभिः ५१ यच्चित्तफणिफूत्कारः सैवेयं क
लनोच्यते चिदेवाहमिति त्यक्त्वा सा चित्तामेव गच्छति ५२ चेत्येन रहिता येषा चित्तत् ब्रह्म सनातनं चेत्येन सहिता येषा चित्सेयं कलनोच्यते ५३ किं
चिदामृष्टरूपं यद्बुद्धसत्त्वं च तत्स्थिरं मनः कल्पनासत्त्वदैवेतत्सादिवोपस्थिता हृदि ५४ चित्तमित्येव रूपं यदैव कलनोदिता तदेव चित्तां विस्मृत्य सा
जडेव व्यवस्थिता ५५ संपन्ना कलना नाम्नी संकल्पानुविधायिनी अवच्छेदवती ग्राह्यहेयोपादेयधर्मिणी ५६ शुद्धचिन्मात्रतां ५२ तथा च चित

श्चेत्यत्याग एव ब्रह्मतात्पर्यवसन्नेत्याह चेत्येनेति ५३ कलनैव मननात्मनो भवतीत्याह किंचिदिति ब्रह्मैव किंचिदामृष्टरूपकलनासत्त्वसदैव द
दि सदिव उपस्थिता संकल्पविकल्पकल्पनाभूत्वा स्थिरं एतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः ५४ नित्यानुभवस्वभावस्य स्वरूपविस्मरणे कलनैव स्मृतिलमा
पन्ना चित्ततां गच्छतीत्याह चित्तमिति तदा परोक्षतापत्तियोग्या जडताप्यस्याः संपन्नेत्याह जडेवेति ५५ अतीतविषयाकारकल्पनेन चित्ततामिव
अनागतविषयाकारकल्पनेन संकल्पविकल्पानुविधानात् मननामपि सा प्राप्तेत्याशयेनाह संपन्नेति एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्ना सती प्राक्त
नेष्टानिष्टसाधनसजातीयामध्यवस्य भावीष्टानिष्टसाधनतां संकल्प्य हेयोपादेयधर्मिणी अग्रमुख्या चिदेव संपन्नेत्यर्थः ५६

मनाः प्रकृत्यैवेत्यादिनोपपादितं चित्सत्तामात्रमेवेदमित्यंतरां पिंडीरूपोपसंहरतिसैषेति स्वशक्तिभिः स्वीयमायाशक्तिवशात् गुरुशास्त्रस्व
विचारैर्यावन्नसंप्रबोधिता तावद्बालवपूर्णानंदाद्वयस्वरूपं न बुध्यत इत्यर्थः ५७ बोधयेज्जडाकारकलनालक्षणादवस्थाभ्रयस्वभावाद्व्यावर्त्तयेदि
त्यर्थः ५८ विज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन शमेन शमादिसाधनसहितमनननिदिध्यासनाभ्यामितरथा विज्ञानशमाभ्यामप्रबोधने ५९ व्यामोहो रागः
आत्मनः अवेदनमज्ञानं निद्रा तेन संसुप्ता ६० ननु कल्पनायदि सुप्ता कथं जगदवबुध्यते अवबोधवानस्याः प्रसिद्धचित्स्वभावात्केनेत्याशयेनाह
हअप्रबुद्धेति यन्मयास्ते जगदवबुध्यत इति तन्न किंचिदवबुध्यते जगतोऽनवबोधमात्रविलसितत्वात् यतो दृश्यमानापि जगत्स्थितिः सांकल्पिक

सैषा चिदेव जगतामागते वस्वशक्तितः न संप्रबोधिता यावद्रूपं तावन्न बुध्यते ५७ अतः शास्त्रविचारेण वैराग्येण परेण च निग्रहेणेंद्रिया
णां च बोधयेत्कलनां स्वयं ५८ कलना सर्वजंतूनां विज्ञानेन शमेन च प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमतीतरथा जगत् ५९ व्यामोहमंदिरमज्ञालुलि
तां विषयावटे आत्मावेदनसंसुप्तां कलनामेवबोधयेत् ६० अप्रबुद्धा यदा त्वेषा न किंचिदवबुध्यते संकल्पकलनेवांतर्दृश्यमानाप्यसन्मयी
६१ तथा परमया दृष्ट्या कलनैषांतरस्थया मंजरी गंधशक्तेव पदार्थेषु विराजते ६२ तनु संकल्पिता येषा कलनेति जगत्त्रये साहि किंचि
द्विजानाति नित्यं ज्ञानैकधर्मिणी ६३ चेतनेन जडाकारा मकलनोपलरूपिणी पद्मिनी वातयेनासौ परेणैव प्रबोध्यते ६४

प्रासादकल्पनेव असन्मयीत्यर्थः ६१ विषयाशापरित्यागे ऽवशिष्टा कलनैवात्मेत्युक्ते शंति ज्ञानमेवायमात्मेति माया ह्येति तत्साक्षिणी तदंतरी
शुद्धचित्तं विविच्य दर्शयति तयेत्यादिना एषा चित्तवृत्तिरूपा कलना अंतरस्थया तया सर्वसाक्षिण्या परमदृष्ट्या दृष्टरूपा व्याप्ता सती पदार्थेषु ल
स्वविषयेषु विराजते प्रकाशनसमर्था भवतीति स्वतः इत्यर्थः ६२ यदि सा सर्वसाक्षिणी कुतस्तत्तदंतःकरणधर्मानेव प्रकाशयति न सर्वं तत्राह
तनु संकल्पितेति या एषा ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा साक्षिचित्सा परिच्छिन्नवृत्तिकलनोपाधिवशात् तनुरल्पैवेति जगत्त्रयेऽपि तैस्तैः
प्राणिभिः संकल्पिता अतः किंचिदल्पमेव तत्तदंतःकरणादि जानातीत्यर्थः ६३ वृत्तिरूपा तु कलना विवेकेन उपलरूपिणी पाषाणकल्पा जडैव अ

येतु नैयायिकप्रभृतयः नित्यसाक्षिणमजानानाः परप्रकाशस्यैवानित्यज्ञानस्य अर्थप्रकाशतामभ्युपेतास्तानेभिर्दृष्टांतैरुपहसति यथेत्या
दिना ६५ अचेतनस्यांतःकरणतद्वृत्त्यादेर्नित्यचित्संनिधानाभावे विषयोन्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा दूरे तत्प्रकाशकतेत्याशयेनाह लिपिकर्मेति ।।
लिपिकर्मभिश्चित्रलिखितैः नृपैः प्रतिबोधिताआप्यायिताः ६६ परिवलितं धावितं ६७ पुंसाविहितैः शिलादिना निर्मितैः ६८ ६९ नित्य
चिदात्मानभ्युपगमे कलनाद्यध्यास एव न सिद्ध्येदित्याशयेनाह यथेति ७० चित्तः परिच्छेदस्पंदकल्पने वमन इत्युक्तं इदानीं सैव चिद्विरंशा

यथा शिलामयी कन्या चोदितापि न नृत्यति तथेयं कलना देहेन किंचिदवबुध्यते ६५ लिपिकर्मनृपैर्युद्धं कृतं घर्घरारवं क्वचित्
चंद्रकिरणैरौषध्यः प्रतिबोधिताः ६६ अस्रगालिप्तगात्रैश्च श्वभिः क्वपरिवालितं क्वगीतं मधुरध्वानं वनपाषाणखंडकैः ६७ क्व पुं
साविहितैरर्कैः स्नापितं यामिनीतमः क्व संकल्पमयैः स्नायाः क्रियते व्योमकाननैः ६८ क्व जडैरुपलाकारैर्मिथ्याभ्रमभरोत्थितैः म
गतृष्णामयैरेभिर्मनोभिः क्रियते क्रिया ६९ यथातपे स्फुरत्यस्फारे मृगतृष्णातरंगिणी कलना तद्वदेवेयं स्फुरत्यात्मनि सत्यलं ७०
यदेतत्स्पंदितं नाम तन्मनोधिगतं शठैः मरुतां विद्धि तां शक्तिमंतःप्राणशरीरिणी ७१ येषां संविदनाक्रांता संकल्पलवनिःस्रयैः
अनाक्षिप्तरसाकाराः प्रमेयापारमात्मिकी ७२ अयं सोहमिदं तन्म इति या कलना विला प्राणात्मनत्वयोस्तस्याः संज्ञा जीव इति कथ्यते ७३

स्यात्ममात्रत्वाज्जडांश एव परिशिष्यते तथाविधा तु स्पंदशक्तिः प्राण एवेति तन्निरोधे कृते न मनागप्यपि विरोध्यमस्तीति वक्तुं भू
मिकां रचयतो शठैः स्ववंचकैरेतैः अन्नमयांतः प्राणशरीरिणी प्राणमयकोशात्मिकां ७१ सा प्राणशक्तिः संकल्पादुत्थिता निःसंकल्पानां
योगिनां चिदात्मैव तज्जानपृथगस्तीत्याह येषामिति न आक्षिप्तः कल्पितः रसस्यंतः इति रसा विषयास्तदाकारो यया ७२ सैव अहंममेत्याक्षिप्तर
साकारा यदा तदा विनाऽस्पंदं तदाक्षेपायोगात्स्पंदात्मकप्राणतत्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्वस्य च पृथगेव संज्ञा तस्या विवेकाभावे न रेकाध्याहारेन
आविला जडांशवलितचिद्रूपा कलना जीवप्राणधारणे इति धात्वर्थानुगमाज्जीवतीति जीव इति संज्ञा कथ्यत इत्यर्थः ७३ श्रीरामाय नमोनमः

एवमन्या अपि संज्ञास्तस्याः प्रसिद्धा इत्याह धीरिति ७४ कुतो न परमार्थतस्तत्राह मन इति यतः परमार्थेन मनः चित्तं बुद्धिः शरीरमित्येत
दुपलक्षितं दृश्यमात्रं इहात्मनि नास्ति अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अकामपव्रणमस्नाविरं अस्थूलमणित्यादिश्रुतत्वात् तेन विद्वदनुभवैर्युक्ति
भिश्च बाधितत्वादिति भावः ७५ यद्यात्मैवास्ति न हि स कुतो न भाति जगद्रूपेण वा कथं भातीति तत्राह आत्मैवेति ७६ कुतो नास्त्येव कुतश्चास्ते
वेति निश्चयस्तत्राह अच्छत्वादिति अच्छत्वाद्युस्तु रागादियोग्यताप्रयोजकस्यौल्पनैल्माद्यभावादसादेवाभासत इत्यसदाभासः चिद्रूपतया
स्वपरप्रथानिर्वाहकत्वात् सन् अत एव स्वानुभूत्यैवानुभूयते न करणैरित्यर्थः ७७ स्थौल्याद्यभावात्करणांतराणि तत्र न प्रवर्त्ततां मन

धीश्चित्तं जीव इत्येताः संकल्पस्यास नो मतः संज्ञाः संकल्पितास्तज्ज्ञैर्नराम परमार्थतः ७४ मनो नो न मतिर्नापि धीरेषा न शरीरकं
अस्तीह परमार्थेन सदात्मैवेहास्ति सर्वदा ७५ आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मा कालक्रमस्तथा सचाकाशादच्छतरो नास्तीवास्त्येव चामलः
७६ अच्छत्वादसदाभासः संविद्रूपतया तु सन् आत्मा सर्वपदातीतः स्वानुभूत्यानुभूयते ७७ मनस्तत्र परिक्षीणं यत्र संवित्परा
त्मनः अंधकारक्षयस्तत्र यत्र लोकः प्रवर्त्तते ७८ यत्रात्मसंविदच्छायाः संकल्पोत्पत्तिरूपताः तत्रात्मनो विस्मरणं स्मरणं
चित्तजन्मनः ७९ परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते अचित्तत्वमसंकल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ८० \\ स्तस्य स्वमतयार्थनिर्णय

निमित्तत्वेन प्रसिद्धं कुतो न प्रवर्त्तते तत्राह मन इति सत्यं तत्र मनः प्रवर्त्तेत यदि तद्दर्शनकाले स्वयं न नश्येत् मनसस्तु तत्र नकार्यत्वात्तद्दर्शनव
त्तुदयसमकालमेवाविद्यया सह क्षयान्न तद्दर्शनशक्तं तेत्यर्थः ७८ कुतर्हि मनसः प्रवृत्तिशक्तिस्तदाह यत्रेति यत्र यस्यां दशायां अच्छायाः
स्वच्छतराया आत्मरूपायाः संविदः संकल्पवशाद्बाह्यविषयाकारोत्पत्तया बाह्यार्थः प्रकल्पत्वेनाभिमतास्तत्र पारमार्थिकस्यात्मनो विस्म
रणं चित्तजन्मनो मिथ्यार्थस्य स्मरणं दर्शनमित्यादि प्रसिद्धमित्यर्थः ७९ स्वोद्भवप्रतिकूलत्वादपि न मनस आत्मदर्शनशक्तिरस्तीत्याह परस्ये
तिसंकल्पमयत्वाधीनोद्भवं मनः सर्वसंकल्पक्षयोपलक्षिते मोक्षात्मनि कथं प्रवर्त्तेतेति भावः ८०

अत एव संकल्पः चित्तजन्मबीजमित्यस्य हृदयं वेदितमित्याह एतावदिति संकल्पोन्मुखतं यातेरगच्छतः आत्मनः यत्संविदः स्थितत्वभावात्
वा विकल्पनं ईषदन्यथाभावलक्षणं एतावदेव चेतसो जन्म किलेसन्नयः ८१ नक्तमेवस्फुटीकृत्याह निर्विकल्पादिति निर्विकल्पात्प्रच्यु
तेति शेषः यथा स्म्रादिसंकल्पकलनया पुस्त्वं पुंस्त्वं जनं बुध्यते प्रजाप्रसवार्थमाविर्भवति तथा मनोपि जगत्प्रसवार्थमित्यर्थः तथा च वा

रा

दैयणस्यापि स्त्रत्वं पुंस्त्वादिवदपि हि लोके इति ८२ यदेतत्स्पंदितं नाम तस्यादिनाय स्पक्तं तत्तस्य प्रयोजनमाह प्राणशक्ताविति यथादर्शस्य
दर्पणादेः संबंधिनी छाया प्रतिच्छाया तास्मिन् दृश्ये विलीना नितद्दृव्यमनुविलीयते न द्रुत् तत्कुतः यतो यथा प्रतिबिंबं दर्पणस्यैव कल्पितं
रूपं तथा मानसं मनोपि प्राणस्यैव रूपमित्यर्थः ८३ प्राणरूपं मानसमिति कुतो ज्ञानं तत्राह देशान्तरेति यतः प्राणः जीवन्पुरुषः दूरदेशां

एतावदेव तचेतसो जन्म बीजं संसारभूतये संकल्पोन्मुखतां यातसंविदो वा किलात्मनः ८१ निर्विकल्पाच्चितः सत्त्रासंकल्पांककलंकित
कलनेत्युच्यते तेन पुंस्त्वं बुध्यते मनः ८२ प्राणशक्तौ निरुद्धायां मनो राम विलीयते द्रव्यछायानुतद्द्रव्ये प्राणरूपं हि मानसं ८३ देशान्तरा
नुभवनं प्राणो वेति तद्देहस्थितं संवेदनतो यन्मन इत्यभिधीयते ८४ वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् परमार्थविबो
धाद्रोधं ते प्राणवायवः ८५ दृषदो विद्यते शक्तिः कदाचिज्ज्वलने यथा न पुनर्मनसामास्ति शक्तिः संदावलोधने ८६

र तस्यानुभवनं

मानसानुभवं तद्देहस्थितं वेत्ति तदिमे तस्य देशस्यानुभवोस्तीसनुभवति तच्च देशान्तरसंबंधस्यस्पंदमंतरेणासिद्धेः वेदनं शास्य चित्तं वलनमंत
रेणायोगात्संवेदनोभयशक्तियोगात्प्राण एव मन इत्यभिधीयत इत्यर्थः ८४ इत्थं प्राणनिरोधेन मनोनिरोधसिद्धये तद्योरेकां युक्तयादयश
नो निरोधोपायमाह वैराग्यादिति कारणं प्राणायामस्तस्याभ्यासात् योगो युक्तिः समाधिस्तस्मात् चित्तस्य बाह्यविषयेषु सर्पणं दुराभ्यासो व्य
सनं तस्य क्षयात् ८५ इदानीं अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राण इति श्रुत्या भिन्नोपादानकयोः प्राणमनसोर्भेदं घटितपक्षेपि मनसः स्वतः
स्पंदशक्तेः स्थितक्षेत्राभावात्प्राणचिदात्माधीन एव ते इति प्राणनिरोधे निरोधोपपत्तिरित्याशयेनाह दृषद इति एधः शब्देन काष्ठवाधिना
तत्कार्यज्वलनशक्तिर्लक्ष्यते दृषदः शिलाया अपि कदाचिज्ज्वलनशक्तिर्ज्वलनशक्तिश्च विद्यते संभवेत् न तु मनसां स्पंदविषये वाशक्तिरस्ती

कथोक्तं हि तेनाकाशवाहस्पंद इति ७ किं तर्हि मनस्तदाह चिच्छक्तेरिति ८ अविद्याकार्यो विद्यामायाविक्षेपशक्तिः एतन्मन एव तान
सर्वस्वनिर्वाहकत्वाद्भूतानं ९ संकल्पकल्पनं संकल्पननिमित्तमिति यावत् अत एव तन्निमित्तानननेनेमित्तिकापायासिद्धिरित्याह नकृतं चेदि
ति १० वायोरिति वायुतः षष्ठ्यंतात्सार्वविभक्तिकस्तसिः ११ न विद्यंते खंडमंडलाकारस्पंदरूपाणि यस्यां तथाविधा चिदेव यद्युस्मात्सर्वार्थ
इत्यर्थः १२ साखंडाकारखंडपूर्णतालक्षणा चित्ता चित्त्वभावता तदन्येन केन संबाध्यते खंड्यं ते किलेति तदसंभावनाद्योतनार्थः किं तदधीन

स्पंदः प्राणमरुच्छक्तिश्चलद्रूपैव सा जडा चिच्छक्तिः स्वात्मनः स्वच्छा सर्वदा सर्वगैव सा ७ चिच्छक्तेः स्पंदशक्तेश्च संबंधः कल्प्यते मनः
मिथ्यैव तस्य मुख्यत्वं मिथ्याज्ञानं तदुच्यते ८ एषा स्यादविद्याकथिता मायैषा सा निगद्यते परमेतन्नराज्ञानं संसारादिविषप्रदं ९
चिच्छक्तेः स्पंदशक्तेश्च संयोगः संकल्पकल्पनं न कृतं चेत्तरि क्षीणास्तादृग्माभवभीतयः १० वायुतः स्पंदशक्तिः प्रसाधिता चेत्सुबद्धेन यत्ना
सचेत्सा चित्तदेवांतः संकल्पाद्याति चित्ततां ११ चित्तनैषा चितो मिथ्याकल्पिता बालयक्षवत् अखंडमंडलाकारस्पंदरूपा चिदेव य
त् १२ सैषा चितान दन्येन केन संबाध्यते किल अखंडशक्तेरिंद्रस्य केन स्यात्सह संगरः १३ अतः संबंधितो भावात्संबंधोऽत्र न विद्य
ते संबंधेन विना कस्य सिद्धं तत्कीदृशं मनः १४

॥ सिद्धिकेनउत्तान्येन अन्यस्याप्रसिद्धेः चिदधीनसिद्धिकस्यापि तद्बाधनाशक्तेर्बाधस्या
पिसिद्धेश्चित्सत्ताधीनत्वाच्चित्खंडनमंतरेणापि दंतरालेऽशचित्सिद्धयोगाद्वेतिभावः तर्हि दंते इति पाठे तु तांतादृशीं चित्त्वभावतां स्वसमवे
तीति तद्वत् अंते सकार्याविद्यानाशे सति केन संबाध्यते इति योज्यं इंद्रस्य देवराजस्य परमेश्वरस्य वा १३ अतः अचितः श्चिद्विरोधा
योगाद्विरोधे चित्सत्ताबाधिनत्स्थितिकत्वाच्च कीदृशं मनः पदिनडमपि स्वसत्तायामन्येनिरपेक्षं स्वतः सिद्धमुच्यते तथापि नदनुभवितुस्त
त्संबंधिनश्चेतनस्याभावाच्चित्संबंधेन विना तन्मनः कस्यासिद्धं कीदृशं वा तत्स्यात्ननुभवानारोहे अलीकस्य तस्य च विशेषासिद्धेरिति भावः
१४

इत्थं चित्स्पंदयोर्भेदपक्षे मनसो लीकत्वामुक्त्वा एकतापक्षे सुतरां तथेत्याह चित्स्पंदयोरिति चित्स्पंदयोरेकतापि चिदपलापेन तावद्द्रष्ट्राद्यभावकुंस्पंदसाध
काभावप्रसंगात् परिशेषात् स्पंदापलापे नैकलोकोक्तौ राजातिरिक्तगजतुरगाद्यपलापे सेनास्वरूपासिद्धिवन्मनसः सुतरामसिद्धिरित्यर्थः ९५ त
स्मात्सद्द्वयेप्यसंभवाच्चित्तं मनो नास्त्येव नत्वतानान्नास्तीति निश्चय एवं मनोनाम्नाद्ग इत्यर्थः ९६ ९७ ९८ हतस्येनत्दर्पांतस्थ प्रसंगात्मोच्यतेतत्वस
मोपरो असम्यग्ज्ञानेनसंभूता मुनेः तिरामसंबोधनं मननप्रवणतार्थविधानार्थं ९९ मरणं यदि चैतन्यनिर्वृत्ति यदि वानिःस्वरूपतापत्तिस्तदुभय
मपि मनस्यस्तीति निसमन्तं मोरर्व्यचक्रिकाम्बकवत्परिवर्तमानमोरर्व्यपरंपरा १०० आत्मस्वरूपं आकृतिरवयवस्थानं जाति र्वा सामग्र्यं शस्त्रास्त्र

चित्स्पंदयोरेकतायां किंनाममनउच्यते कासेना हयमातंगसंगसंघट्टं विना ९५ तस्मान्नास्त्येव दृष्टात्मचित्ते रामजगत्त्रये सैषासम्यक्परिज्ञाना
त्तेतसो जायते स्थितिः ९६ मुधामैवमनर्थायमनः संकल्पयानघ मनो मिथ्यासमुदितं नास्त्यत्र परमार्थतः ९७ मात्वमंतः क्वचित्किंचित्संकल्पय
महामते मनः संकल्पकं राम यस्मान्नास्तीह कुत्रचित् ९८ असम्यग्ज्ञानसंभूता कल्पनामृगतृष्णिका तन्मरेतवसंज्ञातासम्यगालोकनान्मुने
९९ जडत्वान्निःस्वरूपत्वात्सर्वदैवमृतं मनः मृतेन मार्यते लोकश्चित्रेयं मोरर्व्यचक्रिका १०० यस्य नात्मा न देहोस्ति नाधारो नापि चाकृतिः तेने
दं भक्षितं सर्वं चित्रेयं मोरर्व्यवागुरा १ सर्वसामग्र्यहीनेन हन्यते मनसापियः नीलोत्पलदलाघातैर्मन्ये दलितमस्तकं २ जडेन मूकेनांधेन विहतोम
नसापियः मन्ये सदह्यते मूढः पूर्णचंद्रमरीचिभिः ३ विद्यमानोपियः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते अविद्यमानमेव दंहन्यते मुग्धनोदितो ४ श्री छ॥

देहस्तपादादियुद्धसामग्री तेन हीनेन दलितमस्तकं तद्वृत्तिशेषः १ २ ३ तेन अविद्यमानेन मनसा विद्यमानः शूरः शत्रुंजयः सर्वसामग्रीसंपन्नो
पि लोको मूढजनः आभिभूयते विवेकिभिस्तु वैराग्यादिभिर्महाप्रयत्नसंपाद्यैः साधनैर्महता योगध्यानसमाध्यभ्याससाक्षात्कारोपायेन अविद्यमा
नमेव हन्यते इति दृश्यं सर्वा विकल्पना मुग्धतैवसुदितानपारमार्थिकीत्यर्थः तथा चाहुः स्वामिनः समसरामिति निरविदामितिसमतरमिति चेहस
हजसांद्रसुखैकेवलचिद्गगनेमयि केयमहो विफलत्वबुद्धिविधकल्पलतेति ५ व्यक्तता आभिभावितुमितिशेषः ५ श्लो० मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्या
वाञ्छितिमागतं अन्विष्टमपि नोदृष्टं कांतस्याकि

द्विवा

वा॰टी॰उप॰
२८

महामायांविलितेनप्रसिद्धस्यमयस्यापिविधायिनीनीनिर्मात्री ६ यद्यामैरिवंतदासतुरुषःसर्वेणाप्यापद्यआन्विष्टःपरिमग्नपुआश्रितःना
त्रविप्रतिपत्तिःहियस्माद्ज्ञानतोमूर्खस्यकाआपत्नास्तिसर्वापत्स्वेवेत्यर्थः नविद्यतेज्ञानंयस्यसः अज्ञानमूर्खस्तिमितेनमौर्ख्यात्तिदुष्क
र्मादिद्वाराइत्थंसर्वापन्निधिभूतास्टष्टिः ७ इयंसःष्टिर्मनोरेहारिदुर्बुद्धेः निमित्तान्मौर्ख्यस्यवशंगतामौर्ख्येणपीडयामानापिएतेनप्रसि
द्धेनजीवेनाप्यसताअसन्मार्गानुवर्तनेनैवोत्तरोत्तरदुःखापत्तपपाद्यतेनयाबाधस्येवजडस्यमनआदेःस्वाभाविकमौर्ख्यात्तिविडितस्यपुन
स्तद्दुःखाभितेनजीवेनापिपीडनंकष्टात्कष्टतरंअनुचितमित्यर्थः ८ असंतपेलवाअपिचारमात्रसिद्धत्वारेमात्रेणवाधितुंशक्यातियाव

अहोनुखलुचित्रेयंमायामयविधायिनी चेतसाप्यतिलीलेनलोकोयमभिभूयते ६ मौर्ख्ययदाःपदान्विष्टःकाहिनापदज्ञानतः
पत्रपमौरख्यादियंस्टष्टिरस्तानेनैवजन्यते ७ हाकष्टमपिदुर्बुद्धेःसृष्टिमौर्ख्यवशंगता असतैवयदेतेनजीवेनाप्युपपाद्यते ८ मन्ये
मौर्ख्यमियीस्टष्टिरियमसंतपेलवावास्तरंगप्रवाहेणकणशःपरिशीर्यते ९ नीलांजनालबालेनयंत्रेणेवविचूर्ण्यते इंदोराभोगपू
र्णस्यकरस्पर्शेनमुह्यति १० रिपुभिर्नयनोन्मुक्तैर्दृष्टस्त्रैर्निबध्यते संकल्पकृतयाऽऽग्रहसेनयापरिभूयते ११ तस्मात्किलेयंमन
सानास्थितेनैवकुत्रचित् कल्पितेनमधान्येनक्रूपणेननिहन्यते १२ तत्तत्रतादृशान्विकारमात्रनिरस्यानदृष्टांतानाह वारिस्यादिना

यथावाःवारिस्वकल्पितेनतरंगप्रवाहेणपिष्यमाणंकणशःपरिशीर्यतेइतिभ्रांतिवदित्यर्थः ९ तदेववारियत्रावर्तस्तत्रनीलांजनवर्णेन
आलवालेनमध्यछिद्रवतापेषणयंत्रेणेवविचूर्ण्यतेतदेववारियत्रकंपतेतत्रआभोगेनमंडलेनपूर्णस्यंदोःकरस्पर्शेनमुह्यतितन्मादपर
वशतांगच्छतीतिचभ्रांतिर्यथानद्वदित्यर्थः १० रिपुभिर्दृष्टःदृष्टमात्रःपुरुषःनयनोन्मुक्तैर्नेत्रस्टष्टेःस्त्रेबंधनइत्यादिभ्रांतिवदित्यर्थः
अथवामन्येइत्यादिश्रसनाम्गतछायावास्तरंगप्रवाहादिनापीयंस्टष्टिर्विनाशयितुंशक्यानेकिंपुनःशास्त्राद्योपायेनेतिइत्येवयोज्यं ११
तस्माद्गतिपेलवत्वात् इयंमूर्खलोकमयीस्टष्टिःनिहन्यतइतिपरेणसहान्वयः १२

२८

तस्मान्मनोवशीकरणाशक्तोनाधरात्मशास्त्राधिकारीत्याह मन एवेति १३ कुतो नोपदिश्यते तत्राह अभिजातेति यतस्तस्यैषाप्रज्ञा अभितो जा
ता अभिजाता बाह्यजाता विषयेष्वेव निरूढा तावतैव परिपूर्णेव संसाध्छितानमनोनिग्रहो युक्तार्थस्वरूपानवियुते आंतरं स्वरूपं यस्या स्तथा
विधा प्रत्यक्स्वरूपानभवतीत्यर्थः अत एव श्लोकेषु सत्शास्त्रार्थविचारेषु नक्षमा १४ अत एव धैर्यहेतुभावात्सर्वतो बिभेतीत्याह बिभेतीति १५ अ
सतोपि शत्रुजनात्प्रतारकादिभिरायानस्ते शात्रु जन इत्युद्वेगीता झीतासती पलायते किं बहुना स्वेन स्वीयेनैव मनसापि विवशीकृत्य भीषिता
किमन्येनेत्यर्थः १६ इदानीं सा दुष्प्रज्ञा बिभेतु नाम तथापि न तद्वशो न पुरुषस्य व्यामोहो युक्त इति प्राक्प्रस्तुतमेवोपसंहरति सुखेतिपतः साप्र
ज्ञा विषसंपृक्त मोदकास्वादसुखलवप्रायेण विषयसुखलवेन मरणोन्मुखी विवशा द्विषे च प्रहरतात्हृदयगतेन चेतसैव तप्ता संतापिता विधुरिता

मूर्खलोकमयीस्पष्टिर्मन एवासदुत्थितं यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते १३ अभिजातास्वरूपैषाप्रज्ञा श्लोकेषु नक्षमा नो
पदेशागिरो योग्या परिपूर्णेव संस्थिता १४ बिभेत्येषापि वीणायास्तंत्रीगुणतनुध्वनेः बंधोरपि सनिद्रस्याबिभेति वरनधुतः १५ अस
तोपि जनादुद्वेगीता झीता पलायते स्वेनैव मनसाप्यन्ता किलैषा विवशीकृता १६ सुखलवविवशा द्विषेवतप्ता हृदयगेनेन निजेन चेत
सैव विधुरिता धिषणा न वेत्ति सत्यं तदितिकथं परिमोहितोमुधैव १७ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मनोनिवारणं सर्गः १३ श्रीवसिष्ठ
उवाच संसारसागरासारकल्लोलैरूह्यमानया मतेर्मानिदमकृतं यथायाजनतयार्जितं १ श्रन्याधिषणा विवेकबुद्धिर्यस्या स्तथाविधास्तं तु सुतरां न वेत्ति तन्न यथाभ तयापि तथा पुरुषो मुधैव परिमोहितः स्वस्थचित्तात्वजना संतसाद्विवेकबुद्धिमतः सत्यस्वरहस्य वेदिनः शास्त्रेः

सकाशान्मोहो युक्तो न तु तद्विपरीतायाः दुष्प्रज्ञायाः सकाशादिति भावः १७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः
१३ उपेक्ष्यानुपदेश्याहं ल्लाना यो नित्यदुःखितः मनो निर्मार्जनोपायस्तदेहंभ्योत्र वर्ण्यते तत्रादौ मन एवासदुत्थितं यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ
रामोपदिश्यत इति प्राक्प्रस्तुतानुपदेश्यानधिकारिजनानेवोपेक्षणीयतया वर्णयति संसारेत्यादिना संसारसागरस्य असारकल्लोलभूतैर्वि
षयसुखाभिलाषैरूह्यमानया निरंतरं प्रवर्त्यमानया यया जनतया मनोनिग्रहविवेकराग्यादि विषये अपेक्षाभावाद्विदुषः प्राप्यापि प्रश्नप्रा

र्थनाशकारणात्मतेर्मूकत्वमेवाश्रितं साजनतामया आत्मलाभोपायप्रचुरोत्कृष्टकलाजालिभिर्विचारोक्तिभिः इहजगत्यस्मिन् शास्त्रेणो पदिश्यते इति द्वयोरन्वयः १ २ यः अंधस्येव वक्रयेनित्यन्नपश्यतितुक्तिश्रुश्रुषामपियः दुरदृष्टद्वेषादिनानपश्यतितस्मदन्नमिमनुचित मितिस्तुत्तनार्थ ३ कुष्टरोगविशीर्णघर्घरस्वननादिघ्राणं यस्यतं पुरुषं कः अमतिनिर्बुद्धिर्नानामोदानांविचारणेपरीक्षणे प्रमाणीकुरुते आमोदतत्वनिर्णतत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ४ ५ समवायजनसमूहस्तत्रसंकथाशातं ६ आशोतेअस्मिन्निति आशायो हृदयंतद्विलस्थः ७ नहि

आत्मलाभमयोदारकलाभिरिहसामया विचारोक्तिभिरेताभिः शास्त्रेस्मिन्नोपदिश्यते २ नपश्यत्येवयोत्यर्थंतस्यकःखलुदुर्मतिः विचित्रमंजरीचित्रंसंदर्शयतिकाननं ३ कः कुष्टघर्घरघ्राणंनानामोदविचारणे मूर्खमात्मोपदेशेनप्रमाणीकुरुतेमतिः ४ विपर्य्य स्तेंद्रियंमत्तंमदिराघूर्णितेक्षणं धर्मनिर्णयसाक्षित्वेकः प्रमाणीकरोत्यधीः ५ कः शवंवारमशानस्थंसमवायकथाशतं परिपृच्छतिसं देहेकश्चमूर्खंप्रशास्तिच ६ येनाशयबिलस्थोपिमर्कोधोपिननिर्जितः मनोव्याळसुदुर्बुद्धिःकथंनामोपदिश्यते ७ जितमेवमनोवि द्धिवस्तुतोयन्नविद्यते निकृत्तासाविशत्तेवयाशिलानैवविद्यते ८ मनोनविजितंरामयेनासदपिदुर्द्धिया तेनाग्रस्तविषेणैवम्रियतेवि षमूर्छया ९ तःपश्यतिसदैवात्मासंदनेप्राणशक्तयः इंद्रियाणिस्वधर्मेषुमनोरामकिमुच्यते १० प्रणानांस्पंदनीशक्तिर्ज्ञानशक्तिःप रात्मनः इंद्रियाणांनिजाशक्तिरेकःकोत्रनिबध्यते ११

१ किंविवेकिनोपिमनोजयोऽशक्यः नेत्याह जितमेवेतिनिकृत्तखसन्निधेः आत्मा दूरनिरस्तेव ८ अग्रस्तविषेणेतिसर्पदंशाद्यभावस्याप्युपलक्षणं ९ वस्तुतोयन्नविद्यतेऽसत्तदुपपादयतितत इति किंअर्थप्रथार्थंमनः ततःस्पं दार्थंजतत्तानकर्मेंद्रियप्रयोजनसिद्ध्येनतत्रपमपिप्राणप्रेरितैरिंद्रियैरुपनीतानामर्थानांसाक्षिणेवप्रथासंभवान्नमनसःकृत्स्नमस्तीतिभा वः १० ननुसर्वशक्तिभिर्निबद्धंमनःकिंनस्यादितिचेदत्स्येनमुक्तिविवेकेघटतेवीणामधुरध्वनिवत्समाजेनापिसमुदितव्यवहारासिद्धेरिसा शयेनाह प्राण्यानामिति तथाचयथातैर्थिकसमाजस्नानदानगानस्तवनादिव्यवहारोनसर्वशक्तिमदेकःप्रयुक्तस्तद्वदयमपीत्यर्थः ११ २९

यदि कश्चित् ब्रूयात्संघातस्य संहतपदार्थत्वनियमादत्रापि कश्चिद्रूपोऽस्ति न इति तर्हि अस्यापि संघातस्य जगत्संघातांतःपातात्सर्वेषां सर्वाः
व्यवहारशक्तयः सर्वनिर्मातुरीश्वरस्यात्मन एवांशा वर्तंते तादर्थ्यमेवास्यापि सिद्धेन्नाचेतनमनोधर्मत्वमिति न प्रतिशरीरभिन्नाचेतन
मनःसिद्धिरित्याशयेनाह सर्वाइति वाच्यतामनआदिशब्दवाच्यता ९२ तर्ह्यस्तु जीवश्चेतनोस्याधिष्ठाता सच न चित्ताख्यमनःप्रग्रहेण विना।
इंद्रियाण्याधिष्ठातुं शक्नोतीति चित्तमपि सिद्धमेवेति चेत्तत्राह किंनामेति जीव इति चित्तमेव चेति यत्त्वयोक्तं तदुभयं किंनाम किं आत्मातिरिक्तं
चेतनांतरं वा तत्राचेतनं तन्नाद्यः नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोतेति श्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तचेतनांतरस्य प्रतिषेधात् द्वितीये त्वाह कान्तस्यत्रा

सर्वास्ता अंशावस्तस्य सर्वशक्तेः किलात्मनः पृथक्ता वाच्यतां चेयं कुतो नाम नवोत्थिता ९२ किंनाम जीव इत्युक्तं येनेहांधीकृतं जग
त् चित्तं चैवासदेवत्वं विद्धि कातस्य शक्तता ९३ मनो निर्दग्धदृष्टीनां दृष्ट्वा दुःखपरंपरां मतिर्मे करुणाक्रांता रामसुग्धेव तप्यते ९४
कः किलात्र कुतः खेदो यन्मूर्खः परितप्यते दुःखायैव हि जायंते करभाः प्राकृतास्तथा ९५ विनाशायैव जायंते जडा देहेषु बुद्धयः अ
नारतोदयाः पापा बुद्बुदा जलधेरिव ९६ कियंतः पक्षपशवः प्रत्यहं प्रतिमंडलं सूनावध्निर्निहन्यंते कैवात्र परिदेवना ९७ श्रीरा

त्कृतेति अचेतनस्य चेतनार्थत्वावश्यकतया इंद्रियेभ्यो विशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यभावात् अतस्त्वं तदुभयमसदेव विद्धीत्यर्थः ९३ खक
ल्पितेन मनसा निर्दग्धा परमार्थदृष्टिर्येषां तद्दुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटिभिरप्यलाभान्मुग्धा व्यामोहमिवापन्ना ९४ सनिमि
त्तकं हि दुःखं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यं मूर्खाणां तु निर्निमित्तमेव दुःखमतो दुर्वारमित्याशयेनाह कः किलेति करभा गर्दभाः प्राकृ
ताः मूर्खाश्च अनःशगच्या एवेत्यर्थः अथवा नैते शोच्याः ईदृशानां मूढयोनीनामसंख्यातानां दर्शनेन न तद्द्वेषोपेक्षार्हत्वादित्याशयेन उक्तिः
९५ उक्तार्थविवरणाय नानायोनिभेदं दुःखिन उदाहरंत्यपि विकारं च यति विनाशायैवेति पापाः यतः पापकारिण इत्यर्थः ९६ अतानांयोनि २
भेदेषु दुःखवैचित्र्याणि वैराग्यदार्ढ्याय उदाहरति किंयत इत्यादिना प्रतिमंडलं प्रतिदेशं सूनापशुहिंसास्थानं तद्वधिसत्तदधिष्ठितैः पुरुषैः

शा॰टी॰उप॰
३०

समाजातेषु भस्मपुद्भवं जंतुषु मध्ये अनिलः दशानां मशकानां च अर्बुदान्य संख्यातानि हंति १९ दिशं प्रति प्रति दिशं वीप्सायां द्विर्वचनस्या व्ययीभावारंभसामर्थ्याद्विकल्पिततेप्यन्यतरस्यावच्छय कलादुभया भावस्थानदसः १९ इदानीं दुर्बलानां प्रबलैः पीडनं परंपरयोपपाद यति लिप्सेत्यादिना अप्पु कणवत् सामिमथ्याद्विकल्पितमांसलिप्सां वस्त्र पूकंमासिका सुधावुभुक्षयारवादतिकोशाकारकर्णनाभिः कीट विशेषो वादंशेव नमक्षिका २१ दर्दुरो भेकः खगो गरुडादिः बभ्रुर्नकुलश्येनं सर्पं २२ स्रत्साभल्लूकः रिस्छदतिपाठे श्वापदविशेषः २३ मत्तसंजंतो मेघस्य विलंघने स्योपरि भागगमने प्रसक्ते तदसहनेनोत्सात्शिलातले निपातान्नाशमायातीनि प्रसिद्धमित्यर्थः २४ व

अर्बुदान्यनिलो हंति समाजातेषु चान्वहं दंशानां मशकानां च केवात्र परिदेवना १९ दिशं प्रति गिरींद्रेषु पुलिंदा याव नेवने निघ्नंति मृगलक्षाणि केवात्र परिदेवना १९ जले जलचरव्यूहान् सूक्ष्मान्स्थूलो निकृंतति ग्रासार्थं निर्दयामत्स्यः केवात्र परिदे वना २० लिप्सामणुकणस्यामांसुधात्यादतिमक्षिका तां कोशाकारः सुधितो दंशस्तमपि वेवं चलं २१ तं दंशं दर्दुरो भुंक्ते व्याल लमपि दर्दुरं सर्पमुग्रं खगो हंति बभ्रुश्येनं निकृंतति २२ बभ्रुं हि नास्ति मार्जारो रिक्षः श्वानं निकृंतति ऋक्षः कौलेयकं हंति रि छं व्याघ्रो निकृंतति २३ सिंहोभिभवति व्याघ्रं शरभः सिंहमंतिव शरभो नाशमायाति मत्तमेघविलंघने २४ मेघा वातैर्विधूये ते वायवो गिरिभिर्जिताः गिरयो वज्रनिष्पिष्टाः शक्रस्य वशगाः पविः २५ विष्णुनाक्रियते शक्रो विष्णुर्गच्छति जंतुतां स्फरदुःख दशमेतां जरामरणपालितां २६ जंतवोपि महाकायाअपि विघ्नायुधान्विताः लिप्साभिरंगलग्नाभिरुपजीव्यंतवहि २७ छ

त्रेण निष्पिष्टाः खंडिताः पविर्वज्रस्य शक्रस्य वशगः शक्रेण बलाद्वशीकृत इति यावत् २५ क्रियते वशाद्त्सनुवर्तते जंतुनां मत्स्य कूर्म वराहादितिर्यग्जंतवतारान् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति संकल्प्य जीवात्मना विष्णोरेव प्रवेशात्तजी वभावेन सर्वजंतुशरीरिणां स्वर्जंलात्मकतां वा अतएव विशिनष्टि सुखदुःखेति जरामरणाभ्यां स्वभोग्यमन्नमिवयावदायुः पालितां

आधिभौतिकैरालूनां अध्यात्मिकैराधिदैवैकैश्च दुःखैर्विशीर्णं भूतजंगलं प्राणिवृंदं अद्यते भक्ष्यते उत्तरकाले भक्षणाय इदानीं रक्ष्यते अ
पिशब्दाद् दग्धं भक्षयित्वाऽदं रक्ष्यते च २८ अनारतं संततं यूकाः शिरोरुहजाः लिक्षा यूका पिपीलिका इति क्षुद्रजंतव इत्येकवद्भावाकरणं छंदसं
न च सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवतीति तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमिति सूत्रबहुवचनग्रहणेन ज्ञापनात् सिद्धमिति यु
क्तं ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन तस्याप्राप्तविभाषात्वादन्यथा प्राणितूर्याद्यंगद्वंद्वेपि विभाषापत्तेरिति २९ बाधकपरंपरां ससमाप्यप्रकृ
तमनुवर्तते जलकोशेष्विति जलकोशेषु जलाशयेषु इभाः इभाकाराजलजंतुविशेषः ३० आकाशे विहगाः क्षुद्रपक्षिविशेषास्ते हि सदाभ्र

अजस्रमेवमालूनविशीर्णं भूतजंगलं परस्परमलं मोहाद् भक्ष्यते रक्ष्यते पि च २८ अनारतं विनश्यंति विविधा भूतजातयः अनारतं च
जायंते लिक्षायूकापिपीलिकाः २९ जलकोशेषु जायंते मत्स्येभमकरादयः भूमावंतः प्रजायंते कीटा घाटश्विकादयः ३० अंतरिक्षे
पि जायंते आकाशे विहगादयः वनवीथिषु जायंते सिंहव्याघ्रमृगादयः ३१ प्राण्यंगेष्वपि जायंते विचित्राः ककुभं प्रति स्थावरेष्वपि
जायंते घुणजघनकादयः ३२ शिलांतरेषु जायंते कीटभेकघुणादयः विष्ठायामपि जायंते नानाकीटगणास्तथा ३३ एवमेतेषु संसारे
ष्वेषु जन्मक्षयप्रत्ययेषु च अजस्रं करुणाविनो नंदंतु प्ररुदंतु वा ३४ अनारतमनंतावस्मिन्नारतसमुद्भवो संसारसंभ्रमे युक्ता न तुष्टि र्न
च दुःखिता ३५ पंक्तयस्त्वेवमेवेमा वृक्षपर्णगणैः समाः उत्पद्यंते लीयंते भूतानां भरिसंभवाः ३६ (मंतो नरिक्षएव प्रसूयंते प्रसू

तं चांडमधः पातात्प्रागेवाभित्वा निर्गताः श्रावकाः सद्यः संजातपक्षा अंतरिक्ष एव सत्सभ्रमंतीति लोकप्रवादे प्रसिद्धं आदिपदात् तिशाचभूत
वेतालादयो ग्राह्याः ३१ प्राण्यंगेषु कृमियूकादयः ककुभं प्रति प्रतिदिशं घुणाः काष्ठकृमयः जघनकाः भ्रमरिकाकाणः काष्ठकीटाः आदि
पदात्तत्रफलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमत्राकभेदा गृह्यंते ३२ ३३ उपसंहृत्य प्रस्तुतं योजयति एवमिति नंदंतु प्ररुदंतु वेति द्वेषाभावात् परपीडा
भिनंदनामिवस्नेहाभावाद् रोदनमप्यनुचितमिमुपेक्षैव युक्तेति भावः ३४ उक्तमेवस्पष्टमाह अनारतेति भूतानां पंक्तयः समूहाः एवमेव वृ

यः दयावान्सन् कुबुद्धीनां दुःखमार्जने प्रवृत्तः सः नभः कृत्स्नमाकाशं स्वगतेन छत्रेण निर्मृष्टसूर्यांशुनिवारितातपं कर्तुं खिद्यते श्राम्यतीत्यर्थः खि
द्यतेनसः इति पाठे तु किं न खिद्यते इति काक्वा योज्यं ३७ ३८ स्फारमनसां विषयविस्तारितमनसां विशेषणं विशेषः ३९ उपलाः पाषाणा अपि प्ररु
दंतिकिं पुनः सचेतना इत्यतिशयोक्तिः ४० समंतात्सर्वदेशेषु सर्वदा च दुःखदाः दशाः पूर्णाः संतीति शेषः अतः कृत्स्नभूमिपांसुसंमार्जनव
दशक्यत्वान्न संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ४१ सुविचार्याणि रत्नयोरभेदात्सुविचाल्यानि सुखनिरस्यानीत्यर्थः तेन हेतुना अत्र तन्मार्जने त्वत्तस्से यस्त

यः प्रवृत्तः कुबुद्धीनां दयावान्दुःखमार्जने स्वगतछत्रनिर्मृष्टसूर्यांशुः खिद्यते न भः ३७ न तिर्यक्समधर्माणस्तु पदेन्नूपानराभुवि कथार्थक
थनेनार्थकः स्थाणुनिकरैर्वने ३८ किं किल स्फारमनसां पश्नांच विशेषणं कृष्यंते पशवो रज्वा मनसा मूढचेतसः ३९ स्वचित्तपं
कमग्नानां स्वनाशारब्धकर्मणां मूर्खाणामापदं दृष्ट्वा प्ररुदंत्युपला अपि ४० अनिर्जितात्मचित्तानां समंताद्दुःखदा दशाः तन्मार्ज
नं कृत्स्न भूस्तोनातः संप्रतिपद्यते ४१ विनिर्जितात्मचित्तानां दुःखानि रघुनंदन ॥ सुविचार्याणि तेनात्र ज्ञानज्ञेयः प्रवर्ततां ४२ मनोनास्ति
महाबाहो मा मुधोपप्रकल्पय अनेन कल्पितेनत्वं वेताले नेव हन्यसे ४३ यावद्धि स्मृतवानात्मतत्त्वं मूढो भवद्भवान् तावत्तव मनोव्या
लो बभूवाभ्युदितस्ततः ४४ इदानीं भवता तात्त्वं यथाभूतमरिंदम संकल्पाद्दूरतश्चित्तं तदेवाशु परित्यज ४५ इदं रूपमाश्रयसीदं चेतस्त
चिंतासि बंधवान् इदं रूपं संत्यजसीदं चेतदचिंतोसि मोक्षवान् ४६ अयं गुणसमाहारो बंधायैव समाश्रितः संसक्तो भवमोक्षाय यथेच्छ
सि तथा कुरु ४७ नाहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठत्वमचलाचलः अनंताकाशसंकाशाहृदयोहृदयेश्वरः ४८

((त्ववित् ४२ प्रासंगिकामाधिकारि चिं

तां समाप्य प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह मन इति ४३ यदि नास्ति न र्हि प्रतियोग्यप्रसिद्धौ निषेधानवकाशमाशंक्याह यावदिति तथा च प्राक्त
नीमज्ञदशामादाय प्रतिद्धिरुपपन्नेत्यर्थः ४४ यथाभूतं परमार्थात्मिरूपं ४५ बंधमोक्षरहस्यमाह इदं रूपमिति ४६ किं तर्हि इदं रूपत्वं तदाह
अयमिति त्रिगुणात्मकमायामय इत्यर्थः ४७ अहमिसां तरं इदं रूपमिति बाह्यं च नास्त्येवेति ध्यायन् अचलः पर्वत इवाचलः स्थिरः हृदयेश्वरः

अहमिदमितिद्वित्वमयीं कलनां अलं सर्वात्मिनात्यक्त्वेत्यर्थः ४९ ननु तदुभयकलनात्यागे किमिवशिष्यते यत्र स्थितिरुपदिश्यते तत्राह आत्मन इति
दृष्टृदृश्यदशायोरंतरे अंतराळे इत्येतावत्युक्ते वृत्तिज्ञानस्याप्यंतरालिकत्वात् दृक् एव स्यात्तन्माभूदिति आत्मयौनो जगतश्चांतरिति तथा च त्रिपु
ट्यनुस्यूतसन्मात्ररूपे दर्शनाख्ये त्रिपुटीसाक्षिस्वभावे स्थितं स्वं आत्मानं भावयन् भव आस्वचा सुषुप्ति त्रिपुटीवद्वासनादि त्रिपुटीष्वपि स एव तत्सा
क्षीपदस्यैव यत्ताश्रायेनाह स्वापेति पूर्ववद्योजना ५१ अनुमित्याद्यनुभावांतरेष्वप्येवं बोधमित्याशयेनाह रामेति निरालंबां आलंबो विषय
भूतस्त्रिपुट्यंतर्गतस्तद्व्यतिरिक्तं मध्यं तदंतरं तद्दयमध्ये अवलंब्य स्थिरो भवेत्यर्थः ५२ भवस्य भावनासंस्कारवशादृश्यं नं स्वप्नदशेति यावत् भाव

आत्मनो जगतश्चास्य त्वमंगकलनामलं राम द्वित्वमयीं त्यक्त्वा शेषस्थः सुस्थिरो भव ४९ आत्मनो जगतश्चांतर्दृष्टृदृश्यदशांतरे दर्श
नाख्यं स्वमात्मानं सर्वदा भावयन् भव ५० स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगं स्वादनं केवलं ध्यायन् तिष्ठ मात्मभयो भुव ५१ रामा
नुभवनीयस्य तथानुभवितुः स्वयं अवलंब्य निरालंबं मध्यं मध्ये स्थिरो भव ५२ भवभावनया हीनं भावाभावदशोज्झितं भावयन्नेवमा
त्मानमात्मसंस्थः स्वयं भव ५३ आत्मसत्तां त्यजन्नेतां चेत्संभावयसि स्वयं यदा राम तदायासि चिंतनामतिदुःखदां ५४ चित्ततां शृंखलामेतां
स्वरूपज्ञानयुक्तितः बलाच्छित्वा महाबाहो स्वात्मसिंहं विमोचय ५५ परमात्मदशां त्यक्त्वा चेत्संपरिपतन्नलं यदा गच्छसि संकल्पं चेत्संसंपद्य
से तदा ५६ आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्संगसंविदा मनः संपद्यते दुःखि क्षीयते त्यक्तया तया ५७
॥ दृशा जाग्रत् अभावदशा सुषुप्तिः

भावाभावदशोज्झितमिति पाठे तु तदुभयदर्शनोज्झितमित्यर्थः ५३ एतां शुद्धचिन्मात्रस्वभावामात्मसत्तां प्रमादात्त्यजन् यदा चेत्संतदतिरि
क्तं भावयासि तदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ५४ स्वरूपज्ञानयुक्तितः भंक्त्वेति शेषः चित्ताच्छित्तलक्षणाद्धि ला तत्पंजरात् बलादिति पाठे तु मननादि
कृतज्ञानदार्ढ्यबलात् ५५ संपद्यसे पद्यसि पदव्यत्ययश्छांदसः ५६ कथं चेत्संपरिपतनं तेन च कथं संकल्पगमनं कथं वा तत्संपन्नत्वदाह आ
त्मन इति हे अंग यदा चित्तपूर्वानुभवजनितदृश्यसंस्कारोद्बोधे सति चिदेवाकिं चित्त्वलोभमिवापन्नं चित्तमिति संविदा आत्मनो व्यतिरिक्तं सत्
सिद्धं भवतीति तदेव पुनः पुनर्मननात् दृढीभूतं संकल्पसमर्थं स तन्मनः संपद्यते तदेव दुःखि तया स्वव्यतिरिक्तसत्तासंविदात्यक्तया तु क्षीयते ५७

एतदेवस्पष्टमाहआत्मैवेदमिति संविदेवसंविदा भागुरिमतेनहलंताष्टप् तस्माउदितेसति चेतचितिनाउपहितश्चित्तमुपाधिः चेत्यंतद्व्याप्ति
व्याप्यंचेतनवृत्तिरिति चतुष्कमपिकिंनाकिंचिदवशिष्यतइत्यर्थः ५८ इतिएवमनुभूयमानदेहेंद्रियादिशालीजीवोस्मि ५९ आत्माब्रह्मैव
नजीवाख्याःब्रह्मेतराःसत्ताःपरमार्थसत्यःसंति ६० सर्वस्यजगतोब्रह्मभावेतदंतर्गतचित्तस्याप्यसत्ताअर्थात्संपन्नाभवत्येवेत्याह आत्मैवेदमि-
ति ६१ मनोनाशोपायमुक्तमुपसंहरतिएवमिति ६२ अथतत्फलान्याहमनःसर्पइत्यादिना योगात्समाधेःप्रतीचोब्रह्मैकलक्षणामिलना

आत्मैवेदंजगत्सर्वमित्यंतःसंविदोदये क्वचेताक्वचवाचित्तंकिंचेत्यंचेतनंचकिं ५८ अहमात्मेतिजीवोस्मीत्येतावच्चित्तकंविदुः अने-
नेत्थमनाद्यंतंदुःखंराघवतन्यते ५९ अहमात्मानजीवाख्याःसत्ताःसंतीतराःक्वचित् इत्येवचित्तोपशमःपरमंसुखमुच्यते ६० आत्मै-
वेदंजगदितिज्ञातेराघवनिश्चये असत्ताचेतसोजाताभवत्येवनसंशयः ६१ एवंसत्त्वावबोधेनस्वात्मैवेदमितिस्थितिः मनःसुगलितंवि-
द्धिसूर्यभासातमोयथा ६२ मनःसर्पःशरीरस्थोयावत्तावन्महद्भयं तस्मिन्नुत्सारितेयोगात्कुतस्त्यावसरःकुतः ६३ भ्रांतिमात्रोत्थि-
ताश्चित्त-वेतालोतिबलोनघ सम्यग्ज्ञानेनमंत्रेणप्रसभंविनिपात्यतां ६४ देहगेहाद्गतेचित्तयक्षेबलवतांवर निराधिर्विगतोद्वेगस्ति-
ष्ठनास्तिभयंतव ६५ नीरागएवनिरुपार्जनएवचास्मीत्येनावृत्तेवगलितानववित्तसत्ता निर्दुःखमुत्तमपदंपरमंगतोसि तिष्ठोपशांतप-
रमैषणएवमंतः ६६ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेस्वचित्तनिरूपणंसर्गः १४ ५१५

((द्वितीयाद्वैभयंभवति एषएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिलयने
अभयंप्रतिष्ठांविंदतेअथसोऽभयंगतोभवति आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेत्यादिश्रुतेरितिभावः ६३ ६४ आधिःप्रहणंसर्वदुःखोप-
लक्षणं उद्वेगोदुःखासहिष्णुतयाव्याकुलता ६५ आत्मलाभेनावाप्तसर्वकामत्वान्नीरागःअतएवनिरुपार्जनःबाह्यसुखसाधनोपार्जन-
शून्यः एवंचमुमुक्षापिनपरिशिष्टेतिनतदर्थमपिप्रवृत्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाहउपशांतपरमैषणइति ६६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे
उपशमप्रकरणेस्वचित्तनिरूपणंनामचतुर्दशःसर्गः १४ ७ ॥

आत्मामनस्त्वमापन्नो बध्यते संसृतौ यथा सा तस्मानर्थबीजानां सविचित्रोपवर्ण्यते चित्तनाम्नानेपरमपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता इदानीं चित्तानु
सरणे तस्मा विपरीतात् अनर्थपरंपराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकां रचयति रामेतामित्यादिना आत्माएतां चित्तसत्तामनुसरन् सन् त्यक्तस्वीय
ब्रह्मात्मरूपाभोगमलिनां अविद्यापिहितां इंद्रियकृत्स्नधीनाभिव्यक्तिकां दृष्ट्वा ज्ञानं आप तत् चित्तमेवानुरुध्य चित्तकल्पितं देहादिसंघात
मात्रोऽहमिति संधत्ते चित्तोपनीतनानाविषयकलनाप्रयुक्तरागद्वेषवासनामलमवधत्ते इति द्वयोरन्वयः १२ धत्तां नाम किं तत्रसत्त्राह वर्द्धमा
नेति मरणमूर्छाभ्रांतिसहस्रहेतुत्वात् विषलतारूपा तस्मा अस्मै कलनमलधारिणे आत्मने मूर्छामिव प्रयच्छति नसुखलेशमपीत्यर्थः ३ व

श्रीवसिष्ठ उवाच एतामनुसरन्नाम चित्तसत्तामपावनीं संसारबीजकणिकां जीवबंधनवागुरां १ आत्मात्यक्तात्मरूपाभोमलिनामा
पतद्दृष्ट्वा चित्तं समनुसंधत्ते धत्ते च कलनामलं २ वर्द्धमानमहामोहदायिनी भयकारिणी तस्मा विषवल्लीनारूपा मूर्छामिव प्रयच्छति
३ यदायदोदेति तदा महामोहप्रदायिनी तस्मात् कस्मान्निशं वेयं मनं तान्तमविकारिणी ४ कल्पानलशिखादाहं सोढुं शक्ताहराहयः
तस्मान्नलशिखादाहं सोढुं शक्ता न केचन ५ तीक्ष्णा कस्मात् सुदीर्घा वा वहं संगं सदा निजं शीतलेवासुखोदर्का घोरा तस्मात् कृपाणिका
६ यान्येतानि दुरंतानि दुर्जरानुन्नतानि च तस्मा वल्याः फलानीह तानि दुःखानि राघव ७ अरण्ये वातिमांसास्थिरुधिरादि शरीरका
न् मनो बिलविलीनैषा तस्मा वनश्वनीनश्यं ८ क्षणमुल्लासमायाति क्षणमायाति भस्मतां जडा विरलयत्यात्मा तस्मा प्रावृट् तरंगिणी

र्द्धमानमहामोहदायिनीत्येतद्विवृणोति यदेति कस्मान्निशं वार्षिकतमिस्रासापि हि अनंतात्मन्याकाशे मेघविस्फूर्जित तच्छ्यायानेकविकारिणी ४
भयकारिणीत्येतदपि विवृणोति कल्पानलेति न केचन धीरा इति शेषः ५ कृपाणिका असिः तीक्ष्णत्वाद्यसित्वोपपादनं निजं अंगं सदा वहंतिश्छंत
तीति यावत् असुखः उदर्कः फलकालो यस्याः ६ विषलतेत्येतद्विवृणोति दुर्जराणि जरयितुमशक्यानि दुर्निवाराणीति यावत् ७ श्वेन श्व
नीवृकी ८ क्षणमुल्लासं वृद्धिं विशेषणत्सुभयत्र योज्यानि जडा शीतभा मालिना च विरलयति मलिना चूलिलाकं कारणादिप्रदेशोनीता खं
डयति प्रावृट्तरंगिणी वर्षा वृद्धनदी ९ ७

वा॰रि॰उप॰
३३

मूर्छामिवप्रयच्छतीत्येतद्विवृणोति दृष्टदैन्यइति १० तस्मात्क्षयसर्वदुःखहानि सर्वपुण्योदयश्चसिध्यतीत्याह नास्तिनेत्यादिना ११ १३ अंधानां
विवेकदृष्टिहीनानां नराणां अप्राप्यश्रितं तत्त्वलक्षणे अरण्ये अनंतव्याकुलतालक्षणएककल्लोलवतीभ्रांतिलक्षणैरावर्तैश्चसंकुलात स्मान्नदी
नंतं प्रवहति १४ सूत्रेणायंत्र्यंते बध्यते इति सूत्रयंत्रः पतत्री पक्षी तद्वत् प्रथमं वित्तस्यार्जनाय भ्राम्यं नेन ततः रक्षणव्यये क्षयचिंताशोकैः
पक्षलुंचनैरिवप्रविशीर्यते अंतेच संछिद्यंते मार्यंते १५ धर्मज्ञानसत्त्वानि दयाविवेकादीनि सुसूक्ष्माणि ईषदंकुरितान्यपि कठिनेन निर्द

दृष्टदैन्योहतस्वांतोहतोजायातिनीचतां मुह्यते रौतिपतनितस्मयाभिहतोजनः १० नास्तिनाकोदरेयस्यतस्मात्कृष्णभुजंगमी तस्यप्रा
णानिलाः स्वस्थाः पुंसोल्पदरं ध्रयाः ११ न नमस्तं गतो यत्र तस्मात् कृष्णनिशाक्रमः पुण्यानि तत्र वर्द्धंते शुक्लपक्षइवेंदवः १२ योनत
स्मायुणावल्पास्ततः पुरुषपादपः पुण्यप्रसूनैः ससदादश्यांयाति विकाशितोनो १३ अनंताकुलकल्लोलाविवर्त्तावर्त्तसंकुला प्रवहत्या
शयारण्येतस्मांधानां नदीनराणां १४ तस्मायमे जनाः सर्वे सूत्रयंत्रपतत्रिवत् भ्राम्यंति प्रतिशीर्यंते संछिद्यंतेच भूरिशः १५ मूलान्य
पिसुसूक्ष्माणि कठिनाशयकर्कशः तस्मात्परशुधारेव वल्गांतीविनिकृंतती १६ निपतत्सर्वदेमूर्ध्नि तस्मात्मनुसरज्जनः नीलामनुपतं
छुभ्रतणाग्रखायथैणकः १७ नोन्मत्तापिजराचक्षुस्तथाजरयतिक्षणात् यथाजरयतिक्षामातस्मात्तद्दयरूपिका १८ तस्मयान्याप
कौशिकात्तद्यमंगलभूतया रूढया भगवानेष विष्णुर्वमिनतां गतः १९ कयाचिदेवदैविकात दिग्राध्येतयानया तस्मयाभ्राम्यते
योत्रिरज्जेवार्केन्विह किल २० सर्वदुःखमयाकारां जगदीं तोजीवनच्छिदं तस्मोपरिहरेत्क्रूरामुरगीमिव दूरगः २१ येनाशयेन कर्कशा

वल्गांतीनत कालं निपंति १६ अवटेनरकांधकूपेनीलां हरितां श्मश्रस्य कूपस्य मुखेरूढस्यतणस्य शाखां अनुपतन् एणको हरिण इव १७ उन्म
त्ताप्ररूढतामापि जराचक्षुर्जरयत्संधयति तद्देपस्थाद्रूपिकापिशाच १८ अमंगलभूतयात् हृदि रूढया कृतनोडया १९ दैविकादेवेनेष्व
रेणप्रयुक्तयादेवभोग्यसुखलवविषयपावात्तस्मयारज्जेच बद्ध इतिशेषः २० नगतीपदे नजगतीस्थाः सर्वप्राणिनोलक्ष्यंते २१ ७ ७

३३

सर्वसंसारस्थितिः तस्मात्त्वज्ञोदेवेत्याद्युपायेनाहंतस्मयेति २२ वरत्राचर्ममयीरज्जुः २३ संकल्पवर्जनमात्रेणाकथंतस्मात्त्यागासिद्धिरित्यत्राह
मनइति अकल्पनंसंकल्परहितंमनोनास्तिमनसोऽभावेकुतस्तस्मात्प्रसक्तिरितिभावः २४ (विषलतेत्येतद्विवृणोति दुर्जराणिजरयितुम)
(अशक्यानिदुर्निवाराणीतियावत् १० वनस्थ) त्वंअयंदेहोहमितिदुराशांसर्वदुरात्म्यानिमित्तमभिमासंकल्पय २५ २६ अनहंभावलक्षण
यास्यालोकयाकर्त्र्याअहंभावमयींएतांतस्मंगच्छित्वाहेभव्यभवस्यांतोबाधस्तद्भूमौब्रह्माणि सप्तभूमिकाभेदेवाभयैव आरत्वेत्यर्थः

तस्मयाभ्रांम्यै वायवोवांतिशैलास्तिष्ठंतितस्मया तक्षणयेवधरित्रीत्रैलोक्यंतस्मयाधृतं २२ सर्वैवलोकयात्रेयंप्रोतात्स्मावरत्रया
सुबंधाद्विमुच्यंतेतस्माबंधान्नकेचन तस्माद्राघवतस्मांत्वंसजसंकल्पवर्जनात् मनस्त्वकल्पनंनास्तिनिर्णीतमितियुक्तितः २४ अयं
त्वमहमित्येवप्रथमंतावदाश्राये मादुराश्रांममहाबाहोसंकल्पयतमोमयीं २५ एतांदुःखप्रसविनीमनात्मन्यात्मभावनां नभावय
सिचेद्राम तदात्तद्विषुगएपते २६ एतामहंभावमयीमपुण्यांछित्वानहंभावशलाकयैव स्वभावनांभव्यैभवांतभूमौभवाभिभूताखिल
ये
भूतभीतिः २७ मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणेतस्माबर्णनंनामसर्गः ९५ श्रीरामउवाच स्वभावगंभीरमेतद्भगवन्वचनंतव यदहंकारतस्मां
त्वंमाग्रहाणेतिवाक्तिमां १ यद्यहंकारसंत्यागंकरोमितदिदंप्रभो त्यजामिदेहनामानंसन्निवेशमशेषतः २ जानुस्तंभेनमहताधार्यते
सुतरुर्यथा अहंकारेणदेहोयंतथैवकिलधार्यते ३ अहंकारक्षयेदेहःकिलावश्यंविनश्यति मूलेकृकचसंलूनेसुमहानिवपादपः ४ त
कथंसंत्यजाम्येनंजीवामिचकथंमुने एनमर्थंविनिश्चित्यवदमेवदतांवर ५ ९ २७ इतिश्रीवा० उपशमप्र० पंचदशांसर्गः ९५ वर्णितेवासनात्या

गोध्येयज्ञेयविभागतः तेनात्रजीवन्मुक्तानांविदेहानांचलक्षणं जीवतादेहअहंभावस्यत्यक्तमशक्यत्वाच्छिष्यमरणेगुरोस्तात्पर्ययोगादेतामहं
भावमयींतस्मांछित्वेत्याद्युक्तेस्तात्पर्यमनवधारयन्रामःपृच्छतिस्वभावेत्यादिना १ अशेषतइतिप्राणाहंकारयोरेकतापत्तेस्त्वयैवोक्तत्वा
त्प्राणत्यागरिशेषाहंकारत्यागासंभवात्प्राणानामप्यनवशेषणेनेत्यर्थः २ जानुस्तंभेनजानुवत्प्रसृतमूलबंधविष्टंभेन ३ तदेवव्यतिरेकेण
द्रढयति अहंकारेति ४ ५

वा॰रि॰उप॰
३५

ज्ञेयो विदुषां समाधिकाले विदेहकैवल्ये च ज्ञानबाधितः अधिष्ठानमात्रपरिशेषात् ध्येयः व्युत्थानकाले वाक्यजन्याखंडाकारवृत्त्या स वासनस्याज्ञानस्य बाधेऽपि जीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात् प्रारब्धफलभोगशेषात् तन्निर्वाहाय बाधितानुवृत्तेरविद्यालेशपरिशेषस्य विक्षेपांशबाधस्य वाभ्युपगमादनुध्यस्ताहंभावेन देहेन भोगहेतुव्यवहारासिद्धेस्तात्कालिकाहंकाराभासानुवृत्तेर्विद्वदनुभवसिद्धत्वात् दृश्यायां तद्बाधानुसंधानस्य फलसाधकत्वेन ध्यानप्रायत्वात् ध्येय इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः ६ तत्र द्वितीयमुपपादयति अहमिति विवेकिदृशान्नहेतो अहंप्रत्ययगोचरौ प्रतीयेते एकदेहेंद्रियबुद्धिमनःसापेक्षसंघातात्मा पुत्रमित्रकलत्रधनादिममतानिरूपकः अपरः अखंडैकरसभावोऽध्यस्ताव्ययमरणम् ऊर्जन्मांतरसाधारणश्चिन्मात्रस्वभावो विवेकपरिशिष्टः तत्राद्यस्य स्वरूपं प्रथमं विचार्य निह्नुयिमिसाह अहमिति ए

॥ श्रीवसिष्ठ उवाच सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्ज्ञेयो ध्येयश्च मानद ६ अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितं नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल ७ इत्यंतर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ८ अंतःशीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रिया यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ९ सर्वं समतया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयं जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः १०

एषां देहेंद्रियादीनां वास्त्रान्नपानादीनां चोपभुक्तानां पदार्थानां संघातात्मेत्यर्थः एते देहादयोऽन्नादयश्च मम जीवितं स्वरूपसिद्धौ मित्तं अत एव एभिर्विना अहं न कश्चिद्व्यवहारपदे त्रसिद्धोऽस्मि इति अंतः प्रथमस्याहंपदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह पृथक्करणे संघातात्मानमत्यंतासद्रूपमेव विचार्य द्वितीये परिशिष्टे चिद्रूपे नाहंपदार्थस्य न मे एते पदार्था इति निष्कृष्टबोधेन तथैव भाविते सति यो भावनात्यागः स ध्येय इति मया कीर्तित इति त्रयाणामर्थः ७ ८ ९ प्रथमं वासनाक्षयमुपपादयति सर्वमिति सर्वं जगत्समतया समं ब्रह्म तद्भावेन बुद्ध्या साक्षात्कृत्य अभ्यासक्रमेण यं वासनाक्षयं कृत्वा निर्ममो निरहंकारश्च निर्विकल्पकसमाधिस्थः प्रारब्धक्षये नवाय यत्ते वर्षा देहं जहाति असौ ज्ञेयो वासनाक्षय इत्यर्थः १०

नि

३५

तत्र द्वितीयमुदाहरति अहंकारेति लीलया लोकसंग्रहो चित व्यवहारेण यस्तिष्ठति सं ध्येयसंत्यागी ध्येयवासनात्यागवान् ११ आद्यमुदाहरति निर्मलेति मलेनाज्ञानेन सह कलनां तत्कृतं स्वयं त्यजति अर्थः ते ये त्यागमयं ज्ञानबाधितवासना ज्ञानपरिशिष्टचिन्मात्रप्रधानं १२ तक्रमेव प्रपंचयति ध्येयामित्यादिना लीलया व्यवहारेण १३ १४ अप्यर्थ एवकारः १५ युक्तमतिः समाधिमारूढः अयुक्तमतिर्व्युत्थानव्यवहारवान् एतौ युक्तायुक्तमती द्वावपि सुखेन आस्पते चिरं रम्यते आस्मिन्निति निवासे विमले अविद्यामलनिर्मुक्ते ब्रह्मण्येव केवलोऽस्थितो कलातीते विशेषतमा

अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ११ निर्मलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शममंगतः ध्येयं त्यागमयं विद्धि मुक्तं तं रघुनंदन १२ ध्येयं त्वं वासनात्यागं कृत्वा तिष्ठति लीलया जीवन्मुक्तो महात्मानः सुजनाजनकादयः १३ ते ये तु वासनात्यागं कृत्वोपशममागताः विदेहमुक्तास्तिष्ठंति त्रिब्रह्मण्येव परावरे १५ द्वावेतौ त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेतौ विगतज्वरौ १५ युक्तायुक्तमती स्वात्मे केवलं विमलेऽनघे एकः स्थितः स्फुरद्देहः शांतदेहः स्थितोऽपरः १६ एकः सदेहो निर्मुक्तो लिप्स्यपगतज्वरः त्यक्तदेहो विमुक्तोऽन्यो वर्तते ह्येयवासनः १७ आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतं नलपत्यतिग्लायति यः स मुक्त इति होच्यते १८ ईप्सितानीप्सिते नस्तो यस्यैवान्तर्वत्तिषु सुषुप्तवद्यश्चरति यः स मुक्त इति कथ्यते १९ हेयोपादेयकलने मममेत्यहमिहेति च यस्यांतः संपरिक्षीणे स जीवन्मुक्त उच्यते २० हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः न परामृश्यते यांतः स जीवन्मुक्त उच्यते २१ सुषुप्तवत्प्रशामितभावटत्तिना स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा कलान्वितो विधुरिव यः सदा बुधैर्निषेव्यते मुक्त इतीह सस्मृतः २२ १ इह एकाकी इति एको व्युत्थितः अपरः समाहितः १६ अतएव वासनत्रुतिछेदः १७ अवहार तो मुक्तस्य लक्षणमाह आपतत्स्वित्यादिना १८ ईप्सितानीप्सिते इष्टद्वेषौ अंतःस्थितवैषयेनसंमतेषु च वस्तुषु सुषुप्तवदनासक्त इति यावत् १९ इहदेहे तत्संबंधिनि च अहं मम मेति च कलनेत्यादि योजना २०-२१ येन युक्तात्सुषुप्तवत्प्रशामिताः भावटत्तयः पदार्थवासना यस्य तथा विधेन चेतसोपलक्षितेन जाग्रति जागरेऽपि सदास्थितः भावेऽक्तः यश्च सदा मुदा

स्वाभाविकहर्षेण कलान्वितः पूर्णकलो विधुश्चंद्र इव प्रसादेनाविष्वग्भूतेन सह इह जगति मुक्तो जीवन्मुक्त इति स्मृत इत्यर्थः २२

२३ इति वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उ० षोडशः सर्गः १६ माहात्म्यैर्निश्चयैर्युक्तो जीवन्मुक्तो न बध्यते अतश्च बध्यते भूयस्तद्विभागोत्र वर्ण्यते रा
मस्येति । गिते विदेहमुक्तलक्षणजिज्ञासां प्रतिलक्ष्य तस्यैकरूपेण लक्षणाद्यभावाच्चाकुंठीभाववत्त्वैवनिरतिशयस्वप्रभाशाभमानंदमात्र
परिशेषत्वं तत्स्वरूपलक्षणमिति सूचयन् जीवन्मुक्तिलक्षणे एवावश्योपादेयान्विशेषान्वक्तुं प्रतिजानीते विदेहमुक्ता इति १ ननु तर्हि जीवन्मु
क्तानां तत्तद्वर्णाश्रमोचितकर्मफलतृष्णाप्राप्त्यास्ति तर्हि अतत्ववदेव तद्भोगाय पुनर्देहबंधोपि स्यात् यदि नास्ति नहि प्रवृत्तिरेव न स्यात् प्रयोजन
मनुद्दिश्य न मंदोपि प्रवर्तत इति न्यायादिति दोषं परिहर्तुं तत्तयोः प्रवर्तकस्तुच्छाशुद्धत्वं तृष्णावैलक्षण्यमुपपादयितुमुपक्रमते प्राकृतान्येवे

श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथमुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेस्तमिनो जगाम स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये
रविकरैश्च सहाजगाम २३ दिवस ११ मोक्षोपाये मुमुक्षुचिकित्सा नाम सर्गः १६ श्रीवसिष्ठ उवाच विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोचरे
नैव तिष्ठंति तस्मात्त्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु १ प्राकृतान्येव कार्याणि यथा वर्जितवांछया क्रियंते तृष्णयैमानि तां जीवन्मुक्ततां विदुः २ यात्स्थि
तिस्तृष्णया जंतोर्बाह्यार्थविद्भावया तं बंधमाहुराचार्याः संसारनिगडो दृढः ३ नूनमुज्झितसंकल्पात् दिबाह्ये विहारिणी वासना या हिता
सेह जीवन्मुक्तशरीरिणी ४ बाह्यार्थव्यसनोच्छूनात् तृष्णाबद्धेति राघव सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता तृष्णामुक्तेति कथ्यते ५ पूर्वं यस्यास्तु तृष्णाया
वर्तमानेपि शाश्वती निर्दुःखता निष्कलंकता सो मुक्त इति बुधैः स्मृता ६ इदमस्तु ममैतं तस्यैषा राघव भावना तां तृष्णां शृंखलां विद्धि कलनां
च महामते ७ तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः ८

१ इत्यादिना प्राकृतानीति तत्तद्वर्णाश्रमस्वभाव
प्रापितानि वांछापि विषयास्वादनोत्साहः २ बहुदुःखोत्साहदृढीकृतो भावः सारसत्यताबुद्ध्या भोगोत्साहो येया ३ भोग्यवर्गाणामनंतत्वनिश्चये
नतु दिनुज्झितभोगसंकल्पा बाह्ये लोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन विहारिणी वासना तृष्णा जीवन्मुक्तानां शरीरमात्राश्रितेत्यर्थः ४ उक्तलक्षणे एव
तृष्णे प्रपंचयिष्यन् पिंडीकृत्याह बाह्येति व्यसनं व्यापद्यं ५ पूर्वं विषयप्राप्तेः प्राक्कालो विषयनाशोत्तरकालस्याप्युपलक्षणमेतत् निर्दुः

भावेपि द्वैताश्रयणे ऐकात्म्यक्षतिरित्याह भवेत्विति स्यातैरज्जुभ्रमनिमित्तैः पूर्णसुदरी ग्रहणेन गर्तालिप्यते तथा च संसारगर्तपातनरावतन्त्र क्षति
रिति भावः ३० सत्त्वाद्वैतमुक्तमुपादयति द्वैतमिति द्वैतं परमार्थसत्वं न संभवतीयतस्तत् चित्तमयं चित्तकल्पितमेव न वस्तु स्पर्शी परस्प
रापेक्षाबुद्धिजन्यत्वाभ्युपगमात्तन्नाशेनाशाभ्युपगमाच्च एवमात्मन्यैकमेकत्वाख्यसंख्यागुणोपि न संभवतीयतस्तदपि द्वित्वादिव्यावर्त्त
कत्वेनैव कल्पितत्वाद्वितयादेवत्र दित आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतं अतः अद्वैतं ऐके न च रहितं तत्स्वसिद्धावप्यन्यानिरपेक्षत्वात्सततोदि
तं तन्मन्मात्रं ब्रह्म एकेन निरासात्सर्वं द्वैतनिरासान्न किंचिदपीत्यतस्मात्तत्सर्वमभवत् नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतयस्तदनुभवितृ

भवभूमिषु भीमासु भावभावनवासया मापतेस्यात पूर्णसुदरीधृतः कर्यथा ३० द्वैतं न संभवति चित्तमयं महात्मन्नात्मन्यथै
क्यमपि न द्वितयोदितात्मा अद्वैतमैक्यरहितं सततोदितं सत्सर्वं न किंचिदपि चाकुरतः स्वरूपं ३१ नैवाहमस्मि न च नाम जगंति सं
ति सर्वं च विद्यत इदं ननु निर्विकारं विज्ञानमात्रमचभासत एव शांतं नासन्न सज्जगदिदं च सदेति विद्धि ३२ परमममृतमनाद्यं भास
नं सर्वभासामजरमजमचिंत्यं निष्कलं निर्विकारं विगतकरणजालं जीवनं जीवनानां सकलकलनहीनं कारणं कारणानां ३३
सततमुदितमीड्यं व्याततेचित्प्रकाशं स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यं स्वहृदमनुचितांतब्रह्मसर्वैसदैव त्वमहमपि जगच्चे
त्यस्तु ते निश्चयोंतः ३४ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तत्स्माविच्छेदोपदेशो नाम सर्गः ९७ (श्लक्ष्णया आतुरित्यर्थः ३१ अहं इ

ति युष्मदात्म प्रविभक्तरूपं नैवास्ति अस्मदर्थं प्रविभक्तरूपाणि युष्मदादि जगंति च न संति किंतु सर्वं इदं निर्विकारं विज्ञानमात्रमेव विद्यते
न च भासमानस्तत्साक्षात्कारमात्रतः शांतं इदं तु जगत्सत् नासत् न सच्चेति विद्धीत्यर्थः ३२ पुनस्तन्निश्चयमेव दृढमाशंसापि संपाद
यति परमिति द्वाभ्यां जीवनाकेः प्राणस्य जीवनं प्राणन व्यवहारनिमित्तं प्राणस्य प्राणमित्यादिश्रुतेः ३३ अनुभवानां चाक्षुषादीनां बी
जं मूलभूतं स्वात्मभावः स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन दृशामस्त्वमसीति वच्छब्दापरोक्षापादनेनोपदेश्यं अतः स्वदनमोनरानंदैकरसं ब्रह्मैव त्वं अ
हं जगच्च न ततोन्यदस्तीति अनुस्मस चित्त उपचितो निश्चयस्तेनं तरालिस्मा नीरुपदेशाश्च ३४ इति वा० उपशमप्रकरणे सप्तदशः सर्गः ९७

वा॰टि॰उप॰
३७

यथास्थितमास्थितो विद्वान्संसारे नावसीदति इति सास्थितिर्विस्तरेणात्र राघवायोपदिश्यते युक्ताचारयाणां समाहितमनसां काममलोभादिकु
दृष्टिभिरहतानां अदूषितानां अयं वक्ष्यमाणप्रकारः स्वभावः स्थितिः श्रूयतामिति शेषः १ आदौ जन्मादिदुःखैर्मध्ये आध्यात्मिका
दिदुःखैरंते मृत्युनरकादिदुःखैर्विरसः विहसेत् हासं योगप्रतया तुच्छीकुर्यादपत्रपेत् २ सर्वेषु कृतेषु तत्कालप्रसक्तेषु कार्येषु अनुचिता
चरणेषु तिष्ठतीति तत्स्थः सर्वसुहृच्छत्रुमित्रादिदृष्टिषु मध्यस्थः समः तं तं तयोर्ध्येयमध्येयेति द्विविधवर्णितवासनात्यागयोर्मध्ये ध्येयं वास
नात्यागमालंब्येत्यर्थः ३ सर्वेषामर्थस्याभिमतस्य परिपोषकः न कस्यचिदप्रियकारी प्रबोधलक्षणेनोपवनेस्थितिर्यस्य ४ ५ समः शान्तो

श्रीवसिष्ठ उवाच युक्ताचारयाणां महतामहतानां कुदृष्टिभिः स्वभावोयं महाबाहो लीलया चरतामिह १ विहरन्नपि संसारे जीवन्मु
क्तमना मुनिः आदिमध्यान्तविरसा विहसेच्छागतागतीः २ सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ध्येयं तं वासनात्यागमवलं
ब्य व्यवस्थितः ३ सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः विवेकोद्यानदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ४ सर्वातीतपदालंबी पूर्णे
न्दुशिशिराशयः नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ५ सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः प्राप्तकर्मकरोग्राणां सं
सारे नावसीदति ६ नाभिनन्दति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति मौनस्थः प्रकृतारंभी संसारे नावसीदति ७ पृष्टः सन्प्रकृतं वक्ति न
पृष्टः स्थाणुवत्स्थितः ईहितानीहितैर्मुक्तः संसारे नावसीदति ८ सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् आशयज्ञश्च भूता
नां संसारे नावसीदति ९ युक्तायुक्तदृशा ग्रस्तमात्रोपहतचेष्टितं जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरबिल्ववत् १० (चामित्रे चेतिपाठः

३०

स्पष्टः अग्र्याणां गुरुप्रभृतीनां समयोचितप्राप्तसेवापरिपालनादिकर्मकरः ६ मौनस्थो मितभाषी प्रकृतारंभी आवश्यककार्येष्वनलसः
७ नरे वा हपृष्टश्चेति ८ अभिमतं प्रियवक्ता चोदितः आक्षिप्तः पेशलोक्तिमान् चतुरं समाधानं ९ इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्यदृष्ट्या जानाति अ
पक्षपातितया पश्यति अत एव करकोटरः करतलगर्तस्तत्र प्रतिष्ठितबिल्वफलवत्स्पष्टमित्युक्तं एकतरपक्षपाते तु तत्पक्षदोषाः अपरपक्षग
तगुणाश्च रागद्वेषविहितत्वान्न स्पष्टं भासंत इति १०

बध्नंतीतिबंधोदेहादयस्तदाज्ञां मोक्षस्तन्निवृत्तिस्तदाज्ञांबंधमिथ्यात्वनिश्चयेनतन्निवृत्तेरनाज्ञास्यत्वान्नहिजागरूकःस्वाप्ननिगडबं
धमोक्षमाशास्त इतिभावःसुखदुःखदज्ञानामपिमिथ्यात्वनिश्चयएवात्रतपणः ९ १० आत्मात्यागेऽन्वयमाहपदार्थेति इदंदृश्यपदा
र्थरूपंनेतत्वनत्वमपिननतस्मात्परमार्थसत्तादन्यादेवकिंचित्तुच्छमित्यर्थः १२ हेराम अन्यद्वक्ष्यमाणंचतुर्विधं निश्चयभेदंशृणुवाति
तिद्रोषः तमेवाहमनसीति १३ १४ सर्वेभ्योदेहेंद्रियादिभेदेभ्योऽतीतःअतिरिक्तःतनुःसूक्ष्मःसूक्ष्मोल्परहितइतियावत् त्वंपदार्थशोध
विधयास्यमोक्षहेतुत्वं १५ तृतीयइतिअस्याध्यात्मिकपरिछिन्नात्मनाम्नमनिवृत्त्यानतत्पदार्थेनसहैकबोधनसंभवान्मोक्षोपयो

बंधायज्ञामथमोक्षायज्ञांसुखदुःखदज्ञामपि सत्कासदसद्वाज्ञांचतिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ९ अजरामरमात्मानंबुध्वाबुद्धिमतां
वर जरामरणवृत्तांकाभिर्ममिनःकलुषंकृथाः १० पदार्थतत्वंनेदंतेनायंत्वमासिराघव किंचित्तदन्यद्देवेदमन्यएवासिराघव ११
असदभ्युदितेविश्वेसतीवासतिसंस्थिते त्वयिननामतिगतेतत्क्षमायाःसंभवःकुतः १२ अन्यच्चरामममनसिपुरुषस्याविचारिणः जा
यतेनिश्चयःसाधोस्फाराकारश्चतुर्विधः १३ आपदमस्तकमहंमातापितृविनिर्मितः इत्येकोनिश्चयोरामबंधायासद्विलोकना
त् १४ अतीतःसर्वभावेभ्योबालाग्रादप्यहंतनुः इतिद्वितीयोमोक्षायनिश्चयोजायतेसतां १५ जगज्जालपदार्थात्मासर्वमेवाहम
क्षयः तृतीयोनिश्चयश्चेत्थंमोक्षएवरघूद्वह १६ अहंजगद्वासकलंशून्यंव्योमसमंसदा एवमेषचतुर्थोन्योनिश्चयोमोक्षसिद्
ये १७ निश्चयेषुचतुर्थेषुबंधायप्रथमःस्मृतः त्रयोमोक्षायकथिताःशुद्धभावनयोत्थिता १८ एतेषांप्रथमःप्रोक्तःस्वेच्छयावं
धयोग्यया शुद्धस्तृष्णास्त्रयःस्वस्थाजीवन्मुक्ताविलासिनः १९ सर्वमात्मैवहि नेनानास्तीति हमेवेतिनिश्चयोयमहामते तमादायविष

गः १६ अहमित्याध्यात्मिकपरिछेदोपाधिः जगदिति आधिदैविकाद्युपाधिःसदाकलत्रयेपि एषःसर्वदृश्यबाधात्मनिश्चयः १७ १८ तस्मा
भेदनिरूपणेऽस्याविभागस्यकाप्रसक्तिस्तत्राहएतेषामिति अस्मिन्सतेवत्तृष्णायाबंधकत्वादयमेवबंधहेतुरित्यर्थः शुद्धानिर्दोषात्तृष्णा
येषुतेशुद्धतृष्णाः उत्तरेत्रयोनिश्चयाः १९ तत्रतृतीयस्यप्रयोजनमाहसर्वमिति २० ॥श्रीरामायनमः॥साराखतव्याकरए श्रीरामायनमः

वा.रि.उप.
३६

चतुर्थस्य श्रुत्यवादिमतप्रविष्टतां वारयन्नाह २१ श्रुत्यामितिपरिशिष्टात्मैव वादिभिः श्रुत्यादिशब्दैः कथ्यते नावास्तित्यर्थः २२ विद्य
यापरमार्थस्वरूपद्रष्ट्या जगद्व्याप्य संप्रसृतं द्वैतरयापूर्वं वर्तुतीतिधियाना २३ यथा अनंतात्मा अपरिछेद्यपरिणाहो अंभोधिरा पातालमंबु
भिः पूरितस्तथेत्यर्थः २४ अस्तापूर्णो किं तत्तस्तत्राह अत इति अतस्सतं प्रमाणबोधितं ब्रह्मैकमेव विनित्यं सत्यं नव्यतिरेकेण अनन्तं जग
द्रूपं नविद्यत इति सिद्धमित्यर्थः २५ कांचनात् न पृथक् आत्मनः पृथिव्यात्मनः सकाशान्नभिन्ना २६ कथं तर्हि जलसमुद्रादौ जगति भेदः
भेदप्रत्ययस्तत्राह द्वैताद्वैतेति अद्वैतापरमा सामर्थ्यशक्ति ब्रह्मैव सैवाज्ञानं प्रति द्वैताद्वैतसमुद्रे द्वैर्विजृंभत इत्यर्थः २७ अस्त्वेवं किंनत

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमात्मनः सर्वमात्मेति तेनांतर्निश्चयेन नबध्यते २१ श्रुत्यंतस्य कृतिर्मायाब्रह्मविज्ञानामित्यपि शि
वःपुरुषईशानोनित्यआत्मैवकथ्यते २२ सदासर्वं सदेवेदं नेह द्वितास्यते कश्चित् विद्यते विद्ययाव्याप्तं जगन्नेतरयाधिया २३ आपा
तालमनंतात्मा परितोभोधिरंबुभिः आब्रह्मस्तंबपर्यंतं जगद्व्याप्तं पूर्णमात्मना २४ अतः सत्यमनंतं नित्यं नान्यत्तं विद्यते कश्चित् वार्यं
वसकलंभोधिर्नतरंगादयः क्वचित् २५ पृथक्कटककेयूरनूपुरादिनकांचनात् भिन्नालरुतणाकारकोटयश्चैवनात्मनः २६
द्वैताद्वैतसमुद्रे द्वैर्जगन्निर्माणलीलया परमात्ममयीशक्तिरद्वैतैवविजृंभते २७ आत्मीयेपरकीयेचसर्वस्मिन्नेवसर्वदानवैवो
पचितेकार्ये सुखदुःखेग्रहाणमा २८ भावाद्वैतमुपाश्रित्यसत्ताद्वैतमयात्मकः कर्माद्वैतमनादृत्य द्वैताद्वैतमयोभव २९ श्रीराम

स्तत्राह आत्मीय इति स्वीये परकीये पुत्रमित्रादौ सर्वस्मिन्जगति चउपचिते नष्टे वा सुखदुःखे अभिन्नत्वं मा गृहाण इत्यर्थः २८ कथं त
र्हि मया व्यवहर्तव्यमिति चेद्बुद्धैव द्वैताद्वैतालंबने नैव नितांतं भज्याह भावाद्वैतमिति ब्रह्मैव इदं चलं परमार्थतः सत्ताद्वैतमयात्मक ए
वसन् व्यवहारकालेपि भावनया अद्वैतमेवापाश्रित्य सततं त्वं प्राणिकर्मफलदाने ब्रह्मैव वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनकर्मविषयं अद्वैतं सर्वं
थैतैः सर्वैवानादृत्य व्यवहरन् यथोचितं द्वैताद्वैतोभयपरो भवेत्यर्थः अद्वैते कर्मणामेवासिद्धेरेकरूपे एस सर्वत्र कथंचिदद्वैताचरणे

जगद्व्यवस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसंगाच्चनत्वद्वैता
श्रयणमेवोचितामिति भावः २९

३६

अत एवैषम्यद्दर्शनादेः फलमपि जनानां हसन्निव ताटस्थ्यो नैव परपतीत्याह परमिति ११ उपसंहरति जितेति १२ मुक्ताछितिरिव बद्ध छितिरपि तदाशयो द्वार नेनवर्ण्यतामिति चेन्न सर्वमनोरथभ्रांतीनां तत्प्रयुक्तदुश्चेष्टानानलैकलदुःखवैचित्र्याणां चानंतानां न्तसावर्णयितुं शक्योत्साशयेनाह वयमिति चतुर्भिः १ तेषां मूर्खाणांनार्याः स्त्रियः अभिमताः अभिलषिताः याः भावानां विवेकबुद्धीनां अत्यंताभावैः सर्वसंचितसुकृतानां प्रध्वंसाभावैः संभावितसुकृततपः संयमादीनां प्रागभावपरिपालनैश्च विभूषिताः आपादमस्तकमलंकृताः

परं पदमुपारूढोभंगुरं जागतीं स्थितिं अंतः शीतलया बुध्या हसन्निव निरीक्षते ११ जितचित्ता महात्मानो येहि दृष्टपरावराः स्वभाव ईदृशास्तेषां कथितस्तव राघव १२ वयं तु वक्तुं मूर्खाणां अजितात्मीयचेतसां भोगकर्दममग्नानां नविद्मोभिमतं मतं १३ तेषामभिमता नार्यो भावाभावविभूषिताः ज्वालानरकवन्हीनां याताः कनकरोचिषः १४ अनर्थगहनाश्चार्थाव्यर्थानर्थकरर्थिनादिदांतोदुःखसंरंभमभितः प्रदितापदः १५ फलसंधीनि कर्माणि नानाचारमयानि च सुखदुःखावपूर्णानि तानि वक्तुं न शक्नुमः १६ पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीं जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहरराघव १७ अंतः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः बहिः सर्वसमाचारो लोके विहरराघवः १८ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् अंतः सर्वपरित्यागो लोके विहरराघव १९ प्रक्षिप्ता

अत एव नरकवन्हीनां कनकसमानरोचिषो ज्वाला एवेत्यर्थः १४ तथा मूर्खाणामभिलषिताः अर्थाधनानि ते च अनर्थगहनाः अर्जने पालने व्ययेनाशे च वव्हायासाधर्मरात्रिनिमित्तभूताः वृथाः अनर्थप्रयोजककलहवैरादिसकर्मचरणे सिद्धेर्निस्तारः स्यात् नेत्याह फलसंधीनीति यानि मूर्खाणां यत्तादिकर्माणि तान्यपि फलाभिसंधियुक्तान्येव न निरभिसंधीनी नानाविधैः दंभमानमदमात्सर्याद्याचारैश्च प्रचुराणि अतएव पुनर्जन्मादिप्रयुक्तसुखदुःखैरवपूर्णानीति मूर्खाणां किंचिदपि निस्तारनिमित्तं वक्तुं न शक्नुम इत्यर्थः १६ अतस्त्वामपि विद्वच्चरित्रेणैव विहर नान्येनेत्याह पूर्णामित्यादिना १७ १९ सर्वेषां अज्ञानामपि कर्माद्याचारेषु अनुवृत्तिमान् नबुद्धिभेदं जनये

सर्वाः संसारदृष्टयः परमार्थस्वरूपा बहिर्भूमिकाभेददृष्टयः १९ आगतोन्मुखानामिव हितानि चेष्टा यस्य सर्वात्मनानेराद्रपप
कर्णे धनामित्रादि संग्रहत्यागाद्वाज्यपरिपालनादिव्यवहारेतिभावः अत एव धनादिनाशो बहिस्तस्य इव तप्तः अंतस्तु आशीतः सर्वतः शी
तलः २१ २२ अंतरं व्यवहारतः परमार्थश्च सारासारतारतम्यः अतः सद्व्यवहारे अनिसर्गस्तिवेत्याह यथेछसीति २३ २४ चंद्रस्करात्राव हमे

मविचार्य दृष्ट्याः सर्वा यदितु छंपरंपरं तदेवभावेनालंब्य लोके विहर राघव १९ अंतर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखो हितः बहिस्तप्तो
तरो शीतो लोके विहर राघव २१ बहिः कृत्रिमसंरंभो हृदिसंरंभवर्जितः कर्ता बहिरकर्तांतर्लोके विहर राघव २२ ज्ञात्वा तु वानसि सर्वेषां
भावानां सम्यगंतरं यथेछसि तथा दृष्ट्या लोके विहर राघव २३ कृत्रिमो त्वासह र्षस्थः कृत्रिमो द्वेगगर्हणः कृत्रिमारंभसंरंभो लो
के विहर राघव २४ त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः अगृहीतकलंकांको लोके विहर राघव २५ आशापाशशतोन्मुक्तः
समः सर्वासु वृत्तिषु बहिः प्रकृतिकार्यस्थो लोके विहर राघव २६ न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति देहिनः परमार्थतः मिथ्यैवायमिंद्रजा
लश्रीः संसारपरिवर्तिनी २७ भ्रांतिमात्रमिदं मोहाज्जगद्राघव दृश्यते अनितं प्रत्ययस्फारं जलेनीवातपेपया २८ अबद्धस्यैकरू
पस्य सर्वगः स्यात्मनः कथं बंधः स्यात्तदभावे तु मोक्षः कस्य विधीयते २९ अतत्त्वज्ञानजाते यं संसारभ्रांतिरातता तत्त्वज्ञानात्क्षयं या
ति रज्ज्वामिव भुजंगधीः ३० ज्ञातवानसि तत्त्वं त्वमेकयासूक्ष्मया धिया आत्तोसि निरहंकारो व्योमवत्तिष्ठ निर्मलः ३१ नोसि बलित्यंतदाखि
लाः सुहृद्बांधववासनाः संत्यजासत्त्वभावस्य कानाम किल भावना ३२ ऐवप्रकाशकरतिरहीताहंकृतिः स्वपरोगित्वाद्रनाश्वस्तमतिः गृही

तकलंकलांछनश्वत्वं तु न तथेति व्यतिरेकः २४ प्रकृतिस्तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावस्तदुचितकार्यस्थः प्रजाहितकार्यस्थो वा २६ समः सर्वासु वृत्तिषु वि
तियुद्धकेन द्वंधमोक्षादि वैषम्यप्रतिषेधेनोपपादयति न बंध इत्यादि २७ जलं मृगतृष्णोदकं २८ कुतो न बंधोस्ति तत्र युक्तिमाह अबद्धस्येति
असंगस्येत्यर्थः विधीयते यत्नेन संपाद्यते २९ तर्हि किं तत्त्वज्ञानं मर्थनेत्याह अतत्त्वेति ३० ३१ नासाक्ष्यासि ततस्तात्कहृद्बांधवविषयाः असत्त्व

अपिचइत्थंमदुक्तप्रकारेणवासनात्यागेनाभ्योऽन्यःसाक्षित्वंपरमार्थसत्त्ववान्परिशेषादनुमीयसेप्रथमतःवासनात्यागात्एवंतेपरमाका
रणाद्भूक्षणःप्रलयसुषुप्त्योर्निसिद्धाभासादपिइदंपरिछिन्नाभाससरूपमेवप्राप्तंनपरमार्थसत्स्वरूपमितिवासनात्यागएवतत्साक्षित्वेहेतुर्नान्यइत्य
र्थः अथवाअपिचेतिसमुच्चयेतदन्यस्त्वस्मादसत्स्वभावादन्यः परमार्थसत्स्वभावस्त्वंस्वभावेनैवप्रसत्स्वभावेभ्यो विद्यात्मकार्येभ्यःसत्त्ववान्
बलवाननुमीयसेअतःपरमात्मायदविद्यालक्षणात्कारणादपिइदंप्रथमतःअनादिकालात्प्राप्तंबंधमपिइत्थंवासनात्यागे वसंसजेत्यनुष
ज्यते ३३ भोगैस्तत्साधकैर्बंधुभिर्जगद्भावैःस्वकृतैरनादिनिवृत्तसाक्षिनिमित्तैःशुभाशुभैःकर्मभिश्च ३४ आत्मतत्त्वमेवैकःसारःसत्यःपरमा
नंदोयस्यतथाविधोहंइतिजाताधीर्यस्यभयैर्भयहेतुभिः ३५ ममतत्त्वविदःस्वतोदुःखंमाभूतबंधूनामतत्त्वेनदुःखित्वात्तद्दुःखसमागमेमेदुःखं

अपिचेत्थंतदन्यस्त्वंसत्त्ववाननुमीयसे इदंप्रथमतःप्राप्तंपरमादपिकारणात् ३३ भोगबंधुजगद्भावैःकर्मभिश्चशुभाशुभैः आत्मनो
नास्तिसंबंधःकिमेनाननुशोचसि ३४ आत्मतत्त्वैकसारोहमितिजाताधियोभयैः नतेरामास्तिसंबंधःकिंबिभेषिजगद्भ्रमात् ३५
अजातस्यसतोबंधोबंधुदुःखसुखभ्रमैः कस्तेराघवसंबंधोयदेताननुशोचसि ३६ त्वमेवेद्धभूर्विश्वपुरातथेदानींभविष्यसि ६
अद्यचेहस्थितोसीतिज्ञातवानसिनिश्चयं ३७ तदनंतरगानन्यान्प्राप्यादीन्निकटस्थितान् बंधूनतीतान्सुबहून्कस्मात्त्वंनानुशोचसि

तुदुःखंभविष्यतीतिचेत्तत्राह अजातस्येतिमिथ्यात्वाद्बंधो अजातेसतीत्यर्थः षष्ठीचनादरे इति षष्ठी अथवाबंधोःसंबंधितयाअजातस्यतवेनियो
ज्यं ३६ एवमात्मनःअसंगत्वाद्द्वितीयत्वदर्शनेशोकासंभवउक्तः इदानींअस्यात्मासंगीतथापिसकिंनित्यःउतक्षणिकःउतप्रागभाववदु
दादिवात् कालांतरेणनश्वरःसर्वेषामपिपक्षेषुबंधुशोकनयुक्तइतिप्रोद्यासमाधित्सुराघेकल्पेतावदाहत्वंचेदितिपुरापूर्वजन्मसु तथाभावि
जन्मसुभविष्यसिअद्यइदानींइहजन्मनिचस्थितोसिइतिएवंस्वभावमात्मानंयदिनिश्चयंदृढं ज्ञातवानसितदाअनंतरगान्वर्तमानान्निकट
स्थितान्सन्निहितान्बंधून्प्राप्यानिवेत्यध्याहारःअनंतजन्मस्वतीतान्सुबहून्कस्मान्नानुशोचसिविनिगमनाविरहात्सर्वत्रशोकाभावात्केव
नकापिशोकोयुक्तइतिभावः ३७ ३८ ७ ७ ॥॥

पु

द्वितीयेप्याह पूर्वमिति इदानीमन्यः अग्रेप्यन्यः भविष्यतीति क्षणिकमात्मानं यदि जानासि तथापि त्वं किं सद्रूपमालंब्य विमुह्यसि शोच
सि शोचसि हि द्वितीयक्षणे शोच्यस्य शोचितुश्चासत्वेन शोकावसराभावादित्यर्थः ३९ तृतीयेप्याह पुरेति तथाप्यात्मनाशादेव क्षीणसंसारः
४० यदा आत्मनो जन्मादिसंगितैः पित्रा कोनयुक्तस्तदा किं वाच्यमसंगोदासीनो नित्यकूटस्थस्वप्रकाशः पूर्णानंदैकरसस्त्वे सन युक्त इतीत्याश
येनोपसंहरति तस्मादिति मुदिताः सहजसंतोषवृत्तिः ४१ ४२ यथा ज्वालानां कोटरे सर्वतः प्रभा व्याप्ता तमसो नावकाशस्तद्वत्त्वय्यपि न मोहदुःखादेरि

पूर्वमन्यस्त्वयेदानीं बभूविथ भविष्यसि यदि राम तथापि त्वं सद्रूपं किं विमुह्यसि ३९ पुराभूत्वाद्य भूत्वा च भूयश्चेन्न भविष्यसि तथापि क्षीण
संसारः किमर्थमनुशोचसि ४० तस्मान्न दुःखिता युक्ता प्राकृते जागते क्रमे तथैव मुदिता युक्ता युक्तं कापि निवर्तनं ४१ मणौ च दुःखितां राम
सुखितामपि मा व्रज समतामेहि सर्वत्र परमात्मा हि सर्वगः ४२ अनंतः सत्स्वरूपस्त्वं स्वामिवावितताँतरं प्रकाशो नित्यशुद्धस्त्वं ज्वालानामि
व कोटरं ४३ जागतानां पदार्थानामर्थात्मतनुस्तनुः सूत्रस्थोसि हारमुक्तानामेकस्तंतुरिवाततः ४४ संसाराद्भिन्नतिरेवेयं यद्भूत्वा भूयते पुनः
अतो नैव नतत्त्वेन त्वोसि राम सुखी भव ४५ स्वरूपमिदमस्यास्य संस्थितेः सततापि धिमत् अतानात्स्फारतामंति ज्ञानदानासि सन्निते ४६ रू
पं किमन्यद्भवतु भ्रमभामात्रावृते भ्रमे स्वप्नमात्रावृते स्वप्ने भवस्यास्यो हि कः क्रमः ४७ सर्वशक्तेरियं शक्तिर्भ्रमभात्रमयं तथा रामरूपत एवेदमा
भानमतिभास्वरं ४८ सुबंधुः कस्य चित्कः स्यादिह नो कश्चिदप्यरिः सदा सर्वे च सर्वस्य सर्वे सर्वेश्वरेच्छया ४९

तिभावः ४३ त्वमेव सर्वांतरस्त्वा
ह जगतानामिति नरस्था आत्मनस्तनुः स्वरूपं यस्य तनुः सूक्ष्मः हारभूतमुक्ताफलानां तंतुरिवाततः अनुस्यूतः ४४ पुनर्जन्मशंकां वारयति सं
स सारो निभत्वात् उषपुनर्भूयते ४५ स्वरूपं स्वभावः सततं आधिमत् दुःखबहुलं ४६ स्वरूपं तत्वमिति निर्मतत्वमिसाह रूपमिभ्रांसंतरेषु तत्वाप्र
सिद्धेस्त्रापि न तत्वमस्तीत्यर्थः ४७ ननु निस्तत्वं कथं सदिति तद्रूपतत्राह सर्वेति आभानं जगदाकारभानं अतिभास्वरं व्यक्तं ४८ जगतो भ्रां
तिमात्रता प्रदर्शनाय अनियतस्वभावत्वं दर्शयति सुबंधुरित्यादि सर्वस्य सर्वोपि सर्वे अरयो मित्राणि उदासीनाश्चेत्यर्थः ४९ श्रीरामायन्माः

अन्योन्यंसंश्रितंपरस्परनिमित्तं ५० अधइतियत्सद्यंचेदंज्योतिश्चक्रंभागानांभ्रमेश्वेतिभावः ५१ एवमुत्कर्षापकर्षविषयनियतावेवेत्याहस्व
र्गस्थाइति ५२ धीराःअप्रार्थनशीलाः ५३ उपसंहरति एकरूपेतिचक्रंपदार्थमंडलं ५४ विनाशस्तुसर्वत्रनियत इत्याहयथेति ५५ अ+
स्वंनियततांकिंनतस्तत्राहपरतेति ५६ विगलंतुविशीर्यत्तां ५७ हतदृष्टिभिर्बाधितानुवृत्तदृष्टिभिः आमूलंअतानवासनाभ्यांसहअं

आलूनशीर्णमखिलमिदमन्योन्यमाश्रितं अनारतंयातिजगत्तरंगौघइवांभसा ५० अधऊर्ध्वत्वमायातियात्यूर्ध्वत्वमधस्तथा
संसारस्यचलस्यास्यचक्रनेमिरिवाभितः ५१ स्वर्गस्थानरकंयांतिनारकाश्चात्रिविष्टपं योन्यायोन्यंतरंयांतिद्वीपाद्वीपांतरंजनाः ५२
धीराःकार्पण्यमायांतिकृपणायांतिधीरतां परिस्फुरंतिभूतानिपातोत्पातक्रमभ्रमैः ५३ एकरूपंस्थिरंचक्रंस्वच्छंसंतापवर्जितं ने
हसंप्राप्यतेकिंचिदस्मौहिमकरोयथा ५४ येयेनाममहाभागाबहवोबांधवास्तथा विनष्टाएवदृष्टंतेतेतेकतिपयैर्दिनैः ५५ परता
त्मीयतानित्यतत्वसत्वादिभावना नेहसत्यामहाबाहोद्वित्वंशादिदृशोपथा ५६ अयंबंधुःपरश्चायममयंचाहमयंभवान् इतिमिथ्या
दृशोरामविगलंतुतवाधुना ५७ क्रीडार्थंव्यवहारास्त्वेएताभिर्हतदृष्टिभिः आमूलमतश्छिन्नाभिर्बहिर्विहरहेलया ५८ संसारसर
णावस्यांतथाविहरसुव्रत नयथैवश्रमश्रांतोवासनाभारवानिव ५९ यथायथैषाकार्याणिवासनाक्षयकारिणी विचारणातथोदे
तिसंशाम्यंतितथातथा ६० अयंबंधुरयंनेतिगणनालघुचेतसां उदारचरितानांतुविगतावरणैवधीः ६१ नतदस्तिनयत्राहं
नतदस्तिनयन्मम इतिनिर्णीतधीराणांविगतावरणैवधीः ६२ नास्तमेतिनचोदेति यश्चिदाकाशवन्महान्सर्वसंपन्नपतितस्वस्थःस्व

तःछिन्नाभिः ५८ वासनाभारवान्अनडुद्वश्रमश्रांतोयथानभवस्येवतथाअस्यांसंसारसरणौविहर ५९ कदातर्हिममव्यवहारोपरमोभविष्यति
तत्राहयथायथेति वासनाक्षयकारिणीविचारणायथोदेतितथाकार्याणिव्यवहाराःप्रशाम्यंतिउपरस्यंतइत्यर्थः ६० विगतअयमेवबंधुरि
तिपरिच्छेदलक्षणंयस्यास्ताहृदृपेवसर्वत्रसमतादर्शिनीत्यर्थः ६१ उक्तमेवार्थंकारणोपन्यासेनविवृणोतिनतदिति ६२ स्वस्थःस्वरूपप्रतिष्ठि
तःचिक्षेपदुःखोपशमत्वास्थवान्वा ६३

८

बल्लीभूतं भर्तारमेव अनुपयोस्वयमपीब्रल्लीभावं प्रापेतियावत् नहिब्रत्तविरहेदेशांतरेगतिरास्तिनतस्यप्राणाउत्क्रामंतस्तत्रैवसमवलीयंत इतिश्रुतेः २२ अव्यग्रः विशोकः २३ आयासं ज्येष्ठभ्रातरं अनवेक्ष्यतद्दुर्दर्शमनालंब्येतियावत् २४ २५ पितृसमोज्येष्ठ इतिशास्त्रोक्तात्पुत्रेतिसंबोधनं शोकं दुःखमूष्माणंच घनतांनिविडतां मेधतांच अतएवबाष्पधराधरं आंध्येककारणमिति च श्लेषात्साधारणेविशेषणं अंबुजं

भर्तारमेवानुपयोजनस्पादृष्टजांगताप्रभा गगनकोशात्समस्तयातमिवोडुयं २२ मातापित्रोस्कगतयोरौर्ध्वदेहिककर्मणि पुण्यए वल्लितेऽव्यग्रः पावनोदुःखमापयो २३ शोकोपहतचित्तोसौभ्रमन्काननवीथिषु ज्यायांसमनवेक्ष्यैवपावनोविललापह २४ अथौर्ध्व देहिकं कृत्वामातापित्रोरुदारधीः आययौविपिनेपुण्यःपावनं शोकलालसं २५ पुण्यउवाच किंपुत्रधनतांशोकंनयस्यांध्यैककारणं बाष्पधाराधरंघोरंप्राप्तदुःखलद्वांबुजं २६ पितातृवमहाप्राज्ञगतःसार्ईत्वंदंबया स्वामेवपरमामात्मपदवींमोक्षनामिकां २७ तत्स्थानंसर्वजंतूनांतद्रूपंविजितात्मनां स्वभावमभिसंपन्नेकिंपितर्यनुशोचसि २८ ईदृशोतुलयाबद्धाभावनेहविमोहजा संसारेयदशोच्यो पितयातातोनुशोचते २९ नसैवभवतोमातानासावेवपितातव नभवानेषतनयस्तयोर्निःसंख्यपुत्रयोः ३० मातापितृसहस्राणि समतीतानितेसुत बहून्यंबुप्रवाहस्यनिम्नानीववनेवने ३१ असंख्यपुत्रयोर्नैवभवानेवसुतस्तयोः सरित्तरंगवत्सुत्रगतापुत्रग णानृणां ३२ अस्मात्पित्रोरतीतानिपुत्रलक्षाण्यनेकशः पत्रकोरकवृंतानिलताविटपयोरिव ३३ मित्रबांधववृंदानिजंतोर्जन्मनि जन्मनि तावंतावंतीतानिलफलानीवमहातरोः ३४ शोचनीयायदिस्नेहान्मातापितृसुताःसुतं तदतीतानशोच्यंतेकिमजस्रंसहस्रशः ३५

आंबुजसंबंधिनमंबुजसंदृशानेत्रसंबंधिनंच २६ २७ स्थानंतत्पसारिकालत्रयेप्याधारभूतंजंतूनांजननधर्मिणांप्राणिनां विजितात्मनांब्रह्मवि दांरूपंस्वरूपं अतएवनपितुःशोच्यतेत्याहस्वभावमिति २८ ईदृशीद्वयमेवममममाताअयमेवपितेत्येवंरूपापतयाभावनया २९ निःसं ख्याःसंख्यातुमशक्याःपुत्रायेयोः ३० निम्नानिगभीरस्थानानीव ३१ हेपुत्रनृणांअन्येषामपि ३२ विटपग्रहणेनविटपीलक्ष्यते विटपिनोवि

जाग्रते जगत्कल्पनानिमित्ते भ्रमे मोहे सत्येव दृश्यते परमार्थेन परमार्थतस्तु नेतवत तथा चोक्तं वार्त्तिके अविद्यास्तीत्यविद्यायामेवासित्वा प्र
कल्प्यते ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यत इति ३६ परमार्थेन परमार्थदृष्ट्या मरौ मरुत्वादेव पयो लवानसंततितन्नेसुतरां तथा ब्रह्म
स्वाभाव्यादेव नाश्रोनास्ति तत्र तत्त्वबोधे सुतरामिति योजना यापि शब्दः ३७ लक्ष्मीः राजादिसंपदः स्वप्न एव ता इति शेषः ३८ ३९ स्वसंक
ल्पलक्षणोपत्नुपतापः संनिपातभ्रमदृष्ट्याः पुरो दृश्यंते ४० अज्ञानलक्षणेनातपेन विस्तीर्णे आछन्ने मरौ मरुभूमिसदृशे आत्मनि स्वसं
कल्पवासनानामकं मरीचिवारि मिगतत्ष्णोदकं ४१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनविंशः सर्गः १९ नानायोनिषु जन्मा

प्रपंचोयं महाभाग दृश्यते जाग्रते भ्रमे परमार्थेन ते प्राज्ञ नास्ति मित्रं न बांधवाः ३६ न नाशस्त्विह हि भ्रांतः परमार्थे न विद्यते महत्यपि चिरात
ते मरावि व पयो लवाः ३७ एताः याः प्रेमसेलक्ष्मीश्छत्रचामरचंचलाः स्वप्न एव महाबुद्धे दिनानि त्रीणि पंच वा ३८ दृष्टपातु पारमार्थिक पुत्र
मसंविचारय नैव त्वं न वपुर्नचैव भ्रांतिर्मतः परिस्पज ३९ अपं गतो मतश्चापमिति दुर्दृष्टयः पुरः स्वसंकल्पोपतापोत्थाः दृश्यंते न तु सत्यतः ४०
अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं स्तुभास्तुभस्पंदमपेतरंगैः स्ववासनानाममरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनंतरूपं ४१ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे पा

७६५

वनबोधनं सर्गः १९ पुण्य उवाच कः पिता किं च वा मित्रं का माता के च बांधवाः स्वबुध्यैवावधूयं ते वात्सपाजनपांसवः १ बंधुमित्रसुतस्नेहद्वे
षमोहदशामयः स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपंचोयं वितन्यते २ बंधुत्वे भावितो बंधुः परत्वे भावितः परः विषामृतदृशो वेहास्थितिर्भावनिबंधनी ३ अ

निपावनस्यात्मनस्तथा दृढपुण्येन कीर्त्तितेशोकमोहापनुत्तये शोकस्य मोहमूलकत्वान्मोहापनयनेनैवास्य शोको पनेय इति मन्यमानः पुण्य
तद्विषयाणां पित्रादीनामनिर्वचनीयत्वा मिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय तानपनोद्यत माहः कः पितेति कः किंस्वरूपः तत्त्वतो निर्वक्तुमशक्याः सर्वे पीत्यर्थः
स्वबुध्या स्वभ्रांते अवधूयंते उत्पाप्यंते अथ भ्रा स्वविवेकबुद्धिलक्षणया वात्सयास्वजनयांसवो वधूयंते निरस्यंते १ स्नेहद्वेषमोहदशा
लक्षणः आमयो रोगः स्वसंज्ञा स्वकृतः संकेतस्तन्मात्रकेणैव २ उक्तमुपपादयति बंधुत्वे इति भावितः दृढभान्यासंकेतितः परत्वे शत्रुत्वे
यथा विषकृमिभिर्विषस्य जीवनहेतुत्वेन दृढभावना तान्प्रति अमृत दशा अन्येषां तद्विपरीत भावना द्विषदशा चेति भावनिबंधिनी स्थिति

बो

आस्तां बंधुतत्वचिंतातद् नुद्गोचिनस्तवस्वतत्वविमर्शमात्रेण ते निरसितुं शक्या इत्यभिप्रायेणाह एकत्वेइति सर्वदेहेषेकत्वेअभिन्न
त्वे ५ नन्वहं कथं सर्वदेहेषेक इति चेदहं प्रत्ययवेद्यएवकोसाविति विमृशेत्याह रक्तेति रक्तादिजडसंघाताद्देहादन्यश्चेतनस्वभावः कोहंस्या
मिति विचारयेत्यर्थः ५ त्वं पावनश्शब्दवाच्यः देहादिर्न कश्चित् अहं पुण्यशब्दवाच्यः मिथ्याज्ञानं देहात्मताभ्रमएव चलातिप्रथते ६ एवं

एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः अयं बंधुः परश्चायमिति अयं बंधुः परश्चायमिति त्यसौ कलना कुतः ५ रक्तमांसास्थिसंघाताद्देहाद्देवास्थिपंजरात्
कोहं स्यामिति चिंतेन स्वयं पुत्र विचारय ५ दृश्यतां तु पारमार्थिक्या न कश्चित्त्वं न वास्म्यहं मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यः पावनश्चेति वल्गतिः
६ कस्ते पिता कश्च सुतः का माता कश्च वा परः स्वस्यानंतविलासस्य किमस्वं किं स्वमुच्यते ७ आसिचेत्तं देते न्येषु यातेषु बहुजन्मसु
ये बंधवो ये विभवाः किं तानपि न शोचति ८ बभूवुस्तेसु पुष्पासु स्थलीषु मृगयोनिषु बहवो बांधवो गत्तान्कथं नानुशोचसि ९ ब
भूवुस्ते सपद्मासु तटीषु भोजिनीषु ते हंसस्य बंधवो हि सात्तान्कथं नानुशोचसि १० बभूवुस्तेलमन्यत्र चित्रासु वनराजिषु बह
वो बांधवो वृक्षास्तान्कथं नानुशोचसि ११ बभूवुस्ते महाग्रेषु शिखरेषु महीभृतां बहवो बांधवाः सिंहास्तान्कथं नानुशोचसि १२ भूवुस्ते ब
स्रवंतीषु सरःसु भोजिनीषु च बहवो बांधवो मत्स्यास्तान्कथं नानुशोचसि १३ बभू विंध्यदशार्णेषु कपिलो वनवानरः राजपुत्रस्त्व
षारेषु पुंड्रेषु वनवायसः १४

पित्रादिशरीरमपि विमर्शे भ्रांति रेवेत्याह क इति परिंतु देहाद्युपाधि निष्कृष्टं चिदाकाशमेवाहं त्वं पित्रादि यश्चेति
मन्यसे तदा ममापि ममभ्रात्रेत्यादि भेद घटित स्वत्वादि संबंधो न घटत एवेत्याह स्वस्येति स्वस्य चिदाकाशस्य ७ लिंगशरीराण्येवाहं मद्बांध
वाश्चेति चेत्तत्राह आसिचेदिति त्वं मद्व्यावृत्तलिंगात्सा असि चेत्तत्तदा यातेष्वनीतेषु किं किमर्थं न शोचसि ८ जन्मांतरबंधून्प्रपंचयति
बभूवुरित्यादिना मर्गाः मृगयोनिजा जीवाः ९ अंभोजिनीषु पद्मवनीषु न घारित तटीषु हंसस्य तेते तत्कालप्रसिद्धाः हंसा बंधवो बभू
वुः तटीषु भोधियोषितामिति पाठे नदीनां तटीष्वित्यर्थः १० अन्यत्रान्येषु जन्मसु अलमसंतं बंधवो बभूवुः ११ १२ स्रवंतीषु नदीषु १३ दशा

सरमाशुनीतस्याःपुत्रःपतत्रीपक्षाअर्थाच्छाल्वेव १५ घुणःकाष्ठकीटकःअर्थान्मंदरस्यैवकंदरेदरीप्रदेशे १६ पुष्करेषुप्रसिद्धे ब्रह्मणः
प्रजापतेरध्वरेजातःपशुरितिशेषःपातइतिपाठः १७ तालतरोःकंदोमूलंतदंतःशीर्णपिजन्मानिविंध्यवनं १८ भूर्जवृक्षस्यतन्वीत्वग्दुला
पात्वकृतद्ग्रंथिप्रभवेकोटरेविले १९ अर्थात्स्वदेशसीमायाःअंतेयःकुग्रामस्तत्रतस्यशुष्कगोमयोत्करे २० लीनंअर्थात्पुलिंदीशिशुजन्मप्रा

हैहयेषुचमातंगास्त्रिगर्त्तेषुचगर्दभः शाल्वेषुसरमापुत्रःपतत्रीसरलद्रुमे १५ विंध्याद्रौपिप्पलोभूत्वाघुणोभूत्वामहावटे मंदरेकुक्कु
टोभूत्वाविप्रोजातोसिकंदरे १६ कोशलेषुद्विजोभूत्वाभूत्वावंगेषुतित्तिरिः अश्वोभूत्वातुषारेषुजातस्त्वंब्रह्मणोध्वरे १७ यःकीरस्ता
लकंदांतर्मशकोयनुदुंबरे यःप्राग्बकोविंध्यवनेसत्वंपुत्रममानुजः १८ हिमवत्कंदरेभूर्जत्वनुत्वग्ग्रंथिकोटरे पिपीलिकोयःषण्मा
सान्सोयंत्वमनुजोमम १९ स्थितःसीमांतकुग्रामगोमयेयःश्ववृश्चिकः सोद्यसंवत्सरंसाधोसोयंत्वमनुजोमम २० पुलिंदीस्तनपी
वेषुनिलीनंयेनकानने षट्पदेनेवपद्मेषुसोयंत्वमनुजोमम २१ एतास्वन्यासुबह्वीषुजनयोनिषुपुत्रक जातोसिजंबूद्वीपोस्मि
न्पुराज्ञानसहस्रशः २२ इत्थंतवात्मनश्चैवप्राक्तनंवासनाक्रमं॥ पश्यामिसूक्ष्मयाबुद्ध्यासम्यग्दर्शननिष्ठया २३ मम्पीपिबेद्योव
क्षुधापोनयोमोहमंथराः समतीताःस्मराम्यथतातानोदिनपादृश्या २४ त्रिगर्त्तेषुश्रुक्केभूत्वाबकोभूत्वासरितटे वनेषुलावको
भूत्वाजातोहमिहकानने २५ भुक्त्वापुलिंदतांविंध्येकृत्वावंगेषुवृक्षतां उष्ट्रत्वमपिविंध्याद्रौजातोहमिहतिकानने २६ यश्चांतको
हिमगिरेर्योराजापोद्रुमंगाले बाघ्रोपःसत्यकुंजेषुसएवाहंतवाग्रजः २७ योग्रध्रोदृश्यावर्षाणियोग्राहोमासपंचकं यःसमानान्त्रा
तंसिंहःसएवेहतवाग्रजः २८ ३प्यतिगम्यते २१ २२ २३ भ्रातृजन्मोक्तौरूपसंतत्स्वजन्मभेदान्कुमारभर्तेममापीति मोहमंथ
राःअज्ञानजडाः २४ लावकःक्षुद्रपक्षिविशेषः २५ वृक्षतांकृत्वावृक्षजन्मभुक्त्वेत्यर्थःउष्ट्रत्वंउष्ट्रजन्मसु ञत्वपाठेपिनुर्जात्पष्टमुष्ट्र
त्वमेवभुंक्तेहजातइत्यर्थः २६ २७ (तुषारेषुहिमवे) इद्यासिजन्मनि २८

तुषारेषुहिमवत्प्रदेशेषुनृपवद्विराजनशीलेनमांडलिकेनेत्यर्थः अपुण्यस्यखस्यलोकवंचनायपुण्यनाम्नाप्रख्यापनंदंभस्तद्व-
त्स्थितेनमयेत्युत्प्रेक्षा मयेदंकष्टमतेनत्वेतिपाठेतुस्पष्टं २९ जन्मनः जन्मभेदरूपायाः भ्रांतिर्विलासाः ३० उपसंहरन्प्रकृतेयोजय
ति एवंस्थितेइति ३१ तान्प्राक्तनान्बंधून् कान्शोचावः कान्वाबंधूनतिशयेनशोचावः नकांश्चिदपिशोचावः यतईदृग्रूपेवजगत्क्रमेति
त्यर्थः ३२ ३३ किंप्रमाणंअवधिः सर्वंशोकंदूरमपमात्रंवा ३४ गतिकोविदाः आत्मावगतिकुशलाः ३५ पतनमधोगतिरुत्पतनमूर्ध्व

अंधग्रामचक्रेरेप्पुतुषारनृपराजिना श्रीशैलाचार्यपुत्रेणदंभवल्कथ्यतेमया २९ सर्वेविविधसंसाराविविधाचारचेष्टिताः
विलासाजन्मनोभ्रांतेः स्मर्यंतेप्राक्तनामया ३० एवंस्थितेजगज्जाताबांधवाः शतशोगताः पितरोमातरश्चैवभ्रातरः सुहृद
स्तथा ३१ कांस्तान्समनुशोचावोनशोचवश्चकानपि बंधूनिहातिशोचावईदृग्रूपेवजगत्क्रमेः ३२ अनंताः पितरोयांतियांत्यनंता
श्चमातरः इहसंसारिणांपुंसांवनपादपपर्णवत् ३३ किंप्रमाणमतः पुत्रदुःखस्यात्रसुखस्यच तस्मात्सर्वंपरित्यज्यतिष्ठावः स्व
च्छतांगतौ ३४ प्रपंचभावनांत्यक्त्वामनस्यहमितिस्थितौ तांगतिंगच्छभद्रंतेयांयांतिगतिकोविदाः ३५ इहाजवंजवीभावंपतनोत्प
तनात्मकं नानुशोचंतिसुधियश्चिरंवल्गंतिकेवलं ३६ भावाभावविनिर्मुक्तंजरामरणवर्जितं संस्मारात्मानमव्यग्रोमाविभ्रमम
नाभव ३७ नतेदुःखंनतेजन्मनतेमातानतेपिता आत्मैवासिनसद्गुद्धेत्वमन्यः कश्चिदेवहि ३८ अस्यांसंसारयात्रायांनानाभिन
यदायिनः अतएवनराः साधुरसभावसमन्विताः ३९ मध्यस्थदृष्टयः स्वस्थाअपथाप्राप्तार्थदर्शिनः तत्त्वज्ञास्तुप्रेक्षकाएवसाक्षिध
र्मेव्यवस्थिताः ४०

गतिस्तदात्मकं आजवंजवीभावमविश्रांतभ्रमणं केवलंनिराभिमानतयावल्गंति ३६ ३७ त्वंआत्मैवासिनान्यःअ
नात्मभूतदेहादिः कश्चित्त्वमसीत्यर्थः ३८ नर्तकवत्नानाभिनयाः आभिनिवेशचेष्टाः तद्दायिनस्तत्कारिणः अतामूढाएवनराः साधुर
सभावः पुरुषार्थसारताबुद्धिस्तत्समन्विताइत्यर्थः ३९ तज्ज्ञास्तत्त्ववतास्तुतटस्थदृष्टयउदासीनाः प्रेक्षकाएव अतएवसाक्षिधर्मेव्यवस्थिताः

निद्राया: आगमे आगमे आगमने सति आलोककर्मणां प्रकाशनक्रियाणां यथा दीपाः सन्निधिमात्रेण कर्तारोपि अव्याप्रियमाणत्वादकर्तारः एवं न द्रष्टाः लोकव्यवहारास्थिता विस्पर्थः ५१ दृष्टांतरमाह प्रतिबिंबेष्विति यथा करादिगत दर्पणरत्नाद्याः प्रतिबिंबोपाधयः स्वात्मनो बिंबभूतसर्वदेहगतैः सर्वैरर्थैः सहापि स्वात्मनि कृते प्रतिबिंबे बिंबधर्मांतिरवत्त्वयं निविष्टान दृश्यंते तद्वत्स्वात्मन्यध्यस्तेकार्यकर्तरोपि महाधियः स्वयमामि निविष्टान भवंतीत्यर्थः ५२ हे पुत्र सर्वैरेषणामयकलंकैर्विवर्जितेन अत एव मुनिनामनत्रशीलेन आत्मनास्वेनैव त

कर्तारोपि नकर्तारो यथा दीपा निशागमे आलोककर्मणामेवं तत्त्वालोकस्थिता विह ५१ प्रतिबिंबेन दृश्यंते स्वात्मबिंबगतैरपि यथा दर्पणरत्नाद्यास्तथा कार्ये महाधिय ५२ सर्वैषणामयकलंकविवर्जितेन स्वच्छात्मभावकलितेन तदृद्भमध्ये पुत्रात्मनात्मनि महामुनिनामुनैव संसारसंभ्रममलं परितोषमेहि ५३ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे पावनविज्ञान प्राप्तिर्नाम सर्गः २९ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः प्रबोधमाप प्राकाश्यंप्रभातमिव भूतलं १ उभावपि ततः सिद्धो ज्ञानविज्ञानपारगौ विचरेतुर्वने तस्मिन्यावदिच्छमनिंदितौ २ ततः कदाचित्कालेन निर्वाणपदमागतौ तौ विदेहौ गतस्नेहौ दीपाविव शमं गतौ ३ एवं प्राग्भुक्तदेहानामनंतधनबंधुता आकैः किं गत्यते चिंता लिधनेनेव पावकः नत्रपत्यचिंतनेनैव बिनैः तामसः कि वासं तस्यते न घ ४ तस्मादासामनंतानां तत्त्वानां रघुनंदन उपायस्त्याग एवैको नतामपरिपालनं ५ (दृङ्मध्येस्वस्यात्मस्वभावेन कलितेन साक्षात्कृतेन संसारसंभ्रमं अलं निःशेषं त्यक्त्वा अमुनापरिनिष्ठेनात्मनैव परितोषमेहीत्यर्थः ६३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे विंशतितमः सर्गः २९ तच्छ्मापायाश्चस्योमोक्षोपायपाचितद्वत्तयः निराशास्पात्मपूर्णस्य सतो मुक्तिरितीर्यते प्रबोधं परिनिष्ठितं आत्मनिष्ठं १ यावदिच्छं प्रारब्धक्षयपर्यंतमिति यावत् २ गतस्नेहौ क्षीणतैलौ ३ उक्तमाख्यानमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति एवमिति धनबंधुसमूहः आः इति विस्मये निपातः गत्यते शोच्यते नोपादीयते ४ आसां सर्वशोकादिमूलभूतानां प्रतिविषयमनंतानापरिपालनं विषयसं

वा॰टी॰नुप॰
४४

विषयचिंतनमेवतत्परित्यागइत्याशयेनाहचिंतनेनेति एधते वर्द्धते ६ ध्येयत्यागः प्रागुवर्णितध्येयवासनात्यागः करुणासर्वभूतानुकंपा आ
तिष्ठ अनुतिष्ठ प्रकृतव्यवहारमितिशेषः ७ विमूढोव्यवहारेषचतुरोनमुह्यति ८ विवेकलक्षणंसुहृदंमित्रंधीयपरमार्थबोधलक्षणां
प्रियसखीं ९ विनिवारीताःपरित्यक्ताःसर्वेअर्थाधिनानियेनअपिहालिता अंतःस्नेहविच्छेदात्पहालितःहस्तेनकंदुकप्रणोद्यनिरस्ता
इवबाधवायेन अभ्युद्धरतिसंकटादुन्नयतिसंकटादुन्नयतिस्वामितिशेषः १० उन्नयेतउत्कर्षनियेत विषयगर्त्तादुद्धरेद्वा ११ नास्तदुःखप्र

चिंतनेनैधतेचिंतातिंधनेनेवपावकः नश्यत्यचिंतनेनैवविनेंधनमिवानलः ६ ध्येयत्यागरथारूपैढःकरुणोदारयाद्दृशा लोक
मालोकयन्दीनमात्तिष्ठातिष्ठराघव ७ एषाब्राह्मीस्थितिःस्वच्छानिःकामाविगतामया एनांप्राप्यमहाबाहोविमूढोपिनमुह्यति ८
एकविवेकंसुहृदमेकांप्रोरसखींधियं आदायविहरन्नेवंसंकटेषुनमुह्यति ९ विनिवारितसर्वार्थादपहालितबांधवात् नस्वधे
र्यादृते कश्चिदभ्युद्धरतिसंकटात् १० वैराग्येणाथशास्त्रेणहैमत्वादिगुणैरपि यत्नेनापद्विघातार्थंस्वयमेवोन्नयेन्मनः ११ नतात्रि
भुवनैश्वर्यान्नकोशाद्रत्नधारिणः फलमासाद्यतेचित्ताद्यन्महत्वोपबृंहितात् १२ तदेतस्मिञ्जगत्कुक्षौपातात्पातनदोलनैः पतं
तिपुरुषायेवैमनस्तेषांगतज्वरं १३ ~~सुशीलमनासिपूर्णंजगत्तर्वंसुधाद्रवैः उपानद्गूढपादस्यननुचर्मास्तृतैवभूः १४ वैराग्यात्पूर्णता~~
~~मेतिमनोनाशावशानुगं आशयापिकतामेतिशरदेवसरोमल १५~~ (त्रामनोपलाक्षितनिरतिशायानंदलाभलक्षणंफलं महत्वंतुछ

विषयानभिलाषस्तेनोपबृंहिताद्दृपाचितात् १२ पापेताः अधोगतयः उत्पतनान्यूर्ध्वगतयः दोलनानिमर्त्यलोकेषेवजन्मपरंपरया
भ्रमणानिचतैस्त्रिनिमित्तभूतैर्विषयाभिलाषैर्येपतंतितेषांमनःसदैवगतज्वरंप्राप्तसंप्राप्तमेवनकदाचिद्विश्राम्यतीत्यर्थः अथवा
पूर्वश्लोकान्ते मनुवर्त्तयेनपतंतितेषांमनोगतज्वरंनिःसंतापमितिरवैमोयंपुनंतियतंतेइतिवापाठेपातयंतुत्पातयंतिच्चयेविषय
रागास्तेपातोत्पातनास्तेभ्योदोलनैरुत्क्षेपणैप्रसादारोपायेनात्मनिस्थैर्यापादनेनयेमनःपुनंतियतंतेवातेषांमनोगतज्वरंरंगतत्रि

विषयाभिलाषत्यागेनोपबृंहितं ९३

४४

ननुसंतापहेतुष्वाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेषुएग वर्षातपचोरसर्पादिषुसत्सुकथंमनःप्रशांतिमात्रेणसर्वतापतिलत्वाद् पू
र्णइतित्रिविधाअपिसंतापामनोदोषम् लाएवमनसिविशुद्धब्रह्मामृतरसपूर्णेसतिसर्वंजगदानंदपूर्णमेवभातियथाम्दुलोपानद्ढौ
संवृत्तचरयास्यकुशाकंटकादिसंकुलापिसदाभूर्मृदुलतरचर्मास्तीर्णेवभातिहीत्यर्थः १४ नआशावशानुगामितिछेदः रिक्तांशुष्का
र्णवोदरकल्पतां सरोमलंभिन्नतडागपंकःसरोजलमितिवापाठः १५ रिक्ततामितीसेतत् दृष्टांतेनविवृणोति हृदयमिति कोटरस्यप्र
कटीकरणमात्रांतर्गतलोभदैन्यादिदोषाणांग्राहभुजंगादीनांचस्फुटंप्रकाशनं १६ स्फारेधर्मज्ञानवैराग्यप्रशांतिदांत्यादिषुपुष्पफल
पूर्णेमनसिपूसर्णंजगत्सर्वंसुधाद्रवैः उपानत्रूढपादस्यननुचर्मास्तृतेवभूः १७ वैराग्यात्पूर्णतामेतिमनोनाशावशानुगं आशयारिक्त
तामेतिशरदेवसरोमलः १८ हृदयंरत्नतामेतिप्रकटीकृतकोटरं अगाधंतापीतार्णवबद्धाशाविवशाचेतसां १६ यस्यचित्ततरोस्फा
रेतद्भ्राचपलमर्कटी नवलातिमहत्तस्याजतेहद्धनंतरं १७ पद्मासकोशंत्रिजगत्कोप्यरंयोजनभ्रजं १७ निमेषार्द्धंमहाकल्पःस्पृहारौ
हितचेतसां १८ शीतताभासानशीतांशौनहिमाचलकंदरे नरंभाचंदनावल्यांनिःस्पृहेषुमनस्सुया १९ नतथाभातिपूर्णेंदुर्नपूर्णःक्षीरसा
गरः नलक्ष्मीवदनंकांतंस्पृहाहीनंयथामनः यथाब्दलेखाशाशीनंसुधालेपंमषीयथा दूषयत्येवमेवांतर्नरमाशापिशाचिका २१ आ
शाख्याश्रितवृक्षस्यशाखाःस्थगितदिक्तटाः तासुछिन्नास्वरूपत्वंयातिचित्तमहाद्रुमः २२ (पल्लवादिसमृद्धे चित्ततरौमनोवृक्षेलद्धनंमनो
बुद्धिरहंकाराश्रितमितिचतुर्विधवृक्षघटितमंतःकरणवत् १७ निःस्पृहंप्रशंसतिपद्मासेत्यादिना त्रिजगत्त्रैलोक्यमपिपद्मबीजकोश
वदल्पमितियावत् अपरिछिन्नब्रह्मसुखदृष्ट्याब्रह्मांडांतर्गतसुखलवानामल्पतरत्वात् एवंनित्यसर्वगतब्रह्मदृष्ट्यादेशकालपरिछिन्नाधि
पत्यादिविभवोप्यल्पत्वेनायेनाहगोष्पदमिति १८ शीतताभासेत्यादिरंभाकदल्यः चंदनतरवश्चतदावल्यांतद्वनेयथायोगंपंतत्संश्ले
षेवा १९ २० अब्दलेखामेघराजिःमषीकज्जलद्रवः दूषयतिमलिनयति २१ स्थगितादिक्तटाः आछादितादिगंताः अरूपत्वंब्रह्मतांस्थाणु
तांच २२

निरोधककुद्दक्षेछिन्नेतरधः प्ररूढसद्वृक्ष इवपश्चाद्धैर्येनशांतशाखतांप्राप्यातिवर्द्धते इतियावत् २२ अस्तुधैर्याभिवृद्धिः किंनतस्तत्राह अनस्तामितेति अनस्तमितधैर्येणाभिवृद्धवैराग्यपाजितेंद्रियत्वदृढसाहिष्णुत्वादिधैर्यवतापुरुषेण २४ प्ररोहपुनःप्ररोहावकाशंनददासिचेत्तर्हिजन्मादिभयंनास्तीत्यर्थः २५ नतोपूर्णंधचित्तेप्रविष्टयाकौशीकपक्षिणाउलूकायदाकदाचिद्गृहेपिउलूकोप्रविष्टश्चेन्मृत्युदारिद्र्यपोपद्रवाद्यमंगलानिभवंतीतिज्योतिःशास्त्रादौप्रसिद्धंसाचेद्देहांतश्चित्तेनिरंतरंप्रक्षिप्तसर्वव्यवहारेषुसुप्ताऽतिष्ठतितदानयाऽमंगलानिसर्वाण्येवअलंविस्तारमायांतीतिकिंवाच्यमितिभावः २७ ननुआशात्यागमात्रेणकथंचित्तोपशमःसंकल्पविचिकित्साद्य

~~नतपुष्टमानित्पूर्वैर्दूर्नेपूर्वः हीरस्यागरू नलक्ष्मीवस्नंकांतंस्यहाहीनंयथामनः यथावल्लेसाशाशितंसुयालेपंमषोयथा दूषयत्येवमेवंतत्तर्नास्मानशासनेषुशांतिका २८ आशास्यास्थितहस्तस्यसमस्तास्तमिते~~ छिन्नतृष्णामहाशाखेचित्तेतृष्णाणोऽस्थितिंगते एकरूपतयाधैर्यंप्रयातिशांतशाखतां २३ अनस्तमितधैर्येणतेनचित्तेक्षयंगते तत्पदंप्राप्यतेरामयत्रनाशेननविद्यते २४ एतासांचित्तवृत्तीनामाशानामसुनमाशाय नददासिप्ररोहंचेत्तद्भयंनास्तिराघव २५ चित्तंवृत्तिविहीनंतेयदायातिनचिंततां तदामोक्षमयीमंतःसत्तामाप्नोषितां तां २६ चित्तंकौशिकपक्षिण्यातस्मयासुप्तयांतरे अमंगलानिविस्तारमलंमायांतिराघव २७ चिंतनंवृत्तिरित्युक्तंवर्ततेचित्तमात्रया चित्तवृत्तिमनोत्याशांत्यक्त्वानिश्चिंततांव्रज २८ योपयावर्ततेवृत्त्यासतयैवविनाश्यपी अतश्चित्तोपशांत्यर्थंतद्वृत्तिप्रसयंनय २९

त्यधस्यादिवृत्त्यंतैरपितत्प्ररोहस्यदुर्वारित्वादिसाशांकंसर्ववृत्तीनामाशामूलतांप्रदर्श्यनेनपरिहरतिचिंतनमिति समाध्यारंभकालेबाह्यकरणानांनिरुद्धत्वानचाक्षुषादिवृत्तिप्रसक्तिरस्तीतिचिंतनमेवतदाचित्तस्यवृत्तिःपरिशिष्यतइतिप्रागुक्तं चिंतनेचचित्तंआशयैवप्रवर्तते आशास्यानामेवविषयाणांचिंतनदर्शनात्संकल्पादिवृत्तीनांचचिंतितार्थविषयचिंतापूर्वकत्वात्चिंतामूलभूतांआशात्यक्त्वांचित्तवृत्तिंत्यक्त्वानिश्चिंततांव्रजेत्यर्थः २८ स्वालोकम्यस्यपेक्त्वेरिवृत्तिक्षयेमनस उपशमःसिध्यतीत्याहयोयमेति तर्ह्येवविनातद्धेतोरस्यंति

उक्तमर्थं संगृह्योपसंहरति प्रशामितेतिहे महात्मन् त्वं प्रशामितपुत्रवित्तलोकादिसकलैषणः सन् भवबंधं आशाख्यमपास्य मुक्तचि
त्तो जीवन्मुक्तो भव यतः कुत्सिताः आशाः मनसि विद्यमानाः आत्मनो निगडरज्जवो निगडरज्जुवद्बंधनहेतवः तासु परिगलितासु सर्वो
मुक्तो न मुक्तः सर्वोपि जंतुर्मुच्यत एवेत्यर्थः ३० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकत्रिंशः सर्गः २९ बल्याख्यानमुपक्रम्य
पातालमिह वर्ण्यते बलेश्वरास्य निर्वेदात्मेरुशृंगे विचारणात् इदानीं पश्चात्सकाशांत्रिजगादिति विवेकोदये त्रैलोक्येप्युपस्यापयत्तत्वं
यदुक्तं तदुपपादनाय त्व्याख्यानं वक्तुकामो वासिष्ठो भूमिकां रचयति अथवेति बुद्धिभेदेन अकस्माद्विचारोदयेन १ प्राप्तव्यमाखिलं

प्रशामितसकलैषणो महात्मन् भव भवबंधमपास्य मुक्तचित्तः मनसि निगडरज्जवः कदाशाः परिगलितासु च तासु को न मुक्तः ३०
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तस्माच्चिकित्सा योगो प्राप्तिः सर्गः २९ श्रीवासिष्ठ उवाच अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर ब
लिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयाफलं १ श्रीराम उवाच भगवन्सर्वधर्मतत्त्वज्ञ सारान्मया हृदि प्राप्तं प्राप्तव्यमाखिलं विश्रांतं चाम
लेपदे २ शारदीवांबरादभ्रमदभ्रं मम चेतसः विभो व्यपगतं सर्वं तृष्णाख्यं तन्महातमः ३ अमृतापूरितः स्वस्थः शीतलात्मा महा
द्युतिः तिष्ठाम्यानंदवानंतः सायंपूर्ण इवोडुराट् ४ अशेषसंशयाभोदशारत्समय किं त्वहं तृप्तिमेषां न गच्छामि वचसां वदतां तव ५
बलेर्विज्ञानसंप्राप्तं पुनर्मे ह्युध हृदये विभो कथय या विद्यं ते संतोनावनतं प्रति ६ श्रीवसिष्ठ उवाच शृणु राघव तेवक्ष्ये बलेर्वृत्तांतमुत्तमं
श्रुतेन येन तंतत्त्वबोधं प्राप्स्यसि शाश्वतं ७ (सर्वात्मकं ब्रह्मतत्त्वं प्राप्तं तस्मिन्नेवामलेपदे विश्रांतं च २ अदभ्रं मनस्त्वं तृष्णाख्यं तत्प्रसिद्धं
महातमः मम चेतसः सकाशादपगतं ३ अमृतापूरितः इत्यादि विशेषणानि स्वप्नडुराजसाधारणानि ४ अशेषाणां संशयलक्षणानां
मंभोदानां शारत्समयः इव निवारकः इति गुरुसंबोधनं वदतस्तव एषां वचसां श्रवणविषये तृप्तिं अलंबुद्धिं न गच्छामि ५ विज्ञानस्य संप्राप्तिप्र
कारं अवनतं प्रेम्णोपनतं शिष्यं प्रति तत्पदेशानो इति शेषः ६ तं तादृशं तत्त्वबोधं विचारपूर्वकं तत्त्वावधारणं शाश्वतं नित्यात्मलाभफलं शा
श्वतं नित्यं तत्त्वभूतं आत्मस्वरूपं बोधमिति वा ७

बा·टी·उप·
४९

जगतः कोशे ब्रह्मांडे दिग्लक्षणे निकुंजके अल्पेकुंजे ८ क्षीरोदार्णवे क्षीरसमुद्रे जाताभिः दानवानामर्णवोदरे पिनिवासप्रसिद्धेः अतएव तत्रोत्पन्नस्याम् तस्यां श्रुभिरवयवैर्दिग्धाभिरुपचिताभिरिवरम्याभिः निर्विवरांतरः पूर्णइतियावत् ९ घ्राादिद्विसहस्रांसं तत्ख्याकै र्जिह्वागणैरितराये स्वपाद्विगुणव्याकरणछंदः शास्त्रादिव्याख्यानाद्द्वामरवैः अतएव विलोलरसनायुगैः भोगिभिः शेषादिभिः १० दहाद्विभिर्वलितं व्याप्तं अशेषं जगद्येषां तथाविधैर्विश्वोद्धरणस्यधर्मस्ययत्नहविषोघस्मरैर्बलाद्भक्षकैः कर्मधारयः ११ कुंभलस्य पानां कूटानां शिखराणामग्रेषु विश्रांतं वसुधामंडलस्योदरं मध्यं येषां उदरग्रहणाद्धोजंबूद्वीपप्रांते षेवारिक्षुमध्यंतन मंडपस्तंभ

अस्त्यस्मिन्जगतः कोशेकस्मिंश्चिद्दिङ्कुंजके पातालमितिविख्यातोलोकोभमेरधःस्थितः ८ क्षीरोदार्णवजाताभिर्दिग्धाभिरमृतांशुभिः क्वचिद्दानवकन्याभिर्भातिनिर्विवरांतरः ९ जिह्वागणैर्द्दामरवैर्विलोलरसनायुगैः क्वचिद्भोगिभिरापूर्णंसहस्रशतमस्तकैः १० देहाद्विवलिताशेषविश्वोद्धरणघस्मरैः क्वचिद्दनुसुतैर्व्याप्तमचलद्भिरिवमेरुभिः ११ कुंभकूटाग्रविश्रांतवसुधामंडलोदरैः क्वचिद्दिग्दंतिभिर्दंतद्रुमाद्विभिरुपाश्रितः १२ महाकक्करशब्दत्रस्तभूतपरंपरैः क्वचिद्दुर्गंधभूताभैरपोनारकमंडलैः १३ आभूतलप्राभिप्रोतसप्तपातालमंडलैः क्वचिद्रत्नाकरैर्व्याप्तः पातालैर्विवरैरिव १४ सुरासुरशरीरःसुखपादांभोरुहपांसुना क्वचिद्भगवतातेनकपिलेनपवित्रितः १५

(वद्दिग्गजानांभूमिधारणेनिवेशइतिगम्यते अतएव जंबूद्वीपभुवंखनद्भिःसगरपुत्रैःप्रतिदिशंदिग्गजादृष्टाइतिपूर्वरामायणेप्युक्तं दंतलक्षणानां द्रुमाणामद्रिभिः पर्वतवदाश्रयभूतैः १२ दुर्गंधशतिभूतानांनारासैकिप्राणिनां आभाःखकर्णकृताः प्रतिभासयत्र अधःसर्वाधःतत्राहि पुराणेषुनरकाःप्रसिद्धाः १३ क्वचित् अधस्तननारकप्रदेशमारभ्य आभूतलं उपरितनास्मद्दीपभूतलपर्यंतं सप्तापरूपप्रोतजोहशलाकवत् प्रोतसप्तपातालमंडलैरत्नानामाकरभूतैर्मेर्वादिगिरिपादेर्व्याप्तः क्वचिच्च विवरैरिव संकुंचितप्रायैः पातालैः पातालाबयवैर्व्याप्तः १४ सुराणामसुराणां च शरीरःसुखसाद्वविश्रांतः पादांभोरुहपांसबोयस्य

४९

आसुरीभिअसुरस्त्रीभिः सेनाभिर्वा संभृतैरनंतैर्बहुविधोपकरणैः पूजनानि क्रीडनानि च इष्टुमाभिलषितुं शीलं यस्य तथाविधेन हाटके
शेन स्वर्णलिंगात्मना पुराणेषु प्रसिद्धेन त्रिवेनेन तस्मिन्पाताललोके असुराणां दोस्तंभैर्ध्रियमाणो महान्भरः राज्यभासेयत्र १७ तस्य पराक्र
ममाह सार्कं देनेति आक्रंदरोरोदनं तत्सहितेन वांछितं बलादितिशेषः १८ कुनस्तस्येदृशं सामर्थ्यं तत्राह केशा इति त्रैलोक्यलक्षणानां रत्ना
नां कोशा इव स्वोदरे रक्षितामुवनधर्तृणां त्रैलोक्यपालकानां इंद्रमनुशेषादीनांथ तदाधारभूतः यस्य बलेः १७ ऐरावणस्यैरावतस्य
कटभित्तयः गंडस्थला निबहुवचनं सप्तानां मदस्थानानामुपलक्षणार्थं यनाम्नास्तुतेनेतिशेषः केकया मयूरवाण्या अहिनां हन्नाडुपो
डुपो

आसुरीसंभृतानंतपूजनैः क्रीडनैषिणा कश्चिद्भगवतातेन हाटकेशेन पालितः १६ तस्मिन्नसुरदोस्तंबधार्यमाणमहाभरे बभूव
दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः १७ सार्कं देनसमं सर्वैः सुरविद्याधरोरगैः पादसंवाहनं यस्य सुरराजेन वांछितं १८ केशास्त्रैलोक्य
रत्नानां पातासर्वशरीरिणां धर्त्ताभुवनधर्तॄणां यस्य पालयिता हरिः १९ ऐरावणस्य संशोषं यन्नाम्नाकटभित्तयः केकयेवाहि
हन्नाडुपोजग्मुराजग्मुरातनां २० प्रतापोग्रोष्मभिर्यस्य कल्पकालस्वाध्वयः ययुः शोषोन्मुखाः सप्तसप्ततां कुपिताकृतेः २१ यद
ध्वराग्नधूम्राभ्राः राजयोवलिताध्वयः ब्रह्मांडकोटरस्यास्य सदाकवचतां ययुः २२ यस्य दृष्टिदृढाघातनुन्नाधारकुलाचलाः वि
नमंतिदिशः सर्वा लताः फलनता इव २३ लीलाविजितनिःशेषभुवनाभोगभूषणैः दशाकोटीः स वर्षाणि दैत्यो राज्यं चकार ह २४

दयन्नितराइवशोषं जग्मुरार्त्ततां भयखिन्नतां चाजग्मुः २० कुपिताकृतेर्यस्य प्रतापस्य उग्रैर्दुःसहैरुष्मभिरुह्मस्पर्शैः सप्तमहाध्वयः शोषोन्मुखाः
संकल्पकालस्वर्गर्त्तसंख्यामात्रेण सप्ततां ययुर्नजलादिपूरसंख्येयेत्यर्थः २१ अध्वराग्नाः अंम्बअश्वमेधास्तदीयधूमप्रभवा अभ्रपंक्तयः
जलपानाय वलिताध्वयो याभिः कोटरपदेन तस्थाः प्राणिनोगृह्यंते दृश्या जगत्पालनहेतुत्वात् वरकुलाच्च कवचतां वर्मतां २२ दृष्ट्या
दृढाघातात्तिर्यक्प्रेक्षणं तेन नुन्नाः भूम्याधारकुलाः यासांतथाविधादिशः भूमेर्नमेनेदिशामधः प्रवेशाद् दृश्यानाल्पमनोत्प्रेक्षा २३ लीलया विजि
ताः अशेषाणां भुवनाभोगानां लोकसंस्थानां भूषणभूताः इंद्रादयो येन २४ ७॥

आवर्तवृत्तिषुजलावर्तसदृशास्वभावेषु २५ त्रैलोक्येषूदारवृत्तिषुभोगेषुभुक्तेषुसत्सुविषयभृतेषुचद्वेगंवैरस्यंअभजत् २६ मेरुशृंगस्यशिखायांअग्रभागेरत्नकृतहर्म्यवातायनेस्थितउपविष्टस्सन् २७ नसुष्णापरेरंकुचितारक्तियैस्सतथाविधेनमया २८ राष्ट्रेनभुक्तेनकिंवाभवति भूरितिभोगैः अतिशयेनहारिणा मनोहारिणा २९ भोगोपभोगमात्रंकृत्स्नोपभोगः पुरुषार्थांतरव्यावृत्तयेवामात्रशा

अथगच्छत्स्वनल्पेषुयुगेष्वावर्तवृत्तिषु सुरासुरमहौघेषुप्रोत्पतत्सुपतत्सुच २५ अजस्रमतिभुक्तेषुत्रैलोक्योदारवृत्तिषु भोगेष्वभजदुद्वेगंबलिर्दानवनायकः २६ मेरुशृंगशिखारत्नकृतवातायनस्थितः एकदाचिंतयामासस्वयंसंसारसंस्थितिं २७ कियंतमिदमस्तुष्णाक्तिनैवमयाधुना साम्राज्यमिहकर्तव्यंविहर्तव्यंजगत्त्रये २८ महतामपराष्ट्रेणत्रैलोक्याद्भुतकारिणा किंवाभवतिभुक्तेनभूरिभोगातिहारिणा २९ आपातमात्रमधुरमावर्तएकपरिक्षयं भोगोपभोगमात्रंमेकिंनामेदंसुखावहं ३० पुनर्दिनैककलनाशार्वरीसंस्थितिःपुनः पुनस्तान्येवकर्माणिलज्जायैनचतुष्टये ३१ पुनरालिंग्यतेकांतापुनरेवचभुज्यते सेयंतिस्रुजनक्रीडालज्जायैमहतामिह ३२ तमेवभुक्तविरसंव्यापारौघंपुनःपुनः दिवसेदिवसेकुर्वन्प्राज्ञःकस्मान्नलज्जते ३३ पुनर्दिनंपुनारात्रिःपुनःकार्यपरंपराः पुनःपुनरहंमन्येप्राज्ञस्येयंविडंबना ३४ ऊर्मिमांपुनरायाद्यपुनरेतिनिरूर्मितां यथाजलंपयस्येवायंतांतामेतिक्रियांजनः ३५ उन्मत्तचेष्टाकारापुनःपुनरियंक्रिया जनंहासयतेप्राज्ञंबाललीलोपमामुधा ३६ कृतयाप्यनयानित्यंक्रियायाकृतकार्यया कोर्थःस्यान्तादृशोयेनपुनःकर्मनविद्यते ३७ कियंतमथवाकालमदमाडंबरंमहत् इहास्माभिरनुष्ठेयंकिंतावत्समवाप्यते ३८ श्रीरामायनमः

ब्दः ३० तान्येवस्नानभोजनशयनादीनिनाभिनवंकिंचित्कर्मसुखंवास्तीत्यर्थः अतोमहतांपुरोलांपद्यलज्जायैनतुतुष्टये ३१ उक्तमेवस्फुटयतिपुनरित्यादिना ३२ ३३ प्राज्ञस्यदृशाइयंविडंबनापुनःकृतानुकरणमपिवोपहासहेतुरित्यर्थः ३४ व्यर्थकृतानुकरणेदृष्टांतमाह ऊर्मितामिति ३५ ३६ येनलब्धेनपुनःकर्मनाविद्यतेकृतकृत्यतास्यात्तादृशोर्थःकःस्यात् ३७ महदाडंबरंदृष्टादृष्टार्थकर्मजातं ३८ ७

अनंताप्रवाहानंता उसन्नप्रध्वंससस्वभावत्वाद्वस्तुतः परमार्थतोवस्तुश्न्यैवद्वयंशिशुक्रीडाअनर्थप्रसरोदुःखपरंपराप्राप्तिस्तदर्थिभिःक्रि
यते ३९ यस्मिन्प्राप्तेसतिःरतरतनकिंचनकार्यंकर्तव्यमस्तिताद्दशांफलंपुरुषार्थंइहनकिंचनपश्यामि ४० भोगात्क्षणिकतुच्छविषयसुखा
दृतेअन्यत् अविनाशिनित्यंतत्भव्यंसुखंकिंस्यात्एवंसंचिंतयामितिमत्वाअसौबलिःओंशुद्धधाविल्सनयः ४१ ध्यानेनसंस्कारोद्बोधात्सविमर्शं
प्राक्तवपृष्ठपिपुत्रदेशकमस्मतिंदर्शयति अथेति अथक्षणात् आत्मनिस्वास्मिन्नेवउवाचआः इतिस्मरणाद्योतकोनिपातः किमुवाचनदाहसं
स्मृतंसम्पृष्टयास्मृतंइतिस्मृतार्थमनस्येवविमर्शयन्विस्मरान्प्रेषणाध्यारोपाणिच ४२ स्मृतमर्थंक्रमेणाहपुराकिलेत्यादिना ४३ किंच

अनेनेयंशिशुक्रीडावस्तुशून्येववस्तुतः आदृताक्रियतेव्यर्थमनर्थप्रसरार्थिभिः ३९ फलमेकंमहोदारंनेहपश्यामिकिंचन कार्यमस्तीतरस्या
स्मेयस्मिन्नामनकिंचन ५० अथाभ्युवाचस्फुरराडाःसंस्मृतमितिक्षणात् स्वात्मन्येवमनस्यर्थसभ्रूभंगंविमर्शयन् ५२ पुराकिलेहभगवान्पृष्टो
भूत्वाविरोचनः पितामयात्मतत्वज्ञोदृष्टलोकपरावराः ५३ यथासकलदुःखानांसुखानांचमहामते यत्रसर्वभ्रमाःशांताःकोसौसीमांतउच्य
ते ५४ कोपशांतोमनोमोहःक्वानीताःसकलेषणाः विरामरहितंकुत्रतातविश्रमणंचिरं ५५ किंप्राप्तेहसमस्तेभ्यःप्राप्योस्मिंस्तत्सिमांसुरान्
किंदृष्ट्वादृष्टानिभूयोनतातापकरोत्पलं ५६ अंसंतबहवोप्येतेभोगाहिनसुखावहाः क्षोभयंतिमनोमोहेपातयंतिसतामपि ५७ तत्तानाविहि
तानंदसुंदरंकिंचिदेवमे ताहकृपयपथ्यत्रस्त्वस्थिरंविश्रांतिमेम्यहं ५९ ((पृष्टस्तदाहयथेत्यादिनायथेतितत्प्रकारोपक्रमार्थःसकलदुःखानांसंसा

रिकसुखानांचपरिहारप्राप्त्युपायगोचराःसर्वेव्यवहारभ्रमायत्रशांतासौसंसारसीम्नोंऽतःअवधिःकउच्यतेप्राप्तेरित्यर्थः ५४ विरामाःपुनरावृ
त्तिरहितंविश्रमणंविश्रांतिः ५५ पुमान्किंसुखंप्राप्याप्राप्तवान्सन्अस्मिन्नेवदेहेसमस्तेभ्योब्रह्मलोकांतविषयेभ्यःप्राप्येसुखेतत्परिग्रहपरिहृ
तिरुत्क्षान्स्यादितिशेषः नोपकरोतिफलांतरेणएकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंसिध्यतीत्यर्थः ५६ कुतस्तेतज्जिज्ञासातत्राहअसंतेति कुतो
नसुखावहास्तत्राहक्षोभयंतीति ५७ ५८

मा

बा॰टि॰उप॰
६६
४८

पुरापूर्वकाले निशाकरस्य चंद्रस्य करैः किरणैः सह सौंदर्यमितरसपूर्णत्वादिगुणाधिकात्स्पर्द्धिलुभोगुच्छेभ्यः पुष्पफलस्तबकेभ्यः स्खलतां पुष्पाणां फलानां चापूरेण समूहेन कृतं अवगुंठनं वेष्टनं यस्य तथाविधं पदं मूलस्थानं यस्य तथाविधस्य स्वर्गात् हृदं तस्य बलाद्धानीतस्य अजिरे स्वांगणे संरोपितस्य सागरतरोः क्षीरसमुद्रोत्पन्नस्य कल्पवृक्षस्य तले उपविष्टेन मेमम पित्राविरोचनेनेन इति प्रागुक्तप्रकारं प्रश्नं आकर्ण्य तस्य कल्पतरोः स्फाराकारैः रसायनलक्षणैः रासवैः मरकंदैः समं तुल्यं स्फारभिमधुरं जरामरणदुःखनिवारणं चेति यावत् वचः संमोहघ्नं त्वेमदीयाज्ञानभ्रमनिवारणाय यत् उक्तं तन्मयास्मृतमित्यर्थः ४९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रक

दृत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्द्धिनुगुच्छस्खलत्पुष्पापूरकृतावगुंठनपदस्योत्कं तले तेन मे पित्रा स्वर्गहृतस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे स्फाराकाररसायनासवसमं संमोहघ्नं तैव वचः ४९ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विरोचनस्मरणं सर्गः २२ विरोचन उवाच अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र मांति बहून्यपि १ यत्र नांभोधयो नापि सागरा वा न चाद्रयः नवनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि च २ न मही नापि चाकाशं न वायुर्नापि वा नादपः न चंद्रार्कौ न लोकेशा न देवा न च दानवाः ३ न भूतयक्षरक्षांसि न गुल्मा न वनश्रियः न काष्ठतृणभूतानि स्थावराणि चराणि च ४ नापो न ज्वलनो नाशा नोर्द्ध्वं नाधो न विष्टपं नालोको नातपो नाहं न हरीहरादयः ५

८८६

करणे द्वाविंशः सर्गः २२ वक्तुं चित्तजयं राजमंत्र्युपाख्यानमुच्यते तत्रात्र मंत्रिणो वीर्यमप्रतिहतं दर्शयितं चित्तं वृत्तिविहीनं तेयदायातमचिंततां तदामोक्षमयीमंतः सत्तामाप्नोषितां त तामिति मोक्षस्याचित्तजयाधीनत्वमुक्तं चित्तजये च आत्यंतिक आत्मज्ञानागउपायउक्तस्स चात्मदर्शनमंतरेण नासिध्यति विषयाविनिवर्त्तंते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तत इति भगवद्वचनात् आत्मदर्शनं च मनोजयमंतरेण न सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रयताप्राप्तमिदमत्राकाममेवेत्याशंकां परिहर्त्तुं साधनद्वयप्रयोगप्रधान्यासाधुपायमिदं बल्युपाख्यानांतराळे राजमंत्र्युपाख्यानं विरोचनसुखेन प्रस्तौति अस्ति पुत्रेत्यादिना देशो मोक्षाख्यः १ २ ३ ४ ५ अस्ति सकुरु

४८

व

राजाआत्मा तूष्णीमवस्थितः कूटस्थ इतियावत् ६ मंत्रीमनः अघटं अत्यंतानुपपन्नमपिआत्मनःसंसारित्वंघटयति घटंघटमानमपि
पूर्णानंदैकरसत्वंविघटयतीनास्तिनभातीत्यपलापयति ७ अज्ञोपिजडोपिसन् ८ एकांते अद्वितीयस्वभावे बलिप्रश्नाभिप्रायमाख्यातः
९ १० ११ कथयाअस्माभिस्तद्जयेनिमित्तकथनेन १२ तत्रादावंतेपृष्ठंतद्जयेनिमित्तमेवविस्तरेणाह सतत्रेत्यादिना मनाकूईषदपि १३

एकएवास्तिसुमहांस्तत्रराजामहाद्युतिः सर्वकृत्सर्वगःसर्वःसचतूष्णीमवस्थितः ६ तेनसंकल्पितोमंत्रीसर्वसन्मंत्रणोत्सुकः अघटंघ
टयत्याशुघटंविघटयत्यलं ७ भोक्तुंनकिंचिछन्कोतिनचजानातिकिंचन राजार्थंकेवलंसर्वंकरोत्यज्ञोपिसन्सदा ८ सएवसर्वकार्यै
ककर्तातस्यमहीपतेः राजाकेवलमेकांतेस्वस्थएवावतिष्ठते ९ बलिरुवाच आधिव्याधिविनिर्मुक्तःकःसदेशोमहामते कथामा
साद्यतेचापिकेनचाधिगतःप्रभो १० कःसतादृग्विधोमंत्रीराजाचापिमहाबलः हेलालूनजगज्जालोयोस्माभिरपिनोजितः ११ अपू
र्वमिवंतदाख्यानंममामरभयप्रदं कथयापनयास्माकंलघ्वीमनःसंशयांबुदं १२ विरोचनउवाच सतत्रमंत्रीबलवान्देवासुरगणैःसुत
समतैर्लक्षगुणितैरपिनाक्रम्यतेमनाक् १३ नासौसहस्रनयनोनयमोनधनेश्वरः नामरोनासुरोवापियद्दिपुत्रकजीयते १४ नत्रा
सिमुशलप्रासप्रविन्नाक्तादयःसुत हेतयःकुंठतांयांतिदृषदीवोपलाहतिः १५ गम्योसौनास्त्रशास्त्राणांनभरोद्भवकर्मणां तेनदे
वासुरास्सर्वैःसर्वैदैववशीकृताः १६ अविष्णुनापितेनेहहिरण्याक्षादयोसुराः पातिताःकल्पवातेनमेरुकल्पद्रुमाइव १७ नाराय
णाद्यादेवा अपिसर्वविबोधिनः तेनाक्रम्ययथाकाममवरेषुनिवेशिताः १८

११ समंत्रीकिंद्वितीयइंद्रउतयमः उतकुबेरःउतकश्चिदम
रः असुरोवामहानुभावोयतोजेतुमशक्यः नेत्याहनासाविति यदिसहस्रनयनादिःकश्चित्स्यात्तर्हित्वयाजीयतएवेत्यर्थः १४ किंममआयुधा
भिरयावानसंतितुनामनासौनाहिंषयद्दत्याहतत्रेति १५ प्रसुतत्वदादयस्तेनैवविजिताइत्याहतेनेति १६ अस्मत्सर्वजादयोपितेनैववशीकृ
ताविष्णुनायाप्ताइत्याशयेनाह अविष्णुनापीति कल्पवातेनप्रलयवायुना १७ सर्वेषांअवबोधिनः विवेकोपदेष्टारोपितेनैवभ्रगुशापादि
निमित्तापादनेन आक्रम्य वशीकृत सअवरेषुगर्भ
स्थेषु १८

स्मरः कामः पंचमात्रशरोपि तत्प्रसादेन इदं त्रैलोक्यमाक्रम्य जित्वा विवल्गति विजृंभते १९ सुरासुरौघाः ग्रास्याः अखैरिणो येन पद्मखैरिबाष्पा
पक्ष्मसु वेनिकाम् २० २१ प्रभुणा आत्मनाप्यदि जीयते तत्तदासु जेयो जय्यः २२ कालेबकुनरसुकृतपरिपाकाद्विवेकोदयकाले अपलतः तान
मात्रतः २३ त्रैलोक्ये यावंतो बलिनस्तेषां मध्ये बनेनजेतारं छासितं म्रियमाणजंतुवदूर्ध्वश्वसनशीलं कृतं जगत्त्रयं येन तत्तद्वि २४ तस्य सर्वस्य
जयशक्तिमात्रं किंतु त्रैलोक्यजननादिशक्तिरप्यस्तीत्याह तास्मिन्निति तस्मिन्सूर्ये इति व्यस्तरूपकं २५ एकयानिष्क्रितया एकाग्रयाच तत्ताद्धी

तत्प्रसादेन सारोपि पंचमात्रशरः स्मरः त्रैलोक्यमिदमाक्रम्य सांप्रतं दिवविवल्गति १९ सुरासुरौघगल्योपि गुणहीनोपि दुर्मतिः दुराकृतिरपि क्रो
धस्तत्प्रसादेन जृंभते २० देवासुरसहस्राणां संगरोपि तु नःपुनः तदेतत्क्रीडनं तस्य मंत्रिणो मंत्रशालिनः २१ स मंत्री केवलं पुत्रतेनैवप्रभुणा यदि
जीयते तत्सुजेयो सावन्यथा त्वचलोपमः २२ तस्यैव तत्प्रभोः कालेजतुं तं मंत्रिणं निजं इछा संजायते तेन जीयते सा वयत्नतः २३ त्रैलोक्यबलि
नां मध्ये मुछासितजत्त्रयं जेतुंचेदस्ति ते शक्तिस्तत्पराक्रमवानसि २४ तास्मिन्नभ्युदिते सूर्ये त्रैलोक्यकमलाकराः इमे विकासमायांति
विलीयं तेस्तमागते २५ तमेकमेकयाबुध्या व्यामोहपरिहीनया यदि जेतुं समर्थोसि धीरस्तदसि सुव्रत २६ तस्मिन्जिते जिता लोकाभविष्यंत्यजि
ता अपि अजिते त्वजिता एते चिरकालजिता अपि २७ तस्मादनंतसिद्ध्यर्थं शाश्वताय सुखाय च तज्जये यत्नमातिष्ठ कष्टयापिहचेष्टया २८ स
सुरदनुजनागयक्षसंघं सनरमहोरगकिन्नरं समेतं त्रिजगदपि वशीकृतं समंतादिति बलिनानुनुहे क्ष्यैवतेन २९ मोक्षोपायेषु प्रन्नामप्र
करणे विरोचनवचनं सर्गः २३ बलिरुवाच केनोपायेन बलवान्स तातपरिजीयते कोसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशुमे १ ११५
रोसि २६ २७ अ

नंताः पाः सिद्धयस्तदर्थं अंतो मरत्सु तत्प्रभावो नंतः मत्सुजयस्तास्सिद्ध्यर्थं च कष्टयाश्रमसाध्ययापि सर्वत्यागादिचेष्टया २८ पुनस्तत्प्रभावमे
वोक्रमनूद्योपसंहरति सस्मुरेति नागादिगाजाः महोरगाः शेषादयः २९ इति श्री वासिष्ठतात्पर्य॰ उप॰ त्रयोविंशः सर्गः २३ इह दुर्मंत्रिणस्त
स्य जयोपायः प्रकीर्त्यते राजसंदर्शनोपायवैराग्यादिसमन्वितः प्रश्नः स्पष्टः सुसाध्यत्वं सुरवजयोपायमितियावत् १ रामेरामजयरां

२ ३ लालापित्वा अस्य विषय प्रदानेन मुरु विषयदोषख्यापनेन च पिलायुक्ता राजयोगाख्यया पदं राजपदं ४ पुनः शब्दो वाक्यालंकारार्थः ५ ६ अतिदुःखाय रागद्वेषादीन्सुलाति ७ संदर्शनपराजयशब्दौ तत्तदुपायपरौ ८ इयं राजसंदर्शनं मंत्रिपराजयेन च ९ फलीभूते स
फलीभूते ज्ञानफलात्मना परिणते वा १० तत्र केतिष्ठंतितानाह संज्ञगं तेति निश्चत्त सर्वानर्थानिरतिशयानिसानंदपूर्णाश्च ये साधवस्तेत

विरोचन उवाच मंत्रिणस्तस्य तनय नित्यजेयास्थितेरपि शृणु वच्मि सुसाधत्वं येनासौ परिजीयते २ पुत्रपुत्रकागृहीतो सौ क्षणाद्यातिव
श्यतां युक्तिं विना दहत्येष आशुगीविषद्रुवोद्धतः ३ बालवल्लालयित्वेनं युक्त्यानियमयंति ये राजानं तं समालोक्य पदमासादयंति ते ४ ह
ष्टे तस्मिन्महीपाले समंत्री वशमेति च तस्मिंश्च मंत्रिण्याक्रांते स राजा हृत्यते पुनः ५ यावन्न दृष्टो राजासौ तावन्मंत्री न जीयते मंत्री च यावन्न
जितस्तावद्राजा न दृश्यते ६ राजन्यदृष्टे दुर्मंत्री सदुःखायफलस्तति मंत्रिण्यनिर्जिते राजा सोस्य तं तं पासरदृश्यतां ७ अभ्यासेनाभयं तस्मात्सम
मेव समारभेत् राजसंदर्शनं तस्य मंत्रिणश्च पराजयं ८ पौरुषेण प्रयत्नेन स्वभ्यासेन शनैः शनैः द्वयं संपाद्य यत्नेन देशमाप्नोषि तं शुभं ९ त्व
मभ्यासफलीभूते तं देशमाधिगच्छसि यदि दैसं द्रतद्र्यो मनागपि न शोचसि १० संशांतसकलायासाः नित्यप्रमुताशयाः साधवस्तत्र तिष्ठंति
प्रशांताशेषसंशयाः ११ शृणु कः पुत्र देशो सौ सर्वं प्रकटयामि ते देशनाम्नाम यो कस्तेमोक्षः सकलदुःखहा १२ राजा तु तत्र भगवानात्मा सर्व
परातिगः तेन संत्री कृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते १३ मनो निष्ठनया विश्वमिदं परिणतिं गतं घटत्वेन वम्रत्पिंडो धूमो बुदतये वच १४ त
स्मिंजिते जितं सर्वं सर्वमासादितं भवेत् दुर्जयं तद्विजानीया युक्त्यैव परिजीयते १५ बलिरुवाच यायुक्तिर्भगवंस्तस्य चित्तस्याक्रमणे स्फुटं तां
मे कथय तत्ताव घथाजेष्यामि दारुणं १६ [margin: तेत्र तिष्ठंतीत्यर्थः] ११ इदानीं गूढोक्तिं विवरीतुमाह शृण्विति १२ सर्वाणि मानुषानंदादि हैरण्यगर्भानं
दांतपदान्यतीत्य गच्छतीति सर्वपरातिगः सर्ववाङ्मनसागोचरश्च प्राज्ञः सर्वप्रज्ञासमष्टिरूपः १३ मनो निष्ठतया मनसि वासनात्मकसूक्ष्म
भावेनास्थिततयेत्यर्थः परिणतिः स्थौल्यं घटत्वेन घटभावेन म्रत्पिंडः पिंडांतर्गतम्रद्भागः १४ जेतव्यं सर्वं जितमासादयितव्यं सर्वमासादितं भवे
दित्यर्थः १५ आक्रमणे आस्कंदनेजयइति यावत् १६

अनास्थाअस्पृहायुक्तिरुपायः १७ इगितिसैवझटितिसैवअवरम्यते अवमत्यदम्यते मुक्तिमिद्धसिचेत्तात विषयान्विषवत्यभियुक्तोक्तेः १८ १९ एषायुक्तिः विषयेष्वरक्तिर्विरक्तिः स्फुरतांरम्यत्वादिविरूपविस्तारव्यक्ततां २० त्यागात्मना भोगलुब्धमनसा अबुधासुखेन बुधासमा हर अभ्यासेनाल्हिरीकुरु २१ विरति वैराग्यं २२ अगतिर्गमनशून्यः २३ ध्येयत्यागं प्रागुक्तजीवन्मुक्तिहेतुध्येयवासनात्यागं ध्यायता चां छता २४ नाकस्मात्सर्वे विषयास्त्यक्तुंशक्याः किंतुक्रमेणैकैकं विषयंविरंतस्त्कासक्तस्त्सहस्रकदाचित्सेवमानःक्रमात्सर्वं वैराग्यपरिपाकेस

विरोचनउवाच विषयान्प्रतिभोःपुत्रसर्वानेवहिसर्वथा अनास्थापरमाह्येषासायुक्तिर्मनसोजये १७ एषैवपरमायुक्तिरनयैवमहाम दः स्वमनोमत्तमातंगोइगितिसैवावरम्यते १८ एषाहिसत्यंतदुःप्रापासुप्रापाचमहामते अनभ्यस्तापिदुःप्रापास्वभ्यस्ताप्राप्यतेसुखं १९ क्रमादभ्यस्यमानैषाविषयारतिरात्मज सर्वतःस्फुरतामेतिसेकसिक्तालतायथा २० त्यागायते ह्यनभ्यस्ताकांक्षता पित्राठात्मना पुत्रश लिरिवाबुधात्तस्मादेनांसमाहर २१ तावद्भ्रमंतिदुःखेषुसंसारवरवासिनः विरतिंविषयेष्वेतेयावन्नाप्यांतिदेहिनः २२ अभ्यासेनविनाकश्चिन्ना प्नोतिविषयारतिं अप्यसंतबलोदेहोदेशांतरमिवागतिः २३ ध्येयत्यागमतोजस्त्रंध्यायतादेहधारिणा भोगेष्वरतिरभ्यासाद्वुद्धिनेयालताय था २४ पुरुषार्थादृतेपुत्रनेहसंप्राप्यतेशुभं क्रियाफलंपरिप्राप्तंहर्षामर्षविवर्जितं २५ दैवंकिमुच्यतेलोकेनदैवंदेहवत्कचित (२५) पुरुषा र्थादृतेपुत्रनेहसंप्राप्यतेशुभं) । अवष्टंभविनिर्भाख्यात्विहयानिपतितिश्वपा २६ उच्यतेदैवशब्देनसानरैरेवनेतरैः यद्यस्येहयदाप्राप्तंस पन्नंसमतांगतं २७ (जेत तत्रचपुरुषप्रयत्नदार्ढ्यंपुनर्हर्षामर्षलौल्यप्रसंगवारकमावश्यकमित्याशयेनाह पुरुषार्थादितिपुरुषार्थःपु रुषप्रयत्नस्तस्माद्दतेहर्षामर्षविवर्जितंक्रियाफलंपरिप्राप्तमनुकूलंशुभंसाधनंनसंप्राप्यते २५ ननुदैवादेवतत्प्राप्तिःकिंनस्यात्तत्राहदै वमिति स्वारवीयायानिपतिप्रयुक्तास्त्रुभास्रुभक्रियासेवनरैमानुषदृष्टिभिर्दैवशब्देनोच्यतेनत्वतरैर्दिव्यशास्त्रीयदृष्टिमद्भिरितिपरेणान्वयः २६ ननुविनापिप्रयत्नंदैवादेवकेषांचिद्धर्षामर्षोपरामोदृश्यतेतत्कथंतत्राह यदितिहर्षामर्षहेतुकर्मप्रयसतियदेवहर्षामर्षविनाशाय

५०

अस्तु त्वदुक्तमेव दैवं किं तत्तत्राह दैवमिति मदुक्तं निरूपं दैवं तु वैराग्यदार्ढ्याभ्यासादिपौरुषेणउपसमीपे अल्पकालेनैव जीयते नेमरुभू
मितत्वज्ञानविलासेन मग्नस्य जगतः क्षमा अभ्रम इवेत्यर्थः २७ ननु यदि दैवं वाख्यानियतिः पौरुषाख्यया तया जीयते तर्हि तस्याः फलनियमाभावा
दनियतित्वप्रसंग इति चेदिष्टापत्तिः सर्वेषु मनःसंकल्पजेषु सति बाधके प्रमाणैः फलवत्तया गृहीतत्वे फलवत्त्वं सुखप्रदमित्येव नियमाभ्यु
पगमादित्याह यथेति २८ नचैवमनियतित्वप्रसंगः मनसा कर्त्रा ईदृशानियमस्यैव कल्पनान्नियतित्वव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह कर्त्तेति कर्त्ता
जीवः न अस्माकं मतेन मन एव २९ नियतिं याद्दृशीमेतत्संकल्पयतीत्येतदुपपादयति नियतानियतानीति उत्सर्गतः फलनियतान् अपवादविषयेषु
नियतान् व्यावहारिकान् अर्थान् अनियतान् असंतफलानियतान् प्रातिभासिकान् अपि करोतीति परेणान्वयः ३१ तेन हेतुना एतच्चित्तं स्वसं

हर्षामर्षविनाशाय तद्दैवमिति कथ्यते दैवं नियतिरूपं च पौरुषेणोपजीयते २८ सम्यग्ज्ञानविलासेन मग्नस्य जगत्क्षमा अभ्रमोयया यथा संकल्पते य
त्पौरुषेण तथैव तत् २९ फलवत्ता गृहीतत्वे फलवत्तां सुखप्रदं कर्त्ता नाम मन एवेह यत्कल्पयति तत्तथा ३० नियतिं याद्दृशीमेतत्संकल्पयति
सा तथा नियतानियतान्कांश्चिदर्थाननियतानपि ३१ करोतीति चित्तं तेनैतच्चित्तं नियतिर्येजवं नियमा नियतिं कुर्वन् कदाचिन्स्वार्थनामिकां ३२
स्फुरत्यस्मिन्जगत्कोशे जीवो व्योम्नीव मारुतः नियत्या विहितं कुर्वन् कदाचिन्नियतिं नरः ३३ कल्पितार्थनुसारेण फलनियतेरपि योजकमुपपा

दकमित्यर्थः अत एवार्थस्य पारमार्थिकत्वे तद्विषयबोधस्य नियतफलत्वमेव न देववत्कर्मवद्वा अनियतफलत्वमित्याशयेनाह नियत्यामिति
अयं चिदात्मा जीवः कदाचिन्मोक्षार्थं स्वजन्मानि नित्यनियते स्वभावे परमात्मनि स्वार्थनामिकां प्रत्यक्परमार्थमात्रगोचरसाक्षात्कारनामिकां
नियतिसमानाकारवृत्तिधारां निर्विकल्पकसमाधिमिति यावत् कुर्वन् अस्मिन् जगत्कोशे व्योम्नि मारुतवत् असंगः स्फुरति स्वस्वभावे प्रकाश
त इत्यर्थः ३२ कदाचिद्व्युत्थानकाले नियत्या रागस्त्रक्षणया विहितं स्वस्वाश्रमोचितं कर्म कुर्वन् संसारार्थमत्तजनबोधनार्थमेतेयाति क[illegible] शिष्टाः
सदाचारप्रवर्त्तका इत्यादिना लोके स्फुरः प्रख्याता नियतिश्चोपस्यतथा विधः सन्स्फुरति यथा सानुर्गिरिप्रस्थः स्वपमंचलस्वभावोपि पवनवेगा
च्चलत्सु रक्षेषु चलदिवाल्यिरेषु चाल्यिरदिव स्फुरतीत्यर्थः ३३

अतस्त्वयापियावज्जीवं चरमोक्तचरितद्वयमवलंव्यतामित्याह तस्मादिति ३४ तदुत्तरं किं भविष्यतितत्राहमनसीति पुरुषोजातःकर्मता
नाधिकारिशरीरं प्राप्तःसम्यग्यथासंकल्पयतितत्तथाभवतीति स्वायत्तेसंकल्पेपौरुषेणवैराग्यादिसाधनानिसंपाद्यपुरुषार्थात्मकब्रह्मा
त्मभावएवसंकल्पनीयोनसंसारात्मभावइत्याशयेनाह पुरुषार्थादृतेइत्यादिना ३५ ३६ ३७ यावद्विषयेषुरतिरस्तितावद्विलोलांदोलन
स्थितिःभोगलक्षणैर्भोगिभिरैःसर्पभरैःप्रोताग्रथितात्मथएवदुःखदाकदाचनलक्षणभवदृश्यादोलाप्रेंखलिकावैराग्यश्रवणसमाध्या
संतार्थरूढनिपतितश्चाब्दःस्फुरतिसानुवत् तस्माद्यावन्मनस्तावन्नदैवंनियतिर्नच ३४ मनस्यस्तंगतेसाधोयद्भवत्यस्तुतत्तथा जीवोहिपु
रुषोजातःपौरुषेणसपद्यथा ३५ संकल्पयतिलोकेस्मिंस्तत्तथातस्यनान्यथा पुरुषार्थादृतेपुत्रनकिंचिदिहविद्यते ३६ परंपौरुषमा
श्रित्यभोगेषुरतिमाहरेत् नभोगेषुरतिर्यावज्जायतेभवनाशनी ३७ नपरानिर्वृतिस्तावत्प्राप्यतेजयदायिनी विषयेषुरतिर्यावत्स्थितासं
मोहकारिणी ३८ तावद्भवस्त्राणदोलाविलोलांदोलनस्थितिः अभ्यासेनविनापुत्रनकदाचनदुःखदा ३९ भोगभोगिभरप्रोताकदाचनाविनिव
र्तते ४० बलिरुवाच भोगेषुरतिरेवांतःकथंसर्वासुरेश्वर स्थितिमायातिजीवस्यदीर्घजीवीनदायिनी ४१ विरोचनउवाच आत्मावलोक
नलताफलिनीफलतिस्फुटं जीवस्यभोगेषुरतिंशारदीवमहालता ४२ आत्मावलोकनेनैषाविषयारतिरुत्तमा हृदयेस्थितिमायातिश्रीरि
वांभोजकोटरे ४३ तस्मात्मज्ञानिकाषेणविचारेणातिचारुणा देवमालोकयेद्भोगाद्रतिंचावहरेत्समं ४४ चित्तस्यभोगैर्द्वौभागौशास्त्रेणैकंप्र
पूरयेत् गुरुशुश्रूषयाचैकमव्युत्पन्नस्यसुक्रमे ४५ (यभ्यासेनविनाकदाचनकदापिननिवर्ततेनावरितुंशक्नोतिपरेणसहान्वयः ३८ ३९
४० दीर्घजीवितंनित्यात्मभावेनास्थितिः ४१ फलिनीमोक्षफलवतीभोगेषुरतिंवैराग्यंभवांतरफलंफलति यथाशाक्षादिमहालतासारदिशं
लाबुंफलतितद्वत् ४२ श्रीर्लक्ष्मीःअंभोजकोटरेपद्मगर्भे ४३ प्रतामप्रणेनिकामेणाप्यज्ञगणस्थानीयेनविचारेणसमंतुल्यकालं ४४ तत्रचित्तप
रिपाकभेदानुसारेणभेदान्विवक्षुःप्रथमभूमिकामाह चित्तस्येति भोगैर्देहयात्रोपायैः द्वौदिनस्यकालभागौशास्त्रेणश्रवणेन अव्युत्पन्नस्यचि
त्तस्यसुक्रमेसन्मार्गारंभेशास्त्रोक्तक्रमेइतिवा ४५

तज्जयेतदुत्तरभूमिकामाह किंचिदिति आत्मज्ञानेनलब्धचमत्कारस्येतियावत् अतएवभोगेषुनास्थोदयाद्रागन्यूनतापत्तिः गुरुशुश्रूषायां।
चभागांतरवृद्धिःचिरंगुरुसंनिधानेसत्यवसरेगुरुषुसंदेहप्रश्नसंभवादितिभावः ४६ तज्जयेतदुत्तरभूमिकामाह व्युत्पत्तिमिति रत्नतत्त्व
स्थिरपरीक्षणेतत्त्वतोवधारणंव्युत्पत्तिस्तामनुयातस्यचेतसः द्वौभागौशास्त्रवैराग्येःसमुचितैःपूरयेत् द्वौतुध्यानैर्गुरुपूजनेनचक्रमात्पूरये
त् ४७ चतुर्विधेपिक्रमेशुद्धचित्तएवाधिकारीनान्यइत्याहसाधुतामिति परः निर्मलाकृतिःसम्यक्परिशुद्धसंस्थानएवउत्तमांकुसुम्भकिंशुका
दिरंजनामादत्तेनमलिनइत्यर्थः ४८ ईषन्मलिनस्यतुर्हिकथंतत्राहज्ञानैरितियुक्तिभिःदुःखान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनैःपावनोक्तिभिःश्रुति

किंचिद्व्युत्पत्तियुक्तस्यभागंभोगैःप्रपूरयेत् गुरुशुश्रूषयाभागौभागंशास्त्रार्थचिंतया ४६ व्युत्पत्तिमनुयातस्यपूरयेच्चेतसोन्वहं द्वौ
भागौशास्त्रवैराग्येद्वौध्यानगुरुपूजया ४७ साधुतामागतोजीवोयोग्योज्ञानकथाक्रमे निर्मलाकृतिरादत्तेपटउत्तमरंजनं ४८
ज्ञानैःशनैर्लालनीयंयुक्तिभिःपावनोक्तिभिः शास्त्रार्थपरिणामेनपालयेच्छिन्नबालकं ४९ परेपरिणतंज्ञानेशिथिलीभूतदुर्ग्रहं ज्यो
त्स्नाहीनस्फाटिकवच्चेतःशांतंविराजते ५० प्रज्ञयापरयाकृत्याभोगानामीश्वरस्यच सममेवाथदेहस्यरूपमात्मावलोकयेत् ५१
प्रज्ञाविचारवशान्तःसममेवसदासुत आत्मावलोकनंतस्मात्संसारंचसमाहरेत् ५२ परदृष्टोवितत्साभावेचदूरकरांएतेमिथःस्थिते
दृष्टीतेजोदीपदृश्येयथा ५३ भोगपूगेगतास्वादेदृष्टेदेवेपरावरे परब्रह्मणिविश्रांतिरनंतोदेतिशाश्वती ५४ (स्पष्टनिगुरूक्तिभिः शास्त्रा

र्थैश्चित्तस्यपरिणामस्थिरपरिशीलनेनशार्कुरामलकवन्मधुरैकरसस्यपरिणतिस्ततत ४९ शिथिलीभूतःदुर्ग्रहोबाह्यमलिनजडाकारग्रहणंयस्य
ज्योत्स्नयाअहीनेनअपृथग्भूतेनस्फटिकेनतुल्यंचिन्मकेमृशासमरसमितियावत् लीनोतिप्रागेस्पष्टंशांतंनिस्तापं ५० कीदृशेपरेपरिणतिस्तां
दर्शयतिप्रज्ञयेति कृत्याग्लितभेदवैषम्यकौटल्पयापरयाब्रह्माकारयाप्रज्ञयाभोगानांक्रूरणकर्मभावव्युत्पत्तिभिरिंद्रियविषयतद्वृत्तीनां
ईश्वरस्यतत्स्वामिनोजीवस्यअपृथग्देहस्यभोगायतनस्यचसमंतुल्यंसच्चिदानंदाद्वैतैकरसंअधिष्ठानब्रह्मस्वरूपमेवावलोकयेत् समंतुल्यंका
लमेवधिष्ठानरूपमवलोकयेदितिवा ५१ विचारफलंतस्मात्संसारगोप्यात्संतिकस्तदेवभवतीत्याशयेनाह प्रज्ञेति ५२ विचारफलंपुरुषापराधं
निवृत्तिर्ज्ञानफलंमलाजविद्यानिवृत्तिश्चनेपृथक्सिध्यतइत्याह परदृष्टाविति यथावन्हेस्तेजोदृशाप्रभावस्थादीपदशादीपाकारावस्थाचमिमि

भोगास्वादलंपटानांतुनात्मानंदप्राप्तिरस्तीत्याह विषयेति विषयेष्वेवआकलितःसारतयागृहीतआनंदोयस्मिन्कर्मणितथाज्ञास्वादय
तांजीवानांकदाचनकदापिननिर्वृतिर्निरतिशयानंदोनास्ति ५५ आत्मावलोकनेनैषाविषयारतिरुत्तमात्तृदयेऽस्थितिमायातीतियदुक्तंतत्के
चिन्नमृष्यंतियत्नादिभिरेवचित्तशुद्ध्यारतिसंभवादितितान्प्रत्याह यत्नेति यत्नादिभिरदृष्टानूराविषयस्तरवमेवजायतेनभोगेषुविरतिर्जाय
तइतिपरेणान्वयः ५६ एवंभोगवैराग्याभ्यासपुरुषप्रयत्नंविनाकेनाप्युपायांतरेणआत्मावलोकनेपिबुद्धिर्नप्रवर्त्ततइत्याहकयाचिदिति ५७

॥॥विषयाकलितानंदमनंतोदेतिनिर्वृतिः नकदाचनजीवानामात्मविश्रमणादृते ५५ यत्नदानतपस्तीर्थसेवाभिर्जायतेसुखं नतपोभिर्नदाने
नतीर्थैरपिजायते ५६ भोगेषुविरतिर्जंतोःस्वभावालोकनादृते कयाचिदपिनोयुक्त्याबुद्धिरात्मावलोकने ५७ स्वप्रयत्नादृतेपुंसःश्रेयसे
संप्रवर्त्तते भोगसंत्यागसंप्राप्तपरमार्थदृतेसुतः ५८ नब्रह्मपदविश्रांतिसुखमासाद्यतेपरं आब्रह्मस्तंबपर्यंतेजगत्यस्मिन्नकुत्रचित् ५९
नहृदाश्वसतेभातेपरमेकारणेयथा पौरुषंयत्नमाश्रित्यदैवंकृत्वासुदूरतः ६० भोगान्विगर्हयेत्प्राज्ञःश्रेयोहारहृदर्गलान् प्रोढायांभो
गगर्हायांविचारउपजायते ६१ वृद्धायांप्राप्नुवत्श्रीमान्शरत्कालइवामलः विचारोभोगगर्हांतोविचाराद्भोगगर्हणं ६२ अन्योन्यमेतेपूर्यंतेस
मुद्रजलदाविव भोगगर्हाविचारश्चस्वात्मालोकश्चशाश्वतः ६३ अन्योन्यंसाधयंत्यर्थंसुस्निग्धाःसुहृदोयथा पूर्वंदैवमनादृत्यपौरुषेणप्र
यत्नतः ६४ दंतैर्दंतान्समापीड्यभोगेभ्योरतिमाहरेत् देशाचाराविरुद्धेनबांधवैकमतेनच ६५ ॥ ५८ ५९ आश्वसतेविश्रम्यते भातेस्वात्म

तयाअभिव्यक्तेपरमेकारणेपरमात्मनि ६० विचारःसदसद्विवेकः ६१ वृद्धायांसस्याद्यभिवृद्धियुक्तायांतृणल्पादिफलसंपदाश्रीमान् तयोरप्य
न्योन्याधीनाअभिवृद्धिरितियुगपद्वर्द्धनीयेत्याह विचारइति ६२ यथासमुद्रेणरश्मिद्वाराजलदाःपूर्यंतेजलदैश्चवृष्टिद्वारासमुद्रस्तद्वत् इदानीं
त्रयाणांयुगपद्वर्द्धनीयतामाह भोगगर्हेति आत्मालोकआत्मादर्शनं ६३ ६४ प्रथमंभोगारतिरेवमहताप्रयत्नेनावश्यंसाध्येत्याह दंतैरिति
तदर्थमुपायमाहदेशेति तत्तद्वर्णविहितप्रतिग्रहाद्युपायेषुदेशाबंधुजनसंमतएवपरिग्राह्योनान्यइत्याशयः ६५ श्रीरामचंद्रायनमः ॥

पौरुषेणातत्र दुर्णोत्सिन्नपुरुषोचितेनेन प्रतिग्रहादिक्रमेण अभ्याहरेत् आराधयन्नित्रीकुर्यादितियावत् ६६ तदनुविचारानंतरं ज्ञानं विचारित
वाक्यार्थज्ञानं तदनुगतिसामान्यन्यायालोचनाच्छास्त्रार्थसंग्रहः सर्वश्रुतीनामद्वितीये ब्रह्मणितात्पर्यनिर्णयोभवतीत्यर्थः ततोमननन
निदिध्यासनक्रमेणभूमिकारोहणक्रमेण वाङ्त्यसंप्रतंविषयविरामेणपरमपदप्राप्तुपायत्रकः विषयांस्तत्कुमसर्यश्चे घोवनकाले
नुपरतेसतियदाविषयेभ्योविरम्यसेतदैवविचारवचेज्ञानःपरमपदमेष्यसिनाधुनेत्यर्थः ६७ एवंविषयोपरमावत्र्यकत्वेसतीदानीमेवोपरम
त्वेयुक्तइत्याशयेनाहसम्यगिति ६८ हेस्बुद्धतेनवभोगास्थानस्थितापियथाकालांतरप्रतीक्षास्यादतस्त्वंसदावएतत्र नत्तेसांप्रतमेचत्र

पौरुषेणक्रमेणाद्रोधनानिसमुपार्जयेत् धनैरभ्याहरेद्धव्यान्सुजनान्गुणशालिनः ६६ प्रवर्तनेसमासंगात्तेषांभोगविगर्हणा ततो
विचारस्तदनुज्ञानंशास्त्रार्थसंग्रहः ६७ ततःक्रमेणपरमपदप्राप्तिःप्रजायते यदात्परतेकालेविषयेभ्योविरम्यसे ६८ तदाविचारव
ज्ञानःपरमंपदमेष्यसि सम्यक्प्राप्स्यसिविश्रांतिमात्मन्यत्संतपावने ६९ नपुनःकल्पनापंकेदुःखायनपतिष्यसि स्थितापिनास्थातेश्रु
द्धनमस्तेस्तुसदाग्निव ७० देशाक्रमेणधनमल्पविगर्हणेनतेनांगसाधुजनमर्जयमानपूर्वं तत्संगमोत्थविषयाघवहेलनेनसम्य
ग्विचारविभवेनतावात्मलाभः ७१ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेचित्तविचिकित्सायोगोपदेशःसर्गः २४ बलिरुवाच एतन्मेक
थितंपूर्वंपित्राचारुविचारिणा इदानींसंस्मृतंदिष्ट्यासंप्रबोधमहं गतः १८ सम्भूतायनमोलिलिसुनुचितोपिपुत्रहृत्ज्ञानमस्कारोब्रह्म

दृष्टपाहृत्तः ७० उक्तमर्थसंक्षिप्योपसंहरतिदेशेति देशाचाराविरुद्धक्रमेणधनंअर्जयेतिशेषः तेनधनेनअल्पस्पतुच्छतरस्यभोगस्यविगर्ह
णेनभोगार्थधनव्ययमकृत्वेतिपावत्साधुजनंब्रह्मविज्ञनंमानपूर्वं प्रणिपातसेवान्नाच्छादनादिसन्मानपूर्वकंअर्जयत्रशास्त्रपूर्वमितिपाठेतु
तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमितिशास्त्रोक्तरीत्येत्यर्थः ततःसत्संगमोत्थेनविषयतद्रागदृषाघवहेलनेन
साधनचतुष्टयसंपत्त्याप्रवृत्तेनसम्यगध्यात्मशास्त्रविचारस्यविरस्यविभवेनतवआत्मलाभोविस्मृतकंठचामीकरलाभवद्भविष्यतीत्यर्थः ७१
इतिवाता० प्र०उ० प्र०णेचतुर्विंशः २४ इहभूपोबलेरंतर्विवेकंदृष्टभोदयः संदेहशांतयेशुक्रचितेज्ञांतोनुवर्ण्यते अवांतराख्यानमुपसंहरस

८ वासिष्ठरामायणटीका

१०६

वा॰ टि॰ उप॰
५२

२ पुनरिति निर्विण्णोस्मि तं पुनः पुनरित्यर्थः आवर्जयन् प्रार्थनादिनाअनुकूलयन् विभवास्थितो संपत्परिपालनविषये खिन्नः संतप्तोस्मि ३ आ
मेत्यां तिगुणे सर्वा एव सुखदुःखदशाः श्रामंना अयांति ४ श्रमे स्थितः प्रतिष्ठितो हं श्राम्यामीति सर्वता पोपश्रामोक्तिः चंद्रबिंबेर्पित ख
परिनिर्वामीति चित्तस्यानिरतिशयसुखपारवश्योक्तिः सुखमासइति नइ तु सुखात्मेनास्ति त्युक्तिः अंतरिति सर्वत्र संबध्यते अयं प्रत्यूषा
मिति हर्षलिंग पुलकाद्युतिश्यापोक्तिः ५ उत्तांडवश्वा बाल्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य आचारे क्विबक्तव्य इति क्विपि लटः शात्रादेशः भोगोत्कंठ
या उत्तांडवतो मनसः रंहोभिः प्रोषितं दग्धं देशाभ्रमणशीलं वा कुरुप्रधानं शरीरं कुरुशरीरं च यस्मिन् अतएवानारतपरिक्षोभं वि

अस्थेयं मम संजाता भोगास्त्वस्यरतिः स्फुरं दिष्टपाशामसुखं खलं विश्रामं पश्यत शीतलं २ पुनरापूरयन्नाशां पुनरभ्याहरन्धनं पुन
रावर्जयन्कांतां खिन्नोस्मि विभवास्थितो ३ अहो नु खलु रम्येयं श्रामभः शीतलांतरा सर्वा एव श्रामं यांति सुखदुःखदशाः श्रामे ४ श्राम्या
मि परिनिर्वामि सुखमासे श्रामे स्थितः अयमंतः प्रहृष्यामि चंद्रबिंब इवार्पितः ५ उत्तांडवन्मनोरंहः प्रोषितोरुशरीरकं अनारतपरिक्षोभं हा
दुःखं विभवार्जनं ६ अंगमंगेन संपीड्य मांसं मांसेन वा स्त्रियः पुराहमभवं प्रीतो यन्न यौन्मोहविजृंभितं ७ दृष्टं न दृष्टपो दृष्टा भुक्तं भोक्तव्यम
श्नुतं आक्रांतमखिलं भूतं जातं किमिव शोभनं ८ पुनस्तान्येव तान्येव तत्रेहाप्यत्र वापि च इतश्चेतश्च वस्तूनि नापूर्वं नाम किंचन ९ सर्वमे
व परित्यज्य परित्यक्ताधियाखिलं स्वस्थ एवावतिष्ठेहं पूर्णात्पूर्ण इवात्मनि १० ((भवार्जनं दुःखमेव हा इति खेदः ६ इदानीं तत्फलस्मादिभोगास्व

रूपमप्यसारतया विविच्य पश्यन्नोच वि अंगमित्यादिना ७ सर्वेषां विभवानां दृष्टं तेन भूतम हाविभवे दृष्टपः स्वेन दृष्टाः अश्नुतं परैरप्याहतं भो
क्तव्यं राज्यभोगादि भुक्तं आखिलं भूतं प्राणिजातं आक्रांतं स्वसामर्थ्ये न नमितानमिति यावत् तथापि किमिव शोभनं श्लाघ्यतं सुखं जातं अनादौ सं
सारे सर्वेषामपि कदाचिदेवं वैभवसंभवात्स्वस्यापि पूर्वं वच्छन्नतरो दुर्दशा सहस्रस्याग्रे पि संभावितत्वाच्च न किंचिच्छोभनमित्यर्थः ८ अभिनवच
मत्कारांतरादृष्टं ना अपि विचित्रवर्णप्राय त्वाच्चैनेहिकामुष्मिकभोगानां सरतास्तीत्याह पुनरिति तत्र स्वर्गादाविह भुवि अन्यत्र नागलोकादौ ९
पूर्णात्स्वरूपाद्बोधतः प्राप्तात्पूर्ण इवेत्स पूर्णताभ्रांतिनिरासए व नापूर्वपूर्णताप्राप्तिरस्तीति द्योतनाय अथवा पूर्णाच्चंद्रान्निमित्तात्पूर्णः क्षो

५२

यद्यपि भोग्यमतद्दृष्ट्यासारत्वेनगृहीतंतद्यपिनश्वरत्वाद्दुःखपर्यवसितंतत्तद्रूपाप्यसारमेवेत्याशयेनाहपाताळेइति ११ तुछयाजगदाधिप
त्येछयाऽमरैःसहद्वेषंकुर्वन्नहंभ्रांत्याबालोमूर्खएवाभवमित्यर्थः १२ जगन्नाम्नाजगदाधिपत्यनाम्नामहताआधिनामानसदुःखेन अस्य
केनेतिछेदः अर्थःपुरुषार्थःस्यात् अनुरागोहिसतितत्रपुरुषार्थताबुद्धिःसएवनास्तीत्याहकइति १३ कालेनखमृत्युभूतेनखेनैवमयाअन
र्थःअर्थाधियासेवितइत्यर्थः १४ १५ अथवाकिंममगतश्शाकेनसांप्रतिकमोहचिकित्सयापुरुषजन्मनःसाफल्योपायंचिंतयामीत्याह एतये
ति १६ अपरिमिताकारंअपरिछिन्नस्वरूपंयत्कारणंब्रह्मतदेकतयातदभेदस्थितआत्मनिसर्वतःपूर्णंसुखंअर्णवेक्षीरसमुद्रेरसाय

पातालेभूतलेस्वर्गेस्त्रियोरत्नोपलादयः सारंतदपितुछेनकालेनाशुनिगीर्यते ११ एतावंतमहंकालंभ्रांत्याबालोभवंपुरा यःकुर्व
द्वेषममरैस्तुछयाजगदिछया १२ मनोनिर्माणमात्रेणजगन्नाम्नामहाधिना सकेनानेनकोर्थःस्यात्कोनुरागोमहात्मनः १३ क
ष्टंचिरतरंकालमनर्थोर्थाधियामया अज्ञानमदमत्तेन कालेनखेनसेवितः १४ रत्नेतरत्नदृष्टेनकिमिवास्मिञ्जगत्त्रये मयानकृत
मत्तेनपश्चात्तापाभिवृद्धये १५ एतयातद्दलंमेस्तुतुछयापूर्वचिंतया पौरुषंयातिसाफल्यंवर्तमानचिकित्सया १६ अद्यापरमि
ताकारकारणेकतयात्मनि सर्वतुस्सुखमभ्येतिरसायनमिवार्णवे १७ कोयंतावदहंकिंस्यादात्मेत्यात्मावलोकनं एछाम्यज्ञानसं
नाशंनूनमज्ञानशांतये १८ संचिंतयामिपरमेश्वरमाशुशुक्रमुद्यत्प्रसादमथतेनगिरोपदिष्टे तिष्ठाम्यनंतविभवेक्षयमात्मनात्म
न्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरःफलंति १९ मोक्षोपायेषुपन्नगमप्रकरणेबलिचिंतासिद्धांतयोगोपदेशःसर्गः २५ ॥१३६५ ॥ नमस्तंमथनेनेवयुया
सर्वतःअभ्येत्याविर्भवतितथाअद्यओज्ञानसंशुक्रंएछामीतिपरेणान्वयः १७ अयंप्रपंचःकःअहंप्रत्यग्वेद्यंजीवतत्त्वंकिंइत्यात्माअवलोकतेयेनतदात्मालो
कनमुपायंनाशंकुलगुरुत्वात्कुलस्येश्वरमुत्तानसमेवाज्ञानसंएछामिप्रक्ष्यामि १८ अहंपरमयोगसिद्धत्वात्सर्वकामेश्वरंखाश्रितेषुआशुद्यत्प्रसाद
शुक्रंसंचिंतयामितेनशुक्रेणगिराउपदिष्टेअनंतविभवेआत्मनिक्षयमात्मनैवतिष्ठामिस्थास्यामि वर्तमानसामीप्येलट् तत्रावस्थानेकेनहेतुनातत्रा
ह्यासत्वत्राहअक्षीणमितियतोमहतामुपदेशगिरःअक्षीणमक्षयमर्थंफलंतिनकदाचिद्विफलीभवंतीत्यर्थः १९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका

स्वल्पायातस्य शुक्रस्य संक्षेपेण बलिं प्रति तत्वसारोपदेशोथ न भोगतिरिहेर्यते आकाशगो ब्रह्मलोकाश्रय एव मंदिरं विश्रांतिस्थानं यस्य तं १
अथ नित्यध्यानः अभीक्ष्णध्यानपरो भार्गवः सर्वांतरब्रह्मरूपत्वात्सर्वस्थं सर्वं चिंतयानं स्वचेतःस्थं बालिं शिष्यं गुरुर्वर्ष्यिनं तत्वजिज्ञासया स्वदर्शने
छुंतातवानित्यन्वयः २ अथ स भार्गवः स्वदेहं बलेः रत्नवातायनं रत्नगवाक्षस्थानं प्रति आनिनाय स्वयमाजगामेति यावत् ३ परिस्पष्टत
नुः संस्पृष्टशरीरः संबोधितं विकासितं ४ ५ ६ प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः यथा प्रातरुदिता अर्कभा ब्राह्मणादीन् संध्यावंदना

श्रीवसिष्ठ उवाच इति संचिंत्य बलवान्बलिरामीलितेक्षणः दध्यौ कमलपत्राक्षः शुक्रमाकाशमंदिरं १ सर्वस्थं चिंतयानेन नित्यं ध्यानेन
भार्गवः चेतःस्थं ज्ञातवान्शिष्यं बलिं गुर्वर्थिनं पुरे २ अथ सर्वगतानंतचिदात्मा भार्गवः प्रभुः आनिनाय स देहं स्वं रत्नवातायनं बले ३ गु
रुदेहप्रभाजालपरिस्पृष्टतनुर्बलिः बुबुधे प्रातरर्कांशुसंबोधितमिवांबुजं ४ तत्र रत्नार्घ्यदानेन मंदारकुसुमोत्करैः पादाभिवंदनैरे
नं पूजयामास भार्गवं ५ रत्नार्घ्यपरिपूर्णांगं कृतमंदारशेखरं महार्हासनविश्रांतमथोवाच गुरुं बलिः ६ बलिरुवाच भगवंस्त्वत्प्र
सादोत्था प्रतिभेयं पुरस्तव नियोजयति मां वक्तुं कार्यं कर्तुमिवार्कभाः ७ भोगान्प्रति विरक्तोस्मि महासंमोहदायिनः तत्वं ज्ञातुमिच्छा
मि महासंमोहहारि यत् ८ कियन्मात्रमिदं भोगजालं किन्मयमेव वा कोहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाशु मे ९ शुक्र उवाच बहु
नात्र किमुक्तेन खेगंतुं पत्नवानहं सर्वदानवराजेंद्र सारं संक्षेपतः शृणु १०

दिकार्यं कर्तुं सन्निधानमात्रेण नियोजयति तद्वत् ७ य
त् ज्ञानमात्रेण महासंमोहहारि तन्मा दृष्टांतत्वं ८ कियती मात्रा उत्कर्षावधिर्यस्य तत् भोगजालं विषयसुखं किन्मयं किं प्रकृतिकं इति भो
गतत्वप्रश्नः कोहं कस्त्वमिति भोक्तृतत्वप्रश्नः किमेते लोका इति भोग्यतत्वप्रश्नः लोक्यंत इति लोका इति व्युत्पत्तेः ९ भोक्त्रादित्रिपुटीभेदस्यै
कस्यां चिति कल्पितत्वात्संक्षेपतस्तदुपदेशेनैव प्रश्नत्रयस्याप्युत्तरं सुवचमित्याशयं घोतयन्नाह बहुनेति खं आकाशमार्गसारं प्रश्न

इह जगति चित् अस्ति हि शब्दस्तन्सिद्धेरन्यनिरपेक्षत्वप्रसिद्धिद्योतनाय अत इदं चिद्रूपं चिदधीनसिद्धिकं भोगजाते चिदेवमात्राउत्क
र्षावधिर्यस्य तथाविधं यतो वाचो निवर्तन्ते इति श्रुत्या पूर्णत्वेन एव सर्वानंदोत्कर्षावधित्वोक्तेः चित्सेव भेदवैचित्र्याध्यासाच्चिन्मयमेव च एत
स्यैवानंदस्यान्यानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः एवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि एष ब्रह्मैष इंद्रः नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोतेत्यादि श्रुतिज्ञाते
भ्यस्त्वमहमादिभोक्तृतत्त्वमपि चिन्मात्रमेवेत्याह चित्त्वमिति एवं भोग्यजातमपि परमार्थतश्चिदेवेति तत्सत्तास्फूर्त्योश्चिदधीनत्वाद्बुद्धेनैवेदं वि

चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ११ भव्योसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमाप्नोषि निश्चयात्
नो चेत्तद्दूरमपि प्रोक्तं त्वयि भस्मनि हूयते १२ चिच्चेत्यकलना बंधस्तन्मुक्तिर्मुक्तिरुच्यते चिदचेत्याखिलात्मेति सर्वसिद्धांतसंग्रहः १३ एवं
निश्चयमारोप्य विलोकय सिहेलया स्वयमेवात्मनात्मानमनंतपदमाप्स्यसि १४ खंडब्रजाम्यहमत्रैव मुनयः ससंगताः केनापि सुरका
र्येण वक्तव्यं तत्र वेमया १५ राजन्यावद्य देहत्वाज्जीवन्मुक्तिधियामपि यथाप्राप्ताक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः १६ इति कथितवत
ताथ भार्गवेण स्फुटजलराशिरिव यथा महाजवेन द्रुतमतिशबलेन भौं नरालेतरलतरंगवरा कुलेष्वहो घैः १७ मोक्षोपायेषूपशमप्रक
रणे बलूपदेशयोगो नामसर्गः २६ श्रीवसिष्ठउवाच सुरासुरसभाज्येष्ठे तास्मिन्भृगुसुते गते मनसा चिंतयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः १

श्वामिदं वरिष्ठमित्यादिश्रुतेश्चेत्याद्यायेनाह एते चेति ११ भवतीति भव्यः श्रद्दधानो विवेकी १२ चितश्चेत्याकारकलनैव बंधः अचेत्याचेत्याका
रनिर्मुक्ता अखिलात्मा पूर्णात्मा १३ विलोकयसि चेदिति शेषः आत्मना अखंडाकारवृत्त्याऽहरूपप्रतीचा १४ खंदेवलोकं वक्तव्यं अवरूपं स
न्निधातव्यं भावे तव्यः १५ ननु मुक्तधियः कृतकृत्यस्य तव तत्र अगमने कास्वृतिस्तत्राह राजन्निति १६ अतश्शतिकथितवता भार्गवेण यूहौघैः आ
कुले अत एव पुष्परेणुव्याप्तो अलिरिव भातरालेस्फुरेन लराशेर्मेघस्य समुद्रस्येव पथाउपरि मार्गेण तरलतरंगवत्महाजवेन द्रुतं उड्डीनं भावेक्तः
१७ इति श्रीवा० उ० षड्विंशः सर्गः २६ शुक्रोपदिष्टमार्गेण सर्वं निम्नत्रातोबले चित्पूर्णानंदविश्रामाया विरंस्थितिरिहोच्यते सुरासुरसभासुज्ये

ष्ठे प्रेंद्राग्रस्य तमे जो चिति प्रश्नास्य श्रावसिष्ठनिज्याहेन्नाः १

१२२

यच्चिंतयामास तदाह युक्तमित्यादिना २३ युक्ततामुपपादयति अयमादित्य इत्यादिना चेत्यते संज्ञायते तमोघटदीपादिवा त्वत्ततयाय
दिन प्रकाश्यत इत्यर्थः भेदः व्याहन्ति विच्छित्तिर्वैधर्म्यं च ४ भूमित्वं जलादिव्यावृत्तरूपं किं एवमग्रेऽपि सर्वत्र इवशब्दो वाक्यालंकारार्थः
भव्यतां निरूढतां गतं प्राप्तं ५ शैलेषु पिंडमेव शैलं इति यदि न चेत्यंते इत्यर्थाज्जृम्भते ६ जगत्क्रियावन्मूर्तं द्रव्यं न भस्त्वमूर्तं ७ भूतेषु पृत्कुभौ
तिके ग्राहकाय इति पर्वताकारः स्थूल इति यावत् ८ स्वंभस्त्वं असद्भावात्तद्विलक्षणाः संतः भवाल्छिनिस्तदुभयसंवलनात्कादाचित्कीस

युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगत्त्रयं चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया २ सबाह्याभ्यंतरं सर्वं चिदेव परमार्थतः आस्ति चिद्व्यति
रेकेण नेह किंचन कुत्रचित् ३ अयमादित्य इत्येकेन चितायदि चेत्यते तदर्कतमसोर्भेदः क इहैवोपलभ्यते ४ इयं भूरिति भूरेषा चिताय
दि न चेत्यते भूमेः किं नाम भूमित्वं तद्व्यपेभव्यतां गतं ५ इमा दिशो दिश इति चेत्यं तेन चितायदि तत्किं नाम दिशां दिक्त्वं शैलानां चापि का
द्रिता ६ इदं जगज्जगदिति चितायदि न चेत्यते तत्किं जगत्त्वं जगतो नभस्त्वं नभसोऽथवा किं ७ कयायं पर्वताकारश्चितायदि न चेत्यते तत्किं नाम
शरीरत्वं शरीरस्य शरीरिणां ८ चिदिंद्रियाणि चित्कायश्चिन्मनाः चित्तदेषणा चिदंतश्चिद्बहिश्चित्त्वं चिद्ज्ञावाश्चिद्ज्ञवाल्छितिः ९ चित्तैवेन
महं सर्वं स्पर्शनैषणापूर्वकं करोमि मात्रासंस्पर्शं शरीरेण न किंचन १० किमनेन शरीरेण काष्ठलोष्ठसमेन मे अशेषजगदेकात्मा चिदहं
चेतनात्मकः ११ अहं चिदंबरे भानावहं चिद्भूतपंजरे सुरासुरेषु चिदहं स्थावरेषु चरेषु च १२ ॥ त्ता ९ स्पर्शनैषणा भोगेच्छा तत्पूर्वकं मात्राणां श

ब्दादिविषयाणां संस्पर्शं भोगं शरीरेणेति अचेतनस्य भोक्तृत्वायोगादिति भावः १० यदि शरीरेण न किंचन तर्हि शरीराभिमानो वृथैवेति त्याज्य
एवेत्याह किमनेनेति तत्त्यागे निरुपाधिचितो भेदकाभावात्सर्वचिदेकात्म्यसिद्धिरपरो लाभ इत्याशयेनाह अशेषेति चेतनात्मक इति चेन
नाचित्तदात्मकत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति हेतुप्रदर्शनार्थं ११ अंबरे आकाशे भानौ सूर्यादितेजसि भूतपंजरे अवान्तिष्टभूतत्रये सुरासु
रादिस्थावरजंगमदेहेषु चयावित्सा अहमेवमेवाहमिति वार्थः १२

एवंसर्वचिदेकाभेदप्रत्ययानांपृथगनवशेषाद्व्याघाताद्द्वित्वस्यासंभवाच्छत्रुमित्रादिकल्पनापिदूरनिरस्तेत्याहचिदस्तीति १३ अस्तुवारे
हाद्दैतंतथाप्यसंगपूर्णचिन्मात्ररूपस्यममनत्वस्याकापिक्षतिरस्तीत्याहबलिनाम्न इति १४ अस्तुवातच्चितएवछिन्नंतथापिछेद्यछेदना
दिभावाभावानांतज्जन्यरागद्वेषादीनांचचिदधीनकल्पनत्वेनचिद्व्यतिरेकान्नचित्प्रतिकूलंकिंचिदापन्नामित्याशयेनाहचितेति १५ १६
१७ प्रतिकूलाप्रसिद्धेश्चितोनित्यानुकूलप्रथमानतालक्षणाआनंदात्मतास्वतएवपरिशिष्यतइत्याशयेननित्यानंदमयात्मकइत्युक्तिः १८

चिदस्तीहाद्वितीयाहिकल्पनैवनविद्यते द्वित्वस्यासंभवाद्दत्रोकेकः शत्रुः कश्चवासुहृत् १३ बलिनाम्नः शरीरस्यछिन्नेशिरसिभासुरे
चितः किंतद्भवेच्छिन्नंसर्वलोकावपूरणात् १४ चितासंचेतितोद्वेषोद्वेषोभवतिनान्यथा तस्माद्वेषादयः सर्वेभावाभावाश्चिदात्म
काः १५ नचितोव्यतिरेकेणप्रविचार्योपिकिंचन आसाद्यतेकिलस्फारादस्मात्त्रिभुवनोदरात् १६ नद्वेषोस्तिनरागोस्तिनमनोनास्य
वृत्तयः चिन्मात्रस्यातिशुद्धस्यविकल्पकलनाकुतः १७ चिदहंसर्वगोव्यापीनित्यानंदमयात्मकः विकल्पकलनातीतोद्वितीयांशा
विवर्जितः १८ चितश्चिदितियन्नामनिर्नामायाः ननामतत् शाब्दात्मिकैषाचिच्छक्तिःपरिस्फुरतिसर्वगा १९ दृश्यदर्शननिर्मुक्तके
वलामलरूपवान् नित्योदितोनिराभासोद्रष्टास्मिपरमेश्वरः २० कल्पनाविकलाकारःकालकांतकलामयः आभासमात्रमुदितोनि
त्याभासविवर्जितः २१ भारूपैकस्वरूपेस्मिन्स्वरूपेणजपाम्यहं चेत्यरंजनरिक्तायविमुक्तायमहात्मने २२

जगद्रूपनामकल्पनावच्छितःस्वना
मकल्पनापिस्वविवर्तएवेत्याहचितइति सर्वगासर्वनामरूपकल्पनाधिष्ठानचिच्छक्तिरेवस्वनामशाब्दात्मिकेवपरिस्फुरतीत्यर्थः १९ एवंचको
हमितिप्रश्नोत्तरमपिस्वयमेवमयावगतमित्याहदृश्येति २० ईदृशोभारूपैकस्वरूपेअस्मिन्मायिनिसस्वात्माबभासविवर्जितःकेजलेअलकांत
तेकेशाग्रमिवप्रतिबिंबितचंद्रकलाप्रायःशुक्लपक्षकालेउपचयात्कांताःकालायस्यचंद्रस्यतत्प्रायोवास्वकल्पनारूपोविकलाकारःपरि
छिन्नजीवभावोपनतोदितःस आभासमात्रंभ्रांतिरेवनवास्तवइत्यर्थः २१ अतएवतंजीवभावंचरमसाक्षात्कारवृत्त्यातोद्धिनस्वरूपेणेवाहंजया

वा॰दी॰ प॰ ६

योगपयायुक्ताप्रत्यक्परामेदान्वययोगेनारखंडाभेदेनयुक्तायसाक्षात्कारयोग्यप्रामननिदिध्यासनयुक्तायुक्तायेति वामस्यं प्रत्यग्रूपायते
ब्रह्मणेनमोस्तु २३ २४ २५ वर्तमानविषयेसंवेदनंअसंवेद्यं अतीतानागतविषयेष्वपे अचेत्यंचेतनंउभयत्र चासुखादिवृत्तीनांस्मृत्यादिवृ
त्तीनांचप्रागभावे असंवेद्यमचेत्यमितिचविशेषणे २६ परिच्छेत्तुं देशतः कालतो वाद्यत्वेप्यवस्थापपितुं शक्ताः भावाभाववयोः प्रसुप्तसाक्षिप
रिच्छेद्यत्वादिनिभावः यद्विभूयाः नवयामियत्वे व्यवस्थापनंपरिच्छेदं ब्रूमः किंतुतत्वावधारणं तदनुकूलाश्च प्रमाणादयोजगद्भावस्तत्तः परि
छिंदंत्येवात्मानमितितत्राह अथचेतिप्रकारांतरद्योतनार्थोथितुशब्दः २७ एवंपरिच्छेदनंममयथाभिमतंसंमतमेव यतस्तेमत्स्वरूपपरिच्छेद

प्रत्यक्केतनरूपायस्वरूपायनमोस्तुते चिंतयेचेत्समुक्ताप्ययुक्तायुक्तायपयोग्यया २३ सर्वावभासदीपायमत्स्वमेवनमोस्तुते चेत्यनिर्मुक्तम
चिद्रूपंविश्वग्विश्वावपूरकं २४ संशांतसर्वसंवेद्यंसंविनात्रमहंमहत् आकाशादप्यनंतोहमप्यणोरणुरानतः २५ भासादयंति मामेताः सुख
दुःखदृग्दृश्यः संवेदनमसंवेद्यमचेत्यंचेतनंतत २६ नशक्तामांपरिच्छेत्तुंभावाभावाजगद्गताः अथचैतेजगद्भावाः परिच्छिंदंतुमामिमं
२७ यथाभिमांतमेवैतेमत्तोनव्यतिरेकिणः यदिस्वभावभूतेनवस्तुनावस्तुनीयते २८ क्षिप्यतेदीयतेवापितत्किंकस्याकिलक्षतिः सर्वदा
सर्वमेवाहंसर्वकृत्सर्वसंगतः २९ चेतसमस्म्यहमेवैतन्नाकिंचिदपिचोदितं किंसंकल्पविकल्पाभ्यांचिंतनं चिंदियमेकिका ३० संक्षोभयाम्यहं
तावदाभ्यामात्मनिपावने इतिसंचिंतयन्नेवबलिः परमकोविदः ३१

एवंभूतेश्चपरिच्छेदेवामहस्तगतस्यधनस्यदक्षिणहस्तेननयनेहरणेपरावृत्तस्यदानेवाहस्तद्वयाभिन्नस्यदेहात्मकस्यदेवदत्तस्ययथानधन
क्षतिस्तद्वन्नकाचित्क्षतिरित्याहयदीति २८ वस्तुतस्तुतत्वबोधात्पूर्वमपिजगत्त्वयमेवेति प्रागपिनकिंचिदुदितंक्षतंवेत्याशयेनाह सर्वदे
ति २९ अहमेकिकाचित्चिद्रूतस्यचममसंकल्पविकल्पाभ्यांकिंचितंउपचितमपचितंवा ३० अज्ञानात्संक्षोभयामितत्वबोधाच्छुद्धाभ्यामिदानिं
संचिंतयन्बलिः ॐकारात्स्थूलसूक्ष्मसंक्षोभाभ्यांत द्वीजाज्ञानेनचसंवलितंचैतन्यंबोधयदकारादिमात्रात्रयविहायपरंअर्द्धमात्रार्थंतु

त्मात्रेणमत्तोनव्यतिरेकिणोमदेकपरिशेषाः अहमेवसंपद्यंतइत्यर्थः

५६

३२ दूरे अस्तानि चेत्यचिंतकचिंतनानि येन त्रिपुरीमात्रत्यागोपलक्षणमेतत् तत्र हेतुः ध्यात्रिति ३३ ३४ उपलेसमुत्कीर्णः टंकच्छेदनिष्पादि
तः पुरुषइव बलिः प्रशामितैषणया अत एव परिपूर्णया अत एव विषयमननदोषदशाभिरुज्झितया एतया निर्मलब्रह्मभावप्राप्तिलक्षणयास
त्ताविधनं गतमेघं शारन्नभ इव अराजत ३५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उ० प्र० सप्तविंशतितमः सर्गः २७ निश्चेषं बलिमालोक्य विषयेभ्यः
नवैः स्मृतः शुक्रस्तच्छिनिमाख्यापनेषां शोकमिहाहरत् तस्य बलेर्गृहं आश्रयभूतं सौधं १ अनुचरानेव नामभिरुद्दिशति डिंभाद्याद्यानि

ॐ कणात् दूर्मात्रार्थं भावयन्मौनमास्थितः संशांतसर्वसंकल्पः प्रशांतकलनागणः ३२ निःशंकमपि दूरास्तचेत्यचिंतकचिंतनः ध्यातृध्येयध्यान
हीनो निर्मलाः शांतवासनः ३३ बभूवावातदीपाभोः बलिः प्राप्तमहापदः उपशांतमनास्तत्र रत्नवातायने बलिः ३४ अवसद्बहुकालं सस
मुत्कीर्णइवोपले प्रशामितैषणापापरिपूर्णयामननदोषदशोज्झिततयैतया बलिरराजत निर्मलसत्तयाविधनमच्छतपेवशारन्नभः ३५ मो

१०५७

क्षोपाये सूपशमप्रकरणे बलिविश्रांतिर्नामसर्गः २७ श्रीवसिष्ठउवाच अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा तद्गेहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारु
रुहुः क्षणात् १ डिंभाद्यामंत्रिणोधीराः सामंताकुमुदादयः करटाद्याश्ववराजानो वृत्राद्याबलिहारिणः २ हयग्रीवादयः सैन्याश्चक्रजाद्याश्च बां
धवाः लडुकाद्याश्चसुहृदो वह्नूकाद्याश्चलाजकाः ३ कुबेरयमशक्राद्याउपायनकराः सुराः यक्षविद्याधरानागाः सेवावसरकांक्षिणः ४ रंभा
तिलोत्तमाद्याश्च चामरिण्यो वरांगनाः सागराः सरितः शैलादिशश्च विदिशस्तथा ५ सेवार्थमाययुस्तस्य तं प्रदेशं तदा बलेः अन्येचबहवः सि
द्धास्त्रैलोक्योदरवासिनः ६ ध्यानमौनसमाधिस्थं चित्रार्पितमिवाचलं नमत्किरीटावलयो ददृशुर्बलिमादृताः ७ तं दृष्ट्वा प्रकृतकर्तव्यप्रणामा
स्तेमहासुराः विषादविस्मयानंदभयमंथरतां ययुः ८
द्रनाः २ ३ ४ दिशो विदिशश्च दिगाधिदेवतास्तास्वधिरूढाजनाश्च ५ सिद्धाः देवयोनिविशे
षाः ६ शिरोनमनान्नमंत्याः किरीटावलयो येषां आदृताः सादराः ७ कृतअवश्यकर्तव्यः प्रमाणो यैः सुहृदो विषादमंथरतां उदासीनाः विस्म
यमंथरतां नत्वविरक्ताः नंदमंथरतां अनभिज्ञोपजीविनस्तु भयमंथरतां ययुः अथवा प्राणसंशयाद्विषादमंथरतां सुखप्रसाददर्शनाद्वि
स्मयमंथरतां रोमांचाद्यानंदलिंगदर्शनादानंदमंथरतां विरमत्वान्नेत्राणां दर्शनात् भयमंथरतां ययुरित्यर्थः ८

वा॰टि॰ उप॰
५७

९ कल्पितं सप्तर्षिसभागतेनैव भार्गवेण योगबलाद्बलिसौधदेशे प्राप्तत्वेन कल्पितं १० ११ दूरत्वाद्बलेर्विश्रांतेरपि कल्पितत्वद्योतनार्थं १२ क्षिपन् प्रसारयन् अस्मिन्निंदिरावासभांतस्थान् दैत्यान् हसन् अनभिज्ञताख्यापनायोपहसन् १३ हे दैत्याः अयं बलिः स्वविचारणयैव संप्राप्तः विमलज्ञावासः सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मरूपेण तथाविधप्रतीयत तत् अतिमात्रं अतिशयोस्य सुखविश्रांतेरित्यर्थः १४ ततस्मादयमेवमेव समाहितस्तिष्ठन् निरतिशयानंदस्वात्मनिष्ठितिं चिरावस्थानमाप्नोतु १५ न वाचनीयः न संभाषणीयस्तूष्णीमासतेति यावत्

मंत्रिणः प्रविचार्यात्र किं प्राप्तमिति दानवाः भार्गवं चिंतयामासुर्गुरुं सर्वविदां वरं ९ चिंतनानंतरं दैत्या भार्गवं भास्करं वपुः ददृशुः कल्पितं प्राप्तं गंधर्वनगरं यथा १० पूज्यमानोसुरगणैर्निविष्टो गुरुविष्टरे ददर्श ध्यानसौनस्थं भार्गवो दानवेश्वरं ११ विश्रम्यत्क्षणमिव प्रेमवानवलोक्य च बलिं विचारयन्नष्टपापं परिक्षीणभवभ्रमं १२ देहरात्रिमशातैर्दंतदीप्तिभिः क्षीरसागरं क्षिपन्निव सभामाह हसन्वाक्यमिदं गुरुः १३ अतिमात्रमिदं दैत्याः स्वविचारणयैव तत् संप्राप्तविमलावासः सिद्धोयं भगवान्बलिः १४ अयं तदेवमेवेह तिष्ठन् दानवसत्तमाः स्वात्मनिष्ठितिमाप्नोतु पदं पद्मपत्ननामयं १५ श्रांतो विश्राममायातः क्षीणचित्तभवभ्रमः शांतसंसारनीहारो वाच्यनीयो न दानवाः १६ स्वएवालोक एतेन संप्राप्तोऽज्ञानसंकरे शांते त्वसंभ्रमे सौरो दिनेनेव करोत्करः १७ स्वयमेव हि कालेन प्रबोधमुपमेष्यति बीजकोशात्तत्त्वसंवित्सा सुप्तमूर्तिरिवांकुरः १८ कुरुध्वं स्वामिकार्याणि सर्वे दानवनायकाः बलिर्वर्षसहस्रेणासमाधेर्बोधमेष्यति १९ इत्युक्ते गुरुणा तत्र हर्षामर्षविषादजां दैत्याश्चिंतां जहुः शुक्रं मंजरीमिव पादपाः २०

५७

१६ अत्र भुवि रात्र्यंधकारनिद्रादिसंभ्रमे शांते सति दिनेन दिवसेन सौरः करोत्करः किरणसमूह इव एतेन बलिना अज्ञानसंकरे शांते सति स्वएवालोकः संप्राप्तः १७ बीजकोशाद्बीजपुटात् तत्त्वसंवित्ता मूर्छितावस्था प्रसुप्ता अंकुरादिभावप्रबोधेनेति यावत् १८ स्वामिकार्याणि राज्यतंत्राणि १९ दैत्यग्रहणं देवानामप्युपलक्षणं अत एव दुर्वृत्तरोहर्षजां हि षामर्षजां सुहृदुपजीविनश्च विषादजां चिंतां जहुः २० श्रीरा

प्राग्व्यवस्थया पूर्ववत्स्वराज्यतंत्रव्यवहारक्रमेण २१ आगंतुका नरनागादयस्तदा किंचक्रुस्तदाह नरा इति ययुरिति सर्वत्र संबध्यते
अद्रयः कुलाचलादिदेवताः दिक्पतयो दिक्पालाश्च स्वास्वादिश्रोपययुः वनेचराः ऋक्षवानरादियूथपतयः किष्किंधादिकंदरान् ययुः गग
नचरा गगरुडसंपातिजटायुःप्रभृतयः २२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे ऽष्टाविंशः सर्गः २८ जीवन्मुक्तस्य राज्यश्रीः पा
तालरोधनं बलेः रामाय बलिवृत्तपूर्णास्थितिश्चात्रोपदिश्यते वर्षसहस्रेणेति समाधेर्वर्षसहस्रेणासंततसंयोगादपवर्गेणतीया १ बले

वैरोचनिसभासंस्थां विधाय प्राग्व्यवस्थया स्वव्यापारपरास्तस्थुः सर्व एवं सुरास्ततः २१ नरा महीं महिपतयो रसातलं प्रहानभस्त्रिद
शगणाः त्रिविष्टपं दिक्षु दृष्यो दिक्पतयश्च कंदरान्वनेचरा गगने नचराचराश्चैवं ययुः २२ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे बलिसमाधा
नवर्णनं सर्गः २८ श्रीवसिष्ठ उवाच अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरसत्तमः देवदुंदुभिनिर्घोषैर्बुबुधे भगवान्बलिः १ बलौ प्रबुद्धे तत्
द्बालं विरेजे नगरं तदा वैरिंच इव सूर्यौघ उदिते कमलाकरः २ बलिः प्रबुद्ध एवासौ यावन्नायांति दानवाः तावत्संचिंतयामास स
माधिसदने क्षणं ३ अहो नु रम्या पदवी शीतला पारमार्थिकी अहमस्यां क्षणं स्थित्वा परां विश्रांतिमागतः ४ तदेतामेव पदवी
मवलंब्य करोम्यहं भवतीहोपभुक्ताभिः किं मे बाह्यविभूतिभिः ५ ऐं दैव एवापि बिंबेषु न तथानंदवीचयः तोषयंति यथांतर्मे सं
सिद्धिभवभूतयः ६ इति भूयोपि विश्रांतौ सेकुर्वाणं गलितं मनः बलिमावारयामासुर्दैत्याश्चं द्रुमिवांबुदाः ७ (रि दं बालं नगरं वैरिंचे

रायतनभूत गगने सूर्यौघे सूर्यकिरणप्रवाहे उदिते सति कमलाकरः पद्माकरवद्विकासश्रीमानित्यर्थः सूर्यौघे सूर्यौघे इति पाठयो
स्तु सर्वपदार्थजातं सर्गं वा ओघपतिसमर्थयतीति व्युत्पत्त्या सूर्य एवग्राह्यस्तस्मिन्नुदिते सतीत्यर्थः ओघसामर्थ्य इति धातोर्णपंताल्कर्मण्य
ण् २।३ समाधिसदने प्रागुक्तसमाधिसुखमग्नस्य दिव्यवर्षसहस्रमपि क्षणवत्कृतमिति क्षणं स्थित्वेत्युक्तिः ४ करोमि विश्रांतिमिति शेषः बाह्य
विभूतिभिरुपभुक्ताभिर्मे किं भवति न किंचिदीदृशी विश्रांतिसुखमित्यर्थः ५ तदेवाह ऐं दवेषिति संसिद्धिः समाधिपरिपाकस्तज्जा भू
तय आनंदाः एकस्मिन्नेव द्वयतया अपरिछेद्यत्वात् बहुत्वकल्पनया बहुवचनं ६ अवारमासुरागत्य परिवव्रुः ७

पुनःशब्दः पूर्वसमाधिसंकल्पपरावृत्तिद्योतनार्थः ८ अनुपादेयबुद्ध्या हि बाह्यार्थदर्शने मनस्तदभिपातित्वात्तद्रागितालक्षणं मलं याति नदर्शनमात्रेणेत्यर्थः ९ ननु मोक्षेच्छयास्य माधवलंबनियमोऽस्तु तत्राह मोक्षमिति तानेनंत्रैकालिके अविघातकार्यबाधे सति बंधस्य वादर्शनादिति भावः बालानां मूर्खाणां विडंबनाचेष्टानुकृतिः १० ११ संप्रसन्नपूर्णं पुंसं आत्मतत्त्वं दृष्ट्वा स्वभावादेव बहिरण्यौदासीन्येनावलोकयत्सत् यद्यद्वस्तु प्रति आयाति तत् आयातु स्फुरतु नाम नैतावता मे ज्ञानामिव देहादिताद्यात्म्याध्यासात्तद्बुद्धिक्षेपप्रयुक्तो वृद्धिः।

नानालोकपुनर्दृष्टोऽनन्तभ्रमणमाकुलेक्षणः नेकुलाचलसंकाशोः परिवीतवपुस्त्विदं ८ चितः क्षीणविकल्पस्य किमुपादेयम। स्तिमे मनस्तदभिपातित्वाघातितद्रसतामलं ९ मोक्षमिच्छाम्यहं कस्माद्बद्धः केनास्मि वै पुरा अबद्धो मोक्षमिच्छामि किं यं बालविडंबना १० न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति मोरर्थमिक्षयमागतं किं मे ध्यानविलासेन किं चाध्यानेन मे भवेत् ११ ध्यानाध्यानभ्रमोत्सत्वापुंस्वस्वमवलोकयन् यदायातु तदायातु न मे वृद्धिर्नवाक्षयः १२ न ध्यानं नापि चाध्यानं न भोगान्नाप्यभोगितां अभिवांछामि तिष्ठामि सममेव गतज्वरः १२ न मे वांछा परे तत्त्वे न मे वांछा जगत्स्थितौ न मे ध्यानदृशा कार्यं न कार्यं विभवेन मे १३ नाहं मृतो न जीवामि न सन्नासन्न सत्समः नेदं मे नैव चान्यन्मे नमो मह्यमहं ब्रुवन् १४ इदमस्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यत्रतु संस्थितः नेह चास्तु जगद्राज्यं तिष्ठाम्यात्मनि शीतलः १५ किं मे ध्यानदृशा कार्यं किं राज्यविभवश्रिया यदायाति तदायातु नाहं किंचन मे क्वचित् १६ न किंचिदपि कर्तव्यं यदि नाम मयाधुना तत्कस्मान्न करोमीदं किंचित्प्रकृतकर्म वै १७ इति निर्णीय पूर्णात्मा बलिर्हरितवरांवरः दैत्यानालोकयामास पद्मानीव दिवाकरः १८

९ क्षयो ह्रासो येनानर्थः स्यादित्यर्थः अयं श्लोकः क्वचिदेवास्ति न सर्वत्र १२ १३ देहसंबंधाभावान्न मृतः प्राणासंबंधाभावान्न जीवामि सन्न असन्न सत्समः सन्मयप्रलब्धिकारः इदं देहभुवनादि अन्यद्देहांतरभुवनांतरादि १४ १५ १६ कर्तव्यं कर्तव्यत्वाख्यानिर्वर्तनीयं न तर्हि किंचित् अनाख्यितचेष्टासाध्यं प्रकृतं कर्म राज्यपरिपालनं किं कुतो न करोमि १७ १८

दृष्टिपातानां विभागेन तत्तदुचितवैचित्र्येण १९ ध्येयो वासनात्यागः प्राग्वर्णितस्तन्मयात्मना तद्विलासप्रचुरेण २० पूजा पाद्यार्घ्यादि उचितदानसंभावनादि सत्कारः संमाननमिति भेदः २१ २२ असौ बलिः सकलानां देवासुरादीनां शासने आज्ञापनविषये राज्ये वद्धधे राज्यंगायुभिर्वृद्धिं प्रापेत्यर्थः अथ कदाचन यत्नं प्रति अस्पमतिरिच्छा बभूव २३ महामखं अश्वमेधं २४ २५ भोग एकस्मिन्नेव आसक्तता लम्पणाय अतएव व्याख्याय कार्यं अवश्यकर्तव्यं शक्रसुकृतफलप्रदातं वेत्तीति कार्यवित् भिक्षणचातुर्यविद्या २६ बलेन मायाबलेन क्रममाणस्त्रो

दृष्टिपातविभागेन सर्वेषां दनुजन्मनां शिरःप्रणामाञ्जग्राह पुष्पामोदानिवानिलः १९ अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना मनसा सविकल्पेन राजकार्याणि संदधात् २० द्विजान्देवान्गुरूंश्चैव पूजयामास पूजया संमानयामास सुहृद्बंधुसामंतसज्जनान् २१ अर्थैनापूरयामास त्यानर्थिगणांस्तथा लालयामास विविचित्रविभवार्पणैः २२ इत्यसौ वद्धधे तस्मिन्राज्ये सकलशासने यत्ने प्रति बभूवास्य मतिरस्य कदाचन २३ तर्पिताशेषभुवनं देवर्षिगणपूजितं सहशुक्रादिभिर्मुख्यैः सचकार महामखं २४ बलिभोगभरस्यार्थ्यानेतिनिर्णीयमाधवः बलेरहितसिद्ध्यर्थं सिद्धिदस्तन्मखं ययौ २५ भोगैकलम्पणायेदं जगज्जंगलखंडकं दातुं व्याख्यायशक्रायवपोज्येष्ठायकार्यवित् २६ क्रममाणो बलेनात्र वंचयित्वा बलिं हरिः बबंध पातालतले भूगेहद्ववानरं २७ अद्यासौ संस्थितो राम पुनरिंद्रत्वहेतुना जीवन्मुक्तवपुः स्वस्थो निसंध्यानविषमधीः २८ पाताळकुहरे तिष्ठन्जीवन्मुक्तगतिर्बलिः आपदं संपदं दृष्ट्वा समये वसपत्रपति २९ नास्तमेति न चोदेति तत्सुखासुख दुःखयोः समास्थिरकरा चित्रलेख्यास्येव बलिर्यथा ३० आविर्भावतिरोभावसहस्राणां हजीवतां तन्मनश्चिरमालोक्य भोगेषु विरतिंगतं ३१

न लोकानि तिरोषः २७ अद्य अद्यापि असौ बलिः पाताले पुनरिंद्रत्वहेतुना प्रारब्धेनोपलक्षितः इति शेषः स्थितः ध्याने निर्विकल्पकसमाधौ विषण्णा गलिता धीर्यस्य २८ २९ समान्तरदया समयरहिता स्थिराः कराः मरीचयो यस्याः चित्रस्थलेन चित्रलेख्यातत्सं बांधिनी सूर्या बलिः सूर्यमंडलं यथा तयेत्यर्थः ३० जीवतां जीवनास्थावतां भोगलंपटानां विभवानां जन्मादीनां चाविर्भावतिरोभावसहस्राणि चिरं आलोक्य तस्य वै मनः विरतिं वैराग्यगतं ३१

३२ सुखदुःखयोरूहापोहयोरागमापायोः सहस्राणिभावाभावयोः संपद्विपदोः शतानिच सहस्रशतशब्दोऽसंख्येयपरो ३३ सप्तपातालानां मध्येरसातलाख्येपातालकोटरे यावद्विपत्स्थपांस्थितः ३४ अनुशासंस्वामिभावेन अतःप्राप्यं भविष्यतीत्यर्थः ३५ ३६ उदितानुशयः संतुष्टचित्तः संप्राप्तं प्रारब्धोपनीतं आहरन्नुपभुंजानः ३७ बलिचरित्रमुपसंहृत्यतं रामायोपदिशतिबलेरित्यादिना अभ्युदितः जीवन्मुक्तअभ्युदयवान् ३८ प्रविवेकेनस्वविचारेण ३९ द्वेचाष्टौचदशकोटीरितियावत् ४० अवश्यं वैरस्यंदुःखपर्यवसानंयस्य अवैरस्यं निर्दुःखं ४१ कांत

दशकोटीश्चवर्षाणामनुशास्यजगत्त्रयं अंतेविरक्ततांप्राप्तमुपशांतंबलेर्मनः ३२ ऊहापोहसहस्राणिभावाभावशतानिच बलिना परीदृष्टानि कसमाश्वासमेत्यसौ ३३ भोगाभिलाषंसंत्यज्य बलिः संपूर्णमानसः आत्मारामस्थितोनित्यंमध्येपातालकोटरे ३४ पुनरेते नबलिनाजगदिंद्रतयाखिलं अनुशास्यमिदंरामबहून्वर्षगणानिह ३५ नतस्येंद्रपदप्राप्त्यातुष्टिःसमुपजायते नतस्यतत्पदभ्रंशादुद्वेगउपजायते ३६ समःसर्वेषुभावेषुसर्वदैवोदिताशयः संप्राप्तमाहरन्स्वस्थआकाशइवतिष्ठति ३७ बलेर्विदितानसंप्राप्तिरेषानेकार्थितामया एतादृशीमवष्टभ्यत्वमप्यभ्युदितोभव ३८ बलिवत्प्रविवेकेननित्योहमितिनिश्चयात् पदमासादयाद्वैतंपौरुषेणैवराघव ३९ द्वेचाष्टौचैववर्षाणांकोटीर्भुक्त्वाजगत्त्रयं अंतेवैरस्यमापन्नोबलिरप्यसुरोत्तमः ४० तस्मादवश्यवैरस्यंभोगाभोगमरिंदम संत्यज्यसत्यमानंदम वैरस्यपदंव्रज ४१ इमाहृद्यपदृशोरमनानाकारविकारदाः नेहकांततयाज्ञेयादूराच्छैलशिलाइव ४२ धीमानमिहामुत्रलुठितंलोकवृत्तिषु संस्थापयनिबध्नीतच्चेतोहृदयकोटरे ४३ चिदादित्योभवानेवसर्वत्रजगतिस्थितः कःपरस्तेकआत्मीयःपरिस्वलसिकिंमुधा ४४

तयारम्यतया तत्रदूरस्थाःपर्वतारम्याइतिप्रसिद्धंदृष्टांतमाह दूरादिति ४२ इहऐहिकभोगेषु अमुत्रपारलौकिकभोगेषुधावमानंलोकवृत्तिषुपामरचेष्टासुलुठितंप्रवृत्तं ४३ ननुशत्रुमित्रयोःकथंसमेदृष्टिःस्यात्तत्राह चिदादित्यइति आदित्यइवसर्वावभासिकाचित्सचिदादित्यः तथाचत्वमेवशत्रुदेहादावपिप्रकाशकआत्मेतिनवैषम्येहेतुरस्तीतिभावः ४४

ननुजीवस्यममकथमीश्वरात्मसमदर्शनंतत्राहत्वमिति जडवैषम्यमप्यानंत्येनैवनाशंकामित्याशयेनाह त्वंपदार्थज्ञानाकारैरिति ५५
तत्संभावनार्थमाहत्वयीति ५६ कालकृतवैषम्याण्यपिपरिहर्तुमाह नजायसेइति ५७ तस्मात्त्वद्दृष्टेर्जन्मादिरोगाणांप्राबल्यंतस्मात्प
स्यषांदौर्बल्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्ष्येत्यर्थः भोगानांतस्मामुत्सृज्यभोक्ताभोगसाक्षिचिन्मात्रमेवभव ५८ त्वदीयचिद्बलादे
वजगत्सिद्धमित्याहत्वयीति ५९ शुद्धचित्तःप्रबुद्धचित्त ६० यद्यशुद्धचित्तोसितथापितच्छुद्ध्येकर्मादुपायंशृण्वित्याहपूर्वमिति यद्य

त्वमनंतोमहाबाहोत्वमाद्यःपुरुषोत्तमः त्वंपदार्थज्ञानाकारैःपरिस्फूर्जसिचिद्वपुः ५५ त्वयिसर्वमिदंप्रोतंजगत्स्थावरजंगमं बोधेनि
त्यादितेशुद्धेसूत्रेमणिगणायथा ५६ नजायसेनम्रियसेत्वमजःपुरुषोविराट् चित्शुद्धाजन्ममरणभ्रांतयोमाभवंतुते ५७ सम
स्तजन्मरोगाणांप्रविचार्यबलाबलं तस्मात्सुत्सृज्यभोगानांभोक्तेवभवकेवलं ५८ त्वयिस्थितेजगन्नाथेचिदादित्येसदोदिते इदमा
भासतेसर्वंसंसारस्वप्नमंडनं ५९ माविषादंकृतामर्थंसुखदुःखेषणानते शुद्धचित्तोसिसर्वात्मासर्वबाह्यवभासकः ६० पूर्वमिष्ट
मनिष्टंत्वमनिष्टंचेष्टमित्यपि परिकल्प्यतदभ्यासात्तत्तापिपरित्यज ६१ इष्टानिष्टद्वयत्यागेसमतोदेतिशाश्वती तयाहृदयवर्तिन्या
पुनर्जंतुर्नजायते ६२ येषुयेषुप्रदेशेषुमनोमज्जतिबालवत् तेभ्यस्तेभ्यःसमाहृत्यतद्भूतत्वेनियोजयेत् ६३ एवमभ्यागतोभ्यासंमनो
मत्तमतंगजः निबध्यसर्वभावेनपरंश्रेयोधिगम्यते ६४ मात्वंशरीरयथार्थतैर्मिथ्यादृष्टिहताशयैः धूर्तैःसंकल्पविक्रीतैर्विमृष्टःसमंततो
व्रज ६५

दिष्टंमनःप्रियंतदनिष्टमनर्थसाधनंपश्चादनिष्टंअप्रियंमनसस्तपःक्लेशेंद्रियसंयमप्राणायामादितत्सर्वमिष्टंआवश्यकंममेतिप
रिकल्पससमभूमिकापरिपाकपर्यंतंतदभ्यासात्तज्जयेसतितत्तांकल्पनामपिततःपरित्यजेत्यर्थः ६१ तत्त्यागफलमाहइष्टेति हृदय
वर्तिन्याअभ्यासाद्धृदयेस्थिरीकृतया ६२ तत्वेनतदधिष्ठानचिन्मात्रेतथाचभगवताप्युक्तंयतोयतोनिश्चरतिमनश्चंचलमस्थिरं ततस्त
तोनियम्यैतदात्मन्येववशंनयेदिति ६३ सर्वभावेनसर्वप्रयत्नेनसर्वात्मभावेनचनिबध्यनिरुध्य ६४ शरीरमेवयथार्थंपरमार्थइतियेजा
नंतितैःभोगसंकल्पेभ्योविक्रीतैरिवतत्परवशैः ६५

वा॰ टी॰ पु॰
६०

पराधीनप्रज्ञानां स्वयंविचारासमर्थानां मौर्ख्यमेव महानर्थ इत्याह अकिंचनादिति स्वस्यात्मतत्त्वस्यानिर्णीतो निर्णयविषये अकिंचना
त् विवेकवैराग्याद्युपायदरिद्रात् परेषां प्रतारकाणां मूर्खाणां चोक्तिषु अंधगोलांगूलन्यायेनावलंबमानात् ५६ एवं मौर्ख्यलक्षणायावि
वेकाद्धरणाय विवेकाभ्र ५७ मौर्ख्यनिरासहेतुर्विचारः स च बहुजन्मसंचितसुकृतपरिपाकजादात्मानुग्रहादेव भवतीत्याह आत्मनैवे
ति प्रयत्नेन श्रवणवैराग्यादिपुरुषप्रयत्नेन ५८ सत्यपि वैराग्यविचारश्रवणादौ बहिर्मुखदृष्टेस्तन्नानुदयात्प्रत्यग्दृष्टिरपि आवश्यका
स्मात्तद्द्वारेणाह वेदेति तथा चोक्तं वार्त्तिके अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः प्रत्यग्दृष्ट्या विमोक्षाय निबंधाय पराग्दृशामिति ५९ त
र्हि प्रत्यग्दृष्टिरेव कान्तानायास्तु किं गुरूपदेशेनेत्याशंक्याह मद्वचस्येवेति मदुपदेशे सत्येवेत्यर्थः बलवत्पित्रा शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं

अकिंचनात्त्वनिर्णीतोऽवलंबमानात्परोक्तिषु न मौर्ख्यादधिको लोके कश्चिदस्तीह दुःखदः ५६ त्वमेनं दृविवेकाभ्रमुदितं लब्ध्वा बरे विवे
कपवनेनाशु दूरं नय महाग्मते ५७ आत्मनैव प्रयत्नेन यावदात्मावलोकने न कृतोऽनुग्रहस्तावन्न विचारोदयो भवेत् ५८ वेदवेदांतशास्त्रा
र्थतर्कवृष्टिभिरप्ययं नात्मा प्रकटतामेति यावन्न स्वमवेक्षितं ५९ त्वमात्मन्यात्मनाराम प्रसादे समवस्थितः प्राप्तोऽसि विततं बोधं मद्वच
स्येव बुध्यसे ६० विकल्पांशविहीनस्य तवैषा विद्धि स्वतः गृहीता विततव्याप्तिर्मद्वत्परमात्मनः ६१ विलीनसर्वसंकल्पः शांतसंदे
हविभ्रमः क्षीणकौतुकनीहारो जातोऽसि विगतज्वरः ६२ यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा पिबसि विस्मयमेषि विवर्द्धसे तदपि ते न तदास्तु
यदा मुने विगतबोधकलंकविशंकितः ६३

॥ पंचेत्त इति स्पष्टा गुरुशास्त्रोक्तिसंवादे सत्येव स्वप्रत्यये विश्वासात्सदृढबोधसिद्धिरितियोत
नायैवकारः ६० अमुमेवार्थं स्पष्टमाह च विकल्पेति संदेहादिचित्तविकल्पैरविषयीकृतस्येत्यर्थः विततव्याप्तिस्त्रैधापरिच्छिन्नता ६१
कौतुकं बाह्यार्थचमत्कारकृतं हृल्लमात्मेनलजिज्ञासाकृतं हलं च स एव नीहारोऽवृतपायः ६२ हे मुने मननशील राम त्वं यदा विगतो बाध
स्य बाधकरस्स्यात्मतत्त्वस्य कलंक आवरणविशंकितं तावि शेषपश्य यस्य तथाविधोऽभविष्यसि तदा ते यदं प्राप्तं तदानंतसाधनं च विचारगु
रुशास्त्रोपदेशाद्युपगच्छसि मोक्षार्थं स्वीकरोषि यच्च विवेकवैराग्यादि पासि यत्नेन रक्षसि यच्च आलस्यप्रमादादिदोषजातं निहंसि यत्नेन जे
यसि यच्च समाधिसुखामृतं पिबसि यच्चोत्तरभूमिकाधिरोहणेन विस्मयस्य पदं सत्सभूमिकाविश्रांत्या पूर्वपूर्वावस्थाधिकसुखोत्कर्षी

इति श्रीवासि॰ प्र॰ उपशमप्रकरणे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ ~~लिसम्पचं वनानि विद्युल्लताजालानि भासुराणि हि जानीहि तानां मंडला~~
~~निवस्य दिक्प्रोन्नतकलात् इत्याह दिक्कोटरेषु कुंतलकुड्मलानि यस्य २६ समस्तानां कुलशैलेन्द्राणां पिंडपोरंडपिंडाकारसंस्था~~
~~नविबोद्धव्यं भीषणं दुरंतं यस्य सोर्णुभाप्यमाधूतैः परिक्तनिर्विर्धूतं भवन एकस्फुरत्वं तन्निर्दीर्यमाणं शतमंडलस्वर्परं यस्य २५ वसनेन~~
~~उदरानिलैः श्वासवातैरुत्सारिताः पर्वता यस्य २६ २७ कुलाचलैरुत्पातैर्महाकुड्मलस्य घटमायांस्च नामामिव उद्धृतानि कुकानि~~
हिरण्यकशिपोर्वीर्यं प्रह्लादादिसुतोद्भवः नरसिंहेन वधः शोको दैर्घ्यं देहिकमुच्यते इत्थं केवलकाकतालीयन्यायप्रवृत्तात्स्वविचाराल्ला
भाचार्योपदेशानुग्रहीतुस्तानोदयक्रमो निरूपितः इदानीमुपासितेश्वरानुग्रहजन्याद्विचाराज्ज्ञानोदयप्रकारं वर्णयितुं प्राह्लादोपाख्या

यो॰ उप॰ सर्गः ३० श्रीवसिष्ठ उवाच अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमक्रमे शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा १ आसीत्पातालकुहरे विद्रावितसुरा
सुरः हिरण्यकशिपुर्नाम नारायणपराक्रमः २ आक्रांतभुवनाभोगः स हि हारहरेर्जगत् षट्पदस्पष्टहस्तंत्रं राजहंस इवांबुजं ३ चकारा
गतं राज्यं समाक्रांतसुरासुरः दंतीनिरस्तहंसौघो नलिन्यामलिनामिव ४ अथासावसुराधीशः कुर्वंस्त्रिभुवनेशतां कालेन सुषुवे पुत्रान्नंकु
रानिव माधवः ५ ते वर्द्धिताश्चिरेणैव तेजस्स्फूर्जितबालकाः दृशार्कांशुजालानीव व्योमाक्रांतिविलासिनः ६

१ नमाचिरव्यासुर्वसिष्ठस्तज्ज्ञवणे
राममवधापयति अथेति विज्ञानस्याभिगमे आभिमुख्येन प्राप्तो निःश्रेयस इह प्राप्तो विति यावत् तथा च भगवते वोक्तं जरामरणमोक्षाय मा
माश्रित्य यतंति ये ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमिति १ नारायणस्य पराक्रम इव पराक्रमोऽस्य पूर्वपदलक्षणया वर्तते उद्भुसुखः स्वरसुख इस्तत्रोष्ट्रशाब्दस्त
न्मुखसदृशार्थ इवेति बोधयंस्तार्थ इति मध्यमपदलोपी वा बहुव्रीहिः २ नारायणपराक्रमत्वोपपादकं विशेषणं आक्रांतभुवनाभोग इति
भुवनपदेन त्रीण्येव भुवनानि गृह्यन्ते स हि हिरण्यकशिपुर्हरेर्हरिदुर्दण्डस्य जगत् त्रिभुवनैश्वर्यं जहार षट्पदस्पष्टार्थोऽत्र हस्तं प्रातर्विकासे
न हृहस्तत्रं अंबुजं राजहंस इव ३ सुरासुरराज्यस्तत्र दधिपातियरः नलिन्यां अलिनां भ्रमराणां राज्यं निरस्तहंसौघो दंती वेत्युपमानुरोधाज्ज
गदुद्वेजकता गम्यते ४ माधवो वसंतकालः ५ तेजस्स्फूर्जिताः वयसा बालकाः दृशासंख्यानि अर्कस्यांशुजालानीव व्योमाक्रांति एकाराम्या

वा॰ १ उपा॰
६१

तेषांमध्ये प्रल्हादनामा प्रधानात्मा युवराजो बभूव हे त्यैतिह्ये ७ ८ त्रीणि गौरोपलक्षितमुखाश्रितानि मद्धारयस्य तथाविधोयं इभस्तद्
त् यद्यपि ससमदस्थानानि प्रसिद्धानि तथापि प्राधान्यात्त्रीण्युपात्तानि उक्तास्त्रिगंडगलितोयोगजः षष्टिहायनइत्यभियुक्तवचनात् ष
ष्टिहायनेभवेदिति वा ९ विकासिना विजृंभमाणेन आक्रांति रास्कंदनं तत्प्रयुक्तेन तापेन पीडनेन नवया तरुणया नितांभिनवया चक्र
राश्रिया किरणकांत्या करग्रहणप्रयुक्तसंपदा च १० तेन आक्रांतितापेन ११ पौनःपुन्येन पुनःपुनर्भावेन कृतां दुष्क्रियां अपराधं १२ ततस्त
दनंतरं माधवः प्रलयपर्यस्तेत्यादि विशेषणविशिष्टनारसिंहं वपुः कृत्वा महासुरं हिरण्यकशिपुं अहन् इति सप्तमेन संबंधः प्रलयेपर्यस्त

प्रल्हादनामा बलवान् प्रधानात्मा बभूव ह तेषां मध्ये महार्हाणां मणिनामिव कौस्तुभः ७ तेनाराजत पुत्रेण हिरण्यकशिपुर्भृशं सर्वसौंद
र्ययुक्तेन वसंतेनेव वत्सरः ८ अथ पुत्रसहायोसौ बलकोशसमन्वितः आजगाम मदं दैत्यस्त्रिगंडगलितं भवेत् ९ ततापाक्रांतितापेन
त्रिजगंति विकासिना कल्पांतसूर्यगणवन्नवयैव कराश्रिया १० अविषंतास्य तेनाथ सुरेंद्रप्रमुखाः सुराः दुर्विलासविलोलस्य बालस्ये
व स्वबांधवाः ११ प्रार्थयांचक्रिरे याजं दैत्येंद्रेभपतेर्वधे नसमं तेमहांतोपि पौनःपुन्येन दुःक्रियां १२ ततः प्रलयपर्यस्तजगद्दुर्घरस्तं
भितं दिगंतदिग्दानप्रख्यनखवज्रादिजृंभितं १३ स्फिराविद्युल्लताजालभास्करद्विजमंडलं दशदिक्कोटरस्फूर्जत्ज्वलज्ज्वलनकुंडलं १४
समस्तकुलशैलेंद्रपिंडिपीठाद्भुतोदरं दोर्दुमाधूतनिर्धूतस्फुरद्ब्रह्मांडखर्परं १५ वदनोदरनिष्क्रांतवातोत्सारितपर्वतं त्रिजगद्दहनोद्यु
क्तकोपकल्पाग्निगर्वितं १६ जगदिघर्घरंधनलजृंभितं गात्रविनमनं यस्य तत् दिगंतदिग्दानप्रख्यैर्नखैर्वज्रादिभिर्विजृंभितं यत्र १३ स्फि
राण्यचंचलानि विद्युल्लताजालानीव भासुराणि द्विजानां दंतानां मंडलानि यस्य दिक्श्रोत्रकलात् दशसु दिक्कोटरेषु स्फूर्जंत्ज्वलज्ज्वलनाः
कुंडलानि व यस्य १४ समस्तानां कुलशैलेंद्राणां पिंडपीठं पिंडाकारसंस्थानमिवोद्भुरं भीषणं उदरं यस्य दोर्दुमाणामाधूतैः परिवर्त्तनैर्नि
र्धूतं भग्नं एकस्फुरत्संचलत् विदीर्यमाणं ब्रह्मांडखर्परं यस्य १५ वदनेन उदरान्निष्क्रांतैः श्वासवातैरुत्सारिताः पर्वता यस्य १६ क्षीरो

६१

१७ कुलाचलैरुत्तरौतैर्महाकुड्यसमघट्टनायांरचनायामिव उद्भटानि उद्युक्तानि दिक्तटानि यत्र सर्वावयवेभ्यो निष्क्रांतानि परिदितप्रास तोमराण्यायुधविशेषा यस्य १८ तथाविधं नारसिंहवपुः कृत्वेत्यर्थः अहन् हतवान् दुहं तैर्लडि तिपः हलो लोपे हल्ड्यादि लोपः लसत्कटक टारावमिति क्रियाविशेषणं तेन विदार्याहन्निति गम्यते तुरंगमस्यापि द्विपेन विदारणं युद्धेषु प्रसिद्धं १९ आसुरपौरपुरवासिजनस्य सर्वजंतुपुरो पकरणं वा ईक्षणं वन्हिभिर्नेत्रानलैः २० विस्फूर्जितस्य वृत्तघोरास्फोटैर्बाहुध्वनिभिः प्रलयपक्षे घनानां संवर्तमेघानामास्फोटैर्गर्जितैः ए

सटाविकटपीनांसस्पंदप्रेरितभास्करं रोमकूपलसद्वन्हिपुंजापिंजरपर्वतं १७ कुलाचलमहाकुड्यघट्टनोद्भटदिक्तटं सर्वावयवनिष्क्रांतप दितप्रासतोमरं १८ नारसिंहं वपुः कृत्वा माधवो हन्महासुरं लसत्कटकटारावं तुरंगममिव द्विपः १९ पौरमासुरसुध्वांतैर्ददाहे सणव न्हिभिः ससर्व भूतं कल्पांते जगज्ज्वालमिवानलैः २० नृसिंहमारुते तस्मिन्भंगसंक्षोभमुपागते विस्फूर्जितघनास्फोटैरेकार्णववड्वा कुले २१ दुद्रुवुर्दानवौघास्ते दिग्ज्वलन्मशकाइव नृपायपुरद्रपतंगदीपाद्वगाललिषः २२ अथ विद्रुतदैतेंद्रदग्धांतःपुरमंडलं बभ्र वपाताललंकल्पक्षुब्धजगत्समं २३ अकालकल्पांतविधौ हत्वा रैसंशने विभौ कपियाते समाश्वस्तसुरसंरंभपूजिते २४ मत्तत्रिशस्ता दनुसुताः प्रह्लादपरिपालिताः दग्धं तं देशमाजग्मुः सरःशुष्कमिव डाजाः २५ तत्र काम्लोचितां कृत्वास्वनाम्नापरिदेवनां और्ध्वदैहिक सत्कारं चक्रुः प्रेतेषु बंधुषु २६ हतबंधुजनं दुष्टबंधु बांधवमंडलं शनैराश्वासयामासुर्मतनिष्टसकंजनं २७ ।

कार्णवे जलप्रलये २१ दिक्षु ज्वलंतो मशकाइव २२ कल्पेन प्रलयकालेन क्षुब्धं चूर्णितं यज्जगत्तत्समं २३ अकाले कल्पांतविधानसह शेऽपुद्धे दैत्यं हिरण्यकशिपुं हत्वा समाश्वस्तैः संरंभेणादरनिर्भरेण पूजिते विभौ नृसिंहे क्वापि वा धामगोचरे स्वपदे याते सति २४ अंडजाः पक्षिणः २५ स्वानां बांधवानां नाम्ना प्रयुक्तां परिदेवनां विलापं २६ दुष्टं दग्धं सप्राणं बंधूनां तद्बांधवानां च मंडलं समूहं २७

निरीहाश्चिंतयानिश्चेष्टाः अतएव चित्रार्पितोपमादुःखिताआकृततपो येषां ते प्रह्लादादयोसुरनायकाः दग्धादग्धपत्रशाखाद्रुमा इव नि
रस्तविकारं निश्चेष्टं आसन् स्थाणूनां वायुना चलनाभावः प्रसिद्धः २८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः
हरिविक्रमचिंतनं स्वजनक्षेमचिंतनं प्रह्लादस्य हरेर्भक्त्यागमावश्योपवर्ण्यते हृतावदानवा यास्मिंस्तथाविधे पातालकोटरे १ उपेतौ सु
पोपः सहायः तीक्ष्णाग्रः संपत्स्वबोधमक्षमोय एव असुरवृक्षाणां अंकुरप्रायस्तेजस्वी जायते तं तं दुंक्ते हरिपदस्पर्शागरवाम्लगपदेन व्या

चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरिहादीनाश्चायाः हिमहतांबुरुहोपमानाः शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते दग्धद्रुमा इव निरस्तविकार
मासन् २८ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे प्रह्लादपरिविश्रान्तौ हिरण्यकशिपुवधः सर्गः ३० श्रीवसिष्ठ उवाच अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा
हृतदानवे प्रह्लादश्चिंतयामास मोनी पातालकोटरे १ कोन्वस्माकमुपायः स्याद्य एवेहासुरांकुरः तीक्ष्णाग्रो जायते तं तं भुंक्ते शाखामृगो
हरिः २ न कदाचन पाताले दैत्याः दोर्दंडशालिनः स्थिराः बभूवुरुद्विग्नाः पश्चाद्वह्निमोचले ३ जलस्त्रोतस्तनत्रपति भासुराकारघर्घराः
क्षणप्रस्फुरितारंभास्तरंगा इव वारिधेः ४ सबाह्याभ्यंतरं कष्टं समग्रालोकहारिणः रिपवः प्रौढिमायाता अपूर्वतिमिरभ्रमाः ५ तमःप्र
पूर्णत्सृदयाः संकुचत्पत्रसंपदः सुहृदः खेदमायांति निशीथकमलाकराः ६ नातस्यमलिनेनूनं पादपीठोपमर्दकैः सुरैर्विषय आक्रांतो
मृगैरिव महावनं ७ निरुद्धमार्गनश्रीकादीनः प्रकटिताशयाः बांधवा न विराजंते पद्माः शुष्कस्रजा इव ८ स्थानं अंकुरविनाशकलोपादा

नार्थमाधिक्षेपार्थं च २ उद्विग्नाः अंकुरिताः वीर्यविकारिताश्च ३ नत्रपंत्यसुरा इत्यनुषज्यते ४ कष्टमिति खेदे आलोकं तद् इत्यालोकाबाह्यराज्या
दिसंपदः आभ्यंतराः उत्साहहर्षप्रसादसुखविश्रांत्यादिसंपदस्त्व तएव आलोकाः प्रकाशाः तेषां हारिणो पहरणशीलाः अतएव अपूर्वास्तिमि
रभ्रमो येषु तथाविधा रिपवो देवाः प्रौढिमुत्कर्षं ५ तमसा कृत्स्नमलांधकारेण प्रपूर्णत्सृदयाः संकुचंत्यः पत्रलक्ष्मीरूपाः संपदो येषां तथाविधाः
सुहृल्लक्षणाः निशीथकमलाकराः ६ मलिनैर्द्वेषकलुषैस्तात तस्य प्रणामकाले पादपीठोपमर्दकैः सुरैः विषयः देशः आक्रांतो नूनं इति वि

प्राक्मरकतस्य प्रभा इव सांप्रतं यवानां न
अविरतैरनिलैरुत्पातवातैः कीर्यमाणाः भस्मलक्षणा नीहाराः प्राक्तनधूपधूमभरा इव स्फुरंति ८ प्राक्मरकतस्य प्रभा इव सांप्रतं यवानां न
वांकुरा जाताः ९ त्रिलोक्याः नाभिनलिनी मेरुस्तदुपमर्दे मत्तेभभूता अपि दानवः प्रागेवाड्ववदैन्यमायाताः किमित्याक्षेपे असाध्यं नास्ती
त्यर्थः ११ वध्वः दैत्यसीमंतिन्यस्त्रस्यंति त्रुट्यंति १३ रत्नमयाः गुलुछकास्तबकायेषां तथाविधा द्रुमा दिव्यवृक्षाः १३ दिव्यान्यंबराणि येषु तथा
स्फुरंत्यसुरवीराणां गृहेष्वविरतानिलैः धूसरा भस्मनीहारा धूपधूमभरा इव ९ दृतद्वारकपाटासु दैत्यांतःपुरभित्तिषु प्रभा मरकतस्येव
जाता नवयवांकुराः १० त्रिलोकीनाभिनलिनीमत्तेभा दानवा अपि दैववदैन्यमायाताः किमसाध्यमहो विधेः ११ मनाक्कलतिपर्णेपि दृष्ट्वा
रिभयभीतयः वध्वस्त्रस्यंति विध्वस्ताम्लग्रोग्रामगता इव १२ आसुरीकर्णपूरार्थं फुल्लाः रत्नगुलुछकाः नरसिंहकरालूनाः स्थाणुतामा
गता द्रुमाः १३ दिव्यांबरलतापत्रा रत्नस्तबककंदुराः पुनरारोपिता स्तत्र नंदने कल्पपादपाः १४ पुरा त्वमरबंदीनामसुरैः संलक्तं मुखं अद्य
त्वसुरबंदीनां स्फुरैरालोकितं मुखं १५ मन्ये दानमहानद्यः सुरेभकटभित्तिषु प्रवृत्तास्ता भविष्यंति शैलसानुष्विवापगाः १६ अस्माकमिभ
गंडेषु दानदाहाविभूतयः लसंति मरुखंडेषु संस्थ श्वेकाविवधूलयः १७ विकसासितमंदारमकरंदारुणानिलाः ते मेरुशिखरास्तल्पादैत्यादु
र्लभतांगताः १८ सुरगंधर्वसुंदर्यो दानवांतःपुरोचिताः अद्य मे रोमाक्छितिं यान्तामंजर्य इव पादपे १९ कच्चं तातपुरंध्रीणां अश्रुप्रक्लांबुरुहश्रीनी
त रसा विलासाः सुरनारीभिर्नर्त्यैर्लास्यलीलया २० पूर्वं यैरेव मत्तात श्वामरैरुपवीजितः सहस्रनयनः सर्गकिष्टतैरेव वीज्यते २१ ॥ श्री ॥

विधाः लताः शाखाः पत्राणि च येषां रत्नस्तबकैः कंदुरः दंतुरः उन्नत उरन्नपुनरिप्सनेन पूर्वं ततः आनीता इति गम्यते १४ वंदीनां वंदीकृतस्त्रीणां सं
लक्तं संप्रशंसं दृष्टं १५ दानानि मधधारास्तल्लक्षणा महानद्यः मन्ये इति वितर्के १६ दानस्य मस्य पदाहस्तस्य युक्ता विभूतयो भस्मानि १७ वि
कासितानां सितमंदाराणां सपरागैर्मकरंदैररुणाः रंजिताः अंगस्पर्शिनः अनिला येषां अत एव मेरुशिखरे लुल्पाः १८ १९ लास्यलीलया न
त्यपुविडंबनलीलया २० २१

टी॰कुप॰
६३

अस्माकं महाप्रभावाणामपि दुःखापौरुषगतिः पराक्रमस्मरणमपि यस्य २२ तेन वयमिव संतप्यंते २३ शौरेर्हरेः शौर्यं पराक्रमस्तदेव पराक्रम
स्तदेव गिरेस्तस्य शौर्यशिखरस्याग्रं अग्रशिखरं तत्संश्रितेन आश्रिता श्रियः प्राप्तसंपदो देवाः गिरितरुशिखरसंश्रयाः शाखामृगा मर्कटाः श्व
नः कुक्कुरा गनिवासान्बलवतोऽपि समुपरुंधंति पातालेनियच्छंति २४ मंडनानां अलंकाराणामपि मंडनभूतमुखे पद्मे बाष्पं आस्रं तेन शौरि
शौर्येण हेतुना निलीनास्थितं अब्जिनीनां मुखभूते पद्मे हिममवस्थाय बिंदुर्यथा तद्वदित्यर्थः २५ अथ दिसुरविक्रमैः शीर्णैः विदारितैः मत

इयमस्माकमप्यापदागता दैन्यदायिनी तस्यैकस्य प्रसादेन दुःपौरुषगतेर्हरेः २२ तद्दोर्वनघनच्छायालब्धाविश्रांतयः सुराः न कदाचन तप्यं
ते हिमाद्रेरिव सानवः शौरेः शौर्याग्रशिखरसंश्रयेणाश्रितश्रियः अस्मान्समुपरुंधंति श्वानः शाखामृगा इव २४ तेनासुरपुरंध्रीणां नित्यं
मंडनमंडने मुखपद्मे स्थितं बाष्पमब्जिनीनां हिमं यथा २५ शीर्णभिन्नलुठद्भित्तिर्जगज्जरठमंडपः अयं नीलमणिस्तंभैस्तद्भुजैरेव धार्यते
२६ स धर्त्ता स्फारसैन्यस्य मग्नानां विपदार्णवे क्षीरोदोदरमग्नस्य मंदरस्येव कच्छपः २७ एते तातादयः सर्वे तेनैवासुरसत्तमाः पातिताः क्षुब्धक
ल्पांतवातेनेव कुलाचलाः २८ स एक एव संहारकर्मक्षमभुजानलः सुरसार्थगुरुः श्रीमान्विषमो मधुसूदनः २९ दैत्यदोर्दंडपरत्रोणस्तस्य
वीर्येण वीर्यवान् दानवान्बाधते शक्रो बालकानिव मर्कटः ३० दुर्जयः पुंडरीकाक्षः प्रविमुक्तायुधोऽपि सन् नास्त्रोशस्त्रास्त्रविच्छेदैर्वज्रसा
रो विदीर्यते ३१ अभ्यस्ता बहवस्तेन मिथः प्रेरितपर्वताः भीमाः समरसंरंभाः सममस्मत्पितामहैः ३२ अभ्यस्ता बहवस्तेन मिथः प्रेरितपर्व
ताः भीमाः समरसं

एवं लुठद्भित्तिः जगल्लक्षणो जरठमंडपो जीर्णालयः नीलमणिस्तंभप्रायैस्तस्य शौरेर्भुजैरेव धार्यते अवष्टभ्यते २६ क
च्छपः कच्छपावतारः स इव स शौरिः धर्त्ता धारयिता २७ २८ विषमः आक्रामितुमशक्य इति यावत् २९ दैत्यदोर्दंडेन परश्च प्रभूतस्य यथा महा
मर्कटवीर्यवान्मर्कटो बालकान्बाधते तद्वत् ३० शस्त्रास्त्रकृतैर्विच्छेदैः खंडनैः वज्रादपि सारः दृढतरः ३१ प्रेरिताः क्षिप्ताः पर्वता यत्र तथावि
धाः समरसंरंभाः युद्धकौशलविशेषाः अस्मत्पितामहैः समयुध्या अभ्यस्ताः शिक्षिताः इत्युत्प्रेक्षा ३२

६३

भयमेष्यति का कथा कः प्रसंग इत्यर्थः ३३ आक्रमणे वशीकरणे प्रतिक्रिया तत्कृतपीडाप्रतीकारः ३४ कुतो न विद्यते तत्राह सर्वात्मिनेति
इह जगति सर्वात्मना सर्ववस्तुस्वभावेन सर्वधिया सर्वबुद्धिभेदेन सर्वसंरंभं रंहसा सर्वक्रियायोगेन च चारणार्थिनां स एवं चारणं नान्यथा गति
रस्तीत्यर्थः ३५ ननु भेदशरणं किं न स्यात्तत्राह नेति ३६ इति निश्चित्य सर्वभावेन तत्प्रतिपत्तिं संकल्पयति अस्मादिति किं देशवस्तुभेदेन प्रपंच्य
सेनेत्याह सर्वदेशकालवस्तुष्वहं नारायणमयः ३७ निरंतरतत्प्रतिपत्तिधारणानुस्मरणजपसाधनं श्रोतं तन्मंत्रमनुस्मृत्य निरंतरं तज्जपं संक

तासु तास्वतिघोरासु विततास्वतिराजिषु यो न भीत इदानीं स भयमेष्यति का कथा ३३ उपायमेकमेवेमं हरेराक्रमणे स्फुरं मन्ये तद्व्य
तिरेकेण विद्यते न प्रतिक्रिया ३४ सर्वात्मिना सर्वधिया सर्वसंरंभरंहसा स एव शरणं देवो गतिरस्तीह नान्यथा न तस्माद्दाधिकः कः
श्चिदस्ति लोकत्रयांतरे प्रलयस्थितिसर्गाणां हरिः कारणं तां गतः ३६ अस्मान्निमेषादारभ्य नारायणमजं सदा संप्रसन्नोऽस्मि सर्व
त्र नारायणमयोऽस्म्यहं ३७ नमो नारायणायेति मंत्रः सर्वार्थसाधकः नापेति ममत्लक्लेशादाकाशादिव मारुतः ३८ हरिराशा हरि
र्व्योम हरिरुर्वी हरिर्जगत् अहं हरिरमेयात्मा जीतो विष्णुमयोऽस्म्यहं ३९ अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत् विष्णुर्भू
त्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ४० हरिः प्रह्लादनामायं मत्तो नान्यो हरिः पृथक् इति निश्चयवानंतर्व्यापको हं च सर्वतः ४१ अनं
तमिदमाकाशमापूर्य विततास्म्यतः कनकांगो ममांगानां मयमासनतां गतः ४२ (त्यतिनमो नारायणायेति सप्रणवोऽयं श्रुतेः शुद्धदशादा

वेव जपाहर्निनिरंतरमिति निष्प्रणवोपादानं ह्लेशादित्युक्तिर्मानसजपमुख्यताद्योतनार्था ३८ सर्वत्र नारायणमयोऽस्म्यहमित्युक्तं विषदयति
हरिरिति आशा दिशः विष्णुमयो भावेन विष्णुप्राप्तः स्त्रीमयो जाल्म इतिवद्भावनाकृततद्भावलक्षणे प्राचुर्ये मयट् ३९ किमर्थं कल्पयसि अ
विष्णुरिति न अविष्णुः पूजयेद्विष्णुं नाशिवः पूजयेच्छिवमिति विध्यनुरोधादित्यर्थः ४० यः हरिः स एव प्रह्लादनामा नान्यात्मेत्युक्ते स्यादिश्रुतेः
मत्तः प्रतीचश्चान्यो हरिः पृथक् आत्मांतरभूतो नास्ति ४१ इदानीं हरेर्बहिरायुधाभरणशरीरादीनि स्वात्मनः कल्पयति अनंतमित्यादि

टी॰ उप॰
६५

करार्णानूराखा स्वंगेषु एकविश्रांताः नित्यविश्रांताः सर्वे हि तपश्चक्रगदानंरकाद्यायुधलक्षणा विहंगमाः पक्षिणो येषां नखकांतिलक्षणमंजरी
भिः कीर्णाः अत एव महामरकतद्रुमभूताः ५३ मद्रुमंदारमदिग्धेअंसमंडले मूल प्रदेशौ येषां समुद्रमथनकाले मंदरेणाधृष्ट केयूरा ममहरे श्व
त्वार एते बाहव इति द्वयोरन्वयः ५४ ५५ हेलया अयत्नेनैव विलुब्धानि विलोभितानि श्रवणास्पृही कृतानि भुवनानि भुवनानि तत्स्छाजनाय

करप्रशाखैकविश्रांतसर्वहेतिविहंगमाः नखांशुमंजरीकीर्णा महामरकतद्रुमाः ५३ इमे ते मद्रुमंदारदाममदिग्धांसमंडलाः मंदराघृष्ट
केयूराश्चत्वारो मम बाहवः ५४ चलच्छ्रीकलापूर्वचारुचामरधारिणी इयं मे पार्श्वगा लक्ष्मीः क्षीरोदकुहरोत्थिता ५५ हेलाविलुब्ध
भुवना त्रैलोक्यतरुमंजरी इयं मे पार्श्वगा कीर्तिरचलामलभासिनी ५६ अनारतजगज्जालनवनिर्माणकारिणी इयं मे पार्श्वगा माया पार्श्वे
न्द्रजालविलासिनी ५७ इयं सा हेलयाक्रांतत्रैलोक्यतरुषंडिका जया स्फुरति मे पार्श्वे लता कल्पतरोरिव ५८ इमौ मे निस्त्रिंशौ तो स्मो देवो
श्रीतांशुभास्करौ प्रकटीकृतसंसारौ मुखमध्ये विलोचने ५९ मम पश्य समुत्पन्नपापापीनां भोधासुंदरी रूपामीकृतककुब्चक्रा देहदीप्तिर्वि
सर्पिणी ६० अयं मम करे शंखः पांचजन्यः स्फुरद्ध्वनिः मूर्तं रविमिव द्राक्षात्मा क्षीरोद इव संस्थितः ५१ अयं मे कर्णिकाकोशो निलीनभ्रम
षट्पदः पद्मः करतले श्रीमान्स्वनाडीकुहरोद्भवः ५२ इयं मे रत्नचित्रांगी सुमेरुशिखरोपमा हेमांगदा गदा गुर्वी दैत्यदानवमर्दिनी ५३ अ
यं मे भास्वराकार उग्रदंष्ट्रः सुदर्शनः ज्वालाजटिलपर्यंतः परिपाटलदिक्तटः ५४ इयं मे केतुमद्वह्निसुंदरो ज्वलितोऽसितः कुठारो दैत्यवृक्षा
णां नंदयन्नंदकस्थितः ५५ एषा अत एव त्रैलोक्यलक्षणतरोर्मंजरीव विराजमाना हरेः कीर्तिर्मूर्तिमती मे पार्श्वगा वर्तते ५६ पार्श्वगा पार्श्वां
तरे स्थिता ५७ जयानाम्नी लक्ष्मीसखी ५८ ५९ देहदीप्तिः शरीरकांतिः ६० क्षीरोद इव शुभ्र इति शेषः ५१ स्वस्य नाडीकुहरं नाभिस्तदुद्भ
वः तथा च नाभिपद्ममेव कदाचित्करेण धार्यते कदाचिन्नाभाविति गम्यते ५२ हेमांगदा हेमपिनद्धा गदा ५३ परितः पाटलावर्णानि दिक्तटा
नि यस्मात् अनेनासुररुधिररक्ततागम्यते ५४ केतुमान्धूमरेखावान्वह्निरिव सुंदरः अत एवासितः दैत्यवृक्षाणां कुठार इव छेत्ता रिवान्

६५

इंद्रकार्मुकमिवसुंदरंनानामणिचित्रं ५६ सांप्रतंआतानिचिरनष्टानिचिरजातवर्त्तमानानिचभविष्यतामप्युपलक्षणमेतत् ५७ इदानींहरे
विराड्रूपमपिस्वस्यैवेत्याहइमावितिमहीमेद्मौचरणावितन्वयःकुक्षयइति बहुत्वंदिग्बहुत्वादादितिःप्राग्गानितिवत् ५८ ५९ तार्णाःराज्ञा
यःश्रुक्षेतणाराज्ञ्यः ६० ६१ विरुद्धात्माद्विषन्एतियुद्धायगच्छतिपआगच्छतिसयतःस्वनाज्ञापैवागच्छतिनान्यत्रयागमनफलमित्यर्थः
६२ तेजसीस्थिते तेजोज्वालाप्रसरंसंरोद्धुंप्रशमयितुंसोढुंवा ६३ ६४ अजितोविश्वमुत्तराकृतिःपरमेनमहिम्नाप्रभावेणपरमार्थस्वभावेनच

इदंमेशरधाराणांपुष्करावर्त्तकोपमं शार्ङ्गंधनुरहींद्राभमिंद्रकार्मुकसुंदरं ५६ इमान्यहमनंतानिजगंतिजवरेचिरं विभर्मिजातनष्टानिव
र्त्तमानान्यनेकशः ५७ इमौमहामेचरणाविदंमेगगनंशिरः इदंवपुर्मेत्रिजगदिमेमेकुक्षयोदिशः ५८ साक्षादयमहंविष्णुर्नीलमेघोदरद्यु
तिः सुपर्णपर्वतारूढःशंखचक्रगदाधरः ५९ एतेमत्तःपलायंतेसमग्रादुष्टचेतसः तार्णास्तिरश्चसंचाराःपवनादिवराज्ञ्यः ६० अयंनी
लोत्पलश्यामःपीतवासागदाधरः लक्ष्मीवान्गरुडारूढःस्वयमेवाहमच्युतः ६१ कोमामेतिविरुद्धात्मात्रैलोक्यदहनंक्षमं स्वनाज्ञापत
तःशुष्कंकालाग्निंशलभोयथा ६२ इमेमेतेजसीस्थितिंममायत्ताःसुरासुराः नशक्नुवंतिसंरोद्धुंचस्सुमेंदाःप्रभाइव ६३ (अयंनीलोत्पलश्या
~~मःपीतवासागदाधरः लक्ष्मीवान्गरुडारूढःस्वयमेवाहमच्युतः ६१ कोमामेतिविरुद्धात्मात्रैलोक्यदहनंक्षमं स्वनाज्ञापतत्~~) इमंमामी
श्वरंविष्णुंबलेंद्राग्निहरादयः स्तुवंत्यनंतयावाचाविकुर्वक्रमसमुत्थया ६४ अयंविजंभितेश्वर्योजातोहमजिताकृतिः सर्वद्वंद्वपराती
तोमहिम्नापरमेणहि ६५ त्रिभुवनभुवनोदरैकमूर्त्तिप्रसभविभिन्नसमस्तदुष्टसत्वं घनगिरितृणकाननांतरस्थसकलभयापहरंवपुः
प्रणोमि ६६ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणप्रज्ञादनिर्वाणेनारायणकरणंनामसर्गः ३१ १२३६ (तोमहिमेतिश्रुतेः ६५ त्रिभुवनेभुवनत्रदर
यस्यातथाविधैकामूर्त्तिर्यस्यतंघनामेघाःगिरयस्तृणपर्णानिकाननानिचेतेतदादिसर्ववस्तूनांआंतरेआधिष्ठानभावेस्थितं अतएवतत्वतःसा
क्षात्कारमात्रेणसकलभयापहरंवैष्णवंवपुः विराड्रूपंपरब्रह्मात्मकंचाहमेवेतिप्रणोमीत्यर्थः ६६ इतिश्रीवासिष्ठता०उप० एकत्रिंशःसर्गः

विष्णोर्मानसपूजात्र बाह्यपूजा॰ सुरैः सह श्रुत्वा विस्मितदेवानां हरेः पृच्छा च वर्ण्यते स तनुं भावनया नारायणीं नारायणात्मिकां कृत्वा १ अ
स्मान्मया परिकल्पिता त्रिविधा देहसंवाद्य पुष्पैः अन्या परा समाधिरूपा अवराद्य हि देवता रूपा वा मा भूत् किंतु यमेवमद्भुपो विष्णुर्दयात्माणप्रवा
हेण पुष्पांजलिभावनया बहिरावितः सन्यावत्पूजाकालं अपरद्ववस्थितः कल्पतरु इत्यर्थः २ स कीदृशः तमाह वैनतेयेति द्वाभ्यां स्फुरत् क्रिया तत्ताने
छानुग्रहाख्यं शक्तिचतुष्टयं यस्य ३ कांतेन नंदके न खड्गेन नंदनः स्वजनानंदनः ४ परिवारैः संकर्षणप्रद्युम्नादिव्यूहैः पार्षदैश्च समन्वितं ५ महा

श्रीवसिष्ठ उवाच प्रह्लाद इति संचिंत्य कृत्वा नारायणीं तनुं पुनः संचिंतयामास पूजार्थं मकरद्विषं १ वपुषो वैष्णवादस्मान्मा भून्मूर्त्तिः परावरा
अयं प्राणप्रवाहेण बहिर्विष्णुः स्थितोपरः २ वैनतेयसमारूढः स्फुरच्छक्तिचतुष्टयः शंखचक्रगदापाणिः श्यामलांगश्चतुर्भुजः ३ चंद्रार्कन
यनः श्रीमान्कांतनंदकनंदनः पद्मपाणिर्विशालाक्षः शार्ङ्गधन्वा महाद्युतिः ४ तदेनं पूजयाम्याशु परिवारसमन्वितं सपर्ययामनोमय्यास
र्वसंभाररम्यया ५ तत एनं महादेवं पूजयिष्याम्यहं पुनः पूजया बाह्यसंभोगमहत्ताबहुरत्नया ६ प्रह्लाद इति संचिंत्य संभारभरभारिणा म
नसा पूजयामास माधवं कमलाधवं ७ रत्नौघपात्रपटलैश्चंदनादिविलेपनैः धूपैर्दीपैर्विचित्रैश्च नानाविभवभूषणैः ८ मंदारमालावलनैर्हैमा
ब्जपरलोत्करैः कल्पद्रुमलतागुच्छै रत्नस्तबककमंडलैः ९ पत्त्रैर्वैदूर्यदृक्षाणां नानाकुसुमदामभिः किंकिरातैर्बकैः कुंदैश्चंपकैरसितोत्पलैः
१० कल्हारैः कुमुदैः काशैः खर्जूरैश्चूतकिंशुकैः अशोकैर्मदनैर्बिल्वैः कर्णिकारैः किरातकैः ११ कदंबैर्बकुलैर्निंबैः सिंदुवारैः सयूथकैः पारीभद्रै
र्गुग्गुलिभिर्बिंदुकैः पुष्पकोत्करैः १२ प्रियंगुपटलैः पाटैः पाटलैर्धातुपाटलैः आम्रैराम्रातकैर्गव्यैर्हरीतकबिभीतकैः १३ शालताल तमालानां
लताकुसुमपल्लवैः कोमलैः कलिकाजालैः सहकारैः सकुंकुमैः १४ (देवं पूज्यं देवं स्वकुलदैवत शिवाभिन्नं वा बाह्यैः संभोगैः संभारैर्महत्ता विस्त

ताया ६ कमलालक्ष्मीस्तस्याः धवं पतिं ७ रत्नौघखचितानां पात्राणां पटलैः आतेरभिषेचवैरितिशेषः नानाविभवैर्भूषणैरलंकारैः ८ ९ किं
करातादयो यथायोगं पुष्पजातिभेदाबोध्याः १० ११ १२ १३ सकुंकुमैः काश्मीरद्रवाक्तैः १४

सर्वैर्धूपदीपनैवेद्यतांबूलदर्पणछत्रचामरनीराजनपुष्पांजलिप्रदक्षिणानमस्कारादिभिः सौंदर्ययुक्तैः संमानैरुपचारैः १५ जगतियेयेविभवाः
प्रसिद्धास्तैस्तैरुपकरणीकृतैर्भक्त्यायाभक्त्यापतिंजगत्पतिंस्वस्वामिनंवा १६ अथामानंसपूजानंतरं तस्मिन्नंतः पुरस्थितेदेवगृहे १७ अनेनमान
सपूजोक्तेनेवक्रमेण १८ १९ राजाहीतिराज्ञिधर्मिणीधर्मिष्ठाः पापेपापाः समेसमाः तद्धर्ममनुवर्तंतेयथाराजातथाप्रजान्यायादित्यर्थः वार्ता

केतकैः शतपत्रैश्चतथैलामंजरीगणैः सर्वसौंदर्यसंमानैः स्वपमात्मार्पणैरपि १५ हरिंपरमयाभक्त्याजगद्विभवभव्यया मनसापूज
यामासप्रल्हादांतःपुरेपतिं १६ अथदेवगृहेतस्मिन्बाह्यार्थैः परिपूर्णया पूजया पूजयामासदानवेशोजनार्दनं १७ सेहिर्द्वैरनेनै
वक्रमेणपरमेश्वरं पुनःपुनः पूजयित्वातुष्टिमान्दानवोभवत् १८ ततस्ततः प्रभृत्येवप्रल्हादः परमेश्वरं तथैवंप्रत्यहंभक्त्यापूजयामा
सपूर्णया १९ अथतस्मिन्पुरेदैत्यास्ततः प्रभृतिवैष्णवाः सर्वएवाभवन्भव्याराजास्याचारकारणं २० जगामवार्तागगनंदेवलोकमथा
रिहन् विष्णोर्द्वैषंपरित्यज्यभक्तादैत्याः स्थिराइति २१ देवाविस्मयमाजग्मुः शक्राद्याः समरुद्गणाः गृहीतावैष्णवीभक्तिर्दैत्यैः किमिति
राघव २२ क्षीरोदेभोगिभोगस्थंविबुधाः विस्मयाकुलाः जग्मुरंबरमुत्सृज्यहरिमाहवशालिनं २३ तत्रैनंदैत्यवृत्तांतंकथयामासुरस्य
ते पप्रच्छुश्चैनमासीनमपूर्वाश्चर्यविस्मयं २४ विबुधाऊचुः किमेतद्भगवन्दैत्याविरुद्धायेसदैवतं तेहितन्मयतांयातामायेयमितिभा
यते २५ क्वकिलास्यंतदुर्वृत्ताः दानवाद्दलिताद्रयः क्वपाश्चात्यमहाजन्मलभ्याभक्तिर्जनार्दने २६ प्राकृतोगुणवान्जातइत्येषाभगव
न्कथा अकालपुष्पमालेवसुखायोद्वेजनायच २७ नोपपन्नंहियद्यत्रतत्रतन्निविराजते मध्येकाचकलापस्यमहामूल्योमणिर्यथा २८

जगामचारुमुखादित्यर्थःद्भिम्पते २१ किंकस्मात्हेतोइति २२ अंबरंअमरावतीं २३ अस्यअस्मैहरये एनंहरिं २४ तेविरुद्धास्त्वांद्विषंतइतियावत्
तन्मयतांत्वन्मयतां २५ द्वेषाद्दलिताअद्रयस्त्वद्भक्तदेवमुन्यावासाःयैः २६ प्राकृतःपामरःएषाकथा औत्पातिकीअकालपुष्पमालेव २७ न
उपपन्नंयुक्तं २८ ७७

यो॰ उप॰
६६

ननु कथमपवर्गफलत्वाद्युष्मत्समदृशा एव ते इति चेद्गुणवैषम्यान्नेत्याशयेनाह यो य इति नाम सत्तामसी राजसो राजसी सात्विकस्तु सात्विकी संस्थितिं
मेनीतीति युक्तमित्यर्थः २९ वैसादृश्येन अनौचित्येन तथाच हरिणो कंठाग्रो दिवससधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखम्
नक्षरं स्वाकृतेः प्रभुर्दहनपरायणः सततदुर्गतिः सज्जनो नपांगणागतः खलोमनसि समस्तशल्यानि मे इति ३० क्रमो योग्यता तया संप्राप्तं ३१
हीनजातिस्तामसयोनिः ३२ कमलिनी पुरुषाणां तत्सायां तत्परभुविगता इति कथाय यथाश्रोत्सुखयाति तथाहे इन्द्रादितेः सुतः संततरा प्रिमा

यो यो याद्दग्गुणो जंतुः स्वां स्वामेवैति संस्थितिं सदृशो ग्रष्यजेषु श्वानमध्ये रमते क्वचित् २९ न तथा दुःखयं संगे मज्जंत्सो वत्रसत्वयः वैसा
दृश्येन संबद्धा यथैतावत्कदृष्टयः ३० यद्यत्क्रमसंप्राप्तमुपपन्नमनिंदितं तदेव राजते तत्र जले भोजनतुच्छले ३१ क्वाधमः प्राकृतारं
भो हीनकर्मरतिः सदा वराको दानवास्तुच्छजातिर्भक्तिः क्व वैष्णवी ३२ कमलिनीपरुषोखर भूगानासु खयर्तीहय थानदुराश्रया
दितिसुतोपि हि माधवभक्तिमानिति कथानतथेत्य सुखायनः ३३ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे विबुधवाक्यं नाम सर्गः ३२ श्रीवसि
ष्ठउवाच गर्जितमतिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृंदमिवांबुदः १ श्रीभगवानुवाच विबुधा मा विषण्णाः
स्थ प्रह्लादो भक्तिमानिति पाश्चात्यं जन्म तस्येदं मोक्षार्हो सावरिंदमाः २ अनंतरमेतेन गर्भतादनुजन्मना न कर्तव्याप्रसंगेन बीजे
नेवांकुरक्रिया ३ गुणवान्निर्गुणो जातः इत्यनर्थक्रमं विदुः निर्गुणो गुणवान्जातः इत्याहुः सिद्धिदं क्रमं ४ (धवो भक्तिमानिति दुराश्रया

अधमाश्रयविषयाकथापिनः तथैव न सुखाय सैषर्थः ३३ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्र॰ द्वात्रिंशः सर्गः ३२ हरिभक्ताथ देस
स्य विकारादि गुणोदयः हरिं प्रसन्नं दृष्ट्वा ग्रस्तवक्ष्ये वोपवर्ण्यते अनुचितदर्शनादति संरब्धं कुपितं अत एव गर्जितं प्रागुक्तं प्रकारेण उच्चै
राक्रुश्यप्रवृत्तं तं सुरलोकं माधव उवाचेत्यन्वयः १ स्वत एव बलिनोदैत्यस्य प्राह्लादस्य पापुपरस्तनाबलवत्तराभविष्यतीति कुतो न विषादस्तत्रा
ह मोक्षार्ह इति यतो मोक्षार्हस्ततो नवस्तु च्छं राज्यसुखं स वांछतीत्यर्थः २ एतेन तदनुजन्मना अतोऽस्माज्जन्मनन्तरं कालं गर्भतामातृगर्भे
वसतिर्नकर्तव्या ३ देवैरुक्तेन तस्य भगवद्भक्तानौचित्यदोषं परिहरति गुणवानिति जातः यैश्चेदिति शेषः अनर्थक्रमं अनर्थे पर्यवसितं पुरु

१२६९

६६

प्राल्हादी प्रह्लादसंबंधिनी मद्भक्त्यादिगुणिना वः असुखायन ५ तरोरुत्पन्नाः तापिछस्य नीलगुच्छं यथा तन्नता सुवीचिषु व्यवधाना दंतर्द्धानं याति तद्वत् ६ पूर्वमंबरादर्णवे पतितं कणजालं मंदरानिर्धूतादर्णवात्सु नरंबरमिव ७ स्निग्धत्वं सौहृदं यत्र यस्मिन्पुरुषे विषये वामहां तः स्वपूज्याः चित्रार्पादयो नोद्विग्नास्तत्र तास्मिन्बालानामपि मनो विश्वासवत्प्रसिद्धमित्यर्थः ८ ९ आनंदः यथा प्राप्ते न संतोषः १० लोकमहिषु जनाकीर्ण भूमिष्विव ११ लोकचर्यासु अशास्त्रीय लोकवृत्तेषु वृत्तपे दर्शनार्हे समाजोत्सवादि कौतुके १२ भोगरूपाणां रोगाणां विषयापथ्यसेवने

आत्मीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोपमाः प्रापते नासुखायैषा प्राल्हादीगुणिते हवः ५ श्रीवसिष्ठउवाच इत्युक्त्वा विबुधास्तत्र क्षीरोदार्णववीचिषु अंतर्द्धानं ययौ रेवस्तरुतापिछगुछवत् ६ सोपि संपूजितहरिः सुरौघो व्रजदंबरं पुनर्मंदरानिर्द्धूतात्कणजालमिवार्णवात् ७ प्रल्हादप्रतिगीर्वाणास्ततः स्निग्धत्वमाययुः महांतो यत्र नोद्विग्नास्तत्र विश्वासवन्मनः ८ प्रत्यहं पूजयामास देवदेवं जनार्द्दनं मनसा कर्मणा वाचा प्रल्हादो भक्तिमानिति ९ अथ पूजापरस्यास्य समवर्द्धत कालतः विवेकानंदवैराग्यविभवप्रमुखा गुणाः १० नाभ्यनंदत्स भोगपूगं स्त्रक्कमिवद्रुमं न चारमत कांतारमृगो लोकमहीष्विव ११ न रमे लोकचर्यासु शास्त्रार्थकथनादृते न जायते रतिस्तस्य रूपस्खलइवाब्जिनी १२ न विशश्राम चेतोस्य भोगरोगानुरंजने मुक्ताफलमसांश्लिष्टं मुक्ताफलइवामले १३ त्यक्तभोगादिकलनं विश्रांतिमनुपागतं चेतः केवलमस्यासीद्दोलायामिव योजितं १४ प्राक्क्रांदीतां छिंतिविष्णुर्देवः क्षीरोदमंदिरात् विवेदसर्वगतया धियापरमकांतया १५ अथ पातालमार्गेण विष्णुराल्हादितो ग्रतः पूजादेवगृहं तस्य प्रल्हादस्य समाययौ १६ ‹नानुकूलोचरणे असंश्लिष्टमग्रथितं अछि-द्रितं वा १३ कथं तर्हि चेत आसीत् तदाह त्यक्तेति दोलायां योजितमिव नैकतरभागविश्रांतमंतरालंबीत्यर्थः १४ परमकांतया स्वहृत्सत्वामिकायाधियाहानन्यानया विवेद विदितवान् १५ आह्लादितो भक्ताल्हादकर्त्ता एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रासु पजीवंतीति श्रुतेः तं सर्वानंदकर्त्ता पूजादेवगृहं गत्वा प्रल्हादस्याग्रतः समाययौ १६

भा॰टि॰नृ॰पू॰
६७

द्विगुणेनोपकरणेनोपचारेण द्विगुणया दीक्षया १७ पुष्टया हर्षोपचितया १८ त्रिभुवनस्य पद्मवनं सुरसितस्थितिसरदनुकूलमभिरामं कोऽसावाश्रयहं स्वा-
तात्रिभुवनस्य सुखेनैव पालनात् सकलस्य बाह्यस्याभ्यंतरस्य कलंकस्य तमसः हरं अपहर्तारं परं सूर्यचंद्राग्निवाक्करणप्रकाशेभ्यो प्युत्कृष्टं
स्वयंज्योतिः प्रकाशं नविद्यते ऽन्यच्छरणं येषां ते अशरणास्तेषां शरणं रक्षकं अविनाशित्वाच्छरण्यं शरण्यार्हं ईशं सर्वसंसारक्लेशसंपन्नं अतएव
रजसा अजं सत्वेनाच्युतं तमसा चेश्वरं सर्वदुःखहरत्वाद्धरिं त्वां प्रपद्ये इत्यर्थः १९ कुवलयदलेनोपमलेन नीलमणिना च सन्निकाशं समानकांतिं २०
अलिकलापमिव कोमलानि सुंदराण्यंगानि यस्य सितदलपंकजस्य पुंडरीकस्य कुड्मलमिव आभातीति सितदलपंकजकुड्मलाभः शंखो यस्य

वित्तायाभ्यागतं देवं पूजया द्विगुणेद्धया दैत्येंद्रः पुंडरीकाक्षमादरात्पर्यपूजयत् १७ पूजागृहगतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिं प्रल्हादः परमप्रीतो गि
रानुष्टावपुष्टया १८ प्रल्हाद उवाच त्रिभुवनभवनाभिरामकोशं सकलकलंकहरं परं प्रकाशं अशरणशरणं शरण्यमीशं हरिमजमच्युतमीश्व
रं प्रपद्ये १९ कुवलयदलनीलसन्निकाशं शरदमलांबरकोटरोपमानं भ्रमरतिमिरकज्जलांजनाभं सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये २० विमलम
लिकलापकोमलांगं सितदलपंकजकुड्मलाभशंखं श्रुतिरणितविरंचिचंचरीकं स्वहृदयपद्मदलाश्रयं प्रपद्ये २१ सितनखगणतारकाचकी
र्णं स्मितधवलाननपीवरेंदुबिंबं हृदयमणिमरीचिजालगंगं हरिशरदंबरमाततं प्रपद्ये २२ अविरलकृतसत्वसर्वलीनं सततमजातमव
र्द्धनं विशालं गुणशतजरसाभिजातदेहं तरुदलशायिनमर्भकं प्रपद्ये २३ (श्रुतयएवरणितानि गुंजारवा यस्य तथाभूतो विरंचिनामा चंचरी

कोनाभिपद्मभ्रमरो यस्य स्वानां स्वभक्तानां हृदयपद्मदलान्याश्रय आधारो यस्य तं २१ हरिं लक्षणं शरदंबरं शरत्कालाकाशं प्रपद्ये शरदंबरत्वोपपाद
नाय विशिनष्टि सितनखेत्यादि स्मितेन धवलं आननलक्षणं पीवरं पूर्णमिंदुबिंबं यस्य हृदयमणिः कौस्तुभस्तन्मरीचिजलान्येव गंगा मंदाकिनी यत्र
२२ अविरलानि निबिडान्यतास्तैः सर्वापि असंबाधं लीनानि विशायास्मिन् स्वयं तु सततं अजातं अनुत्पन्नं अतएव अवर्द्धनं वृध्यादिविकारशून्यं
तर्हि कथं तस्य देहित्वं तत्राह गुणेति सत्वादिमायागुणप्रयुक्तैर्गुणशतैरनंतकल्याणैर्जुरसः अतिचिरंतनः अभिजातः सुंदरो देहो यस्य तथा

६७

नवविकसितनाभिपद्मस्परेणुभिर्गौरीकृतं अर्थात् दुदुरदेदीप्यस्फुरितेनप्रकाशमानेनकमलायाललक्ष्म्याः वपुषाविभूषितंअंगंवक्षोयामोरुवयिसपरि
नद्यामसमयः सायंकालइवअरुणः रक्तचंदनकाश्मीरादिअंगरागोयस्य २४ कमलजोब्रह्मा। नलिन्याः जलेनावपूर्यतद्युतिजलावपूरस्तडागस्त
दूपंतद्दिप्रसिद्धानलिनीहृत्पद्ममितियावत् २५ त्रिभुवननलिन्याः सितेअरविंदे करेयस्यसूर्यस्यतथाभूतं अतएवतिमिरसमानस्यविमोहस्यदी
पश्रेष्ठंश्रेष्ठं किंभोतिकप्रकाशोसौनेत्याहस्फुरत्तरमितिस्फुरत्तरंनित्यप्रकाशं अतएवाजडंचिद्रूपमात्मतत्वं अतएवसाक्षात्कारमात्रेणजगतां

नवविकसितपद्मरेणुगौरस्फुरत्कमलावपुषाविभूषितांगं दिनद्याम समयारुणांगरागंकनकनिभांबरसुंदरंप्रपद्ये २४ दितिसुतनलिनी
तुषारपातंसुरनलिनीसततोदितार्कबिंबं कमलजनलिनीजलावपूरंहृद्दिनलिनीनिलयंविभुंप्रपद्ये २५ त्रिभुवननलिनीसितारविंदंति
मिरसमानविमोहदीपमग्र्यं स्फुरतरमजडंचिदात्मतत्वंजगदखिलार्तिहरंहरिंप्रपद्ये २६ श्रीवसिष्ठउवाच इतिगुणबकुलाभिर्वाग्भिर
भ्यर्चितोसौहरिरसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः जलदइवमयूरंप्रीतिमान्प्रीयमाणंकुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेंद्रं २७ मोक्षोपा

येषूपशमप्रकरणेनारायणागमनंनामसर्गः ३३ श्रीभगवानुवाच वरंगुणनिधेदैत्यकुलचूडामहामयो गृहाणाभिमतंभूयोजन्मदुःखो
पशांतये १ प्रल्हादउवाच सर्वसंकल्पफलदसर्वलोकांतरस्थित यदुदारतमंवेत्सितदेवादिशमेविभो २ श्रीभगवानुवाच सर्वसंभ्रम
संशांत्यैपरमायफलायच ब्रह्मविश्रांतिपर्यंतंविचारोस्तुतवानघ ३ ॥ जगद्गतजीवानामखिलार्तिहरं २६ इतिउक्तप्रकाराभिर्गुणैर्बकुला

भिः स्तुतिवाग्भिरभ्यर्चितः पूजितः श्रियानिषण्णः आलिंगितः अंसंदेशोयस्यतथाविधोहरिः जलदोमयूरमिवअसुरेंद्रंप्रल्हादंप्रत्युवाच २७ ॥
इतिश्रीवा०प्र०उप० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ हरेर्वरादिहप्राप्यप्रल्हादः सुविचारणां निरस्यमानात्मवर्गस्वमपश्यच्चित्सदद्वयं हेदैत्यकुलहेचूडाम
णेत्वं वरंगृहाण १ सर्वेषांलोकानांप्राणिनांअंतरस्थितउदारतरंसर्वकार्पण्यनिवारकमितियावत् आदिशआज्ञापयेतिविनयोक्ताया
चनं २ एवंप्रार्थितोविष्णुः स्वविचारोत्पन्नब्रह्मात्मतत्वसाक्षात्कारविश्रांतिंमंतरेणनात्यंतिककार्पण्यनिवृत्तिरितिमन्यमानस्तदनुरूपंवरं
दिशतिसर्वेति सर्वसंभ्रमेत्यागतिरात्यंतिकानर्थनिवृत्तिः परमंफलंनिरतिशयानंदावाप्तिः ३

सं

यो॰ उप॰
६८

४ ५ वरासने उपविश्य पद्मासनस्थः सन् स्तोत्रपाठविधानकाले अंतर्वक्ष्यमाणप्रकारेण चिंतयामास ६ भवः संसारस्तरत्‍ हरिणा तन्निवारके
पातेन हेतुना ७ तत्र सर्वस्य दृश्यस्यात्मार्थत्वादात्मन एव प्राधान्यं निश्चित्य स एवास्मिन्कः स्यादिति विचारयति किमित्यादिना प्रयत्नेन सर्वो
योगेन आहरामि विषयानुपभुंजे ८ तत्र देहाद्बाह्यं तावन्नात्मेत्याह जगदिति ९ देहोपि नाहमित्याह असन्निति मूकः अनभिव्यक्तत्वादेव वक्तु
समर्थ पवनैः प्राणवायुभिः स्पंदस्वसंचारक्षणे स्फुरितः संचलितः १० एवं शब्दादिविषया अपि नात्मेत्याह जडयेत्यादिना जडया अचिद्रूपया

श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्त्वा दितिपुत्रेंद्रं विष्णुरंतरधीयत कृतघर्घरनिर्ह्रादस्तरंगस्तोयधेरिव ४ विष्णावंतर्हिते देवे पूजयाकुसुमांज
लिं पाश्चात्यं दानवास्त्यक्त्वा मणिरत्नपुरस्कृतं ५ पद्मासनस्थो तिसुदान्तुपविश्य वरासने स्तोत्रपाठविधावंतश्चिंतयामास चेतसा
६ विचारवानेव भवान्भवतीति भवारिणा देवेनोक्तोस्मि तेनांतः करोम्यात्मविचारणं ७ किमहं नाम तावत्स्यां योस्मिन्भुवनडंबरे व
श्मिग च्छामि तिष्ठामि प्रयत्नेनाहरामि च ८ जगन्नावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतं यद्बाह्यमलमत्यंतं तत्स्यां कथमहं किल ९ असन्नभ्यु
दितो मूकः पवनैः स्फुरति क्षणं कालनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः १० जडया कर्णशष्कुल्या कल्प्यमानः क्षणक्षयी शून्याकृतिः
शून्यभावः शब्दो नाहमचेतनः ११ त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्यमप्राप्यमप्यथ चिन्प्रसादोपलब्धात्मस्पर्शो नाहमचेतनं १२ बद्धात्मा
जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया स्वल्पस्पंदोद्भवनिष्ठो रसो नाहमचेतनः १३

(कल्प्यमानस्ता रोमांचः पदं वाक्यमित्यादिभेदैः समर्थ्यमानः
क्षयित्वादेव शून्याकृतिः शून्यादाकाशादुद्भवतीति भावः यद्यप्याकाशोन शून्यस्वभावस्तथाप्यात्मसत्तातः एष कुरुणेतिः स्वरूपमिति शून्यो
क्तिः ११ प्राप्यमप्राप्यमपि करोति त्वचा प्राप्यं स्पर्शनं क्षणत्वादिनिनित्यप्राप्तस्वभावः आत्मा भवितुमर्हतीति भावः १२ लोलया सत्तया अनित्यया लो
लया चलया चलया जिह्वया बद्धात्मा संबद्धस्वभावः रसनेंद्रियाधीनसिद्धिकः इति यावत् स्वल्पः जिह्वाग्रालंकग पर्यंतः स्पंदः आस्वादप्रसरो यस्य

६८

१३

दृग्रूपे दृश्ये दृश्यं नैव सुषुप्तौ चलीनं तदुभयाधीनसिद्धिकमितियावत् क्षणविनाशिनोरनित्ययोः केवले द्रष्टरि उपभोगाजननेन क्षीणमुपक्षीणं १४
अथव जडया अप्रकाशया नासया घ्राणेंद्रियेण कालेनान्यथान्यथापरिणामादनियताकारः १५ शब्दादिविषयाणामनात्मत्ववच नंदवचना
दीनामपिसमानं सत्त्ववत्त्रिपुटीनां न्यायसाम्यादनात्मत्वोपलक्षणं तेनाहंकारमनोबुद्धिचित्तत्रिपुट्या अप्यनात्मत्वेन निरासे शुद्धचिन्मात्रमेवा
त्मापरिशिष्ट इत्याशयेनाह निर्मम इति १६ चेतनपदेन चेतनावतो जडांशस्यापि ग्रहणं माभूदिति तत्परिशोधयाह चेत्येति सन्मयः सन्मात्रः

दृग्रूपदृश्ययोर्लीनं क्षयिक्षणविनाशिनोः केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनं १४ नासयाप्यंधजडया क्षयिण्यापरिकल्पितः पेलवोनि
यताकारो गंधो नाहमचेतनः १५ निर्ममोऽमननः शांतो गतपंचेंद्रियभ्रमः शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः १६ चेत्यवर्जितचिन्मा
त्रमहमेषोऽवभासकः सबाह्याभ्यंतरव्यापी निष्कलोऽमलसन्मयः १७ अनेनचेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः सूर्यांता अवभास्यंते दीपेनात्तमते
जसः १८ आद्य दृढानीत्यनेनसत्समेतत्तदाखिलं मया निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मास्मि सर्वगः १९ अनेनैताः स्फुरंतीह विचित्रेंद्रियवृत्तयः
तेजसांतः प्रकाशेन यथाग्निकणपंक्तयः २० अनेनैताः स्फुरंतीह विचित्रेंद्रियपंक्तयः सर्वगेन निदाघेन यथा मरुमरीचिकाः २१ अनेनैत
त्पदार्थानां वस्तुत्वं प्रतिपाद्यते शुक्लादिगुणवत्त्वं प्रदीपेनेव वाससां २२ असावेव हि भूतानां सर्वेषामेव जाग्रतां सर्वानुभवितानामिरा
मु त्मांकुरवत्स्थितः २३ तस्यैकस्याविकल्पस्य चिद्रूपस्य प्रसादतः अस्मार्कः शिशिरश्चंद्रो घनोऽद्रिर्विद्रुतं पयः २४ (१४ दृश्यत्वं पदार्थं परिशुद्धं वि

चार्यतित्सुखेनैव तत्पदार्थमपि परिशोध्यावधारयितुमुपक्रमते अनेनेत्यादिना अन्यनिरपेक्षत्वं दृत्तमतेजसश्चेतनेन दीपेन १८ निर्विकल्पावि
यूदादिषीर्विकल्पभ्रान्त्यभिलक्षण अभासः प्रकाशा एष आत्मास्मीति अनात्मेश्वरानिरासः १९ अग्निभूता अंगारकणपंक्तयो यथेत्यर्थः
२० २१ सर्वपदार्थानां स्फूर्तिरिवसत्तापि एतदधीनैवेत्याह अनेनेति सत्तोपपादने प्रदीपदृष्टांतः स्फूर्तिसत्तयोरभेदान्नार्थः २२ जाग्रतां
सचेतसामित्यावृत्तसर्वासां अनुभवएवामस्तीत्यनुभविनो देहेंद्रियमनो देहेंद्रियमनोबुद्ध्यादयस्तद्भावानां अनुभवितानां अनुभावा
नां भूमिः पारिविश्रांतिस्थानं यथा मुकुरः सर्ववस्तुप्रतिबिंबविश्रांतिभूस्तद्वत् २३ पदार्थानां स्वभाववैचित्र्याण्यप्येतत्तदधीनसिद्धिकानीत्या

२४ घनः कठिनः विद्रुतं द्रवं इत्यस्येति

टी॰ उप॰
६९

सातत्येन आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापइत्यादिक्रमेण श्रुतिप्रसिद्धादिनाऽनुभूतानां सर्वेषां पदार्थानां जगति उत्पत्त्यादिव्यवस्थितेः एतदाद्यं कारणं तन्नो नीतिं तत्सद्रूपेण सर्वकार्यव्यापकं २५ तत्प्रसिद्धं विपदादिपदार्थत्वं प्रतापेन ग्रीष्मार्कतापेन भस्मादेस्तस्येव २६ परमार्थतः अनाकारात्कारणत्वाद्याकारस्य न्यात आविद्यया कारणभूताद्ब्रह्म सर्वेषां ब्रह्मादिकारणानां कारणादेतस्मात्प्रत्यग्रपादुरुक्षणः इदं जगदुत्पन्नं २७ सर्वकारणकारणादित्येतद्दिद्दृश्णो तिब्रह्मविद्धिविति २८ सकृद्विभातायनित्यस्य प्रकाशाय २९ कारणत्वात्सर्गहेतुत्ववत्स्थितिप्रलयहेतुत्वमप्यस्ये

सातत्येनानुभूतानां सर्वेषां च जगत्स्थितौ एकं तत्कारणमाद्यं न कारणं नास्य विद्यते २५ सातत्येनानुभूतानां पदार्थानामनेन तत् पदार्थत्वमुदेत्युग्रे प्रतापेनेव तप्यता २६ अनाकारात्कारणाच्च सर्वकारणकारणात् एतस्मादिदमुत्पन्नं जगच्छैलं हिमादिव २७ ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कारणानां जगत्स्थितौ एतत्कारणमाद्यं न कारणं नास्य विद्यते २८ चित्त्वदृष्टृदृश्यादिनामभिर्वर्जितात्मनः स्वयं सकृद्विभातायमस्य मस्मैन मोनमः २९ एतस्मिन्सर्वभूतानि निर्विकल्पचिदात्मनि गुणभूतानि भूतेऽस्मिंस्तिष्ठन्ति विविशन्ति च ३० यत्किलानेन कलितं चेतनेनात ति रात्मना तत्तद्भवति सर्वत्र नेतरत्सदपि स्थितं ३१ यच्चिन्ताकलितं किंचित्तदाप्नोति निजं पदं यच्चिन्ताकलितं नेह तत्सत्त्वं तमागतं ३२ इमे घटपटाकाराः पदार्थाः नूतपंक्तयः जागत्यो विपुलादर्शे यस्मिन्व्योम्नि निबिंबिताः ३३ एतद्दृश्यं तु इतरेस्यपि स्यापिणि जायते पदार्थं सदसद्याऽपि प्रतिबिंबार्कवत्स्थितं ३४

वैसाह एतस्मिन्निति गुणभूतानि अप्रधानभूतानि गुणवदपृथक्सत्ताकानि आविशन्ति तथात्मचयतो वादूमानि भूतानि जायंते इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मलक्षणस्यास्मिन्नेव संभव इत्यर्थः ३० कारणेस्य स्वरूपेणास्थितं तत्र दानां सद्रूतमानमपि यत् अनेनेश्वरेण चेतनेनांतरात्मना उत्तरे क्षणे अहमस्मीति कलितं संकल्पितं तत्तद्भवति उत्तरक्षणे नेतरदित्यर्थः ३१ कलितं स्वीयसत्तास्फूर्तिप्रदानेनोज्जीवितं निजं घटत्वं सत्त्वं सादिव्यवहारपदं अंतमसत्त्वलक्षणं नाम्नामागतं प्राप्तं ३२ ३३ एवं दृश्यादिभावा विकाराश्चपेतास्मिन्नेवाध्यस्ता इत्याह एतदिति यथा प्रतिबिंबार्के स्वपदरुत्रीतद्रूपेणास्थिते बिंबे एवाध्यस्ते अन्य इति तयेव विभाव्येते न तु दृदित्यर्थः ३४

६९

सर्वेषां भूतानामन्तानां गलितचेतसां दृग्रूपमिति वक्ष्ये प्राप्यामि मुक्ति दर्शनप्राप्त्यो र्भेदाभावद्योतनायेत्याशयेन व्याचष्टे एतन्नदिति ३५ येनु कार
णासैकदेशे परिणामो जगदिति कल्पयंति तेषां कल्पनाप्यस्मिन्नेव नान्यत्रेत्याशयेनाह इयमिति द्वाभ्यां ३६ ३७ अस्मिन्नेकल्पनेति कुतालानमि
ति चेदेतद्भिन्नस्फूर्तिकत्वाज्जगत इत्याह सर्वेषामिति ३८ ३९ परिछिद्य संख्यागणनाव्यक्तीयत्ता आदिपदाद्देशयत्ता कालेयत्ता गृह्यते ४०
स्वानुभूतिवशात्स्वात्मानि क्रियाविरोधेनानुभूयंतरा घटनात्स्वप्रकाशानुभूत्यात्मा यमित्यर्थः परप्रकाशानपेक्षस्य संकोचाभावेन सर्व दृग्दृग्

अदृग्रूपं सर्वभूतानां प्राप्यं गलितचेतसां एतत्तद्दृग्रूपतेसद्भिः परं व्योमातिनिर्मलं ३५ इमे पेभ्युदयं यातिनानादृग्रूपकमंजरी आधारवंचरीका
रुपा एतस्मात्कारणाद्द्रुमात् ३६ अस्मादियमुदेत्युच्चैः संसारख्यवनावली विचित्र हेतेगुल्मारुपा शैलादिवनस्थली ३७ सर्वेषामथ भिन्नोसौ
त्रैलोक्योदरवर्तिनां ब्रह्मादीनां तृणांतानां चिदात्मा स प्रकाशकः ३८ एकोसावहमाद्यंतरहितः सर्वगाकृतिः चराचराणां भूतानामंतःस्वानु
भवस्थितः ३९ अस्य तस्य ममेमानि स्थावराणि चराणि च परिसंख्यादिहीनानि शरीराणि बहूनि च ४० एकोसावनुभूत्यात्मा स्वानुभूतिवशात्
त्वयं सर्वदृग्दृग्दृग्रूपत्वात्सहस्रकरलोचनः ४१ एषोसावहमाकाशे सूर्यदेहेन चारुणा विहरामीतरेणापि वायुदेहेन वायुना ४२ ममैतत्
दूपुरा नीलं शंखचक्रगदाधरं सर्वसौभाग्यसीमांतं स्वस्मिन्जगति वल्गति ४३ अहमस्मिन्समुद्भूतपद्मासनगतः स्वयं निर्विकल्पसमाधि
स्थः परां निर्वृतिमागतः ४४ अहं त्रिनेत्रयारूढसा गौरी वक्षोम्बुजषट्पदः सर्गं तं संहरामीदं कूर्मेणापरलंपथा ४५ अहमिंद्रेण रूपेण त्रिलोकी
मखिलामिमां पालयामि क्रमप्राप्तां मठिकामिव तापसः ४६ स्त्रीपुमानहमेवैतत्कुमारोप्यहमित्यपि जीर्णोहं देहधारी च जातोहं विश्वतो

मुखः साक्षितया भास्याय स तथाविधत्वात् शरीरसमात्मभेदासिद्धावयमेव सर्वेषां करलोचनैः सहस्रकरलोचन इत्यर्थः ४१ सर्वात्मभावं स्व
स्य प्रत्येकमाह एषोसाविति एषः प्रत्यक्षोसावीश्वरभूतोहं सूर्यभूतः सन्सूर्यदेहेन विहरामि एवं वायुनावायुदेहेन ४२ वल्गति स्फुरति
४३ ४४ आरूढसा मूर्त्या ४५ क्रमप्राप्तां मन्वंतरक्रमप्राप्तं ४६ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भ
वसि विश्वतोमुख इति श्रुतिः स्वात्मनि स्वानुभवेन संवादयति स्त्रीति ४७

रमतयाजीवसारतयाप्लतयाच कूपोजीर्णकूपः ४८ आभिजातेनक्रीडनकनिर्माणकुशलेन ४९ आप्यतेकारणभावेनआप्यतेकार्यस्व
चसत्ताप्रविलये पनमांप्राप्यगछतीतितिरोभवतिमयाखतत्वदर्शनेनपरिसक्तमेतज्जगज्जीवनमुक्तव्यवहारेसदेपिनकिंचना ५०।५१ इहा
नीईश्वरभूतस्यस्वस्यविभूतिविस्तरमुपभोगेनुभवामाहकुसुमेष्विति ५२ दृश्यंदृश्यनिहींस्थावरंजंगमंवाविभूतिमच्छीमदूर्जितंवातस्यसर्वे
स्योत्कर्षनिमित्तंचिदात्मकत्वंअमेव किंसंकल्पादिदूषितजीवरूपेणनेत्याहसर्वसंकल्परहितमिति अतएवपरं ५३रसमयोआद्याशक्तिः

अहंतयापालनागुल्मजालंरसतयास्थितः उत्थापयामिविद्रुमैःकूपांतरलतामिव ४८ स्वलीलार्थमिदंचारुजगदाडंबरंततं मयाभिजातबाले
नपंकक्रीडनकंयथा ४९ मयेदमाप्यतेसर्वंसत्तामांप्राप्यगछति मत्परिसक्तमेतच्चसदप्येवनकिंचन ५० मयिस्फारेचिदादर्शेप्रतिबिंबंपदाग
तं तदाखिलेनतद्यस्मान्मत्तोन्यत्रेहविद्यते ५१ कुसुमेष्वहमामोदःपुष्पपत्रेषहंछविः छविष्वहंरूपकलारूपेष्वनुभवोप्यहं ५२ यद्यत्किंचिदिदं
दृश्यंजगत्स्थावरजंगमं सर्वसंकल्परहितंतच्चितेते महंपरं ५३ आधारसमयीशक्तीरसोघोविस्ततायथा सायथादारुकुड्येषुतथाहंसर्व
वस्तुषु ५३ परमांतामहंसर्वैःपदार्थांतरवर्तितां उपेत्यसंविदेचित्त्यंप्रतनोमिस्वयेछया ५४ घनंतयथांतःपयसोरसशक्तिर्यथाजले चिच्छक्तिः
सर्वभावेषुतथांतरहमास्थितः ५६ इदंदंजगत्त्रिकालस्थंचितिमध्येवसंस्थितं चेत्योपचाररहितंवस्तुजातमिवावनौ ५७ भरिताशेषदि
कुक्षिस्त्यक्तसंकोचविभ्रमः सर्वस्थःसर्वकर्ताचविराड्सम्राड्हंस्थितः ५८ (रसःतन्मात्रायथासागरनदीसरःकूपादिरसौघोजलौघःसत्नवि

स्तृतःसैवजलभूताशक्तिर्दारुषुवृक्षेषुशाखापल्लवाधुद्भवनिमित्ततयाकुड्येचतृणपर्णांकुराद्युद्भवनिमित्ततयाप्रसृतातयाहंसर्ववस्तुषु
ततकार्योद्भवनिमित्ततयाप्रसृतइत्यर्थः ५४ स्वस्वकार्यांतरानुप्रवेशेनजीवसंविदेचित्त्यपिस्वयमेवहेतुरिताहंपरमामिति ५५ चेत्योप
चारश्चेत्यप्रथानद्दहितंजडमिति यावत्त्रिकालस्थमतीतंवर्तमानंभविष्यचेदंजगतचितिचिद्रूपेमयिमध्येएकांशेएवास्थितं यथातृण
काष्ठलोष्टादिवस्तुजातमवनौतद्वत् ५७ विविधोव्याष्टिभेदेनराजतइतिविराट् सम्यक्समाष्टिभावेनराजतइति सम्राट् अथवाविशेषेण

द्वंद्वाधिकराज्यप्राप्तेः कथं सम्राट्त्वं तत्राह अपूर्वमिति ५९ न मामि कुसुले धान्यमिव समावेशं न प्राप्नोति अर्णवे प्राक्तनार्णव परिमाणे ६० अंतः स्वपंस्वर्दितेस्वेनैव निरतिशयानंदात्मनाक्षरमाने पंगुः कुंठितगतिः सरीसृपः सर्पः स्फुरन् ६१ ब्राह्मीमा५ठिका ब्रह्मांडः स्फसंकुटासंकुचितगर्भा विपुलं विस्तृतं वपुर्मत्स्वरूपं न माति न समाविशति ६२ उत्तरोत्तरं दशगुणपार्थिवाद्यावरणात्मना तत् ब्रह्मांडलक्षणा द्विरिंचि भवनात्परतः चतुर्विंशतिसंख्यानां सांख्यवेदवादिनं तत्र प्रसिद्धानां षट्त्रिंशत्संख्यानां शैवपाशुपताभिमतानां वा तत्त्वानां मंतोपि परं आहरत् क्रममा

अपूर्वमनिबद्धं द्वंद्वमशास्त्रदलितामरं अप्रार्थितं मे संप्राप्तं जगद्राज्यमिदं ततं ५९ अहो नु विततात्मास्मि न माम्यखोत्मना त्मनि कल्यां तपवनाधूतएकार्णववद्वार्णवे ६० नात्मन्यंतमवाप्नोमि स्वस्थेंतः स्वर्दितेस्वयं क्षीरवारिनिधौ पंगुः सरीसृपइवस्फुरन् ६१ स्वल्पेयं मठिका ब्राह्मी जगन्नाम्नी स्फसंकटा गजो बिल्वइवस्वांगेन माति विपुलं वपुः ६२ विरिंचिभवनात्सारोः तत्वांतेप्याहरत्परं प्रसरत्सेवमे

नि रूपमद्यापि नो वर्तते ६३ अयं नीमाहामिसंतः कुतो निरवलंबना अपर्यंता कुतेरेषा किलासीत्स्वल्पता मम ६४ भवानयमयं चाहमिति मिथ्यैव विभ्रमः कोदेहः कोप्यदेहो वा कोमृतः कश्च जीवति ६५ कराकाः पेलवाधिपो वभूवुर्मे पितामहाः येसाम्राज्यमिदं तत्कारमि रि

भवभूमिषु ६६ क्वेयं किलमहावृष्टिर्भैरितार्ब्रह्मसत्ताहिता क्वसरीसृपभीमाश्चाभीमारास्य विभूतिभिः ६७ अनंतानंदसंभागा परे

परामर्शशालिनी शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ६८ सर्वभावांतरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने प्रत्यक्चेतनरूपाय मह्यमेव नमो नमः ६९

यामितियावत् मे रूपं प्रसरत्सेवेति वास्तवस्यैव विस्तारस्य प्रसारत्वेन कल्पना ६३ अयं देहादिरहमिति कल्पना कुत आसीदि यंतं कालमित्यर्थः ६४ देहस्यैवाप्रसिद्धेः अदेहोपि कः वंध्यापुत्रस्येव तद्द्वतुरप्यप्रसिद्धेः एवं कोमृतः प्राणस्यैवाप्रसिद्धेः केस्लेनावियुक्तः कश्च जीवति प्राणान्धारयति ६५ मिथ्यासाम्राज्यासक्ता मत्पितामहा दीनिदानीमनुशोचति वराकाइति पेलवाधिपः क्षुद्राधिपः इति यावत् ६६ सरीसृपाः सर्पा इव भीमाभिरात्माभिर्भीमा ६७ ६८ ६९

वा॰टी॰उप॰
११

यतोहं चिरभुक्तमपि नमिवजीर्णसंसारसंसृतिर्येन तथाविधः सन् अजो जातः अतो जयामि सर्वतो जेतव्यजयफलं सर्वानर्थनिवृत्तिं प्राप्तो
स्मि किंच प्राप्तानि प्राप्तव्यानि सर्वाणि सुखानि येन तथाविधः सन् जीवामि जीवितसाफल्यं प्राप्तोस्मि अतएव जयामि सर्वोत्कर्षेण वर्ते
इत्यर्थः ७० ७१ वनदुर्गे दारुणि जलदुर्गे वारिणि गिरिदुर्गे च दृषदः मिन्वंतीति मात्राः विपुलसुखारणं तथाविधे धरातले भूतले स्वामित्वा
भिमानेन यो लुलितः लोलतां गतः तं कुदानवलक्षणं कीटकं कीटके घुपिपीलकीटकानां दारुभिर्दुर्गभित्ते वारिकीटकानां वारिणा दृषत्से
जयाम्यहमजो जातो जीर्णसंसारसंसृतिः प्राप्तप्राप्योमहात्मायं जीवामि च जयामि च ७० इदमुत्तमसाम्राज्यं बोधसंतप्यमाश्रुतं नरमेह
मरम्यासु राज्यदुःखविभूतिषु ७१ दारुवारिदृषन्मात्रे लुलितो यो धरातले धिक्तमाकमनात्मज्ञं तं कुदानवकीटकं ७२ अविद्यैकात्म
भिर्द्वैरविद्यामयमंगकं अज्ञेन संतर्पयता किंनाम गुरुणाकृतं ७३ वर्षाणि कति चित्प्राप्य जगच्छ्री मठिकामिमां किंनाम प्रापदुच्चितं
हिरण्यकशिपुः किल ७४ अनास्वाद्य इदमानंदं जगद्राज्यशतान्यपि समास्वादयता नेह किंचिदास्वादितं भवेत् ७५ नाकिंचिद्येन संप्रा
प्तं तेनेदं परमामृतं संप्राप्यांतः प्रपूर्णेन सर्वंप्राप्तमखंडितं ७६ सत्कापरमिदं मुख्यमिति मेतिनपंडितः अघ्रोहित्यक्तसुलतः कं टकंया
तिनेतरः ७७ परांदृष्टिमिमां सत्काद ग्धराज्येरमेतकः कस्सलेकेसुर संप्राज्ञः कटुनिंबपयपिबेत् ७८ मूर्खाएव हितेसर्वे बभ्रूबुर्मेपिता
महाः इमां दृष्टिं परित्यज्य रोमिरे राज्यसंकटे ७९ क्वफुल्लानंदनस्थल्पः क्वदग्धमरुभूमयः क्वेमा बोधदृशः शांताः क्व भोगेषात्मबुद्धयः ८०

धिगतदृश्चिकादिकीटकानां दृषड्भिश्चत्राणदर्शनात्त्वतःस्वत्राणशक्तेस्वल्पत्वादित्यर्थः ७२ कार्यकारणयोरभेदादविद्यैकात्मके
द्वैयैरन्नपानादिविषयैः गुरुणा पित्रा ७३ जगत्त्रैलोक्यं तल्लक्षणां श्रीयुक्तां मठिकां उचितां कान्वपेकुलेजन्मनोनुरूपं परमपुरुषार्थं
७४ अयमात्मैवानंदः इदमानंदस्तं इदं जडदुःखरूपमपिदेहेंद्रियविषयाद्यानंदयति आनंदरूपतयानुभावयतीति वाइदमानंदस्तं ७५ ए
कसंप्राप्त्यैव विनैव विषयं सर्वविषयसुखप्राप्तिमाह नकिंचिदिति अखंडितं निरंतरं ७६ सत्कासुलताफलभारनतद्राक्षादिवल्ली येन तथा

११

नकिंचिदपिसुखमितिशेषः ८१ सर्वंसुखंतत्साधनंच ८२ तदुक्तंतत्राह भासिनीत्यादिना यतःभासिन्यादयस्तत्तत्सुखनिमित्ताःविचित्राः
शक्तयःपरयाचिताक्रियंतेइत्यन्वयः ब्राह्मीहैरण्यगर्भमहत्तामान्यतामहतीसर्वोत्कृष्टा ८३ शार्वःशिवःतत्संबंधिनीपरमापूर्णता
निरतिशयाज्ञानैश्वर्यानंदशक्तिसपूर्णता ८४ पायसीजलसंबंधिनीरसनिर्वृतिराप्यायकतामौनीभृग्वादिमुनिसंबंधिनीविद्यावैयुतिता
८५ ८६ सौगतीसुगताद्यंतसिद्धाशमः श्रीःश्रमणालक्षणासर्वोपप्लवशांतिःअथवाशोभनागतिःसुगतिर्ब्रह्मसासाकारस्तत्संबंधिनी

नकिंचिदपित्रैलोक्येयद्राज्यमपिवांछ्यते सर्वमस्त्येवचित्तलेतत्कस्मान्नानुभूयते ८१ चितासर्वस्वच्छयास्वच्छसमयानिर्विकारया सर्व
यासर्वदासर्वसिद्धिःसाधुलभ्यते ८२ भासिनीतैजसीशक्तिरमृतप्राप्तिरेंदवी ब्राह्मीमहत्तामहतीशाक्तीत्रैलोक्यराजता ८३ परमा
पूर्णताशार्वीजयलक्ष्मीश्चवैष्णवी मानसीशीघ्रगतितावलवत्तावायवी ८४ आग्नेयीदाहकलनापायसीरसनिर्वृतिः मौनीमहा
तपःसिद्धिर्विद्याबार्हस्पतीतथा ८५ वैमानिकीव्योमगतिःस्थिरताचापिपार्वती गंभीरताथसामुद्रीमेरवीचमहोन्नतिः ८६ शमःश्रीः
सौगतीसौम्यामादिरीमदलोचना माधवीपुष्पमयताबार्षिकीघनताबिता ८७ यासीत्रमायामयतनाभसीनिष्कलंकता शीतता
पिचतोषारीनैदाघीतापनसत्ता ८८ एताश्चान्यास्तथाबह्वीर्देशकालक्रियात्मिकाः नानाकारविकारोत्थास्त्रिकालोदरसंस्थिता ८९
विचित्राःशक्तयःस्वच्छसमयानिर्विकारया चिताक्रियंतेपरयाकलाकलेनयुक्तया ९० विकल्पहीनाचित्सर्वपदार्थशतदृष्टिषु
सममेवाभिपततिप्रभाप्राभाकरीयथा ९१ शमःश्रीःसर्वानर्थ निर्वापणशक्तिः ८७ मायामयतामायाप्रचुरतानिष्कलंकतानिर्लेप
ता ८८ त्रिकालोदरसंस्थिताःअतीतानागतावर्तमानाश्चेत्यर्थः ८९ स्वच्छयास्वभावादप्रच्युतयाअतएवसमयाएकरूपयानिर्विका
रयावास्तवविकारशून्ययाचितःकलाकलनंतत्तत्क्रियाकार्यानुसंधानंतद्युक्तया ९० ननुविचित्राणामर्थानांविचित्रप्रथादर्शनात्कथं
चितःसमतातत्राहविकल्पेति सर्वासर्ववृत्तिप्रविष्टापिचितनचित्तवृत्तिगतोविकल्पवैचित्र्येलिप्यतेयथाप्रभाकरीप्रभा नदृत्तिकृतैःस्था
णुपुरुषादिविकल्पैस्तद्वदित्यर्थः ९१

दिकालभेदप्रयुक्तमपि वैषम्यमस्या नास्तीत्याह सर्वांशेति महीं बह्वीं अनुभवति सौरीप्रभा यथा तथा चिदपि चेतन निप्रणुपनीतिप
रेणान्वयः ९२ ९३ देशकालभेदाश्रयत्वात् देशकालदैर्घ्ये इवाभिन्नकालैयैव चिताभास्यंत इत्याह तुल्यकालेति तुल्यशब्दोऽभिन्नपरः न
घाच्चपरिपूर्णा अखंडैव शुद्धचिदाभिन्नकालपरामृष्टैव सती अतीतादित्रिकालकलनाशात् भिन्नेव प्रत्यक्षानुमित्युपमित्याद्यनंतमानमेय
पुरुषभेदभिन्नाभोगेव च भातीत्यर्थः ९४ अतएव कालभेदे व्यक्तिभेदेपि च तत्साक्षिण्याश्चितान भेद इति पूर्णतैवेत्याह परामृष्टेति ९५ अत
एव मधुरद्रव्यस्य वायुगपदास्वादे विषयभेदेपि नानुभूतिभेद इति विषयादिभेदो न चिद्भेदप्रयोजक इत्याह तुल्यकालेति समेन तुल्य समे
न तुल्यरसेन स्वादुना मधुरद्रव्येण तत्र मधुनि बाद्ये केकानुभूतिवदिति चिदभेदे दृष्टांतः ९६ घटपटादिविचित्रापि पदार्थश्रीरपि सत्कपरस्पर

सर्वांशेनाकोशाविश्रांतां पदार्थपरंलीं महीं कालत्रयेहाकलितां यथानुभवति सणात् ९२ तथा समस्तसंसारद्रुहद्रूपदत्राश्रि
यं कालत्रयस्थाममलां चिद्देतनतितदात्मिका ९३ तुल्यकालपरामृष्टात्रिकालकलनाशता अनंतानुभवाभोगापरिपूर्णैव शु
द्धचित् ९४ परामृष्टत्रिकालापादृष्टानंतद्रष्टाश्रितः समतापरपर्यायापूर्णतैवावशिष्यते ९५ तुल्यकालावबुद्धेन स्वादुनाकु
दुनापि चित् समेन समतामेति मधुनिंबानुभूतिवत् ९६ सकेसंकल्पकलयास्वस्मया चिद्घवस्तया सर्वभावानुगतयासत्ताऽद्वै
तैकरूपया ९७ विचित्रापि पदार्थश्रीरन्योन्यवलितांतरा तुल्यकालानुभवनासाम्येनेवानुभूयते ९८ भावेनाभावमाश्रित्य भा
वस्त्यजति दुःखतां प्रेक्ष्य भावमभावेन भावस्त्यजति दुष्टतां ९९

(स्वावर्तकभेदसंकल्पकलयास्वस्मयासत्ताद्वैतैकरूपयाचिद्घवस्त

या तुल्यकालमनुभूयमाना साम्येनैवानुभूयते न भेदवैषम्येनेति न विषयादिभेदश्चिद्भेदक इति द्वयोरर्थः ९७ ९८ भेदसंकल्पकलात्यागेनपा
यमाह भावेनेति भावेनाचित्तेन चाचारंभणश्रुत्या नेति नेत्यादिश्रुत्या आचार्योपदेशशास्त्रविचारादिना च दृश्यजातस्याभावमाश्रित्य सचित्त
रूपो भावः दुःखतां शोकमोहादिपरिणामं सद्यस्त्यजति तथापि रागादिसंस्कारदुष्टतया कालांतरे पुनः शोकाद्युद्भवः स्यात् अतः सर्वदृश्य
प्रतिषेधलक्षणेनाभावेन भावं परमार्थसद्द्वैतानंदस्वभावमात्मानं प्रेक्ष्य सचित्तलक्षणो भावो रागादिदुष्टतामपि जहाति रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा

उक्तमर्थं भंग्यंतरेणोपपादयति कालत्रयमिति वर्तमानं चेतं तद्रूपं तु पेक्षिण्यां अतीतं चेत्सवासनावंधनैर्हीनायाश्चेत्साधारं कालत्रय
मप्यपद्रूपं त्याक्षिप्तो न भाव्यापि चेत्सयोगः संभाव्यत इति सम नैव परिक्षीयत इत्यर्थः ९७ उपयाते वेति वस्तुतस्तु नोपयातायतस्तिष्ठति सन्नोऽसता
योगादिति भावः ९९ यास्तिष्ठति सत्त्वास्त्रीय व्यवहारे प्रत्यक्षादात्माभवतितथापि हत्वाडुत्सभवति परमार्थदृष्ट्यातु वाचांप्रवृत्तभावान्न किंचि
त् यदि च प्रवृत्तिनिमित्तकल्पनयाशब्दप्रवृत्तिरुच्यते तदासंकोच कारणाभावात्सर्वप्रवृत्तिनिमित्तकल्पनादखिलं च तं यतो वाचो निवर्तंते
अप्राप्य मनसा सह तस्मान्नसर्वमभवदिति चश्रुतौ द्वेधापि निरूपणादिति भावः सर्वदृश्यानां परमोपशमे सति तदवाधित्वादलीनापरासम

कालत्रयमपद्रूपं त्याहीनायाश्चेत्सबंधनैः चित्तश्चेत्समुपेक्षिण्याः समनैवावशिष्यते ९८ यातिवाचामगम्यत्वादसत्तामिवज्ञाश्वतीं
नैरात्म्यसिद्धांतदशामुपयाते वा तिष्ठति ९९ भवसात्मा तथा ब्रह्मनाकिंचिज्ज्ञाविलंववा परमोपशमेलीनामोक्षनाम्नापरोच्यते २
संकल्पे कलितात्वेषामं रभासतयाजगत् न सम्यक्‌पश्यतीदं चिदाद्भिः पद्मिलिनीयथा ३ ईहानीहामयैरंतर्याचिदावलितामलैः सा
हिनोड्डयितुं न्यक्ता पान्या बुद्धेवपक्षिणी ४ संकल्पकलनैनैव यके चनजनाद्दमे पतिता मोहजालेषु विनेत्रा इव पक्षिणः ५ संकल्पना
नलुलितैर्विषयावपातिभिः पदवीं गतबाधेयं न दृष्टा मात्पितामहैः ६ दिनैः कतिपयैरेव स्फुरिताधरणीतले वराकास्ते न तेन ष्टाम
न्नाकः कुहरेष्विव ७ यद्यतास्मिन्निमेतत्वंभोगदुःखार्थिनस्तथादा भावाभावांधकूपेषु नापतिष्यन्हताशयाः ८ श्रीरामायनमः॥

तामोक्षनाम्नोच्यत इत्यर्थः २ इत्थं भेदसंकल्पकलनात्यागः सोपायो वर्णितः इदानीं संकल्पकलने चितोमांधप्रसरकक्रममाह संकल्पे इ
त्यादिनां जगत्सम्यक् पारमार्थिकरूपेण न पश्यति यद्दलिनी पद्मलावरणवती ३ इहानीहामयैरिष्टानिष्टसंकल्पनरूपैर्मलैः उड्डयितुं स
र्वनभोव्याप्तुं नभसागंतुं च ४ ५ इयं गतबाधानिर्दुःखां अपरिछिन्नात्मपदवीं न दृष्टा ६ तेन आत्मपदस्यदर्शनेन ते मत्पितामहाः ७ हताशयाः
दुर्बुद्धयः इमे मत्पितामहाः यदि आत्मतत्त्वमज्ञास्यन्त तदा नापतिष्यन हेतुहेतुमत्वे लिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् ८ श्रीरामायनमोनमः

द्वंद्वमोहेनसुखदुःखशीतोष्णाद्यर्जनप्रतीकाराभिनिवेशेन ९ सत्यावबोधमेघेन इंद्वतापोपशांतास्तु शांताः सःजीवतिसार्थकजीवन इतियावत् ९ सत्यावबोधमात्रेण कथंतच्छांतिरितिचेदसत्वादेवेत्याहकुतइति कोस्मात् मंरोष्माकलंकाःरूपामिकाः ११ इदानीमखंडवा क्यार्थसाक्षात्कृत्यतद्भावेनस्थितमात्मानमतिदुर्लभमाधिगतंप्रणयात्नमस्यति आत्मनेइति लोकस्यालोकोत्तानप्रकाशस्तन्निमित्तभूत माचिरेणेति तथाचोक्तंस्वाराज्यसिद्धौ अपिभूपरमाणुभूरिसंख्येषपयातेषुचतुर्मुखेषलब्धात् अपुदुःखनिरंतसौख्यसिंधोनचिलाभो स्तिपरोनिजात्मलाभादिति १२ प्रोदितःस्वीयपरमार्थरूपेणाभिव्यक्तः १३ प्रथमेमस्तुभ्यमितिपदेपरस्परविशेषणेनत्वंशोधनार्थे
चं

इच्छाद्वेषसमुत्थेनद्वंद्वमोहेनजंतवः धराविवरमग्नानांकीटानांसमतांगताः ९ ईहितानीहिताकाराःकलनाम्लगतात्मिकाः सत्या वबोधमेघेनयस्यशांताःसजीवति १० कुतःकिलास्याःशुद्धायाअविछिन्नामलाकृतेः चंद्रिकायाल्पैःरूष्माःकलंकाःकलना श्रितः ११ आत्मनेस्तुनमोमह्यमविछिन्नचिदात्मने लोकालोकमणेदेवचिरेणाधिगतोस्म्यहो १२ परामृष्टोसिलब्धोसिप्रोदितो सिचिरायच उद्धृतोसिविकल्पेभ्योयोसिसोसिनमोस्तुते १३ मह्यंतुभ्यमनंतायमह्यंतुभ्यंशिवात्मने नमोदेवाधिदेवायपरायपरमा त्मने १४ गतघनपरिपूर्णमिंदुबिंबंगतकलनावरणंस्वमेवरूपं स्ववपुषिमुदितेस्वयंस्वसंस्थंस्वयमुदितंस्ववशंस्वयंनमामि १५ ॥ ॥ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेप्रह्लादात्मोपदेशायोगोनामःसर्गः ३४ १५११ अतएवानंताय द्वितीयेतुअखंडैकरसतालक्षणवाक्या र्थलाभार्थे अतएवशिवात्मनेदेवानांब्रह्मादीनांसर्वेंद्रियप्राणमनसांचाधिदेवायअधिष्ठायप्रकाशकाय १४ गतघनंनिरस्तमेघावरे णंपरिपूर्णइंदुबिंबमिवेतिशेषः स्ववपुषिस्वात्मनिमुदितेआनंदैकरसेस्वयमनन्याधारतयास्वेनपारमार्थिकरूपेणसंस्थंविश्रांतंनिराधा रमितियावत् स्वयमुदितंस्वप्रकाशंस्ववशंस्वाधीनस्वानंदंस्वयमनन्योऽहंनमामिसर्वोत्कर्षेणानानंदयेइत्यर्थः १५ इतिश्रीवासिष्ठतात्प र्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेचतुस्त्रिंशःसर्गः ३४

साक्षात्कृतमिहात्मानं निर्वर्ण्यतिः प्रणम्य च तद्बलेनैगीतान्बंधाननुसंधापनंदति ॐमिति ब्रह्म ॐमितीदं सर्वं एतद्वैसत्यकामपरंचापरंच
ब्रह्मपदोंकार इत्यादिश्रुतेः सर्वाधारोपवद्ब्रह्मबोधकः सर्वापवादपरिशिष्टतद्बोधक ॐमित्येक एव उचितः स्वानुरूपः ॐमित्येक एवज्ञचि
तः स्वानुरूपः अभिधानाकरोयस्य जगतीजगत् तद्भूतं यत्किंचित्तत्सर्वं अयं अनुभूयमान आत्मैव १ देहमात्रांतर्गतो यं कथं बाह्यं सूर्यादि
सर्वमिदं स्यादितिचेत्तत्प्रकाश्यत्वादित्याह मेदइति नायं मेदोस्थ्याद्यात्मकदेहपरिमितः किंतु तदतीतोपि यतः सूर्याद्यंतरास्थः २ कथं तत्प्र
काश्यत्वमात्रेणास र्वं तदात्मकं तत्राह तद्भ्मीकरोतीति यत्तो दहनादेरुष्मादिस्वभावना चिदधीनोष्मताभानाधीना अतश्चिदात्मैवस्व स
त्तयादहनमुष्मीकरोति एवं रसं जलं स्वसत्तयैवाम्लं तं लब्धसत्ताकं रसयति रसतयाविभावयति एवमन्यानपि इंद्रियानुभवान्स्पर्शादिस्वभा

प्रल्हादउवाच ॐमित्येको चिताकारो विकारपरिवर्जितः आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतं १ मेदोस्थिमांसमज्जासृग्गतीतोपि ॥
हि चेतनः अंतरस्थोहि सूर्यादीन्प्रकाशयतिदीपकः २ उष्मीकरोतिदहनं रसयत्यम्लं तं रसं इंद्रियानुभवान्भुंक्ते भोगानिव महीपतिः ३॥
तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति शांतोपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ४ पूर्वमद्यतनेदानीमिहामुत्रोभयत्र च विहितो विहि
तोप्येष समः सर्वासु वृत्तिषु ५ उद्भवस्य भयोभावभुवनानि ततस्ततः ब्रह्मादितृणपर्यंतं जगदावर्तयान्स्थितः ६

(बानर्थान्स्वसत्तयैव संपाद्य
भुंक्ते ३ तिष्ठन्सदानिष्क्रियोपि न आसीनः उपविष्टइव धावनादिव्यवहारादुपरतः वाय्वादित्याद्यात्मना सदागतित्वात् तथाकाशात्मनास
दागच्छन्नपि कुलालचक्रमिव न तिलामात्रमन्यतो गच्छति शांतो निर्व्यवहारोपि सर्वव्यवहारस्थः ४ तत् पूर्वकृतेनाद्यसुखदुःखाभ्यां लिप्यते
इदानीमिह कृतेनाग्रे अमुत्र लिप्स्यते तत्कथं कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्युच्यते तत्राह पूर्वमिति इहास्मिन्लोके अमुत्र परलोके उभयत्र इहलोक
परलोकसंधिभूते स्वप्नस्थाने च विहितः शास्त्रानिषिद्धाशुभकर्मफलभुक् अविहितः शास्त्रनिषिद्धाशुभकर्मभुगपि सन् सर्वासु भोगवृत्तिषु समए
वहस्यैभोगैर्हर्षशोकविकारासिद्धेरित्यर्थः ५ भोक्तुस्त्रिभिर्भोगैः कथं कर्मणां साफल्यं तत्राह उद्भवतीति वस्तुतः अभयएवात्मा ततत्कर्मानुरू
पं स्वयमुद्भवति उद्भूतं च ब्रह्मादितृणपर्यंतं भोक्तृभोगप्रभावं तदधिकरणानि चतुर्दशभुवनानि चेतिजगत्स्वसान्निधिमात्रेणावर्तयन्नास्थि

वा॰टी॰त्रप॰ ७४

नन्वयं दःकथमाविर्भवेत्तत्राह नित्येति नित्यात्मसत्तायाएवस्यंदसत्तात्वान्नित्यस्यंदमयः नित्यमक्रियः नित्यमलेपकश्च ७ ननु मन इंद्रियाणि वा देहादि प्रवर्तयंति नात्मा तत्राह मनांसीति अश्वपंक्तिमिंद्रियपंक्तिः ८ असंगात् दुर्विधात् दुरंतायस्य तद्दृढं इव तत्राचेतुर्विधायाः मिथ्यात्वद्योतनार्थः पूर्वविरुद्धदृश्यसंपियोज्यः ९ अनेन आन्विष्टेनेतिशेषः १० सुलभः ज्ञानमात्रेण लब्धुं शक्यः ॥ सुजेयः स्मृतिमात्रेण वशीकर्तुं योग्यः ॥११॥ दूरस्थस्य स्वमित्रादेराकुरयाद्वाना ल्लाभाईतिष दूरस्थस्य त्वाह्वानमात्रादस्य तुलाभेनतद्भयापेक्षेतिभावः उपहूतः प्रणवोच्चारणेनानुस्मृते ॥१२॥ धनानामीश्वरस्य धनिकस्य यथास्मयोमानः गर्वः प्राप्तावेहेलनात्संभाव्यते तथास्येनेत्यर्थः १३ कथमयं देहेस्ति

नित्यस्यंदमयो नित्यमपि देवान्सदागतेः रत्नाणोरप्यक्रियो नित्यमाकाशादप्यलेपकः ७ मनांसि सोभयस्येषपद्यत्रवानीव मारुतः वाहयत्यश्वसंपंक्तिं स्वामश्वालीमिव सारथिः ८ अतिदुर्विधबद्धेहगेहे कर्मरतः सदा सम्राडिवात्मनि स्वस्थः संस्थितो भोगभुग्विभुः ९ एष एव सदान्विष्यः स्तत्योध्यातव्य एव तु जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्यगम्यते १० सुलभश्चायमत्यंतं सुजेयश्चाप्तबंधुवत् शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः ११ अनाकृष्टोप्यनाहूतः स्वदेहादेव लभ्यते मनागेवोपहूतोपि क्षणाद्भ्रमिवन्मुरवः १२ नास्य संसेव्यमानस्य सर्वसंपत्तिशालिनः धनानामीश्वरस्येव स्मयो गर्वो यथा भवेत् १३ आमोद इव पुष्पेषु तैलं तिलकणेष्विव रसजातिपिवास्वादो देवो देहेषु संस्थितः १४ अविचारवशादेष हृदयस्थोपि चेतनः न ज्ञायते चिरादृष्टो दृष्टबंधुरिवागतः १५ विचारणापरिज्ञाते एतस्मिन्परमेश्वरे अभ्युदेति परानंदो लब्धेप्रियजनेयथा १६ अस्मिन्दृष्टे परे बंधावुद्यामानंददायिनि आपातिदृष्टपश्चात्तयाभिभंगो विलीयते १७ त्रुट्यंते सर्वतः पाशाः क्षीयंते सर्वशात्रवः न कृंततिमनोस्यानुराग हार्णीवदुरारववः १८ आस्मिन्दृष्टे जगदृष्टं श्रुतेस्मिन्सकलं श्रुतं स्पृष्टे चास्मिन्जगत्स्पृष्टं स्थितेस्मि

तद्वत् आमोद इति आस्वादो माधुर्यं १४ चिरं प्रागदृष्टः संप्रत्यग्रतोदृष्टो बंधुः पित्रादिरिवा १५ १६ भगः भरणादिर्विच्छेदः १७ पाशाः स्नेहादयः शात्रवः कामादयः आनुराज्ञः १८ तदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञातमाह तस्मिन्निति स्थितेस्मिन्निति तत्सत्ताधीनसत्ताकं जगदित्यर्थः १९

७४

एषसुप्तेषु जागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणइतिश्रुतिमालंब्याहएषइति अमहात्मनांपरिछिन्नात्मकेश्वरोपासकानांआर्तानांआपवं
हरतिवितरतिवांछितमितिशेषः २० जगत्स्थितौएषआत्माजीवएवभूत्वाविचरतिभोगेषुविलसतिवस्त्रालंकारसमाजोत्सवादिवस्तुषुस्फु
रतिशोभते २१ असाधारणजीवाभेदभ्रमदशायामप्यस्यनसाधारणेकात्म्यसूर्तिक्षतिरित्याहआत्मनेति २२ पूर्वोत्तरानुसंधानंचेतनाव
र्तमानदर्शनंकलनातद्रूपोसःबाह्येषाभ्यंतरेषुचेतनोपाधिषुआश्रितः जगत्पदार्थानांसंभारेतुआधिष्ठानसत्तासामान्यमात्रस्वभावंसर्वो

एषजागर्तिसुप्तानांप्रहरस्थंत्यविवेकिनां हरत्यापदमार्तानांवितरत्यमहात्मनां २० विसूरत्येवलोकेषुजीवएवजगत्स्थितौ विल
सत्येवभोगेषुप्रस्फुरत्येववस्तुषु २१ आत्मनात्मानमेवांतःशांतेनानुभवन्भवी स्थितःसर्वेषुदेहेषुतीक्ष्णत्वंमरिचेष्विव २२ चेतना
कलनारूपीसबाह्याभ्यंतराश्रितःजगत्पदार्थसंभारेसत्तासामान्यमास्थितः २३ एषशून्यत्वमाकाशेस्पंदएषसदागतौ प्रकाशश्चैवते
जस्सुपयःस्वेषुरसःपर २४ काठिन्यमवनावेवमोक्ष्यमेवकृतात्राते शैत्यमेषनिशानाथेसत्ताचैषजगद्गणे २५ मषीपिंडेयथाकार्ष्ण्यं
दे ह
शैत्यंहिमकरेयथा यथापुष्पेषुसौगंध्यंदेहपतिस्तथा २६ यथासर्वगतासत्ताकालःसर्वगतोयथा प्रभुशक्तिर्महीपस्यसर्वदेश
गतायथा २७ रूपालोकमनस्कारयुक्तंकृत्यंतदात्मनोः नित्यसोयंमहादेवोदेवानामेवबोधकः २८ अयमेवास्मिमेनास्तिकल
नापिकिलेतरा रेणुनेवाणुनाव्योम्निपद्मपत्रमिवांभसा २९ संभ्रमेणेवपाषाणेसंबंधोमयिनेतरैः सुखदुःखश्रियोदेहमापतंतुप
तंतुवा ३० तुंबकोपरिधाराश्चकानःक्षतिरुपस्थितां दीपांगातिगतोस्वानालोकोबध्यतेयथा ३१ नुगतमास्थितः २३ २४ २५ त

थादेहपतिरात्मादेहेप्रकाशतइत्यर्थः २६ प्रकाशतामेवमनइंद्रियादिव्यापृतानांसर्वक्षेत्रसाधारणीदृष्टांतैर्दर्शयितियथेतिद्वाभ्यां २७ यथैतेद
ष्टांतास्तथारूपालोकेश्चक्षुरादिव्यापारैर्मनस्कारैर्मनसव्यापारेश्चयुक्तंयद्बाह्याभ्यंतरप्रकाशनंतदात्मनःकृत्यमितिप्रकाशैकस्वभावःसइत्य
र्थःएवमाधिदैवसर्वदेवानांसूर्यइंद्रचंद्रादीनामपिबोधकोऽयंप्रसिद्धोमहादेवःअहमेवास्मीतिपरेणान्वयः २८ अणुनासूक्ष्मतमेनरेणुना
२९ संभ्रमेणभयकंपादिना ३० तुंबकःअलाबुःइवार्थेचकारःजलधाराइवेत्यर्थःनःअस्माकंतुंबकाकाशकल्पानामितिभावःदीपांगानि

४९

वा॰टी॰उप॰
७५

३२ संबाध्यते अभिहन्यते अमूर्त्तादिति भावः ३३ कपालस्तोभग्ने छिद्रीभावेन क्षेमरूपचयेन क्षीणे ३४ बोधात्मनो व्यतिरिक्तात्मदर्शना त् यस्य सुखदुःखमयी वासना तत्ताद्वशं मनः पूर्वमज्ञाताद्रूपं रामभवत् नेदानीमस्तीत्यर्थः ३५ तनुपरिच्छिन्ना निर्वृतिः सुखविश्रांतिः ३६ एषां भोक्त्रादीनामैक्याद्ध्यासलक्षणं मौर्ख्यं कस्येंद्रजालिकस्य च क्रिकापचक्र वत्परिवर्तते नचातुरीत्यर्थः भोक्त्रादिभेदं दर्शयति भुंक्ते इति

तथा नायमहं बद्धः सर्वभावगणातिगः। संबंधः कोऽस्त्वनः कामैर्भावाभावैरथेंद्रियैः ३२ केन संबध्यते व्योम केन संबाध्यते मनः शारीरस्त्वात धायाते खंडनाकाशशारीरिणः ३३ कुंभे भग्ने क्षते क्षीणे कुंभाकाशस्य का क्षतिः पिशाच कद्वाद्रूपं मनो नामोदितं मुधा ३४ जडे तास्मिन्क्षते बोधात्मनः क्षतिरुपस्थिता सुखदुःखमयी यस्य वासना तन्मनोऽमन ३५ अभवत्पूर्वमद्यैकासंपन्नातनुनिर्वृतिः अन्यो भुंक्ते ऽन्य आदत्ते ऽप्यन्य स्यानर्थसंकटः ३६ अन्यः पश्यत्यहो मौर्ख्यं कस्येयं खलु चक्रिका भुंक्ते प्रकृतिरादत्ते मनो देहस्य संकटः ३७ द्रष्टात्मा मौर्ख्यमत्रीह न किंचि त्क्षतिषु ३९ सुखदुःखन्युपायांतु यांतु वाप्यह मेषुकः वासना विविधा देहे त्वलंवा दयमेव वा। ४०॥ प्रयांतु नाहमेतासु न चैता मम काश्चन एता वंतम हाकालमत्ता न रिपुणा हतः ४१ हत्वा विवेकसर्वस्वमेकांतमेवबोधितं वैष्णवेन प्रसादेन स्वयमुत्थेन चारुणा ४२ ~~इदानींसंकसेनाय मयैषपरिमोषितः ४१ हत्वा विवेकसर्वस्वमेकांतमवबोधितं वैष्णवेन प्रसादेन स्वयमुत्थेन चारुणा ४२ इदानींसपरी~~ इदानीं परि इदानींसपरीतापमयैष परिमोषितः अहंकारपिशाचोऽयं शरीरतरुकोटरात् ४३ परावबोधमंत्रेणास्मयेदानीमपाकृतः निरहंकारयक्षोऽयं मच्छरीरमहाद्रुमः ४४

॥३७ प्रकृत्यादिदुष्टः दोषारोपितः आत्मविमर्शेन किंचिन्मौर्ख्यमस्तितेनाक्षतिरित्यर्थः ३८ ३९ ४० एता वासनाः ४१ आ त्मानरिपुणा अवपोषितं हिंसितं अवबोधितमेतिपाठे अविवेकसर्वस्वमिति छेदः वैष्णवेन प्रसादेनानुग्रहेण मे अविवेकसर्वस्वं हत्वा एकांतं नि पतेकस्वभावं ब्रह्म अवबोधितं ४२ परिमोषितः अपहारितः ४३ इदानीमच्छरीरमहाद्रुमः निर्गतः अहंकारयक्षोयस्मात्तथाविधः सन् पु

७५

४५ विवेकधनसंभारान्प्राप्येतिशेषः ४६ ४७ ४८ विष्णोरुक्त्याप्रणत्याविनत्याप्रार्थनयाचवरमुखेनलब्धः ४९ ५० विष्णोः प्रसादाद्धृवआ
त्मासंस्थितिमागतइतिपूर्वेणान्वयः इंद्रियेत्यादेरहंसमवमोषितइतिचतुर्थेनान्वयः इंद्रियाण्येवोरगगर्ताः सर्पबिलानियस्मिन् एवमुत्त
रत्रापिबहुव्रीहयः ५१ वासनावनजालकेषितिसर्वेसप्तम्यंतानांविशेष्य ५२ दुःखान्येवदावाग्निदाहायत्रदुःखादावाग्नयइवहारिणः परध

पुण्यतामसमायातः प्रफुल्लइवराजतं प्रशांतमोहदारिद्र्योदुराचाराशेषसंक्षये ४५ विवेकधनसंभारान्स्थितोस्मिपरमेश्वरः ज्ञातं
ज्ञातव्यमखिलंदृष्टाद्रष्टव्यदृष्टयः ४६ तत्प्राप्तमधुनायेननाप्राप्तमवशिष्यते दिष्ट्यादूरीकृतानर्थाभिपेतविषयोरगा ४७ संज्ञात
मोहनीहारांज्ञांताज्ञाम्लगतालिकां रजोरहितसर्वाघांशीतलोपशमद्रुमां ४८ प्राप्तोस्मिवितनांभूमिमुन्नतांपारमार्थिकीं स्तुत्या
प्रणत्याविज्ञत्याशमेननियमेनच ४९ लब्धोयंभगवान्नात्मादृष्टश्चाधिगतः स्फुरं अहंकारपदातीतश्चिरात्संस्थितिमागतः ५० स्व
भावाद्भगवानात्माविष्णोर्ब्रह्मसनातनः इंद्रियोरगगर्तेषुमरणश्वभ्रभूमिषु ५१ तृष्णाकरंजकुंजेषुकामकोलाहलेषुच वासनाव
नजालेषुजन्मकूपांतरेषुच ५२ दुःखदावाग्निदाहेषुदुःखदावाग्निहारिषु पातोत्पातदशालक्षैर्मज्जनोन्मज्जनभ्रमैः ५३ आविर्भाव
तिरोभावैरोशापाशाविचेष्टनैः अहंचिरमहंकारद्विषासमवमोषितः ५४ निशायामल्पवीर्यात्मापिशाचेनेववनंगले स्वयमेवतस्थेदा
नींकिंपाशात्त्वाप्स्वयैवहि ५५ शौरिणाव्यपदेशेनविवेकश्रीविबोधिता प्रबुद्धेभवनीशानेनमहंकारराक्षसं ५६ नपश्यामिभिन्नभोदी
पेज्वलितेतिमिरंयथा तस्याहंकारयक्षस्यमनोविववासिन ५७ दीपस्यैवप्रशांतस्यनवेद्मीगतिमीश्वरः दृष्टएवत्वपोशानेपलाय
यनपरायणाः ५८ संपन्नोमदहंकारश्चोरः सूर्योदयेयथा असदभ्युत्थितेनास्मिन्नहंकारेपिशाचवत् ५९ [illegible] नप्राणापहारिणश्चोराय

त्रपाभोत्यातसदृशैर्विपन्संपदशालक्षैः मज्जनप्रायैरधोगतिभिरुन्मज्जनप्रायैः सद्गतिभिः ५३ अहंचिरंअहंकारलक्षणेनद्विषासम्यग्वमो
षितः आत्मप्रमोषेणपीडितः ५४ शौरिणाव्यपदेशेनप्रसन्नविष्णुव्याजेनस्वयंस्वेनेवविवेकः श्रीः प्रबोधिताउद्दीपिता तथाविवेकाश्रियाई
शानेईश्वरेस्वात्मनिप्रबुद्धेभवतिप्रबुद्धेसति ५५ ५६ ५७ ५८ असतः अहानात्प्रागभ्युत्थितेसंप्रतिगतेसति ५९

वा॰ टि॰ उप॰
७६

निर्गतः गोनसः अजगरो यस्मात्तथाविधो द्रुमः वृक्षवान् आराम इव द्रुमाब्धा इस वाचकान्मत्वर्थेषु द्रुभ्यांम इति मप्रत्ययः ६० तस्करेण आ
त्माबमोषकेणाहंकारेण ६१ शांत दावः निर्वाणाद्वहिः अचलः पर्वत इव ६२ के आधयो मानसव्यथाः परलोकदुःखादिचिंतया कुतो ना
धयस्तत्राह नरकैति ६३ ननु सत्येवाहंकारे मोहादिप्रश्नामचमत्कृतिः किं न स्यात्तत्राह अहंकारेति अहंकारकलात्लक्षणोपि तोपि तेजोन्मा
देसति ६४ इदानीं शरद्व्योमादिनानाभावैरात्मानं रूपयन्नमस्यति निरहंकारेत्यादिना कांतिशालिनी स्वच्छता शान नैर्मल्यं ६५ महत्सु प्र

गतेतिष्ठाम्यहं स्वस्थो न निर्गोनस इव द्रुमः शाम्याम्यपि परिनिर्वामि जगत्यास्मिन्प्रबोधवान् ६० तस्करेणोज्झितोस्मीति निंदितोस्मि चिरो दृढं
नैत्यमभ्युगतोस्म्यंतः शांत शाम्यगतद्धमिकः ६१ प्रावृडंबुभरस्फातः शांतदाव इवाचल प्रमार्जितेहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थविचारतः ६२ को मो
हः कानि दुःखानि काः कदाशाः क आधयः नरकस्वर्गमोक्षादिभ्रमाः सत्यामहंकृतौ भित्तावेव प्रवर्तन्ते चित्रेहाननभस्तले ६३ अहंकारक
लापित्ते चित्ते तान्चमत्कृतिः न राजतेंऽशुकेस्नाने यथा कुंकुमरंजना ६४ निरहंकारजलदे तत्क्षणासारविवर्जिते भाति चित्तशरद्व्योम्नि स्व
च्छताकांतिशालिनी ६५ निरहंकारपंकाय सुप्रसन्नांतराय च महामानंदसरसे तुभ्यमात्मन्नमो नमः ६६ शांतेंद्रियोग्रग्राहाय क्षीणचित्तो
र्मिवह्नये आनंदांबुधये तुभ्यं महात्मन्नमो नमः ६७ गताहंकारमेघाय शांतारण्यदवाग्नये महामानंदशैलाय विश्रांताय नमो नमः ६८
प्रफुल्लानंदपद्माय पूर्णांतश्चिंतामयोर्मये महत्सु संमानसायात्मन्न तुभ्यमंतर्नमो नमः ६९ संविदाभासपक्षाय पद्मकोटरवासिने सर्वमा
नसहंसाय स्वात्मनेंतर्नमो नमः ७० कलाकलितरूपाय निष्कलायामृतात्मने सदोदिताय पूर्णाय मनश्शशिने ते नमो नमः ७१ श्रीरामाय:

संगात्मभूताय तुभ्यं ब्रह्मणे एवमग्रेपि ६६ ६७ ६८ विश्रांताय अचलाय ६८ सत्ब्रह्म तल्लक्षणायामानुसाय परे व सरसे ६९ संविदाभासो
बुद्धितद्वृत्तिप्रतिबिंबचैतन्ये एव पक्षो यस्य ७० कलाभिः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च इति श्रुत्युक्ताभिः सप्तदशाभिः षोडश कलाः
सोम्य पुरुष इति श्रुतिदर्शिताभिर्वा चंद्रपक्षे तु प्रसिद्धाभिः निष्कलाय निरवयवाय चंद्रपक्षे कलाव्यतिरिक्त देवतात्मने ७१ ॥ श्रीरामाय नमः

रा
७६

त्ते

चित्तस्यैव प्रसिद्धत्वं सिद्धत्वं (?) तस्मै (?) दोदितायेत्यादिविशेषणैर्विशेषो दर्शिताः शांताय अनापकाय अहंरूपाय दरूपविलक्षणाय ७२ अहो निस्तलैः स्नेहं परमप्रेमाणं दीपयतीति स्नेहदीपः अथवा पुत्रमित्रधनादिषु स्नेहाः यत्र यस्तेषां स्नेहेन दीप्यते सर्ववस्तुस्वभावानां आधाराय धीराय धीप्रकाशाय ७३ इदानीं स्वपौरुषं सकलमित्यभिनंदतिमदनेत्यादिना यथा अयसा कांस्यायसं संदेशो न न तत्सम यो भज्यते तथा शांते न शमादियुक्तेन मनसा मदनानलसंतप्तं मनो मया भग्नमित्यर्थः ७४ प्रत्यक्प्रवणेनेंद्रियेण चक्षुरादिना पराक्प्रवणं तदेव छित्वा एवं मनोहंकारयो

सदोदिताय शांताय महात्तद्भूतहारिणे सर्वगायाप्यदरूपाय चित्स्वरूपाय नमो नमः ७२ अस्तेहस्नेहदीपाय दृत्तिनिष्क्रांतवर्तिने स्वभावाधारधीराय चिद्दीपाय नमो नमः ७३ मदनानलसंतप्तं शांतेन मनसा मनः भग्नमंतर्मया तत्सम यसेव बलादयः ७४ इंद्रियेणेंद्रियं छित्वा छित्वा च मनसा मनः अहंकृतिमहं कृत्या छित्वा शेषोजयाम्यहं ७५ भावेनाभावमाछिद्य हित्वा तत्साम तत्समया निष्विषप्रतयाप्रतां ततः सत्योसि तेनमः ७६ मनसा मनसि छिन्ने निरहंकारतां गते भावेन गलिते भावे स्वच्छस्तिष्ठामि केवलः ७७ निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितं केवलं स्पंदशुद्धात्मान्येत तिष्ठति मे वपुः ७८ हेलानुकंपितानंतविश्वेश्वरदतिदायिनी परमोपशमोपेता जातेयं मम निर्वृतिः ७९ प्रशांतमोहवेताललोगता हंकारराक्षसः कदाशारूपिकोन्मुक्तो जातोस्मि विगतज्वरः ८० तस्मात्सगुणं छित्वा मच्छरीरकूपं जरात् न जाने क्व गतो डीयद् दुरहंकृतिपक्षिणी ८१ उद्दलिते घनातान कुलाय कायपादपात् न जाने गत उड्डीय काहंभावविहंगमः

दी ८२ दुराशार्घदीरा त्यधूसराः भोगभस्मनाभेयभोगिहिता दिष्टयाभूयस्यो वासनाः क्षताः ८३ रूपिवोध्यं॥शेषोऽवशिष्ट चिन्मात्रोहं ७५ भावेन शुद्धयाभावमशुद्धं ऊहापोहवती बुद्धिः प्रज्ञा तया अविचारसंदेहादिलक्षणामप्रज्ञां अतः त्यक्त्वा भिमानशून्योऽतः सन्मात्रस्वभाव एव सत्योसि तादृशायतेनमस्तेनमः ७६ भावेन ब्रह्माहंभावेन देहाद्यहंभावे गलिते ७७ निर्भावं भावनाहेतु बुद्धिशून्यं अनीहितं स्पृहाहेतुचित्तशून्यं स्पंदः प्राणनक्रिया तन्मात्रेणाशुद्ध आत्मा यस्य तत्तथाविधं जीवन्मुक्तात्मनि तिष्ठति जीवति तथा च श्रुतिः तस्मादेकमेवग्रं तं च रेत्प्राणादेवापानाद्वेति ७८ हेलयैव अनुकंपिता भोगैश्वर्यदानेनानुगृहीताः अनंताः स्वभाकापेन तथाविधाद्धिश्वराः बविद्याद स्पतिशायिनी उत्कृष्टानिर्वृतिर्निरतिशयानंदविश्रांतिः ७९ रूपिका पिशाची तया मुक्तः अत एव विगतज्वरः ८० ८१ उद्दलिते तानाभ्यासपेषणेन धूलीकृतो रुगपिते ८२ दुराशाभिः दीर्घदीरास्त्यैः दुःख देहाद्यात्मतत्त्वाभिमानैश्च धूसराः मलिनाः भयलक्षणानां भोगिनां सर्पिणी हिताः भूयस्यः दुर्वास

वा॰टी॰नुप॰
७८

इदानीं निद्रा क्षयेस्वाप्नदुर्दशामिव प्राक्तनीं अहंकारदशां स्मृत्वा विस्मयते एतावंतमिति चित्रं आश्चर्यं ८४ अद्य अहं अयं अनुभूयमानानि रतिशयानंदस्वभावो जातः प्रादुर्भूतः यत् यतोहं महती अपरिच्छिन्नब्रह्माकारा मतिः साक्षात्कारवृत्तिर्यस्य तथाविधः सन् अहंकारमहाभ्रेण अलं निःशेषं मुक्तो निर्मुक्त इत्यर्थः ८५ महामतिरित्येतद्विशदयति दृष्ट इति वाक्यप्रमाणेन दृष्टः मननेनाधिगतः समाधौ मनसा अश्लिष्टः आलब्धः समाधानभूतश्चांगं स्वदेहमिव सदा स्वानुभूतो नियोजितः तथा चाहुः देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यत इति ८६ सांप्रतं निर्दोषविक्षेपं स्वमनः प्रशामं गतमित्याह गतास्पदमिति गतास्पदं निर्विषयं विषयाप्यं मननाद्धि तेष्वेषणा प्रसिद्धेति मूलोक्ति

एतावंतमहं कालं कोभूवं चित्रमीदृशं येनाहमेषमिथ्यैव दृढाहंकारतां गतः ८४ अद्याहमस्मि जातोयमहमद्य महामतिः अहंकारमहाभ्रेण यत्क्लेशेनालमुज्झितः ८५ दृष्टो यमात्मा भगवान्स्वधियैवाधिगतो मया अलब्ध्वाश्चानुभूतांगं स्वानुभूतो नियोजित ८६ गतास्पदं गतमननं गतैषणं तिरस्कृतं निपुणमहं कृतिभ्रमैः निरीहितं व्यपगतरागरंजनं विकौतुकं प्रशममिदं गतं मनः ८७ दुरुत्तराः समविषमा महापदः सुदुःसहाः प्रभवनदीर्घदोषदाः गताः क्षयं समधिगतो महेश्वरश्चिरं द्वयोः पगतम विश्वमंतरे ८८ मोक्षोपायेषु प्रशमप्रकरणे ब्रह्मतात्मलाभचिंतानाम सर्गः ३५ प्रल्हाद उवाच आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात्संस्मृतिमागतः दिष्ट्या लब्धोसि भगवन्नमस्ते स्तु महात्मने १ अभिवंद्याथ चालोक्य चिरमालिंग्य से मया कोन्यः स्यात्त्वदृते बंधुर्भगवन्भुवनत्रये २

१ त्याग तमननं गतैषणं च निपुणं नियतं तिरस्कृतं निराकृतं त्यज्जितमिति यावत् अत एव निरीहितं निश्चेष्टं कौतुकभोगोत्कंठा तद्रहितं अत एव निरंधनाग्निवत् प्रशमं गतमित्यर्थः ८७ मनः प्रशमादेव सर्वापन्निवृत्तिं निरतिशयानंदात्मावाप्तिं च वदन्नुपसंहरति दुरुत्तरा इति प्रभवनानि नानायोनिजन्मपरंपराः दीर्घदोषाः काम लोभ मोहादयस्त त्प्रदाः समाश्चिरकालैकरूपदुःखाः विषमाः प्रतिक्षणविचित्रदुःखाः महापदः क्षयं गताः चिरद्वयः महेश्वरः पूर्णानंदात्मा समधिगतः प्राप्तः ते कुतः यतः अंतरे प्रत्यगात्मन्य चिरेण अज्ञानजाड्यं ज्ञानेनापगतं बाधितमित्यर्थः ८८ इति श्रीवा॰ते॰ पंचत्रिंशः सर्गः ३५ आत्मानं दुर्लभं प्राप्य प्रल्हादः प्रणमन्मुहुः स्तौति नंदतिकांते वक्तांते नरमतेरहः सर्वेभ्यो मानुषानंदादिहैरण्यगर्भांतेभ्यः परपदेभ्यः सुखोत्कर्षस्थानेभ्योप्यतीतः निरतिशयानंदरूपः आत्मा प्र

७७

यावन्नप्राप्तोनदृष्टश्च तावन्मृत्युर्भूत्वाऽभक्तान्हंसिभक्तान्यासि तपासनाकर्मभिराराधितोददासित्वावकादिरूपेणस्तोषिगंतरूपेणयासिस
र्वरूपेणचविवल्गासिव्यवहरासि मयातुअयंनित्यापरोक्षस्वभावःप्राप्तोदृष्टश्च अतःपरंमाप्रतिकिंकरोषिक्कवागच्छसिनत्वयेदानींमंन्यतोगं
तुंकिंचित्कर्तुंवापूर्ववच्छक्यमित्यर्थः ३ विश्वेभ्योजनेभ्योहितविश्वजनीन ४ अंतरंअंतर्द्वयंकमत्तानंअभूदितिशेषः अयंतन्वात्त्वाद्दूरमत्यंता
भेदलक्षणमतिसामीप्यसंपन्नं ५ संसारलक्षणस्यपर्णस्यदंताय ६ विबुधनाथायेंद्ररूपाय ७ वाच्यवाचकदृष्ट्यायव्यवहारदृष्ट्याएषांव्यवहा
रदृष्टिर्मिदाच ८ अनंतयाकल्पनयेतिशेषःनित्यपात्रप्रवाहाय ९ आदौसर्व्यपदार्थानांद्रष्टुःततःस्रष्टुःस्रष्ट्वाचानंतरूपैर्विकारिनेअतए

हंसिपासिददासित्वंस्तोषियासिविवल्गासि अयंप्राप्तोसिदृष्टोसिकिंकरोषिक्कगच्छसि ३ स्वसत्तापूरितात्त्रोषविश्वविश्वजनीनभोः स
र्वत्रेलक्ष्यसेनित्यमधुनाक्कपलायसे ४ आवयोरंतरंभूरिजन्मव्यवहितांतरं अदूरमपसंपन्नंदिष्ट्यादिष्टोसिबांधव ५ नमस्तेकृतकृत्या
यकर्त्रेभर्त्रेनमोस्तुते नमःसंसारदंतायनित्यायविमलात्मने ६ नमश्चक्राब्जहस्तायनमश्चंद्रार्द्धधारिणे नमोविबुधनाथायनमस्तेप
द्मजन्मने ७ वाच्यवाचकदृष्ट्येवभेदोयायमिहावयोः असत्याकल्पनैवेषावीचिवीच्योःपसोरिव ८ त्वमेवानंतयानंतवल्गुवैचित्र्यरूपया
भावाभावविलासिन्यानियत्यैवविजृंभते ९ नमोदृष्टेनमःस्रष्टेनमोनंतविकारिणे नमःसर्वस्वभावायनमस्तेसर्वगात्मने १० प्रतिजन्मवि
रंवद्योर्दीर्घदुःखवतामया त्वयामयोपदिष्टेनदग्धेनापहृतौजसा ११ आलोकितालोकदृशादृष्टांतदृष्टयः नप्राप्तस्त्वयानेनकिंचि
दासादितंभवेत् १२ सर्वंमृत्काष्ठपाषाणवारिमात्रमिदंजगत् नेहास्तित्वदृतेदेवयत्प्राप्तोनाभिवांछति १३ स्वस्वभावायअधिष्ठानतया
सर्वगात्मने १० एतावंतंकालंमद्रूपेणत्वमेवमछंदानुवर्तनाक्लांतइदानींत्वयैवत्वंविश्रांतयेलब्धइत्याह प्रतिजन्मेतिमयामद्भावापन्नेनजीवभूते
नत्वयास्वकामादिदोषानुसारेणोपदिष्टेनासन्मार्गेणप्रवृत्तत्वाद्दग्धेनअनएवापहृतौजातिरोहितेश्वरभावेनत्वयालोकदृष्टयःऊर्ध्वाधोमध्येलो
कसंचारश्चमृत्तेषुविवेकानुकूलदृष्टांतदृष्टयश्चआलोकिताःनतस्माद्दहिलोकदृष्टदर्शिनात्वंत्वयानप्राप्तः अनेनलोकत्रयदर्शनेनचकिंचित्स्वल्प
मपिपुरुषार्थरूपमासादितंनभवेत्नाभूदितिद्वयोरर्थः ११ १२ कुतोनाभूत्तत्राह सर्वंचेति नाभिवांछतिपुरुषार्थेच्छापूर्णाभवतितत्ताहत्वंवस्तुत

नमुत्त्वसिमोहनिस्तीर्णोसीतियावत् १४ कथमहंदृष्ट इतिचेच्चासुषादिसर्वद्वत्रिप्रथारूपेणप्रतिबोधविदितंगतमितिष्कृतिदर्शितोपायेने
त्याहयद्गति चक्षुर्हरांतःकरणस्यघटादिदेशानिर्गमनेतदवच्छिन्नचैतन्यात्मा ऽसिकनीनिकरश्मिजाललेप्रोतवपुःस्थितइत्यर्थः एवमग्रे
पूर्वम् १५ त्वक्स्पर्शमोक्ष्यादिकंचस्थानस्यान्तर्नित्वत्वाव्याप्नुवन् यथातिलेंतर्गतंतैलंतिलसंयुक्तपुष्पगंधमतः करोतिग्लातितद्वत्स्य
शीतोष्णादि अंतःकरोतिव्याप्यप्रकाशयति १६ शब्दशक्तिंगानकाव्यादिगुणचमत्कारं परामृशान् प्रकाशयन् १७ वस्तूनिमधुराम्लादीनि
अग्रतःपुरस्तादेवस्वदितस्यस्वारासिकत्वैप्रेमविषयस्यस्वदंतेस्वदतेसुखात्मनास्फुरति १ घ्राणहस्तेनहस्तवदुपपादानकरणेनघ्राणेनकंठध्य

देवोयमधलब्धोसिदृष्टोस्याधिगतोसिच संप्राप्तोसिगृहीतोसिनमस्तेस्तुनमुत्त्वसि १४ योक्ष्णेःकनीनिकारश्मिजालप्रोतवपुःस्थि
तः देवदर्शनरूपेणकथंसोत्रनदृश्यते १५ यस्त्वकुस्पर्शस्थानःसर्वगंधंतैलंतिलेयथा स्पर्शमंतःकरोत्येषसकथंनानुभूयते १६
यःशब्दश्रवणादंतःशब्दशक्तिंपरामृशन् रोमांचजनयत्यगेसदूरस्थःकथंभवेत् १७ जिह्वापल्लवलग्नानिस्वदितस्याग्रतोपिच स्व
दतेयस्यवस्तूनिस्वदतेस्वनकस्यच १८ पुष्पगंधानुपादायघ्राणहस्तेनदेहकं यआलोकयतिप्रीत्याकस्यासौनकरेस्थितः १९ वेदवेदां
तासिद्धांततर्कपौराणगीतिभिः योगीतःसकथंत्वात्माविज्ञातोयातिविस्मृतिं २० सैवेहदेहभोगात्तीसुभगापीयमद्युमे अंतर्नस्व
दतेस्वछेत्वयिदृष्टेपरावरे २१ त्वयाविमलदीपेनभानुःप्रकरतांगतः त्वयाशीततुषारेणचंद्रःशिशिरतांगतः २२ त्वयैतेगुरवःशैलास्त्व
यैतेध्रुवराधृताः त्वयैवेयंधराधीरात्वयैवांबरमंबरं २३ दिष्ट्यामत्तामसिप्राप्तोदिष्ट्यात्वत्तामहंगतः अहंत्वंत्वमहंदेवदिष्ट्याभेदोस्तिना
वयोः २४ अहंत्वमपिशब्दाभ्यांपर्यायाभ्यांमहात्मनः तववाममवाशाखासंयुक्ताभ्यांनमोनमः २५

तस्रजःपुष्पाणांगंधानुपादायमालालंकृ
तंस्वदेहकंआलोकयतिपश्यतिकरोस्थितः वस्फुरंप्रत्यक्षइत्यर्थः १९ २० २१ येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइत्यादिश्रुतिहृशाप्याहत्वयेति २२ ध्रुवरानभ
श्चरावाय्वादयःधीरानिश्चलाअंबरंअवकाशदं २३ दिष्ट्याभाग्येनअहंत्वंत्वमहामितिव्यतिहारेणाभेदोदृढीकृतः २४ इदानींमखंडार्थप्रमोयातयासं
पन्नावहंत्वंशब्दौनमस्यतिअहमिति त्वस्मत्स्यमहात्मनःबाधनपर्यायाभ्यांनवकारणोपाधिविशिष्टस्यवाच्यार्थस्यममकार्योपाधिविशिष्टस्यवाच्या
र्थस्यवाशाखावदेकदेशाभ्यांउपाधिभ्यांभेदकल्पनात्वयुक्ताभ्यांसामानाधिकरण्येनान्विताभ्यांअहंत्वमितिशब्दाभ्यांनमोनमइत्यादरादभ्या

इदानीमखंडार्थं प्रत्यक्प्राधान्येन प्रणम्य तस्यैव ब्रह्मतां दर्शयति नमइत्यादिना २६ हे ब्रह्मन् त्वं मय्यात्मनि प्रत्यक्स्वभाव एव निष्ठासि न क
दाचित्परोक्षभावे इत्यर्थः २७ न कुतो जातं तत्राह मन इति न कषितं पतति प्राषितं मन इत्सो दिष्कृति दर्शि तेन मनःप्रभृतीनां अपूर्वकं स्कांतव
त्प्रकर्तृकत्वेन जातमित्यर्थः २८ २९ तर्हि त्वं किं प्राणनादिशक्तिरुत देहकृतास्पदोहंकारादिर्वा नेत्याह अयमिति अयमहं संविद्रूपुरे वनतु क
चिच्छक्तिर्नापि देहकृतास्पदः तर्हि नेति किं देहनेतिचेन्न किंचित्याह देह इति ३० तुपत्रामं यातिभ्रमइति शेषः ३१ संसारगामित्वात्संसारभ्रमण
शीलत्वात् एतावत्कालसंसारवर्त्मनि निश्रांतोहं संप्रति विश्रांतः ३२ ये गुरवो वेदा नाभ्यात्वां मां मद्रूपमेव प्रवदंति ३३ अखिलाः अनंताः सं

नमोमह्यमनंताय निरहंकाररूपिणे नमोमह्यमरूपाय नमः सममसमात्मने २६ मय्यात्मनि समे स्वच्छे साक्षिभूते निराकृतौ दिक्काला
घनवृत्तिर्ने स्वात्मन्येवेह तिष्ठसि २७ मनःप्रभृत्याभमायाति स्फुरंतींद्रियवृत्तयः शक्तिरुल्लसति स्फाराः प्राणापानप्रवाहिनी २८ देहंति
देहयंत्राणि कृष्टान्याज्ञावरत्वया चर्ममांसास्थिदिग्धानि मनःसारथिमंति च २९ अयं सहृत्पुरे हं न काचिन्न कृतास्पदः देहः पततु वारे
तु वाहेतु यथाभिमतयेच्छया ३० चिरादूरमहंजातः स्वात्मलाभश्चिरादयं चिरादुपशमं याति कल्पस्यांते जगद्यथा ३१ चित्संसारगा
मित्वाद्दीर्घसंसारवर्त्मनि विश्रांतोस्मि चिरं श्रांतः कल्पस्यांतइवानलः ३२ सर्वार्तीताय सर्वाय तुभ्यं मह्यं नमोनमः तेभ्योपिच नमस्तेतु ये
मां त्वां प्रवदंतिच ३३ अखिलानंतसंभोगानस्पृष्टा दोषवृत्तिभिः जयत्यकृतसंरंभा साक्षितापरमात्मनः ३४ आत्मन्युष्य इवामोदो भस्त्रा
पिंड इवानिलः तिले तैलमिवास्मि त्वं सर्वत्र वपुषि स्थितः ३५ हंसि पासि दहास्सि त्वमवस्फूर्जसि वल्गसि अनहंकृतिरूपोपि चित्रेयं तव माम्पि
तः ३६ जयामीद्वाज्वलद्दीप्तिः सर्वमुन्मीलयञ्जगत् जयाम्युपशांतारंभो जगद्रूयानिमीलयन् ३७ भोगाः प्रकारत्रयाः यस्मात्तथाविधापि प्रकारत्रयदोष

वृत्तिभिरस्पृष्टाः न कृतः संरंभः अभिनिवेशो यया उदासीनेत्यर्थः अत एव जयति ३४ त्वमेव सर्वत्र सारइत्याह आत्मन्निति ३५ सर्वकर्तापि त्वमेवेत्याह हं
सीति ३६ सर्गकाले ईद्रोन तया चिदात्मना ज्वलद्दीप्तिर्बहिरंतश्चार्थप्रकाशनेनोज्ज्वलितोहं जीवभावेनानुप्रविश्य नामरूपात्मकं सर्वं जगदुन्मीलयन्व्याकृ
कुर्वन्स्वदात्मनैव जयामि वशीकृत्य पालयामि प्रलयकाले चाहं उपरतारंभो जगद्रूपं पुनर्निमीलयन्नुपसंहरन्नपि त्वदात्मनैव जयाम्यभिभवामी

ग

परमाणोरत्यंतसूक्ष्मस्य दुर्लक्ष्यस्येत्यर्थः वटत्वं वटव्यक्तिसंवलिता जातिः ४८ ४९ इदानीं स्वयं मुक्तात्मा भिन्नाय बद्धात्मने मोक्षोपायमुपदिशति भावनामित्यादिना भूरिभंगानां बहुविधविकारस्वभावानां अभवाय बाधाय भवाय पुनरतिशयानंदस्वरूपाविर्भावाय च अ संगात्म दर्शनेन भावाभावाभ्यां बहिष्कृतः विविक्तः सन् तद्भावेनैव स इदानीं विमुक्तात्मा भव मा पुनर्बंधं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ५० तदुपायभूतां पूर्वपीठिकामुपदिशति जहीत्यादिना ५१ इति विचार्येति शेषः मुक्ता नांछरतः कणा इवासितं अभ्रं यथा स्यात्तथा हसन् प्राक्तनी दीर्घदौरात्म्य

परमाणोस्तवैवांतः इदं संसारमंडलं वटत्वं वटधानायां बभूवास्ति भविष्यति ४८ हयद्विपरथाकारैर्यद्वत्त्वेदृश्यते बुदः तद्वद्वालो कसे देव पश्यसर्थं शतविभ्रमैः ४९ भावानां भूरिभंगानामभवाय भवाय च भवभावविमुक्तात्मा भावाभावबहिष्कृताः ५० जहि मानं महाकोपं कालुष्यं क्रूरतां तथा नमहांतो निमज्जंति प्राकृते गुणसंकरे ५१ प्राक्तनीं दीर्घदौरात्म्यदशां स्मृत्वा पुनः पुनः कोहं किं तद्भवेतिह सन्मुक्ताच्छरासितं ५२ ते प्रयाताः समारंभा गतास्ते दिवसा वासराः येषु चिंताऽनलज्वालाज्वालाकीर्णमिवाभवत् नभस्तल ५३ अद्य त्वं देहनगरे राजास्फारमनोरथः नदुःखैर्गृह्यसे नापि सुखैर्व्योम करैरिव ५४ अद्योद्दिय दुरश्वांश्च जिता जितमनोगजः भोगारिमभितो भेंकसाम्राज्यमाधितिष्ठति ५५ अपारांबरपाथस्त्वमजस्रास्तमयोदयः अवभासकरो नित्यं बहिरंतश्च भास्करः ५६ सर्वदैवासि संसुप्तः राजत्वासं बोध्यसे विभो भोगालोकनलीनार्थ कामिन्या कामुकोपमा ५७ दृक्क्षुद्राभिरुपानोतं दूराद्रूपमधुत्वया पीयते स्वीकृतं राजत्वा नेत्रवातायनस्थया ५८

(इमां जहीति पूर्वेणान्वयः ५२ ५३ करैर्मुष्टिभिर्व्योमिव ५४ ५५ बहिः अविद्यावृत्तिः अंतः स्वरूपवृत्तिः चिपथाक्रमम् अजस्रम् अस्तमयउदयश्च यस्य अथवा अजस्रम् अभीक्ष्णं अस्तोदयः अस्तमयोदयो प्रलयसर्गौ यस्मादित्यर्थः भास्कर प्रकाशस्वरूपः ५६ पृथग्विवर्त्ताहि सर्वत्र तथा कुतो नावगाढासि तत्राह सर्वदैवेति सर्वदा अनादिकालात्सुप्तोसि राजत्वा भोजकाद्ब्रह्मत्वा भोगालोकनलीलार्थं तावन्मात्रं संबोध्यसे न पूर्णात्मस्वरूपेणेत्यर्थः ५७ भोगालोकनलीलामेव विशदयति दृक्क्षुद्राभिरिति दृशं इंद्रियवृत्तयः तल्लक्षणाभिः क्षुद्राभिर्मधुमाक्षिकाभेदैः रूपादिलक्षणं मधु क्षौद्रं नेत्रादिवातायनस्थया चिच्छक्त्या ५८ ७

योगिनामुत्क्रमणकाले सुषुम्नादिमार्गप्रकाशोपि त्वदधीन एवेत्याह ब्रह्मांडेति प्राणापानप्राणाभ्यां तन्निरोधाभ्यां सोलक्ष्यते तत्परैर्योगि
भिर्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरे देहे प्रतिक्षणं अभ्यस्ते दृदिसपिंडितानां प्राणानामुत्क्रम्य परकायप्रवेशलोकांतरसंचारादावनुकूलेन नाना
नाडीमार्गेषु गतागतैः संचारैर्ब्रह्मांडांतरं गंतुमर्चिरादिमार्गेण सूर्यमंडलं गंतुं वा ब्रह्मांडकोटरस्य ब्रह्मरंध्रस्य संबोधनः अध्वांतः सुषु
म्नादिमार्गप्रवर्तिणस्त्वये वस्वयंज्योतिषा कारणेन संप्रेक्ष्यंते स्फुरंद्दश्यंते हृदयस्याग्रप्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रामती तिश्रुते
र्यद्यपि सर्वेषां मरणे नाडीद्वारप्रकाश आत्मज्योतिरधीन एव तथाप्ययोगिनां पीडापारवश्यादिना तदेवधानाशक्ते योगिनां चाभ्यासकाले

ब्रह्मांडकोटराध्वांताः प्राणापानपरैस्त्वया गतागतैर्ब्रह्मपुरे संप्रेक्ष्यंते प्रतिक्षणं ४९ देहपुष्पे त्वमामोदो देहे हेमत्वमस्तामृतं रसस्त्वं देहवि
रूपेणोत्पदेहहिमे भवान् ५० त्वय्यात्ति विस्मयस्ते हः शरीरक्षीरसर्पिषि त्वमंतरस्य देहस्य दोहणपमिरिवाश्रितः ५१ त्वमेवानुतमास्वादः
प्रकाशरूपं तेजसामपि अवगंतात्वमर्थानां त्वंभासामवभासकः ५२ स्पंदस्त्वं सर्ववायूनां त्वं मनोहातिनोमदः प्रतानलशिखायास्त्वं प्रकाशरूपं तेक्ष्णमे
व च ५३ त्वद्दृष्टादिपमात्मीयावाचासंप्रविलीयते दीपवत्पुनरन्यत्रसमुदेति कुतोपि सा ५४ त्वयि संसारवर्तिन्यः पदार्थविलयस्तथा कटकां
गदकेयूरयुक्तयः कनकेयथा ५५ भवानयमहत्वं त्वं देवमादिभिः स्वयमेवात्मनात्मानं लीलार्थेलोपि वाक्षि च ५६ श्रीरामसमर्थ॥

मरणकाले च सावधानत्वात एवोदाहृताः ४९ ऋतं परमार्थसत्यभूतममृतं देहलक्षणे विरूपेशाखायां रागादिपल्लवोद्गमनिमित्तभूतो रसः ५० स
र्वप्राणि ' नां शरीरे स्मयस्य गर्वस्य निमित्तभूतः स्नेहोप्यासि शरीरलक्षणस्य सर्पिषि घृत वत्सारभूते लय्ये वसोत्तित्वयादभिमानत्यागेस्नेहादर्शनी
दित्यर्थः ५१ अनुत्तमस्वादः अतिमधुरः अमृतस्वरूपमिति यावत् तेजसां सूर्यादीनां आधिदैवं प्रकाशरूपं प्रकाशनिमित्तं अध्यात्मं च भासां चक्षुरादि
करणानामवभासक ५२ वायूनां प्राणानां स्पंदयति तीसंपंदः मनोलक्षणस्य हात्तिनो मदएव भ्रांतिनिमित्तं ते क्ष्णयमोक्षनिमित्तं ५३ वा वाणी आपि चे
वहत्वंतानां मिनिभागुरिमते रापूर्वदृष्टा त्वय्योपसंहारात् संप्रविलीयते तु पश्रान्यतिमरणभस्त्र विभेषु अन्यत्र देहांतरे ५४ पदार्थवृत्तयः समुद्य
तीति विपरिणामे नानुषज्यते ५५ लये वस्वात्मनि भवदादिशब्दैर्व्यवहारः क्रियते न त्वतोन्योस्तीत्याह भवानिति तिस्तो विपुणैः वाक्षि अन्यत् ५६

ज

अब्धो मेघः ५७ प्रत्येकं ज्वलत्सु काष्ठेषु कांसाचित् ज्वालानां हयाद्याकारतापि कदाचिद्दृश्यते ५८ ब्रह्मांडलक्षणानां मुक्ताफलानां
जलतेज आवरणाभ्यां चाकचिक्येन वर्तुलत्वेन साम्यात् ५९ क्षेत्रत्वमुपपादयति त्वया अनभिव्यक्तं अत एवासत्प्रायं अविद्याबीजांत
स्थानां सन्यपदार्थानां तन्तत्प्रसिद्धं तत्स्वरूपं सर्गेण प्रकाश्यते यथापक्वपाकेन मांसानां स्वादवेदनं आस्वादनाहस्वादुताप्रकाश्यते
तद्वत् ६० एवं चित्प्रकाशनाकल्पितं सदप्यसत्प्रायमेवेत्याह विद्यमानेति वनितासंबंधिनो रूपलावण्यस्यैव ६१ अनावर्जितं

॥ मंद्र निलविनुन्नैर्बोगजाश्वनरदृष्टिभिः यथा संलक्ष्यते व्योम्नि तथा त्वं भूतदृष्टिभिः ५७ यथा हयगजाकारैर्ज्वालाः लसति वन्हि
षु तथैवाव्यतिरिक्तैस्त्वं दृश्यसे भुविसृष्टिषु ५८ त्वं ब्रह्मांडकमुक्तानाम च्छिन्नस्तंतुरागतः क्षेत्रं त्वं भूतसस्यानां चिद्रसायनसेवितं ५९
असत्वदनभिव्यक्तं पदार्थानां प्रकाश्यते त्वया तत्त्वं यथापक्वामांसानां स्वादवेदनं ६० विद्यमानापि वस्तुश्रीर्नास्ति तात्वया नास्ति ते
वनितारूपलावण्यसन्नैवगतचक्षुषः ६१ सदपीहनसत्प्रायेवस्त्वनावर्जितं त्वया न भयेन खलावण्यं मुकुरात्प्रतिबिंबितं ६२ जुठ
तित्वां विना देहः काष्ठलोष्ठसमः स्थितो सन्नप्यसन्न गोच्छायः त्वपामास्विवरविंविना ६३ सुखदुःखक्रमः प्राप्य भवंतं परिणश्यति प्राका
रूपमांसाद्युपथातमस्तेजोथवाहिमं ६४ त्वदालोकनयैवैते स्थितियांति सुखादयः सूर्यालोकनयाप्रातर्वर्णाः शुक्लादयो यथा ६५ लब्धा
त्मानो विनश्यंति संबंधक्षणएवते तेतमांसीवदीपस्य दृष्ट एव व्रजंत्यलं ६६ नमस्तातमसोदीपासत्तायास्फुरतांगता दीपसंबंधस
(मयेसाचोत्पद्यविनश्यति

अर्थक्रियाशक्त्या अननुगृहीतं सत्प्रतीतमपि नसत्तायै अर्थक्रियायै समर्थमित्यर्थः ~~द~~ ~~न्मस्य~~। मुकुरादर्पणा।
न्निमित्तात्प्रतिबिंबितं खलावण्यं मुखसौंदर्यं कांतानां चुंबनाधरास्वादनाद्यर्थक्रियाप्रयुक्तत्वस्य कामोपेशमापनालामित्यर्थः ६२ नग
स्यगिरेर्दृश्यस्य चोछायऔन्नत्यसन्विद्यमानोप्यभानादसन्नसत्प्रायः त्वपामासुतमिस्रासु ६३ प्राप्यसाक्षादनुभवप्रकाशं सूर्यप्रकाशं
तेजोदीपनक्षत्रादिप्रभा ६४ यतस्त्वदालोकनयैवलब्धात्मानस्तेसुखादयः अनश्वरमसाक्षात्कारेदृश्यतेतवसंबंधक्षणएवव्रजंत्यपग
छंतिनेपायांतरेणेत्यर्थः ६५ ६६ दीपस्यअसत्तायांअविद्यमानतायांस्फुरतांगतातमसत्तमस्तादीपालोकसंबंधसमयेसेवोत्पद्यस्व

मे

दृष्टांतोक्तंदार्ष्टांतिकेयोजयति तदेवमिति सर्वनाशेनेति बीजभावेनसहेत्यर्थः ६८ सुखदुःखश्री विषयापगमेश्वरसभंगुरत्वादि हनित्यनिरतिशयानंदप्रकाशात्मनि अणुमपि कालं क्षणमपिस्थातुं नक्षमा यथा निमिषस्यलक्षतमभागलेनप्रसिद्धातन्वीआतिसूक्ष्मा कालाख्यतएवनत्रपतितइत्यर्थः ६९ एवमतिसूक्ष्मकालत्वात्क्षयितुमशक्यागंधर्वनगरीवमिथ्याभूतापिसुखदुःखादिभावनाअज्ञा नत्वत्प्रसादेनास्थिरेवसत्येवस्फुरति त्वयिदृष्टेसतिविलीयतेनश्यतीत्यर्थः ७० अज्ञातत्वरालोकलक्षणेनईक्षणेनदर्शनचक्षुषोद्भूतासुज्ञा तत्वदालोकेक्षणक्षया एवंभूतेयं स्वप्ने पुनर्जातिवस्वप्नजाताजागरेपुनर्मृतेवेत्यर्थः ७१ मिथ्यावस्तूनां क्षणस्थायित्वस्यापिदुर्घटत्वा

तदेवंसुखदुःखश्रीर्दृष्टैवत्वामनामयं जीयतेजातमात्रैवंसर्वनाशेननश्यति ६८ भंगुरत्वादिहस्थातुंकालंनाणुमपिक्षमा निमिषलक्षभागा ख्यातन्वीकालकलायथा ६९ गांधर्वीनगरीतन्वीसुखदुःखादिभावना स्फुरतित्वत्प्रसादेनत्वयिदृष्टेविलीयते ७० त्वदालोकेक्षणोद्भूतात्वदा लोकेक्षणाक्षया मृतेवजाताजातेवमृताकेनोपलक्ष्यते ७१ क्षयामप्यस्थिरंवस्तुकथंकार्यकरंभवेत् तरंगैरुत्पलाकारैर्मालाकुथमवेक्षते ७२ यदावाग्जिननिर्दिष्टंक्रियांवस्तुकरिष्यति तदारमेतलोकेयंमालांकृत्वातडिद्गुणैः ७३ इमांसुखादिकांलक्ष्मींविवेकिजनचेतसि स्थितःस न्नेवगम्हासिनजहासिसमास्थितिं ७४ अविवेकिषुयोसित्वंसहजात्मन्यदृच्छया तद्रूपकथनेनालंममानल्पयदास्पद ७५ श्रीरामसमर्थः

दर्थक्रियाकारित्वमत्याश्चर्यमित्याहक्षयामपीति उत्पलाकारैरुत्पलबुध्याकल्पिताकारैः ७२ ननुसौगतदर्शनवदन्यापिक्षणिकैरर्थक्रिया किंनस्यात्तत्राहयदावेति नप्रामाणिकोसौगतैरप्यर्थक्रियासाधयितुंशक्येतिभावः ७३ इमांउकरोत्याहदुर्घटामपिसुखदुःखादिकांलक्ष्मीतद् घटितामित्यानंविवेकिजनानांचेतसिस्थितःसन्नहास्येव अविवेकिष्याविवेकिषुयोविशेषस्तमाहनजहासीति ७४ अविवेकिषुतर्हिकीदृशोह मितिप्रश्नेनोत्तरमाहअविवेकिकल्पनानामानंत्यादनियतत्वाच्चेत्याहअविवेकिषिति यदृच्छयाआकल्पिकेनानावासनोद्बोधनेननिमित्तेन मम वाणीतिशेषः नालंनसमर्थाहिअनल्पानांअनंतानांपदानांरूपभेदानांनाम्नांचआस्पदइतिअसामर्थ्योपपादकंसंबोधनं ७५ ॥॥॥॥

वा॰टी॰उप॰
८१

अनल्पपदास्पदत्वेन कर्तृत्वाभ्यासोमूलमित्याशयेनाह निरीहेणेति सत्ताभूर्तस्थूलदेहोपाधिनाअसत्ताअमूर्तसूक्ष्मदेहोपाधिनावाशा
बः स्वप्नेसूक्ष्मस्यस्वांतत्र्यद्योतनार्थः अपिशब्दोजागरेदेहद्वयसमुच्चयेनकर्तृत्वाद्योतनार्थः १६ इदानींविवेकाविवेकौप्रतिद्वंद्वरूपद्व
येनापि स्तौतिजयेतिद्वाभ्यांप्रोड्डामरःब्रह्मांडाद्यतिविस्तृतःआकारोयस्यआगमग्रहणंसर्वप्रमाणोपलक्षणं सर्वागमास्पदसर्वप्र
माणवेद्य ११ जयअविधिकरूपेणजंतुयोग्यस्वाभाविकेतत्वजयअजय १८ अतएवाहमाविद्यकरूपजयवत्वाजयीप्रारब्धत्वोषं

निरीहेणनिरंशेननिरहंकृतिनात्वया सत्तावप्यसत्तावापिकर्तृत्वमुररीकृतं १६ जयप्रोड्डामराकारजयशांतिपरायण जयसर्वग
मातीतजयसर्वागमास्पद ११ जयजातजयाजातजयक्षतजयाक्षत जयभावजयाभावजयजेयजयाजय १८ उक्तसाम्युपशाम्यामि
तिष्ठामाधिगतोस्मिच जयीजयाम्यजीवामिनमोमत्यंनमोस्तुते १९ त्वयिस्थितेमयिविगताम्ययात्मनिस्वसंस्थितोव्यपगतरागरंजने क्व
बंधनंक्वचविपदःक्वसंपदोभवाभवौक्वशममुपैमिशाश्वतं ८० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेआत्मस्तवनंसर्गः ३६ श्रीवसिष्ठउवा
च इतिसंचिंतयन्नेवप्रह्लादःपरवीरहा निर्विकल्पपरानंदसमाधिसमुपाययौ १ निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पितइवाचलः शैला
दिवसमुत्कीर्णोबभौस्वपदमास्थितः २ तथानुतिष्ठतस्तस्यकालोबहुतरोययौ स्वगेहेभुवनस्थस्यमेरोरिवसुरद्विषः ३ बोधिताप्य
सुराधीशैर्नाबुध्यतमहामतिः अकालेबहुसेकोपिबीजकोशादिवांकुरः ४ (स्यापिजयाम्यजीवामि १९ त्वयिमत्स्वरूपेणावस्थितेममसर्वा
नर्थनिरासःसिद्धिः संपन्नेत्युपसंहरतित्वयीति मयिविगतामयात्मनिअतएवस्वयंस्थितात्वयितेतत्वभावोस्थितेसति भवाभवौजन्ममरणेक्व
अतःशाश्वतंशमंसुखविश्रांतिमुपैमिप्राप्तोमीत्यर्थः ८० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउ॰षट्त्रिंशःसर्गः ३६ हेरैभ्यःसमाधिस्थेप्रह्ला
देदानवंपुरं अनायकंदस्युहतंदुर्दशापन्नमीर्यते इतिवर्णितप्रकारमात्मानंसंचिंतयन् १ स्वरूपेदंस्वरूपसाम्राज्यं २ स्वगेहेतथासामाधौ
तिष्ठतस्तस्यसुरद्विषःप्रह्लादस्यभुवनमध्यस्थरूपमेरोरिवबहुतरःकालोययौ ३ बीजकोशाद्बीजपुटात् ४

१५८०

८१

पीनप्रहृष्टं तमंत्र्यसेतदात्मापीनांसइतिपाठेस्पष्टं एकदृक् शून्यइतियावत् उपलेउत्कीर्णोमार्तंडुः सूर्यइवनिश्चलइतियावत् ५ तदैपापरानं
देभूमाख्यस्तइतिरूपाएकांतं एकरसंपरिणामीपरिणतस्तत्तयानिरानंदभत्यंतामत्प्राप आनंदेप्यासिंत्तथाविधं परः परमात्मान्नभासते
यसिंत्तथाविधं मरणमिवप्राप्तोदेहमात्रावशेषं आभासपदंदृश्यजनप्रतीतियोग्यत्वंगतः ६ मात्स्यन्यायोबलवद्भिः स्वजातीयैरन्यैश्चदुर्ब
लानांनिष्कारणं वधादिस्तेनकदर्थितं पीडितं ७ तत्कुतस्तत्राहहिरण्यकश्यपाविति दनुसुतालये दैत्यपुरे ८ दानवानां परेणापिप्रय

एवंवर्षसहस्राणिपीनात्मातिष्ठदेकदृक् शांतएवासुरपुरेमार्तंडइवचोपले ५ परानंदद्दशैकांतपरिणामितयातया निरानंदप
राभासामिवाभासपदंगतः ६ एतावताथकालेनतद्रसातलमंडलं बभूवाराजकं तीक्ष्णंमात्स्यन्यायकदर्थितं ७ हिरण्यकशिपोश्री
णेसमाधौतत्सुतेस्थिते नबभूवापरः कश्चिद्राजादनुसुतालये ८ असुरापार्थितानांतेषांदानवानांसमाधितः परेणापिप्रयत्नेनप्रह्ला
देनव्यबुध्यत ९ नप्रापुर्विकसद्रूपंपतितमरारयः लसत्पत्रलताजालंनिशिपद्मामिवालयः १० संविद्वारोदेनतस्यांतरबोध्यतविचे
तसः भुवश्चेष्टाक्रमइवपौरुषोमतभास्वतः ११ अथोद्विग्नेषुदैत्येषुगतेष्वभिमतांदिशं विचरत्सुयथाकाममराजनिपुरेपुरा १२ चि
रायपातालमभूद्भूपालतयायथा मात्स्यन्यायविपर्यस्तमस्तंगतगुणक्रमं १३ बलिमुक्तावलपुरंमर्यादाक्रमवर्जितं सर्वार्त्तो
त्रोषवनितंपरस्परहृतांबरं १४ प्रलापाक्रंदपुरुषं विसंस्थानपुरांतरं लुठद्दुद्यानगरंव्यर्थानर्थकदर्थितं १५ ८ तेनप्रल्हादःसमाधि

तोनावबुध्यत ९ विकसद्रूपं प्रबोधवंतमितियावत् नप्रापुर्नापश्यन् १० संविद्वारः प्रबोधवार्त्तापिविचेतसः गलितचित्तस्य गतः भास्वा
न्सूर्योयस्याः सकाशात्तथाविधायाभुवः भूमेअंतः पौरुषः सुषुप्तपुरुषसंबंधीस्नानदानप्रस्थानधावनादिचेष्टाक्रमइव ११ उद्विग्नेषुदुर्ब
लेषुदैत्येषुगतेषुबलवत्सु चदैत्येषुयथाकामंदस्यूवद्यथेच्छंविचरत्सुव्यवहरत्सुसत्सुपातालंचिरायमत्स्यन्यायविपर्यस्तमभूदितिपरे
णान्वयः १२ १३ मात्स्यन्यायमेवतत्रोपपादयतिबलीत्यादीना बलिभिर्बलवद्भिर्मुक्तान्युपत्ततान्यबलानांपुराणियत्रसर्वेभ्यः आर्त्ताः
पीडिताः आक्रोशावनितास्त्रियोत्र १४ विसंस्थानं भग्नसंनिवेशं उद्यानानगरपदाभ्यांतत्स्थानरद्भजनाश्चलक्ष्यंते १५

ध्वस्तानि रेणुव्याप्तान्याशानां दिशां मुखे मंडलानि यत्र १६ सुराणामर्भकैरपि पराभूतं तिरस्कृतं अंत्यजैस्तामसैर्भ्रष्टैरश्वंडालैश्च शृगालरक्षः पिशाचादिभिः १७ न नियतानि नियमं वंति वनिताः अर्थाः धनानि मंत्राः सौहार्दसंकेताः युद्धानि मित्रवैराणि च यस्य कलियुगसमये न दुरःपरस्वहरणाशया दृश्यवस्तदाभं अत एवाकुलं सर्वतोभयोद्विग्नं बभूव १९ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७ जगद्व्यवस्थासिध्यर्थं हरेः स्थितोपवर्ण्यते इह दैत्यकुले त्रातुं प्रह्लादस्य प्रबोधने अखिलानां जगज्जालसंबंधिनां मिक्रमानां नियतीनां पालनमवदे वनं क्रीडनं यस्य १ प्रावृड्निद्रापगमे कार्तिके अंते इति यावत् देवानामर्थप्रयोजनं साधयितुमिति शेषः

चिंतापरासुरगणं निरन्नफलबांधवं अकांडोत्पातविवन्नांध्वस्ताशामुखमंडलं १६ सुरार्भकपराभूतं भ्रष्टैराक्रांतमंत्यजैः भृतरिक्तमलक्ष्मीकं उच्छिन्नप्रायकोटरं १७ अनियतवनितार्थमंत्रयुद्धं तधनदारविरावितं समंतात् कलियुगसमयोद्भटाकराभं तदसुरमंडलमाकुलं बभूव १९ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे असुरमंडलव्याकुलीभवः सर्गः ३७ श्रीवसिष्ठ उवाच अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः १ प्रावृटनिद्राव्युपरमे देवार्थमरिसूदनः धिया विलोकयामास कदाचिज्जागतीं गतिं २ त्रिविष्टपं स्वमनसा पार्थिवं चावलोक्य सः आचारमोजगामाशु पातालमरिपालितं ३ तत्रास्थिरसमाधानेऽस्थितप्रह्लाददानवे दृष्ट्वा संपदमिंद्रस्य पुरे शौरिमुपागतां ४ व्यालतल्पतलस्थस्य क्षीरोदार्णवशायिनः शंखचक्रगदापाणेर्हृत्स्थां नरचारिणः ५

एषः अनेन रवैः कालेस्तुत्या प्रबोधितः इति गम्यते जागतीं त्रैलोक्यसंबंधिनीं गतिं नाकालिकास्थितिं २ विलोकनक्रमेव विविच्याह त्रिविष्टपमित्यादिना पार्थिवं भूलोकसंबंधिनं आचारं जनानां शुभाशुभाचरणं मनसा पातालमाजगाम पातालस्थितिं पर्यालोचितवानिति यावत् ३ तत्र पाताले प्रह्लाददानवे स्थिरसमाधाने समाधौ स्थिते सति इंद्रस्य पुरे स्वर्गे श्रीः अभिवृद्धिमुपागतां संपदं दृष्ट्वा पूर्वं क्षीरोदार्णवशायिनः पश्चात् प्रबुध्य व्यालतल्पतलस्थस्य तत्रापि पद्मासनबंधेनास्थितस्य शंखचक्रगदापाणेर्विष्णोर्मनः स्वकल्पितेनातिभास्वता त्रैलोक्याक्रस्य महताऽलिनाभ्रमरभूतेन शरीरेणाऽऽइदं वक्ष्यमाणप्रकारं कर्तव्यं संचिंतयामासेति

परंसमाधिसाम्राज्यपदंतत्रविश्रांते ७ शमंअरागद्वेषतांनदृष्टान्यत्रपदलानियेषुतथाविधेष्वनारष्टिकालेषु ८ ततःश्रमात्तन्निर्ग
तद्वंद्वंगतश्रीतोस्मादिदंद्वैपस्थवंअद्वितीयमितिवाविरसास्वर्गसुखाद्विरक्ताजलमेकष्टस्याच ९ द्वैष्याभावात्स्वर्गसुखेदुर्लभत्वादस्त्रनि।
दुपेक्षापत्तेःस्वतःसात्विकत्वाच्चदेवौघेशगंतिमायातेसतिमुक्तेश्चविभ्यतेदेवामोहेनापिदधुर्नदानं तस्मादेषांतन्नप्रियंयदेतन्मनुष्याविं
घ्नः तस्मादेतेसुराविघ्नमाचरंतिशपांतेच प्रमादिनोबहिश्चित्ताःपिशुनाःकलहोत्सुकाःसंन्यासिपिदृश्यंतेदेवसंदूषिताशयाःइत्यादिश्रु
तिस्मृतिवार्त्तिकादिप्रसिद्धदेवसंदूषिताशयत्वासिद्धेर्मनुष्याणामपिशमादिप्रसंगेभुवियत्नतपःक्रियाःअदेवत्वफलाःसत्यःशमंत्र

पद्मासनस्थस्यमनःशरीरेणातिभास्वता इदंसंचिंतयामासत्रैलोक्याद्भुतमहाबलिना ६ प्रल्हादेपदविश्रांतेपातालेगतनायके कुष्टं
सृष्टिरियंप्रायोनिर्दैत्यत्वमुपागता ७ दैत्याभावेसुरश्रेणीनिर्द्विर्गीषुपदंगता शममेष्यत्यदृष्टाब्धपदलेषुसरिद्यथा ८ मोक्षा
र्थ्यंनिर्गतद्वंद्वंततोपास्यतितत्पदं क्षीणाभिमानविरसालतेवप्रविशुष्कतां ९ देवौघेशगंतिमायातेभुवियत्नतपःक्रियाःअदेव
त्वफलाःसर्वाःप्राममेष्यंत्यसंशयं १० क्रियाखथोपशंगतासुभुर्लोकोस्तमुपेष्यति असंसारप्रसंगोथतस्यनाशोभविष्यति ११ य
आकल्पांतंत्रिभुवनंयदिदंकल्पितंमया नाशमेष्यत्यकालेनतापेहिमकणोयथा १२ किमेवमस्मिन्नाभोगेविलीयमाग
ते कृतेमयेहभवतिस्वलीलाक्षयकारिणा १३ ततोहमपिशून्योस्मिन्नष्टचंद्रार्कतारके वपुःप्रशंगतिमाधायस्थितिमेष्यामि
तत्पदे १४

स्वादमेष्यंतीत्यर्थः १० अस्तुक्रियोत्सादःकाक्षतिस्तत्राहक्रियास्विति भूर्लोकग्रहणंकर्मभूमिपरं अस्तुवैयर्थ्यंतस्यना।
शेवैयर्थ्येकिंमर्धीनसंसारस्योच्छेदप्रसंगइत्यर्थः ११ अस्त्वेवंकिंततस्तेक्षतंतत्राह आकल्पांतमिति १२ अस्मिन्नाभोगेजगत्संस्था
नेविलीयक्षयमागतेसतिस्वलीलायाःक्षयकारिणामयाकिंत्रचितंकृतंभवतिनाकिंचिदित्यर्थः १३ ततःस्वलीलाक्षयादहमपिलीला।
र्थस्यवपुषःप्रशामंउपसंहारंआधायसंपाद्यअपुनःसंसारोद्भवायतस्मिन्पूर्णात्मपदेस्थितिंएष्यामिप्राप्स्यामिसंभावनाधिकेपिभ
विष्यतिल्लृडेव १४ ७

वा॰टी॰नुप॰
८३

एवमेवं उक्त नानाप्रकारभेदेन अकांडे अनवसरे जगत्सुप्रशमं गते सति इह देवमनुष्यादिजीववृंदेश्वर्यः न पश्यामीति न अपितु पश्याम्येव वैराग्यप्राप्त्य कृते लयइति स्थितेः प्रवृत्तिलयेसुषुप्तावविसर्वदुःखोपशमलक्षणेश्वर्यः सिद्धः किंतु तमेवैतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति अनेक जन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धानेकजन्मानुष्ठितनिष्काम कर्मसाध्यविविदिषातत्वसाक्षात्काराभावान्मूलाज्ञा नावरणनिवृत्तेः बीजेसति पुनरावृत्तिशंकाप्रसक्तेश्च ब्रह्मनिरतिशयानंदावाप्तिलक्षणाश्रयः कस्यचित्सिद्ध्यतीति मन्ये अतः क्रमेण सर्वेषां तत्त्वभावार्थं दानवा जीवंत्वित्यर्थः १५ तमेव क्रमं पुनः संक्षिप्याह दैत्येति विबुधा देवाः ततस्तेभ्यो विबुधेभ्यः १६ यथावत्तथा एवं क्र

अकांडएवमेवं हि जगत्सुप्रशमं गते नेहश्वर्यान पश्यामि मन्ये जीवंतु दानवाः १५ दैत्योद्योगेन विबुधास्तपोयत्नतपःक्रियाः तेन संसारसंस्थानं संसारक्रमोन्यथा १६ तस्माद्रसातलं गत्वा यथावत्स्थापयाम्यहं स्वक्रमे दानवाधीशान्मत्तुःपुनरिवद्रुमं १७ वि नाप्रल्हादमथ चेदितरं दानवेश्वरं करोमि तदसामन्यो देवानासरयिष्यति १८ प्रल्हादस्य त्वयं देहः पश्चिमः पावनो महान् आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनानेन तेन च १९ एवं हि नियतिर्देवी निश्चिता पारमेश्वरी प्रल्हादेन यथाकल्पं स्थातव्यमिह देहिना २० तस्मात्तमेव गत्वाशु देत्येंद्रं बोधयाम्यहं गर्जनगिरिनदीसु संमयूरमिव वारिदः २१ जीवन्मुक्तसमाधिस्थः करोतु सुरनाथतां म णिमुक्तमनस्कारः प्रतिबिंबक्रियामिव २२ नहि न स्थितिसर्गोयमेवं स सहसुरासुरैः भविष्यति चततद्वंद्वं तन्मे क्रीडाभविष्यति २३ स र्गस्य योदयावेतौ स्तः समौ मम यद्यपि तथापीदं यथासंस्थं भवत्वन्येन किं मम २४ भावाभावेषु यत्तुल्यं तेन ज्ञातो ततस्थितो बुधा यः प्रयत्ने

तुर्वसंतादिः १७ १८ १९ २० गर्जन्वारिदः २१ जीवन्मुक्तानां यः सरा तनः असंसक्तिः असंसक्तिलक्षणः समाधिस्तत्स्थः मुक्तमनस्कारः मनस्तज्ञे शरहितः प्रतिबिंबक्रियां स्वस्मिन्सन्निहितवस्तुप्रतिबिंबधारणं २२ तत्प्रसिद्धं द्वंद्वं परे न तत्क्रियायुद्धं लक्ष्यते २३ सर्गेस्य स्थ्यस्य जगतः स्त योदयौ प्राक्तनसर्गसंस्थामनतिक्रम्येति यथासंस्थं पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः ननु योगनिद्रयास्वरूपसुखगमनं मुक्तदैत्यपुरगमनं तत वानुचितामित्याशंक्याह भावेति अबुद्धिलादभिनिवेशविरहाद्यः गमनादिप्रयत्नस्तद्योगगमनमेव भवेदन्यतोगमनं यतोयद्योग

तस्त्वबुद्धित्वात्

८३

गछन्नप्यहं स्थैर्यमचलं स्वमेव यामि यतो नीजवत्संसारलीलां संपादयामीत्यर्थः २६ प्रोद्धतानां निर्मर्यादानां निर्मर्यादानां दस्यूनामाचारेण
घोरं भयानकं असुरपुरं अवाप्य गत्वा विवस्वान्सूर्यः कमलमिव दैत्यं प्रल्हादं समाधेरुद्बोधयामः तेन च इदं अखिलं जगत्प्रागुक्तस्थैर्यम
भ्यानयामः यथा घनान्विधत्ते इति घनविधिः वर्षर्तुः चंचलं मेघजालं शैले हिमवदादौ स्थैर्यमभ्यानयति तद्वदित्यर्थः २७ इति श्रीवा०
नुपशमप्रकरणे ऽष्टात्रिंशः सर्गः ३८ हरिर्दैत्यपुरं गत्वा शंखनादप्रबोधितं प्रल्हादमवदद्राज्यमाकल्पं पाल्यतामिति क्षीरोदांतर्गतिश्चे

तस्मात्प्रयामि पातालं बोधयाम्यसुरेश्वरं स्थैर्यं यामि न संसारलीलासंपादयाम्यहं २६ असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं कमल
मिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमभ्यानयामो घनविधिरिव शैले चंचलं मेघजालं २७ मोक्षोपाये भूप०प

१६३६

रमेश्वरवितर्कः सर्गः ३८ श्रीवसिष्ठ उवाच इति संचिंत्य सर्वात्मा क्षीरोददात्मकपुरात् चचाल परिवारेण सहसानुरिवाचलः १
क्षीरोदतलरंध्रेण तेनैव संभृतांभसा प्रल्हादनगरं प्राप शक्रलोकमिवापरं २ हेममंदिरकोशस्थं रत्नशिखासुरं हरिः अथ शैलगु
हालीनं समाधिस्थमिवाब्जजं ३ तत्र तेनैव सा दैत्या वैष्णवेनावधूलिताः द्रुतं ययुर्दिगंतेषु विश्रस्ता इव कौशिकाः ४ द्वित्रैः सहासुर
मुख्यैः परिवारयुतो हरिः प्रविवेशासुरगृहं तारावानिव खं शशी ५ वैनतेयासनस्थोऽसौ लक्ष्मीविधुतचामरः स्वायुधादिपरीवारो
देवर्षिमुनिवंदितः ६ महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरन् पांचजन्यं प्रदध्मौ च ध्वनयन्ककुभां गणं ७ महता तेन शब्देन वैष्
णवप्राणजन्मना तुल्यकालपरिक्षुब्धकल्पाभ्राणां वरं हसा ८ आसुरीजनताभूमौ पपाताऽगतसंभ्रमा मत्तनीलाभ्रनादेन राज
हंसावली यथा ९ ७

तद्वीपांतर्गतादात्मकादात्मीयात्पुरात् परिवारेण सह इति शेषः सानुः प्रस्थस्तेन सहितः अचलो मंदर इव १ धा
त्संकल्पादेव स्कंभितं पातालकुहरप्रवेशि अंभो यस्मिंस्तथाविधेन क्षीरोदस्य तलरंध्रेणाधश्छिद्रेण शक्रलोकमिवस्थितमित्यर्थः २
अथात्र प्रल्हादनगरे असुरं प्रल्हादं शैलस्य मेरोर्गुहायां लीनं अब्जजं ब्रह्माणमिव ३ अवधूलिताः धूलिवदवधूताः कौशिकाः उल
काः ४ ५ ६ ककुभां दिशां ७ प्राणो बलं तज्जन्मना तुल्यकालपरिक्षुब्धानि प्रलयार्णवाभ्राणि तद्वद्धसा रंहसा वेगेन ततसंभ

१० शनैर्वैशः प्रल्हादः ११ संप्रबोधक्रमं प्रपंचयति ब्रह्मरंध्रेत्यादिना आक्रमयामास आपूरयामास १२ १३ प्राणेषु इंद्रियेषु प्राणो लिंगदेह स्तल्लक्षणे दर्पणे बिंबिता प्रतिफलिता १४ चेतनीयोन्मुखी विषयोन्मुखी चित् चेत्याकारसंस्कारैरुद्बोधाच्चेत्यामिव भूत्वा चिज्जडोभयरूपता लक्षणां मनस्तां उपाययौ प्राप १६ प्राणापानाभ्यां अंतः प्रविष्टाभ्यां परामृष्टायाः उद्बोधितया आसमंतान्नाडीविवरेषु संविदः संवेदनानि

जहर्षजनितानंदा वैष्णवी गतसंभ्रमा जननाजलदध्वानफुल्लेव कुटजावली १० बभूव स प्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैः शनैः मेघा वसरस्फुल्लकदंब इव कानने ११ ब्रह्मरंध्रकृतोत्थानप्राणशक्तिरथासुरं शनैराक्रमयामास गंगा सर्वमिवार्णवं १२ क्षणादा क्रमयामास प्राणश्रीस्सर्वतोसुरं उदयानंतरं सौरी प्रभेव भुवनांतरं १३ प्राणेषु रंध्रनवकैप्रवृत्तेष्वथ तस्य चित् चेत्योन्मुखीव भूवांतः प्राणदर्पणबिंबिता १४ चेतनीयोन्मुखी चेत्यं चिन्मनस्तामुपाययो द्वित्वं मुकुरसंक्रांता मुखश्रीरिव राघव १५ किंचिदं कुरिते चित्ते नेत्रे विकसनोन्मुखे शनैर्बभूव तुल्यस्य प्रातर्नीलपयोत्पले १६ प्राणापानपरामृष्टानाडीविवरसंविदः वातान्तस्येव पद्मस्य स्पंदोस्य समजायत १७ निमेषांतरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ तस्मिन्प्राणवशात्पूर्णतरंग इव वारिणि १८ अथासौ विक सन्नेत्रमनः प्राणवपुर्बभौ अर्द्धोदित इवादित्ये सरः स्फुरितपंकजं १९ अस्मिन्नवसरे यावद्ध्यस्त्वेत्यवदद्विभुः प्रबुद्धस्तावदेषो भूद्बर्ही घनरवादिव २० प्रफुल्लनयनं जातमननं पीवरस्मृतिं उवाचैनं त्रिलोकेशः पुरा नाभ्यंबुजं यथा २१ साधो स्मर महालक्ष्मी मात्मीयां स्मर चाकृतिं अकांड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया २२ हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरिणः भावाभावैस्तवार्थः किमुत्ति

मित्तात् वातेनान्तस्य नुन्नपद्मस्येव अस्य तद्देहस्य स्पंदः ईषच्चलनं समजायत १७ १८ १९ बर्ही मयूरः घनरवान्मेघशब्दात् २० जातमननं संजातं प्रल्हादं भावप्रत्यत्तिभिन्नं पीवरीसम्यगुपचितापूर्वावस्थादिस्मृतिर्यस्य तं २१ महतीं लक्ष्मीं दैत्यराज्यश्रियं आत्मीयां स्वीया माकृतिं देहाकारं च स्मर त्वया देहविस्मरणेन अकांडे अनवसर एव देहस्य विरामः अवसानं किमर्थं क्रियते २२ ननु न हे वै सत्शरीरस्य प्रियाप्रिय योरपहतिरस्तीति श्रुतेः सर्वजनानां तथानुभवाच्चानर्थहेतुस्मरणमिति चेत्तत्राह हेयेति हेयोपादेयसंकल्पत्यागे सत्यपि देहे प्रियाप्रिय

८४

कियत्कालं तर्हि देहधारणं तत्राह स्थातव्यमिति नियतिं त्वदायुर्नियमं २४ क्षेपणीयं व्यवहारे प्रेरणीया २५ कल्पांते तर्हि मया क स्थेयं तदाह तन्वामिति स्वे महिम्नि स्वात्मभूते निरतिशयमहे खे महाकाशे २६ २७ तर्हि किं कल्पांतः सन्निहितः नेत्याह नोदिता इत्यादिना २८ लोलान्यमराणां शिरःकपालान्यं कश्चिन्नेयस्य न तथाविधः २९ पुष्करावर्त्ताख्येषु संवर्तमेघेषु विद्युतस्तडितः स्फुरंति इदानीमिति स
र्वत्रानुषंगः ३० धरायाः भूमेर्दस्यमानायाः समंतात्सरणं सारः प्रकंपस्तेन विदीर्यमाणाः खड्गणं तः शैलाः पांसुकं कुभो दितः अमत्तानां

स्थातव्यमिह देहेन कल्पं यावदनेन ते वयं हि नियतिं विक्षेपयथाभूतामनिंदितां २४ जीवन्मुक्तेन भवता राज्यं एव हि तिष्ठता क्षेपणीया गतोद्वेगमाकल्पांतमियं तनुः २५ तन्वां कल्पांतनाशिन्यां स्वमहिम्नि त्वयानघ वस्तव्यं स्फुरिते कुंभे कुंभाकाशेन खे यथा २६ कल्पां तस्थायिनी शुद्धा दृष्टलोकपरावरा इयं तवतनुर्जाता जीवन्मुक्ता विलासिनी २७ नोदिता द्वादशादित्या न प्रलीनाः शिलोच्चयाः न जगत्खु लितं साधो तनुं त्यजसि किं मुधा २८ अशोक इव मंजर्यः पुष्करावर्तविद्युतः न स्फुरंति जगत्कोणे न तनुं त्यजसि किं मुधा ३० धारासाररणच्छै लाः प्रज्वलज्ज्वलनोज्वलाः ककुभो न विशीर्यंते तनुं त्यजसि किं मुधा ३१ न ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यं त्रयीशेषमिदं स्थितं न गर्जरठजीमूतं न नुं त्यजसि किं मुधा ३२ न वेहाद्रिदलश्रेणीमात्रैकानुमितांतराः दिशो जर्जरतां याता स्तनुं त्यजसि किं मुधा ३३ स्फुटद्वद्रीद्रटंकाराः क्रूराः सौराभ्रमंतिरवे कल्पाभ्राणि न गर्जंति तनुं त्यजसि किं मुधा ३४ अहं भूतावकीर्णासु सालोकासु खगध्वजः विहरामि दशाशासु मा देह मवधीरया ३५

विशारणायोगाद्दिगं तस्थाः ब्रह्मांडभित्तयो गलंते ३१ इदं जगत् जरठाः प्रावृद्धाः जीमूताः प्रलयमेघाः यस्मिंस्तथाविधं से त ब्रह्मविष्णुरुद्राख्यदेवत्रयीमात्रशेषं भूत्वा नास्थितं ३२ अद्रेर्लोकालोकाचलस्य भूपस्फरलप्रायैः शृंगैरनुमितमंतरं मध्यमासां न सूर्यो दयादिना तथाविधा दिशः ब्रह्मांडभित्तयः ३३ स्फुटतः दीर्यमाणस्याद्रीन्द्रस्य मेरोरिव टंकाराः ध्वनयो येषां सौराः द्वादशादित्यसंबंधि नः क्रूराः किरणाः नभ्रमंति न त्वनुषज्यते ३४ भूतावकीर्णासु खंडजादिचतुर्विधप्राणिजातासु अहं विष्णुर्विहरामि मा अवधीरय त्य ज तथा च दानीं तव मरणं न शोभत इत्यर्थः ३५

३६ कस्य तर्हि मरणमुचितं तत्राह पीवरेत्यादिना यस्य मनः अज्ञानयोगेन दुःखानि विनिकृंतंति तस्य मरणं राजते अत्यंतपीडितो जीवः स्थूलदेहं विमुंचतीति तस्य तत्सिद्धं मरणहेतूपपत्तेरित्यर्थः ३७ ३८ तत्तद्भावना अपतत्र तत्र विवेकांकुरास्तस्मात् यस्य हृदयं प्रभंजंति आम दु तिय एव महाफलं शाल्यादि पुंकुरप्ररोहं गर्हितं भ्यस्त दभिलाषिप श्वादिभ्योम् रुः प्रभंजंतितद्धृत ४० तालस्तत्स्वरूप तालेरागाधुर्भ्यायवतिमे नोलक्षणे वने ४१ रोमराज्ये वल्लता जालं शाखा समूहो यासिंत था विधं देहलक्षणं द्रुमं विषवृक्षं कामाद्यनर्थलक्षणं ओघश्चंडमा रुतप्रवाहो हरति ४२ ४३ अंतः कोटरांतः ४४ मरणस्वरूपपर्यालोचनेपि तत्त्वतस्य न संभवतीत्याह योयमितिस्मृतं प्रसिद्धं तत्रतत्त्ववि

३५ इमे रूपमिमे शैला भूतानीमान्ययं भवान् इदं जगदिदं व्योम मा देहमवधीरय ३६ पीवराज्ञानयोगेन यस्य पर्याकुलं मनः दुःखानि विनिकृंतंति मरणं तस्य राजते ३७ कुङ्गोति दुःखी मूढोहमेताश्चान्याश्च भावनाः मतिं यस्याविलुंपंति मरणं तस्य राजते ३८ आशापाशा निबद्धांतरित श्चेतश्च नीयते यो विलोलमनोवृत्या मरणं तस्य राजते ३९ यस्य तस्मात् प्रभंजंति हृदयं तत्तद्भावनाः प्ररोहमिव गर्हेभ्यो मरणं तस्य राजते ४० चित्तवृत्तिलता यस्य तालोत्तालेमनोवने फलितासुखदुःखाभ्यां मरणं तस्य राजते ४१ रोमराजीलताजालं यस्ये मं देहद्रुमं अनर्थौघो हरत्यङ्चैर्मरणं तस्य राजते ४२ यस्य स्वदेहविपिनमाधिव्याधिदवानलः दहंति लोलां गलतं मरमंतस्य रा जते ४३ कामकोपात्मकायस्य स्फूर्जत्यजगरास्तनो अंतः शुष्कद्रुमस्येव मरणं तस्य राजते ४४ योयं देहपरित्यागस्तस्योक्तं मरणं स्मृ तं न सत्तानासतातेन कारणं वेद्यवेदनं ४५ यस्य नोत्क्रामति मतिः स्वात्मतत्त्वावलोकनात् स्वात्मवदर्शिनोस्तस्य जीवितं तस्य शोभते ४६

तं
दानसत्ता आत्मना संपादयितुं शक्यं नाप्यसत्ता तेन देहेन संपादयितुं शक्यं सदात्मनो निष्क्रियत्वात् त्यागक्रियायोगात् असंगस्य देहसंगाप्र सिद्धेश्च असतात्वपरित्यागस्य दूरानिरस्तत्वाच्च ननु देहस्यासत्वे किं कारणं तदाह कारणमिति वेद्यस्य प्रमाणैरखद्रूपवेदनाहस्यस्वात्म नो वेदनं ज्ञानमेव देहाद्यसत्वे कारणं देहादिसद्भावप्रत्ययस्याज्ञाननिबंधनत्वादित्यर्थः ४५ कस्य तर्हि जीवितं शोभते तत्राह यस्येत्या दिना तथा च न देहात्प्राणोत्क्रमणं मरणं किं त्वात्मतत्त्वान्मतेरुत्क्रमणमेव तच्च तस्य नास्ति पदेतिसदेवतस्य जीवितं शोभते भ अतस्य तुम

किंचैकदेहाभिमाने तत्त्यागो मरणं स्यात् यस्य तु सन्नास्ति यस्य बुद्धिस्तदीयप्रियाप्रियैर्न लिप्यते सर्वेषु भावेषु देहेषु विषयेषु च समः साधारणात्मा तस्य म
रणासंभवाज्जीवितमेव राजते इत्यर्थः एवमग्रेऽपि सूत्रं ४७ ४८ सम्यगसारतया परित्याज्य चित्तस्यांते अवसानभूते साक्षिणि ४९ अवस्तु शुक्तिरजतादि
तत्सदृशे वस्तुनि वल्कवद्भासमाने बाह्यार्थकलनात्मकमले असक्तं चेतः ब्रह्मण्येव लीनं ध्वस्तकाठिन्यमिव विलीनं कृतमित्यर्थः ५० जगत्क्रिया ज
गतो व्यवहारः ५१ हेयस्य दुःखहेतोः संप्राप्तौ द्वेगं नागमेति उपादेयस्य सुखसाधनस्य संप्राप्तौ नांतस्तुष्यति २५ शुद्धस्तत्त्वविद एव हंसाः सहायाः

यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते यः समः सर्वभावेषु जीवितं तस्य राजते ४७ यो नः शीतलया बुध्या रागद्वेषविमुक्तया साक्षिवत्पश्य
तीदं हि जीवितं तस्य राजते ४८ येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता चित्तस्यांतेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ४९ अवस्तुसदृशे व
स्तुन्यसक्तं कलनामले येन लीनं कृतं चेतो जीवितं तस्य शोभते ५० सत्यां दृष्टिमवष्टभ्य लीलयैव जगत्क्रिया क्रियतेऽवासनं येन जीवितं
तस्य राजते ५१ नांतस्तुष्यति नोद्वेगमेति यो विहरन्नपि हेयोपादेयसंप्राप्तौ जीवितं तस्य शोभते ५२ शुद्धपक्षस्य शुद्धस्य हंसो ऽघः स
रसो यथा यस्माद्गुणौघो निर्याति जीवितं तस्य शोभते ५३ यस्मिन्श्रुतिपथं प्राप्ते दृष्टे स्मृतिमुपागते आनंदं यांति भूतानि जीवितं त
स्य शोभते ५४ यस्योदये पुष्टदये न जनांबुजानि जीवालिमंति सकलानि विलासवंति तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेंदोरापूर्णतेव
दनुजेश्वर नेतरस्य ५५ मोक्षोपाये पूपशमप्रकरणे नारायणवचनोपन्यासः सर्गः ३९

यस्य स्वयं शुद्धस्य सरः पक्षे शुद्धाः शुभ्रा हंसवत्कारयः पक्षा यस्य स्वतः शुद्धस्य निर्मलस्य पवित्रस्य च गुणाः शांतिक्षमामाधुर्यादयः शैत्यसौर
भ्यादयश्च ५३ श्रुतौ कर्णेत्यर्थः ५४ यस्य हृदयेषु संपन्नस्य उदये मनेषु च जीवलक्षणभ्रमरवंति जनलक्षणान्यंबुजानि कुमुदानि विलासवं
ति आनंदिनानि भवंति अक्षयेंदोः क्षयरोगनिर्मुक्तचंद्रस्य आपूर्णतेव तस्यैव तत्त्वविदः जीवितं राजते नेतरस्य अतत्त्वस्येत्यर्थः ५५ इति वासिष्ठतात्प
र्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

वा॰टी॰उप॰
८६

सदेहोपि विदेहोत्र कूटस्थोपि क्रियापरः यथा व्यवहरे द्धानीसक्तो हरिणोच्यते जीवन्मुक्तस्यापि प्रह्लादस्य सन्निधिमात्रेण राज्यपरिपालन
निर्वाहोपायमुपदिदिक्षुर्भगवान्वासुदेवः सत्यपि देहे तस्य तत्संबंधाभावात्प्रागुक्ते जीवितमरणे गौणे एव न मुख्ये इति वक्तुं जीवनमरणयोर्लो
कप्रसिद्धं स्वरूपमाह स्थैर्यमिति देहांतरार्थं पुनर्देहांतरग्रहणाय पूर्वदेहस्य संत्यागः उत्क्रम्य गमनं प्राणानां मरणं स्मृतं मृङ् प्राणत्यागे इति
धात्वार्थप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥१॥ द्वाभ्यां देहस्थैर्यप्राणोत्क्रमणपक्षाभ्यां अशरीरेषु न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंत इति श्रुतेरिति भा
वः २ कथं तर्हि जीवितं तव त्रयोभते मरणं न त्रयोभते इति त्वया प्रोक्तं तत्राह स्वर्नार्थमिति ज्ञानाज्ञानगुणदोषप्रपंचनार्थमित्यर्थः ३ अदेहत्वेपि
देहकविगनदेहदृष्टिरितुहेतुः असक्तत्वादासंगविरहात् ४ देहसंस्थत्वं कथं तायते तत्राह स्पर्शेति देहगतो स्पर्शवेदननिमित्तत्वा

श्रीभगवानुवाच स्थैर्यं देहस्य देहस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः देहांतरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतं १ द्वाभ्यां चैवासि पक्षाभ्यामाभ्यां मुक्तो म
हामते किं ते मरणमस्तीह किं वा जीवितमस्ति ते २ निदर्शनार्थमेतत्तु मया प्रोक्तमरिमर्दन नत्वं जीवसि सर्वत्र म्रियसे न कदाचन ३ देहसंस्था
पदेहत्वाद देहोसि विदेहक व्योमसंस्थोप्यसक्तत्वाद्व्योमेव हि मारुतः ४ स्पर्शसंबोधकारित्वाद्देह एवासि सुव्रत उत्सेधारोधकेनेन
खमुत्सेधस्य कारणं ५ प्रबुद्धोसि तात तत्वस्तत्वाद्देहः कृशामिनामिह इदं त्वं कं परिच्छिन्नं रूपमस्तेषु दुःखितं ६ सर्वदा सर्वमेवासि चित्स्वकाशाप
रैकधीः को देहः को अदेहस्ते पंगत्वासि जहासि च ७ ॥ इत्यत्रेत तदर्शनाद्देह एवास्ति भवानिति त्रोषः त्वाचस्पर्शसंवेदनेकथमसंगात्माकार
णमिति दृष्टांतमाह तत्सघेति यथा तरूत्सेधे अरोधकत्वात्तं उत्सेधकारणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः ५ अदेहत्वं तर्हि कथं तत्राह प्रबुद्ध इति त्वं ता
त तत्वात्प्रबुद्धः प्रबोधं च सति चिन्मिनां सर्वद्वैतोपशामवतां देहः कृशत्वेन हि स्वप्नोपशामे खाभ देहोस्ति इदं त्वं कं परिच्छिन्नं देहेरूपमतो बुद्ध प्रबो
धवत्सु दुःस्थितं असंभाव्यमपि स्थितमित्यर्थः ६ यद्यतोपि देहस्थित्वाद्देहीत्येवमपि देहस्पर्शवेदना स्थितस्तद्वत् किं न स्यां तत्राह सर्वदेवाति प्र
काशकत्वेनास्थितिः सर्वदा सर्ववस्तु स्वपितुल्ये तिसर्वमेव त्वमासि नान्यद्देहमात्रमित्यर्थः एवं चतवकः पदार्थे देहः स्यात् यं अहं बुध्याग
त्वासि गच्छीयाः अदेहो पिकः स्यात् यं अनहं बुध्या जहासि त्यजेरित्यर्थः ७

८६

ननुयद्युपचयात्तस्य हर्षोपचयः यन्नाशानि मिन्नदर्शनाच्च विषादः स देहः इतरस्तु देह इति भेदः किं न स्यादिति चेन्न तत्त्वविदो हर्षविषादे हेतुत्वसं
भवादित्याह समुदेत्वित्यादिना भाव्यते प्रीत्या स्मर्यत इति भावः प्रियं न भाव्यत इत्यभावो ऽप्रियं तदुभयविहीनस्येत्यर्थः ८ तिष्ठतितत इतिशे
षः ९ १० ११ देहस्य संबंधिनि अहं इति तादात्म्याध्यासलक्षणे देही इति तु इमं संसर्गाध्यासलक्षणे च चित्तविभ्रमे क्षीणे सति सुधानिधे तु का
निष्फला च त्यजामीति कलना किमुदितास्यात् नैवोदेतीत्यर्थः १२ त्यक्तेदंत्यस्यामिति शेषः १३ सर्वकर्तापि किंचनकं च दपिन करिष्यंती

समुदेतु वसं नो वा यातु वा प्रलयानिलः भावाभावविहीनस्य किमभ्यागतमात्मनः ८ प्रलुठत्त्वपि स्त्रैलेषु कल्याग्निषु दहत्त्वपि वह
त्यत्यां नवातेषु स्वात्मन्येव हि तिष्ठति ९ सर्वभूतानि तिष्ठंतु सर्वमेव प्रयांतु वा नश्यंतु वायवर्द्धतां वात्मन्येवाभितिष्ठति १०
क्षीयते न क्षयं प्राप्ते वर्द्धमाने न वर्द्धते न स्यंदते स्पंदमाने देहे स्मिन्परमेश्वरः ११ देहस्याहमहं देहीति क्षीणे चित्तविभ्रमे त्यजामि न त्य
जामीति किं सुधाकलनोदिता १२ इदं कुलाकारमिदमिदं त्यक्तेदमित्यलं इति तत्त्वविदां तान संकल्पाः संक्षयं गताः १३ प्रबुद्धाः स
र्वकर्तारः करिष्यंतीह किंचन न तस्याकरणे नित्यं भक्तत्वपदं गताः १४ अकर्तृत्वादभोक्तृत्वमर्थादेव समागतं संग्रहे तं किला
नुसंकेनेह भुवनत्रये १५ शांते कर्तृत्वभोक्तृत्वे शांतिरेव हि शिष्यते मोक्षमभ्यागतासैव मुक्तिरित्युच्यते बुधैः १६ प्रबुद्धाश्चि
न्मयाः शुद्धाः सर्वमाक्रम्य संस्थिताः किं त्यक्तं परिगृह्णंतु किं गृहीतं त्यजंतु वा १७ ग्राह्यग्राहकसंबंधप्रमितावयवैर्विक्रमैः हीनः
प्रमेयावयवैः किं गृह्णातु जहातु किं १८

(तिपूर्वार्द्धे इनसो ऽन्वयः तस्यकदाप्यकरणे नित्यमेव तेन अकर्तृत्वपदं गतास्तिष्ठंतीत्यर्थः १४ अ
कर्तृत्वादिति अनुसंधापादिना अनिष्पादितं च इत्यादि १५ शांतेति निर्विक्षेपतापोऽधिकर्तृत्वमलोच्छेदेन प्रसक्तत्वा १६ उक्तं व्यक्तमुपपादय
ति प्रबुद्ध इत्यादिना आक्रम्य परमार्थस्वरूपाविर्भावेन परिभूय त्यक्तं अप्राप्तं किं फलमैहिकं परिगृह्णंतु १७ ग्राह्यग्राहकतत्संबंधलक्षणै
रतदग्रायामि नक्रियाकारकसंबंधघटितावांतरवाक्यार्थलक्षणावयविक्रमैर्महावाक्यप्रमेयावयवैरंगप्रधानक्रियाकलापलक्षणविकारैर्ही
नः कूटस्थात्मा तद्वृत्ति न सांगप्रधानक्रियानिष्पादनसाध्यं पारलौकिकं स्वर्गादिफलं वा किं गृह्णातु किं जहातीत्यर्थः १८

वा॰टी॰उप॰
८७

ऐहिकामुष्मिकेष्टानिष्टसाधनहानोपादाननिमित्तग्राह्यग्राहकसंबंधोपशमेरागादिविक्षेपशांतिकृदेतिसेवरागादिमूलोच्छेदेनास्थितिमभ्याग
मतामोक्षनाम्नोच्यत इत्युक्तोपपादनोपसंहारः १९ एवंस्थितानामपियावत्प्रारब्धक्षयंव्यवहारसिद्धौदृष्टान्तमाहसुषुप्तेतिप्रथासुषुप्ताःश्वसंप्रा
णाअपिप्राणोदरान्तरसादिस्पंदंजीवनादृष्टात्मसन्निधिमात्रेणाचरंतीत्युच्यते तद्वज्जीवन्मुक्ताअपिचरंतिव्यवहरंतीत्यर्थः २० तद्वत्वमपिरा
ज्यपालनमाचरेत्यमन्यपेनाहपराववोधेति अर्द्धसुप्तःसुषुप्तस्थजाग्रत्स्थंधीस्थः २१ रम्येष्वुअनात्मास्थितिरोधः आत्मान्येष्वआत्मास्यदिर्शिसुदुःखे
सुखात्मन्येवएकरसायनमिवमधुरंसुखंयेषां तथाचोक्तंवार्तिके दुःखीयदिभवेत्साक्षीदुःखिनोभवेत् दुःखिनःसाक्षितानास्तिसाक्षिणोदुःखि

ग्राह्यग्राहकसंबंधेक्षीणेशांतिरुदेत्यलं स्थितिमभ्यागनाशांतिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते १९ तत्रस्थिताःसदाशांतास्त्वादृशाःपुरुषोत्त
माः सुषुप्तावद्यवस्पंदसाधर्म्येणचरंतिहि २० परावबोधविश्रांतवासनोजगतिस्थितिं अर्द्धसुप्त इवेहेमांत्वंपरमात्मस्थयाधिया २१
नरमंतेहिरम्येषुखात्मन्येवगतात्मयाः नोद्विजंतेन्यदुःखेषुसुखात्मन्येकरसायनाः २२ नित्यप्रबुद्धाःकुर्वंतिकार्याणीमान्यसंगिनः मु
कुराइवबिंबानियथाप्राप्तान्यवांछया २३ जाग्रतिस्वात्मनिस्वस्थाःसुप्ताःसंसारसंस्थितौ बालवत्प्रविवर्पंतेसुषुप्तसदृशाशयाः २४
त्वमजितपदवीमुपागतोंतः कमलजवासरमेकमेवभुक्त्वा गुणगणकलितामिहेवलक्ष्मीवरपरमास्पदमच्युतंमहात्मन् २५ ॥
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेप्रल्हादबोधनंसर्गः ४० ७२१६

ताकुतइति २२ सुखदुःखाभावेनत्यागादिपरिहारार्थानिकार्याणि कथं
गृह्णंतितत्राहनित्येति अवांछयाअनास्थया २३ तर्हितेकिंस्वात्मन्यप्यनास्थाऽन्याःनेत्याहजाग्रतीति तथाचयानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्ति
संयमीतिभगवतापितेषामात्मास्थादर्शिता प्रविवर्पंतेप्रकंपंतेव्यवहरंतीतियावत् २४ विवक्षितार्थंसंक्षिप्योपसंहरतित्वमिति हेमहात्मन् त्वंअं
तः अजितस्यविष्णोःपदवींपरमात्मपदंसमागतःअसिवृत्सन्नूएकंकमलजवासरंकल्पपर्यंतद्वहेवपातालेगुणगणैःकलितांराज्यलक्ष्मींभुक्त्वाअ
च्युतंविदेहकैवल्याख्यंच्युतिरहितंपरमास्पपरमपदंव्रजेत्यर्थः २५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेचत्वारिंशःसर्गः ४० ७

८७

गृहीतत्रासनादैत्यास्त्रासंसंप्राप्यसानुगाः दैत्यंराज्येभिषिच्यैनंवरैरत्नंदयहरिः प्रलयंजगद्भक्षणानांरत्नानांस्वांतःप्रवेशनात्समुद्रेनसंपुटकेन
स्फटिकालेत्रैलोक्यलक्षणाद्भुतप्रदर्शनशीलेनपद्मनाभेनविभुदेहेनइतिप्रागुक्तप्रकारेणोक्तेसति १ प्रल्हादनामाअसौप्रागुक्तोदेहःगृही
तमननक्रमःस्मृतः उवाच देहग्रहणंआत्मनिव्यवहर्तृतावारणार्थं २ असुराणांकिंहितंदेवानांकिमहितमितिविचारेणश्रमितःश्रमंप्रा
पितःक्षणमर्पितिसमाधौकालदैर्घ्याप्रत्ययादुक्तं ३ स्थितिःतत्त्वबोधेनस्वरूपावस्थितिःरूपेणपरमार्थिकस्वरूपेणसदासमाध्यसमाध्योःस
देहविदेहमुक्त्योश्च ४ इमौश्लोकौ क्वचिदेवपुस्तके दृश्यते अंतःधियाअखंडमानससाक्षात्कारवृत्त्यादृष्टोसिबहिर्दृष्ट्याचक्षुषादिदृष्ट्याभाग्य

श्रीवसिष्ठउवाच जगद्रत्नसमुद्रेनत्रैलोक्याद्भुतदर्शिना इत्युक्तेपद्मनाभेनज्योत्स्नाशीतलयागिरा १ प्रल्हादनामादेहोसौविकासानपतां
बुजः सुरावाच्चवचोधीरोगृहीतमननक्रमः २ प्रल्हादउवाच हिताहितविचार्येणराज्यकार्येणतेनच इत्यहंश्रमितोदेवक्षणंविश्रामतां
गतः ३ भगवंस्त्वत्प्रसादेनस्थितिःसम्यगथागता समाधावसमाधौचरूपेणाहंसमःसदा ४ चिरमंतर्महादेवदृष्टोस्यमलयाधिया पुनर्ब
हिरयंदृष्ट्यादिष्ट्यादेवप्रदृश्यते ५ अहमासमनंतायामस्यांदृष्टोमहेश्वर सर्वसंकल्पमुक्तायांव्योम्नीवनिर्मल ६ नशोकेननमोहेननचवै
राग्यचिंतया नदेहत्यागकार्येणनसंसारभयेनच ७ एकस्मिन्विद्यमानेहिकुतःशोकःकुतःक्षतिः कुतोदेहःक्वसंसारःक्वस्थितिःक्वभयाभय
८ पश्येच्छयैवामलयाकेवलंस्वयमुत्थया एवमेवाहमवसंविततेपावनेपदे ९ हाविरक्तोस्मिसंसारंत्यजामीतीपमीश्वर अप्रबुद्धस्तुशंचिंता
हर्षशोकविकारदा १०

(विशोनदृश्यते ५ अस्यांआंतर्यांदृष्टो ६ तत्रशोकमोहादिनिमित्तवन्नागदहंसमाधिंनाश्रितःयेनममदेहत्यागप्रसक्तिः
स्यादित्याहनशोकेनेति ७ दृष्टएवतेपितराज्यादिनाशादेःशोकहेतुत्वंकथमपलापितत्राह एकस्मिन्निति सत्यमत्रदृष्टः नत्वद्वैतात्मनिस्थितेन
तद्धेतुकेमेसमाधिरित्यर्थः ८ तर्हिसमाधेस्तेकोहेतुरितिचेद्विचारजाविश्रांतिरेवेत्याहपश्येच्छयेति एवमेवदेहत्यागाद्यभिसंधिंविनैव ९ नचवै
राग्यचिंतयेति वैराग्यापन्नोनमुक्तस्याविचारपूर्वकेसमाधावनुकूलत्वादितिचेत्तत्राहविरक्तइति १० श्रीरामायनमोनमस्ते श्रीरामाय॥

वैराग्यस्य समाधिहेतुत्वे रागवद्देहस्यापि दुःखहेतुत्वानुभवात्त त्यागस्यापि समाधिनिमित्तत्वात्स्यात् सोप्यतत्वविद एवं वांछितो न ममेत्याह दे हाभावइति ११ अतएव सुखलिप्सया दुःखनिवृत्तिलिप्सयापि वा न समाधिरित्याह इदमिति मिदमेवं अवलुंपतीत्युत्सृष्यते १२ तर्ह्यस्ति भे दवासनाक्षयेच्छया समाधिस्तत्राह अहमन्यइति इत्थेदस्ता आत्मबुद्धिस्ततत्तानं यैस्ते यामस्ताना मिवजयातिनतत्वविदामित्यर्थः अ सुमतां प्राणिनां १३ तर्हि संसारत्यागाय मोक्षग्रहणाय वा समाधिरस्त्विति चेत्तत्राप्याह इमिति प्रसिद्धो दुर्द्धियः संबंधीभ्रमः अतएव तन्नोन्म तत्तां न यतीत्यन्वयः १४ तत्कुतस्तत्राह सर्वस्मिन्नित्यादिना १५ भ्रांतिविज्ञानेशुक्तिरजतादिवदाभासत्वेनपरमार्थतइति विज्ञानाभासं सतआ.

देहाभावे न दुःखानि देहे दुःखानि मे मतिः इति चिंताविषव्याली मूर्खमेवावलुंपति ११ इदं सुखमिदं दुःखमिदं नास्तीदमस्ति मे इति दोलायितं चेतो मूढमेव न पंडितं १२ अहमन्योन्य एवापमित्थं ज्ञानेन वासना इत्थेदस्तात्मबुद्धीनां जयत्यसुमतामिह १३ इदं त्याज्य मिदं ग्राह्यमिति मिथ्यामनोभ्रमः नोन्मत्ततां नयत्यंतस्तमतामिव दुर्द्धियः १४ सर्वस्मिन्नात्मनि ततेत्वयितामरसेक्षण हेयोपादेयपक्ष स्थादिस्थितियाकलनाकुतः १५ विज्ञानभासमखिलं जगत्सदसदुत्थितं किं हेयं किमुपादेयमिह यत्यन्यतेनवा १६ केवलं स्वस्वभावेन इह हृद्ये विचारयन् क्षणं विश्रांतवानंतः परमात्मात्मनात्मनि १७ भावाभावविनिर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः एकमासे महं पूर्वमधुनेत्थं व्य वस्थितः १८ समयात्मीयमापन्नं सर्वमात्मात्मतां गतः कुर्वेम्यहं महादेव तुभ्यं यत्परिरोचते १९ त्वमयं पुंडरीकाक्षः पूज्यस्त्वां वृजग त्रये ~~१९ त्वमयं पुंडरीकाक्षः पूज्यस्त्वा~~ च तन्मतः प्रकृतिप्राप्तां पूजामादातुमर्हसि २० इत्युक्त्वा दानवाधीशः पुरःस्थो रोदस्त्रापिनः बोलेंदु इवपूर्णे दुमर्घपात्रमुपाददे ॥ २१ ॥

त्मनोः सतो मायायाश्चान्योन्यतादात्म्याध्यासलक्षणान्मिथुनीकरणादुत्थितं १६ अतएव मम तत्वविचारविश्रांतिरेव समाधिः संपन्नइत्याह केवलमिति १७ पूर्वं समाधिकाले अधुनाव्युत्थानकाले इत्थं त्वदासत्वाद्यपादानयोग्यतया व्यवस्थितोस्मि इत्यर्थः १८ स आत्मतां स्वस्वभावं गतश्चात्मा अहं मया आत्मार्थं कर्तव्यं नां प्राप्तं स वर्तिदासः संकार्यं करोमि किं स्वरागेणाकरिष्यामि नेत्याह तुभ्यमिति त्वदिच्छेनुवर्ति तयेत्यर्थः १९ यथात्वदासत्वं राज्यं नियतिप्राप्तं सम हमंगीकरोमि तथात्वमपि मद्दत्तां पूजां सर्वेश्वरत्वात्तदनियतिप्राप्तां ग्रहणेत्याह त्वमिति प्रकृ

सत्रैलोक्यमुदरांतःस्थितं त्रैलोक्यसहितं अग्रगं पुरःस्थितं २२ बाह्येषु रोमकूपादिषु अभ्यंतरेषु वक्षि जगरत्दरयादिषु च भ्रांतानि परिवर्तमानानि
भुवनानि पश्यतं २३ २४ २५ सिंहविष्टरे सिंहासने २६ २७ पुनःश्चाबद्स्वारस्यात्पूर्वस्वयमेकए वाभ्यषिंचाद्विद्याधरादिभिः सह पुनरुत्साहातिरा
याद्भ्यषिंचदितिगम्यते २९ हरिमिंद्रं २९ ३० धराः पृथ्वीधराः अन्येपर्वताश्चेतिवा २२ दृष्ट्वा अनुत्तमानि रत्नित्रयाणं दम्भमिर्येनं तथाविधेनव

सायुधं सास्परोवंदं समुरं सरखगाधिपं पूजयामास गोविंदं स सत्रैलोक्यमथाग्रगं २२ सवाह्याभ्यंतरभ्रांतं भुवनं भुवनेश्वरं पूजयित्वाप्र
तिष्ठतमुवाच कमलापतिः २३ श्रीभगवानुवाच उत्तिष्ठदानवाधीश्रासिंहासनमुपाश्रय यावदाभ्यभिषेकं ते स्वयमेव ददाम्यहं २४ पां
चजन्यरवं श्रुत्वा प्रमेसमुपागताः सिद्धाः साध्याः सुरौघास्ते कुर्वंतु तव मंगलं २५ इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षो दानवं सिंहविष्टरं योजया
मास योग्यं तं महस्पृशं गरवावुरं २६ अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महाब्धिभिः गंगादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा २७ सर्वविप्रर्षि
संघैश्च सर्वासिद्धिगणैः सह पुनर्विद्याधरयुतो लोकपालसमन्वितः २८ अभ्यषिंचद्रमेयात्मा दैत्यराज्ये महासुरं मरुद्गणैः स्तूयमानं
पूर्वसर्गेहरिं यथा २९ सुरासुरैः स्तूयमानैः स्तूयमानः सुरासुरैः अभिषिक्तमुवाचेदं भक्त्यादं मधुसूदनः ३० श्रीभगवानुवाच यावन्मे
रुधराया वध्यावच्चंद्रार्कमंडलं अखंडितगुणश्लाघी तावद्राजा भवानघ ३१ इष्टानिष्टफलं त्यक्त्वा समदर्शनयाधिपा वीतरागभयक्रो
धो राज्यं समनुपालय ३२ राज्येस्मिन्भोगसंपूर्णे दृष्ट्वानुत्तमभूमिना नगंतव्यस्त्वयोद्वेगः स्वर्गेमानवकेथवा ३३ देशाकालक्रियाकारे
र्यथाप्राप्तासु दृष्टिषु प्रवृत्तिं कार्यमातिष्ठत्यक्त्वामानसमास्वभो ३४ अतिदेहतया देतां ममतापरिवर्जितं भावाभावेसमं कार्यं कुर्वंन्वि
हनबाध्यसे ३५ इत्थं संसारपर्यायस्खलितातुलतत्सदः सर्वं सर्वत्र जानासि किमन्यदुपदिश्यते ३६ स्वाराज्ये उद्वेगः अरतिलक्षणो नगंतव्यः

तथापि त्वादिवत्स्वर्गे दिव्यलोके मानवे भूलोके च उद्वेगो न गंतव्यो नगमयितव्यः ३३ यथाप्राप्तासु प्रजानात्रवादिनिग्रहादिदृष्टिषु तत्तत्पुरुषा
नुरूपैर्देशाकालक्रियाकारैः प्रवृत्तं प्रसंजितं वधबंधदंडादि कार्यमातिष्ठ अनुतिष्ठ मानसं रागादि षण्मयत्यक्त्वा आश्र ३४ अतिदेहतया देहा
तिरिक्तात्मभावेन भावाभावे लाभालाभे ३५ व्यवहारे परमार्थे च त्वमेव निपुणोसीति नापदेश्यं तवास्तीत्याह इत्थेति ३६

अनेनतवपूर्वमनोरथोपिसेत्स्यतीत्याहवीतेति दुःखदुर्ग्रीथिरसुरेषुइदानींनस्थास्यतिदेवस्त्रचस्त्रमद्वारा असुरान्दलयिष्यतीत्यर्थः ३७ उन्मत्तावर्षाभिवर्द्धितासरिन्नदीतीरतरंगिणी बृहत्तरंगा ३८ जगत्त्वारुष्यमपिसेत्स्यतीत्याह अद्येतिनिर्मंदरः निर्गतमंथाचलो योंभोनिधिस्तद्वत् ३९ अपरस्परमालताः परस्परभर्तृभिरवंदीकृताः ४० हेदनुसुततवंबकुलनिश्च कुसुमपक्षरात्रिस्तत्रप्रनितांतनिद्रातिमिरप्रायंअज्ञानांधकारमपास्यसदानुदिताआत्रायश्रीः स्वपकान्ताबलात्मस्फूर्तिर्यस्यतथाविधःसन्ववनितानांअसुरस्त्रीणांसंभजनीयत्वाल्लोलो

वीतरागभयक्रोधेखापिराजनिराजति नेदानींदुःखदुर्ग्रंथिर्नासुरान्दलयिष्यति ३७ बाष्पश्रीनसुरीकर्णमंजरीःप्लावयिष्यति व नराजिमिवोन्मत्तासरित्तीरतरंगिणी ३८ अद्यप्रभृत्यसंप्राप्तदानवामरसंगरं निर्मंदरांभोनिधिवज्जगत्स्वस्थमिवास्थितं ३९ देवासुरकुरंबिन्योभर्तृषंतः पुरेषुच खेषेवयांतुविश्वासमपरस्परमालता ४० भवबकुलनिशानितांतनिद्रातिमिरमपास्यसदोदितात्रायश्रीः दनुसुतवनिताविलाससम्यांचिरमजितामुपभुंक्ष्वाराज्यलक्ष्मीं ४१ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेप्रल्हादाभिषेकःसर्गः ४१ १७५७

श्रीवसिष्ठउवाच इत्युक्त्वापुंडरीकाक्षःसनरामरकिन्नरः द्वितीयइवसंसारश्चचालासुरमंदिरात् १ प्रल्हादादिविनिर्मुक्तैःपुष्पात्युष्पांजलिव्रजैः पूर्यमाणोविहंगेशपाश्चात्यांगरुहोत्करैः २ क्रमात्क्षीरोदमासाद्यविसृज्यसुरवाहिनीं भोगिभोगासनेतस्थौश्वेताब्जइवषट्पदः ३ भोगिभोगासनेविष्णुःशक्रःस्वर्गेसहामरैः पातालेदानवाधीशइतितस्थुर्गतज्वराः ४ एषातेकथितारामानिःशेषमलनाशिनी प्रल्हादबोधसंप्राप्तिरैंदवद्रवशीतला ५ तांतुयेमानवालोकेबकुदुःकृतिनोपिहि धियाविचारयिष्यंतितेप्राप्स्यंत्यचिरात्परं ६ सामान्येनविचारेणक्षयमायातिदुःकृतं योगवाक्यविचारेणकोनयातिपरंपदं ७ एदिनांचविलासैःरम्यांअजितांशत्रुभिःकामादिषद्भिःअपराभूतांराज्यलक्ष्मींस्वाराज्यलक्ष्मींचचिरंतुपभुंक्ष्वेत्याशीः ४१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेएकचत्वारिंशःसर्गः ४१ विष्णोःक्षीरोदगमनेमाख्यानफलमुत्तमं समाधिमुक्त्युत्थानेहेतुश्चात्रोपवर्ण्यते सनरामरकिन्नरत्वाद्द्वितीयःसंसारइवविस्मृतः चचालजगाम १ विहंगेशस्यगरुडस्यपाश्चात्यैर्यगरुहैःतुलकरवश्च्योभिःतेःपुष्पांजलिव्रजैः २ ३ ४ ऐंदवोद्रवःअमृतमिवशीतला ५ ६ दुष्कृतपदेनपापतन्मूलमज्ञानंच ७

॥श्री॥ मयोक्तेनपापमेवेत्याह अज्ञानमिति ८ सप्तजन्मकृतमित्यापानविचारफलमेतत् ज्ञानफलपर्यंतेनतुविचारेणप्रारब्धफलातिरिक्तसर्वपाप
क्षयः प्रसिद्धएवेति ९ समाधिमुक्तस्यविदेहमुक्तेनसहविश्रांतिसुखादिसाम्येपुनर्व्युत्थानेहेतुंजिज्ञासमानोरामः पृच्छतिपरेइति मनसोवि
लयेपांचजन्यस्वनश्रवणमपिदुर्लभमितिकथंतेनप्रबोधइतिभावः १० प्रारब्धशेषोद्बोधितसूक्ष्मवासनासहितभगवदिच्छैवतत्प्रबोधेहेतुरि
तिविशेषंवक्तुंसदेहविदेहमुक्तीविभज्यदर्शयतिद्विविधेत्यादिना विभागोविभाजकलक्षणभेदः अयंवक्ष्यमाणप्रकारः ११ कर्मणामिष्टानां
त्यागादानेषुविषयेषुएषणारागोनास्तिनस्यतांस्थितिंजीवन्मुक्तानांविद्धि १२ देहपदेनतद्धारणहेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यतेतेनतस्यभोगेनक्षपेसति

अज्ञानमुच्यतेपापंतद्विचारेणनश्यति पापमूलंछिद्र्यंतस्माद्विचारंनपरित्यजेत् ८ इमांप्रल्हादसंसिद्धिंप्रविचार्यजनार्दनः सप्तजन्म
कृतंपापंक्षयमापात्यसंशयं ९ श्रीरामउवाच परेपदेपरिणतंपांचजन्यस्वनैर्मनः कथंप्रबुद्धंभगवन्प्रल्हादस्यमहात्मनः १० श्री
वसिष्ठउवाच द्विविधामुक्ततालोकेसंभवत्यनघाकृते सदेहैकाविदेहान्याविभागोयंतयोःशृणु ११ असंसक्तमतेर्यस्यमत्यागादा
नेषुकर्मणां नैषणातत्स्थितिंविद्धित्वंजीवन्मुक्ततामिह १२ सैवदेहक्षयेरामपुनर्जननवर्जिता विदेहमुक्ततात्रोक्तातत्स्थानायांतिदृ
श्यतां १३ भृष्टबीजोपमाभूयोजन्मांकुरविवर्जिता हृदिजीवद्विमुक्तानांशुद्धाभवतिवासना १४ पावनीपरमोदाराशुद्धसत्वानुपाति
नी आत्मध्यानमयीनित्यंसुषुप्तस्येवतिष्ठति १५ अपिवर्षसहस्रांतेतयेवांतरवस्थया सतिदेहेप्रबुध्यंतेजीवन्मुक्ताखूद्वह १६ प्र
ल्हादोंतःस्थयाशुद्धसत्ववासनयास्वया बोधमापमहाबाहोशंखशब्दाववुद्धया १७ हरिरात्माहिभूतानांतस्यपत्यतिभासते तत्तथैव
भवत्याशुसर्वमा

त्यर्थः १३ भृष्टानिभर्जितानिबीजान्युपमायेषामितिपुनर्देहयतानवासोहेतुगर्भविशेषणंजीवन्मुक्तेपुनसमाधिव्युत्थानेनपुनर्देहवश्यतायांहे
तुरस्तीत्याहहृदीति शुद्धाअसंगमालिन्यनिर्मुक्ताःपावनीशुद्धब्रह्मात्मभावना परमोदारात्स्माकार्पण्यरहिताअंतःकरणास्यब्रह्मणिलये
पिवासनास्थितौदृष्टांतमाहसुषुप्तस्येवेति १५ देहपदेनात्रापितद्धारणहेतुप्रारब्धशेषोलक्ष्यते १६ सैवप्रल्हादबोधेपिहेतुरित्याहप्रल्हादेति
१७ लीनेश्रोत्रेशंखशब्दस्याप्यग्रहात्तावन्मात्रेणकथंबोधइत्याशंकांपरिहरन्नाहहरिरिति आत्माकारणात्मासत्यसंकल्पइतियावत् १९

वा॰टी॰उप॰
९०

अकारणेनैवशुद्धात्मनाभूतानांकारणेनाव्याकृतेनचकारात् कामकर्मादिनाचनिमित्तेनआत्मन्येवजगत्स्वरूपर्थवासुदेवमयात्मनावपुः
शरीरमात्रंगृहीतंशाब्दल्लथाश्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्धद्योतनार्थः २० अतएवतद्वपुर्दर्शनआत्मादर्शनंसिद्धंस्यात्मदर्शनैवेतद्दर्शनं
सुलभमित्याहआत्मेति २१ विहरिपतस्य २२ दुःखान्येवआसाराःधारासंपातास्तद्वती २जाड्यंमौर्ख्यंरोगंच २३ पक्षीग्रहणंनसर्वपि
शगचाधुपलक्षणंमंत्रवतोमंतसिद्धान् २४ संसारजालरचनालक्षणाअनंतस्यविष्णोरियंमायातस्यैवात्मनइच्छयैवघनतांदृढादिघना
नर्थभावंसमुपागतासाचनिर्व्याजभक्तिप्रणिधानाद्याराधिकांतस्यतस्यात्मनइच्छयैवविवेकविचारादिजन्मकालेतनुतांक्षयंसमुपयाति

प्रबोधमेतुप्रल्हादोयदेवेतिविचिंतितं निमेषाद्वासुदेवेनतदैवैतदुपस्थितं १९ आत्मन्यकारणेनैवभूतानांकारणेनच स्वरूपर्थं
वपुरागतंतद्वासुदेवमयात्मना २० आत्मावलोकनेनाशु माधवःपरितृप्यते माधवाराधनेनाशुस्वयमात्मावलोक्यते २१ एतांदृ
ष्टिमवष्टभ्यराघवात्मावलोकने विहराशुविचारात्मापदंप्राप्स्यसिशाश्वतं २२ दुःखासारवतीरामसंसाराभ्रवडानतता जाड्यंददातिप
रमंविचारार्कमपश्यतां २३ प्रसादादात्मनोविष्णोर्मायेयमतिभासुरा प्रबाधतेनधीरांस्तुपक्षीमंत्रवतोयथा २४ आत्मेच्छयायेवघन
तांसमुपागतांतरात्मेच्छयैवयनुतामुपयातिकाले संसारजालरचनेयमनंतमायाज्वालेहवातवलयादिवपावकस्य २५ मोक्षोपायेषू

१८२

पशमप्रकरणेप्रल्हादवृत्तान्तोनामसर्गः ४२ श्रीरामउवाच भगवन्सर्वधर्मज्ञशुद्धैरलब्धैचनाशुभिः निर्वृताःस्मःशास्त्राकस्यकौरेणेष
धयोयथा १ कर्णाभिवांछ्यमानानिपवित्राण्यपिमृदूनिच सुखयंतिगृहीतानिपुष्पाणीववचांसिते २

पथापावकस्यज्वालावातवलयादेव
घनतामुपयातिअंतेचेतद्वत्संगादेवतनुतामुपयातितद्वत् अतःईश्वरप्रसादजनितविचारादिनैवावरूपंतानलोभइत्याख्यानतात्पर्यमितिभावः त
थाचभगवतोबादरायणस्यसूत्रंपराभिध्यानात्तुतिरोहितंततोह्यस्यबंधविपर्ययाविति मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचेतिभगवद्वचनंचेतिभावः २५

९०

इतिवा॰उपशम॰द्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ईषत्प्रसादलभ्येपिनेरश्वरे दीयतांभरःस्वपोषेणेंद्रियाक्रांत्यासाध्यंतानमितीर्यते निर्वृताःआल्हा
दिताःस्मः १ कर्णाभ्यांश्रवणायावर्जनायचाभिवांछ्यमानानि पुष्पपक्षेषुगुरुदेवनादिप्रसादरूपतयापापापहारित्वात्पवित्राणिपुष्पा
ण्युत्पलादीनीव २

नन्वर्हि प्रल्हादः माधववरं विनापि स्वपौरुषेणैव कथं न प्रबुद्धवान् अतः स्वपौरुषादेव सर्वत्र ज्ञानलाभ इति प्रागुक्तनियमभंग इत्यर्थः ३
स्वपौरुषसाध्यायां पुरुषार्थसिद्धौ माधववरोपि द्वारविशेष एव न स्वतंत्र इति नोक्तनियमभंग इत्याशयेन संक्षिप्योत्तरमाह यद्यदिति ४ अथ
वा विष्णोः प्रल्हादात्मभेदाभावात् प्रल्हादप्रयत्नादेवेति वा तत्र परिहारः सुलभ इत्याशयेनाह आत्मेत्यादिना यथा तिलांतर्गतं ततो निःसारि
तं च तैलं न भिन्नं तद्वत् नन्वेवं सति विकारित्वं स्यादिति दृष्टांतांतरमाह ज्ञौज्ञापरवदिति यथा कुसुमान्निःसार आमोदलब्धजीवानां परमा
र्थसारो विष्णुरिति वा अभेदो ज्ञेय इत्याह कुसुमेति ५ अथवा कार्यकारणोपाधित्यागे परिशिष्टचिन्मात्रस्यात्मतत्त्वाभेद एवेति लक्ष्यपरतयो

पौरुषेण प्रयत्नेन सर्वमासाद्यते यदि प्रल्हादस्तत्कथं बुद्धो न माधववरं विना ३ श्रीवसिष्ठ उवाच यद्यद्राघव संप्राप्तं प्रल्हादेन महा
त्मना तत्तदासादितं तेन पौरुषादेव नान्यथा ४ आत्मा नारायणश्चैव नभिन्नस्तिलतैलवत् तथैव तत्तोऽप्यपरवत्कुसुमामोदवत्तथा
५ यो हि विष्णुः स एवात्मा यो ह्यात्मा सोऽजनार्दनः विश्वात्मशब्दैः पर्यायैर्यथा विटपिपादपौ ६ प्रल्हादनामा प्रथममात्मैव स्वयमा
त्मना स्वयैव परया शक्त्या विष्णुभक्तो नियोजितः ७ प्रल्हादस्यात्मनैवैवं वरमार्जितवान् स्वयं स्वयं विचारणं कृत्वा स्वयं विदित
वान्मनः ८ कदाचिदात्मनैवात्मा स्वयं शक्त्या प्रबुध्यते कदाचिद्विष्णुदेहेन भक्तिलभ्येन बोध्यते ९ चिरमाराधितोऽप्येष परमश्री
तिमानपि नाविचारवते ज्ञानं दातुं शक्नोति माधवः १० मुख्यः पुरुषयत्नोत्थो विचारः स्वात्मदर्शने गौणो वरादिको हेतुर्मुख्यहेतुप
रो भव ११ पूर्वमेव बलात्तस्मात्कर्मेन्द्रियपंचकं अभ्यसन् सर्वयत्नेन चित्तं कुरु विचारवत् १२ (विश्वात्मशब्दयोः पर्यायत्वे वैतत्याह यमतिवि

टपवत्पादकरणकपानकर्तृत्वोपाधिभेदेपि अखंडवृक्षस्वरूपे यथा विटपिपादपशब्दयोः पर्यायता तद्वदित्यर्थः ६ ७ आत्मनास्वात्म
भूतेनैव विष्णुना स्वमनः स्वयमेव विचारणं कृत्वा स्वात्मानं स्वयमेव विदितवानित्यर्थः ८ शक्त्या स्वयत्नकृतविचारबलेन भक्तिलक्षणप्र
यत्नलभ्येन विष्णुदेहद्वारेणेत्यर्थः ९ अन्वयेन दर्शितमर्थं व्यतिरेकस्यापि प्रदर्शनेन द्रढयति चिरमिति १० आत्मावबोधपर्यंतो विचारो
त्विति वरं ददतो हरेः पुरुषयत्नोत्थो विचार एव मुख्योभिमतो न वरः अन्यथा ज्ञानभक्तित्वस्यैव वरदानप्रसंगादित्याशयेनाह मुख्य इति ११ यद्वि

ना॰टी॰उप
८१

स्वस्य शक्तिर्यत्नस्तयुक्तसंप्रकृत्याशुभाचरणेन १३ १४ दृश्यते तत्वतः साक्षात्क्रियते नोद्धरति नात्मतत्वं दर्शयति आत्मदर्शनमेवोद्धार इत्याशयः १५ विनैव शिष्यप्रयत्नं शक्तिपातादिना गुरुस्तमुद्धरतीति योगशास्त्रादौ प्रसिद्धमिति तत्रानैकांतमाशंक्याह गुरुश्चेदिति गुरुभक्त्यादियत्न एव तत्रापि ज्ञानजननेगुर्वनुग्रहं द्वारीकरोतीति भावः १६ अर्थाद्धनात् अभ्यस्तस्य तु नाशशक्तिविनैनेनतिश्चेतारेति भावः आक्रांतमनसः ज्ञानदार्ढ्येनबाधितमनसः यत् आत्मनः स्वस्मात्महत्परमपुरुषार्थरूपं आसादितं तत् १७ यत्परमपुरुषार्थरूपं १८ आराधयन्नुत्कृष्टबुध्याश्रवणादिनासाधयसिद्धं च निरंतरानुसंधानेनार्चयाआलोकात तत्तनः संतिष्ठस्व तत्रैव सम्यगवतिष्ठस्व तद्भावानव्यवसेत्यर्थः

यद्यशसाद्यते किं चित्केन चित्क्व चिदेव हि स्वशक्तिसंप्रशत्यात तल्लभ्यते नान्यतः क्वचित् १३ पौरुषं यत्नमाश्रित्य प्रोल्लंघ्येंद्रियपर्वतं संसारजलधींतीर्त्वा पारं गच्छ परं पदं १४ विना पुरुषयत्नेन दृश्यते चेज्जनार्दनः मृगपक्षिगणं कस्मात्तदासौ नोद्धरत्यजः १५ गुरुश्चेदुद्धरत्यज्ञमात्मीयात्पौरुषादृते उष्टुं दांतं बलीवर्दं तत्कस्मान्नोद्धरत्यसौ १६ न हरेर्न गुरोर्नार्थात्किंचिदासाद्यते महत् आक्रांतमनसः स्वस्माद्यदासादितमात्मनः १७ अभ्यासवैराग्ययुताद्दाक्रांतेंद्रियपन्नगात् नात्मनः प्राप्यते यत्तत्प्राप्यते न जगत्त्रयात् १८ आराधयात्मनात्मानमात्मनात्मानमर्चय आत्मनात्मानमालोक्य संतिष्ठस्वात्मनात्मनि १९ शास्त्रयत्नविचारेभ्यो मूर्खाणां प्रपलायिनां कल्पिता वैष्णवी भक्तिः प्रवृत्त्यर्थं शुभस्थितौ २० अभ्यासयत्नोप्रथमं मुख्यो विधिरुदाहृतः तदभावे तु गौणः स्यात्पूज्यपूजामयक्रमः २१ अस्ति चेदिंद्रियाक्रांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलं नास्ति चेदिंद्रियाक्रांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलं २२ विचारोपशमाभ्यां हि न विना साध्यते हरिः विचारोपशमाभ्यां च मुक्तस्याङ्गकरेण किं २३

१९ परिखप्रयत्नजविचारादेव ज्ञानोदयः तर्हि किमर्थं शास्त्रेषु विष्ण्वादिभक्तिविधानं तत्राह शास्त्रेति विषयासक्तिप्राबल्यात् अध्यात्मशास्त्रेभ्य इंद्रियजयादियत्नेभ्यो विचारेभ्यश्च प्रपलायिनां दूरीभूतानां मूर्खाणां कथंचिच्छुभस्थितौ सन्मार्गप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः २० उक्तमेवार्थमुपपत्तिभिर्द्रढयति अभ्यासेत्यादिना २१ २२ आसाद्यते स्वात्मभावेन तत्त्वतो न लभ्यते हरिः पूर्णानंदात्मा विचारोपशमाभ्यामेव मुक्तस्य परमपुरुषार्थप्राप्तस्याङ्गकरेण हरिदेहेन किमधिकं प्राप्यमस्तीत्यर्थः अथवा विचारोपशमाभ्यां मुक्तस्य रहितस्य विषयासक्तस्य अङ्गकरेणाङ्करेणापि

[right margin, vertical:] [illegible]

८१

आराधयप्रसादप्यसिद्धेप्रसंन्नेसतिभवनापिसिद्धः परमपुरुषार्थलक्षणांसिद्धिं प्राप्तः २४ क्रियतेयथेतिशेषः २५ मनोभक्तिरेवमुख्यावि
ष्णुभक्तिः नतुबाह्येत्याहसर्वस्येत्यादिना २६ चित्तक्षणंतत्वंअबाधितं वस्तुसनातनमेवसनातनंशाश्वतं वपुःस्वरूपं गौणोमायागुणकल्पि
त आगंतुकइतियावत् २७ रसायनममृतंसाध्यंओरनादिसंसाधयतिकृष्यादिनोत्पादयति २८ कस्तर्हिबाह्यविष्णुभक्तावधिकारीतमा
ह यस्त्वितिद्वाभ्यां यः आत्मतत्वचमत्कृतौस्थितिंनासादयत्येवसः शंखचक्रगदापाणिंपरमेश्वरमर्चयेदित्यन्वयः २९ ३० वैराग्यकारिणां

विषारोपशमोपतं चित्तमाराधयात्मनः तस्मिंन्सिद्धेभवान्सिद्धो नोचेत्त्वं वनगर्दभः ४२ क्रियतेमाधवादीनांप्रणयप्रार्थनास्वयं तथैवक्रि
यतेकस्मान्नस्वकस्यैवचेतसः २५ सर्वस्यैवजनस्यास्य विष्णुरभ्यंतरेस्थितः तंपरित्यज्ययेयांतिबहिर्विष्णुंनराधमाः २६ हृद्गुहावासिचित्त
त्वंमुख्यंसानातनंवपुः शंखचक्रगदाहस्तोगौणआकारआत्मनः २७ योहिमुख्यंपरित्यज्यगौणंसमनुधावति तत्कारसायनंसिद्धंसा
ध्यंसंसाधयत्यसौ २८ यस्तुभोस्थितिमिवास्यामात्मज्ञानचमत्कृतौ नासादयतिसंमत्तमनाःसरघुनंदन २९ अप्राप्तात्मविवेकोंतरत्नवि
नवशीकृतः शंखचक्रगदापाणिमर्चयेत्परमेश्वरं ३० तत्पूजनेनकष्टेनतपसातस्यराघव कालेनिर्मलतामेतिचित्तंवैराग्यकारिणा ३१
नित्याभ्यासविवेकाभ्यांचित्तमाशुप्रसीदति आभ्रमेवदशामेतिसाहकारीशनैःशनैः ३२ एतद्दृष्यात्मनैवात्माफलमाप्नोतिभाषितं हरिपूजा
ताक्रमाख्येननिमित्तेनारिसूदन ३३ वरमाप्नोतियोवापिविष्णोरमिततेजसः तेनस्वस्यैवतत्प्राप्तंफलमभ्यासशाखिनः ३४ सर्वेषामुत्तम
स्थानांसर्वासांचिरसंपदां स्वमनोनिग्रहोभूमिर्भूमिःसस्यश्रियामिव ३५ (तपसा ३१ आशुप्रहर्षंप्रसादावस्थंभावयोतनार्थं सहकारः
पुष्पफलायतिसौरभं तद्भावलक्षणांदशां ३२ शास्त्रेहरिपूजाक्रमाख्येननिमित्तेनयत्फलंभाषितंएतदपिआत्मनैवनास्वैवसंकल्पितं
प्राप्नोतीत्यर्थः ३३ योपिविष्णोःसकाशाद्वरंप्राप्नोतितेनापिस्वस्यस्वीयस्यैवाभ्यासशाखिनःफलंप्राप्तंनान्यस्मिन्नित्यर्थः ३४ उत्तमस्था
नांप्रशस्तपुरुषार्थाभिनिवेशानांचिरसंपदांचिरभोग्यमन्वादिसंपदांचस्वमनोनिग्रहएवभूमिरुद्भवस्थानमित्यर्थः ३५ श्रीरामायनमः

वा॰ टी॰ उप॰
९२

उर्वीखननोत्कस्य सगरसुतादेः शिलोच्चयं मंथाचलं कर्षतो देवासुरादेरपि निधिरत्नादिलाभाद्दोर्वीखननाद्युत्कस्य वा मनसएव कामं विना महाकार्यसिद्धिरित्याशयः ३६ ३७ वत्सलाः दयावंतोपि बंधवाः मनोव्याधेरुपस्थितस्यान्त्रायंते ३८ बाह्यं बहिरिंद्रियगम्यमांतरमंतःकरणगम्यं चाकारभासुरं विषयरूपं त्यक्त्वा अजं जन्मादिरहितं यत्स्वं संविन्मात्रस्यैकमखंडाकारं चिंतनं कुर्वित्यर्थः ३९ उक्तमेवार्थं तद्योक्त्योपसंहरति संवेद्येति हे राम त्वं संवेद्यैर्बाह्यांतरविषयैर्निर्मुक्तं यन्निरामयैकसंविन्मयं स्वयमेवास्वदते निरातिशयानंदात्मना स्फुरति तत्तथाविधं

अप्युर्वीखननोत्कस्य कर्षतो गिरिं शिलोच्चयं स्वमनोनिग्रहादन्यो नोपायोस्तीह कश्चन ३६ तावज्जन्मसहस्राणि भ्रमंति भुवि मानवाः यावन्नोपशांतं पाति मनो मत्त महार्णवः ३७ ब्रह्मविष्ण्विंद्ररुद्राद्याश्चिरं संपूजिता अपि उपस्थितान्मनोव्याधेर्न त्रायंते पि वत्सलाः ३८ आकारभासुरं त्यक्त्वा बाह्यमांतरमप्यजं कुरु जन्मक्षयायाशु संविन्मात्रैकचिंतनं ३९ संवेद्यनिर्मुक्तनिरामयैकसंविन्मयास्वादमनंतरूपं सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ४० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रह्लादविश्रांतिः सर्गः ४३ श्रीवसिष्ठ उवाच रामापर्यवसाने यं मायासंस्थितिनामिका आत्मचित्तजयेनैव स्वप्रमापातिनान्यथा १ जगन्मायाप्रपंचस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये इतिहासमिमं वक्ष्ये शृणु सावहितो नघ २ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे कोशलो नाम मंडलः कल्पवृक्ष इवानंतमेराविवरलगाणाकरः ३ तत्राभूद्ब्राह्मणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति श्रुतः परमश्रोत्रियो धीमान्धर्ममूर्तिरिवास्थितः ४ आबाल्यात्प्रविरक्तेन चेतसा सव्यराजत निष्कलंकावदातेन भुवनं नभसा यथा ५ ७

सन्मात्रं निरंतरं तदाकारवृत्त्या आस्वादय एवमास्वादयन् जन्मनद्याः परं पारं प्राप्स्यसीत्यर्थः ४० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३ मनोवैराग्यसिद्ध्यर्थं मिथ्यादुःखस्वरूपता दृश्यस्य विस्तरेणास्मिन्नाख्याने प्रदर्श्यते तत्र विष्णुवराहधेर्जले मायापाति निरीक्षणेन हेम्र तस्य नीतस्य रमणानंदाहर्षयं ते अपर्यवसाना अपरिमिता भ्रांतिहेतुरिति पावन १ अवहितः सावधानचित्तः २ मंडले देशविशेषः मेरौ कल्पवृक्षवनं नंदनादीव ३ तत्र तस्मिन्मंडले ४ निष्कलंकावदातेन तेन भसोपि विशेषणं ५

९२

कार्यंतपःप्रयोजनं ६ तत्रवनेताराःअश्विन्याद्याःसाराःस्वर्नीयतमाः यस्मिन् ७ श्रीहरेर्दर्शनेविष्णुदर्शनपर्यंतंतपोर्थेसरसिप्रादुरूपम
इवआकंठंअंबुनिर्मग्नःसन् आविर्भावप्रविश्यस्थितइत्यर्थः ८ वासोनिवासस्थानंतत्रत्यानांपंकजानांसूर्यवियोगेनसंकोचेतत्संबं
सस्नेहान्मनाकुभग्नसुखछविर्यस्य ९ श्यामइतिहरेरपिविशेषणं १० नियमद्रुमःतपोवृक्षः अभीप्सितेनफलेनउपेतःफलितो
जातइत्यर्थः ११ असंख्येयानांजगतिविद्यमानानांभूतानांप्राणिनांहृत्यकुहरस्थंगपद्मामलाद्यालिनेभंगाय १२ पारमात्मिकीपर

किमप्यभिमतंकार्यंविनिधायस्वचेतासि बंधुवृंदाद्विनिष्क्रम्यतुपल्लवंवनंययौ ६ उत्फुल्लकमलंप्राप्यसरस्तत्रसविप्रराट् चंद्रप्रस
न्नविमलंतारासारमिवांबरं ७ आद्योहरिदर्शनंतावत्सलिलपोर्थेसरसिद्विजः आकंठमंबुनिर्मग्नःप्रादुरूपइवाविशत् ८ ययौमासा
दकंतस्यमग्नस्यसरसोंभसि वासपंकजसंकोचमनाकुभग्नमखुछवेः ९ अथैनंतपसातप्तमाजगामैकदाहरिः निदाघार्तंघनः
श्यामःप्रावृषीवधरातलं १० श्रीभगवानुवाच विप्रोत्तिष्ठपयोमध्यात्गृहाणाभिमतंवरं अभीप्सितफलोपेतोजातस्तेनियमद्रुमः
११ ब्राह्मणउवाच असंख्येयजगद्भूतहृत्पद्मकुहरालिने जगत्त्रयैकनलिनीसरसेविष्णवेनमः १२ मायामिमांत्वद्विचितांभगवन्पार
मात्मिकीं द्रष्टुमिच्छामिसंसारनाम्नीमांध्येककारिणीं १३ श्रीवासिष्ठउवाच इमांद्रक्ष्यसिमायांत्वं ततस्त्यक्ष्यसिचेत्यजः उक्त्वा
ययावदृश्यत्वंगांधर्वमिवपत्तनं १४ गतेविष्णौसमुत्तस्थौजलात्सब्राह्मणेश्वरः शीतलामलमूर्तित्वात् इंदुःक्षीरोदकादिव १५ बभू
वपरितुष्टात्मादर्शनेनजगत्पतेः दर्शनस्पर्शनैरिंदोरुत्फुल्लमिवकैरवं १६ अथास्यकतिचित्तस्मिन्दिवसानिर्ययुर्वने हरिसंदर्शनानंद
वतोब्राह्मणकर्मणा १७ एकदारब्धवान्स्नानंसरस्युदितपंकजे चिंतयन्नेवमेवार्कमहर्षिरिवमानसे १८ (मात्मन्यधस्तां १३ मायादर्श

नमात्रेणपरमपुरुषार्थफलकस्यश्वाराधनतपसःसार्थकालाभानतत्यक्ष्यसिचेत्यप्रार्थितोपिभगवताद्वितीयोवरोदत्तःअदृश्यत्वंम
तर्द्धानं १४ १५ दर्शनंस्पर्शनैरिंदुकैःस्थावराणामपिचासुधादिज्ञानमस्तीतिगम्यते १६ ब्राह्मणकर्मणातपःस्वाध्यायातिथिपू
जादिना १७ उदितपंकजेफुल्लपद्मेपयामहर्षियोगबलेनअतीतानागतंद्रष्टुंमानसेचिंतयतितद्वत् १८

वा॰टी॰उप॰
५३

सकलाघविघातार्थं अघमर्षणार्थं अंतर्जलं परिवर्तमावर्तमिव सुकुरोनुकरेण चकारेत्यर्थः १९ अंतर्जलं निमज्ज्य प्रणवादिमंत्र
स्मरणलक्षणे अघमर्षणविधौ पर्यस्तः विपरीतग्रहणोन्मुखः संवित्प्रसरो यस्य तथाविधः सन् २० कंदरांतर्दरीगर्भे पातितं द्रुम
मिव २१ मृतमित्यस्य विवरणं प्राणापानेति निर्वातपातितं कदल्यादिखंडकमिव २२ शारीभूतं इव कारो मिथ्यात्वपरो नोपमार्थः
२३ अवग्रहो वर्षप्रतिरोधस्तेनो द्दृत्तं ग्राममिव २४ करुणया आक्रंदरोरादनंतकारिभिः कुररैः पक्षिविशेषैः २५ सेतुभंगा फलाद्भिः

अथ स्नानविधावंतर्जलमेष चकार ह सकलाघविघातार्थं परिवर्तमिवात्मना १९ अंतर्जलविधौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमंत्रधीः प
र्यस्तसंवित्प्रसरः सोपन्नपञ्जलमध्यतः २० मृतमात्मानमात्मीयैः सदनेभ्यो च्युतां गतं पातितं वातवेगेन कंदरांतरिव द्रुम २१ प्राणापा
नप्रवाहेणमुक्तमंतमुपागतं संरांतावयवस्यंदं निर्वातेश्वरखंडकं २२ पांडुराननमाम्लानं वृक्षपर्णमिवारसं शावीभूतमिवाम्लानांद्भिः
न्नालमिवांबुजं २३ विपर्यस्तेक्षणं प्रातर्मग्नतारमिवांबरं सावग्रहमिव ग्रामं सर्वतः पांसुधूसरं २४ बाष्पक्लिन्नमुखैर्दीनैः क
रुणाक्रंदकारिभिः आवृतं बंधुभिः खिन्नैः कुररैरिव पादपं २५ सेतुभंगगलद्वारि क्षिप्रमम्लानमुखाब्जया नलिन्या समधर्मिण्या भार्य
या पार्श्वयोः श्रितं २६ ताराक्रंदरणद्वेफप्रलापालापलुब्धया माञ्जागरहीनं चुबकेनवव्यंजनलांछिते २७ अन्यैः पार्श्वगतैर्दीनैः स्वबद
श्रुमुखैर्जनैः श्रितं गलदवश्यायैः शुष्कपर्णैरिव द्रुमं २८ वियोगभीत्यासंयोगपरिहारपरैरिव दूरविप्रसृतैरंगैरनात्मीयैरिवावृतं २९
परस्परमलग्नाभ्यां ओष्ठाभ्यां दशनैः सितैः सविरागमिवाम्लानैर्हसंतं स्वात्मजीवितं ३०

(प्रवहद्भिर्वारिभिर्दिष्पमाणं मुखमिव यस्य तथा
विधया नलिन्या कमलिन्या २६ तारेणोच्चतरेणाक्रंदेन रणंतो रेफा द्विरेफास्तद्वच्च प्रलापे अनर्थकव्यक्तवाक्ये दीर्घस्वरालापे च लुब्धया आस
क्तया नवैर्व्यंजनैः श्मश्रुभिर्लांछितेन चिह्नितेन २७ श्रितं परिवेष्टितं २८ संयोगविप्रयोगांतावशतिन्याय प्रापितविप्रयोगभीत्या संयोगपरिहार
परैरिवेत्युत्प्रेक्षा अंगैर्हस्तपादादिभिः अनात्मीयैरस्वीयैरस्वजनैरिवेत्युपमा २९ आम्लानैरीषन्मलिनैर्दशनैः स्वात्मजीवितं एता

मौनाध्यानमित्याद्याश्वतस्त्रत्स्रोक्ताः ३१ बांधवेषु कस्याधिकः स्नेहः कस्याल्प इति तत्तदाशयविमर्शार्थमिवं पल्लतमवहितमनस्कतयात्
स्मीतदाक्रंदानुश्रएवंतमिव अथ क्रमेण स्वजनैर्निःकालितं रहाद्गृहिर्निष्कासितमिति परेणान्वयः ३३ ३४ मांसांत्रेत्यादि जगत्स्वगमित्यं
ता निश्मशानगननविशेषणानि ३५ शिवानां अशिवैर्मुखनिर्गतज्वालाज्जालैः पल्लवितेवा वनिर्यस्य ३६ वहद्रक्तसरित्सु केचित्स्नाताः केचिन्मग्ना
श्चकंकादयश्चवायसाश्च यत्र रक्तैरार्द्रणींतंत्रीणां प्रसरलक्षणैर्ज्वालैरानायैर्वा बद्धमजगत्स्वगावहवः पाशिणो यत्र ३७ वाडवे वडवाग्नौ समुद्र इवास
लिलापूरं यथा भस्मसाच्चक्रुस्तद्वत् ३८ शुष्कैरिंधनैर्वर्द्धमानामभिदृद्धाज्वालाज्जाललक्षणा जटावलिर्यस्याः सा चितिश्चिता चखेरा

मौनध्यानमिवापन्नं पंकादिवविनिर्मितं अप्रबोधाय संसुप्तं विश्राम्यंतमिवोच्चकैः ३१ बांधवाक्रंदसंरंभकोलाहलगतागिरः स्नेहभावविचारा
र्थं शृण्वंतमिव पल्लतः ३२ अथ तत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः सोरस्ताडनमूर्च्छोत्थनेत्रवारिवहाप्लुतैः ३३ क्रमेण स्वजनैः सुबंधैस्ताराक्रंद
दिघर्घरैः निष्कालितममंगल्यमपुनर्दर्शनायवै ३४ नीतं श्मशानं मांसांत्रवसापककलंकितं शुष्कास्थिकरसंक्लिन्नकंकालशतसंकुलं ३५
मध्याभ्रेठन्नसूर्यां शुचिताज्वलननिस्तमः शिवाशिवमुखज्वालाजालपल्लविताचनि ३६ वहद्रक्तसरित्स्नातमग्नकंकोग्रवायसं रक्तार्द्रतंत्रि
प्रसरज्जालाबद्धजगत्खगं ३७ तन्नतेज्वलनेदीप्तेचक्रुर्भस्मसाद्भवं बांधवाः सलिलापूरं समुद्रा इव वाडवे ३८ चितिश्चद्भुचटास्फोटैःशाव
मास्थुददाहसा शुष्केंधनवद्धद्धनज्वालाजालजटावली ३९ अभ्युच्चमत्कटकटारवमुत्कगंधव्याप्तांबुवाहपटलोल्लसिचयंकृताशाः दं
तीसरंध्रमिव वेणुवने समंतादुद्भ्रांतमेदुररसं दलपांचकार ४० मोक्षोपा॰ गाधिविनाशानं सर्गः ४४ श्रीवसि॰ अथाप त्रपरसौगाधिः
स्वाधिपीवरयाधिया अंतर्जलस्थएवांतरात्मनात्मनि निर्मले १ शावैः शावं आस्थुददाह ३९ अभ्युल्लसद्भिः कटकटारवैः मुक्तैः गंधैश्च व्याप्ता
न्यंबुवाहपटलानि येन तथाविधो धूमो यासां ताभिः समंतादुद्भ्रांता उदीर्णमिदुरा तु पवितारसा यस्मात्तथाविधं अल्लिचयं दंतीसरंध्रं वेणुवनमिव
दलयांचकार विदलयामासेत्यर्थः ४० इतिश्रीवा॰ मो॰ चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ इहास्य पुल्कसी कुक्षौ जन्म कैरात कीस्थितिः मृत बांधवाः
कीरपुरे राज्य प्राप्तिश्च वर्ण्यते स्वस्याधिभिर्मानसदुःखैः पीवरयाउपचितया इत आरभ्य सर्वेषां कारणानां विंशति तमश्लोकस्थे अपररूपदि

वा॰रा॰उप॰
७४

भूतमंडलाख्योदेशभेदः तस्यापर्यंतः सीमा तत्रत्यग्रामस्यउपांते सन्निहितभूमौ निवासिनां २ गर्भवासपदेन तत्रत्यदुःखानि लक्ष्यंते तेन दूरे णाक्रांतं पीडितमित्यादिरूलस्यैव प्रपंचः ३ श्वपच्या कालेप्रसूतं अर्भमेयं ४ यामुनं यमुनाप्रवाहपतितं तत्संबंधीजलं सोत्सलमिव ५ सारमेयाः श्वा न एव भटगणाः यार्थं परिवारा यस्य योलिंदी कैरातीसंस्थिति हरति ७ अथ श्वपचकन्यया श्रितं तदनु तो द्वाहमिति यावत् ८ दंतधावन भावान्मलिना कारस्वाभाविक रौद्राकारमलाद् उनमालायस्यास्तया वनपल्लववान् यात्युनुगडं तितथाविधे भूरिविलासे बलितांगया वनपल्लवत्राबेतु

भूतमंडलपर्यंतग्रामोपांतनिवासिनां श्वपचानां स्त्रियागर्भे स्थितमात्मानमाकुलं २ गर्भवासभराक्रांतं पीडितं पेलवांगकं श्वपची हृदये कसंस्थविष्ठायामिवाकुलं ३ शनैः यत्कतया कालेप्रसूतं मेचकछविं श्वपच्याः प्रावृषेवाब्दरूपामभावलितं मलैः ४ संपन्नं श्वपचागा रेशिशुं श्वपचवलभं इतश्चेतश्च गच्छतमुत्सीदमिव यामुनं ५ द्वारद्वारदनागयातं संस्थितं षोडशाब्दिकं पीवरांसमुदारांगपयोदमिवमेदु रं ६ सारमेयपरीवारं विहरंतं वनाद्वनं निघ्नंतं मृगलक्षाणि पोलिंदीं नीतिस्थितिमागतिं ७ तमालल तयेवाथ श्रितं श्वपचकन्यया स्तनस्तबे कशालिन्या नवपल्लवहस्तया ८ रूपामयामलिनाकारदन्नामलमालया वनपल्लवयाभूरिविलासवलितांगया ९ विसंतं वनांतेषु तयासह नवेषया श्यामलं रूपामयाभ्रं गांभ्रयेवकुसुमर्द्धिषु १० वनपर्णलतापत्रैर्वसंतं व्यसनाहतं विंध्यकांतरमाकारमभ्यागतमिवोद्ग तं ११ विश्रांतं वनकुंजेषु सुसं गिरिदरीषु च निलीनं पत्रपुंजेषु गुल्मकेषुकृतालयं १२ किंकिरातावतंसाद्यापृथिकास्त्रविभूषितं केतको तंसरूभगंसहकारस्रगाकुलं १३ लुलितं पुष्परम्यासु भ्रांतमब्धितटेषु च तदुकाननकोटरेषु बहुतमगमोरणे १४ प्रस्तं तस्थलेषु पुन्नाग्निमकुलांकुरान् अत्यंतविषमादंतान्वदिरः कंटकानिव १५ कलत्रवंतं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनं शनैर्जर्जरतां यातं दृष्टिहीन मिवस्थलं १६

पपदेयातेः क्षिप १ नवलादेवेष्ट्यानवं नित्याभवनं यथास्यात्तथा दृष्ट्या वाकुसुमर्द्धिषु पुष्पसमृद्धिमत्सु वनांतेषु १०) आकारभभ्यागतं गृहीतपुरुषो कारं विंध्यकान्तारमिवेत्युत्प्रेक्षा ११ १२ किं किरातादिपदेस्तत्तन्मंजर्यो गृह्यंते १३ काननकोटरेषु वि षयेषु तद्वं असाधारणवं तमित्यर्थः बहुतं पंडितं १४ अत्यंतविषमाः श्रोतुमप्यानाकाः उदंताश्चरित्राणि येषां १६ श्रीरामायनमः

न

म

७४

भूतग्रहोऽभूत्तमंडलाख्योरेचाप्तरीयग्रामसंबंधिनींजन्मभूमिमुपेत्यदूरेतालादिपर्णैर्महिकांकुटीरींकृत्वास्थितंस्वदेहसमप्रमाणाः
पुत्राः पस्यजीर्णप्रायारसायस्यतथाविधेनश्वभ्रोत्पन्नतमालतरुणासन्निर्तसदृशं १८ क्रूराणिनामान्याख्याः अर्थाः क्रियाः वच
नानियस्याः परांकुटुंबवृद्धिमुपागतंस्वं अपत्यपदितिएतदंतानांसर्वविशेषणानांपरेणान्वयः १९ अन्येभ्यः श्वपचेभ्योजरंठैः असौगा
धिः अथानंतरंभ्रमहारिणः भ्रांतिमेवानुवर्तमानस्यकलत्रिणः कुटुंबिनः स्वात्मनः स्वस्ययावत्कलत्रेकुटुंबेअभूत्तदमत्युनाआद्र

ततोऽभूतग्रहग्रामजन्मदेशमुपेत्यतं संस्थितंमठिकांपर्णैः कृत्वादूरेमुनीद्रवत् १७ जराजरठतांयातंस्वदेहसमपुत्रकं जीर्णप्राय
रसश्वभ्रतमालतरुसन्निभं १८ प्रौढंश्वपचगार्हस्थ्यंकुर्वाणंबहुबांधवं क्रूरनामार्थवचनांपरांवृद्धिमुपागतं १९ अथापत्यपदस्यासौ
गाधिर्यावत्तस्यकलत्रिणः जरठश्वपचेभ्यश्चस्वात्मनाभ्रमहारिणः २० तत्कलत्रमशेषेणनीतमाद्रत्यमृत्युना आसारसलिलेनाशुवन
पर्णगणोयथा २१ प्रलपत्येकएवासावदुत्थांदुःखकर्षितः बियूथइवसोरंगोवियातारछोकलोचनः २२ दिनानिकतिचित्तत्रनीत्वा
शोकपरीतधीः अहोस्वदेशमस्त्युक्षपत्रसरहवांडजः २३ विजहारबहन्देशाननानास्थितयान्वितः प्रेर्यमाणस्वात्पेनवातनुन्नइवांबु
दः २४ एकदाप्रापकीराणांमंडलेश्रीमतींपुरीं खेचरोविहरन्शून्येसद्विमानमिवांबरे २५ रत्यदत्तांशुकछन्नमार्गस्थलतांगनं आ
गुल्फाकीर्णकुसुमंचंदनागहरुसुंदरं २६ सामंतैर्लतनाभिश्चनागरैश्चनिरंतरं स्वर्गमार्गोपमंराजमार्गमध्यमवापसः २७ मणिरत्नकृता
गारंतत्रमंगलहस्तिनं ददर्शामिनशैलेंद्रमिवसंचारचंचलं २८ मतेराजनिराज्ञार्थंविहरंतमितस्ततः रत्नतामिवरत्नार्थंचिंतामणिदिद
सया २९

त्यआक्रोशेणनिःशेषतयानितंअपत्यपदितिद्वयोरन्वयः यथाआसारसलिलेनवृष्टिजलप्रवाहेनवनपतितशुष्कपर्णगणोनीयतेतद्वदि
त्यर्थः २० २१ अथासौजरठएकएवअरथ्यांप्रलपतिरोदिति २२ अंडजोहंसादिः अन्येनप्रेर्यमाणः पराधीनइव २४ कीराणांजानपदा
नांप्रवासभूतेमंडलेशून्येअंबरेविहरन्संचरन् २५ रत्यंतःरत्नैरंशुकैश्चछन्नामार्गस्थाः स्त्राः अंगनाश्चयस्मिंस्तथाविधंराजमार्गम
ध्यमवापेतिपरेणान्वयः २६ निरंतरंनिबिडितं २७ मणिरत्नैर्मणिश्रेष्ठैः कृतागारंकृताश्रयंकृतजालकंशैलेंद्रपक्षेकृतदेवसदनं अम

असौश्वपचः ३० रत्नस्य गंडस्थले अयोजयत् आरोहयामास ३१ महांतो अर्णवाः समुद्रा इव ३२ आज्ञादि त्राणमनोरथाश्च ३३ ३४ आवारयामासुः परिवव्रुः क्षीरोदस्य गतेन मथानकृतक्षोभेन विश्रांताः ३५ गुणेषु स्त्रेषु प्रोतैर्ग्रथितैर्माला भूतैरिति यावत् नानावर्णमणिषु प्रतिबिंबनात्तत्प्रभाभिः प्रभा तैः कैयासुत यावदिधाः वेलाः स्तन रत्नमचलं गिरिमिव ३६ त्र्यामायुवत्यः वर्षाः वृत्स्यथः वननदीनां पूरैस्तन्मध्यपाति

तमसोश्वपचो नागं कौतुको दुरयादरा चिरमालोकयामास स्पंदयुक्तां मलोपमं ३० आलोकयंतमादाय तं करेण स वारणः स्वकरे योजयन्मेरोरत्न रेकमिव सादरं ३१ तस्मिन्कृ टगतेने दुर्जयदुंदुभयोभितः कल्पांबुदाइवाकाशमाधिरूढ महार्णवाः ३२ पूरीताश्चौब भौराजाजयनीतिजनस्वनः उद्भूत्तं प्रबुद्धानां विहगानामिवारवः ३३ उद्भूद्धं दुंदिवरानां घन कोलाहलस्ततः वेलाविलुलितांबूनामंबुधीनामिव ध्वनिः ३४ तं तत्रावारयामासुर्मंगलार्थं विरांगनाः क्षीरोदगत विश्रांता लहर्य इव मंदरं ३५ मानिन्यस्तं गुणप्रोतैर्नानारत्नैरपूरयन् नानाप्रभाप्रभाता र्क वेला इव तटाचलं ३६ तुषाराद्रीनिरस्यन्तैर्लीलासंहारैर भूषयन् श्यामाः वननदीपूरैर्वर्षाः शृंगमिवोत्तमं ३७ विचित्रवर्णसौगंध्यैः पुष्पैरावलयन्स्त्रियः वनं मधुश्रिय इव तल्लोलकरपल्लवाः ३८ नानावर्णरसामोदैस्तास्तमाश्च विलेपनैः अलेपयन्प्रभाजालैर्नगो भ्रमिव धातुभिः ३९ रत्नकांचनकांतोसावादर्देचित्तमाततः संध्याभ्रतारैर्दृनदीप्यासं मेरुरिवांबरं ४० भूषितः स विलासाभिर्बालवल्लीभिरावृतः रत्नपुष्पांशुकाकीर्णः कल्पवृक्ष इवाबभौ ४१ तादृशं तमुपाजग्मुः परिवारसमन्विताः सर्वाः प्रकृतयः फुल्लं मार्गद्रुममिवाध्वगाः ४२ ताएनमासने सैंहे तत्राभिषिषिचुः क्रमात् तस्मिन्नेव गजेशक्र मेरातइवामराः ४३ एवं स श्वपचो राज्यं प्राप कौपुरेरांतरे आरण्यहरिणं पुष्पमप्राणमिव वायसः ४४ ॥ तं गिरिशृंगमिव ३७ ३८ नगो गिरिर्द्युतिमिर्लक्षणया धातुसंबंधिभिः प्रभाजालैरभ्रमाकाशं मेघमिव वा ३९ रत्नकांचनाभूषणैः कांतः भूषितः असौ राजा चित्तमाददे तासामिति शेषः ४० ४१ ४२ ताः प्रकृतयः सैंहे आसने तं पंकेरुपक्रमात्त्वाश्लेणादिवर्णक्रमादभिषिषिचुः अभिषिच्यत स्मिन्नागुक्ते गजेन्द्रवेश्यानुजग्मुरिति शेषः ४३ ४४

८५

४५ ४६ हरिणाहताद्विदारितात्करिकुंभादुन्मुक्तानां मुक्ताफलानां कलापैः प्रविरचितं भूषितं शरीरं यस्य शांताः प्राक्तनचिंताः विषादाश्च यस्य तथाविधः सन् तत्र नगरे सद्भिः मंत्रिपौरादिभिः सह भोगैः अरमत तत्र मे पद्माकरविकैरर्मदनै चतुरसद्भिः सरस्यां वारिपूरैः रमते तद्वत् ४७ परितो विस्तृतं प्रसृतं तत्पौजोराजशक्तिर्यस्य अतएव सर्वदिक्षु संस्थिता आज्ञा यस्य कतिपयदिवसैरीहया स्वेच्छयैव सिद्धराज्यव्यवस्थाय स्मश्वपचः गवल इत्यभिनवेन नाम्ना प्रसिद्धः तत्र कीरदेशे राजा बभूवेत्यर्थः ४८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पंचचत्वा

कीरीकरतलांभोजप्रमृष्टचरणांबुजः सर्वांगे कुंकुमालेपैः संध्यांबुधरशोभनः ४५ जज्वाल कीरनगरे नागरीगणवानसौ सिंहीगणयुतः सिंहो यथा कुसुमिते वने ४६ हरिहतकरिकुंभोन्मुक्तमुक्ताकलापप्रविरचितशरीरः शांतचिंताविषादः अरमत सहसद्भिस्तत्र भोगैः सरस्यां रविकरमरतसौवारिपूरैरिवेभः ४७ परिविस्तृततत्पौजाः सर्वदिक्संस्थिताज्ञः कतिपयदिवसैर्हासिद्धदेशव्यवस्थः प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजन्यभारः सगवलइतिनाम्नातत्र राजा बभूमेव ४८ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तांते श्वपचराज्यलाभः सर्गः

४५ श्रीवासिष्ठउवाच विलासिनीभिर्वलितो मंत्रिमंडलपूजितः वंदितः सर्वसामंतैश्छत्रचामरलालितः १ सिद्धानुशासनः क्रांतो ज्ञाताराज्यगुणक्रमः वीतशोकभयायासप्रजः आप्तमहाकृशः २ विस्मृतात्मस्वभावो भूद्रविशस्तवमंगलैः आनंदपूर्णयाहत्याभ्यः शासीबहवासवैः ३ कीरेषु श्वपचो राज्यं वर्षाण्यष्टौ चकार है। आर्यवृत्तमशेषेण तावत्कालं बभार ह ४ यदृच्छयैकदा थासावतिष्ठत्यक्तभूषणः अतमस्तारके हृर्के तेज्योंभोदमिवांबरं ५

१ रिंशासर्गः ४५ इह तं श्वपचाद्धत्वा श्वपचं ज्वलंजने प्रविष्टे सोपि निर्दग्धः प्रवृद्धो गाधिरीर्यते विलासिनीभिर्वलित इत्यादिविशेषणः सः विस्मृतात्मस्वभावोभूदिति तृतीयेनान्वयः १ सिद्धम प्रतिहतं अनुशासनमाज्ञापनं यस्य वीतशोकभयायासाः प्रजाः यस्य २ शीवोमत्त एव ३ आर्यवृत्तं दयादाक्षिण्यशौर्यादि ४ नविद्यंते तमस्तारके हृर्के तेजांस्यंभोदाश्च यस्मिंस्तथाविधमंबरमिव सर्वतो नीलः ५

वा·टी·उप
९६

किमर्थंत्यक्तभूषणास्तत्राहवक्तिति प्रभुतया स्नेहितमुपचितं आहार्यं कृत्रिमं भूषणादिनाभिनंदति ६ आंतरान्मुख्यजनाश्रितादंगणाद्बहुत्वं नीच
जनसाधारणमजिरमंगणं निर्ययौ यया असंगच्छन्नामिष्यन्नंश्रुमान्मुख्याङ्गनानां गणांगणात्प्रातर्नभोभागं निर्यातिनहूत् ॥७॥ ध्वप्यानांपे
उ कंसंघंमदुमधुरंगायत् ८ वल्लक्या वीणायास्तंत्रीगुणं मृदुरेफं मृदुस्वरं दुमं धुनानां कंपयंतीं रणंतः रेफाः पक्षाः पस्यास्तथाविधामलिश्रे
णीं भ्रमरपंक्तिमिव ९ हिमैः आपूर्णं आचमयं गिरेः श्रृंगमिवास्थितः उपामो धूलिधूसरइतियाव १० कंरजेति पूर्वं नाम्ना वदन्संबोधयन् ११ रक्त

बहुमन्यतनोहारके पूरवलयान्यसौ प्रभूतास्नेहितं चेतो नाहार्यमभिनंदति ६ एक एवाजिरं बाह्यं नागवेषः सनिर्ययौ मुख्यांगणा
न्नभोभागा दलंगच्छन्निवांशुमान् ७ तत्रापश्यद्दुनत्यामं पीनंश्वपचपेटकं गांपन्मृदुवसं नात्यं कोकिलानामिवव्रजं ८ धुनानां वल्ल
कीतंत्री करपल्लवलीलया मृदुरेफं रणद्रेफामलिश्रेणीमिवद्रुमं ९ राकलस्मात्समुत्तस्थौ जरावान्रक्तलोचनः काचश्रृंगो हिमापूर्ण
मिवश्वपचनायकः १० भोकरंजेति सहसावदन्कीरमहीपतिं इहराजाभवंतं वाकश्चिदिहहक्रियाविदं ११ रक्तकंवमानपतिरागवानिव
कोकिलं आपूरयति वाकश्चिदिहवस्त्रासनार्पणेः १२ मधुरसालविरपंफलपुष्पभरैरिव दर्शनेन नवोद्याहंपरां निर्वृतिमागतः १३
पद्मं सूर्योदयेनैव चंद्रोदयस्तौषधीः आनंदानामशेषाणां लभानां महतामपि १४ विश्रामानामनंतानां सीमांतो बंधुदर्शनं श्व
पचैप्रवदत्येवं राजा पावत्तयानया १५ चकार तत्कालजपाचेष्टयेवावधारणं श्रुत्वावातायनगताः कांताः प्रकृतयस्तया श्वपचो
पमितिनातान्ना नतामलमायपुः १६ पप्रास्कषारप्राहृष्टाग्रामासावग्रहाइव रावंतस्वादीद्रागारानविरेजिरे १७ नृपोव
धीरयामासतांतांश्वपचसंकथां वृक्षाग्रगतमार्जारफेत्कारं मृगराडिव १८
(कंबंमधुरकंठध्वनिमानयतिबहुमन्यतेकिंरागवानूस
रवित् कांताद्यनुरागवान्वा गद्गदस्य वस्त्रासनानां वार्पणोर्दानैः १२ मधुर्वसंतैः रलोपेदीर्घैः निर्वृतिंसुखं १३ सीमांतः परमावधिः सीमं
तः केशावेशोइत्युक्तेः पररूपाभावः १५ अवधीरणां तिरस्तुषारैः प्रातिपूरयनीतिनिपातुषारप्राहृष्टाइवेत्यत्रापि संबंध्यते प्रापूरणेइत्य
स्माक्षिपितं तर्यैकवचने आतोधानोरित्यालोपः सावग्रहाः अनावृष्टिपीडिताः इवभावो राकाग्निस्त इनस्व १७ अवधीरयामासनिर्भ

स्यामासमकंरं॥कासिप्रामा॥॥१८

९६

सीदत्सरसिजंश्रुष्यत्पंकजं १९ सर्वेषुवयवेषुविश्रांतांव्यासां जानुविवस्तथ्मातिविष्टभोतीतिजानुस्तंभोमूलभागस्तदंतरालस्थेमहारंध्रेकोट
रेअग्निर्यस्यदुर्द्रुमः शाल्मल्यादिः २० जालपदेनपुष्पजालास्यदंगुल्मंगस्यतेआखुनामूषकेणभुक्तमूलंखंडितमूलं २१ गृहेएवतिष्ठंतमपिना
स्माकंनस्पष्टवंतः २२.२३ दग्धस्थलंश्मशानदेशमिव २४ जनताजनसमूहः अस्यपार्श्वेनाटोकतनासर्पत गिरेःपार्श्वेविप्राटीलाभागंअ
ग्निरिव २५ सभ्यतारात्पातांकुतोनवशीचकारतत्राहमंदोत्साहइति सभ्यैर्भरादिसंघातैश्चवर्जिताःउपेक्षितालदाताःपरंविषयमातापने

सत्वरंप्रविवेशांतःपुरमाम्लानमानव राजहंसइवावर्षेसीदत्सरसिजंसरः १९ सर्वावयवविश्रांतांम्लानतामयमापयौ जानुस्तंभातर
महारंध्राग्निरिवद्रुमः २० तत्रापत्रपदसोसर्वेविषस्मवदनंजनं जालंकुंकुमपुष्पाणांभुक्तमूलमिवाखुना २१ मंत्रिणोनागरानार्यस्त
तस्तंतमहीपतिं नेस्पाक्षुरपि तिष्ठंतंगृहएवत्रावयंयथा २२ भक्त्याश्चाकृतसत्कारंदूरएनमथात्यजन् दुःखयुक्ताघनस्नेहाअपिबा
लाःशवंयथा २३ अनानंदमुखंश्यामंशरीरंश्रीविवर्जितं दग्धस्थलमिवेनंतेबहूमन्यंतनाकुलाः २४ धूमायमानदेहस्यपरिता
पदत्तावती नाटोकतास्यजनितापार्श्वमग्निर्गिरेरिव २५ मंदोत्साहाःसमुद्भूताःसभ्यसंघातवर्जिताः नतदाज्ञाःपरंप्रापुर्भस्मनी
वांबुविप्रुषः २६ क्रूरकर्मकराकारात्संगतात्स्त्रभदायिनः तस्माद्विशेषेणजनाराक्षसादिवदुद्रुवुः २७ एकएवबभूवासौजनमध्य
गतोपिसन् अर्थादिगुणनिर्मुक्तःपरदेशस्वाध्वगः २८ भक्त्यामालपतेप्यस्मैनालापंनागरादृदुः मुक्ताजालयुतायापिकीचक
पादपाइव २९ अथसर्वेवयंदीर्घकालंश्वपचदूषिताः प्रायश्चित्तेर्नशुद्ध्यामःप्रविशामोहुताशनं ३० इतिनिर्णीयनगरेनाग
रामंत्रिणस्तथा अभितोज्वालयामासुस्त्रिताःशुष्कैंधनैर्धिताः ३१ ज्वालितास्त्वभितस्तासुनारकाग्निवरेवतदा बभूवनगरंसर्वमा
क्रंदपरमानवं ३२

योग्यंपुरुषंनप्रापुः २६ संगतेनअशुभस्यपापस्यवधारेश्वदायिनःराक्षसादिवभीताइतिशेषः २७ अर्थाःधनानिआदिपदात्स्वजनसुहृद्दार
योगृह्यंते २८ वेणूनामपिमुक्ताकरत्वान्मुक्ताजालयुतायवापुनाकूजतेकीचकायवेणुजातिभेदाय २९ ३० शुष्कैरिंधनैरेधिताःवर्द्धिताःना
रकाग्निवज्ज्वलितासुदीप्यमानासुसमंतासु अकर्मकलोकंनरिक्तः ३१ नगरपदेनतत्स्थाजनालक्ष्यंते ३२

तदेवं नगरं वर्णयति करुणेत्यष्टभिः अवष्टब्धं राघवबलं बेनविष्टब्धं ज्वलतां कुंडानामुपांते मंत्रः व्यामूढारूढं तच्च प्रजायत्र रुदत् अश्रून्विन्मुंचत् क्रंदत् आक्रुष्टादितिभेदः मारुतैः सावत्र्यय संस्थानिलैः ३५ चिताग्वदीपितानां विप्रं द्राणां मांसैर्मांसिलत्र पचितोगंधो पस्यात्तयावात्या अवकरेभ्य उत्थितैरजोभिः जातनीहारजडूतामिहिकमिवास्थितं ३५ वातेन दीर्घदूरप्रसृतैर्घसागंधे दूरादानीतैः खगैः पक्षिभिः पिशाचादिभि

करुणारावमुखरैः कलत्रैर्बाष्पवर्षिभिः अवष्टब्धं ज्वलत्कुंडोपांतमंदरदत्प्रजं ३३ अग्निकुंडप्रविष्टानां मंत्रिणां भर्त्सरोदनैः रुदत्क्रंदद्दृढतरमरण्यमिव मारुतैः ३४ चितादीपितविप्रेंद्रमांसमांसलगंधया जातनीहारमुत्थानरात्यशावकरोद्गतैः ३५ वातदीर्घवसागंधदूरानीतखगोर्जितैः चक्रे व्योमाभवलछन्नभास्करं जलदैरिव ३६ वातोद्भूतचितावह्निप्रज्वलद्व्योममंडलं उड्डीनाग्निकणभ्रांततारासारदिगंतरं ३७ प्रमत्तनरक्रंदद्धेलद्बालकुमारकं संत्रस्तनागरापात्तजीविताख्यमसंस्थिति ३८ अलक्षितगृहं चौरलुंठिताखिलसंपदां त्यक्तपुत्रकलत्रं तन्मरणव्यग्रनागरं ३९ तस्मिंस्तथा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये अशेषजनताशेषकल्पांतसदृशास्थितौ ४० राज्यसज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीरधीः गवलस्थितयामास क्षणेकेनाकुलचेतनः ४१ मदर्थे हि कदर्थोऽयं देशोऽस्मिन्स्थितिमागतः अकालकल्पांतमयः सर्वनायकनाशनः ४२ किं मे जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः लोकनिंदस्य दुर्जीतो जीवितान्मरणं वरं ४३ इति निश्चित्य गवलो ज्वलिते ज्वलने पुनः पतंगवदनुद्वेगमकरोदाकृतिं वपुः ४४ तस्मिन्वलाकृवलनाम्नि कृताशारातोदेहे पतत्यवयवाकुलतां प्रयाते खांगावदाहदहनस्फुरणावरोधांदं तर्जले स्मरितिबोधमवापगाधिः ४५

{ श्वोर्जितैस्तैः षांचक्रे मंडलैः जलदैश्छन्नभास्करं व्योमैव नगरमभवत् नगरव्योमैववाविशेष्यं व्याख्येयं ३६ ३७ पुनः कीदृशं तदभवत् दाहप्रमत्तेति प्रमत्तैरुद्धतैस्तस्करैर्भूषणाद्यपहारकाले क्रंदंतः बालाः कुमाराः शिशवो यौगाश्व यत्र संत्रस्तैर्नागरैरपात्तं त्यक्तं जीवितं आख्यास्वनामचयत्र असंस्थितिर्निर्मर्यादं ३८ मरणाय व्यग्रोस्तरभापानागरा यत्र तथाविधमभवदित्यनुषज्यते ३९ ४० ४१ अयं कदर्थोऽनर्थः ४२ ४३ वपुः स्वशरीरं ज्वलिते नक्ते आकृतिमकरोत् ४५ तस्मिन्गावलनाम्नि देहे निर्वेद बलाद्भुताशराशौ पतति सति खांगानां हस्तपादादीनां अवदाहे दहनेयानि स्फुरणानि संचलनानि तनुरोधात् अघमर्षणं कुर्वन् गाधिरंतर्जले स्मरितिबोधमवापेत्यर्थः ४५

५६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेषट्पञ्चाशःसर्गः ५६ गाधिःस्वप्नमिवस्वान्तःकरणेनपश्येत्थितं गत्वादृष्ट्वामुहुःप्रेक्ष्यविस्मितोभूदि
तीर्यते आधिरूपात्प्रागुक्तभवभ्रमात्प्रशान्तमाकुलीभवत्यस्मिन्नित्याकुलीभावः आधिकरणेघञ् वेलासन्निहितआवर्तइव १ २ स्वप्नाके
नगाध्यहंभावलक्षणंबोधमापत्उन्निद्राव्यपेतनिद्राधीर्यस्यसः २ न क्षीबतायांमदिरादिमदे परिणताशयःस्वच्छचित्तः ३ योजलेस्नानायाव
तीर्णःसोऽयंगाधिरहं इदंस्नानशेषतर्पणादिकृत्यंमेकार्यं इदंप्रागदृष्टंचण्डालराज्यादिनकार्यं लोकोजनोयथापश्यतितद्वत् ४ पदंपादंउद्द

श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथमुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्तमिनो जगाम स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम त्र्यामाक्षये
रविकरैश्च सहाजगाम ५६ दिन १२ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तांते राज्यभ्रंशो नाम सर्गः ५६ श्रीवासिष्ठ उवाच मुहूर्ते द्वितीये
नाथ गाधिराधिभवभ्रमात् प्रशान्तमाकुलीभावो वेलावर्त इवांबुधेः १ मनोनिर्माणसंमोहात्तस्मात्सविरराम ह कल्पांतसमये ब्रह्मा जगद्दृश्य
नादिव २ बोधमाप शनैः श्रांतः स्वमेवोन्निद्रधीरिव क्षीबतायां प्रशांतायां यथा परिणताशयः ३ अयं सोहमिदं कार्यमिदं नेति ददर्श ह निद्रा
व्यपगमे लोको यथा क्षीणे तमःपरे ४ स्नातस्वरूपोथ पदमुद्धृत्य स जलांतरात् शिशिरांते प्रवृत्तास्यं सरोजमिव माधवः ५ एतद्वारिककुब्जो
भवतीं वसुमतीमिमां अन्यामिव पुनः पश्यन्विस्मयं परमं ययौ ६ कोहं किं वपरस्यामि किमकार्षमिहं किल एवं विचारयंश्चित्तं संभ्रमं गमभृत्क्ष
णं ७ श्रांतस्तक्षणमात्रेण संभ्रमं दृष्टवानहं इति विज्ञाय सलिलादुदस्थादुदयार्कवत् ८ चिंतयामास च तटे ह्यसामानाक्कसाप्रिया यदा
हं स्मृतिमायातो मध्ये मातृमहेलयोः ९ बालस्य मातापितरौ न स्तोकेलममासतः वातनीतस्य पत्रस्य वल्ली वृक्षामिवाग्निना १० श्रीरामः॥

श्वेदुद्धृतवान्शिशिरांतेशीतापगमेप्रवृत्तास्यंसंजातमुकुलमुखंमाधवोवसंतः ५ एषाचासौवारिककुब्जोभवतीचेतिबाएतेःपरिदृश्यमानैर्वार्यादि
भिस्तद्वतीमितिवाविग्रहः ६ संभ्रमंगएवमंतर्विचारयन्नभूत् ७ नतस्माच्छांतिवशात् क्षणमात्रेणसंभ्रमंमहाभ्रमंदृष्टवान्सुडिगातिस्थितिसि
चौलुक उदयोगिरःकालोवातत्रत्यार्कवत् ८ चिंताप्रकारमेवदर्शयतिक्वेत्यादिना महिलाशब्दस्यैवमहेलेतिछांदसोगुणः ९ अमृतःअप्रौढचि
तावस्तुस्यवातनीतस्यपत्रस्यपर्णस्यमातापितृस्थानीयंवल्लीवृक्षंअसिनेवमृत्युनानष्टौ १०

हिंस्रो विप्रः मदिरायाः स्वरूपं रसमिव ११ स्वदेशास्यस्वजन्मभूमेः स्वाः बांधवाः ज्ञातयः येषां मध्ये अहं जीवंत्यजामि मरणं दृष्टवानास्मि ते के नामेति संबं
धः १२ विविधं आरभ्यतइत्यारंभं पदार्थजातं संरभं जन्माद्यभिनिवेशांश्च किं नाम दृष्टवान् १३ स्वप्नस्येव बाधामिथ्यात्वं निश्चित्योपेक्षते न दास्नामि
ति नन्वतस्मादेवाभ्रांतिरास्तां नामेत्यर्थः १४ १५ स्वक एवाश्रमे कतिचिद्दिनानि नाय १६ कृत्वातात्सश्रमः सोतिथिस्त दाश्रमे विश्राम्यामविश्रांति

अपि बाह्योस्मि जानामि न स्वरूपमपि स्त्रियः दुष्टायाः क्षोभकारिण्यामदिराया इवाद्विजः ११ अतिदूरतरीभूताः स्वदेशास्य स्वबांधवाः केनाम
मम मयेषां तेमध्ये जीवंत्यजाम्यहं १२ तस्मादेतत्समुद्भूतमहं किं नाम दृष्टवान् विविधारंभसंरंभं गंधर्वनगरं यथा १३ तदास्तामेतदेवा
हि बंधुमध्येम्रतस्थितिः मायामोहे मनागस्मिन्न सत्यमुपलभ्यते १४ नित्यमेवमनं नास्सुभ्रांतिदृष्टिषु देहिनां चेतोभ्रमति चार्द्रलोव
नराज्ञि ष्विवोन्मदः १५ अवधार्येति नं विज्ञेमोहं गाधिर्निनायसः दिनानि कतिचित्तास्मिन्स्वक एवाश्रमे तदा १६ एकदा गाधिमगमत्कोप्यि
तत्राप्रियोतिथिः श्रांतोपामि व दुर्वासाः स विश्राम्यामसश्रमः १७ परमां तुष्टिमानीतः फलंपुष्पं रसान्नानैः सोतिथिर्गाधिनातेन वसंतेनेवपा
दपः १८ मिथोवंदितसंध्यौतौ कृतजाप्यावुभावपि क्रमाच्छयनमासाद्य तत्स्तुतुर्म्रदुपल्लवे १९ ततः प्रवृत्ते त्वगं तात योस्तापसयोः कथा
स्वव्यापारोचितापुष्पश्रीरिवर्तुन्नमायायोः २० तंपप्रच्छातिथिं गाधिः प्रसंगपतितं वचः किं ब्रह्मन्कृशतागस्त्वं किमिति श्रमवानासि २१ अ
तिथिरुवाच ममातिकाश्यपश्रमयोर्भगवान्शृणु कारणं कथयामितथाभूतं वयं नासत्यवादिनः २२ अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे नराज्ञाति
कुंजके कीरो नामातिविख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् २३ तत्राहमवसं मासे पूज्यमानः पुरजनैः नानात्मस्वादलोलात्माचितवेतालमो

मकरोत् सा यमुवासेतियावत् १७ तुष्टिं तासिं १८ १९ स्वस्वतपोध्यानादिव्यापाराणामुचिता अनुरूपाकथा सा वृत्तेत इति खल्वर्थे निपातः त्वां
तात्वगंतिरसप्रधाना स्वक्रियया कृतनामकृतुत्वंमिनोतिपरिछिनत्तीति कृतु त्वमः स्वस्पृत्तिस्यआनगपानतरदिव्याश्रयोगेवसंतेतदुचितापुष्पश्री
रिव २० तयोर्वात्तिप्रसंगपतितं २१ वयं अस्मदेर्ह्द्वयोश्चेति बहुवचनं २२ नानाविधा आत्मनः स्वदं तरोत्तेनउतिनानात्मस्वादा भोज्यभेदास्तेषुलो
भोगात्धंतिदात्मा प्रधानः सन् कुतः स्त्वमेवमभ्रस्तत्राह चिनोति २५

२५ २६ सत्र्वपचः अंतेअष्टवर्षांते २७ शुद्ध्येतद्देशावासदोपशांत्यै २८ २९ ३० ३१ विस्मयेनतु दुरपागरीयस्या अथगाधिः स्वीनु दयमागतेस्वातिथौ
आद्ये छ्यागतेसति इदंवक्ष्यमाणंसंचिंतयामासेतिपरेणसंबंधः ३२ मयायत्संभ्रमे भ्रांतिस्वप्नोयांदृष्टंततद्विजेनातिथिनासत्यभूतमुक्तंमम इति
एवंरूपमिदंकिंमायालक्षणः शंबरस्यासुरस्यरचनाक्रमःस्यात्संभावनायांलिङ् ३३ सामायामिथ्यैवतत्रसंवादोदृष्टुःश्वाकः शेषमवशिष्टंतस्या

एकदेशेनतत्रोक्तंकथाप्रस्तावतः क्वचित् इहाभूत्क्ष्वपचोराजाअष्टवर्षाण्ययंद्विजेतिमे २५ ततोग्रामेषुतत्रत्यैः प्रोक्तंसकलजंतुभिः राजाबभू
वश्वपचोवर्षाण्यष्टाविहेतितैः २६ सोपमृतेपरितातः प्रविष्टोज्वलनंजवात् ततोद्विजस्तातानीहप्रविष्टानिकृताश्शनं २७ इतितेषांमुखा
च्छ्रुत्वातस्मान्निर्गत्यमंडलात् प्रयागेकरवंस्थः प्रायश्चित्तमहंद्विजः २८ कृत्वाचांद्रायणस्यांतेततीयस्याद्यपारणं इहाहमागतस्तेनश्रां
तोस्म्यतिकृशोस्मिच २९ श्रीवसिष्ठउवाच इतिश्रुतवतातेनगाधिनासतदाद्विजः भूयः पृष्टोप्यतदेवकथयामासनान्यथा ३० अथवि
स्मयवान्गाधिस्तांनीत्वातत्रशर्वरी जगद्गेहमहादीपेरवावुदयमागते ३१ कृतप्रातःस्नानविधावाप्तच्छ्रस्त्रातिथौगते इदसंचिंतयामास
विस्मयोद्गुरयाधिया ३२ यन्मयासंभ्रमेदृष्टंसत्यभूतंद्विजेनतत् उक्तंममेतिकिंनामस्यान्मायाशंबरक्रमः ३३ यद्वंधुमध्येमरणमयात दृष्टमा
त्मनः सामायैवनसंदेहः शेषंपश्यामितस्फुटं ३४ तदात्मश्वपचोरंतंद्रष्टुंनावदरविन्दधीः भूतमंडलपर्यंतंग्रामेगच्छामिसत्वरं ३५ इति
संचिंतयन्गंतुंमंडलांतरमादरात् उत्तस्थौभास्करःपार्श्वमेरोर्दृष्टुमिवोद्यतः ३६ मनोराज्यमपिप्राप्तालभंतेव्यवसायिनः गाधिनाथप्रसंग
संगत्वाललब्धमखंडितं ३७ सर्वमध्यवसायेनदुःप्रापमपिलभ्यते पश्यनाधिर्जगन्मायांप्रमेयीकर्तुमुद्यतः ३८ विनिर्गत्याभवन्मार्गप्रा
रूढोद्युजवेनसः देशाननुत्क्रम्यघयामासबहून्वाततुरंगवत् ३९ ...तियेश्चांद्रायणनिमित्तंतंआत्मश्वपचोदत्तं पश्यामिद्रक्ष्यामीत्यर्थः ३४ तदे
वाहतदिति तस्यतदवस्थस्यात्मनःश्वपचस्यउदंतं वृत्तांतं ३५ इतिसंचिंतयन्गाधिर्मंडलांतरंद्रष्टुं उत्तस्थोउद्यतउद्युक्तः ३६ तत्कथंद्रष्टुंशक्य
मितिचेत्पुरुषप्रयत्नस्यालभ्यंनास्तीत्याहमनोराज्यमिति ३७ प्रमेयीकर्तुंचक्षुःप्रमाणगोचरीकर्तुं ३८ सःमार्गेप्ररूढधियःओघोजलप्रवाहस्त
द्वेगेनत्वरमाणोभवत् वातएवतुरंगोवाहनंयस्यमेघस्यतद्वत् ३९

ईदृशः प्राग् दृष्टप्रकारो निजाचारो यस्मिंस्तद्भूतमंडलं च प्रथममागतः ४० संविदि बुद्धौ स्थितेनैव स्मर्यमाणेनैव सन्निवेशेन संस्थानविशेषेणाश्रितं कंचि
द्ग्राममकमपश्यत् ४१ ४२ चित्रैश्चितितः जन्मादि विलासो यत्र तथाविधः स प्राग्दृष्टो यो गृहादिसंनिवेशस्तत्र चतुरं आत्मनः श्वपचत्वं च लिंगैः पुनर्दृष्टवानि
त्यर्थः ४३ तच्छ्वपचास्पदं कर्तृ तस्य मनः कामपि वैराग्यपदवीमनयत् प्रापयामास ४४ तदेव वर्णयति प्रावृतीति प्रावृतित्यादिना किंचिदादृष्टं प्रत्यभिज्ञातं तत
ल्पकं शयनं कं शयनकं च खंडादियस्मिन् ४५ कुड्यमननमित्य वशेषगृहाकारमितियावत् यवादित्वाद्वत्वं भ्रष्टांगं सवलितावयवं चौर्या दिदेरात्य

तच्चेदृशानिजाचारंभूतमंडलमागतः करभः कंटकार्थिकः कारंजमिव काननं ४० स तत्र संस्थितेनैव सन्निवेशेनैव पुनः अपश्यद्ग्रामकं कं किं
विद्धं धर्वस्वपत्तनं ४१ ददर्श तस्य पर्यंते तमेव श्वपचालयं अधस्ताद्वनस्यैव पातालेन रकव्रजं ४२ चित्रचिंतितविलासस्सन्निवेशाग्रामयं
पं गंधर्ववरसावात्मश्वपचत्वं दृष्टवान् ४३ तेनैव संनिवेशेन प्राग्दृष्टं श्वपचास्पदं तस्य कामपि वैराग्यपदवीमनयन्मनः ४४ प्रावृताशा
रलुठितं भित्तिजातयवांकुरं पर्यस्तच्छादनाशूकं किंचिदादृष्टतल्पकं ४५ दारिड्यंतदृढमिव दौर्भाग्यमिव कुड्यमत् भ्रष्टांगमिव दारात्स्यंदो
त्थितस्पमिव खंडितं ४६ गाधिर्ददर्श तावद्दलितेर्ग वाश्वमहिषास्थिभिः धवलेर्व्याप्तपर्यंतं साश्यं कर्तुमिवाश्चितैः ४७ भुक्तं पीतं पुरा तेन येषु खर्प
रकेषु वै नैरस्यं दाभ्रसलिलैः पानपूर्णैरिवावृतं ४८ ताभिरेवांत्रतंत्रीभिः संशुष्काभिर्लताकृतैः तद्दृशाभिरिव दीर्घाभिः परितः परिवेष्टितं
४९ चिरमालोकयामास स तदात्मगृहं द्विजः प्राक्तनं शुष्कशव तांयातं देहमिवात्मवान् ५० अतिविस्मयमातस्थे ग्रामकं समुपाययौ तत्र
लुंप्यस्त्रलनगरमार्यदेशमिवाध्वगः ५१ तत्रापृच्छज्जनं साधो कश्चित्स्मरति भो भवान् प्राग्वृत्तमस्य ग्रामस्य पर्यंते श्वपचक्रमं ५२ श्रीम
सर्व एव हि धीमंतश्चिरवृत्तमपि स्फुटं करस्थमिव पश्यंति निमेषेति सुजनाकुलं ५३ मिवदौत्थितस्पं रुदृशांखंडितं स्थिन्नैकदेशां ४६ गाधिश्चिरमालो

कयामासेति तृतीयेन संबंधः ४७ अस्यं दाभ्र सलिलानि दैवागत वृष्टिजलानि येषु तैः ४८ लताः वृत्तैर्लताकृत्तं स्भादिपरिवेष्टनैः परितः परिवेष्टि
तं आंत्रतंत्रिभिरिरिं पाठलेतानामाकृतेरावरणेरात्ताभिस्तंत्रिभिः प्रतापनैः परिवेष्टितमित्यर्थः ४९ शुष्कशवं तां यातं स्वदेहमिवात्मवान् तत्त्व
वित् ५० तत्स्वगृहमुल्लंघ्य तत्समीपस्थं ग्रामकं कुग्रामं ५१ श्वपचक्रमं श्वपचवृत्तांतं ५२ पश्यंति स्फुटं स्मरंतीतियावत् ५३ श्रीरामायनमः॥७॥

५८ ५५ अनल्पः स्मयो विस्मयः संरंभः प्रश्नोद्योगश्च यस्मिन् कर्मणीति क्रियाविशेषणं आर्तेन रोगार्तेन ५६ ५७ ५८ दवेभवोदावः ५९ ६० ६१ ६२ सत्तेबंधुः
किमभवत् अथवा त्वं स्वतः स्वयमेव तद्बंधुरभवः ६३ तत्र ग्रामे सर्वेषु प्रांतेषु तत्र ह्रासयोग्यम् हेषितिया वत् ६४ ६५ सकलभूतमुखाद्व्याहृतमस्मृषा
र्थकं वाक्यमाकर्ण्य स्वप्नं चाबाधितप्रत्यभिज्ञया यथानुभूतमवलोकयन् जोपागूढाकृतिर्गाधिः शान्त्रां कस्यैं दोर्मलवलकलंकमिव स्वहृदये आधिरूढं प
अत्र श्वपचमेकांतेवासिनं दृष्टुमुत्तमं स्मरस्येनं किमुत भो दुःखानामिव देहकं ५४ यदि ज्ञानासि भोः साधो तन्मे कथय तत्त्वतः पांथसंशयविच्छेदं
महत्पुण्यफलं स्मृतं ५५ भूयो भूय इति ग्राम्यान्पृच्छन् गाधिर्द्विजन्मना अनल्पस्मयसंरंभमार्तेनेव चिकित्सका ५६ ग्राम्या ऊचुः यथा कथयसि ब्र
ह्मंस्तत्तथा न तदन्यथा कटंजो नाम श्वपच इहाभूद्दारुणाकृतिः ५७ पुत्रपौत्रसुहृन्मित्रबंधुस्वजनपेटकं यस्यातिविस्तीर्णमभूत्तत्र वृद्धं दंतरो
दिव ५८ यस्य वृद्धस्य तत्सर्वं कलत्रं मृत्युराच्छिनत् अद्रेः पुष्पफलोपेतं दावो वनमिवानलः ५९ यस्ततो देशमुत्सृज्य ययौ कीरपुरांतरं वर्षाण्य
ष्टावत्र दृष्टं तत्र राजा बभूव सः ६० पश्चात्तत्रार्यपरिज्ञाय जनैर्दूरं निराकृतः यथा राशिरनर्थस्य यथा ग्रामे विषद्रुमः ६१ ततो जनेभ्यो विज्ञात्वात्मनो यत्कृता
ग्निः आर्यतामार्यसंसर्गाद्गतः प्राविवेश्याह ६२ किं तमेवं प्रयत्नेन श्वपचं पृच्छसि प्रभो किं तवैवं प्रयत्नेन श्व(५) बंधुरसौ कश्चिद्भवतस्तथा वा
६३ एवं कथयतो ग्राम्यान्गाधिः पृच्छन्पुनः पुनः सर्वेषु तत्र प्रांतेषु मासमेकमुवास सः ६४ यथा तेनानुभूतं तत्स्वप्ने चांते तथैव तैः ग्रामीणैस्तस्य
कथितं सर्वैरेवाविखंडितं ६५ अव्याहृतं सकलभूतमुखाद्यैस्तदाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतं गाधिः शान्त्रां कमलप हृदये धिरूढं गूढाकृ।
तिः परमविस्मयमाजगाम ६६ मोक्षोपाये भूपचग्रामभूकरण्यो गाधिवृत्तांते प्रत्यक्षावलोकनं सर्गः ४७ श्रीवसिष्ठ उवाच लुठितं श्वपचागारे पुनर्वि २०२
स्मयमाययौ गाधेर्मनो हि नायातिताविमाश्चर्यदर्शने १ तत्रावलोकयामास स्थानानि सदनानि च कल्पक्षोभविरत्नानि जगंतीवांबुजोद्भवः २
उवास स्वात्मनैव देमरण्ये लुठितालये शुष्कमालावलिते पिशाच इव द्रुमे ३ (ह्रमविस्मयमाजगाम प्राप्येत्यर्थः ६६ इति श्रीवा० अ० उ० सप्तचत्वारिंशः
सर्गः ४७ गाधिना कीरनगरं गत्वा दृष्ट्वा च विस्मयात् तपसा तोषितो विष्णुः सर्वमायेत्यवाचतं लुठितं परिवृत्तं विरमासकमिति यावत् कल्पः संवर्त
स्तदीये क्षोभे उपप्लवे विरत्नानि विभ्रमानि अंबुजोद्भवो ब्रह्मा २ लुठितालये भग्नगृहे स्वमनस्ये वत्र वा द्रुमे श्मशानवृक्षे ३ श्रीरामाय नमः ॥ श्री ॥

यदुवाच तदाह इमा लाइत्यादिना वृत्तौ प्राकारे कृताः अपि लवनिरवाताः मत्तमातंगदंतमालास्ताइमाः प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञायत इत्यर्थः कल्पं प्रलयका
लं प्रतिलक्षीकृत्य मेरोः शिखाः शिखराणिव ४ पक्वैर्वंशांकुरैः करीरव्यंजनैः सह ५ केसरिणोः श्वपचकर्माणि गजमदेन तिक्तामित्यकनाहृतौस्तिप
कातकीतं मैरेयमितिगम्यते मैरेयमद्यात्तुल्यं वर्णपायहास्तिपकागजमदमपि मेलयंतीति प्रसिद्धं ६ कौलेयककुटुंबिन्यः शुन्यः पिण्याकैः पलैर्मां
सैश्च वर्द्धिताः वरत्राभिश्चर्मरज्जुभिः ७ वारणमुक्तानां गजमौक्तिकानां पिठरत्रयं उखात्रयप्रमाणं रत्नगजदंतरचितं पात्रं इहासिरस्थले आसीत्

॥ इमास्ता मत्तमातंगदंतमालावृतौ कृताः अद्यापि संस्थिताः कल्पं प्रतिमेरुशिखा इव ४ इह तद्वानरीमांसं पक्ववंशांकुरैः सह भुक्तं पुरास
वोन्मत्तैः सह श्वपचबंधुभिः ५ आलिंग्य श्वपचस्त्रीणामामिह केसरिचर्माणि सुसमापीय मैरेयं तिक्तं गजमदेन च ६ कौलेयककुटुंबिन्यः पिण्या
कपलवर्द्धिताः इह बद्धा वरत्राभिर्मुक्ता भरदृकाश्च वे ७ इह वारणमुक्तानां यदासीत्पिठरत्रयं पिनद्धं माहिषेणोग्रचर्मणांबुदरोचिना ८ स्थ
लीष्वेतासु तास्त्वत्र सह श्वपचबालकैः चिरं विलुठितं पूतपत्रपुंजेपि केरिव ९ अत्र तद्धग्लनिश्वासरणद्वंशप्रवृत्तवत् गीतं पीतं श्रुतिरक्तंसा
धितात्रावभूषितः १० अत्र सार्द्धं कुटुंबेन जन्यत्रेषु कुटुंबिना नृत्तं नत्कृतमुन्नादं कल्लोलैर्जलधाविव ११ अत्रोड्डयनलोलानां काकभास
पतत्रिणां ध तानामन्यदा द्याथै ग्रथितं वरापंजरं १२ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं प्रायाः स्मरन्नाधिः प्राक्तनीः श्वपचक्रियाः विस्मयोत्कंपित
शिराधातुश्च येषां परामृशत् १३ चचाल चास्माद्दीर्घेण देशात्कालेन कार्यवित् भूतमंडलमुल्लंघ्य प्रापदेशांतरं क्रमात् १४ समुल्लंघ्य नदी
शैलमंडलारण्यसंततिं आससाद तुषाराद्रिरलं किलजनास्पदं १५ तत्र प्राप महीपालनगरं नगसंन्निभं जगद्भ्रमणखिन्नात्मा रत्नलोकवि
नोदः १६

उ॰

८ एतासु दृश्यमानासु तासु पूर्वदृष्टासु अत्रास्मिन्ग्रामां तेविलुठितं पांसुक्रीडास्वित्यर्थः ९ बालानां निश्वासैः मुखवातैः रणतां वंशानां प्रवृत्त
स्वरतालप्रवृत्तिस्तद्वत् तदनुरूपतया गीतं श्रावानभूषितं शीलमस्येति शावभूषितः मत्त्वा नमाल्यचंदनादितस्मादिति तैः साधितास्ते वेषामलंकि
येति शेषः १० जन्यत्रेषु विवाहेषु ११ अन्यदा अन्नं आज्ञां दिनांतरे भक्षणार्थं दासार्थमिति पठे तु दस हिंसायामित्यस्मात् द्दिनांतरे हिंस
नार्थमित्यर्थः १२ परामृशत् तर्कितवान् १३ १४ तुषाराद्रिकुक्षौ रत्नमिव श्रेष्ठं जनास्पदं जनपदं पागदृष्टकीरदेशमित्यर्थः १५ नगसन्निभं पर्वतव

अनुभूतानि स्वगृहप्रासादादीनि दृष्टानि परगृहप्रासादादीनि आसेवितान्यारामस्थानस्थलादीनि स्थानानि १७ यथाविधि विधिविधानमनतिक्र
म्येत्यर्थः १८ नामेति प्रसिद्धौ १९ २० अंतःस्वप्रत्यभिज्ञासंवादादास्वादयति चमत्कारमनुभवत्यपीत्यर्थः २१ तस्य भगवदनुग्रहात्तस्मिन्पुरे राजरू
पेण भवद्दर्शनमभूदित्याह अथेति सबलवाहन पूर्वदृष्टबलवाहनसहितं मंदिरात्स्वराजसदनाद्बहिर्निर्गतं २२ बाल्यवस्कदर्शनिष्यामूढचित्तस्य
तस्य दृष्टायामपि भगवन्मूर्तौ तत्रभावो विचारोपि वा नाभूत् किंतु प्राक्तनेषु स्वानुभूतस्त्रीछत्रचामरादिषु प्रत्यभिज्ञाकौतुकेष्वेव चित्तं बभ्रामेत्याह इमे

अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितानि च स्थानानि नगरे पश्यन्पप्रच्छ जनमादृतः १७ साधो स्मरसि किं चित्त्वमिह श्वपचमीश्वरं यदि
जानासि तत्त्वं मे वर्णयाशु यथाविधि १८ नागरा ऊचुः अभूदिह षष्टौ वर्षाणि श्वपचो भूमिपो द्विज राज्यमर्पितं यस्य नाम मंगलहस्ति
ना १९ अंते च संपरिज्ञातः संप्रविष्टो हुताशनं अद्य द्वादश वर्षाणि समतीतानि तापस २० यं यं पृच्छत्यसौ गाधिर्जनं जातकुतूहलः तस्य
तस्य मुखादेवं शृणोत्यास्वादयत्यपि २१ अथापश्यत्पुरे तस्मिन्नृपं सबलवाहनं देवं चक्रधरं विष्णुं मंदिरान्निर्गतं बहिः २२ स दृष्ट्वा स्थगि
ताकाशं चलरेणुपयोधरैः प्राक्तनी राजता स्वत्वा समुवाचातिविस्मयः २३ इमास्ताः कीरकामिन्यः पद्मगर्भोपमत्वचः कनद्द्रववर्णिन्योमलो
लनीलोत्पलेक्षणाः २४ चामरौघा इमे चंद्रकरसंपिंडपांडुराः स्थिरनिर्झरसंकाशाः काशपुष्पचया इव २५ कांताभिरवधूयंते बाल
व्यजनराजयः इमास्ता वनवल्लीभिर्दीप्यमाना इव द्रुमाः २६ इमास्ता मत्तमातंगघटाघटितदिक्तटाः संकल्पपादपा मेरोरिव शृंगपरंप
रा २७ एते ते यमवारीशकुबेरप्रतिमौजसः सामंता वासवस्येव लोकपाला महीभृतः २८

नाहस इति चलैरुद्धतैः रेणुलक्षणैः पयोध
रैर्मेघैः स्थगितमाच्छादितमाकाशं येन तथाविधं तस्मै तत्सैन्यं दृष्ट्वेत्यर्थः २३ तास्ताः प्रत्यभिज्ञाताः कीरनृपतेः कामिन्यः वेश्याः २४ चंद्रकराणां सं
पिंडः पिंडीभाव इव पांडुराः स्थिरा मूर्तिभावात्स्थैर्यमापन्ना ये निर्झराः गिरिवारिप्रपातास्तत्संकाशाः २५ ऋद्धयः पुष्पमंजरीसमृद्धय इव २६ मत्तमा
तंगाणां घटासंघाः घटिताः दंताग्रैर्निर्भिन्ना दिक्तटा याभिस्ताः संभावनयातिशयोक्तिः संकल्पानुसारिफलदाः पादपा येषु २७ वासवस्येव यमाद
यो लोकपाला इव महीभृत एते सामंताः आवांतरदेशाः २८

वा॰ टी॰ उप
९१

सर्वे धनधान्यादिवल्लोघाः यासु २९ प्रागभुक्तं अद्य जन्मांतराचारो जन्मांतरचरित्रमिव प्रत्यक्षतां गतं ३० सत्यं निश्चितं प्राक् स्वप्न इव दृष्टः पु
नर्जाग्रद्भूतः स्थितः किं केन किमर्थं वा कृतं तदुत्थानं आविर्भावो यया ३१ वैवश्यं अस्वाधीनता ३२ अबुद्धमप्रबुद्धं ३३ तेन प्राक् प्रसारितेन च
क्रधारिण्या विष्णुना ३४ जन्मस्थितिपरम्परां तन्निमित्तं लक्ष्यते ३५ ३६ पयश्चुलुकस्य भोजनं पानं कुर्वन्निति त्रिशेषः शार्ङ्गधन्वा नो विष्णोः ध

इमास्ताः सर्ववल्लोघाः सर्वाभिमतदा लताः । कल्पवृक्षलताकुंजसुंदरा गिरिपंक्तयः २९ इदं तत्कीरजनताराज्यं प्राग्भुक्तमद्य मे । आत्म
जन्मांतराचार इव प्रत्यक्षतां गतं ३० सत्यं स्वप्न इवायं मे जाग्रद्भूतः पुनः स्थितः । न जाने किं कृतोत्थाना मायेयं प्रविजृम्भते ३१ आहो नु
खलु दीर्घेण मनोमोहेन वल्गता । वैवश्यमुपनीतोऽहं जालेनेव शकुंतकः ३२ हा धिक् कष्टमबुद्धं मे मनो वासनया हृतं । प्रसारिताभ्रमजा
लानि वितता निशि शारिव ३३ एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा । दर्शिता तत्पृथुना साधु मयास्त नमखंडितं ३४ तदिदानीं तथा
पर्यलंकरिष्ये गिरिकंदरे । यथाकुसंभ्रमस्यास्य जाने जन्म तथा स्थिति ३५ इति संचिंत्य नगराद्गाधिस्तस्माज्जगाम ह । कंदरं प्राप्य शैल
स्य तस्थौ विश्रांतसिंहवत् ३६ तत्र संवत्सरं सार्द्धं पयश्चुलुकभोजनं । तपश्चक्रे महातेजास्तोषयन् शार्ङ्गधन्वनः ३७ अथास्य पुंडरीकाक्षः
पयोमूर्तिरुपाययौ । प्रसारमुत्पलश्यामः शारदीव महाम्बुदः ३८ तमाजगाम शैलेंद्रकंदरं द्विजमंदिरं । पयोधरवदच्छाच्छवियोमनि प्रथा
वसत् ३९ श्रीभगवानुवाच गाधि कच्चित्त्वया दृष्टा मायाममगरीयसी । इयं त्वया जगज्जालचेष्टितं दोषिकात्मकं ४१ चित्ताभिगत एत
स्मिन् प्राप्ते सम्यगनिंदितः । तपोगिरितटे कुर्वन् किमन्यदभिवांछसि ४१ श्रीवसिष्ठ उ॰ एवं वदंतमालोक्य हरिं गाधिर्द्विजोत्तमः । अर्चयां कु
सुमपूरेण पादयोः

नुभ्वेत्यनङ्गपयः इव प्रसादस्वभावा मूर्तिर्यस्य स्फुरद्रूपस्य पय एव मूर्तिः स्वरूपं यस्य ३८ द्विजस्य गाधेर्मंदिरं निवासभूतं कंदरं पयोधरवदच्छाच्छगगने
मलनतराछविः कांतिर्यस्य पयोधरवद्व्योम्न्यावसत् अतिष्ठदिति वा ३९ दिष्ट्यैवमेव मतिः प्रतीतिनिमित्तं यस्य न वस्तुतः दात्मकं ४० चित्तेनाभिग
मनतराछविः कांतिर्यस्य ... तेवांछिते एतस्मिन् मन्मायादर्शने प्राप्ते सति पुनर्गिरितटे तपः कुर्वन्ननिंदितः शुद्धः त्वं अन्यत् किमभिवांछसीत्यन्वयः ४१ अर्चां नित्यपूज्यमानां
भगवत्प्रतिमां पादयोश्चार्चां पूजां कुसुमपूरेणाकरोत् मुक्तपुष्पप्रवाहेण पयः पूरवत् पूर्णां चकारेति वा अनेन पूजाकाले भगवद्रामनं गम्यते ४२

९१

अर्घ्यं तु नत्वार्घ्यप्रदक्षिणैः सह प्रणम्य प्रणामांतां पूजां समाप्य ४३ ४४ यत्रस्तस्तातव्यांत्यास्तमाह भ्रममिति भ्रमं मिथ्याविषयजातं ४५ प्रत्यक्षतो चिरं चक्षुरा
दिगोचरतां अमलमविद्यामलरहितं पदमास्य दंप्रतिष्ठायस्य ४६ मदीपैः श्वपचभ्रमैः कृते अस्य कालस्य दैर्घ्याद्दैर्घ्ये तथा श्वपचशरीरस्य भवाभवान्तुत्व
त्तिनाशाग्व्यअंतर्मनस्येवास्थिताः कथं नस्युः बहिस्ते कथं निष्ठंतीत्यर्थः ४७ हे गाधे भवान्यत् अरुमहजुगाद्भ्रमं पश्यति तत् अदृष्टं तत्वस्य अतएवख
निष्ठैराधिभिर्वासनारोगैर्गृहीतस्य चेतसः श्वित्तभावापन्नस्यात्मस्वरूपस्य एतदात्मकं रूपं भासते तेनेद्दृक्तनो नांतर्न वा बहिर्नास्ति नवा दीर्घमित्यर्थः ४८

दत्वार्घ्यं कीर्णकुसुमः प्रणम्याशु प्रदक्षिणैः विष्णुमाह द्विजो वाक्यमंभोदमिव चातकः ४३ गाधिरुवाच देव यैषा त्वया माया दर्शिताति तमोम
यी महीप्रातरिवादित्यस्तां मे प्रकटतां नय ४४ भ्रमं पश्यति मनो वासनामलमालितं स्वप्नवत्तत्कथं देव जागत्यपि हि दृश्यते ४५ मुहूर्तमुप
लब्धश्च जलांतः स्वप्नविभ्रमः कथं प्रत्यक्षतां प्राप्तो ममामलपदास्पद ४६ दैर्घ्याद्दैर्घ्यस्य कालस्य शरीरस्य भवाभवाः कथमंतः स्थितानस्युर्म
दीयैः श्वपचभ्रमैः ४७ श्रीभगवानुवाच गाधे त्वाधिविधूतस्य स्वरूपस्यैतदात्मकं चेतसो दृष्टतत्वस्य यत्तस्यत्युरुविभ्रमं ४८ बहिर्न किंचिदस्त्याति
त्वाद्यब्ध्युर्वीदिगादिकं एतत्त्वचित्त एवास्ति पत्रपुंजमिवांकुरे ४९ फलादिस्फारतामेति यथैव बहिरंकुरात् बहिः प्रकटतां याति तथा एष्वा
दिचेतसः ५० सत्यं पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिष्टं कदाचन अंकुरस्थः पल्लवस्कद्यस्मात्तस्मात्फलश्रियः ५१ रूपालोकमनस्कारतत्ता कालक्रिया
त्मकं कुंभकारोदरमिव चेतो हृति करोति च ५२ आबालमेतत्पुरुषैः सर्वैरेवानुभूयते स्वप्नभ्रममदावेगरागरोगादिदृष्टिषु ५३ चित्तेष्वनांत
लक्षाणि संस्थितान्यात्तवासने पादपे फलपुष्पाणि मूलाक्रांतावनाविव ५४ (यदि वास्तीति मन्यसे तर्हि स्वचित्त एवास्ति त्याह बहिरिति स्वं आ
काशं अद्रयः पर्वताः अब्धयः समुद्राः उर्वी पृथ्वी दिशाश्चेत्यादिकं जगदित्यर्थः ४९ ५० पूर्वस्माद् तोः फलश्रियस्तस्मात् दृष्टपत इति शेषः ५१ वर्तमानवि
षये चक्षुरादिना रूपालोकः भाविनि च मनसा समर्थनात्मनस्कारः अतीते च स्मर्यमाणे तत्ता तन्निरूपकास्त्रिविधाः कालास्तद्यजिके च स्पूयादि
क्रियेत्यवमात्मकं हंति सात्म्त्युपसंहरनि करोति सृजति च ५२ सर्वानुभवसिद्धं चेदमित्याह आबालमिति ५३ मूलैराक्रांताः अवनिः पृथ्वी येन तथा
विधे पादपे द्वेति मनसोप्यधिष्ठान सर्वदृष्टं भवला जगद्वारकतामिति द्योतनार्थं ॥५४॥

वा॰टी॰उप॰
९२

त्यक्कावनेरुन्मूलितस्येतियावत् ५५ तथाचेदंश्वपचत्वंमनःस्थितानंतवासनाजालेएकदेशःप्रकटनमित्याहयत्रेति ५६ नवसत्यत्वेनाभिमत मतिथ्यागमनादिप्रपंचजातमपिश्वपचत्ववन्मनःस्थमेवेत्याह अंबुद्धेत्यादिना ५७ ५८ इमेग्रामाइतिसंभ्रमंदृष्टवानसिइतिसर्वत्रइतिशब्दोऽध्याहार्यः ५९ ६० ६१ ६२ साधितंस्वप्नेनैवसिद्धं ६३ ६४ किंचत्वयेदानीमपिनभूतमंडलेकीरनगरेवागतंकिंत्वतिथिवाक्यश्रवणाभूतरेवाप्र

त्यक्कावनेर्विटपिनोम्हृतःपत्राणिनोयथा निर्वासनस्यजीवस्यपुनर्जन्मादिनोतथा ५५ यत्रानंतजगज्जालंसंस्थितंतेनतेजसा श्वपचत्वं प्रकटितंयदितद्विस्मयोत्रकिं ५६ अबुद्ध्वाश्वपचताप्रतिभासवशात्त्वया यथैवानल्पसंरंभाविचित्राधिविकारदा ५७ तथैवातिथिरायातोभुक्तवान्सुखवान्द्विजः कथांकथितवांश्चेतिदृष्टवानासिसंभ्रमं ५८ यथैवोत्थायगच्छामिप्राप्तोहंभूतमंडलं इमेभूताइमेग्रामादृष्ट वानसिसंभ्रमं ५९ तथैवेदंकरंतस्यप्राक्तनंलुठितंगृहं जनेरुक्तंकरंजस्यदृष्टवानासिसंभ्रमं तथैवकीरनगरंप्राप्तोसिकथितंचमे कीरैःश्वपचराजत्वंदृष्टवानासिसंभ्रमं ६१ एवंसर्वंत्वयादृष्टंमोहजालंद्विजोत्तम यत्सत्यमितिजानासिस्वप्नासत्यमवैषिच ६२ वासना वलितंचेतःकिंयन्नांतर्नपश्यति साधितंस्वप्नेतेस्वप्नेपूर्वसाध्यंप्रयोजनं ६३ नातिथिर्नैचभूतास्तेनकिरातेननतत्पुरं सर्वमेतन्महाबुद्धे व्यामोहाद्दृष्टवानसि ६४ गच्छताभवताभूतदेशांपांथेनकंदरे कस्मिंश्चिद्द्विप्रविश्रांतंकुरंगेणेवकानने ६५ तत्रैवश्रममूढत्वादिदंत द्भूतमंडलं तदेतच्छ्वपचागारमितिदृष्टंनसत्यतः ६६ तथैवकीरनगरंदृष्टवानसितत्तथा तदेवचान्यदावापिमायार्थीहिभवान् द्विज ६७ सर्वदेवसमेयासुविहरन्नासिदृष्टवान् दिक्सुप्रान्मत्तकरववद्विभ्रमंमनसामुने ६८ तदुत्तिष्ठनिजंकर्मकुर्वंस्तिष्ठोपशांतधीः

स

नकर्मविनाश्रेयःप्राप्नुवंतीहमानवाः ६९ ९गच्छतागस्थितेनपांथेनत्वयापांथिकास्मिंश्चिद्गिरिकंदरेविश्रांतंतत्रैवश्रमेणमूढत्वात्पर वशाचित्तत्वात्स्वप्नवत्इदंतद्भूतमंडलंइदंतच्छ्वपचागारमित्यादिदृष्टंनपरमार्थरतिद्वयोरित्यर्थः ६६ तत्रास्मिन्कंदरेतदेवश्रमकालेकीरनग रंदृष्टवानसि अन्यदाअघमर्षणाकालेवापितथैवमायामयमर्थंभवान्दृष्टवानित्यर्थः ६७ नत्वेकंदरेतदेतिचदेशकालनियमोभ्रमस्यनास्तियावत्तत्त्वबोधंसर्वदासर्वत्रभ्रांत्यैवविहरणादिव्यवहारदर्शनादित्याशयेनाहसर्वदेवेति ६८ निजंब्रह्मचर्याश्रमोचितमितिकार्य

[illegible]
९२

भुवनगोत्रिभुवनगतैस्तापसवृंदैः पूज्यमानः सपद्मनाभः इति उक्तप्रकारेण गिरादित्नवान्सन् भगवच्चरणस्पर्शसेवादिना पवित्रहस्तैर्विबुधमुनिगणैर्वृतः स न्ननिजमास्पदंग्रहभूतंक्षीराद्धिंजगामेत्यर्थः ७० इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेअष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ गाधिर्देहेपुनर्गत्वाहरिंद्र ष्ट्वापुनःपुनः सर्वंमायेतिनिश्चित्यजीवन्मुक्तोभवत्क्रमात् तथैवोत्थाप्यगच्छामिप्राप्तोहंभूतमंडलंश्मभूताहमेग्रामादृष्टवानस्मिसंभ्रमंनातिथिर्नच तानिनकीरास्तेनतपुरमित्यादिभगवद्वचनार्थस्वसंभावनाविपरीतभावनादार्ढ्यात्प्रतिपद्यमानोगाधिर्जगदधिष्ठानात्मतत्वसाक्षात्कारंविनैवपूर्व दृष्टदेशग्रादीनांबाधोस्तिनवेतिपरीक्ष्यानुभवितुकामःपुनर्भूतमंडलादिदेशान्बभ्रामेत्याह अथेतिभूतादिकंभूतमंडलादिदेशं १ आत्मनःस्वयंमो

२०५२

श्रीवासिष्ठउवाच इतिनिगदितवान्सपद्मनाभोभुवनगतापसवृंदपूज्यमानः विबुधमुनिगणैःपवित्रहस्तैस्तदुदाधिंनिजमास्पदंजगाम ७० इतिश्रीरामायणेमोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेगाधिवृत्तांतेमायामहत्वकथनंसर्गः ४८ श्रीवासिष्ठउवाच अथगाधिर्गतेविष्णौपुनर्भूतादिकंक्रमा त् स्वयमीहविचारार्थंबभ्रामाभ्रमिवांबरं १ उपलभ्यतथैवात्मवृत्तांतंजनतस्ततः हरिमाराधयामासपुनरद्रिगुहांगतः २ आजगामैनमल्पेन कालेनाथंजनार्दनः सकृदाराधनेनैवमाधवोपातिबंधुतां ३ उवाचगाधिंभगवान्मयूरमिववारिदः किंत्वंप्रार्थयसेभूयस्तपसेतिप्रसादवा न् ४ गाधिरुवाच भ्रांतोस्मिदेवषण्मासान्भूतंकीरजनास्पदं तत्रव्यभिचरत्यस्मात्तांतानकथास्वपि ५ मायया भूतभूर्दृष्टातयेत्युक्तास्मि किंप्रभो मोहनाशायमहतांवचोनामोहहृद्वस्य ६ श्रीभगवानुवाच काकतालीयपर्यायेनचेनसिश्वपचास्थितिः सर्वेषांभूतकीराणांतवेवप्रतिबिं बति ७ तेनांगतवद्वृत्तांतंयथावत्कथयंतिते प्रतिभासोहिनाधातिप्रनरप्रतिभासतं ८ (हंस्वस्यश्वपचत्वादिवृत्तांतंतथापूर्वानुभूतवदेवोपलभ्यश्वपालिं गेर्दृष्ट्वाचभगवद्वाक्यतात्पर्यबोधायपुनर्हरिमाराधयामासेत्यर्थः २३ ३ प्रसादवान्प्रसन्नःसन् ४ कथासुजनप्रवादेषुअपिपदालिंगप्रत्यभिज्ञादिसंवा दिसंवादेष्वपिनव्यभिचरतीत्यर्थः ५ अस्तु नत्यात्किंस्तत्राहमाययेतिमायादृष्टार्थाः अवश्यकालांतरेव्यभिचरंतिअव्यभिचारिणश्चैतेर्थाः कथमपीत्युवधा रयितुंशक्याइतिमोहदृढवेलद्दृत्तनंसंपन्नमितिभावः ६ मायिकस्यापिकथास्वव्यभिचारेनपपत्तिमाहकाकतालीयेतिप्रसिद्धभूतदेशाजानांकीरदेशाजा नांचजनानांचेतसितवचेतसिवकरंजकश्वपचस्यस्थितिरपरोक्षतयाभ्रांत्याप्रतिबिंबतीत्यर्थः ७ तथाचतेपिस्वभ्रांत्यैवतथावदंतीत्यर्थसमाजग्रस्तहृचन नसंवादेनसत्यतापादकमित्याहतेनेतिप्रभासइतिवनाबाधामितिशेषः ८

प्रा॰टी॰उप॰
९३

प्रत्यभिज्ञासंवादस्य तर्हि का गतिस्तामाह केनचिदिति आविष्टं मयेदं प्राग्दृष्टमिति भ्रांत्यभिनिवेशविषयीकृतं ७ प्रतिभाभ्रांतिरूपः प्रतिभासः एकाएक
रूपैव काको द्रोणकाकाख्यः काकजातिभेदः तस्य तालेपक्वतालफलेतालमूलेवास्थितिरूपवेशनं तद्वत् ८ स्वापो निद्रा तद्वद्धु मदेन मैरेयमदेन मंथरचित्ताः
यथा बहुवस्तकल्परूपा घूर्णमानाः स्वदिशः पश्यंति तद्वत् ९ एकस्यामेव सिकतादिसन्निवेशासंकेन कल्पितनग्रहप्रासाददुर्गादिभ्रमलीलायां बहवो बा
लकारमंते नीलापांग्राज्जुलस्यामिलायां वनस्थल्यां एणकाम्रगपोताः १० अति बहुलाहतं वधबंधपराजयपलायनादिमानाकारेस्वप्रारब्धफलपाके
लभ्य अपि बहवः सैनिकादिजनाः तुल्यकालं जयलाभभोगादीनां तुल्यरूपाणां कर्मणां प्रयोजनानां भ्रांत्या प्रतिभासेन नत्वाभाधुद्धादिना यतंते इति प्रसिद्धमित्य
र्थः ११ यदि मानसकल्पनैव जगत्तर्हि हेमंतादिः कालो व्रीह्याद्यंकुरोदयस्य प्रतिबंधकोपवादीनां चाभ्यनुज्ञाता नेति लोकप्रसिद्धेर्बाधः स्यान्मानसकल्पना

केनचिद्रूपचेनां ते ग्रामस्य रचितं ग्रहं न तत्पादृष्टमाविष्टमिदं काष्ठखंडतां गतं ७ कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते काकोनतालस्थितिवद्धि चि
त्राहि मनोगतिः ८ तथाहि बहवः स्वप्नमेकं पश्यंति मानवाः स्वापश्रमदैर्मैरेयमदमंथरचित्तवत् ९ एकस्यामेव लीलायां रमंते बहुबालकाः एकस्या
मेव लीलायां वनस्थल्यामिवैणकाः १० बहवस्तुल्यकालेव प्रतिभासेन कर्मणा जनाः प्रयतंते स्वफलपाकेति बहुलाहतौ ११ प्रतिबंधाभ्यनुज्ञानां का
श्री लोऽस्तीति या श्रुतिः विप्र संकल्पमात्रोसौ कालो ह्यात्मनि तिष्ठति १४ अमृतोभगवान्कालो ब्रह्मैव तमजं विदुः न जहाति न चादत्ते किंचित्कस्य कदाचिव
१५ लौकिको यस्त्वयं कालो वर्षकल्पयुगात्मकः संकल्प्यते पदार्थौघैः पदार्थैर्यथा तेन तु १६ (र्यीबाह्यकालस्य व्यवस्थापकत्वायोगादित्याशंक्यां गाधेः

परिहरन्नाह प्रतिबंधेति श्रुतिर्लौकिकप्रसिद्धेर्बाधः स्यान्न विरुद्ध्यत इति शेषः यतोसौ प्रतिबंधाभ्यनुज्ञानहेतुरपि कालः संकल्पमात्रः दिग्विशेषावच्छिन्नां
सूर्यक्रियां दृष्ट्वा मनसैव यथाशास्त्रं मासर्त्वादिभेदैः कल्पनादिति भावः कल्पस्तर्हि कल्पितः कालस्तमाह काल इति यस्तु कल्पितोऽखंडः कालः परमात्मा स
स्वात्मन्येवातिष्ठति न कस्यचित्प्रतिबंधमभ्यनुज्ञां वा ददातीत्यर्थः १५ अमुमेवार्थं स्पष्टयति अमृतं इत्यादिना १५ आद्यस्य संकल्पात्मतामुपपा ९३
दयति लौकिक इति जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वात्सूर्यक्रियाचंद्रपिंडादिपदार्थौघैः संकल्प्यते तेन बंधानुज्ञाभ्यां सर्वपदार्थौघिस्तत्क्रियाफलादि
व्यवस्था च संकल्प्यत इत्यर्थः तुराववधार्थे १६

प्रासंगिकीं शंकां परिहृत्य प्रकृतमालंब्याह समानेति भूतदेहराजः कीरदेशराजा स्वजनो नृपाजनसमूहः ७ तर्हि मया किं कार्यं तत्राह स्वव्यापारेति स्ववर्णा
श्रमोचिताचरणपर इत्यर्थः ९ आधिपीवरया आधिनोपचितया १९ २० मनसा वचकाराहृवसा कर्मणा च पूजयामास तत्केन प्रश्नानुज्ञातावाक्येन तु वाचप
प्रच्छ च २१ इमां जननमरणायनर्थबहुलां संसारमायां च संस्मरन् २२ ततस्मात्कुतो मे महामोहस्य निवृत्तये न पापे मुक्तावस्ति तिनगच्छ किं तु यावत्संशयमो
क्षमास्व तिष्ठेत्यर्थः २३ विस्मृतेः स्वात्मतत्त्वविस्मरणाद्यावरणनिमित्तादज्ञानादिति यावत् २४ मायायां चासंभावितसहमपि संभवत्येवेत्याह भूतेति

समानप्रतिभासोत्थसंभ्रमभ्रांतचेतसः तथा तं दृष्टवंतस्ते भूतकीरजनोच्चयः ७ स्वव्यापारपरो भूत्वाधिया आत्मानं विचार्य मायोगतमनोमो
हामि है वाक्यबद्रजाम्यहं १९ इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुर्जगामांतर्हिमीश्वरः अतिष्ठत् कंदरे गाधिराधिपीवरयाधिया १९ ततः कतिपये षड्डो
मासे वेतिगते पुनः राराध्यामास पुंडरीककरांदिजः २० ददर्श चैकदानाथ्यमागतं प्रणनामतं पूजयामास मनसा वाचा कोनोवाच चेश्वर
२१ गाधिरुवाच भगवन्संसरंश्वेतामात्मनः श्वपचस्थितिं इमां संसारमायां च परिमुह्यामि चेतसा २२ तदुक्ताः स्वयथावत्कमहामोहनिवृत्तये
एकस्मिन्नेव विमले मां नियोजय कर्मणि २३ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मन्जगदिदं मायामहाशांबरडंबरं सर्वाश्चर्यकलनाः संभवंतीह विस्मृतेः
२४ भूतकीरपुरे मोहाद् दृष्टवांस्त्वं तथा भवान् इत्येतत्संभवत्येव हूयते हिजनैर्भ्रमः २५ भूतां त्वमिव कीराश्च दृष्टवंतस्तथाभ्रमं मुधैवेत्यपि सत्या
भं समकालादिसंभवात् २६ इदं तु शृणु वक्ष्यामि यथाभूतमनिंदितं यद्यौतितनुताचितां मार्गशीर्षलते वने २७ यो सो करंज को नाम श्वपचो
भूतमंडुले तेनैव संन्निवेशेन स तथैवाभवत् पुरा २८ तथैव विकलत्रत्वं प्राप्य देशांतरंगतः बभूव कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः २९ ७

तत्श्वपचत्वादि तथा तत्तत्प्रकारेण दृष्टवानित्येतन्मोहादज्ञानात्संभवत्येव तथा हिजनैर्निद्रादावसंभावितगोचरोऽपि भ्रमो दृश्यत इत्यर्थः २५ मुधामि
थ्यैव इति एवं मिथ्यात्वभावमपि सत्याभं दृष्टवंत इत्यर्थः समेन संकल्पेन समानकालादेः संभवादित्यर्थः २६ यथाभूतं यथास्थितं अनिंदितं तत्त्वश्वप
चनिंदासंबंधनिवारकमित्यर्थः ननु तां अपक्ष पंनेनलवदृष्टस्तत्राह तेनैव सन्निवेशेन शरीरग्रामगृहदाराद्याकारेण तथैवयुक्तोऽभवदित्यर्थः २८ दिवाकरः

यदितथाभूतोऽन्योभूत्तर्हि मम कथं तदनुभवपथं प्राप्तं तत्राह भवतः शतिजलांतर्वर्तिनो भवतश्चित्ते साकरंजाचारसंस्थितिर्भीत्या केवलं प्रतिभातामत्संकल्पवशादित्यर्थः ३० कदाप्यदृष्टस्य देशांतरस्थस्यातीतस्य च कथं पुरोवर्तमानतया दर्शनं तत्राह दृष्टेति यथानुभूतमपि विस्मरति तथाऽदृष्टमपि पश्यतीत्यर्थः ३१ धातुसंस्थितिः सन्निपातः ३२ यथा त्रैकाल्यदर्शिनो योगिनो दृश्याभविष्यदपि वस्तु तदुत्तरकालिकेषु दृश्यमानेषु भूतकालस्थं भवति तथा हे गाधे अतीतमपि करंजाचरितं वर्तमानप्रतीतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ३३ नन्वनात्मन्यनात्मीये च करंजके तदीयगृहकलत्रादौ च मम स एवाहं तदीयमेव तन्मम दीयमिति कथं मज्जनमिति चेदत्यल्पमिदं दृश्युच्यते अनात्मविदां सर्वेषामपि अनात्मनि देहे अनात्मीये च गृहकलत्रादावहं ममेत्यभिमान

भवं तनः केवलं चित्ते जलांतर्वर्तिनिस्तथा प्रतिभातात्तथाभूता करंजाचारसंस्थितिः ३० दृष्टानुभूतमप्यर्थं कदाचिद्विस्मरत्यलं कदाचिदप्यदृष्टं तु चेतः पश्यति दृष्टवत् ३१ यथास्वप्नमनोराज्यधातुसंस्थितिविभ्रमाः जाग्रत्यपि तथैवांशाद्दृश्यंते मनसा त्वयं ३२ भविष्यद्भूतकालस्थं यथा त्रैकाल्यदर्शिनः प्रतिभामेति गाधेय करंजाचरितं तथा ३३ अयं सोहमिदं तन्म इति मज्जति नात्मवान् अयं सो हमिदं तन्म इति मज्जत्यनात्मवान् ३४ सर्वमेवाहमेवेति तत्त्वज्ञो नावसीदति नगराणि पदार्थेषु विभागानर्थभावना ३५ तेनासौ भ्रमयोगेषु सुखदुःखविलासिषु न निमज्जति मग्नोऽपि तुंबिपात्रमिवांभसि ३६ त्वं तावद्वासनाजालग्रस्तचित्तो विचितनः किंचिद्विषमहाव्याधिरिव नश्यस्तमागतैः ३७ तान स्यापरिपूर्णत्वान्नत्राकोषि मनोभ्रमं विनिवारयितुं मेघम सम्यग्बलवानिव ३८ यदेवतेमनोमात्रे सहसा प्रतिभासते तरुरुद्यजनेनेव तेन वाक्रम्य सेक्षणात् ३९ चित्तं नाभिः किलस्येह मायाचक्रस्य सर्वतः स्थिपते चेत्तदाक्रम्य तन्न किंचित्प्रबाधते ४० दर्शनादात्मविद एव केवलं तन्मज्जना

भावादित्याशयेनाह अयमिति ३४ सर्वाहंभावनया पितत्वविदस्तत्र न मज्जनं परिच्छिन्नाहंभावस्यैव मज्जनहेतुत्वादित्याह सर्वमेवेति ३५ सर्वाहंभावेप्यहंभावेप्यहंकारसत्वान्मग्नप्रायोपि ३६ अयं तर्हि की दृग्राघति चेदांतरालिक इत्याह त्वमिति स्वस्यं स्वरूपावास्थितमोत्मानमागतः प्राप्तः ३७ मेघपदेन तत्कार्यवृष्टिर्लक्ष्यते गृहस्थ नगरहप्रवेशादिसम्यग्बलश्रयत्कपुरुष इव ३८ आक्रम्य सेतदभिमानेन पारिभूयसे ३९ नाभिर्मध्यं सर्वतो भ्रमतः इति शेषः तच्चित्तमाक्रम्य आत्मनि प्रविलापेनेनातिरस्कृत्य तन्मायाचक्रं किंचिदपि न प्रबाधते ४०

तपः चित्तनिरोधाभ्यासं ५१ वातलीनाभवत् निर्वाणदीपकवत्यमुनातरंगावन्नेतिमानोपमा ५२ वैरस्यं भ[illegible]धत्तां ५३ भ्रमताभ्रमभरेणो त्मुक्तामतिर्यस्यतथाविधः सन् असमंजसं धातुः प्राक्तनकर्मलक्षणस्य देवस्य असमंजसं अपुत्रश्वपचभावादिप्रदर्शनरूपं विचित्रं चेष्टितमग र्हयत् ५४ नियमाय चित्तनियमनाभ्यासाय ऋष्यमूकं मतंगाश्रमस्य अचलं ५५ तपः मनसश्चेंद्रियाणां च एकाग्र्यं परमं तपः इति प्रसिद्धं ५६ त दनु आत्मज्ञानप्राप्त्यनंतरं माहात्म्यात् आधिः स्वापारमार्थिकी सत्तां प्राप्य अपगतभयशोकः सन् सततमुदितं जीवत एवमुक्तरूपं यस्य तथाविधः अन

त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुंजे दश वर्षाण्यखिन्नधीः तपः कुरु ततो ज्ञानमनंतं समवाप्स्यसि ५१ इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षस्तत्रैवांतरधीयत वाताभ्रव द्दीपवच्चैव यमुनोत्पीडवत्क्षणात् ५२ गाधिर्विवेकवशजं वैराग्यपदमागतः शरत्समयपर्यंते वैरस्यामिव पादपः ५३ विचित्रं चेष्टितं धा तुरसमंजसमागतं भ्रमभ्रमभरोन्मुक्तमतिर्मंदमगर्हयत ५४ जगाम करुणाद्रीमानियमायोत्तमश्रिये विश्रांत्येऋष्यमूकं तु पयोधर इवा चलं ५५ निरस्ताशेषसंकल्पस्तपस्तत्र चकार ह दश वर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवापह ५६ अथ तत्र तदनु स्वां प्राप्य सत्तां महात्माप्यपगत भयशोको भोगभूमावनीषु सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशांतः सकलरुचिरराशां कोघूर्णितापूर्णचेताः ५७ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे गाधिवृत्तांतः सर्गः ४९ श्रीवसिष्ठ उवाच एवमेषातिविततादुरंतारघुनंदन महामोहमयीमायाविषमापारमात्मिकी १ क्व मुहूर्ते ह

२१३९

र

यस्वप्रसंभ्रमालोकदृष्टता क्वानेकवर्षसंभुक्तश्वपचावनिपभ्रमः २ क्व संभ्रमोपलब्धत्वं क्व प्रत्यक्षनिदर्शनं क्वासत्यत्वमसंदिग्धं क्व सेत्युप रिणामिता ३ अतो वच्मि महाबाहो मायेयं विषमा न्वहं असावधानमनसं संयोजयति संकटे ४ श्रीराम उ० एवमस्य कथं ब्रह्मन्मायाचक्रस्य रो धनं कुर्मः प्रवहतावेगात्

एवापरिच्छिन्नस्वानंदमदेन घूर्णितमा पूर्णं च चेतो यस्य तथाविधः सन् सकलः कलापूर्णः शशांक इवापरिच्छिन्ने ब्रह्मात्मकं रसो अरमत विजहार विश्रांतिं प्रापेत्य र्थः ५७ इति श्रीवा० ते० ४९ गाध्युपाख्यानं संपूर्णः चित्तस्याक्रमणोपायाः ज्ञानमाहात्म्यमुत्तमं चेतोहि पीनता दोषहेतवश्चात्र कीर्तिताः वर्णितं गाध्युपा ख्यानं प्रकृते योजयति एवमित्यादिना दुरंता अचिंत्यापारमात्मिकी परमात्ममात्राश्रयविषया १ दुरंततामेव त्रेधा दर्शयति क्वेति द्वाभ्यां २ ३ ४ चिंतना भिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः स्थीयते च तदाक्रम्यतन्न किंचिद्बाधते इति पद्मगतां तेउपरि दर्शं तदुपायं जिज्ञासुः रामः पृच्छति एवमिति कुर्युरधिका रिण इति शेषः पूर्णानंदात्मनः परिच्छेददुःखापारनमेवागाछेदः साम्यादांगच्छेदरत्न कारिणः ५

९

भगवदुपदिष्टमायाचक्रावष्टंभप्रकारं प्रथमं प्रपंचयितुमुक्तमनुवदति अस्येत्यादिना ६ मायाचक्रं गृहीतानाभिर्यस्य न तत्तथाविधं सत् वहनाद्भ्रमणा
न्निरुध्यते निवर्त्तत इति यावत् ७ यथा बालानां काष्ठमयाविमयस्य क्रीडाचक्रं तंतु वेष्टितं नाभिकीलकं तर्जन्यग्रनिबद्धया रज्ज्वां तं तेन निरुद्धायं न गच्छति न भ्र
मयति तद्वत् ८ किंचहेराघवत्वं चक्रपृष्ठे षेकोमुख्यतदृश्यविश्वं भ्रमणाय भितोमि भीतिः कस्मादुक्तदृष्टं तन्नजानासि ९ आत्मनः वहनाज्जन्ममरणपरम्परा
पणात्तस्य पृष्ठि रोधयाविरुद्धि १० एतं चित्तरोधनलक्षणांयुक्तिं योगमुपायं विना आत्मनः अनंतं दुःखदृष्टं प्राप्तं न च दुःखं अस्यां दृष्टौ [illegible] नायां सत्यां
अंतरामं गतमेव अवलोकय मदुक्तार्थसिद्धये त्वं यथा कृत्वा पश्येत्यर्थः ११ उपायांतरं चनास्तीत्याह चित्तेनेति १२ १३ तत्रोपपत्तिमाह चित्तांतरिति १४

श्रीवसिष्ठ उवाच अस्य संसाररूपस्य मायाचक्रस्य राघव चित्तं विद्धि महानाभिं भ्रमतो भ्रमदायिनः ६ तस्मिन्नुत्तमवष्टब्धे धिया पुरुषयत्न
तः गृहीतनाभिवहनान्मायाचक्रं निरुध्यते ७ अवष्टब्धमनोनाभि मोहचक्रं न गच्छति यथा रज्ज्वां निरुद्धायां कीलकं रज्जुवेष्टितं ८ चक्रपृष्ठेक
तद्भोसि कस्मात्तु जानासि नानघ चक्रं नाभावष्टब्धे वत्स मायाति नान्यथा ९ चित्तं नाभिमवष्टभ्य तस्माद्यत्नेन राघव संसारचक्रं वहनादा
त्मनः परिरोधय १० एतां युक्तिं विना दुःखमनंतमितमात्मनः अस्यां दृष्टौ क्षणादेतं गतमेवावलोकय ११ चित्ताक्रमणमात्रात्तु परमौषध
धाद्दृते प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति १२ तस्माद्राघव संत्यज्य तीर्थदानतपः क्रियाः श्रेयसे परमायांतिश्चित्तमेव वशं कुरु १३
चित्तांतरेव संसारः कुंभांतः कुंभखं यथा चित्तनाशेन संसारः कुंभनाशेन कुंभखं १४ चिरं संसरणाकारकोटरं चित्तकुंभखं विनाश्यातु
लिताकाशरूपं रूपमाविश १५ वर्त्तमानमनायासं भज बाह्यार्थिया क्षणं भूतं भविष्यदं भज यातिचित्तमचित्तता १६ संकल्पांशानुसं
धानवर्ज्जनं चेत्प्रतिक्षणं करोषि तदचित्तत्वं प्राप्त एवासि पावनं १७ यावत्संकल्प्यकलनानावच्चित्तविभूतयः यावज्जलदविस्तारस्तावत्तज्ज
लबिंदवः १८

यथा कुंभकोनिरुद्धोमशकादिः स्वदुःखसंसरणाकारकोटरं दैवात्कुंभनाशेन विनाश्य अनुलितमनुपमं महाकाशस्वरूपमावि
श्य मुक्तबंधः सुखी भवति तथात्वमपि नाशेन चित्तकुंभखं विनाश्य अतुलितब्रह्माकाशमाविशेत्यर्थः १५ चित्तनाशे तर्हि कथं पायमित्याह वर्त्तमा
नमिति भूतभविष्यद्विषयानुसंधानत्यागादेवक्रमाच्चित्तक्षीयतइत्यर्थः १६ भाविविषयसंकल्पस्यतदंशभूतार्थानुसंधानस्य च वर्ज्जनं प्रतिक्षणं
सावधानतया यदि करोषि चेत्तर्हि १७ खे जलस्य वर्षस्य बिंदवः १८ श्री॥

एवं संकल्पा अपि सति चित्ते दुर्वारा इत्याह सचित्तमिति चेतनं चिदात्मस्वरूपं १९ चित्तरिक्तं चित्तात्स्पन्दात्मकं रूपं तत्र कुरु स्थास्यामि इति यावत् तत्र दग्धसंसृतेर्मूलानि कामकर्मवा
सनादीनि आमूलं मूलाज्ञानेन सह दग्धानीति सिद्धवत् कारणमहासिद्धसाम्येन वा विद्धीत्यर्थः २० ननु वस्तुतः तथापि चेतने पुनः कलनामलं वर्त्स्यत्येवेत्याशङ्क्य चित्तादिस
मुद्भवः किं न स्यादित्याशङ्क्याह चेतनमिति २१ चित्तरहितं चेतनं स्वरूपं तस्यैव परमार्थसत्यता शिवता निरतिशयानन्दरूपता सैव परमात्मस्वभावभूता
अवस्था सर्वज्ञता सर्वावभासकं चिद्रूपता दृष्टिः परमार्थदृक् यत्र यस्यामवस्थायां सतामिति निर्विशेषार्थं विशेषणं २२ निःध्यतावीजान्येव दग्धायति मन इति २३
ननु विदुषामपि मनोऽस्ति तत्रापि अज्ञानादीनि कुतो नोपजायते तत्राह संसृतीति सत्यमस्ति तथापि तेषां मानसे संकल्पे आचारादिसर्वभाव्यवस्थापि कायाः सं

स वित्तं चेतनं पावनावत्संकल्पकल्पनं सचंद्रार्कजगद्यात्रा तावत्तालेपलेशकाः १९ चेतनं चित्तरिक्तं चेद्भावितं तत्त्वसंसृतेः आमूलमेव दग्धा
नि विद्धि मूलानि सिद्धवत् २० चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते निर्मनस्कस्वभावं तन्न तत्र कलनामलः २१ सा सत्यता सा शिवता सावस्थापा
रमात्मिकी सर्वज्ञता सा सा तृप्तिर्न तु यत्र मनः क्षतं २२ मनो यत्र तु तत्रासास्तत्र दुःखक्रमाणि च सदा सन्निधिमायांति निम्नमग्नाश्च वायसाः २३
वस्तुतत्त्वावबोधेनैनं सर्वभावव्यवस्थितेः संसृतिव्रततेर्बीजं संकल्पे नोपजायते २४ शास्त्रसज्जनसंपर्कसंततताभ्यासयोगतः जागतानाम
वस्तुत्वभावानामवगम्यते २५ अविवेकादुपात्तस्य चेतः सोद्यमनिश्चयैः बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषक्रमैः २६ मुख्यकारणमात्मैव पर
मार्थावलोकने अगाधे पतितं रत्नं रत्नेनैवावलोक्यते २७ स्वानुभूतानि दुःखानि ख्यात्मेवत्यक्तुमिच्छति तेनात्मैवात्मविज्ञाने हेतुरेकः परः स्मृ
तः २८ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि निरस्तमननानंतसंविन्मात्रपरो भव २९

संसारवल्याः वासनात्मकं बीजमेव न जायते वस्तुतत्त्वाव
बोधेन बाधितत्वादित्यर्थः २४ वस्तुत्वेनावगतानां केनोपायेनावस्तुत्वावगमलक्षणो बाधस्तमाह शास्त्रेति २५ उपात्तस्य निवृत्यर्थं उद्यमः पुरुषयत्नस्त
त्सहितैरवश्यमस्मिन् जन्मनि ज्ञानं साधयामीति दृढनिश्चयैः २६ किं मुख्यं कारणमवलंब्य शास्त्रादिनाप्यात्मान्वेष्य इति चित्स्वयंज्योतिःस्वप्रत्यगात्मान
मेव तद्द्वैय वैलक्षण्येन तस्यैव स्वतः प्रथमानत्वादित्याशयेनाह मुख्यमिति रत्नेन प्रकाशमानेन स्वेनैवेत्यर्थः २७ उक्तं मुख्यकारणतां स्फुटयति स्वे
न अनुभूतानि हृदयजातानि दुःखान्येवेति विवेकेन येन हेतुना त्यक्तुमिच्छति तेनैव हेतुना स्वात्मावलोकनेन तत्प्रतिकूलस्वभावः स्वयं मुख्यो हेतुः न
हि स्वप्रमप्यसुखजडस्वभावत्वेन तत्प्रतिकूलः स्यादिति भावः २८ तस्मात्संसदा तदेकप्रवणो भव तल्लाभायेत्याह प्रलपन्नित्यादिना २९ श्रीरामः॥

ना॰टी॰ उप॰ ५
९६

जन्ममरणग्रहणं तत्समदुःखदुर्दर्शांतरेषु प्यात्मप्रवणतापाअविस्मरणविधानार्थं बोधनेनामलतां प्राप्ते संविन्मात्रांशे ३० इदं पुरोवर्ति
तद्दूरस्थं च मम अयं सः प्रत्यभिज्ञाय मनो देहोऽहं इति वासनाः सम्यक्त्यक्त्वा ३१ वर्तमानाबाल्यादिस्थितिर्भविष्यंतौ यौवनराज्यादिस्थितिः तयोः
अनुसंधानं ध्यानं समाधानं समाधिः ३२ ... बाल्येति ३३ संवेद्यं बाह्यविषयलक्षणं ३४ शुभाशुभलक्षणौ यौ स्वसंकल्प
कृतसंकेतौ तयोः संस्थानात् आशाविषूचिका यस्य अत एव नष्टेष्टानिष्टा दृष्टिर्यस्य ३५ कर्त्ता वितानमयः कर्मबाह्यविषयाः करणानींद्रि

जायमानस्तथा जीवन्म्रियमाणः क्रियारतः स्वात्मन्यमलतां प्राप्ते संविदंशोऽस्थिरो भव ३० ममेदं न दयं सोऽहमिति संत्यज्य वासनाः एक
निष्ठतया नष्टसंविन्मात्रपरो भव ३१ वर्तमानभविष्यंत्योः स्थित्योरादेहमेकधीः स्वसंवित्त्यानुसंधानसमाधानपरो भव ३२ बाल्ययौ
वनवृद्धेषु दुःखेषु च सुखेषु च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्वसंवित्तिपरो भव ३३ मलसंवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्गलयत्यरं आशापाशामलं छित्वा
स्वसंवित्तिपरो भव ३४ शुभाशुभस्वसंकेतसंस्थांताशाविषूचिकः नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संवित्सारपरो भव ३५ स्वकर्मकरणान्यस्य
र्थानींतरास्तरान् निर्विकल्पनिरालंबः स्वचिन्मात्रपरो भव ३६ जाग्रत्येव हि संसुप्तां भावयन्सुस्थिरां स्थितिं सर्वमस्मीति संचिंत्य सन्नै
कं तव पुर्भव ३७ नानानानारसासुक्तेषु कोऽमुक्ततया समे समग्रकलनारोपस्वचिन्मात्रपरो भव ३८ आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभा
गो जगत्स्थितौ बाह्यस्तंभवदात्मानमवलंब्यास्थिरो भव ३९ स्थितांतर्मानसान्याश्चनाचारूपानुदारया धिया धैर्यैकधर्मिण्या निर्द्वं
न्द्वधर्म तां व्रज ४० समास्वादय तत्त्वं स्वसंवेदनधर्मिणः विषं हलाहलामपि यास्यत्यमृततामयं तदोदेति महामोहः संसृतिभ्रम
कारणं निर्मलायां निरंशायाः संवित्तेः भ्रमति यदा ४२ तदा संक्षीयते मोहः संसारभ्रमकारणं निर्मलायां निरंशायां स्वसंवित्तौ स्थि
तिर्यदा ४३

तर्क

प्राणिसहितान् स्वं न स्वं वर्तीति खास्पदानि वंविधसंसारान्स्वस्यांतरामध्ये मणिः स्वांतर्गतप्रतिबिंबानि वस्तूनि प्रथयय
न् ३६ संसुप्तां सुषुप्तवन्निर्विकल्पां ३७ नानादेशाजाग्रत्स्वप्नोऽभनानारसासुषुप्तिस्ताभ्यां स्पष्टप्रलयपदशाभ्यां वामुक्तः समग्रस्य दृश्य
स्य कलनायां प्रथायां दीपः समस्तानां कलनानां बुद्धिवृत्तीनां दीपवत्प्रकाशकं मतिशा ३८ आत्मता स्वतापरता तदन्यता ते त्यक्त्वा ३९ निर्द्वं
द्वं मधिधर्मतां धर्माधर्मरहिततां ४० सर्वस्यामृतत्वेन संपन्नविषयस्यापि अमृततायाअर्थसिद्धत्वादिति भावः ४१ भ्रमति विस्मृतिरस्ता

निर्विकल्पविषये ४२ ४३

९६

तीर्णस्येति स्वरूपताप्राप्तस्यैवाशामहार्णवतरणात् इत्सोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तत इति भगवद्वचनादिति भावः ४४ मुक्तस्यान्यत्राशासंभावनाद्
रेप्रत्यक्तामृतादिरसायनास्वादेप्यात्मानंदास्वादविघ्नत्वसंभावनया विषबुद्ध्यैतान् बलाद्दयादित्याशयेनाह स्वभावमिति प्रतिकूलं विषमिवा
चरति प्रतिविषायते ४५ येपुरुषाः न अस्माकं स्वभावं प्रत्यगात्मभावमुपागताः जीवन्मुक्ताः पुंजन्मसार्थकीकरणात् पुरुषार्थसाधनात्सफलपौर
षत्वाच्च पुंभिस्तैः पुरुषधौरेयैः सह भजामहे सदा मैत्रीमिति शेषः अन्ये तु पुरुषार्थयोग्यपि पौरुषरहितत्वात् नाममात्रेण पुरुषा नार्थलेशेना
पीति गर्द्दभवृषपेक्ष्या एव न दर्शनादियोग्या अपीत्याशयेनाह शेषा इति ४६ नन्वन्येपि योगिनः उपासकाश्च जगति महान्तः सन्त्येव तेभ्योपि नत्व
दएवकउत्कर्षस्तत्राह पर्वतादिति स्वसंवित्त्या सर्वोन्नतास्थितैरतएव परां कोटिमुत्कर्षकाष्ठां प्रयातस्य तत्वविदः पुरः योगिप्रभृतयः नानार्थेनां

स्वरूपमनुयातस्य तीर्णस्याशामहार्णवं प्रसरिष्यति ते संवित्सूर्यांशुरिव सर्वतः ४४ स्वभावमालोकयत आनंदाद्वयसंस्थितेः रसायनैरम
पि स्वादु राम प्रतिविषायते ४५ तैर्नृभिर्भजामहे पुंभिर्ये स्वभावमुपागताः शेषाः पुरुषनामानो नरा इभा दीर्घबाहवः ४६ पर्वतात्पर्वतं यान्ति
पुरोद्रेखि दंतिनः परां कोटिं प्रयातस्य स्वसंवित्फलनाश्रितेः ४७ अदृष्टा दृश्यसीमान्तः सूर्यादीन्यखिलान्यपि न ते जांसि उपकुर्वंति स्व
संविद्दिव्यचक्षुषः ४८ अवस्तुतां व्रजंत्येते मध्याह्ने इव दीपकाः अर्काद्यो महालोका विषयाधिगतात्मनः ४९ तेजोंशुषु प्रभावेषु बलि
ष्वपि महत्स्वपि सर्वेषून्नतियुक्तेषु तत्वतः परमोन्नतः ५० भांतीह भासा यस्यार्कवह्नीन्दुमणितारकाः तथा जगति राजन्ते ज्ञाततत्त्वान
रोत्तमाः ५१

स्तान्महतः उपसर्पंतः अद्रेर्मेर्वादेः पुरः दंतिनः यस्युं न पर्वतात्पर्वतं तान् तरं यांति तद्भासं तेन मेरुरिव सर्वोन्नतात् दृढविश्रांतात् इत्यर्थः ४७
स्वसंवित्त्या उन्नतास्थितिमुपपादयति अदृष्टेति प्राक् केनाप्यदृष्टाः सांप्रतमग्रेच अदृश्याः दृश्यमर्यादायाः सीमान्तोऽवधयो यस्य तथाविधस्य स्वसंवित्त्यैव
दिव्यं चक्षुर्यस्य तस्य तत्वविदः अंतःकल्पितानि सूर्यादीन्यखिलान्यपि तेजांसि नोपकुर्वंतीति स्वसंवित्त्यैव तस्योन्नतास्थितिरित्यर्थः ४८ न केव
लं नोपकर्तुं शक्नुवंति किंतु तत्पुरतो वस्तुतामेव न गच्छंतीत्याह अवस्तुतामिति ४९ अनुक्तं सिद्धमित्याह तेजोंशुष्विति तेजसः अंशुषु कार्येषु
प्रकाशनेषु योगसिद्धिवशित्वादि प्रभावेषु शचीरादिबलवत्सु ऐश्वर्यपुरादिना महत्सु अन्येष्वपि वाग्मित्वादि उन्नतियुक्तेषु मध्ये परमोन्नतः सर्वोन्न
तानामेतास्मिन्न्यस्तत्वादिति भावः ५० यस्य जगदीश्वरस्य भासा भाति तथा तत्तुल्यतया इत्यर्थः ५१

तुच्छतरामूढ तराः तत्वज्ञानाभावेन तेप्यधमयोनिकोटिप्रासे दृष्टीरित्वादिति भावः ५२ सतोप्यात्मनः अज्ञानेनासत्वापादनादनात्मवान् अन
एवासौ च चेतनः इति आत्मज्ञ एव चेतनेन संयुक्त इति निष्कृष्टआकृतिरिति दोषः ५३ दुःखदाहार्थाई हा चेष्टायस्य एवार्थे तु शब्दः ५४ चित्तेपीव
रतां स्थौल्यं गतेसति आत्मतत्ताई षत्संपादि नापि दूरापाति ५५ अतः कारणात्मनः प्रासानां भोगानां विषयाणामाभोगैः सर्वतस्तिर
स्कारैर प्राप्तानां सस्याभिलाषस्यापहारैश्च चिराभ्यस्तैः कालेन अजीर्णपर्णविल्काद्रूपमपचयं नेयामित्यर्थः ५६ केनेमनः पीनताहेतवो

धराविवरकोटरेभ्यो गर्दभेभ्योपि मानवाः तिर्यग्भ्यश्चाप्यतत्त्वज्ञा राम तुच्छतराः स्मृताः ५२ तावत्तं मोहवेतालो देहीयावदनात्मवान्
आत्मज्ञ एव संयुक्तश्चेतनेनेति तद्विदः ५३ अनात्मज्ञो हि दुःखेहः प्रस्फुरन्नपि भूतले शव एव भवत्युच्चैरात्मज्ञस्तु सचेतनः ५४ दूरादात्म
तत्ता याति चित्ते पीवरतां गते आलोकेनक्ष्मोरभिनामहामेघ इवोत्थिते ५५ भोगाभोगतिरस्कारैः कार्श्यं नियं शनैर्मनः रसापहारैस्तद्व
नकालेनाजीर्णपर्णवत् ५६ अनात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थयानया पुत्रदारकुटुंबैश्च चेतो गच्छति पीनतां ५७ अहंकारविकारेण म
मतामलहेलया इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनतां ५८ जरामरणदुःखेन व्यर्थमुन्नतिमीयुषा दोषाशीविषकोशेन चेतो गच्छति
पीनतां ५९ आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतेः हेयादेयप्रयत्नेन चेतो गच्छति पीनतां ६० स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषि
तां आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनतां ६१ दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलबलेन च आछादनेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनतां ६२
आगमापायवपुषा विषवैषम्यशंसिना भोगाभोगेन भीमेन चेतो गच्छति पीनतां ६३ शरीरकुश्वभ्रे चिरप्ररूढं चिंताचयोच्चाकृति संनरी
कं जरामृतिव्याधिफलौघनम्रं कामोपभोगोघविकारि पुष्पं ६४ [पिष्टर्जनेनतत्कार्श्यं स्यात्तान्नाह अनात्मनीत्यादिना ५७ विकारेणावि

कासेन ममतालक्षणे मले हेलया लीलया आसक्त्या तिपावत् सर्वममताभिलमाह इदमिति इदं शरीरं मम आत्माभोगायतनं चेति भावेने
त्यर्थः ५८ नमेरभावं विदित्वा नापि जरेति ५९ संसृतेः समाश्वासेन रम्यताचिरस्थायित्वादिविश्वासेन ६० ६१ चारेण नानाविषयसंचारेण
६२ आगमापायौ वपुः स्वभावौ यस्य विषेणेव वैषम्यं दाहमूर्छादिव्याकुलतां शंसिना तात्पर्यवृत्तितेने नियावत् भोगानामाभोगेन प्राग्व्याख्या
तेन ६३ शरीरलक्षणे दुष्टश्वभ्रे चिराय प्ररूढं एनं चित्तविषद्रुमं त्वं अत्र सकं विचारसारककचेन छिंधीति परेणान्वयः चिंताचय एव उच्चाकृ

९७

विकल्पा एव पत्रं यस्मिन् ६५ इदानीं तदेव चेतोगजत्वेन वर्णयति मत्तेक्षणमिति द्वाभ्यां हे राघव राजसिंह त्वं ठक्कदशाविशेषण विविधं चेतोगजमुत्तीक्ष्ण
धीकरजाग्रपंक्त्या विदारयेति द्वितीयेनान्वयः मत्ते स्वविवेकप्रमादवती मदघूर्णे च आगमानुमानलक्षणे ईक्षणे यस्य तं एकस्मिन् बहिर्मुखलक्षणे
संसाराद्रितटे उपवेशनमुपवेशो यस्य तं अत एव अंतर्मुखविश्रांतिसौख्येषसमर्थं दृषास्यादिभीषणलाद् उग्रं सुजनैः क्रम्यं तद्दशति सुजनक्रमः ग्राम
रमतीति ग्रामरम्यलत्वलक्षणस्य अनुरखंडस्य पपवनस्य आलोकनेन उल्कं सोल्कं गंपरं नु चंडं अतिकोपनं तद्दक्षणा योग्यमिति यावत् सुखदुःखे एव शीतोष्म
बाष्पमदसा आविर्णो गंडो यस्य ६६ आदीर्घाः कामादिविकारा एव दंतो यस्य अनुएव धयादिवप्रविदारणक्रियाकरं ६७ असातिकुत्स्तितेस्थीव्यंजन
वमत्तनादिप्रदेशेषु रतिमासक्तिं गतं शरीरलक्षणस्य मांसस्य ग्रसनेन वांतभावापादनेन पुष्टं उपचितं दुष्टक्रियापरमपं तोदनं तत्र कर्कशाम्रं चुदंड

विचारसारकंककचेन चित्तविषद्रुमं त्वद्दुतमद्रिकल्पं आशामहस्ताखमरांकमेनं छिंधि प्रसह्यात्र विकल्पपत्रं ६५ मत्तेक्षणं चैकतटोपवेशं वि
श्रांतिसौख्येषसमर्थमुग्रं आलोकनोल्कं सुजनाक्रमाजरखंडस्य चंडं सुखदुःखगंडं ६६ चेतोगजं कायकुकाननस्थं सुतीक्ष्णया धीकरजाग्रपंक्त्या
विदारयादीर्घविकारदंतं क्रियाकरं राघवराजसिंह ६७ रतिं गतं नित्यमसत्प्रदेशे शरीरमांसग्रसनेन पुष्टं दुष्टक्रियाकर्कशचंचुदंडमेकेक्षणपु
ष्टमोंऽग्रकृष्णं ६८ दूरे समुत्सारय भारभूतं श्लेषितं कर्कशमारटंतं गंधोद्धृतं कायकुलायकोशाद्दोषापकारं त्यज चित्तकाकं ६९ तृष्णापि
शाच्याः परिचर्यमाणं विश्रांतमज्ञानमहावटेषु भ्रांतं चिरं देहशतेषु रव्यां संसारनीचे तनवर्जितेषु ७० विवेकवैराग्यगुरुप्रयत्नमंत्रैः स्वतंत्रैः
स्वचिदात्मगेहात् नोत्सारयेच्चित्तपिशाचमेनं यावत् कुतस्तावदिहात्मसिद्धिः ७१ (स्नोऽयमग्रं तत्सदृशोऽव्यापारो यस्य एकस्मिन् स्वार्थ एव ईक्षणं स्वा
नं यस्य पुष्टे रक्तमांसभिन्नामसहजतिभिः कृष्णं मलिनं काका यसे च तारि विशेषणानि स्पष्टानि पुष्टात् मोंऽशाः सांधकाराभागा इव कृष्णं निजचित्तकाकं
कायकुलायकोशात् दूरे समुत्सारय उत्तरेणान्वयः ६८ बोद्धुरात्मनो रक्षादि श्व घथाश्र महतुलादारभूतं गंधे भूपादुर्वासनाभ्युत्खतं आविर्भूतं प्र
स्थितं च ६९ तदेव चित्तं पिशाचत्वेन रूपयन् तदनुत्सादने मोक्षासिद्धिमाह तृष्णेति द्वाभ्यां अज्ञानलक्षणेषु महत्सु वटेष वटेषु वादेह शतेषु अनंतकोटि
देहलक्षणायामरव्यामिति व्यस्तरूपकं स्वस्य चितस्य संसृतो अपसरणे चेतनवर्जितेषु भ्रत्यक्षमचेतनेषु इति यावत् ईदृशमेनं चित्तपिशाचं स्वचि
दात्मनो गेहे भूतात् हृदयाद्यावन्नोत्सारयेत् तावदात्मस्वभावभूतात्मसिद्धिर्मुक्तिः कुतः इत्युभयोरन्वयः ७०।७१

६

वा॰टी॰नुप॰
१०

इदानींमनोमहाहिंभयदत्वेनरूपयंस्त्वाम्जयतिशुभेतिद्वाभ्यांशुभाशुभलक्षणमास्येभवमास्यंशारीरावयववाघत् दंष्ट्राद्वयंयस्यअछःश्मनादि
दोषपराम्रष्टःश्वसनःप्राणावायुरत्रानंयस्यपवनाशनत्वात्नानाविधंभयंनाशंमरणंचइदानीतिनानाभयनाशदं ७२ इदृशंमनोलक्षणंमहाहिं
अमोघया।चित्तगस्यचिदेकरसगरुडस्यबोधकायेसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिमंत्रालेषांशात्याशमंमुलात्तानेनमहोछेदंनीलाभयंभ्रशांनिःशो
षांप्रोद्दस्यंविहायअभवाऽभयोवाआत्माभवेत्यर्थः ७३ तदेवचित्तंगध्रत्वेनरूपयतिअमंगलेतिद्वाभ्यांशारीरलक्षणानांशवावलीनांसंततंसेवने
नानुसंधानेनानुसंधानेनभक्षणेनचकाककंकवंचुप्रहारैरुपमानव्यपशोकभयादिभिश्चक्षतेनैववपुषासुषुप्तोश्मशानरूपंतत्सदृशासुसदेहंवसे
यतेतच्छीलः ७४ अधीरःविरुद्धश्चगर्द्धोऽभिलाषोयस्यईदृशाश्चितगध्रोयदितेदेहडुमादुड्डीयगछतितन्नाहितेनिपुणंनितरांजयइत्यर्थः ७५

शुभाशुभास्यंहतमानवीर्यंचिंताविषंकायकुकंचुकंच अस्रमच्छ्वसनाशनंचसर्वस्यनानाभयनाशदंच ७२ त्वदङ्कदुःशात्मालिकोटरस्थममोघ
याचित्तगमंत्रशक्त्या नीलत्रासमंरामममनोमहाहिंभयंभ्रशांप्रोस्तभवाभवात्मा ७३ अमंगलाकारधरःशरीरशवावलीसंततसेवनेन दिगावली
संभ्रमणश्रमार्तःश्मशानसेवावपुषाक्षतेन ७४ भोगामिषोदिस्वभिधावमानत्कंधरोधीरविरुद्धगर्द्धः उड्डीयगछेद्यदिचित्तगध्रोदेहद्रुमात्तन्नि
पुणंजयत्त्वे ७५ भ्रांतंवनांतेषुदिगांतरेषुफलार्थिनंचंचलमाकुलांगं जन्मावनेर्जन्ममहीप्रयातंसंसारबंधंजननंतांहसंतं ७६ द्रुमोक्षिनासा
कुसुमेभुजाद्रिशारवेविलोलांगुलिजालपत्रे समुल्लसंतंपरिमारयांतंमनोमहामर्कटमंगासिद्धौ ७७ अभ्युत्थितंसत्फलसंक्षयायजंसन्मुखवासंगि
तडित्प्रकाशं वर्षंतमासारमनर्थसार्थमांदोलितंवासनवात्मयांतः ७८ [तदेवमनइदानींमर्कटत्वेनरूपयतिभ्रांतमितिद्वाभ्यांएकस्याजन्मभू
म्यंतरंप्रयातंजननंतांजनसमूहंतदीयसंसारबंधंचहसंतंखचेष्टितैःविडंबयंतं ७६ आक्षिनासयोःसमाहाराअक्षिनासंतदेवआसमंताकुसुमानियु
स्मिन्नभुजकराद्दयःशारवायस्मिन्विलोलांगुलिजालंपत्राणियस्मिन् ईदृशेदेहवृक्षेसमुल्लसंतंमनोमहामर्कटंपरितोनिरोधनेमारयेत्यर्थः
७७ इदानीतदेवचित्तंमेघत्वेनरूपयति अभ्युत्थितमितिद्वाभ्यांसत्फलस्यपरमार्थसुखस्यपक्वस्यफलस्यचक्षयायअकालेसमुत्थितंमुखेमु
खसदृशाबहिर्मुखवृत्त्यग्रेआसंगीप्रानाविंबनेनविषक्तःतडित्सदृशाश्चिदाभासप्रकाशोयस्यअनर्थसार्थरूपंअसारंवर्षंतंवासनानिवास
नालक्षणयावात्ययाअंतःआंदोलितंपरिवर्तितं ७८

१८

तद्दयांबरस्थं ईदृशं चित्तमेघं संकल्पानां यानि सम्यक्कल्पनानि पुनः पुनः समर्थनानि तेषां वर्जनिरूपात् उग्रमंत्रप्रभावात् सोत्साहं तत्सादयतेन
च इह हृतं जीवन्मुक्तिफलं प्राप्य आद्यः पूर्वसिद्धस्वभावो नित्यमुक्तात्मैव अलं सम्यग्भवेत्यर्थः ७९ इदानीं तदेव चित्तं पाशत्वेन रूपयति ग्रंथीकृतं मि
तिहाभ्यां आश्रात्मसत्वे आत्मोपादानकं कल्पादिसर्गमर्यादि कृत्य अद्यतनकालपर्यंतं कृतैः सुकृतदुष्कृतकर्मभिर्निरंतरं ग्रंथीकृतं ग्रंथिदानेन
दृढीकृतं अत एव समस्तानां जात्यंतराणां नानायोनिजन्मभेदानां क्रमाद्बंधनाय दीर्घमेवास्थितं ८० अत एव संप्रोतानिःसंख्यशरीरमालाय
मिन अत्तशंकः पुनर्जन्मशंकाशून्यः ८१ इदानीं तत्संकल्पमजगरत्वेन रूपयंस्तद्धोपायमाह फूत्कारेति द्वाभ्यां फूत्कारेण क्रोधादिरूपस
विषश्वासेन दग्धाः पांथा लोका दाक्षिणोत्तरमार्गगाः जीवा येन आशीविषं विषधरं अत एव शोषितो संतापितालोकखंडाभुवनभेदा येन व्याप्ता

संकल्पसंकल्पनवर्जनोग्रमंत्रप्रभावाद्द्दयांबरस्थं सोत्साहमुत्सादयचित्तमेघं प्रहृत्फलं प्राप्य भवामलाद्यः ७९ ग्रंथीकृतं कर्मभिरात्मसत्वैर्मं
वैरभेद्यं ज्वलनैरदग्धं पीडांपरामात्मनि कल्पयंतं समस्तजात्यंतरदीर्घदाम ८० संप्रोतनिःसंख्यशरीरमालं बलादसंकल्पनमात्रशस्त्रैः
छित्वा स्वयं राय वचित्तपाशं यथासुखं त्वं विहरात्तशंकः ८१ फूत्कारदग्धाखिलपांथजीकमत्यंतदुःप्रापपरप्रबोधं आशीविषं शोषितलोक
खंडं व्याप्ताखिलाद्भुतशरीरदंडं ८२ आमंथरं देहगुहासु गुप्तं संकल्पघोराजगरं जवेन अकामनानाममहानलेन बलेन दग्ध्वा विभवो भवत्वं ८३
चित्तेन चेतः शममाशु नीत्वा शुद्धेन घोरास्त्रमिवास्त्रयुक्त्या विराग्यसाधोत्थजयं लयेचेत्वं विमर्कटो वृक्ष इवाश्रितश्रीः ८४ अमलामितिचकृत्वा
चेतसा वीतशंकमुपशामितमनोंतः सर्वमारेहमेव तृणलवलघुपद्यस्लीलया हे पदस्थापि विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः ८५ (तृष्णालता

णामुखव्यादानेन विषयामिषार्थमुद्धतः कंपितश्च तु विधिशरीरदंडोयेन ८२ मोक्षोद्योगालस्यलासामंथरं मंदगतिं ईदृशं संकल्पघोराजगरं अ
कामनापरवैराग्यं तन्नाम्ना महता अनलेन वह्निना दग्ध्वा भस्मीकृत्य निजे पूर्णानंदविभवे लभवेत्यर्थः ८३ वैराग्येण संकल्पजयं चित्तशुद्धो सत्यांत
थैव बाध समाधिक्रमेण चित्तजयोपि सिद्ध्यतीत्याह चित्तेनेति सहसाकृता श्रितावुद्धापयत्नापरभोमा भूदिति विरागोति तत्फलमाहात्म्यजेति ८४ आ
तिकाचित्तोपशमेनिःशेषं रहा दाव हं मम ताभिमानत्यागासिद्ध्यो जीवन्मुक्तिविहारसुखं सिद्ध्यतीत्याशयेनोपसंहरति अमलमिति इति उक्तप्रकारे
णाचकारान्मागुपदिष्टत लावबोधनचे अंतः प्रत्यगात्मन्युपशामितमनाविमलो निरस्तरागादिमलं कृत्वा तादृशेन चेतसा आदेहं स्थूलसूक्ष्मका
रणदेहपर्यंतं सर्वमिव इदं पदं हेयदृश्यात्यजन्वादपि लघुतृणतरसा प्रशरीरादिव दत्यनापेक्षार्ह असदेवेति पदरूपेण प्राप्तसंसारपारः स प्रारब्ध

वा॰टी॰नु॰प॰५
१०५

शेषभोगार्थं या आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति श्रुतिदर्शितलीलया लोकसंग्रहाय सोमादि पिबन् त्विगादिभिर्यज्ञेषु वि
हरन् शास्त्राविरुद्धे लौकिकेऽपि रमस्व तेन न नत्वपुनर्बंधप्रसक्तिरित्यर्थः ८५ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चोद्दालकः स
र्गः ५० उद्दालकमुनेः शांते पदे विश्रांतिमिच्छतः युंजानस्य मनोदोषैर्विक्षेपो बहुधा यतः श्रवणमननाभ्यामवधारिते प्यात्मतत्त्वे चित्तविश्रां
तिमंतरेणानिर्विक्षेपजीवन्मुक्तिसुखाप्रासिरिति तदर्थं समाध्यभ्यासेष्वप्रमादेन बाध्यवर्धनमावश्यकमित्युद्दालकचरित्रवर्णनमुखे
नोपदिदिक्षुस्तत्रस्वतारापप्रथमं चित्तचरित्रे चाविश्वसनीयतामाह परिदीर्घा स्वितिरिति हि कामुष्मिकदूरस्थविषयासंगात्पुरिदीर्घासु वा
सनाप्रचुरत्वात्तन्वीषु प्रमाद्यतो झटिति समाधिसुखविच्छेदसततहेतुत्वात्सुतीक्ष्णासु आत्मप्रतिबिंबग्रहणयोग्यतालक्षणेन मल्यात्मिता
सु अत एव सुरधारोपमानासु चित्तस्य वृत्तिषु चारित्रेषु प्रमादाद्दिश्वस्तामा तिष्ठेत्यर्थः १ सत्कुलक्षेत्रजातायां कायलतायां चित्तशुद्धिश्रवणा

२२२५
कसे२

मोक्षोपायेषु पञ्चमप्रकरणे राघवाश्रायविनियोगो नाम सर्गः ५० श्रीवसिष्ठ उवाच परिदीर्घासु तन्वीषु सुतीक्ष्णासु सितासु च क्षुरधा
रोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा १ कालेन महता क्षेत्रे जातेयं बुद्धिवल्लरी वृद्धिं विवेकेन नयैतां नयकोविद २ यावन्मायुतिनो कायलति
काकालभास्वता भूतले पतितां वैतोदेनामुद्धत्य धारय ३ महावाक्यार्थकितत्त्वमहावाक्यार्थकभावनात् सुखमाप्नोषि संपारिर्यथाऽभ्ररभ
भावनात् ४ उद्दालकवदालूनां विशीर्णं भूतपंचकं कृत्वा कृत्वाधियाधीरधीरयां तं विचारय ५ श्रीराम उवाच केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दा
लकेन तत् भूतपंचकमालूनं कृत्वांतः प्रविचारितं ६ श्रीवसिष्ठ उ॰ शृणु राम यथा पूर्वं भूतदं दविचारणात् उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरस्तुता

दिरोपायैरियं परमात्मपरिचयलक्षणा बुद्धिवल्लरी तत्र जातां तां बाल्यदूरूपव्यावृत्तिलक्षण विवेकाम्भसेकेन वृद्धिं नयेत्यर्थः २ सा च बाल्यात्प्रभृति सिच्य
माना बहुकालेन कायलतया नातपनसभावनात् दुष्कारोप्यनाको दूरेत न्मंजरी बहु नमित्याशयेनाह यावदिति भूतले आपतितां एनां कायलतां गुरुशुश्रू
षाश्रवणादिनाउद्धृत्य बुद्धिवल्लरीं पालयेत्यर्थः ३ विवेकसेकश्रवणस्यमोपाख्यानस्तम्भमहावाक्यार्थस्यैवश्रुतावधार्य पुनःपुनर्भावनं तत्रैव सर्वमननयुक्ती
नां सत्त्वादिश्रात्रायेनाह महाको तिसर्पारिमंयू रः यथा अभ्ररवस्य मेघगर्जितस्य भाव नात्सुखमाप्नोति तद्वदित्यर्थः ४ तामेवाख्यायिकामवतार्य तदर्थं
विचारकर्त्तव्यतामाह उद्दालकवदिति देहाद्यारंभकं बाह्यप्रपंचारंभकं च भूतपंचकं तत्त्वंपदार्थशोधनयाधियाअन्नेन सोम्यशुंगेनापो मूलमन्विच्छेति
श्रुतिदर्शितयुक्त्या कारणव्यतिरिक्तकार्यांकुरापलापादालूनं मूलाविद्याविशरणाद्विशीर्णं च कृत्वा तदधिष्ठानसन्मात्रान्वेषणेन धीरेप्यापि धारयाधि

४
५
...उद्दालकविश्रांतिः

१०९

भूत एवन्यु ज्झीकृतभांडानितैः समाकुले इति गृहकोणसाम्योपपादकं विशेषणं ८ पुष्पितादु मा एव कर्पूरसदृशा परागैः केसरैश्च सर्वतो व्याप्तत्वात्कर्पूरकेस
रायस्यां ९ १० सरस्यो महासरांस्येव दर्पणानि यस्यां ११ सानौ प्रस्थप्रदेशे १२ मानी अव्यवस्थप्रपत्तैः पुरुषार्थं साधयिष्यामीत्यभिमानवान् आगमानुमान
दिमानकुशलश्च महामतिरसुद्धमनाः १३ शुभाशयः प्रबोधानुकूले सुकृते संभृतान्तःकरणः १४ क्रमैरभ्यासपरिपाकक्रमैः नवर्तुराद्यैर्तुर्वसंतः १५ इमं

जरज्जीर्णतर हस्यास्यकोणेकस्मिंश्चिदातते भूमेरनिलदिग्नाग्निभङ्गुरसमाकुले ८ गंधमादनशैलेंद्रनाम्नीका चिल्किलस्थली विघृते कीर्णकुसुमाद्रु
मकर्पूरकेसरा ९ विचित्रवर्णविहगानानावल्लीविलासिनी वनेचरव्याप्तनरीपुष्पकेसरभासिनी १० क्वचित्स्फीतमहारत्नाढ्यविल्लोलांबुजोत्प
ला क्वचिन्नीहारकबरीसरसीदर्पणाढ्यकचित् ११ तत्र कास्मिंश्चिद्ददितेसानौ सरलपादपे आगुल्फाकीर्णकुसुमे स्निग्धच्छायामहाद्रुमे १२ उद्दा
लकोनाम मुनिर्मौनी मानी महामतिः अप्राप्तयौवनः पूर्वमुवासोद्दामतापसः १३ प्रथमं तु बभूवासावल्पप्रज्ञो विचारवान् अप्राप्तपदविश्रांतिरप्र
बुद्धः शुभाशयः १४ ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थनियमैः क्रमैः विवेक आजगामैनं नवर्तुरिव भूतलं १५ अथेमं चिंतयामास संसारामयभीरुधीः ए
कांत एव निवसन्कदाचित्क्रांतमानसः १६ किं तत्प्राप्यप्रधानं स्याद्यद्विश्रांतो न शोच्यते यत्प्राप्य न जन्मनाभूयः संबंधो नोपजायते १७ कदाहं त्यक्त
मननेपरे परमपावने चिरं विश्रांतिमेष्यामि मेरुशृंगइवांबुदः १८ कदा शाम्यमुपेष्यंति मम शांतभोगसंविदः आलोलकल्लोलरवाः कर्मयोंबुनिधा
विव १९ इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमिति कल्पना कदांतर्हि सिष्यामि पदविश्रांतयाधिया २० कदा विकल्पजालं मे न लगिष्यति चेतसि स्थि
तमप्यस्थितासंगपयः पद्मदले यथा २१ कदा बकुलकल्लोलां नौपापरमयाधिया परितीर्णोभविष्यामि मत्तात्तृष्णातरंगिणी २२ कदेमां जागतैर्भ
हे तैः क्रियमाणामसन्मयीं कीर्यमाणां प्रेक्षिष्यामि बाललीलामिवाकुलां २३ कदा विकल्पपर्यस्तं मनो दोलावदोलनं श्रममेष्यति मे शांतवातोजस्रव
भ्रमः २४

वक्ष्यमाणप्रकारं चिंतयामास कं तमानसः शुभचित्तः क्रांतमानस इति पाठे स्पष्टं १६ प्राप्यानां पुरुषार्थानां मध्ये प्रधानं प्राप्यं मोक्षाख्यं किं तत्स्यात् १७
त्यक्ताभिमननानि मनोव्यापारा यत्र १८ भोगसंविदो भोगलक्ष्म्याः १९ २० आभासमात्रे सास्थि तमप्युपेक्ष्यमाणत्वाद्दास्थितासंगं २१ मत्तां अविवे
कप्रवृद्धां २२ क्रियां बाह्यप्रवृत्तिं आकुलां व्यग्रचित्तां २३ विकल्पैः पर्यस्तं विक्षिप्तं दोलेव अवदोलनं अविश्रांतं शांतवातोजस्रः प्रशांतोत्पातवात
रोगस्य भ्रमो विक्षिप्त सव २४

वा॰टी॰ जु॰ प॰ ५
११२

तुदितवपुषा आविर्भूतस्वरूपस्य भासा स्वप्रकरणस्फुरणेन विराट् ब्रह्मांडशरीर आत्मैव स्वांतः पूर्णधीः २५ समेन परमात्मना साम्य एकरसः समेन मास
हितेन विष्णुना समः सश्लोक स्फुआकारो यस्य सर्वैर्वर्धितुधर्मार्थकामेषु अमृतकौतुकभारिषु निस्पृहः मंथेन विक्षेपेण मुक्तोऽमृताब्धिः क्षीरार्णव
स्तद्वत् २६ सुषुप्तवत्सन्मात्रात्मना पश्यन् २७ भावयिष्यामि तद्भावं यास्थिरो भविष्यामि २८ परां चित्तं चिरैकरसतां परं परमात्मानं पुरः
स्थितं पुरुषांतरं चजात्युत्पत्तिभावप्रधानो निर्देशः जात्यंधतासहज्ञानादिमूलाज्ञानाद्युपगमादि इति भावः २९ तन्वी बाधितानुवृत्तिरू
पत्वात्तुच्छां भत्याविशिष्टं चायुः शेषलक्षणां कालकलां आत्मस्थिरैला दूरा दृरे वालोकयिष्यामीत्यर्थः ३० ३१ जाड्येन मोहेन हिमेन च

कदोदितवपुर्भासा विहसज्जगतीगतिः अंतः संतोषमेष्यामि विराडात्मेव पूर्णधीः २५ अंतः समसमाकारः सौम्यः सर्वार्थनिःस्पृहः कदो
पशममेष्यामि मंथमुक्तामृताब्धिवत् २६ कदेमामचलां दृश्यश्रियमात्रात्मताभिकं सर्वं सुषुप्तवत्पश्यन्भविष्याम्यंतरात्मनः २७ सबाह्या
भ्यंतरं सर्वं तूर्णं तत्कल्पनयाधिया पश्यं शून्यमात्रमखिलं भावयिष्याम्यहं कदा २८ कदोपशांतचित्तात्मा चित्तासुपगतः परां परमालोकमे
ष्यामि जात्यंधविगमादिव २९ कदाभ्यासोपलभ्येन चित्यकांतेन चारुणा दूराद्दालोकयिष्यामि तन्वीं कालकलामिमां ३० ईहितानीहि
तैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः कदांतस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ३१ कदा शाकौशिकीकीर्णाजाड्यजीर्णतृदंबुजा स्वयमेष्यति कस्मै
यं कदा मे दोषयामिनी ३२ कदोपशांतमननो धरणीधरकंदरे समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ३३ कदा मे मानमातंगः स्वाभिमा
नमहामदः सत्त्वावबोधहरिणा हतो नाशमुपैष्यति ३४ निरंशध्यानविश्रांतेर्मूकस्य मम मूर्द्धनि कदा तार्णं करिष्यंति कुलायं वनपूर्णिकाः
३५ कदा निःशंकमुरसि ध्यानधीराधियः खगाः ममविश्रांतिमेष्यंति शैलस्थाएवचलास्थितेः ३६ (जीर्णजरितं दृढं बुजं यया दोषोऽविद्या

मलस्त्वलक्षणा यामिनी रात्रिः ३२ निर्विकल्पसमाधिनाशांतमननः चिदैकरस्यविगलितमनोवृत्तिः ३३ मानोऽहंकारस्तल्लक्षणो मातंगः
स्वेस्वांशाभेदनाः अभिमानवृत्तयएव महांतः मदप्रवाहायस्य सत्त्वं परमार्थसन्मात्रं तद्ववबोधलक्षणेन हरिणा सिंहेन ३४ निरंशो निर्विकल्पैर्ध
ध्यानेन विश्रांतिर्यस्य मूकस्य मौनव्रतिनो मम मूर्द्धनि तार्णं तृणमयं कुलायं नीडं पूर्णिकाः पक्षिभेदाः ३५ ध्यानेधीरा स्थिरा धीर्यस्य उरसि तु

ले बितरागैरचितनीडे इतियावत् ३६

११०

तस्माल्लक्षणोल्लीरुहैः करंजैर्जरिलां जन्मान्येव कामादिमृगसंचारजर्जराणि गुल्मांतराणि यस्य ३७।३८।३९ प्रत्याहारेण बाह्यानां विषयसंस्प
र्शानां त्यागादनंतरं सत्वगुणप्रधानसमाधिसंस्थितो प्रसक्तायां रजसा क्षोभ्यमाणं भयारत्यालस्यादिरूपं प्रोद्वेगमगमत् अथवा संस्थितो सात्वि
कदेवादिभोग्ये विषये सात्विकवृत्तिषु देवाप्रोद्वेगं मनोरथैश्चलनं अगमत् ४० आंतरान् समाधिसुखस्पर्शान् निविषेणादग्धो मृत्तो यथालोकां
तरं प्रयाति तद्वत् पक्षे आंतरान् जागराभिसंबंधिनः स्पर्शान् देहोष्मणः ४१ आंतरे हार्दांतर्ब्रह्माणि उदितार्कभितेजो दृष्ट्वा तथा च श्रुतिः
नीहारधूमार्कानिलानिलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकः शशीनां एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति ४२ आंतरं

तस्माकरंजजरिलां जन्मजर्जरगुल्मिकां संसारारण्यसरसीं त्यक्त्वा यास्याम्यहं कदा ३७ इति चिंतापरवशो वनेतु द्वालको द्विजः पुनः पु
नरुत्पविग्नध्यानाभ्यासं चकार ह ३८ विषयैर्नीयमानेतु चित्ते मर्कटचांचले न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां तिरायिनीं ३९ कदाचिद्बाह्य
संस्पर्शविरित्यागादनंतरं तस्यागलक्षित कपिः प्रोद्वेगं सत्वसंस्थितो ४० कदाचिदांतरान् स्पर्शान् स्पृष्ट्वा त्यजन्मनः कपिः लोलत्वान्
स्य संयातो विषपं विषदग्धवत् ४१ कदाचिदुदितार्कभं तेजो दृष्ट्वांतरे मनः विषयोन्मुखतां याता तस्य तामरसेक्षणं ४२ आंतरं ध्वांतमु
त्याग कृत्वा विषयुलं परं तस्योदीयमनो याति कदाचित् त्रिस्तपासिवत् ४३ बाह्यानाभ्यंतरान् स्पर्शान् त्यक्त्वा निद्रां च तन्मनः न मलं जो
ति केलेनि कदाचिच्छाम्यंती स्थिति ४४ इति पर्यकुलस्यांतः सखलु ध्यानरत्तिषु दरीष्वन्महन्नु ग्रामसु वात मभ्रद्रुतद्रुम ४५ अतिष्ठन्मु
नसंस्रूमननः संकटे यथा दोलायितवपुस्तस्मात् तस्मातीरतरंगके ४६ अथ पर्यकुलमना विजहार मुनिर्गरौ प्रत्यहं दिवसार्धीनो

श्री

स्यांधतमसः अज्ञानांधकारस्य ईषद्भ्रस्ताभिव्यक्त्यात्यांग ईषत्प्रत्याग्रमं कृत्वा तदानीमेव विषयपाशसनो ह्योधात्तलं परं भूत्वेत्यर्थः ४३ बाह्या
भ्यंतरस्पर्शौ व्याख्यातौ तमसः अज्ञानस्य तेजस आत्मज्योतिष अंतराले संधौ लीनं सन्निद्रूपवर्त्म अश्वर्ती च विरानुवृत्ता स्थितिर्लेभे ४४
दरीषु ध्यानसहूरुमननः सः पर्यकुलस्य मनसः मध्येमध्ये वाते न सन्निहितजले मग्ना माङ्गितो द्रुमः पश्चात् तथा तस्मात् लक्षणेस्तीरतरंगके
दोलायितवपुः सन् संकटे अतिष्ठदिति परेणसहान्वयः ४५।४६ विजहार संचचार महामौलसदेवार्कपादसंबंधदर्शनात् तत्रार्कविहर
णकल्पनया उपमोक्तिः ४७

वा॰टी॰ उप॰ ५
१११

समस्तभूतदुःप्रापामत एव संश्रांतसर्वसंचारां कंदरां मोक्षदशासाधारण्यो विशेषणे आसर्गसमाप्तेः कंदरे वा विशिष्यते ४८ परमाकाशशोभ्र लेखशोभमानां ४९ ज्योतिरूपे रसश्वंद्रस्तदश्मभिश्चंद्रकांतैः सहसंप्रोते घटिते मणिभिः कृतामिव ५० द्युतिसुस्निग्धशीतलच्छायां ५१ कैश्चूरभस्मौलंबं तेप्रसरंती तिकुलं वनाः अहिमाः शीतनिवारणमात्रक्षमाः आलोकाः यस्यां अत एव नात्युष्मां नातिशीतलां नुदितार्कस्य बालसू र्यस्य हेमवद्गौरीं दीप्तां ५२ बालेन आलोकेन परिम्लानां शुष्कां अनेन गुहाप्राङ्मुखीतिगम्यते कोमलः अल्पः शाद्वलमारुतो यस्यां तेन प्रत्यग्भा मे पिगवाक्षवातागम्यते मंजरीजटिले स्तरुभिरुपेतां अनेन सुरभितागम्यते स्वयंवरोद्युक्तां मालावतीं बालां राजकन्यामिवालंकृतामित्य

समस्तभूतदुःप्रापामेकांतसप्रायकंदरां संश्रांतसर्वसंचारां मुनिमोक्षदशामिव ४८ अपर्याकुलितां वातैरप्राप्तमृगपक्षिणीं अदृष्टां दे वगंधर्वैः परमाकाशशोभना ४९ पुष्पप्रकरसंछन्नां मृदुशाद्वलकोमलां ज्योतीरसाश्मसंप्रोतैः कृतां मरकतैरिव ५० सुस्निग्धशीत लच्छायां प्रकरां रत्नदीपकैः सुगुप्तां वनदेवीनामंतःपुरकुटीमिव ५१ कुलं वनाहिमालोकां नात्युष्मां नातिशीतलां शारदस्योदिता र्कस्य हेमगौरीप्रभामिव ५२ बालालोकपरिम्लानां कोमलानाश्वमारुतां मंजरीजटिलोपेतां बालां मालावतीमिव ५३ नृपश्रामपद वीमिवानुरूपां कमलजविश्रमणायोग्यरूपां कुसुमनिकरकोमलाभिरामां सरसिजकोटरकोमलां समंतात् ५४ मोक्षोपायेषूप शमप्रक॰ उद्दालकमनोरथो नाम सर्गः ५१ श्रीवसिष्ठ उवाच सतां विवेकधर्मात्मा गंधमादनकंदरात् चित्रभ्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव १ समाधानोत्सुखतपाप्रविश्रान्तविराजते सर्गव्यापारविरतावात्मपुर्यामिवाब्जजः २ (र्थः ५३ सरसिजकोटर मिव कोमलां अत एव कमलजस्य धातुर्विश्रमणाय योग्यरूपां समंतात्कुसुमनिकरैः श्लक्ष्णकोमलां रम्यां उपशमपदवीमिव सदैवाश्रयि तुमनुरूपां कंदरां प्रापेति पूर्वत्र संबंधः ५४ इति श्रीयोगवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकपंचाशः सर्गः ५१ गुहायामासनस्थेन समाधिं प्रविविक्षिता चित्तप्रबोधनोपायाः श्रितिनाड्यवर्णिताः चित्रेण बहुविधेन भ्रमणेनान्वेषणेन पद्मकु टीमिवेत्यनेन प्रविष्टस्य तत्र निरतिशयानंदरसपानाविश्रांतिर्भविष्यतीति गम्यते १ आत्मनः पुर्यामित्यलोकस्याप्यामपराजितारव्यो

२२७८

घ

अंतर्मध्ये खंजरीरं गुच्छमिव यस्मिन् भासेत तथाविधं अंतेषु खानि तत्र तत्र संबध्धानि पुष्पगुच्छानि वा यस्मिन् तथाविधं आसनं मेघान्वि
द्धानीतिमेघैः विधि रिद्धः अंभोदमेघवृंदं बितामिव तत्र स्थे अंतेषु प्रसक्तानि स्वगुच्छानीव विद्युतो यस्मिन्निति योज्यं ३ ततस्यासनस्य
एष्ठे उपरि तत्र कृष्णालंमृगाजिनामिति वारा एव साराः बहुमूल्य रत्नानि यस्मिन् अनेन तत्र स्थ तारा जिनमिति गम्यते ४ चेतसः हृतोर्जडवि
षयत्यागेन ततनुतां यथा अबुदः वृष्य वृष्यास्वजाड्यं विहाय शुद्ध वपुः शुभ्ररूपः मृको निर्गर्जनः सन् गिरिशृंगे उपविश्यातेन हृत वृष्य
त्यसमासेत्य पृच्छादसः ऋष्यमृकद्रतिपार्श्वे ऋष्यमूकाख्ये सत्युशृंगे ५ प्रबुद्धवत् प्रबुद्धकापिलादिवत् पद्मासनग्रहणं सिद्धासना

चकारासनमम्लानैः पत्रैरंतः खपुच्छकं मृदुमेघविधिर्दंदमंभोधामिव तत्र सः ३ स तत्प्रस्तारयामास पृष्ठे चारुमृगाजिनं नीरंध्रे
तटे मेरुस्तारासारमिवांबरं ४ स तत्रोपाविशद्धृतीक्ष्णेतसस्तनुतां नयन् आंतः शुद्धवपुः शृंगे ऋष्यमूकमिवांबुदः ५ बुद्धव
त्तु दृढं बद्धपद्मासन तरस्सुखः पाणिभ्यां वृषणोध्ध्वं त्वा चकार ब्रह्मांजलिं ६ वासनाभ्यः समाहृत्य मनो मृगमुपप्लुतं निर्वि
कल्पसमाध्यर्थं चकारेमं विचारणं ७ अयि मूर्खमनः कोर्थस्तव संसारवृत्तिभिः धीमंतो नानिषेवंते पर्यंते दुःखदाः क्रिया ८
अनुधावति या भोगात्यक्त्वा समरसायनं संत्यज्य मंदारवनं संपाति विषमंगलं ९ यदि यासि महीं रं ब्रह्म स्वलोकमथापि वा
तन्नानिर्वाणमायासि विना प्रशमनामृतं १० आशाशातावपूर्णत्वेव मेवं सर्वदुःखदं त्यज्य पाहि परं श्रेयः परमेकांतसुंदरं ११
इमा विचित्राः कलनाभावाभावमयात्मिकाः दुःखायैव न वा प्राप्य सुखाय कदाचन १२ शब्दादिकाभिरेताभिः किं मूर्खहितव
तिभिः भ्रमस्यविरतं व्यर्थं मेघमं

पद्मलक्षणं पाणिभ्यां वृषणोध्ध्वे त्युक्ते स्तेस्तत्रैवोपपत्तेः ब्रह्मसमंजलिं ब्रह्मादिगुरुपरंपराप्रणामांजलिः ६
उपसमीपे विषयेषु प्लुतं धावितं ७ अयी तिकोमलामंत्रेण ८ मंदाराः देवतरुभेदाः तेषां वनं ९ महीरं ध्रपातालं निर्वाणं निरतिशय सुख
विश्रांतिं १० त्वंभोगाशा शातेनापूर्णत्वेसति एवं प्रागुक्तरीत्या सर्वदुःखदं भवसि अतः परं भोगाशात्यज्यस्य कांत्य एछांदसः नित्य
निर्दुःखनिरतिशयानंदरूपत्वादेकांतसुंदरं परं श्रेयो निर्वाणं पाहि ११ इष्टसंपादनभावः अनिष्टनिवारणमभावस्तन्मयत्वसुखभा
वाः विचित्राः कलनाविषया १२ हत शब्दो निरार्थः मंडूकिकाय यथा मेघे शब्दादिकाभिर्व्यर्थं वृत्तिभिर्भ्रमतितथेत्यर्थः १३

वा॰टी॰ न्ठ॰प्र॰५
११२

तदेवस्पष्टमाहमनइतिभुवनंजगज्जालंच २५ किंचिदवाप्तनसगम्यंदेहकैवल्यसुखंनिर्वृतिंजीवन्मुक्तिविश्रांतिसुखंवहसिप्राप्नोषि तासिनत्रामेसर्वत्रसुपरमलक्षणेसमाधौ हेचेतः पदंव्यवसायंकिंनानुबध्नासि २५ कलनाःदुःखीयेवतियदुक्तंतन्नत्वेकंदृष्टांतोदाहरणेःप्रपंचयति आगत्येत्यादिनाव्यर्थेनबाहिर्मुखतालक्षणेनोत्थानेनतत्पदंहितामुपचितांश्रोत्रेंद्रियताद्रात्म्यापत्तिरूपांश्रोत्रता मेत्यप्राप्य प्राणान्त्वेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रमितिलिंगादात्मनःश्रवणादिकालेश्रोत्रादिभावश्रुतेरिति भावः लुब्धगीतयंत्रारवनमोहितमृगवत् २६ त्वक्त्वगिंद्रियतांगनीकरेणुस्तस्पांतस्यत्रिलुब्धगजेंद्रवत् सुष्ठितयाकरिण्यावन

मनोमंडुकिकेव्यर्थमियंतंकालमंधया भ्रमत्याभुवनेक्षिप्रंकिंसमासादितंत्वया २४ यस्माल्किंचिदवाप्नोषियस्मिन्वहसिनिर्वृतिं तांसिंध्वेतःत्रामेमूर्खनानुबध्नासिकिंपरं २५ आगत्यश्रोत्रतांमूर्खव्यर्थेत्थानेपदंहितं धियात्रशब्दानुसारिण्यामृगवन्मासुपत्र ज २६ त्वक्तामागत्यदुःखायस्पर्शोन्मुखतयाधिया मूर्खमाबद्धतामेहिगजोलुब्धगजेंद्रवत् २७ रसनाभावमागत्यगर्द्धनांध दुरंधसां मानात्रामेहिबडिशापिंडलंपरमत्स्यवत् २८ चाक्षुषींवृत्तिमाश्रित्यप्रभारूपचयोन्मुखी मागच्छदग्धतांमुग्धकांति लुब्धपतंगवत् २९ घ्राणमार्गमुपाश्रित्यशरीरांभोजकोटरगंधोन्मुखतयाबंधमालंसंश्रयभृंगवत् ३० कुरंगालिपतंगेभमीनास्त्वेकैकशोहताः सर्वयुक्तैरनर्थैस्तुव्याप्तस्यात्कुतःसुखं ३१ हेचित्तवासनाजालंबंधायभवतोहितं स्वात्मनःसह ९ जःफेनस्ततःकुसुममित्यापयो

गजेंद्रप्रलोभ्याकृष्यगर्तपातादिनाहास्तिपकाबध्नंतीतिप्रसिद्धं २७ हेअंधकुरंधसांदुरन्नानांगर्द्धे नाभिलाषेण २८ चाक्षुषींवृत्तिंचक्षुःप्रभाकांतिस्तत्संबंधीयोरूपचयोनानारूपभेदस्तदुन्मुखीतत्प्रवणा २९ गजोन्मदिन पद्मगर्भस्थभृंगवत् ३० एकैकसतस्याप्येवमनर्थेसर्वसक्तस्यतवदुर्वारमेवनिरतिशयदुःखमित्याहकुरंगेति अनर्थैरनर्थसा धनैःशब्दादिभिर्युक्तैर्मिलितैः हेअततेतिचित्तसंबोधने ३१ कुत्सितेनकर्मिणाकर्माकारकोटकेनसहजःस्वाभाविकस्वनालाफेनः स्वात्मनोबंधायपयथाकोशात्मनातंतोविस्तारितस्तथा वासनाजालस्वात्मनोबंधायकृहितंकुवितर्कनिर्मितमित्यर्थः भवतःआहि

११२

कथं तर्हि प्रकारः तस्यास्य बंधस्य जयस्तस्येह शारदभ्रमिति प्रथमं कर्मोपसनादिभिः शारदभ्रवत् कुह्मिागत्य ततः श्रवणादिपरिपाकाद्वा
नोदयेन निर्मूलपरिशाम्यासि तत्तदा अनंतो जय इत्यर्थः २३ वक्तव्यं सर्वोपि इंडीकृत्यो कोत्र्याह क्षयेति क्षयोदयो जन्ममरणे तृष्णा बाल्यादारिद्र्या
घाश्च तासां धात्री पर्यंते मरणोत्तरमपि नरकस्थावरादिगतिपरितापनत्रीणां जगत्सृष्टिं आगतां प्रवृत्तिं २४ अथवा अहितस्य चित्तस्य नानु
शासनं कार्यं किंतु बलान्निग्रहस्य विचारेणोच्छेद एव कार्य इत्याशयेनाह करोमीति अनुशासनं हितोपदेशं २५ अथवा न चित्तोच्छेदपर
यत्नः तस्य मूलात् तानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तदुच्छेदनेवोच्छेदः साध्य इत्याशयेनाह यावदिति त्रिभिः २६ उत्तरो यावत्तावदिति नि

शारदभ्रवदागत्य शुद्धिं तक्रभवामयां यादिशाम्यसि निर्मूलं तदनंतो जयस्तव २३ क्षयोदयदृशाधात्री पर्यंतपरितापिनीं जानन्न
पि जगत्सृष्टिं नत्र क्षपासि विनक्ष्यसि २४ करोम्यथ किमर्थं वा न वैतदनुशासनं विचारणवतः पुंसश्चित्तमास्ते हिनानय २५ यावद्दृता
न घनता तावत्प्रघनचिंतना यावत्प्राद्रुकदंता नावल्ली हारभूरिता २६ यावद्दृताननतनुता तावद्धि तस्य तानवं प्रादुरूपारिक्षया
यावत्तावल्ली हारसंक्षयः २७ यावत्तानवमायाति शुद्धचित्तविचारतः तावत्तत्क्षीणमेवाहं मन्ये शारदमेघवत् २८ अनुशासनमेत
द्य दसतो नश्यतो थवा क्रियते तन्नभोचारिपवनाहननैः समं २९ तस्मात्त्वं क्षीयमाणत्वात्त्यजामि त्वामसन्मयं मौर्ख्यं परममेवा
रुः परित्याज्यानुशासनं ३० निर्विकल्पोस्मि चिद्दीपो निरहंकारवासनः त्वयाहंकारबीजेन न संबद्धोस्म्यसन्मय ३१ अपराधो हमि
ति व्यर्थं दुर्दृष्टिरवलंबिता त्वया मृत्यु विनाशाय पराकाविषविषूचिका ३२ {पातो यावंस्तावानित्यर्थकौ २७ तानवं वासनाक्षयेन सो

क्षय २८ अविवेकिनश्चित्तमनुशासनमयोग्यमेव विविकिनस्तु नश्यदवस्थं नष्टं वा तत्सुतरां न तथेत्याशयेनाह अनुशासनमिति नभसोचारिणः
पवनस्य च आहननैस्ताडनैः समं व्यर्थमित्यर्थः २९ उक्तमेवानुवादेनोपसंहरति तस्मादिति ३० आत्मनस्तदसंबंधदर्शनमेव तत्त्याग
इत्याशयेनाह निर्विकल्प इति ३१ मम कोपराधो येन मां विनाशाय वृत्तं संपद्यसे त्वं अपरां परित्यजसीति चेद्दाहादावहं नादुर्दृष्ट्यावलंबनमे
वेत्याह अपराधमिति मम दुर्दृष्टिः शोका विषप्रयुक्ता विषूचिकेव मिथ्याहेतुकापि मृत्यवे विनाशायैव संपद्यत इति अपराध इत्यर्थः ३२ ७॥

कुतो मिथ्यात्वमिति चेदनुपपन्नत्वादेवेत्याह अनंतस्येति इति एवंरूपे परिच्छिन्ने मनसि तन्वी परिच्छिन्ना स्थितिर्देहाद्यहंभावेनास्थितिर्न
संभवति नोपपद्यत इत्यर्थः वासितान्तःकरणो इदं तनोश्चतयो बिल्वान्तःस्थितिर्यथा न संभवति तथेत्यर्थः ३३ चित्तस्यत्यागन्यत्वे हेत्वंतरमप्याह महा
श्वभ्रीति हे चित्त त्वया महत्या श्वभ्री जीर्णकूपादिरिव गंभीरा अदृश्यतला कामक्रोधलोभादिसर्पवृश्चिकपिशाचालयत्वाद्दुःखदा दुर्वासनैव खा
लयत्वेनाश्रिना वर्ततेति खेदः अहं तु एनां नानुसरामीति तदनुसारिणं त्वां त्यजामीत्यर्थः ३४ किंचायं देहः स आत्माहमिति भ्रांतिस्तत्रूपा त्वया अ
हंतापरिकल्पिता बालस्येवाविचारिणो मोहः विचारिणो मम कः किलन कश्चिदपि नास्त्येवेत्यर्थः ३५ तन्नास्ति त्वमेवाविमृष्टरूपा विचारदृष्टिपादां

अनंतस्यात्मतत्त्वस्य तन्वी तिमनसि स्थितिः नसंभवति बिल्वांतर्वासितारं तिनोर्यथा ३३ महाश्वभ्रीवगंभीरा दुःखदा वासनाश्रिता त्वये
षा बत चित्तेति नेनामनुसराम्यहं ३४ कः किलायं मुधा मोहो बालस्येवाविचारिणः अमसौ हमिति भ्रांतिस्त्वहंतापरिकल्पिता ३५ पा
दांगुष्ठाच्छिरो यावत्कणशः प्रविचारितं न लब्धोसावहं नामकः स्यादहमिति स्थितिः ३६ भरितारोषदिक्कुंजं यत्स्यामेकं जगत्त्रये संवे
दनमसंवेद्यं सर्वत्रविगतात्मकं ३७ दृश्यते यस्य नैतत्तानाम परिकल्पना नैकता नान्यता नेव ह न महत्ता न चाणुता ३८ वेद तत्त्वां स्वसंवे
द्यमात्तं दुःखकारणं विवेकजेन बोधेन तदिदं हन्यसे मया ३९ इदं मांसमिदं रक्तमिम्यान्यस्थीनि देहके इमौ तु श्वासमरुतः कोसावहमि
तिस्थितिः ४० स्पंदो हि वातस्त्वक्ती नाम बबोधो महाचित्तः जराम्रतिश्च काये स्मिन्कोसावहमिति स्थितिः ४१ ६ गुष्ठादित्यादिना कणशो वि

विच्येति शेषः ३६ यद्यहं पदार्थो नास्त्येव तर्हि कस्त्वं तत्राह भरितेति द्वाभ्यां भरिताशेषदिक्कुंजं दिक्कृतपरिच्छेदरहितं एकं वस्तुकृततद्रहि
तं असंवेद्यं क्रमसंवेद्यावस्थात्रयलक्षणकालकृतपरिच्छेदशून्यं अत एव सर्वत्र सर्वेषु प्रकारेषु विगतो व्यस्त्वंतरात्मा येस्य ईदृशं संवेदनमेवाहं
स्यामित्यर्थः ३७ दृश्यत्तापरिच्छिन्नं रूपं एकता एकत्वसंख्या अन्यता तदन्यसंख्या महत्ताणुत्वे परिणामे ३८ यतोहं संवेदनात्मा तत्तस्मात्साक्षिभूते
नत्वेन संवेद्यं त्वां चित्तं वेद पश्यामि ततो दुःखकारणत्वादेव दृश्यमाणां विवेकमारात्पहन्यसे ३९ विवेचन प्रकारमेव दर्शयति इदमित्यादि
ना ४० स्पंदात्मनः सर्वोपि वातस्त्वक्ती नां प्राणानां अवबोधात्मकमहाचित्तः परमात्मवः जराम्रतिश्च त्येते कायपकारो ४१ श्रीरामचंद्राय नमः॥

अन्यदहं पदार्थाद्व्यतिरिक्तं ४२ ४३ यथाभूततयापरमार्थतयाविचारे मनः अहं न न त्वं चित्तमहं वासनापि नाहं आत्मा तु सर्वथा अहं नयान स्य च
इत्याह आत्मेति ४४ नास्मिन्नात्मनि यद्यध्यारोपदृष्टिस्तर्ह्यहमेव सर्वत्राधिष्ठानमिति सर्वमेवाहं यद्यपवाददृष्टिस्तर्हि नाहं किंचिदपीति नैकदे
हमात्रपरिच्छिन्नाहंभावलक्षण इतरोहंकारक्रमो विद्यत इत्यर्थः ४५ अज्ञानलक्षणेन धूर्तेन किं तवेनाहं तयावंचनया चिरं पोथितः संक्लेशि
तोस्मि लब्धेनेति भावे क्तः विप्रलंभेनेत्यर्थः मृगपोतक इवेति शेषः लब्धेवेति पाठः साधुः पशुपोतको वत्सः ४६ त्वं पारमार्थिकं यद्रूपं तत्त्वस्य

मांसमन्यदसृक्चान्यदस्थीन्यन्यानि चित्तहे बोधोन्यः स्पंदनं चान्यत्कोसावहमिति स्थितः ४२ इदं घ्राणमियं जिह्वात्वगियं श्रवणे इमे २
इदं चक्षुरसौ स्पर्शः कोसावहमिति स्थितः ४३ यथाभूततया नाहं मनो न त्वं न वासना आत्मा शुद्धचिदाभासः केवलोयं विजृंभते ४४
अहमेव हि सर्वत्र नाहं किंचिदपीह वा इत्येव सन्मयी दृष्टिर्नेतरा विद्यते क्रमः ४५ चिरमज्ञानधूर्तेन पोथितोस्मि त्वहं तया वृकेनेव
नाटव्यां लब्धेन पशुपोतकः ४६ दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैवाज्ञानतस्करः पुनर्न संश्रयाम्येनं स्वस्वार्थापहारिणं ४७ निर्दुःखो दुःखयो
गस्य नाहं तस्य न चैष मे कश्चिद्भवति शैलस्य तत्स एव यथांबुदः ४८ भ्रष्टात्वहमिदं वच्मि वेद्मि तिष्ठामि यामि च आत्मावलोकनेनाहम
नहंकारतां गतः ४९ नूनमेवाहमेवैतमन्यः त्वाश्चक्षुरादयः यांतु तिष्ठंतु वा देहे ममैते न तु न किंचन ५० कष्टं कोयमहं नाम कथं केनोपक
ल्पितः जगद्वालक वेतालस्तालोत्ताला तुलाकृतिः ५१ एतावंतं चिरंकालं व्यर्थमालुठितो वरे अहमत्र तृणोन्मुक्ते दुरुद्रोहारिणोयथा ५२
स्वार्थमालोकने चक्षुर्यदि तत्सुखतां गतं तदहं नाम कोसौ स्याद्योस्मिन्दुःखेन मोहितः ५३ (स्वस्यार्थस्य धनस्यापहारिणं ४७ परस्परविरुद्ध

स्वभावयोः संबंधोपि नास्ति दूरे ऐक्यमित्याशयेनाह निर्दुःख इति शैलस्य अंबुदः यथा कश्चिदपि न भवति तद्वत् ४८ यदि ते सर्वथाहंकारादिर्ना
स्ति तर्हि कथं वचनादिना व्यवहरसि तत्राह भ्रष्टात्वेति नरेश्वतात्कालिकेन नष्टभावकल्पनेनाहंकारभ्रष्टा इदं तृणरूप देहादि वचनादि वच्मि चक्षुरादिना वेद्मि
४९ नूनं निश्चितमेवमन्ये इमे चक्षुरादयस्तत्वतो हमेव यदिमद्व्यतिरिक्तास्तर्हि ताजडाः देहे तिष्ठंतु यांतु वा नैते मम किंचनेत्यर्थः ५० तालात्प्युत्ता
लादीर्घा अतुला आकृतिर्यस्य ५१ इदानीं प्राक्तनीमविचारदशामनुशोचति एतावंतमिति ५२ इदानीं मनोइंद्रियविषयसंबंधमहंप्रत्ययास्पदं मगय

[illegible] ५३

वा॰टी॰तुप॰५
११८

निजे तत्वे विषये ५४ स्वकर्मेस्वविषये सामान्ये एकवचनं पदसंस्कारपक्षाश्रयात् ५५ शाब्दशक्तिं शाब्दलक्षणविषयं स्वार्थः श्रवणात्समाने
नपीडिनेवन्नीकृते आगमः प्रसंगः ५६ भरितयास्वोदरपूरकतयागार्द्धेनोतियावत्मात्ता त्राभिमंता ५७ एषातुक्तस्थलेषुप्रसिद्धाभावनाभ्र
हंताकल्पनातस्यांभावनायामसत्यायांसत्यामयंदेहः सः अहमितिभावः संभ्रमोभ्रांतिरेवेतिसर्वथादेहाहंभाववासनात्याज्येत्यर्थः ५८ न
नुवासनाभावेबाह्यप्रवृत्तीनांसर्वथोपरमः स्यादितिजीवनमेवपुरुषस्यनस्यात्तत्राहवासनाहीनमपीति एतच्छरीरंस्वार्थेजीवनहेतौ
कर्मणिवासनाहीनमपिप्रवर्त्ततेकराणांप्राग्युद्धादिप्रवृत्तिवर्णनादितिभावः ५९ यदिप्रवर्त्ततेतर्हितन्मूयुक्तंदुःखमपिभविष्यत्येवेति

स्पर्शनायनिजेतत्वेयदिजातात्वगुन्मुखी तत्कोयंस्यादहंनामकुपितश्चास्वरवोदितः ५४ रसेषभिनिषण्णोस्मिन्स्वकर्मेरसनेंद्रिये अहंमत्व
भुगित्येषकुतस्त्यः कुत्सितोभ्रमः ५५ शाब्दशक्तिंगतेश्रोत्रेवराकेस्वार्थपीडिते तदहंकारदुःखस्यनिर्बीजस्यकआगमः ५६ आत्मंभरि
त्वेननिजेघ्राणेस्वंगंधमागते अहंघ्रातेतियोमातातंचोरंनैववेद्म्यहं ५७ मगातल्मा क्रमेणेषाभावनाव्यर्थभाविनी भाववस्तस्यामस
त्यायांपुः सोयमितिसंभ्रमः ५८ वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादींद्रियैः स्वतः प्रवर्त्ततेबहिः स्वार्थेवासनानात्रकारणं ५९ वासनारहितंक
र्मक्रियतेननुचित्तहे केवलंनानुभूयंतेसुखदुःखदृशोग्रगाः ६० तस्मान्मुखर्याणींद्रियाणित्यक्त्वांतर्वासनांमिजा कुरुध्वंकर्महेसर्वेनदु
खंसमवाप्स्यथ ६१ भवद्भिरेवदुःखाप्यवासनावासितस्रुधा बालैः पंकक्रीडनकंविनात्रोर्नेवाखिन्नता ६२ वासनाद्याहृत्राः सर्वाव्यातिरिक्ता
स्तुनात्मनः जलादिवतरंगाद्यास्तस्यैवान्यस्यनानघ ६३ {वासनात्यागात्कोगुणस्तत्राहवासनेति तात्कालिकभोगाभासेअहंदुःखीतिना

भिमानअयगाः भाविन्यस्तसुखदुःखदृशोनानुभूयंतइतितत्प्रयुक्तशोकमोहभयविषादचिंतोद्वेगादिसर्वसंतापप्राप्तिरेवास्यगुणइतिभा
वः ६० इदानीमिंद्रियाणिसंबोध्यासमर्थेविविच्योपदिशति तस्मादित्यादिना ६१ बालैः प्रथमंपंकक्रीडनकामिवपश्चात्तद्विनाशेनाखिन्नतेव
चभवद्भिर्विषयार्जनेतद्विनाशेचदुःखाप्तेवभोगवासनात्तास्मानिवासितेत्यर्थः ६२ अतएवविद्वामतानबाधितानाः सहस्वकार्यैः शुद्धात्मवसं
पन्नाइतिनपृथक्संतीत्याहवासनाद्याइति आद्यपदेनतत्कार्यरागप्रवृत्त्यादिर्ग्रह्यते तस्यैवताः नसंतिनः अन्यस्यात्तस्येत्यर्थः ६३ श्रीः

११८

अतएवाखेलत्वन्मय्येवेंद्रियाणि नात्रिसाहं त्वन्मय्येवेति स्वयंभुवाखतएवोद्भूतया ६४ इहअधःसंसारशिलाकंटकभुविलुठथयथाशिखरिप
थिकाःपर्यवर्तशिखरेगच्छंतःपि तवत्राङ्मवत्राङ्मंस्ताहृष्ट्याशिखरत्सत्यतितोअधोविषमेलुठंतितद्वत् ६५ यथामुक्तानांभ्रन्येच्छिद्रितेआशये
गर्भप्रोताआततनादीर्घास्तुसंतुबंधनेहेतुस्तद्वत् ६६ कल्पनाभ्रांतिसन्मात्रेणकल्पितासंपादिताएषावासना ६७ भवतांचिंतेंद्रियाणांवृद्धमा
नाविमोहायक्षयायमरणादिदुःखायास्फुरंतितां तेजसां उल्कादीनामपि ६८ तस्मादुक्तहेतोःसर्वेंद्रियाणांकोशावदाधारहेचित्तत्वंसर्वेंद्रियेःस
हएकमेकमत्यमुपेत्यनूनंनिश्चयेनात्मानंस्वंअसत्त्वरूपंमिथ्याभूतमालोक्यस्वसाक्षिनिर्वाणामलबोधमात्रंतत्त्वतोभूत्वाआस्वनभूयश्च

तस्मायैववविनश्यःस्वव्यर्थमिंद्रियबालकाः कोशाकारःकुकुमयस्तंतुनेवस्वयंभुवा ६९ तस्मयैवेहलुठयजरामरणसंकटे भ्रमदृष्टेवुत्राशिख
रिपाथिकाःश्वभ्रभूमिषु ६५ वासनेवेहभवतांहेतुरेकत्रबंधने रज्जुःसूत्यामपृपातमुक्तानामाततायथा ६६ कल्पनामात्रकलितासत्येषाहि
नवस्तुतः असंकल्पनमात्रेणदीर्घयत्नेणवविलूयते ६७ एषाहिभवतामौतिविमोहायक्षयायच वातनेरेवदीपानांसुरतामपितेजसां ६७ हेचि
त्तसर्वेंद्रियकोशातस्मात्सर्वेंद्रियैरेक्यमुपेत्यनूनं आलोक्यचात्मानमसत्त्वरूपंनिर्वाणमेवामलबोधमास्व ६९ विषयविषावेषूचिकामनंतां
निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्याभवविभवोभगवान्भियामभूमिः ७० मोक्षोपा० ५० उद्दालकविचारःसर्गः ५२
उद्दालकउवाच अपारपर्यंतवपुःपरमाण्वणुरेवचे चिरस्वेत्यातदाक्रांतोननाक्तावासनादयः १ (तद्रूपमादत्स्वेत्यर्थः ६९ सर्वत्रगास्त्रतत्वतोभिम

तोयोद्वैतवासनापरिहारस्तल्लक्षणयायाअभिलाषितविषयत्यागलक्षणयावामंत्रयुक्त्याअनंतांअसंख्यदुःखांअहंस्थितिरहंकारस्तद्वासनालक्षणांविषस
दृग्गज्ञानप्रयुक्तांविषूचिकांनिपुणंअपास्यभवविभवः विसंसारःसन्भियांमरणादिसर्वभयानामभूमिरनास्पदंभगवान्पूर्णानंदात्मैवभवेत्यर्थः ७० इतिश्री
वासि०प्र०उप०द्विपंचाशःसर्गः ५२ वासनाभिरलेपित्वमहंकारेणचात्मनः शरीरमनसोर्वैरमित्याद्यत्रोपपाद्यते परिच्छिन्नास्तिलादिःकुसुमादिभिर्वास्य
ते आत्मचित्तुनुविद्युतपारःपरावधिःपर्यंताःपूर्वपश्चिमपार्श्वविधयश्चयस्यतथाविधस्वरूपातथास्थूलाःपार्थिव्यस्तेजोवायवःकस्तूर्यादिनावास्यंते
चित्तुपरमाणोपंचीकृताकाशादव्याकृताकाशाच्चाणुःसूक्ष्मतमाभूतस्तस्याआक्रांतोईषदपिस्यर्शोवासनादयोनत्राक्ता इत्यर्थः साक्षात्तस्य
शरीरात्मत्वपितेचेत्यस्यनाहारात्तत्संबंधप्रसक्तित्त्वंकावारणायविशिनष्टि अप्रेत्येति १

ब्र·टी·उप·५
११५

ननु त्वदप्रकाशितविषयेवासनो रथाद्दर्शनात्त्वयैव वितता स्तोः कथं त्वदस्यार्थोन्यमलत्राह मन इति नमयाता: किंतु जडेंद्रियैरुपात्तानां विषयाणां रोमु
ष्यां बुद्धौ अहंकारे च चित्प्रतिबिंबैर्हेतुभिः तत्क्ष्मा वस्तारूपा अत एव भ्रत्या असद्रूपा अपि वितताः इव त्रासनोद्युता:॥ वासनाः वितताविरला इति ता
मनः अनुभवतीति परेणान्वयः २ जागरे भूरिशः कृतेभ्यो विषयविचारेभ्यः अनुभूतेभ्यश्च विषयेभ्यः भ्रयोपि स्वप्ने अंतर्नाडीच्छिद्रं तं वासनामया
नेव विषयांस्तन्मनः अनुभवति न च बुद्ध्यहंकारकृतेन मननानुभूतेन वाममलेपः हि यस्मात् दलेपिका चिद्देवाहं न मन आदि संघाताः त्मेत्यर्थः तथा
च श्रुतिः स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इति ३ एवं कृत्स्नदेहकृतेनापि न लेप इत्याह स्वदुर्भावेति दुर्भावादु

मनः रोमुष्यहंकारप्रतिबिंबैर्जडेंद्रियैः वासनाविताताः भ्रत्यावेतास्तत्रासनोद्युताः २ तत्कृतेभ्यो विचारेभ्योनुभूतेभ्योपि भूरिशः भयोप्यनु
भवत्यंतर्हं हि चिद्दलेपिका ३ स्वदुर्भावोपरि चितं देहः संसारसंस्थितिं गच्छत्वथ त्यजतु वा वाप्यहं हि चिद्दलेपिका ४ चितो न जन्ममरणे
सर्वगायाः स्थितेः किल किं नाम म्रियते जंतुर्मार्यते केन वापि किं ५ चितो न जीवितेनार्थः सर्वात्मा सर्वजीविनं किं प्राप्स्यति कदात्मैष प्राप्यता
यदि जीविते ६ जीवने म्रियते चेति कुविकल्पकमालिनी कल्पनामनसामेव नात्मनो विमलात्मना ७ योत्यहंभावनां प्राप्तो भावाभावैः स
गृह्यते आत्मनो नास्त्यहंभावो भावाभावाः कुतोस्य ते ८ अहंभावो मुधा मोहो मनश्च मृगतृष्णिका जडः पदार्थसंभारः कस्याहंकार
भावनो ९

ष्वेष्टाः स्ते रूपरचितां ४ अत एव जन्ममरणे अपि खल्वस्य न स्त इत्याह चित इति सर्वगत्वात् स्थितत्वाच्चेति हेतुगर्भविशेषणे इति द्योतना
य किलेति निपातः अविनाशाद्द्वितीयात्मदर्शनेन वध्यद्योतकबुद्धिर्निर्विषयैव संपद्य इत्याहत्यंतिकाभयसिद्धिरित्यभिप्रायेणाह किं नामेति ५ यस्य हि जी
वितेनार्थस्तस्य मरणाद्भयं स्यात् न त्वमोचितस्त्याह चित इति यतः सर्वात्मा चिदेव सर्वं वस्तु तां जीवितं एवमस्यास्सर्वदेशकालवस्तुप्रापनात्सु
रूपचिदेव यदि जीवितं तदा तेन जीवितेन केदा किमन्यदप्राप्तं प्राप्स्यति यदि च्छेदित्यर्थः॥ मरणजीवनयोर्मनःकल्पनामात्रत्वादपि न तद्द्वे
ष ६ वांछाप्रसक्तिरित्याह जीव्यत इति ७ यो हि देहाहंभावनां प्राप्तः स देहभावी भूस्वरूपे जन्ममरणे गृह्यते ८ देहाहंभावना किमहंकारस्य उ
त मनसः उत पदार्थवर्गस्य तत्राद्यो न प्रमाणवेद्योवित्युसद्रूपो पदार्थस्त्वं तं जडो नामाभिमानयोग्य इति निर्विषयानिराश्रया च सेत्याह अहंभा

१६

वक्रमेवार्थभंग्यंतरेणविस्तरेणाहकेत्यादिना ९८ आत्मंभरितयाखस्वविषयमात्रव्याप्ततालक्षणस्वोदरमात्रपूरकतयानाहंकारपुष्टिलक्षणपरोप
कारितयेत्यर्थः पदार्थत्वेपदार्थस्वरूपे ९९ गुणाःसत्वादयःगुणानामर्थःप्रकारःप्रवृत्तिमोहलक्षणस्वव्यापारेप्रकृतौगुणसाम्यावस्थालक्षणस्वभावेप्र
कृतिःप्रधानाख्यामायासद्भूतसतिस्वात्मभूतेसत्स्वभावेएवविश्रांतं ९९ इहास्मिन्देहेयश्चिदात्मासोपिसर्वगत्वादिविशेषणंपरमात्मानमेवाहमिति
संधायास्थितः सोपिनाहंकारास्पदमित्यर्थः ९९ एवंसतिअहमित्येतद्देहमात्राभिमानीकिमाकृतिः किंजातीयःकीदृशसंस्थानोवातत्वतःकोवा

दे

रक्तमांसमयोदेहो मनोनष्टंविचारणात् जडाश्चित्तादयःसर्वेकुतोहंभावभावना ९८ आत्मंभरितयानित्यमिंद्रियाण्यास्थितान्यलं पदा
र्थाश्चपदार्थत्वेकुतोहंभावभावना ९९ गुणागुणार्थेवर्तंतेप्रकृतौप्रकृतिःस्थिता सद्देवसतिविश्रांतंकुतोहंभावभावना ९२ सर्वगंसर्वदे
हस्थंसर्वकालमयंमहत् केवलंपरमात्मानंचिदात्मैवेहसंस्थितः ९३ एवंकिमाकृतिःकोवाकिमादेशश्चकिंकृतः किंरूपःकिंमयःकोहं
किंगृह्णामित्यजामिकिं ९४ तेनाहंनाममेनास्तिभावाभावोपपत्तिमान् अनहंकाररूपस्यसंबंधःकेनमेकथं ९५ असत्यत्वमहंकारसंबं
धःकस्यकेनकः संबंधाभावसंसिद्धौविलीनाद्वित्वकल्पना ९६ एवंब्रह्मात्मकेमिरंयत्किंचिज्जगतिस्थितं सदेवास्तितदेवास्मिपरित्याज्योवा
मिकिंमुधा ९७ एकस्मिन्नेवविमलेपदेसर्वगतेस्थिते अहंकारकलंकस्यकथंनामोदयःकुतः ९८ नास्त्येवहिपदार्थश्रीरात्मैवास्ती
हसर्वगः पदार्थलक्ष्म्यांसत्यांचसंबंधोस्तिनकस्यचित् ९९ इंद्रियैरिंद्रियैरंगैर्मनोमनसिवल्गति चिदलिप्तवपुःकेनसंबंधःकस्यकिंकृ

किमादेशःकइतिनिर्देशार्हःकेनहेतुनावाकृतः किंवर्णःकस्यविकारः॥तद्भावेनकिंगृह्णामिअतद्भावेनकिंवात्यजामि ९४ अतोनिर्वक्तुमयोग्यत्वान्मि
थ्यैवाहंकारइतिनात्मनस्तत्संबंधइत्याहतेनेति भावत्वेअभावत्वेवानुपपत्तिमान् ९५ द्वित्वकल्पनातं अहमितिद्वैविध्यकल्पना ९६ एवंसद्रूपव्य
तिरिक्तंपदार्थपरिमार्गणोपिनस्यमिथ्यात्वमेवपर्यवस्यतीतिसद्रूपाद्वैतसाम्राज्यंप्रतिष्ठितमितितन्मतेकस्यावकाशइत्याहएवमिति ९७ सद
द्वैतासिद्धिबलादप्यहंकारोनिरसितुंशक्यइत्यान्यथ्येनाहएकस्मिन्निति ९८ अस्तुवापदार्थलक्ष्मीस्तथापिसंबंधोदुर्वचइतिनतत्साधकप्रमा
णादिप्रसरतत्सिद्धिरितिप्रौढिनिर्भरयन्नाहपदार्थलक्ष्म्यामिति॥९९॥असंबंधमेवोपपादयतिइंद्रियैरिति अंगैःस्वावयवत्वेनकल्पितैरिंद्रि
यैरिंद्रियैःसर्वेंद्रियैर्मनःमनस्येववल्गनबद्धलातिनबाह्यार्थान्स्पृशंसमतेचित्तुइंद्रियैर्बाह्यार्थैश्चअलिप्ततनुरसंगत्वभावा एवंचकस्यकेनसह

१०८

असंबंधे दृष्टांतमाह उपलेति २१ कुतस्तर्हि लौकिकानामभेदं धनमित्यादिव्यवहारस्तत्राह असदिति विपर्यस्तं भ्रांतं २२ २३ इतिसेममप्री
तिचलत्वं पदनुभवन्निदं वातत्वं २४ इदानीमहंकारमार्जनोपायमाह अहंकारेति प्रागव्याख्यातं २५ शारत्वंशारदिखे निर्मलेखभाव २६
सतितास्मिन्कास्वतिस्तमाहददातीत्यादिना २७ सलिलात्मनि दुर्वासिनासलिलगर्भे २८ सरणंमरणादि पारलौकिकदुःखंजीवितं पुनर्जन्म
तदुपांतं तदवधिकं एवंजीवितं ऐहिकदुःखंमरणांतगं मरणावधिकं भावे भोगपवर्गः अभावान्नाशाद्यवच्छिन्नः खंडितः २९ अर्करत्ना

उपलायग्रशलाकानां संबंधो न यथा मिथः तथैकत्रापि दृष्टानां देहेंद्रियमनश्रितां २१ असदभ्युत्थिते व्यर्थमहंकारमहभ्रमे ममेदमि
दमस्येति विपर्यस्तमिदंजगत् २२ अलब्धालोकजाते यमहंकारचमत्कृतिः तापनहिमलेखेवतत्त्वालोके विलीयते २३ आत्मनोव्य
तिरेकेणान किंचिदपि विद्यते सर्वत्र हेतिमेनत्वमेतत्तज्ज्ञावयाम्यहं २४ अहंकारभ्रमस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् अपुनःस्मरणंम
न्येनूनं विस्मरणं वरं २५ समूलं संपरित्यज्य चिराय्याहं कृतिभ्रमं तिष्ठाम्यात्मनि शांतात्मा शारत्खंशारदोवखे २६ इरात्यनर्थनिच
यं विस्तारयति दुःकृतं विस्तारयति संतापमहंभावोनुसंहितः २७ स्फुरत्यहंकारघने तृष्णोम्मिसलिलात्मनि विकसत्यभितः कायदं
वेदोषमंजरी २८ मरणं जीवितोपांतं जीवितंमरणांतगं भावोऽभावाद्यवच्छिन्नः कष्टेयं दुःखवेदना २९ इदंलब्धमिदंप्राप्स्यामी
त्यानिर्दाहकारिणी तृष्णाम्यत्यर्करत्नानां ग्रीष्मेग्निरिवदुर्दिया ३० नालीदमिदमस्तीति चिंताधावत्यहंकृति जडाश्रयाजडग्भ्रमा
लान्तेलावलीमिव ३१ अहंभावे परिक्षीणेऽथ षः संसारपादपः भूयःप्रपच्छत्यरसोनपाषाणवदंकुरं ३२ खमहमारूक्षभोगिन्योदे
हद्रुमकृतालयाः क्वापि यांति विचारात्मन्यागते विनतासुते ३३ असदभ्युत्थिते विश्वे तज्जाते भ्रमसन्मये असन्मयपरिस्पंदे त्वहंत्वं चेतिकः

नांसूर्यकांतमणीनां ग्रीष्मकाले अग्निरिवनित्यमुद्वृत्येवेत्यर्थः ३० जडाश्रयाजडाश्रयाजलाश्रयाचधावत्यनुसरति शैलवलीपक्षेजडांगुरुत
रा ३१ नप्रयच्छतिनजनयतियतःअरसःरागलक्षणांकुरजननशक्तिशून्यः अतएवपाषाणतुल्यः ३२ विचारात्मनि विचाररूपे विनतासुते गरुडे
३३ असतोमिथ्याभूतादज्ञानादभ्युत्थिते अतएव भ्रमादध्यासादेवसन्मये विश्वस्यासत्वेपितद्व्यवहारःस्यादित्यत आह असन्मयपरिस्पं

अतएवाकारणांसत्यप्रयोजनशून्यमेवअकारणात्कारणत्वानर्हा द्दैवात्तानादुदेति ततः किंतत्राह यदिति ३५ एवंचोत्पन्नस्यतेत्वेः पुरादेहादेर्यदिदृशोस्थितिस्ताद्रूपेवस
र्वदेतिसित्यमित्याहअपर्यंतेति घटकुंभरूपाआकृति संस्थानमिव तुच्छत्वेयर्थः ३६ उक्तेर्थेदृष्टांतमाहमध्येतिपयावारिमध्येतरयोः पूर्वोत्तरकालयोरविकृतप
योमात्रंमध्येतुकंचित्कालंचलाचलंचंचलंसनुआद्यंतयोः पूर्वोत्तरकालयोः प्रसिद्धसौम्यतेत्यक्ताबीचितयास्थितं वार्येवनवस्त्वंतरंतद्वद्देहाद्यपिकालत्रयेपिब्र
ह्मैवनवस्त्वंतरमस्तीत्यर्थः ३७ क्षणपरिस्पंदेअस्मिन्देहेविसरणोन्मुखेत्तरंगेचयेअहंत्वेननिबद्धास्थास्तेकुबुद्धयस्तन्नाशेप्येवहताइत्यर्थः ३८ देशतः परिछिन्न
त्वादपिदेहादिवस्तुषुनास्थायुक्तेत्याहप्रागीति मध्येस्वाधिकरणावितस्त्यादिमितदेशमात्रेस्फुरत्वंविद्यमानत्वाप्रतीयमानत्वंतदपिकात्स्न्येकदेशाभ्यांवि
कल्प्यविमर्शेदुर्वचमेवेतितत्रापिनिर्विषयत्वाद्भ्रांतरूपिणीआस्थाकैव अनुचितैवेतिभावः ३९ उक्तंन्यायंलिंगेपिदर्शयंस्तस्यापितथात्वमाह चित्तमिति

इदंजगदुदेत्यादावकारणमकारणात् यदकारणमुद्भूतंतत्सदित्युच्यतेकथं ३५ अपर्यंतपुराकालेमटिकुंभइवाकृतिः देहोभवविदांनौनु तथैवास्तिभवि
ष्यति ३६ मध्येतरपयोमात्रंकंचित्कालंचलाचलं आद्यंतसौम्यतैत्यक्ताबारिवीचितयायथा ३७ अस्मिन्क्षणपरिस्पंदेदेहेविसरणोन्मुखे तरंगेचनिबद्धा
स्थायेहतास्तेकुबुद्धयः ३८ प्राक्पुरस्ताच्चसर्वाणिसंतिवस्तूनिनाभितः मध्येस्फुरत्वमेतेषांकेवास्थाहतरूपिणी ३९ चित्तंपूर्वंपुरस्ताच्चविदेहेशांतमित्य
पि सदसद्वास्वसंलीनंमध्येस्मिन्किंतवोदितं ४० यथासभवविकारेषुयथासंभ्रमदृष्टिषु यथावामदलीलासुयथानोपानसंभ्रमे ४१ यथाधातुविकारेषु
यथाचेंद्रियविक्लवे यथातिसंभ्रमानंदेदोषावेशादशासुच ४२

चित्तंचित्तापन्नास्तितंलिंगंसोत्पन्नेः पूर्वंपूर्वकालेपुरस्तात्तपुरोदेशेभविदेहंस्वसाक्षिचि
न्मात्रस्वभावंएवंअनंतरकालेदेशांतरेचशांतंनष्टमिति अनयेवदृष्टांतःपरिछिन्नमपिस्वसंलीनामिवात्यंततिरोहितंसदसद्वानिर्वचं एवंविधंचित्तंमध्येसां
प्रतमेतद्देशोसद्व्यतिरिक्तंकिमुदितंनकिंचिदित्यर्थः ४० यदिस्थूलसूक्ष्मदेहाद्यसद्रूपकाहृशास्तर्हितत्प्रतिभासस्तत्रआह यथेत्यादिना संभ्रमः
व्याघ्रचोरादिभयानितद्दृष्टिषु असत्स्वपिव्याघ्रादिषुसर्वत्रव्याघ्रादिशंकाभवतितद्वत् ४१ धातुविकारेषुवातपित्तादिसंनिपातेषु चक्षुरादींद्रियस्य
तिमिरादौविक्लवेदोषेद्विचंद्रादिभ्रमः अतिसंभ्रमहेतोअतिप्रियतमलाभादिप्रयुक्तेआनंदेविधुरादीनांकामादिदोषावेशादशासुचयथासद
सतोभावाभावयोरूपंचलंप्रतीतिकालमात्रस्थायिकिंचित्कामिन्यादिरूपंस्फुरितेवबाधासहीयतेच तथैवएषाभ्रांतिरितिपरेणान्वयः ४२ ॥ ७ ॥

वा॰टी॰उ॰प्र॰५
११७

योविशेषस्तमाह हत्विति स्वप्नादयोल्पकालाः जगद्भ्रमकृत्या । वन्मोऽस्मिनिति कालेन्यूनातिरिक्ते तेनविशेष इत्यर्थः ४३ हे चित्तसा कालेन्यूनाति
रिक्ततास्तयाव्यावहारिकवस्तुप्रसत्यभ्रांत्या वियोगसंयोगाभ्यां नित्यं सुखदुःखयोरुदयनिमित्तत्वम्प्राकृतासतीत्वाहं तिपीडयतितथाअसत्यपिभार्यापुत्रादि
मरणेप्रतारकवाक्यादुत्पन्नात्तन्मरणाभावेपि तत्कल्पितवियोगयामिन्यश्चरागिणं घ्नंतितद्वदित्यर्थः ४४ अथ त्वानायं तवापराधः किंतुत्वय्यहंभावाभ्यासि
नोममैवापराधः येनामिथ्याभूतोपि त्वं सदिवलक्ष्यसे तत्कृतं च सर्वं मत्कृतं संपन्नमित्यर्थः ४५ अतएव त्वदीयविवेकतानादेवमदपराधस्तपस्यतवस्वरूपं गतानि
रित्याहयदिदमिति ४६ त्वद्धेतुभोगवासनानामपि तत एव क्षयइत्याह अवस्त्विति ४७ अथवाचित्सानिबिंबग्रहणेन चित्वाद्वीतरागेण अनएव संत्यक्तम
ननव्यसनेनचात्मसाक्षात्कारवृत्त्याद्दृष्टात्मनामसाखयमेवस्वस्वरूपेणमोक्षविश्रांतिमताभूयतेनमया सदेकरूपत्वादित्याशयेनाह चित्वादित्यादिना ४८

दृश्यते क्षीयते चैवरूपं सदसतोऽखिलं तथैवेयमिहत्वेषा कालेन्यूनातिरिक्तता ४३ सा च त्वया कृता नित्यं चित्त दुःखसुखोदये यथा वियोगयामिन्योम
तपोहंतिरागिणं ४४ मयैवेहासदभ्यासान्मिथ्यासदिवलक्ष्यसे मतस्त्वं मे वतेनैनतत्कृतं मत्कृतं भवेत् ४५ यदिदं किंचिदाभोगि तत्सर्वं दृश्यम
तुलं अवस्त्विति विनिर्णीय मनोयात्यमनःपदं ४६ अवस्त्विदमितिस्फारेरूढेमनसिनिश्चये हेमंतखमंजर्यःक्षीयंते भोगवासनाः ४७ चित्वा दृष्टात्मना
नूनं संत्यक्तमननौजसा मनसावीतरागेण स्वपं स्वरूपेण भूयते ४८ परमात्मानले क्षिप्तं संवृत्यावयवं स्वयं दग्ध्वात्मानमलं चित्तं शुद्धतामेति शाश्वतीं
४९ देहमन्यतमादृष्ट्वा त्यक्ता विषयवासनां विनाशमुररीकृत्य मनो जयति वीरवत् ५० मनःशत्रुः शरीरस्य शरीरं मनसोरिपुः एकाभावेन नश्यते आधा
राधेयकार्यवत् ५१

चित्तं स्वयमेव बहिःप्रवृत्तं स्वावयवं इंद्रियादि संवृत्य तत्वबोधेन परमात्मानले क्षिप्तं सत आत्मानं चित्तस्वरूपं दग्ध्वा अलमत्यंतं शाश्व
तीं नित्यां शुद्धतामेतीत्यर्थः ४९ यथा वीरः पुरुषो युद्धे स्वदेहं स्वर्गगामित्वान्यतमादृष्ट्वा तद्देहसंबंधिगृहक्षेत्रधनादिविषयवासनां त्यक्त्वा मरण
मप्यंगीकृत्य ब्रह्मलोके जयति तद्वन्मनोपीत्यर्थः ५० इदानीं देहमनसोः परस्परतप्यतापकतया विरोधं परस्परतादात्म्याभिमानात्परस्पराभिवृ
द्ध्यापरस्परोपजीव्यतां एकतराभिमानोच्छेदेनोभयोच्छेदं च विस्तरेण दर्शयितुमुपक्रमते मनइति शत्रुरिपुशब्दौ तापकपरौ एकाभावेन एकतर
वासनोच्छेदेन यथा आधाराधेययोः जलघटयोः कार्यभूतः संयोगः एकतरनाशेन नश्यति तद्वत् ५१ श्रीरामचंद्रायनमः

११७

तथा च परस्य रोपजीविलात् रागवतोः परस्य पनापकत्वात् द्वेषवतोर्व्याघ्रयोः मनोर्वनहरिणस्येव ए तयोः सतोर्न जीवस्य सुखं किं त्वेतयोर्मूलकाषेण मूला हाननाशेन विनाश एव परमं सुखमित्यर्थः ५२ ननु मरणे न भोगापत्तनं देहनाशादेव सर्वदुःखपरिहारः किं न स्यात्तत्राह ए नयोरिति देहनाशेऽप्यकृत्य मनसः संस्थाने देहकल्पनाया अनिवार्यत्वान्मृतिरिति कथा व्योम्नि अपागच्छंत्यास्त्रियाधराभ्रमिर्भुक्ताग्रस्ता इति कथया समा असंभाविता इत्यर्थः अयतेः क्विपि यलोपे टापि सवर्णदीर्घे आत्या अया अयः स्त्रियेति पाठे तु अयोविकारभूतया स्त्रीप्रतिमया व्योम्नि धराभुक्तेति कथया समेत्यर्थः अयः प्रतिमायाः व्योम्नि गमनं धराभक्षणं च यथा अत्यंतासंभावितं तथा मनसि सति मरणमपीति भावः ५३ तयोः सतोः का क्षतिस्तत्राह अकृत्रिमेति युध्यतोरंतराले स्थितस्य देहे खङ्गधारादि धारा इव ५४ मिथो विरुद्धे देहमनसी संसृज्येते अस्मिन्निति विरुद्धसंसर्गो वैषयिकसुखभोगस्तासि
रागद्वेषवतोर्नित्यमन्योन्यातिविरुद्धयोः एतयोर्मूलकाषेण विनाशः परमं सुखं ५२ एतयोरेकसंस्थाने मृतिरित्येव या कथा साव्योम्नि अयाभुक्ताधरेति कथया समा ५३ अकृत्रिमविरोधस्थौ यत्र संघटितावुभौ धारा इव पतंत्येव तत्रानर्थपरंपरा ५४ मिथो विरुद्धसंसर्गे रतिमेत्य धमोहियः त्यक्तव्यः स पतद्गुरावग्निरागावलेपने ५५ संकल्पेन मनः पुष्णाति शरीरं बालयक्षवत् आपुरेवानानान्यसौ खदुःखानि प्रयच्छति ५६ तैर्दुःखैस्तापितो देहो मनो हंतु मथेच्छति पुत्रोऽपि दुष्टिपितरं माततनायिपदं गतं ५७ नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव न च मित्रं कदाचन सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदः शत्रवः स्मृताः ५८ देहो दुःखान्यनुभवन्स्वमनो हंतुमिच्छति देहं मनः स्वदुःखानां सके नंकुरुते क्षणात् ५९ (नृपः अधमः रतिं आस्थामेति
स पुरुषः अलेपने निरावरणे पतद्गुरोपतं तीति शरीराणि समुद्रोदका नियास्मिंस्तथाविधे अग्निरागौ वनदानले त्यक्तव्यः स तत्रापि रागलिप्सेर्न्नत्वर्थः ५५ रागद्वेषवतोरिति यदुक्तं तत्र मनसो देहरागद्वेषौ संत्योदर्शयति संकल्पेनेति मनः स्वसंकल्पेन बालो यक्षमिव शरीरं परिकल्प्य असे आ आयुः यावदायुः कालं अज्ञानं परिकल्प्य पुष्णाति सा अभिनिवेशनिमित्तानि सर्वदुःखानि प्रयच्छतीत्यर्थः ५६ देहस्यापि मनामिद्वेषं तं सहनिमित्तेन दर्शयति तैरिति दुर्विषयसेवनेन मनसि रागद्वेषरोगकमोहपापादिजननेन तसोऽपि तु मिछतीत्यर्थः ननु मनोज्ञानिकासु पुत्रप्रायो देहः पितृस्थानीयं मनः कथं हंतुमिच्छतीति तत्राह पुत्र इति उद्यता सिविषाग्निं च रणपोद्युत कर तथा अथर्वणेन हंता रापिशुनं चैव राज्य सुभार्यानिक्रमिणं चैव दियाकात तायिन इति विष्णुकात्यायनोक्तानामाततायिनां पदं स्वपीडाद्यवस्थां गतं प्राप्तमित्यर्थः ५७ नस्य रात्रुत्वं लोक प्रसिद्धन्यायेनोपपादयति ना।

५८

विरोधमुपपादितमनूद्यतत्रसुखदौर्लभ्यमुपसंहरतिएवमिति ६० मनसिक्षीणेतुनदेहस्यदुःखप्रसक्तिरस्तीत्याहमनसीनैष्टेनाशितमनोनाशितेवा
शेति अनस्तत्स्वेयेउक्तत्तयासोक्तंरुतया ज्ञानतत्साधनोपायेषुपरिधावितियतते इतियावत् ६१ नहिमनोपिदेहनाशायेवकुतोनयतनतेतत्राह
नष्टेति अलब्धात्मविवेकेनमनसानष्टंनाशितमनाशितंवाशरीरंआपदांपदंमदनर्थायैवसुप्रजायतेइतितन्नाशात्मनसोनेष्टसिद्धिरित्यर्थः ६२
मिथः अनुग्रहादितिशेषः सरस्यपिहविर्युत्तादिनिष्पत्तिद्वारापयोदानुग्राहिकाकचित्संभवेदित्युपमोपपत्तिः ६३ मिथोविरुद्धयोरन्ययोःकिमर्थंस
हभावइतिचेद्वारिवन्ह्योःपाकार्थमिवपुरुषस्यभोगमोक्षोपायव्यवहारार्थमित्याशयेनाहमिथइति विरुद्धतयाद्विधास्थितेअप्यन्तेअन्योन्य

एवंमिथोदुःखदयोःश्लिष्टयोःकःसुखागमः एतयोर्देहमनसोर्जात्यैवातिविरुद्धयोः ६४ मनस्येवपरोक्षीणेनदेहोदुःखभाजनं तत्क्षयो
त्कतयानित्यंदेहोपिपरिधावति ६५ नष्टानष्टमनर्थायशरीरंपरमापदं अलब्धात्मविवेकेनमनसाक्षप्रजायते ६६ एतेमनःशरीरे
हिमिथःपीवरतांगते जडरूपेहिवर्षासुपयोदसरसीयथा ६७ मिथोदुःखायसंपन्नेएकरूपेद्विधास्थिते व्यवहारपरेसाद्धेलोकेवायेन
लाविव ६८ चित्तेक्षयिणिसंक्षीणेदेहेत्यामूलितोभवेत् वर्द्धमानेतरुरिवश्रातत्रशाखश्चवर्त्तते ६९ क्षीयतेमनसिक्षीणेदेहःप्रक्षीयवा
सकः मनोनक्षीयतेक्षीणेदेहेतत्संपयेन्मनः ७० संकल्पपादपंतृष्णालतंछित्वामनोवनं विततांभुवमासाद्यविहरामियथासुखं ७१
प्रक्षीयमाणमेवेदंनमेमनोमनसिस्थितं प्रशाम्यद्वासनाजालंप्राचडंतइवांबुदं ७२ धातूनांसन्निवेशगेयंदेहनामारिपुर्मम प्रक्षीयमाणे
मनसिगलत्वेषावतिष्ठतु ७३ यदर्थंकिलभोगश्रीर्वांछितेस्वकलेवरं तन्मेनाप्तिनतस्याहंकोर्थःसुखलवेनमे ७४ श्रीरामायनमोनमस्ते॥

तादात्म्याध्यासादेकरूपेसतिदुःखायदुःखानिभोक्तुंपरिहर्त्तुंचसाकंभोगमोक्षव्यवहारसाधनपरेसंपन्नेइत्यर्थः ६८ देहस्यचित्ताधीनतोक्तेः
फलमाहचित्तइति ६९ ७० अतोमनएवनाशयामीत्याहसंकल्पेति ७१ संकल्पनाशेचमनःमनसिमनःस्वभावेनास्थितमविप्रशाम्यद्वासनाजालं
सत्प्रावृडंतेंबुदइवनंक्ष्यतीत्यर्थः ७२ त्वगसृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राख्यानांधातूनांसन्निवेशात्मकोयंदेहःमनसिप्रक्षीयमाणेगलतुतिष्ठ
तुवानकाचित्क्षतिरित्यर्थः ७३ तिष्ठतिदेहेसुखदुःखमपिकिंनस्यादितिचेत्तत्संबंधहेतोर्मनसोनाशात्संबंधएवनास्तिकुतोदुःखप्रसक्तिरित्या

नाहं देह इत्यस्मिन् कम्यते बुध्यत इति क्रमो व्रतस्य तात्पर्यार्थस्तस्मिन्युक्तिमुपपत्तिं वल्गाति दर्शनश्रवणादिनाव्यवहरति ७१ तस्माद्देहस्य बोधायुदर्शी
नात् यः विभूत्वेन सूर्यमंडलेपि सत्ताङ्गास्वतासंगप्राप्य व्योमनिभास्करं वेद्मि स एवचिद्रूपोहमित्यर्थः ७२ ७३ भूमितुमन आदेः प्रसक्तिरेवनास्तीत्या
हयत्रेतिश्रेष्ठसन्निधौ सुडाणांमनवस्थानेलोकप्रसिद्धमुदाहरति पामरा इति महीभृतोरान्तः ७४ तत्पदं अनुयातः प्राप्तोस्मि ७५ किंचप्रारब्ध
शेषभोगलीलया स्वात्मरूपात् परवराद्य व्यवहाराभासे बलितस्य पूर्ववासनया रथकृतमतेः अयं देहेंद्रियामे परिवारः परिजन इव विनोदहेतुरित्य

नाहं देह इति तस्मिन्युक्तिमाकर्णय क्रमे सर्वांगे वापि सत्त्वे वृथावः कस्मान्न वल्गाति ७१ तस्माद्देहादतीतोहं नित्योनस्तमितद्युतिः यः संगं भास्व
तां प्राप्य वेद्मि व्योमनिभास्करं ७२ नातोहं न च मे दुःखं नानर्थो न च दुःखिता शरीरमलकमावाल्का स्थितास्मि विगतज्वरः ७३ यत्रात्मा तत्र न मनो
नेंद्रियाणि न वासनाः पामराः परितिष्ठंति निकटेन महीभृतः ७४ पदं तदनुयातोस्मि केवलोस्मि जयाम्यहं निर्वाणोस्मि निरंशोस्मि निरीहोस्मि नि
रीप्सितः ७५ इदानीमस्य संबद्धो मनो देहेंद्रियादिभिः रथकृतस्य तैलस्य तिले विगलिते रिव ७६ स्वसात्परवरादस्मान्नीलयाचलितस्य मे ष
थ कृतमतेः किंचपरिवारोहय शुभः ७७ स्वच्छतोर्जिततास्तताद्घतासत्यताज्ञता आनंदितोपितामितास्सदानुसुभाषिता ७८ पूर्णतोदारता
सत्या कांतिमत्तैकतानता सर्वैकतानिर्भयता सौम्याद्वित्वविकल्पता ७९ नित्योदिताः समाः स्वच्छाः सुंदर्यः सुभगोदयाः ममैकात्ममते निर्त्यकां
ताल दयवत्प्रभाः ८० सर्वथा सर्वदा सर्वं सर्वस्मिन्संभवत्यतः सर्वप्रतिमसौम्येवांछावांछे सुखासुखे ८१ विगतमोहतया विमनस्तया गततवि
कल्पनचित्ततया स्फुटं उपरमाम्यहमात्मनि शीतले घनलवः शरदीव नभस्तले ८२ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविलासो नाम सर्गः।

र्थः ७७ तस्यां लीलायां स्वच्छतादिगुणासंपदः स्वस्य दरयवत्प्रभाः कांता इति रूपयति स्वच्छतेत्यादित्रिभिः ऊर्जितता पूर्णकामता ततात्रिदिता
त्मता ७८ उदारता निर्लोभिता सत्या अवाधितावभावता ७९ ८० एताः ममनित्यमुदिताः अभ्युदयपरा लेख्याः कांताः ८० संभवतिकल्पनयेतिशेषः
अतः सर्वविषयजातं प्रतिवांछावांछे रागद्वेषौ सुखासुखे तत्फले सुखदुःखे ८१ अतो हं शरदि नभस्तले घनलवो मेघखंड इव शीतले निस्तापे आत्म
निदृश्यभावं परित्यज्य विश्राम्यामीत्यर्थः इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे टीकायां त्रिपंचाशः सर्गः ५३

येनॐकारमुच्चारितः तेन परामंपरं आसंभासेमेव पलोपासिद्धैः संधिरार्षः २ ॐमित्येतदक्षरं परस्य ब्रह्मणः अभिधान

वा॰टी॰ उ॰प्र॰५ ११८

रहनाभावनाद्यैः स्वां भावयन्वेदमवीतनुं धूताविकल्पान्विश्रांतः समाधौ सत्तीर्यते धवलपाविश्रुद्धैतत्तयाअस्तुद्रष्याधियाइतिउक्रीत्यानिर्णीय १ स मुनिरुद्गलकः स्वात्मप्रतीकत्वात्सुपरमेव ब्रह्मा इति निर्णायिता रुच्चैः स्वरो यस्य तथाविधं ऊर्ध्वगतः ध्वनिर्यस्य तथाविधं ॐकारं अकरोत् उच्चारि तवान्सम्यगाहतं लांगूलं लंबमान जिह्वाकारलोहं यास्मिंस्तथाविधं घंटायाः कुंडमुखाकारां आरवं नादमिव ३ किंपर्यन्तं सोंकारमकरोत्तत्राह ॐमिति ॐकारं पुनःपुनरुच्चार्य तत्तत्सोद्दालकस्य मूलाधारमारभ्य ब्रह्मरंध्रपर्यंतं प्रसिद्धयाम स्योंकारस्य मूर्द्धस्ले अर्द्धमात्रोपरमोर्ध्वमभिव्यक्ते वित्तेजमलात्मनि ब्रह्मणि संविदोंकाराकारवृत्युत्पहिते चैतन्यं तत्कुरस्कुंजीवचैतन्यं यावत्तदुन्मुखे अखंड ब्रह्मचैतन्योन्मुखे भवत्तस्मात्कालें ओंकार

श्रीवसिष्ठउवाच इति निर्णीयतत्तयाधियाधवलपामुनिः बद्धपद्मासनस्तस्थावर्द्धोन्मीलितलोचनः १ ॐमित्येतत्परं ब्रह्म निर्णीयसमुनिस्तदा ॐ कारोच्चारितो येन तेनासंपरमंपरं २ ॐकारमकरोत्तारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिं सम्यगाहतलांगूलं घंटाकुंडमिवारवं ३ ॐमुच्चारयतस्तस्य संवित्तत्वे तदु न्मुखे यावदोंकारमूर्द्धस्थे वित्तेविमलात्मनि ४ सार्द्धत्र्यंशात्ममात्रस्य प्रथमेंशोस्फुटारवे प्रणवस्य समाप्तुन्धप्राणाराणितदेहके ५ रेचकारव्या खिलं कायं प्राणानिःक्रमणक्रमः रिक्तिं चकारपीतांबुरगस्त्य इवसागरं ६ अतिष्ठत्प्राणपवनश्चिद्रसापूरितांबरे त्यक्तदेहः परित्यक्तनीडः खग इवांबरे ७ तदद्याग्निर्ज्वलन्ज्वालोदह्यहनिखिलं वपुः उत्पातपवनोद्भूतो दावः शुष्कमिवद्रुमं ८ यावद्धित्थमवष्ठे षा प्रणवप्रथमक्रमे बभूव नहठादेव हठयोगो हि दुःखदः ९ मकरोदितिपूर्वेणसंबंधः ४ तत्र निर्विकल्पकसमाधिप्रतिष्ठायोग्यतासिद्ध्यर्थं प्रथमं तेनैव प्रणवेन स्थूलदेहस्य शोषणदहनदुःखं असांगनिरसनाद्भावनदिव्यदेहांतरनिर्माणाद्यपि प्रथमं तद्भावनयाद्वतमित्याह सार्द्धत्र्यंशात्मेत्यादिना सार्द्धत्र्यंशा अर्द्धमात्रासहिताः अ कारोकारमकाराख्या आत्ममात्राः स्वावृपवा यस्य तथाविधस्य प्रणवस्य प्रथमे रोउरसाते अकरभागे स्फुटारवे उच्चैः स्वरेणाभिव्यक्तनादभावे अतएव सम्यगाप्तुन्धे बहिर्निर्गमनोद्युक्ते प्राणे मूलाधारमारभ्य ओष्ठपुटान्तं धारणीतदेहके जातसति रेचकाख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमः अखिलं रिक्तीचका रसनेनत्राशोषयामासेतिदूयोरर्थः ५ ६ तस्यरेचितः प्राणपवनः क्वातिष्ठत्तत्राह अतिष्ठदिति चिद्रसेन ब्रह्मभावनाभिव्यक्तहार्दरसेन आपूरिते अं बरे बाह्याकाशे ७ तदानीं भावनया यहृत्तं तदाहतदग्निरिति प्राणानां निष्क्रमणासंघर्षणाद्धृदये भावनयोद्भूतो वन्हिः दवे अरण्ये भवो दावाग्निः ८

११८

इतरोंकारनुकारभागस्तस्य अनुदात्तमंद्रोच्चारणावसरे कुंभस्थजलनिश्चलत्वात्कुंभकोनामक्रमः १९ उक्तं कुंभकनाम विशदयति न बहिरिति ११ अत्रानिव
द्दैद्युताग्निवत् १२ यत्र यस्यामवस्थायां शारीरास्थीनि कर्पूरधूलिरचितपांशव्यायांसुमानी विभावनादृशालस्यंते १३ वात्यापवनेरूर्ध्वमानी तंसास्थि
आस्थिसाहितं तद्भस्म वायुरूर्ध्वप्रवाही चंडपवनः त्रिनेत्रस्य रुद्रस्य व्रतं आस्थिभस्मधारणं तद्धानिबभ्रमैत्रीत्रोत्तसन्नेतपः रुद्राद् बालस्य स्वदेहे अपो
जयत् ध्वनयामासेति यावत् १४ ततः आस्थिमद्भस्म क्वापि ययौ १५ प्रणवस्य मध्यभागसाध्ये कुंभकाख्ये क्रमे इत्थमेषाप्यवस्थावनयैव बभूवुन
तुहठात् १६ तृतीयभागोच्चारणावसरे यद्यपि रेचकपूरककुंभकेषु समग्रस्यैव प्रणवस्य साधनत्वं प्रसिद्धं तथापि रेचके आदिभाग एव जायते कुं

अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समाप्तितो निःकंपकुंभकोनाम प्राणानामभवत्क्रमः १९ नबहिर्नांतरेनाधोनोर्ध्वेनाशासु तत्र ते संक्षोभमगमन् त्राणा
आपः संस्तंभिताइव २० दग्धदेहपुरो वह्निः शाशमाशानिवसाणात् अस्त्रत्पुनासितं भस्मशरीरं हिमपांडुरं १२ यत्र कर्पूरशय्यायां समानीवसु
स्त्रोचितं शारीरास्थीनि लक्ष्यंते निष्पंदानि सितानि च १३ तद्भस्म पवनानीतं सास्थि वायुरयोजयत् स्वर्देहेभ्रत्रासुतसन्नेत्रिनेत्रव्रतवानिव १४
तच्चंडपवनोद्धूतमावृत्य गगनं क्षणात् शारदीवाभ्रमंमिहिकाक्वापि भस्मास्थिमय ययौ यावदित्थमवस्थेषा प्रणवस्यापरक्रमे बभूवन हठादेव
हठयोगो हि दुःखेदः १६ ततस्तृतीयावसरे प्रणवस्योपक्रांते तिद्देपूरणात् पूरकोनाम प्राणानामभवत्क्रमः १७ अस्मिन्नवसरे प्राणाः खलनाम्न
तमध्यगाः व्योम्नि शीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुंदरीं १८ क्रमात् गगनमध्यस्थात् चंद्रमंडलतां पपुः धूमागगनकोशस्थाः शीतलांबुदतामिव
१९ कलाकलापसंपूर्णे तास्मिंश्चंद्रमंडले पुण्यराशाविवापूर्णे रसायनमहार्णवे २० रसायनमयाधाराः संपन्नाः प्रणवायवः मणियष्टिसमा
काराजालस्थिदीर्घांशवः २१

भके मध्यमभाग एव पूरके चरमभाग एव कंठान्निर्गच्छता प्राणेन कंठ्यभागस्यैवाभिव्यक्तेः संकुचद्भ्रामोष्ठाभ्यां तु कारभाग
स्यैवाभिव्यक्तेः ओष्ठसंपुटितेन मकारभागाभिव्यक्तौ पुनः प्रविशत्यपि प्राणे तत्संस्कारस्यैवानुवर्तनादिति तद्भावावसरविभागोक्तिरितिबोध्यं १७ चेतना
जीवश्चित्तस्यां भावित्वं यस्यैतं ततमध्यगाः व्योम्नि बहिराकाशे १८ गगनकोशस्थाधूमाः नीहारभागाः शीतलांबुदभावमिव १९ अमृतमयानां क
लानां कलापैः संघातैः संपूर्ण अत एव रसायनमहार्णवे तास्मिंश्चंद्रमंडले पुण्यराशौ धर्मे मेघाख्यसमाधाविवाप्लुंदेनापूर्णे तत्प्राणावयवः रसायनम
अमृतमयाः किरणाधाराः संपन्ना इति परेणान्वयः २०

[illegible] २४

र

वा॰टी॰उप॰५
१२०

श्लेषपवनाधूतावनीरुहरसानामयनीप्रवहणी २२ तयाधारयामपनेनप्रस्फुरन्मंदरोयस्मिंस्तत्पाविधारब्धेःपारिजातोद्रुम इव २३ नारायणत
यानारायणशरीरतया २४ मधौवसंतेपल्लवोऽङ्कुरहेतवोभोमारसावृक्षमिवचेतिपरमोपमा २५ चक्रानुवर्तैःप्रसृतांपवहंतीसरिद्वरां
सरिद्वत्यानिलिति पाठप्रसक्तमितिपाठः २६ दहनप्लावनादिनाविष्णुनाशरीरात्मनोत्पादितकृत्स्नस्यप्रयोजनमाह प्रकृतस्थमिति यथाअव
नेरुत्थलंशरादिचरमवृष्ट्याधौतसंघःशोषितंवसत्त्वावृद्कालप्रसिद्धस्यपक्वैवलादिदूषितस्यशरीरस्यस्वाकारस्यविगमेप्रसन्नानिर्मलंच
सत्त्वव्यवहारिणांप्रकृतयात्रादिकार्ययोग्यंभवतितथाअस्यतत्त्वशरीरमपिदहनप्लावनादिभावनाधौतंविकलुषंसत्त्वकृतंसमाधिकार्यक्षमं

सापपातांबराद्दूराच्छोषेनशरीरभस्मानि रसायनीहरत्नीरःपातितेवसुरापगा २२ तद्दुग्धेंदुबिंबाभं चतुर्बाहुवपुस्तथा प्रस्फुर
न्मंदराद्ब्धेःपारिजातइवद्रुमः २३ उद्दालकशरीरंतन्नारायणतयोदितं प्रफुल्लनेत्रवक्त्राब्जमाबभौदीप्तिसुंदरं २४ रसायनम
याःप्राणास्तच्छरीरमपूरयन् सलिलौघाइवसरोवृक्षंमधुरसाइव २५ अंतःकुंडलिनीप्राणाःपूरयामासुरादृताः चक्रानुवर्त
प्रसृतांपथांसीवसरिद्वरां २६ प्रकृतस्थंबभूवास्यतच्छरीरंद्विजन्मना प्रावृट्शरीरविगमेधौतंनलमिवावनेः २७ अथपद्मास
नगतःकृत्वादेहास्थितिंदृढं आलानइवमातंगेनिबद्धेंद्रियपंचकं २८ निर्विकल्पसमाध्यर्थंव्यवसायमुपाददे स्वभावंस्वच्छतांने
तुंशरत्कालइवामलं २९ प्रशांतवातहरिणमात्रादिगणगामिनं चिंतयात्स्वदृयान्निन्येदूराज्ज्वेवकीलकं ३० धावमानमभोम
तंचिंतंविमलमाकुलं बलात्संरोधयामाससेतुर्जलमिवद्रुतं ३१

(भवेत्यर्थः २७ पद्मासनबंधेनास्थितिंकृत्वादेहेंद्रियपंचकंदृढंबध्वा
२८ स्वभावंस्वात्मानंस्वमनोवा २९ स्वभावमेवविशिनष्टिप्रशांतेति प्राणायामाभ्यासात्प्रशांतानाःप्राणादिवातहरिणायस्मित् आन्तरान्
द्मालेभतत्कलिकाप्रतिस्पर्शात्यादिभेदप्रसिद्धगणेनबहिर्गमनशीलंस्वभावंप्रशांतवातहरिणंकृत्वास्वच्छतांनेतुंव्यवसायमुपाददेइतिप
र्वेणान्वयः एवंकुर्वतोयद्वृत्तंतदाहचिंतयेति तस्यतदृयंमनःपूर्वानुभूतगृहक्षेत्रपुत्रमित्रादिचिंतयानिन्येयथाअदृढनिखातमश्वादिबंधन
कीलकंतदाकृष्टयारज्ज्वावाप्यपनीयतेतद्वत् ३० तदाशयचक्रंकरतदाहधावमानमिति धावमानंचित्तंविवेककेवलाद्धिमलंकृत्वासंरो

स

ततः सैकिंचकारतदाह निमिमीलेति परस्पराग्रग्रथनात्परितउभयतः पक्ष्मलानिपक्ष्मवंतीवपक्ष्माणियस्योस्तथाविधे निस्पंदाभ्यांताराभ्यां
कनीनिकाभ्यांमधुरेसुंदरेदृशौअर्द्धंनिमिमीलनिमीलतवान् अंबुजपक्षे निस्पंदेतारेकनीनिकेइवमधुरातःपिबतइवइतिमधुरौभ्रमरौ
ययोस्ते ३२ तस्यप्रथमंराजयोगानुकूलंबाकुंभप्राणापाननिरोधमाहसौम्यनामिति यथाचक्रवर्तिनांजन्मादिनिमित्तभूतःप्रशस्तःस
मयःजगच्छ्रेयसेसूचनायशैत्यमांद्यादिगुणाश्वसनंवायुंतज्जन्मदेहसमास्तिमितंनयतितद्वत् तथाचोक्तंभगवताप्राणापानौसमौकृत्वा
नासाभ्यंतरचारिणा[illegible]विति ३३ तस्यप्रत्याहारक्रममाहतिलेभ्यइत्यादिनाइंद्रियाणीत्यनेनगोपयन्नित्यत्रापिसंबध्यते ३४ प्रत्याहारफल

निमिमीलदृग्गवर्द्धंपरिपक्ष्मलपक्ष्मके निस्पंदतारामधुरेसंध्याकालइवांबुजे ३३ सौम्यतामनयन्मौनीप्राणापानजवंमुखे श्वसनंश्रे
यसेदेशेप्रशस्तःसमयोयथा ३४ तिलेभ्यइवतैलानियथुक्केप्रयत्नतः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यःकूर्मोगानीवगोपयन् ३४ बाह्यान्स्पर्शा
नतोवेणजहौदूरेसधीरधीः सहसाकुंडकच्छन्नोमणिदूरत्विषोयथा ३५ विलीनानांतरांश्चक्रेस्पर्शानुसितदर्शनात् रसान्विरपके
गस्थान्मार्गेतोर्षेइवद्रुमः ३६ दुरोदंगुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथ मुखसंस्थगितःकुंभोरंध्रकेशानिवेतरान् ३७ स्वात्मरत्नप्रका
शदीपांस्पर्शांकुसुमलांछितां दधारकंधरांधीरोमेरुःशृंगमिवाखामिव ३८ बभारहृदयाकाशेमनःसंपूर्णमागतं विंध्यखातइवोन्मत्तं
गजंयुक्तिवरत्राकृतं ३९ शरन्नभोवदासाद्यनिर्मलानिसौम्यतां जहारपरिपूर्णाब्धेर्निर्वातस्याचलांश्रियं ४० दुधावातिविकल्पोघान्स

माहबाह्येतिकुंडकेनअल्पपिवरेणछन्नःपिहितोमणिदूरप्रसृतात्विषोरश्मीन् ३५ अंतरात्मनोवासनारूपान्स्पर्शान्विषयानाधिष्ठानतले
आकर्षणेनबाधाद्विलीनांश्चक्रे ३६ पार्ष्णिनामूलाधारावष्टंभेनगुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथइतरेरुरोधयथाअधोमुखपूर्णकुंभोमुखेद
ढंसंस्थगितःपिहितोंतर्वायुप्रवेशाभंतरेणाछिद्रांतरेभ्योजलस्रवणायोगादितरान्रंध्रकोशानरुणद्धितद्वत् ३७ स्वात्मैवरत्नंतत्प्रकाशोन
स्वात्मनोरत्नानांप्रकाशोश्चआप्यारनस्तमोभ्यामनावरणात्स्पष्टां प्रसन्नमुखपद्मकुसुमेनकल्पद्रुमकुसुमेश्चलांछितांयथामेरुःशृंगमिति
धांखशृंगलक्षणांतरोखांधारयतितद्वत् ३८ धारणामाहबभारेति एकविषयेधारणाध्यानसमाधयःसंयमस्तत्प्रतिआतंउन्मुखंयुक्ति

ब्रह्माकारवृत्तिमयचिन्मयतिथ्याराविकेदिनोमः व्योमव्योमुक्ति तेरक्षकाका व्याप्तरा कुसुमसोठिता दृष्टारकं धरो धीरो मेरुः शंसशिखा व ३१ ब्रनार ३ ३ मत्कारेसेमन संसममागारं लिं अरखातरतोन्मतं गर्जयुक्तिवपीरतं इ रे चास्मिन्नो) तिभासमुपेयुषो दिपरीतभावनाविकल्पो घानदुधावनिरस्तवान् ५१ ५२ तमस्तमोगुणोद्रेकप्रयुक्तमंधकारं ५३ सत्वगुणोद्भावनप्रबोधसम्यग्ज्ञानोदितेनखरांतं मनस्तद्रूपेण दिवसतारस्पेण ५४ सत्वगुणोद्भावनव्यग्रस्यतरनुरूपत्वेनः पुनभ्रमस्तस्याभूदित्याह तमसीति अंबुजं कर्तुउपदर्कापलाशितं प्रातः संध्यामिव ५५ तर्तिकं तद्विरोधिजोगुणापुंडवेनलुलावनेत्याह अपिवादिति अधिष्ठानतत्वदर्शनेन बाधादयसदित्यर्थः अस्तक्रूरंरक्तप्रवाहंतेजसो लोहितवर्ण

दुधावातिविकल्पौघान् प्रतिभासमुपेयुषः पुरः परिस्फुरद्रुपान्मशकानिवमारुतः ५१ आगच्छतोयकोयोमं प्रतिभासान्तु नः पुनः अच्छिनन्मन साभ्ररंः खड्गेनेवरणेरिपून् ५२ विकल्पौघपरालूनसोपत्रयुद्दपांवरे तमश्छन्नविवेकार्कलोलकुज्जलमेचकं ५३ तदप्युन्मार्जयामासस म्यक्त्वांतविवस्वतः सम्यग्ज्ञानोदितेनाशु पेपवनेनेव कुज्जलं ५४ तमस्युपरते कांतं तेजःपुंजरजोदिसः उगर्वरातिमिरत्वांते प्रातः संध्यामिवां बुजं ५५ तच्चुलावस्वलाञ्ज्ञानावनं बालस्वाद्विपः अपिवंच्याप्यसत्क्रूरं वेतालइववेगतः ५६ तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनोमुनेः निशाज्ववर गात्रिङ्लोलं क्षीववदेववा ५७ मेघमालामिवमरुद्यालोनीलाज्जिनीमिव यामिनीमिवनीहारश्रुत्वाममपाश्रुलुलावसः ५८ निद्रायपरामेन स्पभावयामासतन्मनः व्योमश्यामलदृप्तंतुर्नभसीवशिखंडकान् ५९ पयोदइवतापिच्छंनीहारमिवमारुतः दीपत्वमइवाछात्मतदप्याशुममा र्जसः ५० व्योमसंविदितस्त्यांमूढंतस्याभवन्मनः निद्रायांतुविलीनायां मेरेयमदवानिव ५१ (त्वादस्तगुपमा ५६ रजसासमाधिध्यानाच्चालित स्यचित्तस्यविषयालाभेनविलपान्निद्रामज्ञानमाह तेजसीति लोलंतरंगैर्निद्रानुकूलतया आंदोलितं क्षीवोमदिरामत्तस्तद्वदेववा ५७ व्यालइाव्देनभु जंगनागपर्यायेणाविंगो गजोवालस्यते लुलावविवेकप्रबोधेनेतिभावः ५८ व्योमश्यामलंपश्यतीति व्योमश्यामलदृक्पदास्सूर्यानिपसंमुखे व्योम्नि प्रसारितादृष्टिर्जंतुः कोश्रांडु बरका भासमयूरशिखंड काकारान् विभावयतितद्वन्मनोनानावासनापरिकल्पितरूपवद्व्योमभावयामासेत्यर्थः ५९ तापिच्छं तमालपुष्पं तद्विद्रश्यात्रौर्यतेश्यामतां च नहातीति अच्छात्मस्वच्छस्वभावंतद्व्योमापिममार्ज ५० मूढं कर्तमलोपहतं ५१ अरी

ममार्जेति चित्तोध्यापनिन्ये ५२ कामपि वाचामगोचरां निर्विकल्पसमाध्यवस्थां चिराश्रामविश्रांतिं प्राप क्षणमल्पकाले ५३ विक्षेपसंस्कारप्राबल्यात्तत्र
स्थैर्यं न प्रापेत्याह विश्रम्येति संगेति संबोधने विश्वरूपिणीं बाह्यप्रपंचसमाकारां वृत्तिसंविदं पपात प्रापेति यावत् प्राग्बाह्याकाराद्राकृष्य पूर्णात्म
नि निरुद्धस्य परावृत्त्य पुनर्बाह्याकारापत्तावनुरूपं दृष्टांतमाह सेत्विति यथा सरोवारि कुल्याद्वारा केदारे प्रवाहितं केदारमापूर्य तत्सेतुरुद्धं सत्कुल्या
द्वारा परावृत्य प्रतीपं प्रतिकूलं सत्पुनः स्वास्यं सर एव प्रविशति तद्वदित्यर्थः ५४ बाह्यसंविदः परावृत्य पुनः स्वसंविदं प्रतिनीयमानस्य अंतराले सवि
कल्पकसमाधिप्राप्तिमाह चिरेति प्राक् ध्यानादिना चिरानुसंधानवशात्समाधौ आनंदानुभवेन स्वदनाद्युहेतोस्तत्संस्कारेण पुनस्तत्राकृष्यमाण
मनस्ततः अंतराले चिन्मयतां चित्प्रचुरसविकल्पसमाधिरूपतां आगात् यथा हेमरयावलयनानुरूपां नूपुरतां याति तद्वदित्यर्थः ५५ एवं सविक

मोहमप्येषमनसस्तं ममार्ज महाशयः यामिनीजनितं नाड्यं भुवनादिव भास्करः ५२ ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितं कामप्यव
स्थामासाद्य चिराश्रामम नः क्षणं ५३ विश्रम्याशु पपातांग संविदं विश्वरूपिणीं सेतुरुद्धं सरोवारि प्रतीपं स्वमिवास्पदं ५४ चिरानुसंधा
नवशात्स्वदनाद्यु स्वसंविदः ततश्चिन्मयतामागाद्धेमनूपुरतामिव ५५ चित्तत्वमथ संत्यज्याचिरेण चित्वतां गतं अन्यदेव बभूवास्य पंकः कुंभ
स्थितो यथा ५६ चेत्यं संत्यज्य चिद्रुद्धा चित्सामान्यमथाययौ त्यक्तवीच्यादिभेदोब्धिर्वाः सामान्यमिवैकधीः ५७ त्यक्तभूतौघमननं ततो
विश्वंभरं महत् चिदाकाशं ततः शुद्धं सोभवद्बोधमागतः ५८

ल्पसमाधिनाक्रमेणानिरिंधनाग्निवत्प्रक्षीयमाणं क्षीणेदकवच्चित्तैकास्यं
जगामेत्याह चित्तत्वमिति चित्तं स्वीयं चित्तत्वं संत्यज्य चिदेव यत्तत्वं तद्भावं गतं सत्पूर्वावस्थातो न्यदेव बभूव यथा कुंभस्थितः पंकिलजलपंको
जलशोषे कुंभभावमिव गच्छतीति तद्वदित्यर्थः ५६ चित्तस्य चित्तभावापगमे तत्प्रतिबिंबचैतन्यस्य बिंबचित्सामान्यैकात्म्यमाह चेत्यमिति चे
त्यं स्वभावं भास्यं वृत्त्याकारं संत्यज्य प्रतिबिंबचिच्छुद्धा सती सर्ववृत्तिसाधारणसाक्षिचित्सामान्यभावमुपाययौ यतः साएकधीः एकरसीभू
ता स्वोपाधिबुद्धिर्यस्यास्तथाविधेत्यर्थः ५७ एवं निर्विकल्पसमाधिप्रतिष्ठितस्योद्दालकस्य तत्परिपाकात्तत्साक्षात्कारं तत्फलं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव
भवतीति श्रुतिनिदर्शितं ब्रह्मभावं च दर्शयति त्यक्तेति ततस्तदनंतरं स उद्दालकस्तत्सारहत्तासमाधेर्बोधं तत्साक्षात्कारमागतः सन् विश्वंभरं
सर्वजगदधिष्ठानं त्यक्तभूतौघमननं द्वैतप्रतिभासरहितं शुद्धं महच्चिदाकाशसमभवत् ५८

तद्भावए वनिरतिशयानंदावासिरितिदर्शयितितत्रेति अत्रमेर्ब्रह्मादिभिरास्वाद्यत इत्युक्तमास्वादं रसानीसर्वविषयसुखकणानां अयनंआधार भूतमर्णवमिवाह्वितं ५७ तामेवदशांवर्णयतिशरीरादिना शरीरात्तम्युगर्वगत्यइतःनिर्गतइवशोथितइतिपावत् ६० उडुपश्चंद्रः ६१ पूर्वंशेषःपश्चाद्धरिमूकःनिर्गतिजलश्चयोंबुदस्तस्यइवास्थितिः ६२ तत्पदंगरूढाब्रह्मलोकांतासिद्धिगणान् पादपातेनप्रार्थयंतोपिकदाक्षे णापिनपश्यतीत्येतदर्शयतिअयेत्यादिना ६३ ६४ ६५ आनंदस्यमंदिरेतास्मिंल्लोकेइत्रासमाधौ उत्तरायणाधारेदिक्करेर्केइवषण्मासं

तत्रांप्रापरत्थानंदंहृदयदर्शनवर्जितं अनंतमुत्तमास्वादंरसायनामिवार्णव ५७ शरीरात्तमवेतोसौकामप्यवनिमागतः सत्तासा मान्यरूपात्माबंभूवानंदसागरः ६० द्विजचेतनहंसोसावानंदसरसिस्थितः अतिष्ठच्छरदब्देखेकलापूर्णइवोडुपः ६१ बभूवावातदी पाभोलिपिकर्मार्पितोपमः वीतवीच्यंबुधिप्रख्योदृष्टमूकांबुदास्थितिः ६२ अथैतास्मिन्महालोकेतिष्ठन्तुद्दालकोचिरं अपश्यद्धाम गान्सिद्धानमुरानपिभूरिशः ६३ आगतानिविचित्राणिसिद्धिजालानिवाभितः शक्रार्कपदद्दर्शीनीरभ्राण्यसरांगणेः ६४ तानि नादरयांचक्रेसिद्धिर्वृंदानिसद्विजः गंभीरमतिरक्षुब्धोविलासानिवशोत्वान् ६५ सिद्धिसार्थमनादृत्यतास्मिन्नानंदमंदिरे अतिष्ठ दथषण्मासान्दिकरेर्कइवोत्तरे ६६ जीवन्मुक्तपदंततयावत्संप्राप्तवान्द्विजः तत्रासिद्धाःसुराःसाध्याःस्थिताब्रह्महरादयः ६७ आनंदेपरिणामित्वादनानंदपदंगतः नानंदेननिरानंदेततस्तत्संविदाबभो ६८ क्षणंवर्षसहस्रंवातत्रलब्धास्थितिंमनः रतिमे तिनभोगौघेदृष्टस्वर्गइवावुनो ६९ तत्पदंसागतिःशांतातत्तुपःशाश्वतंशिवं तत्रविश्रांतिमासस्यभूयोनोबाधतेभ्रमः ७० तत्पदंसाधवःप्राप्यदृष्टपदृष्टिमिमांपुनः नायांतिखदिरोग्धानंलब्ध्येवेत्ररयाइव ७१ ६६ ततनउत्तरोत्तरोत्कृष्टं सप्तमभूमिकाप्रति ष्ठं सुरादेवाःसिद्धाःदेवयोनिभेदाः साध्याःगणदेवताः सुरेभ्यस्तेषांपृथग्ग्रहणंगोबलीवर्दन्यायेन ६७ तास्मिंश्चानंदेरसास्वादलक्षणाचि तपरिणामश्चस्यत्वान्नवियुतेआनंदोःस्येतिव्युत्पत्त्यमनानंदपदंगतःप्राप्तःततस्तस्माद्वेतोस्तस्यसंविदात्मचेतन्यंनविषयिण्यामिवसु द्धानंदेबभोनापिनिरानंदेदुःखेकिंतुस्वप्रकाशैकरसपूर्णमिवतस्थेइत्यर्थः ६८ तत्रासौनपुनःशुद्धानंदस्यहोदृव इत्याहक्षणमिति

श्रवणमननसमाधिपरिक्षीणचित्तादासाद्य अपरे स्वतयाप्राण्याविनादि पाशेविचारितन्त्रणस्मात् ७२ बुद्धं चित्तं दन्वपदन्तं संसमाधिव्युत्थानद
न्तं प्रतिकरर्यातिपरेषांमहतः प्रपन्ना द्बोधमायाति "षष्ठभूमिकायां भायात्येवसप्तमभूमिकायां ७३ अंभोदकोत्पन्नीहार पर लातसधो
चैत्रे ७४ प्राग्दृष्टाएवरमणीषुविमानपरंपरांश्चपुनर्दर्शतीतिपरेणान्वयः ७५ गौरमंदाररेणुच्छन्नाः भ्रमराश्चामराश्चयासां स्फुरंतिपता
कापटैः ला निवाखिलतिवसाधारणविशेषणे ७६ विद्याधरपतीनापिदर्शयेत्यनुकृष्यते ७७ तेवैमानिकामुनयश्चतमुद्दालकमूचुर्हेभगव

तांमहानंदपदवीचित्तादासाद्यदेहिनः दृश्यनबहुमन्यंतेराजानोदीनतामिव ७८ चेतस्तत्पदविश्रांतं बुद्धं रूपदन्तं संप्रति कथंद्बोध
मायातिनायात्येवाथवानघ ७९ उद्दालकोत्रषण्मासान्द्रोत्साहिताविद्धिनुः उषितोनिमिषितोभोदकोत्पादकोमधाविव ८० ददृशेसंप्र
बुद्धात्मापुनः परमतेजसः प्रणामलालसाः स्निग्धाश्चंद्रबिंबवपुर्द्गराः ८१ रमणीगौरिमंदाररेणुभ्रमरचामराः स्फुरत्पताकपटला
द्युविमानपरंपराः ८२ अस्मदादीन्मुनीन्दर्भपवित्राकेकरांबुजान् विद्याधरीभिर्ललितान्विद्याधरपतीनपि ८३ तेतमूचुर्महात्मानमुद्दा
लकमुनिंतदा प्रसादेनप्रणामान्नो भगवन्नवलोकय ८४ आरुह्येदंविमानंत्वमेहित्रैविष्टपंपुरं स्वर्गएवहिसीमांतो जगत्संभोग
संपदां ८५ आकल्पमुषितान्भुंक्ष्वभोगानाभिमतान्विभो स्वर्गादिफलभोगार्थमेवाशेषतपःक्रियाः ८६ हारचामरधारिण्योविद्याधर
वरांगनाः पश्यैमास्त्वामुपासीनाः करिण्यः करिणंयथा ८७ कामोधर्मार्थयोः सारः कामसाराः सुयोषितः वसंतइवमंजर्यः स्वर्गएवभवंतिताः
८८ एवं कथयतः सर्वानितिथीनित्य सौमुनिः परिपूज्यपथान्यायमतिष्ठद्गतसंभ्रमं ८९ नाभ्यनंदन्नतस्याजतांविभूतिंसधीरधीः भोगिद्धु
व्रजतेस्तुल्यस्वव्यापारपरोभवत् ९० अथस्वधर्मनिरतंभोगेष्वरतिमागतं तमुपास्यययुःसिद्धादिनेःकतिपयैःस्वयं ९१ जीवन्मुक्तःसचमु
निर्विजहारयथासुखं यावदिष्टंवनांतेषुमुनीनामाश्रमेषुच ९२ (नः अस्मात्प्रणामात्प्रसादेनानुग्रहदृशाअवलोकय ८४ एहिआगच्छस्वर्ग
स्यानुपेक्ष्यत्वेहेतुमाहुः स्वर्गएवेति ८५ आकल्पंद्विपरार्द्धविमानानांनकालंअनेनैवसर्वेषांतपःकृच्छ्रादिसार्थकमित्याहुः स्वर्गादीति ८६ ८७ धर्मार्थयोःफलत्वात्सारः ८८ गतसंभ्रमंमिथ्यात्वादिनिश्चयाद्विगतकुतूहलंयथास्यात्तथाअतिष्ठत् ८९ स्वव्यापारःसमाधिस्तत्परोभवत् ९०
उपास्यचिरप्रतीक्षाप्रणामप्रसादेनोपचर्य ९१ ९२

८७ संप्राप्तपदं यथास्यात्तथा अवसत् ध्यानलीलयेत्यनेन ध्यानमपि तस्य लीलयैव नेनापि तु न तस्य साध्यमलीनि समचित्तं ८८ ध्यानासक्तः समा
हितः ८९ व्यवहारकालेऽपि स समाहित एव ना तत्र विक्षेपवानित्यर्थः ९० चित्तं अंतःकरणं तत्तु त्यनुगतं तत्सामान्यं चिन्मात्रं तस्यैव विविच्य दर्श
नधारालक्षणात्समाधिरूढाभ्यासान्महाचित्त्वमपरिच्छिन्नचिद्भावं सर्वत्र सर्वभूतेषु स्नेहद्वेषवर्जनात्करुणया द विषमब्रह्मभावदर्शनाच्च स
मः अनेन तस्य क्रमात्सप्तमभूमेः षष्ठभूमिकाप्राप्तिरुक्ता ९१ अथास्य सप्तमभूमिकाविश्रांतिं दर्शयति चित्सामान्येति सर्वप्रपञ्चरूपस्य नत्त्व
स्कारस्य चोच्छेदेन तत्र यारूपत्वेन लक्षणं चित्तव्यवहारस्याप्युपरमात्तत्त्वप्रकाशानिरतिशयानंदसन्मात्रपरिशेषात्सत्तासामान्यं एत्य प्राप्य चि

मेरुमंदारकैलासहिमवद्विंध्यसानुषु द्वीपोपवननदीकुंजजंगलारण्यभूमिषु ८७ ततः प्रभृति संप्राप्तपदमुद्दालको द्विजः गुहासु गि
रिकुक्षीणामवसद्ध्यानलीलया ८८ कदाचिदन्हां मासेन कदाचिद्वत्सरेण च कदाचिद्वत्सरौघेन ध्यानासक्तोऽप्यबुध्यत ८९ उद्दाल
कस्तदारभ्य व्यवहारपरोऽपि सन् स समाहित एवासौ चित्तत्वैकत्वमागतः चित्तत्वैकमपाभ्यासान्महाचित्त्वमुपेत्य सः बभूव सर्वत्र समस्ने
जःसोरामविवस्वतो ९१ चित्सामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमेत्य सः दृश्यतोऽस्मिंश्चिरविश्रान्तोऽस्तमायान्निवोदयं ९२ शमपदप्र
रलाभप्राप्तिसंशांतचेतसः गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः शरदिखमिव शांतं व्याततं चोर्जितं च स्फुरममलमचेतस्तद्वपुः संब
भार ९३ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उद्दालकविश्रांतिः सर्गः ५४ २५२३ (चिरविश्रांतस्मिन्दृश्ये एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुवि
नश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यादिश्रुतिनिदर्शितमाविर्भावतिरोभावलक्षणमस्तमयमुदयं च नायात् तद्धेतोः अविद्याकर्मवासनानामत्यन्तोच्छेदादिति
भावः ९२ एतामेव स्थितिं प्रपंचयन्नुपसंहरति शमेति सर्वविक्षेपोपशमान्निरतिशयानंदरूपपरपदलाभप्राप्तेश्च सम्यक्शांतं गलितं मनो
यस्य अत एव सर्वकर्मबीजक्षयाद्गलिताः जननपाशाः क्षीणाः संदेहदोलावस्थाश्च यस्य तथाविधः सन् शरदि खमिव शांतं प्रशांताविद्या
मेघडंबरं व्याततमपरिच्छिन्नं अत एव निरंकुशत्वादिह स्वान्निरतिशयस्वतःस्फूर्तिसुखोत्कर्षादूर्जितं निरावरणत्वात्स्फुरं भ्रान्तदृशा याऽस्तं
तद्विस्मरणादचेतनं ब्रह्मस्वभावमापन्नं वपुः स्वरूपं संबभार न प्रागिवोद्दालकवपुरित्यर्थः ९३ इति श्रीवा॰ उ॰ चतुःपंचाशः सर्गः ५४ ७:

सत्तासामान्यलक्ष्मास्य युक्त्वाद्देहोऽज्ञनक्रमः त्यक्तदेहेन खिं खिन्याभूषाङ्क्षिम्वर्ण्यते गुरुं स्कतिभिः प्रसाधाराम श्वरमपर्यायोक्तसत्तासामा
न्यलक्षणजित्तासमानः एच्छाति आत्मज्ञानेति अज्ञानप्रयुक्तत्तापत्रयलक्षणास्य दाहस्य संतापस्य प्रशीतांशो अज्ञानांधकारोच्छेदनस्य युक्तसं
शयविपर्ययाद्युच्छेदनस्य युक्तसर्वदुःखोच्छेदश्चत्वमेव समर्थ इति विशेषणत्रयतात्पर्यार्थः इंद्रोत्युक्तिर्गुराबीश्वरदृष्टिरेव सदा कार्या न साधारण
बुद्धिरिति द्योतनाय १ षष्ठभूमिकायां चिदचिदंतरभेदानपरिमृज्य चित्सामान्यस्वरूपभूतस्य चेत्याभावस्यात्यंतभावनाद्धेतुसंस्काराणामात्यं
तिकोच्छेदे सति यदा चिंतं संक्षीयते तदा स्वमात्रसत्तयास्वतःसिध्यंतीपरिशिष्टचिदचिदुभयानुगतसत्तैव सत्तासामान्यमित्यर्थः २ सर्व इति प्र

श्रीराम उवाच आत्मज्ञानदिनेकार्येकमर्त्संज्ञायतृष्णानल अज्ञानदाहशीतांशोसत्तासामान्यमीशकिं १ श्रीवासिष्ठ उवाच यदा संक्षीयते चि
त्तमभावात्यंतभावनात् चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा २ नूनं चेत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते असद्रूपवद्यत्स्वच्छा सत्तासामा
न्यता तदा ३ यदा सर्वमिदं किंचित्सबाह्याभ्यंतरात्मकं अपलप्य वसेच्चेतः सत्तासामान्यता तदा ४ यदा सर्वाणि भूतानि सत्तासामान्यवेदनं स्व
रूपेण स्वरूपाभ सत्तासामान्यता तदा ५ कूर्मोऽगानीव दृश्यानि लीयंते ह्यात्मनात्मनि अभावितान्येव यदा सत्तासामान्यता तदा ६ दृष्टिरेषा हि प
रमा सदेहादेहयोः सदा मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदोपमा ७ व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ तस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बो
धजा ८ अस्यां दृशि स्थिताः सर्वे जीवन्मुक्ता महाशयाः सिद्धाः रसाः स्वभुवि व्योमवीथ्यामिवानिलाः ९ इति बिंबितावित्सर्वदृश्यबाधे चेत्यांशेर्ध्व

तितद्विषयैः रहिता सतीयदा स्वात्मनि बिंबचैतन्ये लीयते तदा तस्य बिंबस्य असद्रूपं यस्मिंस्तदसद्रूपमाकाशस्तद्वदत्यच्छासत्तासामान्यताबोध्येत्य
र्थः ३ चेतश्चित्तवृत्त्यभिव्यक्तास्वं चैतन्यं ४ यदा सर्वाणि भूतानि स्वपारमार्थिकरूपेण स्वरूपमेव आभाख्यप्रथा नान्या न तथाविधं सत्तासामान्या
त्म कं कं वेदनं चिन्मात्रं भवतीति शेषः ५ अभावितानि भावनयत्नं विनैव सहजत्वेनेत्यर्थः ६ एषा सप्तमभूमिकारूढदृष्टिर्यतस्तुर्यातीतपदोपमा
अतः सदेहादेहमुक्तयोः समानस्वरूपा स्थितौ विशेषोऽस्तीत्यर्थः ७ संप्रदर्शिविः पंचमादिभूमिकास्वापि समाधिस्थ भवति सप्तमभूमिकारू
ढस्यतु व्युत्थितस्यापि केवलमज्ञस्य न भवत्येवेत्यर्थः ८ सर्वेऽपि जीवन्मुक्ताः अस्यां दृशि स्थिताः संतः भुवि सिद्धाः समाः पारदादयः स्वव्योमवीथ्यां

पा॰टी॰नृप॰
९२४

नतिवोदाहरन्तिअस्मल्लाभनयोभु विनारदाद्याव्योमवीथ्यांत्रतायाः तदर्थलोके विल्यर्थः ९६ यावदिछं यावत्पाप्त्यासंपं ९९ निश्चलाहृदा ९८ चिंतितवान्चिंतितार्थं हृदनिश्चयवासनं ९३ मात्रास्पन्दनिरोधस्पर्शादि गोचरहृत्ती विनिन्ताम् बदराणि चैकैकशउपसंहृत्य तदेनिवेशयन् तदि निविष्ठानां चतेषां परमार्थरूपःभावितः स्वांगमि वस्वात्मनैकीकृतस्थिरूपोघनः संघवघनवदेकरसोयेन ९४ समसंस्थानांकधराकंगपस्य तालुमूलतले आलग्नं नकुवत्धिदूरूपावेनिवेशीते नाजिह्वामूलेन उन्नामे वलसन्मुखं यस्य ९५ अर्थहृत्पादि विषयेन संयोजितमनोहृदयेयेनप्राणादि प्रवाहायांसंरोधेनसमस्तक्रियाकृतदेहमनः करणचांचल्यरूपः स्वच्छाननछविः प्रसन्नवदनः ९६ अंगेतिसंबो

अस्मल्लाभनयः सर्वैर्नारदाद्यास्वरायव ब्रह्मविद्यांस्वरायाश्च हृद्यावस्थांयवस्थितः ९७ एतामालंब्यापदवींसमस्तभयनाशिनी ग्रहालको सावदवस्थावदिछं जगद्गुरु ९९ अथकालेन बहुनाबुद्धिस्तस्यबभूवह विदेहमुक्तस्तिष्ठामिदेहस्त्यक्तेतिनिश्चला ९२ एवंचिंतितवानेष गुहायां पद्मवासने बद्धपद्मासनः स्वस्थावर्ध्वोन्मीलितलोचनः ९३ संयम्य पुरसंरोधात् द्वाराणिनवचेतसः मात्रास्पर्शान्विविच्यान्तोभावितस्वांगचिद्धनः ९४ संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकंधरः तालुमूलतलालग्नजिह्वामूलोद्धसन्मुखः ९५ नबहिर्नान्तरेनाधोनोर्ध्वेनार्थं नम्रस्तके संयोजितमनोदृष्टिर्दृष्टेंतीनसंस्थितः ९६ प्राणप्रवाहसंरोधसमः स्वच्छाननछविः अंगंचिसंविदुत्तानरोमकंरकितांगभूः ९७ अंगंचित्संविदाभ्यासाच्चित्सामान्यमुपारदे तदाभ्यासादवाप्तांतरानंदस्पंदमुत्तमं ९८ तदास्वादनतोनीनंचित्सामान्यपदक्रमं में विश्वंभरमनं तात्मसत्तासामान्यमापयौ ९९ (घनेचित्संविदाचिद्रूपब्रह्मानंदानुभवेन उत्तानैरूर्ध्वजंतुभिः रोमाभिः कंरकितासंजातकंर.काअंगभूर्यस्य ९७ तस्यानंदाविर्भावपूर्वोक्तमेवक्रममाह अंगेति अंगेघंतः करणेकदेशभूतव्रत्तिभेदेषुप्रतिबिंबितानाचित् अवाच्छिन्नासंविदास्वरूपोपाधिभूतवृत्तिभेदानांविलयाभ्यासाद्धिंबभूतचित्सामान्यमुपारदे प्रविवेशगाबिंबभूत चिन्मात्रानुसंधानाभ्यासाच्च अंततर्हृदिततमंसर्वोत्कृष्टमानंदस्पंदं अवाप अन्वभूदित्यर्थः ९८ तस्यपूर्वचित्सत्तासामान्यानुप्रवेशमाह तदास्वादनतइति यावन्नानिरातिशयानंदास्वादनं तावदेवचित्तनिरोधक्लेशासहिष्णुतया बाह्यैः प्रवर्तनेआस्वादितेत्वानंदेतत्रैवगुडपिपीलिकान्यायेनासक्तस्वरूपमपिविस्मृत्यस्वानुगतं चित्सामान्यं निरतिशयस्वप्रकाशसत्तासामान्यभावं नयतिसएवचित्सामान्यपदक्रमस्पलयत्तस्यसत्तासामान्यप्राप्तिश्चेतिभावः ९९

९२४

नयैवतस्यापुनराववर्तिनीस्थितिमाहनस्थाविनिसमेभ्योपिसमः आत्यंतिकविक्षेपवैषम्यशून्यआभोगःस्वरूपंयस्यनविघ्नेआनंदाःसमायस्य
तथाविधानंदेनप्रसन्नतमत्वान्मुग्धेभ्यःसुंदरेभ्योपिमुग्धामुखद्युतिर्यस्यतथाविधःसन् २० आनंदाविर्भावलिंलिंगरोमांचादीनामपिक्रमादुप
रममाहसंक्रांतेति॥जीवन्नेवपदंप्राप्यप्रारब्धभोगहेतुमलंनोपक्षयादमलंगतः २१ कलाभिरवपूर्णेन २२ नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसम
वलीयंतेइतिश्रुत्युक्तरीत्यातत्रैवतत्प्राणानांतत्सोदकोहम्यवक्रमादुपशममभिप्रेत्याहउपशान्तमिति शारदंतेहेमंतेनरूपणांरसःरविकरौजसी
वविमलेस्वपदेउपशान्तम २३ प्राणाद्युपशममेपरिनिष्ठंतत्तत्पंचवर्णायतिगमेत्यादिना अग्निविस्फुलिंगवत्प्राणुपाधिभिर्विगलितानिनिःस्यतां
निहैरण्यगर्भांतविषयसुखानियस्मात्तेनतथाविधंआद्यंतद्वाचामगोचरंसुखंप्रापयास्मिन्सुखेशाकलक्ष्मीरब्धोतपामिवकल्प्यतेतनकर्तिवातद्‌.
मध्य
तस्थौसमसमःभोगःपरांविश्रांतिमागतः अनानंदसमानंदमध्यमुखद्युतिः २० संक्रांतानंदपुलकःपदंप्राप्यामलंगतः चिरकालपरिक्षी
णमनन्नादिमवभ्रमः २१ बभवसमहासत्वोलिपिकर्मार्पितोपमः समःकलावपूर्णेनशारदछांबरेंदुना २२ उपशान्तमशानैर्दिवसैरसौकतिपु
यैःस्वपदेविमलात्मनि तरुरसःशारदंते इवामलेरविकरौजसिजन्मदशांतिगः २३ गतसकलविकल्पानिर्विकारोभिरामःसकलकलाविंसोपाधि
निर्मुक्तमूर्तिः विगलितमुखमाद्यंतत्सुखंप्रापयास्मिंस्त्वामिवजलराशगवूह्यतेशाकलक्ष्मीः २४ अपरिमितनभोंतव्यापिदिग्व्यापिपूर्णंभुवन
भरपात्रीलंभूरिभूव्योपसेव्यं कथनगुणमनीतंसत्यमानंदमाद्यं परमसुखमनंतंब्राह्मणोसौबभूव २५ गतवतिपदमाद्यंचेतसिस्वच्छभा
वेंद्विजतनुरथमासैःसोपविष्टेवषड्भिः रविकरपरितप्ताब्जातभांकाररम्यातनुतरुभुजतंत्रीशीलवीणाबभूव २६ (निःभिरित्यर्थः २७ असौ

ण ब्राह्मणउद्दालकःप्रतिब्रह्मांडभेदादपरिमितान्यनंतानिनभांसिअंतःस्वोदरेव्याप्नुवंतियादिशास्ताअपिव्याप्नुवंशीलमस्यपौ अनेनदेशकृतपरि
छेदनिरासःसर्वदासर्ववस्तुषुपूर्णंसर्ववस्त्वाधारभुवनानांभरणंधारणंपोषणंचशीलंयस्य अनेनसर्वाधिष्ठानतोक्ता वस्तुकृतभेदनिरा
सःभूरिभिर्भव्यैर्भाग्यैःस्तमजनैश्चोपसेव्यंकथनंगुणंवाक्यमतीतं निमित्तधर्मानि अतीतंअनंतमाद्यंकालकृतपरिछेदहीनमतएवसत्यादि
लक्षणंआनंदयतिसुखेकरसीकरोत्याखिलमित्यानंदंभूमाख्यंपरमसुखंबभूवेत्यर्थः २५ अथतद्ब्राह्मणसिनीवेस्वच्छभावंनिर्मलस्वरूपंआ
द्यंपदंगतवतिसतितस्यद्विजस्यतनुःशरीरंतत्रोपविष्टेवसतोषड्भिर्मासैःरविकरैःपरितप्ताश्रुष्कासतीप्रबहद्वातघनजेभांकारैःक्वणितैःरम्यात

अथ बहुतरकालेन षण्मासेनेति यावत् एतत् वृत्तांतं नामदेहे भुवं खानन् भस्त्रात् अगकन्यासंयुताः परस्परसहचारिता नियमान्सर्वाः संयु
ताः भरामिलिताः एव स्थिताः आस्या धामा तरः कस्यचिद्धकस्याभिमतफलसिद्धौ शिखानां ज्वालानां पंक्तयः अनलमिव तां अद्रेर्भुवं उपययुः २७
तासां मातृणां मध्ये निशिरात्रौ न वनवभूषा वैचित्र्यान्न वनराणि तास्या दिवृत्ता नियस्यास्तथा विधास कलैः अस्मादिभिर्विबुधैर्वर्याद्देवानामपि प्रि
या पूज्या खिंखिनी चामुंडा दिनकरस्य करैः श्रुकं नत् विप्रस्यो हालकस्य कंकालकं हा वं स्तरि तिनिधनयोः खड्गखट्वांगयोर्मध्ये अंतेण लसछाया
समुकुरस्य किरीटस्य कारो कांतकांतिभूषणं चकारेत्यर्थः २८ यस्य मूर्द्धनि कल्पितामल मांसादिमयः स्थूलदेहो पित्रिजगद्धाय्या देव्याः शि
रोभूषणतया सवत्किर्षं प्राप्तस्तेन सर्वोत्कृष्टपदं प्राप्तमिति किं वाच्यमिति स्नानमाहात्म्योक्तिः षंदिर्शपिन्नाह रत्नीति उक्तरीत्या उद्दालकस्य

अथ बहुतरकालेनैतदद्रेर्भुवं तामुपययुरगकन्यासंयुतामानरः स्यात् अभिमतफलसिद्धौ संयुताएव सर्वा अनलमिव शिखानां पंक्तयः पिं
गकेशपः २७ दिनकरकरस्थं कं विभ्रकंकालकं नज्ञरितेमुकुरको रोखड्गखट्वांगमध्ये सकलविबुधवंद्या खिंखिनी देवदेवी नितिन वनरत्न
तां कांतकांतिचकार २८ इत्कहालकदेहकं सुविलसन्मायूरबर्हव्रजव्यालोलाब्दलवेन नवैर्विवलितेमंदारमालागणैः शोते खिंखिणिकाम
हा भगवती लीलाललामेलाः ताजालेभंगइवांतपुष्पपरस्पेपश्चादुपागच्छति २९ एषोहालकचित्तवृत्तिकलनावृत्ती विवेकस्फुरत्स्वानंदप्र
विकस्वरा भासिकुसुमात्सत्कानने विस्तृता रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नेप्ये वसंछोपया नामावेति वियोगमेतिसफले नोद्धैस्तरां सगमं ३०

कान्तिमतो देहो देहकं सुष्ठु विलसति विराजमाने मायूरबर्हाणां व्रजः समूहः तस्य खण्डाः आलोलाः कंपमानाः अब्दलवा मेघखंडा यस्मिन् नवैः प्रत्यग्रै
र्मंदारमालागणैर्विवलिते चित्ते खिंखिणिकाख्या या महती भगवती सा लीलार्थं ललामे शिरोभूषणा माल्यं अंते पुष्पपरं ला नियस्य तथा विधे
वे यो खलात् पश्चात् सृष्ट तं उपागच्छति लतानाले भंगार बन्धेन सुखावि श्रांतिं भजते इत्युक्ता ३९ मुकुमुहालकाख्यानमुपसंहरन् तत्परिसीलन
पराणां संसारतापोपन्नमं परमपुरुषार्थफलमाभं चदर्शयति एषेति सर्व हृदयविवेकस्फुरन्त्यः स्वानंदः स एव प्रविकासे भासी ति कुसुमानि यस्या
स्तथाविधा एषा दृढ़ीनम्रकाराउद्दालकचित्तस्य रतेर्विदेहकेवल्यप्राप्त्यंतस कलचारित्रस्य कजनाभादरनेरंतर्याभ्यासमृस्थिताततस्तपाक
ल्पवृत्ती यस्य तत्कानने रूढा प्रादुर्भूता सती उत्तरोत्तरभूमिकाधिरोहणक्रमेण विस्तृता असौ पुरुषस्तापत्रकोर्थे याकर्मसंकुले व्यवहारकांतो
रे विहरन्संचरनापि सत्यत्वगीतिशं त्यादिगुणसुरभिन्नी तलापासं तोषलक्षणया छायया अप्यर्थे एवकारः कदाचिदपि वियोगं नैति न प्राप्ते

९२५

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे पंचाशः सर्गः ५५ निर्दग्धमायातिमिरः प्रबुद्धो ध्वस्तवासनः व्यवहारप्रसक्तोपि समाधिस्थ इतीर्पिते अ
नेनउक्तप्रकारेण विचारवैराग्यसमाध्यभ्यासक्रमेण विहरन् १ शास्त्रश्रवणेन अर्थतत्वपरीक्षणेन गुरुवचनं विश्वासेन स्वचित्तशोधनेन च सर्वंर
दृश्यबाधेन परमपदविश्रांतिपर्यंतं अवश्यं विचारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः २ ३ प्रज्ञास्वरूपमाह संप्रबोधवतीति प्राप्नोति प्रापयति ४ कश्चित्प्र
बुद्धः व्यवहारपरोपि सन् जातसमाधिकः एव विश्रांत इत्यन्वयः ५ ६ अंतःशीतलतापूर्णकामनाशात् प्रतिष्ठाफलं तत्लाभे विक्षेपप्रसक्त्याभावा

२५५३ मोक्षोपाये षूपशमप्रकरणे उद्दालकनिर्वाणं सर्गः ५५ श्रीवसिष्ठ उवाच क्रमेणानेन विहरन् विचार्यात्मानमात्मना विश्रांतिमेहि वितते परे पद्म
दलेक्षण १ शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचार्यते सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते पदं २ वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुपराक्रमैः
पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकया थवा ३ संप्रबोधवती तीक्ष्णा कलंकरहिता मतिः सर्वसामग्र्यहीनापि परं प्राप्नोति शाश्वतं ४ श्रीराम उवाच
भगवन्भूतभव्येश कश्चिज्जातसमाधिकः प्रबुद्ध इव विश्रांतो व्यवहारपरोपि सन् ५ कश्चिदेकांतमाश्रित्य समाधिनियतस्थितः तयोः कतमः
तरः श्रेयानिति मे भगवन्वद ६ श्रीभगवानुवाच इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः अंतःशीतलता यास्य समाधिरिति कथ्यते ७ दृ
श्येर्मनसि संबंध इति निश्चित्य शीतलः कश्चित्संव्यवहारस्थः कश्चिद्ध्याने व्यवस्थितः ८ द्वावेतौ राम सुखितौ यावंतश्चेत्परिशीतलौ अंतःशीतल
तायास्यात्तदनंततपःफलं ९ समाधिस्थानकस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचंचलं तत्तस्य तत्समाधानं सममुन्मत्ततांडवैः १० उन्मत्ततांडवस्थस्य चेत
श्चेत्क्षीणवासनं तदस्योन्मत्तनृत्तं तत्सममंबुधसमाधिना ११ व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वनस्थितः द्वावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहपदं गतौ
१२ अर्तं कुर्वदप्येतत्तच्चेतः प्रतनुवासनं दूरंगतमना जंतुः कथासंश्रवणे यथा १३ अकुर्वदपि कर्त्रैव चेतः प्रघनवासनं निस्पंदांगमपि स्वप्ने
श्वभ्रपातास्थितालिव १४
त्से व समाधिरभिधीयत इत्यर्थः ७ मनसि सति दृश्यैर्विक्षेपहेतुभिः संबंधः स्यात्तन्नु मम नदस्तीति निश्चित्येत्यर्थः दृश्यै
र्मनसंबंध इति पाठस्तु स्पष्ट एव ८ ९ १० ११ असंदेहं सर्वसंदेहोच्छेदि परमपदं गतौ तत्र प्रतिष्ठितौ चेदित्यर्थः १२ व्यवहारिणि कर्तृत्वप्रयुक्तो
बंधः किं न स्यात्तत्राह अकुर्वितिति प्रतनुवासनं निर्वासितं यथा कांतादिकथासंश्रवणे अन्यत्र प्रसक्तमनाः कुर्वन्नपि रागादिविकारानुदयात्तत्प्रयुक्ते
र्दोषैर्न बध्यते तद्वदित्यर्थः १३ निस्पंदानि अंगानि देहावयवा यस्य तथाविधमपि सुप्तस्य मनः श्वभ्रपाते तत्रास्थितो च यथा कर्तृ तद्वत् १४

वा. टी. उप.
१२६

निर्वृतिः सुखविश्रांतिः १४ ध्यानाध्याने समाध्यसमाधी तद्रूपयोः अनंकुरं अंकुरबीजवासनाशून्यमितियावत् १६ १७ ननु वासनं चतुर्थ्यादिभूमिकासु क्षीयमाणवासनं अवासनं क्षीणवासनं परं सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठा १९ प्रशांतजगतिदेहादिदृश्ये आस्थाअहंममताभिनिवेशो यस्य स्वस्थः स्वस्थप्रतिष्ठः येन तु पायेन भवति २० सर्वेषु भावेषु आत्मभावनां अहंममताध्यासं त्यक्त्वा लेसमाहितः गृहेव्यवहरन्वा २१ २२ इह नित्यापरोक्षप्रत्यगात्मनि भूतानां स्थितानां महतामाकाशादीनामपि २३ शांतचित्तमहाभ्रस्य शरदाकाशकल्पस्येत्यर्थः २४ रा

चेतसो परकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमं तं विद्धि केवलीभावं साशुभानिर्वृतिः परा १५ चेतश्चलाचलत्वेन परमं कारणं स्मृतं ध्यानाध्यानद्वयं त्यक्त्वा तेन तदेवानंकुरं कुरु १६ अवासनं स्थिरं प्रोक्तं मनो ध्यानं तदेव तु स एव केवलीभावः शांतते वच सा सदा १७ ननु वासनमप्युच्चैः पदायोग्यमुच्यते अवासनं मनो कर्तृ पदं तस्मादवाप्यते १९ घन वासनमेतत्तु चेतः कर्तृत्वभाजनं सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् १९ प्रशांतजगदास्थों तर्वीतशोकभयैषणः स्वस्थो भवति येनात्मा स समाधिरिति स्मृतः २० चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनां यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं तथा शैलगृहे यदा २१ गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसां शांताहंकृति दोषाणां विजनावनभूमयः २२ अरण्यसदनेतुल्ये समाहितमनोहृदा भवतामिह भूतानां भूतानां महतामिव २३ शांतचित्तमहाभ्रस्य जनजालोज्ज्वलान्यपि नगराण्यपि शून्यानि वनान्यवनिपात्मज २४ वृत्तिमच्चित्तमत्तस्य विजनानि वनान्यपि नगराणि महालोकपूर्णानि परवीरहन् २५ व्युत्थितं चित्तमभ्येति भ्रमस्यां ते सुषुप्ततां निर्वाणमेति निर्वाणं यथेच्छसि तथा कुरु २६ सर्वभावपदातीतं सर्वभावात्मकं च वा यः पश्यति सदात्मानं स समाहित उच्यते २७ ईहितानीहिते क्षीणे यस्यांतर्वितताकृतेः सर्वभावाः समा यस्य स समाहित उच्यते २८ सदात्मना सदेवेदं जगत्पश्यति नो मनः यथास्थेनैव वास्मि आत्मन्यपि जनेश्वर २९ रागादिवृत्तिमता चित्तेन मत्तस्य २५ व्युत्थितं रागादिविक्षिप्तं चित्तं नानाविधविषयभ्रमस्यां ते लयेन पुनर्व्युत्थानसहत्वबीजभूतां सुषुप्ततां एति निर्वाणं शांतरागादिवासनं तु चित्तं निर्वाणं मोक्षमेति २६ तर्हि प्राकृतं व्यवहार्यव्यवहारिणोस्तत्त्वविदा त्वं कल्प्यः समाधिरुक्तस्तत्राह सर्वेति तत्त्वविन्समाधौ सर्वभावपदातीतं पश्यति व्यवहारे तु सर्वात्मकं पश्यत्येकपिंडमात्राहंमानाभावान्न तस्य रागादिरिति न विक्षेपप्रसक्तिरिति भावः २७ उक्तमेवार्थं फलत आह ईहिते ति ईहितानीहिते रागद्वेषौ २८ कथं सर्वभावाः समास्तद्दृष्टान्तपातिसदात्मनेति

१२६

नगराण्यपि शून्यानीति यदुक्तं तदुपपादयति यथेति विपाणि कापण्यवीथिका तत्र समवेता अपि वहवो जनाः स्वस्वकार्ये व्यवहरंतोप्युदासीन स्यानुपकारित्वादसत्प्राया स्तद्वत् ३० ३१ भूतैः प्राणिभिः पार्थिव्यादिभिश्चाकुलमपि बाधितत्वादाकाशतां शून्यतां ३२ आजीवितस्थितेः याक जीवं ३३ यस्मात् अंतर्यन्त्रयादत्रांतसंज्ञीतलं वा चित्तं तदेव बहिर्जगदाकारेणास्थितामित्यर्थः ३४ तदेवाह घोरेति ३५ ३६ अध्यारोपदृष्ट्योक्ता अपवाददृष्ट्या आह न बहिष्ठमिति कथं तर्हि तत्र जगदाकारभानं तत्राह यदिति यद्वस्तु प्राग्वासनाबलाद्यथा कचितं तत्तथा तद्रूपेण परमार्थतत्व मेवोत्थितामित्यर्थः ३७ आत्मतत्वरूपं परमांतरं वस्तु तदेव बहिष्ठत्वेन जगत्तया भाति तत्तदुपाध्यनुसारि संकोचेपि सति प्रविकासि च भवति यथा।

यथा विपाणे कालोका विहरंतोप्यसत्समाः असंबंधात्तथा तस्य ग्रामोपि विपिनोपमः ३८ अंतर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो व्रजन्नपि पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति ३९ सर्वमाकाशतामेति नित्यमंतर्मुखास्थितेः सर्वथानुपयोगित्वाद् आकुलामिदं जगत् ४० अंतःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् दिव्याराण्यामिवन्दग्धां भवत्याजीवितास्थितेः ४१ भवत्यखिलजंतूनां यदंतस्तद्बहिःस्थितं अंततस्तो पतप्तानां दावदाहमिदं जगत् ४२ द्यौः क्ष्मा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः अंतःकरणतत्वस्य भागा बहिरिवास्थिताः ४३ बहुधानावर वयरश्मुसंतरात्मनः तद्बहिर्भासते भास्वद्धिकास्वपुष्पगंधवत् ४६ न बहिष्ठं न बाह्यस्थं किंचिल्लिंगं न विद्यते यद्यथा कचितं चित्ता तत्तथात त्वमुत्थितं ४७ आत्मतत्वांतरं भाति बहिष्ठत्वेन जगत्तया कर्पूरमिव गंधत्वेन संकोचेपि विकासि च ४८ आत्मैव स्फुरति स्फारं जगत्त्वेनाप्यहंत या बाह्यत्वेनांतरत्वेन सर्वनाम्नस्वविभुः ४९ बहिष्ठेनांतरं बाह्यमतस्थेनांतरस्थितं यथाविदितमात्मायं स्वचित्तमनुपश्यति ५० स बाह्याभ्यंतरं शांतमात्मनो भेदितं जगत् अहंत्वादिस्थिते भेदे भरिभिंगभयं तु तत् ५१ (संपुटांतस्थं कर्पूरं गंधरूपेण तथा भाति भवति चेत्यर्थः

३८ असन्नेव सुरासुरत्वमहंकारादिरूपः नापि सन्मात्रस्वरूपः किंतु विभुरुभयानुस्यूतसन्मात्ररूप इत्यर्थः ३९ अत एवायमात्मा आंतरं स्वचित्तमेव यथाविदितं पूर्ववेदनानुसारेण बहिष्ठेन बहिर्मुखेन चक्षुरादिना बाह्यं जगदाकारमनुपश्यति अंतःस्थेन त्वग्रहासनादिना आंतरं तद्दास्थितं स्वप्नमनोराज्याद्यनुपश्यतीत्यर्थः ४० न बहिष्ठं न मध्यस्थमिति यदुक्तं तद् युक्त्यानुभावयति सबाह्येति सबाह्याभ्यंतरं स्थितं विधुमापि जगद् भय नुस्मृतस्वात्मनः सकल्पशाद्भेदितं पश्य कृतं सत् असदेवेति शांतमात्मतमेवेत्यर्थः तत्र पृथक्करणाभावे तु तत्सत्तयैव बाह्याभ्यंतरभेदस्थितेः सा नित

पु॰
वा॰टी॰उ॰प॰
१२७
प्र॰

भूरिभंगमयमुपयात्यपतियौरिति तनरार्धिभिर्हतात्मनोयुस्समादिसर्वं वस्तुनापत्रपञ्चाला ज्वलितं सत् तथाविधः कल्पादिः प्रलयारंभसमयए वसरासंपत्पैंघतइत्यर्थः ४२ सन्मात्रात्मदर्शनेनुकर्मेंद्रियैर्व्यवहारेपि अभिमानाभावान्नहर्षशोकादिविक्षेपलेशस्यापिप्रसक्तिरितिसहासमा धिस्स्थतुल्यतेवफलतीत्याशयेनाहयस्मित्यादिना ४३ ४४ पूर्वपर्यंतिउत्पत्तिरपरपर्यंतोनाशस्तत्सहितां एतामुमूरुजनप्रति शास्त्रहंममनाह छिषु ४५ किमर्थंहिसतीतिचेदहंममेतिदृष्टिगोचरयोरभिमानाभिमंतव्यलक्षणयोरहंताजगतोराश्रयस्येवासिद्धामिथ्यात्वादित्याहसमे इतिनहिसर्वानुभवासिद्धप्रत्यक्त्वभावेमयिवास्यानांश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वभावेवानतावन्मयिदृशोदृश्यप्राश्रयत्वायोगान्नापिपरेब्रह्मणिअसं गादृग्यकूटस्थस्वस्वरूपेसमेतस्मिन्नहंताजगज्जन्मादिवैषम्याधारत्वायोगात् यथाशरदातपसंभिन्नेषुदूरादृश्यमानेषुवीचिवृंदेषुदृश्यमा

घोःक्षमावायुराकाशांपर्वताःसरितोदिशः कल्पादिरेवज्वलितंसर्वमाधिहतात्मना ४२ यस्त्वात्मरतिरेवांतःकुर्वन्कर्मेंद्रियैःक्रियाः नवशोह र्षशोकाभ्यांससमाहितउच्यते ४३ यःसर्वगतमात्मानंपश्यन्समुपशांतधीः नशोचतिनध्यायतिवासससमाहितउच्यते ४४ सपूर्वापरपर्यंतायःपश्य न्जागतीयति दृष्टिधीतासुहसतिससमाहितउच्यते ४५ समेपरेपिनाहंतानजगज्जन्मनामयि वीचिवृंदेष्विवानस्मिनाकाशफलधानवः ४६ य स्यांतरस्थितिनाहंत्वंनविभागादिनोमनः नचेतनाचेतनतेसोस्तिनास्तीनराजनः ४७ योमसस्थोबहिष्ठोहासम्यगाचरतीहयः हर्षामर्षविकारेषुक्ष इलोष्टसमःशमः ४८ आत्मवत्सर्वभूतानिपरद्रव्याणिलोष्टवत् स्वभावादेवनभयाद्यःपश्यतिसपश्यति ४९ अर्थातनुत्तनुर्वापिनासद्रूपेण चेत्यते सद्रूपोनानुभूतो.तेनतेनैवतुन्नतया ५० (नाआतमापस्ते तत्र तरजनपापाविस्फुरंतीपुंजीभूताकांतिर्नवीचिवृंदेष्वंतरास्तिसमीपोपसर्पणे तेषुनिमज्यान्वेषणेचादर्शनात् नापितदंतर्वहिष्ठेआकाशेप्यसंगकूटस्थेचतुर्विधक्रियाफलधालदर्शनेनवोचिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्यदूरनिरस्त त्वात् अतःसाकांतिरिवाहंताजगती अपिनिराश्रयत्वान्मिथ्यैवेत्यर्थः ४६ अहंताजगद्देरनिरस्यतद्दृष्टभेदंनिरस्यतियस्येति यस्यअंतःआंतरं प्रत्यगा त्मस्वरूपंनास्थितंअहंत्वंयास्मिस्तथाविधंसंपन्नंदृश्यजगद्विभागादिकंमनश्चनास्तितस्यतदधीनकल्पनेचेतनाचेतनतेअपिनस्तःअतःसएकएवसर्वा त्मा आस्तितदिः तरोजनश्चेतनधातुनास्तिनान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ४७ तस्यलक्षणान्याहद्वाभ्यामेतिद्वाभ्यांसम्यक्शास्त्रशिष्टाचाराविरोधेन शमःशांतिस्वभावः ४८ ४९ तत्वतस्यैवसमदर्शित्वेनुपपत्तिमाह अर्थइति अतेनमहेनअतनुर्महान्नहिरण्यगर्भश्चयांतिस्ततनुरल्पःकाकिनी मात्रोपिवाकनककामिन्यादिरर्थोविषयःअसद्रूपेनमिथ्यात्वेननचेत्यतेनदृश्यतेअधिष्ठानसद्रूपश्चनानुभूतइति तत्रयासन्मात्रस्वभावेनापिन

१२

यस्याश्रये समदर्शनं विरूढं स सर्वत्र सर्वावस्थ्यप्य वस्थासु न हर्षविषादादिना लिप्यत इत्याह ईदृशोत्यादिना तिष्ठतु किं च नः उदेतु ऐश्वर्यार्धम्युदयं प्राप्नो
तु वा मृतिं पुत्रबांधवादिमरणं ततस्थितां अभ्युदयस्थितिनैतु ५१ त्वद्दाममनन्मथमिति क्रियाविशेषणं समं निर्विकारं ५३ ५४ ५५ असौ समदर्शी
किंचिन्मरणदुःखादिविकारि मन आदि रहंताश्रयः अत एव तेन किंचित्कृतं ५६ अतेषु तर्हि कस्य कलंकस्तद्दर्शयति संविदिति सकलंकैः शास्त्रान
भ्यनुज्ञातसेवनदूषितैः वासनारूपैः ऐंद्रियकसंविद्भिरस्तपतनेन पुरुषेयादेहे न तद्भोग्यैः शब्दार्थरूपैर्विषयैश्च अहंत्वं अहंकारप्रधानलिंगात्मा ५७

ईदृशाश्रयसंपन्नो महासत्वपदं गतः तिष्ठतु देतु वा यातु मृतिमेतन न तत्स्थितां ५१ वसतु तमभोगाढ्ये स्वगृहे वा जनाकुले सर्वभोगोज्झिताभो
गे रूम महत्यथवा वने ५२ नृत्यमममन्मथं यानं तत्परो वापि निरत्ययु सर्वसंगपरित्यागी समभापातु वा गिरौ ५३ चंदनागरुकर्पूरैर्वपुर्वापरि
लिपतु ज्वालाजलविस्तारे निपततत्वथवानले ५४ पापं करोतु सुमहद्दुष्कुलं पुण्यमेव च अद्यावाम्मृतिमायातु कल्यांतनिचयेन वा ५५
नासौ किंचिन्न तत्किंचित्कृतं तेन महात्मना नासौ कलंकमाप्नोति हेमपंकगतं यथा ५६ संवित्पुरुषशब्दार्थैः सकलंकैः कलंक्यते अहंत्वं
वासनारूपैः शुक्तिकारजतोपमैः ५७ समस्तवस्तुप्रशमात्सम्यग्ज्ञानात्यथास्थितैः स्वभावस्योपशांतेतः कलंको मत्तयास्वतः ५८ अहंत्व
वासनानर्थप्रसूते संविदात्मनः पुरुषस्य विचित्राणि सुखदुःखानि जन्मानि ५९ रज्ज्वां सर्पभ्रमे शांते अहिर्नेति निर्वृतिर्यथा अहंत्वभावसं
शांतौ तथांतः समतामना ६० यः करोति यदश्नाति यद्ददाति जुहोति वा न तद्भूस्यं न तत्र सोमा करोतु करोतु वा ६१ कर्मणास्ति न तस्यार्थो
नार्थस्तस्यास्त्यकर्मणा यथास्वभावावगमात्स आत्मन्येव संस्थितः ६२ इच्छास्तेतः समुद्यंति न मंजर्य इवोपलात् याश्चोद्यंति च ताः सर्वाः
सएवास्तिवर्वीचयः ६३

कस्मादुपायादंतः कलंकोपशम इत्याह समस्तेति स्वभावस्य चित्तस्य कलंकः बाधादसत्त्वाख्यतः प्रशीतो भवती
ति शेषः ५८ संसारदुःखप्रासेस्तर्हि किं कारणं तदाह अहंताध्यासाद्वासनालक्षणानामनर्थानां प्रसूतेरुद्बोधात्पुरुषस्य जन्मानि सतीत्यर्थः ५९
अत एवाहंत्वशांत्या संसारदुःखनिवृत्तिरित्याह रज्ज्वामिति समतासर्वदुःखवैषम्यशून्यता ६० दुष्कृतफलमिव सुकृतफलमपि तस्य नास्तीति तस्य स
र्वकर्तव्यहानिरित्याह यदित्यादिना ६१ अकर्मणाकर्मत्यागेन ६२ फलेच्छया हि तदुपायकर्मणि प्रवृत्तिः स्यात्सैव तस्य पूर्णत्वान्नोदेतीत्याह इच्छा इ
ति कदाचिद्वासनाभासादुदिताः अपीच्छाः परमार्थदृष्टौ ज्ञानस्य स्वात्मभूता एवेत्याह याश्चेति ६२ ६३ श्रीरामः॥

वा॰टी॰उप॰५
१२५

तस्यसर्वात्मतांसर्वस्यतदात्मतांचद्रष्टयन्नुभयोर्निष्प्रपंचचिन्मात्रत्वेपरमार्थतःफलितेतिदर्शयतिसकलमिति आखिलंअखंडंयतः अत्रजगति विभागितात्रिविधपरिछेदशून्यलिताकाचिन्नास्ति एवंभेदकानांकार्यकारणोपाधीनांनत्त्वात्साक्षीचिन्मात्रत्वेसततत्वविदूसर्वजगदधिष्ठान सन्मात्रमेवयतोसौपरमःपूर्णत्वात्पुरुषःसर्वदोषास्पर्शाच्छिपावनोयःपरमात्मानदेकरूपीइतिअनयारीत्याआकिंचित्सर्वद्वैतबंधानिर्मुक्तस्वरूपमात्रपरिशिष्टोसौनित्यमुक्तःसंपन्नइत्यर्थः ६५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेषट्पंचाशःसर्गः ५६ अततत्स्वभावाचिद्रूकारतत्स्वभावतां यांधत्तेसाचिदेवनिचिदन्यन्नेतिवर्ण्यते एवंसर्वजगतःशिवादभेदेपरमार्थतःसिद्धेव्यवहारेपिजंगद्धिक्त्यंततत्त्व

सकलमिदमसावसौचसर्वजगदखिलंनविभागितात्रकाचित् परमपुरुषपावनेकरूपीसदितितत्त्वदर्शिविदेवनासौ ६७ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेध्यानाचारोनामसर्गः ५६ श्रीवासिष्ठउवाच यदात्ममरिचस्यांतश्चित्वातीक्ष्यत्ववेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालाद्विवेत्यतः १यदात्मलवणस्यांतश्चित्वात्तवणवेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादिमात्स्थितं २ स्वतोयदंतरात्मेक्षोश्चित्वान्माधुर्यवेदनं तदहंतादिभेदादिजगत्सत्वादिर्जितं ३ स्वतोयदात्मदृषदश्चित्वात्काठिन्यवेदनं तदहंतादिभेदादिदेशकालादितागतं ४ स्वतोयदात्मशैलस्यांतस्तया जाड्यवेदनं तदहंतादिभेदादिभुवनाद्यौतिसंस्थितः ५ स्वतोयदात्मतोयस्यांचिद्द्रवत्वादिवेदनं तदावृत्त्यहंतादिभेदाद्याकारिताइव ६ स्वतोयदात्मवृक्षस्यरसस्वादित्वस्यवेदनं तदहंतादिभेदादिभुवनादौवसत्स्फुरत् ७ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वाशून्यत्वमेवेदनं तदहंतादिभेदादिभुवनादीनिभावनं ८ यदात्मगगनस्यांतश्चित्वासौषिर्यवेदनं तदहंतादिभेदादिशरीरादिचरोपितं ९ स्वतोयदात्मकुड्यस्यनैरंतर्यनिरंतरं तदहंतादिभेदेनचित्वाद्बहिरिवास्थितं १० स्वतोयदात्मसत्तायाश्चित्वात्सत्वेकवेदनं तदहंतादिभेदादिचेतनानीतिवास्थितं ११ ७

द्रूपचित्स्वभावएवेतिफलितमित्याहयदित्यादिना आत्मैवस्वप्रकाशात्मेक्ष्यरूपमरिचतस्यचित्वात्तैक्ष्ण्यप्रधानरूपंयद्वेदनंतत्त्वानीयं अमात्तत्स्वस्वभावएवअहंतात्वंतादिरूपंघटकुड्यभेदादिरूपंतदाधारदेशकालादिरूपंचजगदितिअतश्चिदभेदसाधनात्सुलितमित्यर्थः १ २ तत्वादिनातत्तदाकारभेदेनजृंभितंआविर्भिव्यक्तं ३ ४ जाड्यंगौरवं ५ आकारितात्तत्तदाकारवत्ताइवास्थितमित्यनुषज्यते ६ सत्त्ववर्तमानंतथास्फुरद्भासमानं ७ भावनंकल्पनं ८ द्रव्यद्बहिःशून्यतंमूर्तद्रव्यंताछिद्रतानुसौषिर्यमितिभेदः ९ नैरंतर्यंनिबिडताबहिर्द्रव्यत्वाछिद्रातिरिक्तमिवेत्यर्थः १०

१२८

चित्वं वृत्तिभेदभिन्नचिदाभासेष्वनुगतं सामान्यं वेदकल्पयन्निसः जीवः १२ रसायनममृतं स्वत आस्वादितं स्वप्रकाशतयाऽनुभूतं उदितमाविर्भूतं
१३ अंतरे स्वात्मन्येव १४ चेतनारूपे आत्मपदे स्वरूपे १५ माधिकजगदाकारानुभवस्य स्वप्रकाशस्वात्मानुभवमात्रत्वेऽनुसारं नायपत्रपातिवेत्याख्या
दयेत्यास्वाद्यते इति कर्मकर्तृभावव्यपदेशो न तद्भेदसाधनायेत्याह नचेति १६ विनोतिचैतन्यांतरात्मनाविकारोऽति वेद्यलभ्यस्य १७ अस
न आभासत इत्याभासो जगदाकारोऽयस्मिंस्तथाविध एव १८ तर्हि यदात्ममरिचस्येत्याद्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह अनपेति १९ पूर्वं दिष्टवान्यश्वा

अंतरात्मप्रकाशस्य स्वतो यदवभासनं तदहंतादि चित्वादिजीवइत्येव वेदसः १२ अंतरात्तिय दात्मेंदोश्चिद्रूपश्चिद्रसायनं स्वतआस्वादि
तं तेन तदहंतादिनोदितं १३ परमात्मगुडस्यांतर्यष्टित्वादृश्यात्मकं तदेवास्वाद्यते तेन स्वतोऽहंतादिनांतरे १४ परमात्मप्रणेश्चिता
यदंतः कचनस्वयं चेतनात्मपदे चांतरहमित्यादिवित्यसौ १५ नचकिंचनवेत्यंत वैदृश्यस्यासंभवादिह नचास्वादयति स्वादस्वाद्यस्यासंभ
वादयं १६ नचाकिंचिच्चिन्नोत्यं तस्वेत्यस्यासंभवेऽसाति विंदतेनचवाकिंचिद्वेद्यस्यासंभवाइसौ १७ असदाभास एवात्मा अनंताभरिता
कृतिः स्थितःसदैवैकघनो महाशैलइवात्मनि १८ अनयातु वचोभंग्या समयाते रघुनंदन नाहंतादि जगत्तादि भेदोऽस्तीति निदर्शितं १९
नचित्तमात्तिनाचेतान जगत्तादिविभ्रमः दृश्यमूकं बुदासितं चान्तं तत्राप्यति केवलं २० यथावत्तादितामेति द्रवत्वाद्धारि वारिणि तथाहंता
दितामेति तत्साक्षातो तत्वात्मनि २१ यथाद्रुवत्वं पयसि यथास्पंदः सदागतौ अहंतादेस्तथाकालादितथात्तेतासिमात्रके २२ तोतत्नया
[illegible]वं ज्ञानं जानाति ज्ञानत्वं हया ज्ञायते हंतयाऽसेनजीवादीत्याभिजीवनैः २२

(च्छरदिमूकत्वञ्चमीभूतं बुदवसितं शुद्धं आधिष्ठानसन्मात्रत
यापरिशिष्टं बाधितं जगत् चांतमेव तत्रान्यतीत्यर्थः २० तत्स्वमायावीसर्वतः स्वमायावृते तेऽपिरूपे आत्मनि अहंतादिरूपतां जीवजगद्भावमि
ति यावत् २१ सदागतौ वायौ परमार्थतोऽसिमात्ररूपे तत्सर्वतः ईश्वरे २२ यदि जीवजगद्रूपेण स एव नान्ये तर्हि तत्त्वतः जीवेश्वरभावयोः को विशेषस्त
माह स इति स ईश्वरः तनयाईश्वरभावेन जीवं निराति ज्ञायानंदरूपं स्वस्वरूपं ज्ञानं ज्ञानत्वं हया अनावरणापरिच्छेद लक्षणया ज्ञाता नाभि दृश्यासद
व जानाति अहंतादिभिः अहंकारस्थूलदेहरूपजीवभावेतु तेन चेतनभ्रांतेनापि आभिजीवनैः जीवहेतुभिः प्राणकरणविषयसंबंधाध्यासैर्जी
वादिरूपएवात्मेतिज्ञायते नतत्वेन इति विशेष इत्यर्थः २३

या

वा॰ टी॰ उप॰ १९६

अत एव जीवस्य यथा यथा भ्रांतिस्तथा तथेश्वरो विवर्तत इत्याह यथेति यथा यया कार्मैः कर्मवासनया यादृशी विषयता नेन अज्ञस्य यथा येन दर्श
नलाभोपभोगवैचित्र्यप्रकारेण यादृशी प्रियमोदप्रमोदादिनाम्प्रकारस्तृप्तिरूपभोगऋद्धेति अनन्येश्वरूपे भोक्तृभोगवैचित्र्यरूपता अन्यता
चाज्ञेन बुद्धा सपरमेश्वरस्तथा तथा तद्रीयकामादिवासनया तथाज भतेस्वगात्राणि विनामयति विवर्तते वा चिर्मंघते इति यावत् २४ यदा लं
नेन सच्छास्त्रसद्गुरूपदेशाद्योगपुस्य जगतो ज्ञातता अधिष्ठानसन्मात्ररूपास्फूर्तिरेव जीवत्वं सारः परमार्थस्तिलिता जीवानां सर्वेषां पद
धीनं जीवत्वं तादृशमात्मं दृष्टमेव जीवत्वं भोक्तुः सारो ज्ञानस्तदा भोग्यभोक्त्रधिष्ठानयोर्द्वयोरपि चिद्रूपत्वे परिशिष्टे तज्जीवयोः जीवेश्वरयोर्भे
दः अस्तं तेनास्ति सर्वथैव निवर्तत इत्यर्थः २५ जीवेश्वरभेदकाज्ञाने नष्टे प्राज्ञतुरीयभेदोपि निरत इत्याह वेदपूर्णानंदैकरसचिन्मात्रसाम्राज्ये

यो

पदेति यथा ज्ञस्य तत्पिर्ज्ञानेनयादृशी अनन्येश्वरान्यता बुद्धा सतथाजं भतेतथा २६ जीवत्वं ताततताज्ञातजीवत्वं जीवजीवत्वं अत्यंतमास्तिनो नो
भेदश्चिद्रूपत्वेन जीवयोः २५ यथा ज्ञजीवयो नास्ति भेदो नाम तथैतयोः भेदोस्ति न ईश्वराद्यो विद्विज्ञांतमखंडितं २६ सर्वप्रशांतमज
मेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वरनमात्रमचेत्यचिन्नं सर्वप्रशांतमिति शाब्दमयातु दृष्टिबोधार्थमवहितमुधैवतदाममितीदं २७ ॥ मोक्षोपाये

२६४४

षूपशमप्रकरणे भेदनिरासो नाम सर्गः ५१ श्रीवसिष्ठ उवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं किरातेशस्य सुरघोः ख्यातं तं विस्मया

स्पद १८

सिद्धमित्याह यथेति २८ निष्कृष्टार्थमनूद्योपसंहरति सर्वमिति सर्वे जगत् आसमंतात् भास्वरं पूर्णस्वप्रकाशात्परं स्वरनं स्वानंदैक
रसं चेत्यैर्विषयैश्छिन्नं स्वव्यावर्तकधर्मेण चरहितं प्रशांतं ब्रह्म तदेव सर्वप्रशांतमिति ताकालिकं ब्रह्म यौपदवाच्यार्थाभेदसंसर्गगोचरा आहा
र्याभेददृष्टिः साक्षात्प्रयोजनशून्यत्वान्मुधैव हि यस्मात्कारणात् विरोधप्रतिसंधानेभागत्यागलक्षणाश्रयद्वारा लभ्यार्थखंडबोधार्थमेव तत्
वाक्यबोध्यमखंडार्थस्तत्तु ॐ इति ॐकारं जगद्यत्तेकीकृत्य विराड्हिरण्यगर्भव्याकृततनुरीयात्मकान् कारोकारार्द्धमात्रापादसंस्थतुद्योविनज्य
पूर्वपूर्वपरानुत्तरेषु प्रविलाप्यार्द्धमात्रया यदद्वयं पूर्णानंदैकरसं नित्यापरोक्षप्रत्यक्चिन्मात्ररूपं लक्ष्यते इदमेव सत्यमित्यर्थः २७ इति श्रीवा

१२९

सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्र॰ करणे टीकायां सप्तपंचाशाः सर्गः ५१ किरातेशस्य सुरघोर्निर्वेदोत्र पवर्ण्यते मांडव्येनोपदेशाच्च स
र्वत्यागाद्युपायतः अत्रास्मिन्नाब्रह्मयादृष्टिबोधार्थमेवेतिनकेर्षे १

व

सुरथोर्निवासदेशं वकुंतस्मिन्निहितं हिमवद्भंगं वर्णयति उत्तरस्यादिशः इत्यादिनामेदः सारइतियावत् भुवः संभृतं निर्गतं कर्पूराणां परलं राशीः शार्व हेसनं चांद्र आतपो वेतिप्रत्येकमुत्प्रेक्षाः अथवादिशोमेदस्त्येशार्वहेसनं चांद्र आतपो भुवः भूमिंप्राप्य कर्पूरपटलं संभृतमित्युत्प्रेक्षिकवे कल्पिक नानाहेतूपपाद्याएकैव विशिष्टोत्प्रेक्षाः २ हिमाद्रेः शृंगमितिविशेषणान्मेरुसन्निहितप्रसिद्धरजताद्रेरयमन्य इतिगम्यते शैलकुंजरेण पर्वतश्रेष्ठेन हिमवता निर्मुक्तस्यध्वस्य शृंगपरंपरालक्षणस्य मुक्ताकलापस्य नायकोमाणिरिवास्थित इत्यर्थः शैलश्च कुंजरश्च योनिर्गलितस्य मुक्ताकलापस्य नायकः संग्राहकोराशिरिवेतिवा ३ नाभ्यब्जं विष्णुनाभिकमलं गृहं श्वशुरकल्पितमित्यर्थाद्गम्यते ४ रुद्राक्षस्य वृक्षेषुलंबमानाभिर्दोलाभिः प्रे

उत्तरस्यादिशोमेदः कर्पूरपटलं भुवः संभृतं हसनं शार्वं शुक्लोवाचांद्रआतपः २ हिमाद्रेः शृंगमस्तीह कैलासोनामपर्वतः शैलकुंजरनिर्मुक्तकला पस्येवनायकः ३ विष्णोः क्षीरोदकइवस्वर्गः सुरपतेरिव अब्जजस्येवनाभ्यब्जं गृहं यः शार्वमौलिनः ४ रुद्राक्षवृक्षदोलाभिः साप्सरोभिर्विभातियः लोलरत्नशलाकाभिर्लहरीभिरिवार्णवः ५ गणांगनानामनिशंमननांचरणेर्हताः अकोंशोश्वराजंते पत्रशोकाविलासिनः ६ संचरन्त्वाक रोदिक्षु भृगुबिंदुमणीडवैः प्रवर्तंते यतिवर्तंते यत्राजस्रं तु निर्झराः ७ योलतावृक्षगुल्मेश्च वापीहृदनदीनदैः भर्गोर्भृगणै भूतैर्ब्रह्मांडवदिवा वृतः ८ तस्य हेमजटानाम किराताः संस्थिताः स्थले पिपीलिकावत्तरोर्मूलकोशमागताइव ९ कैलासपादारण्यानां रुद्राक्षैस्तरुगुल्मकैः वसं तियूकवस्तुद्वास्तैवैनिकरजीविनः १० आसीत्तेषामुदारात्माराजापरपुरंजयः जयलक्ष्म्याभुजइवयः प्रजायाश्चदक्षिणः ११ [margin: स्वर्णालिकाभिः]

लोलरत्नशलाकाभिरितिलहरीणामपिविशेषणं ५ गणांगनानांप्रथमस्त्रीणां ६ यत्रयासुदिक्षुसंचरन्भवतितत्रभृगुषुप्रथंपातस्थलेषुप्रवर्तंते अन्यासुनिवर्तंते ७ ब्रह्मांडवदिवेतिउक्तार्थानामपिप्रयोगोदृश्यतेयथाद्वावपूपावानयेतिमहाभाष्योक्तिदर्शनात् यूनिकानाबहूनामप्युपधंत वा आदित्यमग्निरनुसमारोहतीतिवत्सहप्रयोगसंभवाद्धातिनोक्तपिसाहृदश्यस्वरचाद्वप्रयोगः अंडवत्विराडाकारं विशेषं ब्रह्मलेवेतिमतुवंतंवा योज्यं ८ तस्यहिमवतः शृंगस्यस्थलेमजदेशे ९ तेषां जीवनोपायमाह कैलासेतिकैलासाख्यस्यशृंगस्यपादाः प्रत्यंतपर्वतास्तदोपानमरण्यानां संबंधिभिः रुद्राक्षैरन्यैश्चतरुगुल्मकैः फलपुष्पकाष्ठमूलाद्युपजीवनेननिकरजीविनः १० जयलक्ष्म्याभुजइवपरपुरंजयः प्रजयाः पालनेचदक्षिणः रा जावक्ष्यमाणविशेषणैर्ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाच्चासौक्षत्रियइतिगम्यते ११

पराक्रमे अर्क इवेति योजना १२ राज्यविभवैर्द्धनैश्वर्यगुरुः नायको राजराजो धनेश्वरो ऽपि जितस्तेनेति शेषः काव्यैः रसालंकारादिशालिप्रबंधरचनै र
सुरदेशिकः शुक्रः १३ १४ १५ दुःखवृत्ताश्चिंता शोकायुद्द्वंदं दर्शयति किमार्त्तमिति एनं प्रजानां १६ कर्त्तव्यसंशयं प्रथमं कोटिं दर्शयति धनामीतिन
तस्माद्धेतोः आर्त्तयाम्यैर्जनायैधनं प्रयच्छामि अतिनिग्रहैश्च अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः १७ द्वितीयां दर्शयति अथवेति तेन निग्रहेण विना प्रजानां वर्त्त

सुरधुनीमिव लवानू सुरघोरादिरिरपहा अर्कः पराक्रमरश्मूर्त्तिमानिव मारुतः १२ जितो वैराज्यविभवैर्धनैर्गुरुः नायकः ज्ञातकृतु गुरुर्बोधैः
काव्यैरस्फुरदेशिकः १३ स वृत्ते राजकार्याणि निग्रहानुग्रहक्रमैः यथा प्रातान्यखिन्नां गोदिनानीव दिवाकरः १४ तज्ञाभ्यां सुखदुःखाभ्यामथ तस्या
भ्यभूपत स्वगतिर्वगिरा बधैः स्मिथ्यापस्येव पक्षिणः १५ किमार्त्त पीडयाम्येनं तिलान्यंत्रमिवैजसा सर्वेषामेव भूतानां मम वृत्तिः प्रजापते १६
धनमस्मै प्रयच्छामि धनेनानंदवान्नरः भवत्यहमिवात्रोषस्तदलं मे तिनिग्रहैः १७ अथवानिग्रहं प्रासं करोम्यतेन वाविना वर्त्तंते न प्रजैवेयं विना
वारिसरिद्यथा १८ हा कष्टमेष निग्राह्यो नित्यानुग्राह्य एष मे दिष्ट्याद्यसुखवानास्मि कष्टमद्यास्मि दुःखवान् १९ इति दोलायितं चेतोन चिरास्त्रा
मभूपतेः एकत्रां बुमहावर्त्ते चिरतष्टामिव भ्रमात् २० अथैकदा गृहं तस्य मांडव्यो मुनिराययौ भ्रांतात्रोषककुब्जो वासवस्येव नारदः २१
तमसौ पूजयामास पप्रच्छ च महामुनिं संदेहं हृदुर्दुमस्तं भपरश्चसवक्रो विदं २२ मुरघुरुवाच भवदागमनेनास्मि मुनेनिर्वृतिमागतः परमां वसुधा
पीठं संप्राप्त इव माधवे २३ अद्यनिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः विकाशिरविणेवाब्जं यत्त्वपास्यवलोकितः २४ भगवन्नस्वधर्मस्थाचिरं विश्रां
तवानास्ति तदमुं संशयांडिं धिममाकांतिमिरं यथा २५ महतां संगमे नार्त्तिः कस्य नाम न नश्यति संदेहं तु परामार्त्तिमाकुरार्त्तिविदो जनाः २६ मत्रि
ग्रहानुग्रहजामद्भुत्पवपुषिस्थिताः कथं तिमामलं चिंतागजेंद्र हरिनखा इव २७ (तएव स्वस्वमर्यादायामिति शेषः १८ निग्राह्यो वधबंधादिना दंड्यः
१९ एकत्र न विश्रामं पप्यात पितानि द्राणस्य चिरं तस्य मनः अंबु महावर्त्ते भ्रमति तदिव २० भ्रांतान्यशेषाणि ककुपकुंजानि दिङ्मंडलानि २१ २२ प
रमां निर्वृतिं सुखं माधवे वसंते विष्णौ वा २३ २४ यदि विश्रांतवानू गतश्रमोसि तर्हि अथवा परमपदे चिरं विश्रांतवानासि तत्तस्माद्धेतोः २५ २६
भत्यग्रहणं शत्रुमित्रादिसंबोपलक्षणं । विपुषि विषये स्थितानि रूढाः कथं तिपीडयंति २७

श्री

समनासमदृष्टिः अन्या विषमदृष्टिर्यथा नोदेति तथा २८ वैराग्यत्यागादिरूपेण स्वल्पेन श्रवणमननादिना स्वव्यंजकोपायेन स्वसंस्थेन स्वात्मबोधपर्यवसितेन
न पेलवताम् दुनाहर्षविषादस्तीव्रानर्कटकसहस्रवेधार्ह नेति पावत् २९ ३० स्वानि स्वीयानि पुत्रमित्रादीनि स्वशरीरगतानीन्द्रियाणि वा दन्यानि च तत्त्वनः
कानि युक्तितः कौदृगानि चेति विचारयेत्यर्थः ३१ अविचाराध्यपरिछिन्नापगामान्महतां ३२ स मनः परमार्थवस्तुभूतस्य तव चेतः न तोलयिष्यति तुलाया
मिव नोन्नमनानमनाभ्यामानियतास्थितिं करिष्यतीत्यर्थः ३३ विज्वरं तेमनः स्वमनोरूपमुत्सृज्य भूतपूर्ववपुः पूर्वसिद्धब्रह्मस्वभावं भूत्वागमं निर्विक्षेपता

नयथा समनोदेति सूर्यश्चित्रिव सर्वदा मत्तौ मम भुनेनान्यानुथा करुणया कुरु २८ मांडव्य उवाच स्वल्पेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन भूपते एषा मनः पेल
वता हिमवत्प्रविलीयते २९ स्वविचारणयैवाशु त्वमाप्स्यसि तं मनोज्वरः त्वरदा ममम आत्मेणामिहिकामहतीयथा ३० स्वेनैव मनसा स्वानि स्वशरीरगतानि
च विचारयेंद्रियाण्यंतः कौदृशान्यथ कानि च ३१ कोहं कथमिदं किं वा कथं मरणजन्मनी विचारयांतरेवत्वं महतामलमेष्यसि ३२ विचारणापरि
ज्ञातस्वभावस्य सतस्तव हर्षामर्षदृशाश्चेतस्तोलयिष्यंति नाचलं ३३ मनः स्वरूपमुत्सृज्य परामेष्यति विज्वरं भूतपूर्ववपुर्भूत्वा तरंगः पयसीव ते ३४
तिष्ठेदेवमनोरूपं परित्यक्ष्यति तेन न य कलंकविकलं कालं मन्वंतरागतानिव ३५ अनुकंप्या भविष्यंति श्रीमिनः सर्व एव ते दृष्टतत्त्वस्य तुष्टस्य जनाः
पितुरिवावनौ ३६ विवेकदीपदृष्टात्मा मेरुर्वाब्धिनभसामपि अयाकरिष्यसि तूर्णमहतामुत्तमार्थदः ३७ महामतामागते चेमस्तव संसारवृत्तिषु न
निमज्जति हे साधो गोष्पदेष्विव वारणः ३८ कृपणं तु मनो राजन्ये लवेपि निमज्जति कार्ये गोष्पदतोयेपि जीर्णा गोमशकोयथा ३९ येनो वासनया पंके
कीटवत्परिमज्जति स्वरूपमात्रावलंबिन्या स्वयादीनतया तया ४० मेष्यति ३८ तर्हि किं मनसः सनैवनंक्ष्यतीत्याह तिष्ठेदेवेति यथा पूर्वं मनोरं नेकालि
कालं प्राप्य कलंकैः पापैर्विकलं भुवनं पुनर्मन्वंतरगतोसत्यां तिष्ठेदेव कलंकं त्यजति तद्वन्मनोपि जीवन्मुक्तव्यवहारक्षमतया तिष्ठेदेवपूर्वतनं मनो
रूपं त्यजतीत्यर्थः ३५ न केवलं दुःखनिवृत्तिरेव ज्ञानफलं किं तु निरतिशयानंदसाम्राज्यमपि यत्र ब्रह्मादयोप्यनुकंप्या इत्याह अनुकंप्या इति
३६ यदा आकाशादीनामपि महत्तानंतत्वाधानात्तदा तस्य निरतिशयं महत्त्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह विवेकेति विवेकजन्येन ज्ञानदीपेन दृष्ट आ
त्मा येन ३७ ३८ कृपणं काम कार्पण्यदूषितं पेलवे क्षुद्रेपि कार्ये निमज्जति मुह्यतीति ३९ तथा प्रसिद्धया ४०

तर्हि किं पञ्चसु विषयेषु किंयत्कालं वा वैराग्यं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह नावदिति स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषानुभवपर्यन्तमित्यर्थः ५१ नानाश्रुतिशास्त्रप र्यालोचनमध्यात्मदर्शनपर्यन्तमेवेत्याह तावदिति धातुः स्वर्णाकर धातुः सर्वं अध्यात्मशास्त्रं ५२ सार्विकियासर्वं वस्तुभूतपाबुध्यासर्वदा सर्वत्र देशेषु सर्वं दृश्यं सर्वथा परित्यज्य सर्वः पूर्णआत्मा स्वात्मनैव उपलभ्यते न कदाचित्कुत्रचित्कथंचित्केतिपयविषयत्यागमात्रेणेत्यर्थः ५३ तत्क्रमेवा र्थव्यतिरेकमुखेनापि द्रढयति यावदिति तत्कुतस्तत्राह सर्वैरिति ५४ सामान्यं लोकव्यवहारसाधारणं गोधनादि अप्यर्थे एवकारः यावदत्यन्तद्धि रोधि वस्तु न संत्यक्तं तावत्न्नासाद्यते ५५ यत्र यस्मिन्विषये न तत्तं विषयं ५६ यत्र यस्मिन्विषये न तत्तं विषयं ५६ सर्वं दृश्यं परित्यज्य पश्चात्किंचित्सर्वथा परित्यक्तुमशक्यं रखं तदेव परं पदमित्यर्थः ५७ मनः सकलकारणकार्यपरंपरामये जगति मणिषु सूत्रमिवानुगतं सन्मात्रे स्वकल्पनया विजृंभितं

तावत्तावन्महाबाहो स्वयं संत्यज्यते ऽखिलं यावद्यावत्सरालोकः परमात्मैव शिष्यते ५९ तावत्परमात्मैव शिष्यते धातुर्यावद्धर्मैव शिष्यते तावदालोक्यते सर्वं यावदात्मैव लभ्यते ५२ सर्वः सार्विकया बुध्या सर्वं सर्वत्र सर्वदा सर्वथा संपरित्यज्य स्वात्मनात्मोपलभ्यते ५३ यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्य ते सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ५४ यावदत्यन्तसंत्यक्तं तावत्सामान्यमेवाहि वस्तु नासाद्यते साधो स्वात्मलाभे तु का कथा ५५ यत्रास्ति मनो वात्मालाभाय यतति स्वयं त्यक्त्वान्यकार्यं प्राप्नोति तल्लाभमनन्यनेतरत् ५६ स्वात्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् सर्वं किंचित्परित्यज्य यच्छिष्टं तत्परं पदं ५७ सकलंकारणकार्यपरंपरामयजगत्कृतवस्तुविजृंभितं अलमपास्य मनः स्वपुरस्ततः परिविलाप्य यदेति तदेव तत् ५८ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मुमुक्षुवृत्तान्ते मांडव्योपदेशो नाम सर्गः ५८ श्रीवसिष्ठ उवाच इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुरघुनंदन पयोत्सवमेव चिरं मांडव्यो मो

नमंडलं १ गते वरमुनौ राजा जागतैकांतमनिंदितं धियास चिंतयामास को नामाहमिति स्वयं २ सद्व्यतिरिक्तं सर्वं रूपं अलं निःशेषमपास्य ततस्तदनंतरं स्वपुरं मनोस्त्वमपि मूलाज्ञाननाशाद्बाधेन परिविलाप्य यच्चिन्मात्रे कारसं वस्त्वेति प्राप्नोति तदेव तत् ब्रह्मरूपमित्यर्थः ५८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य प्रकाशे उपशमप्रकरणे टीकायां षट्पंचाशः सर्गः ५८ बाह्यमाभ्यंतरं चैव दृश्यं संत्यजतो रहः इहरात्मो विचारेण स्वात्मलाभ उदीर्यते तत्काउ पदिश्य स्वंस्थीयं मौनमंडलं मुन्यावास देशं १ २

तत्रादौ बाह्ये दृश्ये आत्मतां आत्मीयतां च विचार्य निरस्यति नाहमित्यादि षड्भिः जगत्पुरेन ऊर्ध्वाधोलोकाः गृह्यंते ॥ ३ ॥ निजसंकेतः सर्वजन
संमत्या पट्टाभिषेकादिना अहं राजेति कल्पनातावन्मात्रेण ॥ ४ ॥ अत एव तस्मिन् नगरे ऽपि संकेतत्यागादि एव निश्चयः ५ तमेव निश्चयं स्फुटमाह प
ताकेति ६ व्यर्थेन संकेतेन संबध्यत इति संबंधः ७ आकुलः काकिनीकार्षापणसंबंधवद्बंधपरंपरा व्यवहारासिद्ध इति यावत् ८ संकेतमात्र
त्यागोपायेन बाह्यैः संबंधं निरस्य अचेतनत्वहेतुना देहेंद्रियादिभिरपि तं निरासितुमारभते देहमात्रमित्यादिना ९ संश्लेषसंबंधमपि नैति

नाहं मेरुर्न मे मेरुर्जगन्नाहं न मे जगत् नाहं शैला न मे शैला धरा नाहं न मे धरा ३ किरातमंडलं नेदं मम नाहं च मंडलं निजसंकेतमात्रेण केव
लं देशः एव मे ४ त्यक्तो मयैष संकेतो नाहं देशो न चैष मे ५ इदानीं नगरं शिष्टमेव एवात्र निश्चयः ५ पताकावनपंक्त्याढ्या भ्रस्तोपवनसंकुला
गजाश्वसामंतयुता पुरी नाहं न मे पुरी ६ व्यर्थसंकेतसंबंधसंकेतविगमे स्थितं भोगवृंदं कलत्रं च नाहं नैतन्ममाखिलं ७ एवं सभृत्यं सबलं स
वाहनपुरांतरं नाहं राज्यं न मे राज्यं संकेतो ह्यपमाकुलः ८ देहमात्रमहं मन्ये हस्तपादादिसंयुतं तदिदं तावदाश्वं तरत्नमालोकयाम्यहं ९ त
दत्र तावन्मांसास्थि नाहमेतदचेतनं न चैतन्मम संश्लेषमेत्यब्जस्य यथा जलं १० मांसमज्जनं तदहं वाने हं रक्तमप्यलं जडान्यस्थीनि नेवाहं न चैता
नि मम कुचित् ११ कर्मेंद्रियाणि नैवाहं न च कर्मेंद्रियाणि मे जडं यत्किल देहेस्मिंस्तदहं नैव चेतनः १२ नाहं भोगा न मे भोगा न मे बुद्धींद्रियाणि च ज

जडं

डान्यसत्स्वरूपाणि न च बुद्धींद्रियाण्यहं १३ मूलं संसृतिदोषस्य मनो नाहं हितं तत् अयं बुद्धिरहंकार इति दृष्टिर्मनोमयी १४ मनो बुद्धींद्रियाद्यं
तो भूतकोशः खलद्रुपुः नाहमेवं शरीरादिः शिष्टमालोकयाम्यहं १५ शेषस्तु चेतनो जीवः सह चेत्येन चेतति अन्येन बोध्यमानो स्मिन् नात्मित
त्ववपुर्भवेत् १६ ॥ ७ ॥

असंगत्वादित्यर्थः १० ११ १२ बुद्धींद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि १३ अयं बुद्धिरहंकार इति या दृश्यत इति दृष्टिः सापि
नाहं न ममेत्यनुषज्यते यतः सा मनोमयी अंतःकरणावस्थाभेदरूपेति यावत् १४ शरीरादि मनो बुद्धींद्रियाद्यंतः भूतकोशः स्थूलसूक्ष्मभू
तसंघातः एवमुक्तरीत्या नाहं शिष्टं आलोकयामि दृश्यावि चारयामीति यावत् १५ चेतनः प्रमाता चेत्येन प्रमेयेन सह चेतति तथा च अहमि
दं चेतयामीति त्रिपुटीसाक्षिणा बोध्यमानः असौ प्रमाता न आत्मनस्तत्त्ववपुस्तात्विकं रूपं भवितुं संभाव्यत इत्यर्थः १६

एवमनयैवयुक्त्यासाक्षिसंवेद्यंप्रमितिप्रमेयंचत्यजामिहियस्माच्चेत्यंनाहंकिलेतिभासिइदं विशुद्धचिच्छुद्धसाक्षीअहंआत्मेतिस्थितः निष्प्रपे
प्रतिष्ठितइत्यर्थः १७ तद्दर्शनमात्रेणाकंचचामीकरवनत्वोभमाश्चर्यभूतंदर्शयानिचित्रमिति कालेन अनादिकालाहृगरभ्युपतमानोऽपिअ
घकार्यवान्परमपुरुषार्थफलवान्जातोऽस्मीत्यर्थः १८ एवंब्रह्मैषइद्रइत्यादिश्रुतिगाथाननुमेवेनसंवादयतिब्रह्मणीति १९ अस्तानांभय

एवंस्वजामिसंवेद्यंचेत्यंनाहंहितत्किल दोषोविकल्परहितोविशुद्धंचिदहंस्थितः १७ चित्रमेषोऽस्मिलब्धात्माजातःकालेनकार्यवित् एषसो
हमनंतात्मानांतोऽस्यपरमात्मनः १८ ब्रह्मपांडित्यमेवाप्तौसर्वभूतगणोतथा सएवभगवानात्मानंतमुर्कप्रवृस्थितः १९ चिच्छक्तिरम
लासैषाचेत्याभपविवर्जिता भूरितार्थोधावदेकंजाभैरवाकारधारिणी २० सर्वभावगतास्वस्माभावाभावविवर्जिता आब्रह्मभुवनांतस्था
सर्वत्रालिकमसुद्गिका २१ सर्वसौंदर्यसुभगासर्वप्राकाश्यदीपिका सर्वसंसारमुक्तानांनंनुरागतरूपिणी २२ सर्वाकारविकाराढ्यासर्वाकार
विवर्जिता सर्वभूतौघतांयातासर्वदासर्वतांगता २३ चतुर्दशविधान्येषाभूतानिभुवनोदरे एतन्मयीपंकलनाजागतीवेदनात्मिका २४
मिथ्यावभासमात्रंतुसुखदुःखदशामतिः नानाकारमयाभासःसर्वमात्मैवचित्परा २५ सोऽयमात्मामम व्यापीसेयंयद्वबोधनं सेयमाकुलितां
गाभाकरोतिनपविभ्रमं २६ अस्याएवप्रमादेनमनोदेहरथोऽस्थितं संसारजाललीलयासुयातिवलानिनस्यति २७ इदंमनःशरीरादिनाकिंचिदपि
वस्तुतः नष्टेनाकिंचिदप्यस्मिन्परिनश्यतिपेलवे २८ जगज्जालमयंनत्यमिदंचितनरैस्तनं एतयैवैकयावुध्याहृत्यतेदीपलेखया २९ कथंमुधै
वमेचिंतानिग्रहानुग्रहास्थिते बभूवदेहनिष्ठेहनकिंचिदपिदेहकं ३० अहोनुहंप्रबुद्धोऽस्मिगतंदुर्दर्शनंमम दृष्टंद्रष्टव्यमखिलंप्राप्तंप्राप्यमिदं
मया ३१

हेतुत्वाद्भैरवाकारधारिणीसर्वेषुभावेषुमनोरनिषुपनाप्रतिबोधविदितंमतमितिनिष्कृतेः २१ सर्वसौंदर्येनिरतिशयायानंदस्तेनसुभगा
पूर्णा संसारलक्षणानांमुक्ताफलानां २२ २३ भुवनसंख्ययाचतुर्दशविधानिभूतानिधनेष्वितिशेषः २४ २५ व्यापीजगदनुगतः अवबोधनंम
द्दृष्टसाक्षीसेयंचित् इष्टद्रष्टव्यभेदेनाकलितशरीरोरासतीनपोहमितिविभ्रमंकरोतिनिराकृतवनीत्यर्थः २६ २७ २८ एतयाजकयासाक्षिरूपया २९
३० ३१

चितोयोनिष्पंदः मायया जीवभावभ्रमत्तदंत्राः समस्तदृग्गकलिंगभ्रमत्तस्य मात्राः बाह्यांतःकरणभेदभ्रमात्तदंत्रो जायत्तत्वभ्रमस्तद्भ्रमत्तस्मा
दन्यत्किंचित्त्वाख्यतं कालत्रयाबाध्यं तद्रूपं न विद्यत इत्यर्थः ३२ एवं जगतोऽसत्त्वान्निग्रहानुग्रहलक्षणौ न तत्प्रयोजकहर्षामर्षक्रमौ वा निराश्रयौ
निष्प्रकारौ निर्विषयौ निस्स्वरूपौ च संपन्नावित्याह क्वेति ३३ स्वमोहेऽपगते सुखदुःखादिप्रसक्तिरेव नास्तीत्याह किमिति सांप्रतं अमूढः स्वरूपस्थितो
ऽस्मीत्यर्थः ३४ एवं आनंदैकरसपूर्णस्वभावेनालेक्यतेऽनुभूयत इत्येवमालोकस्तस्मिन् किं त्वाद्याः आक्षेपत्रयोऽवादिसंभावनैव नास्तीत्यर्थः ३५
किंचिदलौकिकचमत्कारं इदं चिदाकम्रं ३६ सम्यग्ज्ञाननोदयश्चाविर्भावो यस्य तथाविधाय चकारः पूर्वश्लोके नमस्कार्यसमुच्चयार्थः सम्यग्ज्ञानानल

नु

सर्वं किंचिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतं चिन्निष्पंदांशमात्रं तन्नान्यत्किंचन शाश्वतं ३२ क्व तौ क्वो हर्षविधौ वापि किं निष्ठौ वा किमात्मकौ नि
ग्रहानुग्रहौ लोके हर्षामर्षक्रमौ तथा ३३ किं सुखं किं वा दुःखं सर्वं ब्रह्मेदमाततं अहमासं सुधामूढो दिष्ट्यामूढोऽस्म्यहं स्थितः ३४ कि
मस्मिन्नेवमालोके शोच्यते किं विमुह्यते किं प्रेक्ष्यते किं क्रियते स्थीयते वाथ गम्यते ३५ किंचिदेवमिदं नाम चिदाकम्रं विराजते नमो नम
स्ते नित्याय दिष्ट्या दृष्टोऽसि सुंदर ३६ अहो नु संप्रबुद्धोऽस्मि सम्यग्ज्ञानमलं मया नमो मह्यमनंताय सम्यग्ज्ञानोदयाय च ३७ विगत
रंजननिर्विषयास्थितिर्गतभवभ्रमरंजितवर्जिते स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्तनुः समसमं निवसाम्यहमात्मनि ३८ मोक्षोपायेषूप
शामप्रकरणे रघुविश्रांतिर्नाम सर्गः ५९ श्रीवसिष्ठ उवाच इतीह मज्जराधीशो लेभे परमनुत्तमं विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गा
धिजः १

२७३९

क्षणायाभ्युदयाय चेति वा ३७ विगतरंजनत्वादेव निर्मलत्वावस्थान्त्रयविषयास्थितिरिति निःशेषितनत्वंपदार्थनिर्देशः गतभवभ्रमत्वादेव वि
यदाद्यध्यारोपरंजितवर्जिते इति शोधिततत्पदार्थनिर्देशः भावेक्यः स्थिरया सुषुप्तिकलया स्वाप्ययपुरुषोपवृत्तपार्ध्य विगमादभिगत एकीभूतस्तनुरखंडैक्य
निर्देशात्तनस्तस्मादहं आत्मनि प्रत्यग्ब्रह्मणि सममं आसंतिकाभेदलक्षणं परमसामान्येन निवसामि न कदाचिदपि मे पुनर्वैषम्यप्रसक्तिरिति फलावस्था
निर्देशः ३८ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकोनषष्ठितमः सर्गः ५९ आदेहपातं सुरघोरसंगाचारज्यते जीवन्मुक्तस्य तस्या
थ देहपातं तोरवत्स्थितिः गाधिजो विश्वामित्रः १

भूयोभूयः पुनःपुनः प्रयुक्तासु अनुष्ठितासु धर्मार्थप्राप्त्युपायचेष्टासु कपरस्वेच्छितैर्देवादनर्थकाराणि विफलानि दुःखपर्यासितानि वाकार्याणि
फलानि यासां तथाविधासु सत्सु खेदवान्नासीदीश्वरो दिनेश्वरः सूर्यः २ समासमे अनुग्रहनिग्रहरूपेनिजे राजोचिते कार्ये यथा नदीमध्य
गतः पर्वतो निष्कंपा तिष्ठति तद्वत् ३ कार्यमायव्ययादि आहरन् कुर्वन् ४ सुषुप्ताविव निश्चलपेति यावत् ५ आमत्सरी तिपाठे अत्यंतनिर्मत्स
रत्वात्परदोषोपेक्षकः ६ अचापलधीरये तिच्छेदः परिपूर्णो योऽर्णवः तद्वत् ७ सदृत्यस्य समाधेस्तो भूदिति परेणान्वयः तत्र हेतुर्यतस्त
स्य परिपूर्णमितिर्बभाविति ८ उल्लसन्नपुष्पावि कसन्नचेतसा ९ १० आक्रांतः शोषितः रूपं मूर्त्ताकारं ११ सर्वेषामेवांतः करणानां हिरण्यग

अनर्थाकारकार्यक्लिन्नासीच्चेष्टासु खेदवान्भूयोभूयः प्रयुक्तासु रिनमालास्विवेश्वरः २ ततः प्रभृतिसोतिष्ठत्सर्वदा विगतज्वरः समास
मेस्वके कार्ये जलौघाग्रवाचलः ३ हर्षामर्षविनिर्मुक्तः प्रत्यहं कार्यमाहरन् उदारगंभीरवपुर्जहारांबुनिधेःश्रियं ४ सुषुप्तपदधर्मिण्याचि
त्तवृत्त्याथ्यराजत निष्कंपयाप्रकाशिन्यादीपः स्वशिखयेवसः ५ न निर्घृणो दयावान्नो नद्वंद्वी नाथ मत्सरी नसुधीर्नासुधीर्नार्थी नानर्थी स ब
भूवह ६ समदर्शनयानित्यं स्वत्याऽचापलधीरया अंतः शीतलया रेजे परिपूर्णार्णवेंदुवत् ७ सर्वचित्तत्वकलनं जगदित्यवलोकयन्सः प्रशांतसु
खदुःखश्रीस्तस्य पूर्णमतिर्बभौ ८ उल्लसन्विकसन्पूर्णास्तिष्ठनाछन्विशान्नस्वपन् अभूत्समसमाधिस्थः प्रबुद्धश्चिरन्नयं गतः ९ सकुर्वन्विगता
संगराज्यं राजीवलोचनः अतिष्ठत्स्वनाकारो भूरिवर्षशतान्यथा १० संविन्निवेशमिदं मेहनामकं तदनुस्वयं सजहौ तेजसाक्रांतोरूपं हिमक
णोयथा ११ विवेशपरमाद्यं तकारणं कारणेश्वरं प्रशांतपांसरितांवारिपरिपूर्णमिवांबुधिं १२ आधिगतविमलेकरूपतेजा विजनदशां समुपेत्य शां
तशोकः अलमभवदसौ परस्वरूपं घटस्वमिवांबरसंयुतं महात्मा १३ (गर्भादीनामीश्वरं नियंतारं सर्वजगतामाद्यंतयोः सृष्टिप्रलयोर्यपयोः कारणं

परं ब्रह्म प्रशस्यासा साक्षात्कारः कृत्याजन्मादिहेतुबीजनाशात्पाविद्यावरणबाधेन सरितांवारिकूलद्वयपरिच्छेदत्यागेन पूर्णमर्णवमिवविवेशेत्यर्थः १२
तत्प्रविष्टयासौ कीदृगभूत्तदाह आधिगतेति असौ रघुः प्रशस्तपाआधिगतं स्वात्मतयाप्राप्तं विमलं एकरूपमानंदैकरसं तेजः स्वप्रकाशात्मस्वरूपं ये
न तथाविधः सन् विजनां जन्मादिविक्रियाहीनां दशां समुपेत्य लक्षणं तसर्वशोकः सन् घटभंगे घटस्थखं अंबरेण महाकाशेन संयुतमेकीभूतमिव
परस्वरूपमेव अभवत्तदेवास्य निर्वाणमित्यर्थः १३

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेषष्ठितमःसर्गः ६० सहजैकसमाधानलक्षणप्रतिपत्तयेपरिघेणात्रसंवादःसुरघोरूपवर्ण्यते हेराघ
वएवंसुरघुवत्त्वमपिअघुस्यहर्षशोकादिनिमित्तस्यपापस्यविपर्ययेतत्त्वबोधेनसमूलमुच्छेदेसति १ त्रिशुर्बालइवघोरेअज्ञानतमसिनिर्मग्नंमनःएतां
दृष्टिमवष्टभ्यलब्धदीपंप्राप्तप्रकाशंासत्तनपरितप्यते २ श्वभ्रेमोहांधकूपेपतन्मनः तयाताद्दृग्यासुरघूपवर्णितप्रकारयेवविवेकावष्टब्धयादृष्टस्यतत्क्षणप्रच

मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेसुरघुवृत्तांतेसुरघुनिर्वाणंनामसर्गः ६०॥ श्रीवसिष्ठउवाच एवमुत्पलपत्राक्षराघवापद्विपर्यये परमासादयाहं
दृष्टिंशोकोभवभूतये १ एतांदृष्टिमवष्टभ्यनमनःपरितप्यते घोरेतमसिनिर्मग्नंलब्धदीपंशिशुर्यथा २ विवेकावष्टब्धयाचेतस्तथैवाप्नोतिनि
र्वृतिं पतत्श्वभ्रेदृष्टत्क्षणप्रच्युयालंबनादिव ३ अथैनांपावनींदृष्टिंभावयित्वाप्युदाहृतम् नित्यमेकसमाधानोभवभूषितभूतलः ४ श्रीरामउ
कथमेकसमाधानंकीदृशंवामुनीश्वर वातोहतमयूरांगारुहलोलंमनोभवेत् ५ श्रीवसिष्ठउवाच शृणुतस्यैवसुरघोःप्रबुद्धस्यसतस्तदा
पर्णादिस्यचराजर्षेःसंवादमिममद्भुतं ६ राघवैकसमाधानबोधितायोजितात्मनोः परस्परंसमालापमिमंप्रकथयामिते ७ बभूवपारसीका
नांपार्थिवःपरवीरहा परिघोनामविख्यातःपरिघःस्पंदनेयथा ८ सबभूवपरंमित्रंसुरघोरघुनंदन नंदनोद्यानसंस्थास्यमदनस्येवमाधवः ९
कदाचित्परिघस्याभूदवर्षमंडलेमहत् कल्पांतइवसंसारेप्रजाक्रंदनदोषजं १० वितेशुर्जननास्तत्रबहवःक्षुत्क्षामजीविताः ज्वलितेविपिने
वन्हौयथाभूतपरंपराः ११ तदुःखंपरिघोदृष्ट्वाविषादमतुलंययौ तत्याजाखिलंराज्यंदग्धंग्रामामिवाध्वगः १२ प्रजानाशाप्तनीकारेषुसम
र्थोविरागवान् जगामाविपिनेकर्तुंतपोजिनमुनींद्रवत् १३ पौराणामपरिज्ञातेकस्मिंश्चिद्दूरकानने समुवासविरक्तात्मालोकांतरइवापरे १४

यस्यकक्षस्यआलंबनादिवनिर्वृतिंविश्रांतिसुखं ३ भावयित्वापुनःपुनःपरिशीलनेनस्वयंदृढीकृत्यान्येभ्योप्युदाहरन्नुपदिशन् ४ वातेराहतंमयूरां
गरुहंबर्हमिवलोलंचपलंमनःएकसमाधानंकथंकेनप्रकारेणभवेत् ५ ६ हेराघवएकसमाधानेबोधितआयोजितआत्मायय्योः ७ पारसीकादेशा
विशेषाः पार्थिवोराजास्यंदनेरथेपरिघोस्तदंडइवाधारभूताः ८ माधवोवसंतः ९ अवर्षअनावृष्टिं किंराजदोषात्नेत्याहप्रजेति १० ११ १२ अजिन
प्रधानाःमुनींद्रा अजिनमुनींद्रास्तद्वत् १३ अपरेद्वितीयेलोकांतरेपरलोकइवेत्युत्प्रेक्षा १४

अतिविरक्तत्वात्पर्णकुट्यादिपरिग्रहोप्यस्य नाभूदिति सच नायकं दरमंदिरे इत्युक्तं असौ परिग्रहः १७ आत्मप्रसादश्चित्तशुद्धिः ईश्वरानुग्रहश्च तस्माज्जातं तत्वज्ञानं प्रापत् प्राप्तवान् १८ १९ सिद्धैरारुरुक्षैः साध्यैरारुरुक्षुभिश्चकराविचारितरूतः हंसैः सहितः सहंसः अलिभ्रमरः अब्जिनीकमलिनी मेनि २० हेमचूडः स्वर्णजटाख्यो देशस्तन्महीपतेः सुरघोः २१ मोरव्यसंसारस्तस्माद्विनिर्गतौ जीवन्मुक्तावित्यर्थः २२ कल्याणेः फलितमितिभावेक्तः २३ २४ चितिशक्ति

तपश्चरंछांतमतिर्हूंतिः कंदरमंदिरे स्वयंशीर्णानि शुष्काणि तत्र पर्णान्यभक्षयत् १५ चिरं कृतात्रा वृक्षरुक्षं पर्णान्येवाभक्षयत् पर्णाद इति नामा सोप्राप मध्ये तपस्विनां १६ ततः प्रभृति पर्णाद नामा राजर्षिसत्तमः जंबूद्वीपे बभूवासौ विख्यातो मुनिसंसत्सु १७ ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणात्मना प्रापदभ्यासवशात्तोज्ञानमात्मप्रसादजं १८ बभूव विगतद्वंद्वो निराशः शांतमानसः निरागो निरनुक्रोशो जीवन्मुक्तः प्रबुद्धधीः १९ विजहार यथाकामं त्रिलोकीमटवीकामिमां सिद्धैः साध्यैः समं साधो सहंसालिरिवाब्जिनीं २० एकदा तस्य सदनं हेमचूडमहीपतेः प्रापरत्नविनिर्माणं मेरोः शृंगमिवापरं २१ ते तत्र प्राक्तने मित्रे पूजामकुरुतां मिथः पूर्णाविज्ञाततद्विज्ञौ तयोमोरव्यगर्भाद्विनिर्गतौ २२ अहो नु वत कल्याणैः फलितं मम पावनैः संप्राप्तवानहं यत्त्वामित्यन्योन्यमथोचतुः २३ आलिंगितशरीरौ तावन्योन्यानंदिताकृती एकासने विविशतुः शृंगाकौ विवभूधरे २४ परिपृच्छ्वाच परमानंदमायातं चेतस्त्वद्दर्शनेन मे इंदुबिंबद्रवोन्मग्नं मनः शीतलतां गतं २५ अकृत्रिमसुखं प्रेम वियोगे शातशारवता प्रथातिपल्लवलतेक्षिन्नमूलश्च द्रुमः २६ विश्रब्धांत्साकथालापांल्लीलास्तच्चेष्टितं संस्तत्य प्राक्तनं साधो तृष्यामि च पुनः पुनः २७ ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं तया ज्ञातं यथानघ मांडव्यस्य प्रसादेन परमात्मप्रसादजं २८ अथ कच्चिदद्वदुःखलकश्चिद्विश्रांतवानसि परमे कारणे मरावि विभूमंडलाधिपः २९ कच्चित्सरमकल्याणा आत्मारामतयातव प्रसादोज्जायते चित्ते शारदीव सरोंभसि ३० (प्रधाने आनंदाविर्भावः मनन्वद्यात्किंप्रधानेतापोपरमम

इति विशेषयोतनाय चेतो मन इति भेदोक्तिः २५ अच्छिन्नमूलश्छिन्नशाखो द्रुम इवेति मोरव्यं २६ विश्रब्धान् विश्वासगर्भान् तान् प्राक्तनान् सुखदुःखकथालापान् २७ त्वया यथा मांडव्यस्य प्रसादेन ज्ञातं तथैव मयापरमात्मनईश्वरस्य तपसाऽराधितस्य प्रसादजं एतज्ज्ञानं प्राप्तं २८ परमे कारणे विवर्तोपादानत्वोपलक्षिते ब्रह्मणि कच्चिदुत्तरोत्तरभूमिकापरिपाकेन विश्रांतवानसि २९ प्रसादारजस्तमोभ्यामनावरणं ३० श्रीरामः

कार्याणिसर्वजनहितत्वादवश्यकर्तव्यान्येवकार्याणिकर्माणिकरोषि ३१ जनताःप्रजासमूहाः ३२ धारापृथ्वीउद्दामफलिनीउत्कृष्टसस्यादिफलवती
फलैरानताफलिनीकल्पलतेवतवप्रजाःफलापूरैःकालेकालेतत्तदभिलषितफलपूर्त्याभरंअतिशयेनबिभर्तिपोषयति ३३ चंद्रस्यअंशुपंजरंकि
रणजालमिव ३४ सरोंभसातडागोदकेनअबाल्याःस्वांतर्गताःविसानांमृणालानांभृमयःबलयाःदिशाःगुणगणैर्यशोभिर्निर्विवरीकृताःपूरिताः
कच्चित ३५ कलमकेदाराणांकोणाश्चतुष्कसंधयस्तत्रत्येषासंदोस्थानेषुतृष्यतीःतृष्यंत्यःछांदसोविभक्तिव्यत्ययः ३६ ३७ इहऐहिकफलत्वेनचो

कच्चित्करोषिसमयासुप्रसन्नगभीरभीरया दृष्टयासुभगकार्याणिकार्याण्येवनराधिप ३१ निराधिव्याधयोधीराःकच्चित्संपन्नदृगलयःजन
तास्तवदेशेषुतिष्ठंतिविगतज्वरं ३२ कच्चिदुद्दामफलिनीफलिनीवफलानता धरातवफलापूरैर्भरंधारयतिप्रजाः ३३ कच्चित्तवदिगंतेषुचंद्रस्ये
वांशुपंजरं तुषारनिकराकारंप्रसृतंपावनंयशः ३४ कच्चिद्गुणगणैरेतादिशोनिर्विवरीकृताः त्वयासरोंभसाबाल्योबिसानामिवभृमयः
३५ कच्चित्कलमकेदारकोणस्थानेषुतृष्यतीः प्रतिग्रामंकुमार्यस्तेगायंत्यानंदनंयशः ३६ कुशलंतवधान्येषुधनेषुविभवेषुच भृत्येषुबांध
वेषुनगरेषुच ३७ आधिव्याधिविहीनेपंकच्चित्कायफलतातव फलंफलतिपुण्यास्यंयदिहामुत्रचोदितं ३८ आपानरमणीयेषुवर्त्तेतात्वंन
वैरिषु कच्चिद्विषयसर्पेषुसाविरागंमनस्तव ३९ अहोबतचिरंकालमावांविश्लेषमागतौ कालेनसेवितोभूयोवसंतादृतिरावयोः ४० ननाज
गतिवियंत्रेसुखदुःखदशाःसखे जीवद्भिःपानदृश्यंतेसंयोगजवियोगजाः ४१ तथैवात्रवतिदीर्घासुदशास्वन्यत्वमागताः भूयोवयमपिश्लि
ष्टाश्चित्रोहिनियतेर्विधिः ४२ सरघुरुवाच भगवान्नियतेरस्यागतिःसर्पगतेरिव दैवकाःकोहिजानातिगंभीरांविस्मयप्रदां ४३ त्वमहंचव्यपोह्य
तिदूरेदूरदशासुच अयसंघटितोभूयःकुमसाध्यमहोविधेः ४४ दितंकारीर्यादिअमुत्रपारलौकिकफलत्वेनचोदितंज्योतिष्टोमादि ३८ तवमनः
विषयसर्पेषुकच्चित्सविरागंवर्तेतवर्तते ३९ ४० इष्टानिष्टजनसंयोगजास्तद्वियोगजाश्चसुखदुःखदशाः ४१ अन्यत्वंवियोगमागताःप्राणिनियतेःप्रा
णिकर्मानुसारिण्याईश्वरेच्छयाःविधिर्विलासश्चित्रःअद्भुतः ४२ परियोक्रमयमनुमोदमानःसरघुरपितमेवाहभगवन्नित्यादिनादैविकाःदेवस्य
रतदिच्छात्मायाः ४३ देश्यातःदूरेकालतश्चदूरदशासुप्रतिएवंव्यपोह्यवियोज्य ४४

५५ तथाताद्दशाचित्तसमाधानात्मनाफलिनं यथावयंनव्याकुलाः सर्वव्याकुलतानिर्मुक्ताः कृतकृत्याः संपन्नाः ५६ शानशाश्वतांसर्वतः फलोन्मुख
तामितियावत् ५७ हे महानुभाव पुण्यं तव वचनं अवेक्षणं दर्शनं च परितो रसायनानाममृतानां निकरं विकिरति वर्षतीव हि यस्मात्साधूनां संगमः पर
मपदप्रतिमः मोक्षसुखप्राप्तितुल्य इत्यर्थः ५८ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकषष्टितमः सर्गः ६१ अज्ञानावरणध्वंसे नित्यावि
स्फुरणास्थितेः सदैवैकसमाधानं विदुषामत्र वर्ण्यते आयुधस्याभिधानामयस्य आयुधाभिधः परिघः १ किमयं तत्त्वविदो व्यवहारसमाध्योः सुखता
रतम्यं वक्ष्यत्विति तेनेति परीक्षणाय प्रथमं स्वानुभवं तद्द्वारा पृच्छतिय द्यदिति अन्यस्य अतत्त्वस्य २ एवं स्वानुभवमुद्घाट्य तत्संवादं संवादीवेति परानुभवं नि

वयं त्वद्यमहासत्त्व भग्नशंकुशालिनः स्थिताः त्वदागमनपुरोपनपराः वे पीननां गताः ५५ पत्रपल्लवदागामक्षीणपापानां पुण्यपादपैः तथा फलि
तमस्माकं नेयथा वयमाकुलाः ५६ सर्वाः संपन्नयोऽस्माकं राजर्षे संस्थिता सुरे भवदागमनेनाद्य प्रपाताः शान्तशाश्वताः ५७ विकिरति परितो
रसायनानामिव निकरं महानुभाव तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं परमपदप्रतिमो हि साधुसंगः ५८ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे सुरघुपरिघस
मागमः सर्गः ६१ श्रीवसिष्ठ उवाच अथैवं प्राप्य पात्रत्वविश्रंभकथयाचिरं प्राक्तनस्नेहगाभिर्व्यास्थितो वाचायुधाभिधः १ परिघ उवाच यथा
त्वं संसारजालेऽस्मिन् क्रियते कर्मभूमिप तत्समाहितचित्तस्य सुखायान्यस्य नानघ २ कच्चित्संकल्परहितं परं विश्रमणास्पदं परमोपशमं श्रेयः
समाधिमनुतिष्ठसि ३ सुरघुरुवाच एतन्मे ब्रूहि भगवन्सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेयः समाधिर्हि किमुच्यते ४ योऽज्ञो महात्मन्मननं नित्यं
त्यव्यवहरं स्थवा असमाहित

तासमानः समाधौ विश्रांत्याधिक्यमिव दर्शयिन्पृच्छति कच्चिदिति विक्षेपदुःखानां परममुपशमं संसारिकसुखेभ्यश्च श्रेयः प्रशस्यतरं सामान्येव्युत्पत्तये नेवा
ङ्गीकृता ३ समाहितचित्तस्य सर्वं कर्मसुखायेति पत्रपतत्स्ते समाधौ विश्रांत्याधिक्यदर्शनं व्यवहारसमाधिभेदाभ्युपगमेन प्रश्नश्च अनुपपन्न एवेति त्वदनु
भवसंवाद्येव ममाप्यनुभव इत्याशयेन सुरघुः संकल्परहितं परमोपशमं श्रेयः इति तदुक्तं शास्यात्मस्वरूपे पि संभवात्तावदभ्युपगच्छन्न विश्रमणास्पदं स
माधिमनुतिष्ठसीत्यंशस्य समाधेयस्याविश्रमहेतोर्मनसो बाधितत्वाद्देवसंभवं मन्यमान आक्षिपति एतदिति सर्वसंकल्पवर्जितं परमोपशमं श्रेयः इ
त्येतन्मे मत्पृष्टं त्वं ब्रूहि समाधिरनुष्ठेय इति कमर्थं त्वयोच्यत इत्यर्थः ५ यः सः तत्त्ववित्सः व्यवहरन्नपि कः किंस्वरूपः किंलक्षणः सदैवानादृतादृश

यदि तु निश्चलात्मस्वरूपावस्थितिरेव समाधिस्तेऽभिमतः स्यात्तर्हि स सदैवास्तीति नानुष्ठेयः किं चिरस्तीत्याह नित्यमिति ६ यदि त्वं मामसन्तं मन्यसे तदापि
समाध्युपदेशो नुपपन्न इत्याशयेनाह बद्धेति कथं केनोपायेन वा प्रत्रचित्तं समाधेयं तस्यैवापरिचयादित्यर्थः ७ तत्त्वावबोधदहनेन सम्यक् समूलं सर्वाशा
विषयबाधेन आत्मनः परमार्थस्वरूपे आधानं समाधिरिति व्युत्पत्तेरिति भावः ८ अबाधितात्मदर्शनरूपा पराप्रज्ञा ९ तामेव फलतो वर्णयति अ
सुब्धेति द्वाभ्यां १० ११ सा तु समसपूर्वमेवासिद्धेति नानुष्ठेयेत्याशयेनाह यत इत्यादिना १२ यथा दूरमाकृष्टो बिसतंतुः क्रीडनैः विमुक्तो हस्तादि छिद्यते

नित्यप्रबुद्धचित्तास्तु कुर्वंतोपि जगत्क्रियाः आत्मैकतत्त्वसंनिष्ठाः सदैव सुसमाधयः ६ पद्मपद्मासनस्यापि कृतब्रह्मांजलेरपि अविश्रांत
स्वभावस्य कः समाधिः कथंचन ७ तत्त्वावबोधो भगवन् सर्वाशातृणपावकः प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ८ समाहितानि भूत
छाय यथाभूतार्थदर्शिनी साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ९ अक्षुब्धा निरहंकारा द्वंद्वेष्वननुपातिनी प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः
स्थिरतरा स्थितिः १० निश्चिता विगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णमनोगतिः ११ यतः प्रभृति बोधेन युक्तमात्यं
तिकं मनः तदारभ्य समाधानमव्युच्छिन्नं महात्मनः १२ नहि प्रबुद्धमनसो भूत्वा विच्छिद्यते पुनः समाधिर्दूरमाकृष्टो बिसतंतुः विनोरिव १३
समग्रं दिनमालोकाद्विरमत्यक्षियो यथा आजीवितांतं नो प्रज्ञा तथा तत्त्वावलोकनात् १४ अजस्रमंबुवहना यथा न ध्यानरुद्धते तथा वि
ज्ञानदृग्बोधात्क्षणमात्रं न रुध्यते १५ न विस्मरत्यविरतं यथा कालः कलागतिं न विस्मरत्यविरतं स्वात्मानं प्राज्ञधीस्तथा १६ नाविस्मरति म
र्त्यं यथा सततगा गतिं न विस्मरति निष्ठेत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा १७ (तद्वद्वितिव्यतिरेके दृष्टांतः १३ ननु ब्रह्माकारवृत्तिविच्छेदे व्युत्थानात्समा
धिविच्छेदस्तस्य स्यात्तत्राह समग्रमिति अक्षयः स्वर्यः उत्तरार्द्धं संनोऽस्तीति पदं सर्वत्रापि नो विरमतीति संबध्यते तथा प्रज्ञा ब्रह्माकारवृत्तिरपि आजीवितां
तं विदेहकैवल्यपर्यंतं तत्त्वावलोकनान्नो विरमति दृढसंस्कारबलादनुवर्त्तत एवेत्यर्थः १४ स्वरूपाच्छादकस्याज्ञानस्य सकृद्दर्शनया नष्टत्वान्निःशेषना
शे पुनरावरकाभावाद्वा तस्य न स्वरूपनिरोधलक्षणसमाधिभंगप्रसक्तिरित्याशयेनाह अजस्रमिति न रुध्यते आवरणेन न प्रतिबध्यते १५ परमप्रेमास्प
दत्वाद्वा सकलव्याप्यतस्य न विस्मरणप्रसक्तिरित्याशयेनाह न विस्मरतीति १६ १७

वा॰टी॰उप॰
१३६

भग्नावरण अग्नेमेव यावज्जीवं स्वाकारवृत्तिपरंपरां जनयन्नेवास्ते इत्याशयेनाह गतिमिति कालस्य कलामूर्तिः सूर्यादिः चिच्छितिः चैतन्यस्फूर्तिः राहोः
शिर इति वृद्धप्रचारः गतयः स्वाकारवृत्तीः छांदसो विभक्तिव्यत्ययः १९ बोधस्य तज्जीवन्कालधर्मत्वाद्धानविच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह यथेति १९
अस्याक्षस्य वृत्तत्वभावत्वाद्धानविच्छेदप्रसक्तिरित्याशयेनाह नसंभवतीति २०।२१ भेदो विच्छेदः मत्तसमाधेरात्मस्वरूपाद्व्यतिरेकेण हेतुनेत्यर्थः सदा
त्मतासत्ता सिद्धेत्यर्थः २२ यदि मनोस्तोति मन्यसे तर्हि सदा समाहितमेव यदि तु नास्तीति न तदा समाधेरपि मास्तु विक्षेपहेतोरेवाप्रसक्तेरित्याशयेनाप

गतिं कालकलायद्वच्छिन्दानासमवाल्लिता । चिच्छितिश्चेत्यरहिता चिन्मानागतयस्तथा १९ यथासत्ताविहीनात्मा पदार्थो नोपलभ्यते तथात्मसत्तान्
हीनात्मा कालोऽत्तस्य न लभ्यते १९ नसंभवति संसारे गुणहीनो गुणी यथा नसंभवत्यात्मसंविद्दूर्जितो प्यात्मवांस्तथा २० सर्वदैवास्मि संबुद्धः सर्व
दैवास्मि निर्मलः सर्वदैवास्मि शांतात्मा सर्वदास्मि समाहितः २१ भेदः केन समाधर्मे जन्यते कथमेव वा आत्मनो व्यतिरेकेण नित्यमेव सदात्मता २२
तस्मात्कदाचिदपि मे नासमाधिमयं मनः नवासमाहितं नित्यमात्मतत्वैकसंभवात् २३ सर्वगः सर्वदैवात्मा सर्वमेव च सर्वथा असमाधिर्हि कोमो
स्यात्समाधिरपि कः स्मृतः २४ नित्यं समाहितधियः सुमभाम हात्मनस्तिष्ठति कार्यपरिणामविभागमुक्तः तेनाऽसमाहितसमाहितभेदभंग्यासन्नो
२८०६
दितः क्वनु नित्यो समुत्तमवाक्प्रपंचः २५ मोक्षोपाः ३० समाधिनिश्चयः सर्गः ६२ परिघउवाच राजन्कृतं प्रबुद्धोसि प्राप्तवानासि तत्पदं सं?ाो
त्वलांतःकरणः पूर्णो दूरि विराजसे १ आनंदमधुसंपूर्णो लक्ष्म्याच परयाश्रितः शीतलः स्निग्धमधुरो राजीवमिव राजसे २ निर्मलो विततः पूर्णो
गंभीरः श्रकराशयः देलानिलविलासेन मुक्तोब्धिरिव राजसे ३ स्वच्छ आनंदसंपूर्णो नष्टाहंकारवारिदः स्फुटो विस्तीर्णगंभीरः शारत्स्वमिव राजसे ४

संहरतितस्मादिति २३।२४ सम्यक्स्थलबोधेनाहिताधीयैः तेनहेतुनाऽसमाहितसमाहितभेदभंग्या प्रवृत्तत्वाद्वाक्प्रपचः क्वनु कस्मिन्नर्थेव्यवृत्ति
षेत अतो मिथ्येवोदित इत्यर्थः २५ इतिश्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ परिघेण परीक्ष्यात्रसुतः ससुरघुर्नि[illegible]स
हजास्थितिमेवात्र वर्णयामास विस्तरात् नूनं निश्चयेन प्रबुद्धस्त्वं विदसि परीक्षणेन मया प्रबुद्धस्त्वमसीति वा १ आनंदेन मधुनामकरंदेन संपूर्णः रा
जीवं पद्ममिव राजसे २ निर्मलताः एव प्रकरः स्वेषं रूपः आशयः अंतःप्रदेशो मनश्चयस्य ३।४

१३६

सर्वत्रदृष्टानिष्टविषये ५ परिच्छेदो विचार्यनिर्णयस्तस्य पारगः अखंडितमपरिच्छिन्नब्रह्मस्वरूपं ६ नत्वमेत्यंतसंबोधनं उदितानन्दपामिति वोछेदः ग
मागमौ आरोहावरोहौ तत्प्रयोजिका भोगरागिनादन्तराग तयोस्तत्प्रयुक्तलोल्येन च युक्तं ७ न विद्यते वस्तु परमार्थवस्तु यस्मात्तथाविधेन वस्तुना स्वा
त्मना स्वांतस्थेन अमृतेन सागर इव परे स्वे महिम्नि तृप्तोसि ८ तदुक्तं सर्वं युक्तिभिः समर्थयन्ननुमोदमानः सुरघुरुवाच न तदित्यादिना न किंचन अ
न्तमित्यर्थः ९ उपात्तस्य त्यागो हि हानं तत्र प्रतियोगि हन्त प्रतिकूलं हानेन व्यवच्छेद्यं विनात्यंत उपादानं विना हेयामिति किं उच्यते वक्तुं शक्यते

सर्वत्र लब्धस्वसंस्थः सर्वत्र परितुष्यसि सर्वत्र वीतरागोसि राजन्सर्वत्र राजसे ५ सारासारपरिच्छेदपारगस्त्वं महाधिया जानासि सर्वमेवेदं
यथास्थितमखंडितं ६ भावाभावपरिच्छेदतत्त्वं समुदितात्मायां गमागमदत्त्वालोल्यमुक्तं नववपुः स्थितं ७ वस्तुना वस्तु नैवांतरस्थेनेव सागरः
अपुनःप्रसयायेव परितृप्तोसि सुंदर ८ सुरघुरुवाच न तदस्ति मुने वस्तु यत्रोपादेयतास्ति नः यावत्किंचिदिदं दृश्यं तावदेतन्न किंचन ९ नुपादे
यस्याभावाद्धेयमप्यास्ति किं किल प्रतियोगिव्यवच्छेद्यं विना हेयं किमुच्यते १० तुच्छत्वात्सर्वभावानामतुच्छत्वाच्च कालतः चिरं मम परिक्षीणे
तुच्छातुच्छे मनःस्थिती ११ देशकालवशादेव तुच्छास्यातुच्छतामिह अतुच्छस्य तु तुच्छत्वं वर्ज्यं निदास्तिनो बुधैः १२ रागान्निःशक्तितो लोकरा
गश्च परिवांछिते वांछ्यानेव महादारं वस्तु शोभनबुद्धिना १३ त्रैलोक्ये चास्ति यं शैलाः समुद्रवनराजयः भूतानि वस्तुशन्यानि सारो नास्त्यत्र व
स्तुनः १४ मांसास्थिदारुमृद्रूलमये जगति जर्जरे वांछनीयं विहीनोस्मिन शून्य किमिव वांछ्यते १५ वांछायां विनिवृत्तायां संक्षयो द्वेषराग
योः दिनलक्ष्म्यां व्यपेतायामालोकान्तपयोरिव १६ अलमतिविततेर्वचः प्रपंचैरियमुचितेह सुखाय दृष्टिरेका उपशमितरसं समं मनो तर्यदिमु
दितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा १७

न किंचिदित्यर्थः १० ननु तुच्छं हेयमतुच्छमुपादेयं किं न स्यात्तत्राह तुच्छत्वादिति यथाहुः बहुमत्को महीपालो ग्राममात्रे
ण तुष्यति स एव पूर्वं सिपूर्णो नरं राज्यं बहुमन्यत इति ११ इह मन्यते इति शेषः अतो न किंचित्तु च्छातुच्छबुद्ध्यानिर्धसनत्यं केवलं वर्ज्यं इति १२ १३ व
वस्तुत्वाख्यो भावप्रधानः सत्यत्वशन्यानीत्यर्थः १४ अध्यात्मं मांसास्थिमये अधिभूतं च दारुमृद्रूलादिमये रत्नादिः विलापरः १५ १६ यादिसर्वमिवा
सारं किं तर्हि सारभूतं सेवितुमुचितं तदाह अलमिति यदि मनः उपशमितरसं सर्वतो नीरागं विक्षेपवैषम्यरहितं स्यात् अंतः स्वात्मन्येव मुदितं तत्तर्हि
सैवोत्तमा प्रतिष्ठानिरियमेवैका दृष्टिः सुखाय सदा सेवितुमुचितेत्यर्थः १७ श्रीरामः

वा॰टी॰उप॰

१३०

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ ये रूपाये रूपायतो मनो दोषैर्न बाध्यते आत्मा चोद्विजते दुःखात्तउपाया
इहोदिताः इति वर्णितप्रकारेण विचार्य १ तद्गुणितसंवादरूपं बोधकारणं श्रुत्वा एनां वृद्धवाक्य त्वावधारितं बोधाय पर्याप्तामिति सूचनाय प्रथ
मएवकारः एतावद्बोधएवं सुप्रतिष्ठितः परमपदप्राप्तये पर्याप्त इति निघातनायद्वितीयः २ धीरैर्विशुद्धिः मुहुर्विचारैः साक्षाद्विचारेण वगततीक्ष्णया प्रा
ग्मनिरतिभावया त्वदंबरे अहंकारलक्षणे कालमेघ गलतिसति ३ समस्तेत्यादौ विशेषणानि राजतेरात्कालेपि यात्याति ४ सर्वानिर्थनिवर्तकत्वात्
रण्ये ५ अध्यात्ममय आत्मैकविचारप्रचुरः अंतर्मुखो बाह्यासक्तिशून्यः चित्येवानुसंधानं पुनःपुनरादरादास्वादनं यस्य ६ रागद्वेषमयः रागद्वे

२८ ३३

मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे सुरघूपरिघनिश्चयः सर्गः ६४ श्रीवसिष्ठ उवाच सरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमं मिथः प्रपूजितौ नु वोत्स्व
व्यापारपरौ गतौ १ तदेवं राघव श्रुत्वा परमं बोधकारणं अनेनैव विबोधेन भव लब्धात्मस्फुरः [?] २ परया प्रज्ञया धीरा विचारेण गततीक्ष्णया
गलत्यलमहंकारे कालमेघे ऽम्बरे ३ समस्तलोकानुमते सफले ह्लादकारिणि निर्मले वितते चेतःशरत्कालेऽवपातिते ४ ध्येये शारव्ये सुग
मे सकलानंदसंपदि सुप्रसन्ने चिदाकाशे स्थीयते परमात्मनि ५ यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमंतर्मुखः सुखी नित्यं चिदनुसंधानो मनः शोकै
र्न बाध्यते ६ व्यवहारपरस्यापि रागद्वेषमयोऽपि सन् नांतः कलंकमायाति पयोजलगतो यथा ७ सम्यग्विज्ञानवानेष शुद्धयोगः शांतमना
मुनिः न बाध्यते समनसा करिणेव मृगाधिपः ८ भोगैकशरणं दीनं न चित्तं तस्य विद्यते नंदने दुर्गमस्थमिव चित्तं हि महावपुः ९ विरक्तोऽज
न्ममरणे यथा दुःखी न मानवः परिज्ञाताखिलाविद्यं तथा चित्तं न दुःखितं १० परिज्ञानमनोमोहाज्जगद्भावाद्बाह्यात्मना स्वच्छयते नैनसा साध्यो
रजसेवनभस्त्रतं ११ ॥

षट्पदपुर इव मूढैः कल्प्यमानोऽपि ७ ८ दुर्गमो विषमकंटकवृक्षः हि यस्मात् तस्य चित्तं महावपुः स्थूलसुखलवनिःस्पृहमितियावत्
त् ९ यथा विरक्तो मानवः जायामरणे सति कामुक इव न दुःखी तथा परितो विचार्य ज्ञाता आखिला विषयेंद्रियशरीरादिर्वृत्तिरूपा अविद्या
मिथ्याभ्रांतिर्येन तथाविधं तच्चित्तं न दुःखितं भवतीत्यर्थः १० तस्य भावि दुःखहेतुपापसंबंधोऽपि नास्तीत्याह परिज्ञानेति जगति व्यवहारप
देभावः कर्तृत्वाभिमानस्तस्माद्दुद्भवतीति जगद्भावो द्वंद्वं तदात्मना एन सा पापेन ११

१३७

अविद्यालक्षणजगदाकारविस्तीर्णव्याधेः अविद्यामात्रंजगदितिसम्यकपरिज्ञानंविचार्य जन्यंज्ञानमेवमहौषधमित्यर्थः १२ यथाखमोयमितिपरिज्ञाते
नखमेनतद्भोगभूःपरिक्षीयतेतद्वत् १३ मत्स्यानोमीक्षणंचक्षुरंभसानस्थरूपतेतद्वत्तस्यत्रीपिहिताक्षाणांतेषांजलेदर्शनादिव्यवहारोनस्यादितिभावः
१४ शेमुषीप्रज्ञा १५ ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंशास्त्रंतद्रूपेणार्केणबोधितः तत्ताद्दशंप्रबोधं १६ इदानींविद्योल्लोति दिनानोत्यादिना जीव्यतेऽतिभावेलः
दिनानीतिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेद्वितीयानतुकर्मणि येषुदिनेषुचिज्ज्योत्स्नात्दयांबरेआह्लादयतिविराजतेवेतिशेषः १७ १८ येभ्योमित्रादिभ्यो

अविद्यासंपरिज्ञानायदैवहितरैवहि सापरिक्षीयतेभयःस्वप्नेनेवहिभोगभूः ११ अविद्यासंपरिज्ञानमिदमेवमहौषधं अविद्याक्तित
व्याधेस्तिमिरस्येवदीपकं १२ व्यवहारपरोप्यंतरसक्तमतिरेकधीः स्यज्यतेनेनसासाधुर्मत्स्येक्षणमिवांभसा १४ प्राप्तेचिज्ञामुरालोकेप्रज्ञी
णाज्ञानयामिनी शेमुषीपरमानंदमागतात्तस्याराजते १५ अज्ञाननिद्रोपशमेजनोज्ञानार्कबोधितः तत्प्रबोधमवाप्नोतिपुनर्येननसुप्य
ति १६ दिनानिजीव्यतेनोसानंदाल्लेक्रियाक्रमा आत्मचंद्रोदितायेषुचिज्ज्योत्स्नाल्हदयांबरे १७ नरोमोहसमुत्तीर्णःसततंस्वात्मचिंतया
अंतःशीतलतामेतिखामेतेनेवचंद्रमाः १८ तानिमित्राणिशास्त्राणितानिमानिदिनानिच विरागोल्लासवानेभ्यःआत्मचित्तोदयःस्फुरः
१९ चिरंशोचंतितेदीनाजन्मजंगलवीरुधः आत्मावलोकनेहेलायेषामविगतेनसां २० आशापाशशतैर्बद्धंभोगोल्लपसुलालसं जरा
जर्जरितांकारंशोकोद्यासकदर्थितं २१ व्यूढदुःखमहाभारंजन्मजंगलजीवितं कुकर्मकर्दमालिसंमोहपल्वलशायिनं २२ रागदंशावली
दष्टंतृष्णावरत्रया मनोवणिग्निकेतस्थंबंधुबंधननिश्चलं २३ पुत्रदारजराजीर्णमज्जोन्मग्नकुकर्दम श्रांतंविगतविश्राममभग्नमादीर्घवर्त्मनि
२४ गमागमपरिक्षीणंसंसारारण्यचारिणं अलब्धशीतलाछायंतीव्रतापोपतापितं २५ (निमित्तेभ्यःविरोगाल्लासवानू आत्माकारवृत्तिल

क्षणश्चित्ताभ्युदयःस्फुरंसिध्यतीतिशेषः १९ हेला अवहेलनमुपेक्षेतियावत् अविगतेनसामक्षीणपापानां २० इतआरभ्यसर्वेषांद्वितीयांतप
दानांनवमश्लोकस्थेजीवबलीवर्दंउत्तारयेदित्यत्रसंबंधः उत्पालक्षणाविशेषाः २१ विशेषेणऊढदुःखमहाभारोयेन २२ वरत्रयाचर्ममय्यानासा
रज्ज्वा मनोलक्षणस्यवणिजःनिकेतेअज्ञानलक्षणस्यवणिजःनिकेतेअज्ञानलक्षणेसंकेतेनिवासेचलितंबंधुजनलक्षणैर्बंधनैर्निश्चलंचलितुम
ण

न

वा॰री॰उप॰
१२९

बहिराकारमाणेत्रैभासुरमंतास्कंदीनां बाह्येंद्रियैश्चक्षुरादिभिराक्रांतं आरूढं कर्मपदेन काम्यकर्म परोचकार्थवादा लक्ष्यंते लक्षणेन घंटारवे
णाक्रांतं भ्रमितं २६ चक्रीवर्तधुराराकरभारःसाहिराकूरचक्रैरावर्तनेतदुद्वहं २७ करुणं यथास्यात्तथा आक्रंदकारिणं २८ चिरंपरमं पल्वलमास्था
य ज्ञानबलादुत्तारयेदित्यर्थः २९ उत्तारितस्य पुनः पंकमज्जनशंकां वारयति तत्त्वेति ३० उत्तारणोपाय ज्ञानलाभस्तत्संकुरो रामाभिगमनात्सिद्ध्यतीत्या
न्यायेनाहमहानुभावेति ३१ देव्रगमरुचिरदेत्रामरुत्तस्मिन् ३२ सुजनलक्षणे चंपकवृक्षे षणानुभयसाधारण्येनपोज्यानि ३३ तदभावेखात्मला

आकारभासुरं दीनं बाह्यैराक्रांतमिंद्रियैः कर्माघंटारवाक्रांतं क्रांतं दुःकृतताडनैः २६ आविर्भावतिरोभावचक्रावर्तधुरोद्वहं अज्ञानवि
करास्यांलुठितं सन्नगात्रकं २७ निजानर्थसदाभग्नं सीरमानममाकिंचनं सन्नांगं कर्मभारेण करुणाक्रंदकारिणं २८ रामजीवबलीव
र्दमिमं संसारपल्वलात् परमं पल्वमास्थाय चिरमुत्तारये द्रुतात् २९ तत्त्वावलोकनात्सीपोचितेनोत्तापमेपुनः जीवः कदाचनतदाभ
वेतीर्णभवार्णवः ३० महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलंघने युक्तिः संप्राप्यते राम स्फुरानौरिवनाविकात् ३१ यस्मिन्देशेमरौतद्वोना
स्तिसज्जनपादपः सफलः शीतलच्छायोनतत्रनिवसेद्बुधः ३२ स्निग्धशीतघनच्छायोसितपुष्पके संपाद्विश्राम्यते राम भद्रं सुजन
चंपके ३३ तदभावेमहामोहतापसंपत्तिदायिनि किंचिज्जातविवेकेनस्वप्रयत्नेनहधीमता ३४ आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मनात्मैव मुद्धरेत
नात्मानमवलेपेनजन्मपंकार्णवे क्षिपेत् ३५ किमिदं कथमायातं किंमूलमिति किं क्षयं देहदुःखमिति प्राज्ञैः प्रेक्षणीयं प्रयत्नतः ३६ नध
नानि नमित्राणि नशास्त्राणि नबांधवाः नराणामुपकुर्वंति मग्नस्यात्मसमुद्धृतौ ३७ मनोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना सह किंचित्परा
मृश्य भवस्यात्मा समुद्धृतः ३८ वैराग्याभ्यासयत्नाभ्यां स्वपरामर्शजन्मना तत्त्वालोकनयोतेन तीर्यते भवसागरः ३९ श्रीरामायनमः ॥

१२९

भविश्रांत्यभावे इह संसारे न स्वप्रयत्ने ३४ एवं अनेनोपायेन उद्धरेदात्मानमित्यर्थः अवलेपेन देहाभिमानवर्गेण ३५ कस्मात्क्षयो यस्य किंक्षयं दे
हाधीनं दुःखं प्रेक्षणीयं स्वबुद्ध्या शास्त्रसज्जनसहायेन च विचारणीयं द्वौ इतिशब्दौ विचार्यविचारप्रकारबाहुल्यद्योतनार्थौ ३६ शास्त्राण्यना
त्मशास्त्राणि ३७ किं तर्ह्युपकरोतीत्यत आह मनोमात्रेणेति सुहृदा परिस्फुरंतेनेति यावत् ३८ ३९

नात्मानमवमन्येतनोपेक्षेत ५० आलानंगजबंधनस्तंभःजंबालेपंकेनिर्मग्नं ५१ विमूढत्वंस्वात्मज्ञानं ५२ सतःपरमात्मनोमार्गणं मार्गोबोधपर्यंतो
विचारस्तस्मिन्प्रकटतांस्फुटावलोकनतां मनोरथिनंबाह्याध्यात्मिकासक्तिजालं ५३ तत्रापिदुस्त्यजदेहाभिमानत्यागएवमुख्यइत्याशयेना
हएतावतैवेति ५४ तस्यदर्शनस्यपरिणामेनभूमिकापरिपाकेनचिद्दिवाकरभावापत्त्यावा ५५ अवलोकनंसिद्ध्यतीतिविशेषः ५६ सुखमोदेति
रतिंव्यापानंदविश्रांतिस्तज्ज्ञातादृपूर्णाविर्भूतानिर्विकल्पावस्था ५७ तामेववर्णयतिपरिपूर्णेत्यादिनाऽसंजनंदृश्योपरागं ५८ तयैवसोपमीयते
नान्यत्तदुपमानमस्तीत्यर्थः ५९ कैनतर्हिनिदर्शनेनतत्संभावनास्यात्तत्राहअदूरेतिनिर्विक्षेपत्वांशेसन्निहितात्तत्सादृश्यादित्यर्थः उपसमि
नोच्यमानंजनैर्नित्यंदह्यमानंदुराशयः नात्मानमवमन्येतप्रोद्धरेदेनमादरात् ५० अहंकारमहाजालानंतस्मारज्जुंमनोमदं जन्मजंबा
लनिर्मग्नंजीवदंतिनमुद्धरेत् ५१ अयमेतावतैवात्मात्रातोभवतिराघव यदपास्यविमूढत्वमहंकारःप्रमार्ज्यते ५२ एतावतैवसन्मार्ग
पातिप्रकटतामलं यदपास्यमनोजालमहंभावोविलीयते ५३ एतावतैवदेवेशःपरमात्मावगम्यते काष्ठलोष्ठसमत्वेनदेहोयदवलोक्य
ते ५४ अहंकारांबुदेक्षीणेदृश्यतेचिद्दिवाकरः ततस्तत्परिणामेनतत्पदंसमवाप्यते ५५ यथाध्वांतसमुच्छेदेस्वयमालोकवेदनं तथा
हंकारविच्छेदेस्वयमात्मावलोकनं ५६ अहंकारेपरिक्षीणेयावस्थासुखमोदजा साविश्राभरिताकाराप्यासेव्यासंप्रयत्नतः ५७ परि
पूर्णार्णवप्रख्यानवाग्गोचरमितिनः नोपमानमुपादत्तेनानुधावतिरंजन ५८ केवलंचित्प्रकाशाद्याकलिकाछिरतांगता तुर्यचित्प्राप्यते
दृष्टिस्तत्तयासोपमीयते ५९ अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते साविश्राभरिताकारागगनश्रीरिवानता ६० मनोहंकारविलयेसर्व
भावांतराश्रिता समुदेतिपरानंदोयानतुःपारमेश्वरी ६१ सास्वयंयोगसंसिद्धासुषुप्तादूरभाविनी नगम्यावचसारामतद्युवैहानुभू
यते ६२
पेलक्ष्यतेअतानावरणंचेत्तदानस्यात्तर्हितुर्यावस्थैवस्यादित्यनयारीत्येत्यर्थः ६० यद्विलयेनदाकाशस्यमहाकाशात्वमिवम
नोहंकारोपाधिविलयेत्वंपदलक्ष्यस्यतत्पदलक्ष्यात्मस्वभावतासिद्ध्यतीत्याहमनइति ६१ सुषुप्तस्यअदूरभाविनीसंनिहितादृश्यैवानुभूयते
स्वानुभवातिरिक्तंतस्याव्यापकंनास्तीत्यर्थः ६२॥

यथाखंडाद्यसाधारणाणवारिस्वरूपपरिचयेनानुभवात्स्वन्मानं तथा आत्मन्यपीत्याह अनुभूतिमिति आत्मनो रूपं परमार्थस्वरूपं चेत्यर्थः
५३ इदं अखिलं आत्मतत्त्वमेव तर्हि तत्कथमनुभूयते तत्राह दृढेति चेतसि बुद्धिविषये घृपशामिते अंतः प्रत्यगात्मनि स्फीरेणकवदेकरस्येन दृढपरि
णामिनि स्थिते निःश्लेषेसनिचराचराणां आत्माप्रत्यग्भूतः देवानां चक्षुरादीनां देवः साक्षितया प्रकाशयिता स्वयं साक्षादनुभूयत एव नात्र संशयः का
र्य इत्यर्थः ५४ एवं चतुर्थभूमिकायां आत्मानुभवे तदनु पंचमभूमिकायां आत्यंतिकविषयवासनाविनाशात्तदनु षष्ठभूमिकायां विनेयत्वं स्फुभः
परमपुरुषार्थरूपः स्वात्मनः स्फुटः प्रकाशः सदैवपूर्णभावानुभवः सिद्ध्यति तदनु सप्तमभूमिकायां समाध्यसमाध्योः समतावस्थादात्यंतिकवैष

अनुभूतिं विना तत्त्वं खंडादेर्नानुभूयते अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ५३ अखिलमिदमनंतमात्मतत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थि
तेनतः बहिरूपशमिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ५४ तदनु विषयवासनाविनाशात्तदनु शुभः परमः स्फुटप्रकाशः तदनु चस
मतावस्थात्मस्वरूपेपरिणामनमहतामचिंत्यरूपं ५५ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे नपदेशो नाम सर्गः ६८ श्रीवसिष्ठ उवाच मनसैवमनाश्छिला २०८८
यद्यात्मा नावलोक्यते ममेत्यहमिति त्यक्त्वा तत्तामरसलोचन १ नास्तमेति जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविः आयात्यापदनंतत्वं महार्णवविवदात
ता २ पुनः पुनरुपायाति जलकल्लोलकारणं मे घनीलतमः श्यामा संसृतिः प्रौढदाकुला ३ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं संवादंसु
रदैत्येः म सुसमानौ भासविलासयोः ४ अस्त्युत्सेधजितकाशः पीठेनाजितभूतलः तलेनाजितपातालस्त्रिलोकविजयो गिरिः ५ स्यनिवृत्ते समु

द्रुं विलीन सैंधववाघनवत्सर्वैकरसतयापरिणमनं सिद्ध्यति तनुमहतां ब्रह्मादीनामपि दुष्प्रापा अचिंत्यरूपं यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा स
हेति श्रुतेरित्यर्थः ५५ इति श्रीवा० उप० चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ सह्याख्ये शैलस्तत्रात्रेराश्रमस्तत्र वर्ण्यते विलासभासयोर्जन्म कर्म च शोकोदय
क्रमः आत्मदर्शनोपायोपेक्षणे शोकमोक्षादिदुःखपरंपरादुर्वारेत्यर्थे भासविलासाख्यापिकामवतारयिष्यन्नाह मनसैवेति यदि नावलोक्यते तेन त
र्हि जगद्दुःखं यथा चित्रगतो रविर्नास्तमेति तथा नास्तमेतीति परेणान्वयः १ आपत् अनंतत्वं अपरिच्छेद्यत्वं आयाति २ मेघनीलतमोभिः श्यामा १३९
संसृतिलक्षणा प्रावृट् वर्षर्तुः ३ सुहृदोर्मित्रयोः शुद्धचित्तयोश्च ४ पीठेन उपत्यकाभागेन तलेन भूम्यंतः प्रविष्टमूलभागेन जितत्राब आक्रांतपराः ५

अविषह्याद्रूक्प्रसरप्रतिघातिनीभाः रत्नादिदीप्तिर्यस्मिन् ६ भानुभिः सूर्यरत्नादिकिरणैर्भासुराभित्तिभित्तिर्यस्य प्रेः पाटलभित्तिभिरिति पाठेप्ये
वं कांचनैरस्तैर्निर्मितैः कुरंगैः अत्यारब्धायां बकुरुचनं ७ धातुसारैहरितालमनःशिलागैरिकादिभिराततः ८ इतस्ततः प्रतिप्रवेशगाभे दोक्तिः ९
मानोपस्थे मत्तानीवगर्जंत्यप्राणियस्मिन् १० ११ नगात्यदेन लोकत्रयवासिनो लक्ष्यंते तेषां गृहमिव त्रैलोक्यलक्षणं ब्रह्मांडगृहमिहेति वास्थित

असंख्यकुसुमापूरोऽसंख्यनिर्मलनिर्झरः गुह्यकराशिततनिधिः सत्त्वनामाविषह्यभाः ६ मुक्तापटलसंपूर्णैर्भानुपाटलभित्तिभिः भासुरः कांचनत
टैः कूरैरिवसुराद्रिपः ७ क्वचित्पुष्पभरासारो धातुसारान्ततः क्वचित् क्वचित्कल्मरःसारो रत्नशालिशिलः क्वचित् ८ इतोरशनिर्झरवानितः
क्वणितकीचकः इतोरयत्कुहावातइतः षट्पदघुंघुमः ९ मानोगीतोप्सरोवृंदैर्वनेमत्तखगारवः आधित्यकायांमत्ताश्रोगगनेषु खगारवः १०
विद्याधराश्रितगुहोभृंगगीतोंबुजाकरः किरातगीतपर्यंतः खगगीतवनद्रुमः ११ स्कंदेषु देवैर्वलितः पादेषु वलितोऽमरैः पातालेवलितोना
गैर्जगद्गृहमिवापरः १२ कंदरेषुश्रितः सिद्धैर्निधानैरंतराश्रितः चंदनेषुश्रितो नागैः सिंहशृंगान्तरीखासु च १३ पुष्पाभ्रसंवीतवपुः पुष्परेण
भ्रपांशुलः पुष्पवासाभ्रलङ्घ्यः पुष्पपादपपांडुरः १४ धातुधूल्यभ्रकपिलो रत्नोपलतलाश्छितः मंदारगौरविपुरश्री गणोत्तमाश्रितः १५
अभ्रनीलांशुकच्छन्नामूकरत्नविभूषणाः ज्योत्स्नाः कनकसुंदर्यो यत्रशृंगाभिसारिकाः १६ तत्रोत्तरतटे मानोर्विनम्रफलपादपे रत्नपुष्करिणी
जालवहन्निर्झरवारिणि १७ चूतद्रुमलतोन्मुक्तपुष्पस्तबकदंतुरे विकचालोलपुन्नागनीलनीरजदिक्करे १८ लतावितानच्छन्नार्करत्नां
शुभरभास्वरे सवत्तांबूरसस्पृते सर्वलोकाह्लादवारिणि १९ ब्रह्मलोकसमः स्वर्गरम्यः शिवपुरोपमः अत्रेरत्याश्रमः श्रीमान्सिद्धाश्रमहरो
महान् २०

रत्नोषः १२ निधानैर्निखातधनैः १३ १४ मंदारः कल्पवृक्षभेदस्तद्गैरगैरत्वरदासुरैरिव १५ नीला एवाभिसारिकात्वेनोत्प्रेक्ष
तेऽभ्रेति कूणन्मंजिरादिस्वचितरत्नानामभिसारविरोधित्वान्मूकरत्नविभूषिताः शृंगैरभिसारिकाः इवाश्लिष्टत्वात् शृंगाभिसारिकाः १
६ तत्र उत्तरतटे अत्रेराश्रमोऽस्तीति चतुर्थेसंबंधः १७ चूतद्रुमाणां लताभिः शाखाभिरुन्मुक्तैरुर्ध्वभागप्रसारितैः पुष्पस्तबकैर्दंतुरे उन्नत
दंतवसिद्धते नीलनीरजानि नीलोत्पलानि १८ स्वर्लोकः स्वर्गस्थानमिवाह्लादकारिणि १९ २०

वा॰टी॰उप॰
१५०

महत्तिविस्तीर्णेका विहंसोऽशुक्रवृहस्पतीइवरतितयोर्नाम निर्देशोऽपि २१ अंबुजयोः पद्मगुल्मयोः फुल्लांकुरौ पुष्पप्रकृतिभूतेकलिकेइव २२
लतापादपयोः पल्लवेइववृद्धिमाययतुः २३ २४ नायुक्तोनवियुक्तौ पुत्रार्थयुक्तौ परस्परंसुरक्तौ दंपतीइव २५ मौनेमुदितेमुनियुक्तेच २६
२७ २८ पंचत्वंमरणंगतयोःसतोः २९ और्ध्वदैहिकामित्यनुज्ञातिकादिलादुभयपदवृद्धिः परिदेवनंविलापं ३० निरस्तसमस्तचेष्टोचेलिकिं

महत्यत्राश्रमेतस्मिंस्तापसौद्वौबभूवतुः कोविदौतुनभोमार्गेइवशुक्रबृहस्पती २१ तयोरथेकास्परयोस्तत्राभूतांसुतावुभौ फुल्लांकुरौ
शुद्धेतनुसरस्यंबुजयोरिव २२ विलासभासनामानौवृद्धिमाययतुःक्रमात् तौपित्रोःपल्लवेदीर्घलतापादपयोरिव २३ आस्तामन्यान्य
सुस्निग्धौसुतद्वेवतत्रभोमिथः तिलतैलवदाश्लिष्टौतौपुष्पामोदवत्स्थितौ २४ नायुक्तोपुत्रयुक्तोनुसुरक्ताविवदंपती एकंद्वित्वमिवापन्नंस
ममासीत्तयोर्मनः २५ तौतथान्यान्यमुदितौमनोहरतराकृती तस्थतुःस्वाश्रमेमौनेसराजेइवषट्पदौ २६ प्राप्ततुर्यौवनंबाल्यमुत्सृज्यन
ववल्लभौ कालेनाल्पतरेणेवचंद्रसूर्याविवोदितौ २७ जग्मतुर्देहमुत्सृज्यतत्तस्तौपितरौतयोः खंगंजराजर्जरावुड्डीयनीडादिवविहंगमौ २
८ पंचत्वंगतयोःपित्रोर्दीनवक्त्रौबभूवतुः तत्संगौविगतोत्साहौपद्माविवनलाद्धृतौ २९ तत्रौर्ध्वदैहिकंकृत्वाचक्रातेपरिदेवनं लोक
स्थितिरलंघ्याहिमहतामपिमानद ३० कृत्वौर्ध्वदैहिकमथोभ्ययथाभिभूतौयुक्तोत्थयाकरुणयोर्भ्रगिराविलाप्य चित्रार्पिताविवनिर
स्तसमस्तचेष्टौतौसंततौसुखमशून्यतरौविरतौ ३१ मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणेभासविलासवृत्तांतेसत्यागिरिवर्णनंसर्गः ६४ श्रीव
सिष्ठउवाच अतिशोकपराभूतौतस्थतुर्हृत्तापसौ तापसंशुष्कसर्वांगौनावरण्यद्रुमाविव १ विरक्तौविपिनेकालंक्षपयामासतुर्हिजौ
विपूथाविवसारंगावनास्थामागतौपरां २ जग्मुर्दिनानिमासाश्चवर्षाणिचतयोस्तदा क्रमात्तद्वौवपिसंयातौजराश्चभ्रद्रुमाविव ३

सतोनेत्याहअशून्यतरावितितथाचमूर्छितौविरतौसंपन्नावित्यर्थः ३१ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेटीकायांचतुष
ष्टितमःसर्गः ६४ अत्रबुद्धमतेरत्रदुःखाधीपरिवर्तनं भासस्यवचनेनात्रविस्तरेणप्रकाश्यते आरण्यद्रुमपक्षेतापेनतपसंबंधिनाग्रा
मातपेनदावाग्निनाचसंशुष्कसर्वांगौ १ अनास्थांगत्हसेत्रधनादावनासक्तिं २ ३

२०१०
१५०

संघटितौ कं चित्कालं दैवाद्वियुज्य पुनर्मीलितौ ४ जीविताग्यमश्रेष्ठं जीवनं तत्र लक्षणद्रुमफलभूत हृदि आवासोयस्य तथाम तां बुधे इति मैत्र्यानि
नायो हीपने विशेषणे ५ ६ आत्मवान् प्रबोधलब्धात्मा अत एव फलितविद्यः ७ अलंस्पष्टं प्राह ८ ९ चित्ते भवतीति चित्तभूः कामसंकल्या
दिः १० वसिष्ठोलनापाङ्गदाक्षेण त्रांकुलादिना ११ ज्ञानं शोधिततत्वं परार्थज्ञानं बोधोऽखंडवाक्यार्थ इति भेदः १२ १३ शैशवलक्षणं अं

अप्राप्तविमलज्ञानो चिराज्जर्जरतापसौ तावेकदा संघटितावितरमन्योन्यमूचतुः ४ विलासउवाच जीविताग्र्यद्रुमफलहृदावासमम तां बुधे ज
गत्यस्मिन्महाबंधो भासस्वागतमस्तु ते ५ एतावन्त्योदिनावल्यो मद्वियोगवतात्वया वद कच्चित्तापितः साधो कच्चित्ते सफलं तपः ६ कच्चित्ते
विज्वरा बुद्धिः कच्चिज्ज्ञानस्त्वमात्मवान् कच्चित्कलितविद्यस्त्वं कच्चित्कुशलवानसि ७ श्रीवसिष्ठउवाच इत्युक्तवंतं संसारसमुद्विग्नमलं तथा
प्राह प्राप्तमहाज्ञानं सुहृदं सुहृदादरात् ८ भासउवाच साधो स्वागतता येदद्य प्राप्तोऽसि मानद कुशलं तु कुतोऽस्माकं संसारे तिष्ठता
मिह ९ यावन्नाधिगतं ज्ञेयं यावत्क्षीणा न चित्तभूः यावत्तीर्णो न संसारस्तावन्मे कुशलं कुतः १० आशा यावद्दशेषेण न लूनाश्चित्तसंभ
वाः वीरुधो दात्रकेणेव तावन्नः कुशलं कुतः ११ यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता यावन्नाभ्युदितो बोधस्तावन्नः कुशलं कुतः १२ आ
त्मलाभं विना साधो विना ज्ञानमहौषधं उदेति पुनरेवेयं दुःसंसृतिविषूचिका १३ शैशवांकुरितोजृंभमाननवयौवनपल्लवः जराकुसुमितो
भ्येति पुनः संसारद्रुमः १४ कायजीर्णतरोरस्माद्वांधवाक्रंदषट्पदा जराकुसुमितोदेति पुनर्मरणमंजरी १५ भुक्तकर्मर्तुविरसा पुराण
दिवसोंऽभिता नीयते नीरसप्राया पुनः संवत्सरावली १६ महा (कुटिनस्पन्दं भगणमुज्जृंभस्तं अनीत्येतिल्यद्ध्रो पेहेनो वा पंचमो १४ बां

धवानामाक्रंदा एव षट्पदाः लक्षणयातद्गुंजारवाः यस्यां जरया कुसुमितासंजाकुसुमा १५ मरणोत्तरं दैवान्नरकस्था वरतिर्यग्जन्मप्राप्ते
भुक्तानि दुष्कृतकर्माणि येषु तथाविधैः शीतोष्णवातवर्षादिं ग्राममशकादिसंकुलैर्वसंतादिऋतुभिर्विरसा देवान्स्वर्गादिप्राप्तावपि तत्र पुण्यसंचया
नधिकारात्पूर्वसंचितपुण्यव्ययाद्पतस्त्रियाकामादिदोषबहुलत्वाच्च ग्रामदमाद्यसंभवेन ज्ञानस्यापि दौर्लभ्यात्केवलभोगैकलं पतनप्रायैः पुराणैः
प्रागनुभूतत्वादभिनवविषयाभावात्पुरातनप्रायैरेव दिवसैः उंभिता पूरिता अत एव नीरसप्राया संवत्सरावली पुनर्हर्षेवनीयते इत्यर्थः १६

वा॰रो॰उप॰
१५१

देवात्पुनर्मानुष्येतत्रापिदुर्लभतानेत्रा लक्षणादिच्चारीरेप्रासेपिसांप्रतिकदेहइवभोगलंपटतयैवभ्रमणंदुर्वारमित्याशयेनाहमहादरीषिति वि
षयभोगलक्षणानिफलान्येवव्यालाःपांसुतल्पासहस्रैःसंतानकंदकासुदेहलक्षणस्याद्रेर्महाभीषणदरीप्रायच्छिद्रस्थैस्तैद्विपासक्तिपु
रोहिकामुष्मिकभोगोपायलौकिकवैदिकक्रियासुचपरिलुठपतेनतत्रापिआत्मविवेकसंभावनानास्तीत्यर्थः १७ चिराल्पकालभोगयत्वाभ्यां
दीर्घादीर्घैर्दुःखैःअपर्याप्ताअसमाप्ताआगमापायापायासुरात्विग्रहणंकालमात्रोपलक्षणंप्रयांसीतिर्वजन्मस्वितिशेषः १८ तत्क्रमेवतलकारणा
मरवेनाह अयथार्थेति अयथार्थामिथ्याभूताःक्रियाभिरारभ्यंतइतिक्रियारंभाःफलानियेषांतथाविधैःकर्मभिःआहतानिमृषाभूतानिक

महाशरीषुदेहाद्रेस्तस्याकंटकिनाम्नपि पलव्यालासुचपुनःक्रियासुपरिलुठपने १७ दुःखैःसुखलवाकारैर्दीर्घादीर्घैःशुभाशुभैअपर्याप्तागमा
पायाःप्रयांत्याशातिरात्रयः १८ अयथार्थक्रियारंभैःकदाशावृक्षपल्लवैः क्षीयतेकर्मभिस्तुच्छैरायुराहतकर्मभिः १९ उन्मूलिताश्रया
लानोसमनोमत्तमतंगजः तृष्णाकरेणुकांनिद्रोद्दूरंविपरिधावति २० जिज्ञासाचपलतालम्रःकायद्रुममहालये पतश्चिंतामणौरुद्धोगार्द्धगृध्रोवि
वृद्धते २१ नीरसानिःसुखालक्षीयतेत्पेलवगात्रिका जीर्णपर्णसवर्णेयंक्षीयतेदिवसावली २२ अवमानरजोध्वस्तमस्तंगतवपुःश्रियं मु
तं खंधूसतैरतामेतिहिमैःपद्मामिवार्हे २३ शुष्यतःकायसरसःप्रगलद्यौवनाम्भसः राजहंसःक्षणादायुरनिवर्त्तिपलायते २४ कालानिल
बलोद्भूताजर्जराजीविनद्रुमात भोगपुष्पाणिदिवसपर्णानिनिपतंत्यधः २५ (र्माणियेषांतथाविधैर्जंतुभिरायुःक्षीयतेविनाश्यते १९

जन्मनिजन्मनिविवेकविरोधिप्राबल्यंतत्सहापदोर्केन्नंप्रपंचपतिउन्मूलितेत्यादिना आश्रयःपरमात्मात्तत्रबंधनहेतुर्विवेकआलानंतदुन्म
लितंयेन तृष्णापदेनतद्विषयोलक्ष्यतेतत्लक्षणायांकरेणुकायांसकामत्वादुन्निद्रोनिर्निद्रः २० अर्थंपतनन्परमपुरुषार्थोपयोगीआयुर्ल
क्षणोविवेकलक्षणश्चचिंतामणिर्यस्मात्तथाविधकायलक्षणद्रुमस्थ्ठेमहतितद्रूपेलक्षणेआलयेनीडेगार्द्धःस्वादुत्वादभिलाषःसएवगृध्रःश्र
मदोबल्याभयादिनापतंतिकार्यक्षमाणिभवंतिगात्राणियस्यांदिवसावलीपदेनतत्स्मृतिच्छिन्नाकायलताग्लायते २२ वार्द्धक्येपुत्र
भृत्यावमानैःरजोभिःप्रध्वस्तं अस्तंगतंयौवनवपुःश्रीर्यस्यतथाविधंक्लीबेभमोदुलुकूलंदासः २३ राजहंसइवेतिशेषःभोगलक्षणानिपु

बालिकपणानिनिपतंतिक्षयकणानिनिपतंतिकणापातिन्यः २४

१५१

भोगेषु निवृत्तेष्वपि भोगाभ्यासात्तदासक्तिदुःखं तत्स्मृत्युक्तचिंतात्मकमोहाधिक्यं वर्द्धित एवेत्याशयेनाह भोगेत्यादिना २६ चैत्यं देवाद्यायतनं अ
ग्रे बद्धा पताकेव दूरमुच्छ्रितं यथा स्यात्तथा २७ संसारलक्षणस्य तंत्रस्य प्रबंधस्य आयाः जीविताशा प्रचुरं आयुस्तंतुः २८ बहल्लोलाः सिमद्राक्रोधद्धे
षभयादिना फेनिला परावर्ताः लोभतृष्णादिना भ्रमणान्येव महांत आवर्ता यस्याः २९ त्रिलोल्यनर्कैर्नीतिशास्त्रादिभिः कलाकुलैः कोमल हृदं
जगद्व्यवहारकार्यलक्षणो यो कल्लोलैराकुला संकुला च क्रियाप्रवृत्तिलक्षणा सरित् प्रतिजन्म एवमेवं वहतीत्यर्थः ३० ३१ देह एव परम

भोगभोगिभिन्नेषु तद्दुःखदर्दुरधारिषु मनोमोहांधकूपेषु पूरेषु विनिमज्जति २६ नानानुरंजनाचारस्पष्टा त्वष्मांतरलपेलवा चैत्यमग्रपताकेव दू
रं समाधिरोहति २७ अस्य संसारतंत्रस्य दृह कालविलास्यदः जीविताशामयं तंतुमं तकाखुर्निकृंतति २८ यौवनोत्कूरकल्लोला वहल्लोला
सिफेनिला परावर्तमहावर्ता याति जीवितनिर्झरी २९ कलाकुलजगत्कार्यकल्लोलकुलसंकुलं क्रियासरिदपर्यंता वहत्याकुलकोटरा
३० अनंतावधुननतानयोगंभीरकोटरे अजस्रं निपतंत्येता वितते कालसागरे ३१ देहरत्नालाके पतनाशपं कार्यगे[illegible]शापे कार्णवोदरेन
लाघवे कमग्नेति तात जन्मनि जन्मनि ३२ चिंताचक्रे चिरं बद्धं कुक्षिपाशावचुरं चेतो भ्रमति सामुद्रगर्तावर्ते तृणं यथा ३३ उद्य
मानमनं तेषु चेतः कार्यमहोर्मिषु क्षणमेति न विश्रांतिं चिंतातांडविताशयं ३४ इदं कृतं करोमीदं करिष्यामीदमत्यलं कल्पनाजालवलिता
मूर्छिता मतिपक्षिणी ३५ अयं सुतरदयं भ्रातुरिति द्वंद्वमहाद्विपः विनिकृंतति मर्माणि यथा नीलोत्पलानि मे ३६ चिंतानघामहावृत्तेर्वो
विकानि चयो चिरं क्षणादुच्छूनतामेति मनोमीनः क्षणाकृतिः ३७ अनात्मीयानि दुःखानि बहून्येवंविधान्ययं आत्मबुध्याविचिंत्य ना
नाजनो गच्छति दीनतां ३८ बहुविधसुखदुःखमध्यपातीन्वितजरामरणप्रवातभग्नः जगदुदरगिरौ लुलन्नायं गतसपणि वदति जन्मतूलं
३९

पुरुषार्थसाधनत्वादुत्कृष्टला का ३२ गर्तावर्ते साक्षिद्रावर्ते ३३ ३४ कल्पनाजालेवलिता बद्धा सती मूर्छिता मोहिता ३५ नीलोत्पलानि यथा विनि
कृंतति तथा मे मम मर्माण्यपि ३६ उच्छूनतां वि वृद्धिं क्षणात् अनंततां गतयोपस्य स क्षणाकृतिश्चपल इत्यर्थः ३७ अपात्मीयान्यात्मास्सप
र्शीनि अनात्मदेहादिनिमित्तानि च देहादावात्मबुद्ध्या ३ सर्वजन्मसुदुःखस्य नानामानं त्वंरद्र्यिनुपसंहरति बहुविधेति जरामरणलक्षणेन प्रवाते

वा॰टी॰उप॰
१५२

नवंड वायुनाभमः पुनः पुनरामर्दितः जगद्वक्षणेतदयागिरौलुवन्नयंजनः गनरसपर्णवद्वृक्षपर्णवत् २९ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउप
पशमप्रकरणेषट्षष्टितमः सर्गः ६६ देहात्मनोरसंबंधसमर्थयितुमीर्यते अंतसक्तिकृतोबंधस्तत्यागाच्चनिर्वापितं एवमुक्तप्रकारसंसारा
सारताविचारबहुलंकुशलप्रश्नं १ पाशाद्वद्धबंधाबंधनहेतवोपासिस्तथाविधस्यचेततः संसरणंसंसारस्तस्यतरणेगतिपायः २ इदंत्वाणि
प्रकारंदुःखभव्यमतेर्विविक्तिनयेत्स्वंकोमलंसुखोच्छेघामिति यावत् अनरोदुस्तरः सर्पारिर्गरुडस्य ३ देहद्वयाभिमानत्यागएवतुदुच्छेदोपायइ
त्याशयेनाह देहातीताइत्यादि ४ स्थितिर्दुःस्थितिः स्तातिरित्यर्थः ५ चित्वस्यचित्स्वभावस्यात्मनः वैपरीत्यंपूर्णतास्वरूपप्रच्युतिः ६ अहंत्यागेक

२७५

मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे अनित्यप्रतिपादनंसर्गः ६६ श्रीवसिष्ठउवाच एवंतौकुशलप्रश्नंकृतवंतौपरस्परं कालेनासाद्यविमलंस्थानंमोक्षं
गतौगतौ १ ततोवृक्षिमहाबाहोयथास्थानेतरागतिः नास्तिसंसारतरणेपाशबंधस्यचेतसः २ इदंभव्यमतेदुःखमनंतमपिपेलवं कुखग
स्यातरोंभोधिः सर्पारिर्गोष्पदायते ३ देहातीतामहात्मानः चिन्मात्रस्वात्मनिस्थिताः दूराद्देहंसमोक्षंतेप्रेक्षकाजनतामिव ४ देहेदुःखानिसं
सुब्धेकानःस्थितिरुपस्थिता रथेविधुरितेभग्नेसारथ्येःकेवखंडना ५ मनसिक्षुब्धतांयाते नचित्तस्यांगकिमागतं तरंगजालसंतानेवैपरी
त्यंकिमंबुधेः ६ केभवत्यपयसा हंसाः पयसामुपलाश्चकैः काःदीलाःकिल शाल्मलांकेभोगाः परमात्मनः ७ संबंधः कश्चश्रीमनहौलाप
रसमुद्रयोः अंतरेगिरिसंबाधेकश्चचित्तत्वबंधयोः ८ अश्रुत्संगोत्सुमानानिपश्चानिसरिदंभसा कानिनामभवंतीहशरीराणितथात्मनः
९ संघद्वात्काष्ठपयसोर्यथोनुंगाः कणादयः देहात्मनोः समायोगात्नथेताश्चिनरत्तयः १० संबंधाद्दारुपयसांप्रतिबिंबानिदारुणः
यथापयासिनस्यंतेशरीराणिनयात्मनि ११ यथादर्पणवीच्यादौप्रतिबिंबानिवस्तुतः नासत्यानिवसत्यानिशरीराणितथात्मनः १२ १५२

स्यापिकापिममताप्रसक्तिरेवनास्तीत्याशयेनाह केभवंतीत्यादि मानसंदुःखेतनानामसंगचिन्मोक्षामम नाप्रसक्तिरस्तीतिभावः ७ अंतरेम
ध्येगिरिभिः संबाधेसंसंकुलत्वेपिचित्तत्वंपरमात्माबंधः संसारस्तयोः कः संबंधः नत्याकश्चरःपाशोर्वध्यतइतिभावः ८ उत्संगेअंकेद्वक
स्यमानानिधार्यमाणान्यपिपद्मानि ९ संघद्वादभियातात्समायोगादन्योन्यतादात्म्याध्यासात्सुखदुःखादिचितवृत्तयः १० देहसंबंध

पंचसु देहाद्याकारपरिणतेषु भूतेषु कंचंदनादिसंयुक्तेषु स्त्रीपुत्रादिवियुक्तेषु च क्षतिर्दुःखादिप्रसक्तिः १९ चित्सन्निधिमात्रेणाधिष्ठायपरितो
बोधितात् १४ भासमानाः सुखदुःखादिसंवित् कस्य तर्हीति चेन्न कस्यापीत्याह नेति १५ अनुभूतयः सुखानुभवाः देहदेहिनोर्देहतदभिमानिनोः
संगे १६ नहि तान्तयोरविशेषः किं न स्यात्तत्राह अन्तस्येति १७ कीदृश्यस्तर्हि तस्य प्रारब्धभोगानुभूतयस्तत्राह अंतरिति अंतःसंगोभिमानः
अंतरनुप्रवेशश्च स्नेहः संबंधाः दृषदांजलानां च समाहारे १८ असंगः परमार्थसंगशून्यः १९ जलकाष्ठयोर्यद्वदिति शेषः ससंबंधः च
दारुवार्युपलास्फोटे दुःखितानयथा क्वचित् संयुक्तेषु वियुक्तेषु न तथापंचसु क्षतिः १३ दारुसंश्लेपितानतोयालंकपशावादयो यथा प्रजायं
ते तथैवास्मा देहाच्चित्परिबोधितात् १४ नस्युर्दजडयुरेताः संविदश्चिच्छरीरयोः एताश्चतानमात्रस्य तस्मिन्नष्टे विदेवन १५ यथानकस्य
विद्वारिदृगुश्लेषेणानुभूतयः तथानकस्य विदेहदेहिसंगेनानुभूतयः १६ अतस्यायं यथा दृषत्संसारः सत्यतां गतः न तस्यापीयं यथाभूतः संसा
रः सत्यतां गतः १७ अंतःसंगविहीनास्तु यथा स्नेहाद्दृषज्जले तथासक्तमनोहंतो बाह्यभोगानुभूतयः १८ अंतःसंगेनरहितेप्यद्वत्सलिलकाष्ठ
योः संबंधस्तद्वदेवांतरसंगो देहदेहिनोः १९ अंतःसंगेनरहितः संबंधो जलकाष्ठयोः स देहदेहिनोश्चैवं प्रतिबिंबाभसोस्तथा २० स्थिता
सर्वत्र संवित्तिः शुद्धा संवेद्यवर्जिता द्वितोपलान्छितात्वन्या दुःसंवित्तिर्नविद्यते २१ अदुःखमतिदुःखितमंतः संवेदनात्स्फुरं स्फारं भवति वृत्ता
लोवेतालत्वेन भावितः २२ असंबंधोपि संबंधो भवत्यंतर्विनिश्चयात् स्वाभ्यांगनाकेरनवत्स्थाणुर्वेतालसंगवत् २३ असत्यायो हि संबंधो
यथा सलिलकाष्ठयोः तथैव मिथ्यासंबंधः शरीरपरमात्मनोः २४ अंतःसंगविनानांबुकाष्ठयोतैः प्रगृह्यते आत्मांगसंगरहितो देहदुःखे
र्न दृश्यते २५ देहभावनयैवात्मा देहदुःखवशो स्थितः तत्त्यागेन ततो मुक्तो भवतीति विदुर्बुधाः २६ कारोप्यर्थः पूर्वं सलिलकाष्ठोपन्यासः
संसर्गाभावे दृष्टांतार्थ इह तादात्म्याभावे इत्युपौनरुक्त्यं २० ननु सुखदुःखादिसंवित्तिनिषेधे संवित्त्यंतराप्रसिद्धेः शून्यतास्यादित्याशंक्याह
स्थितेति न विद्यते तद्विषयानिरूपणादित्यर्थः २१ असतोपि अतानाडुद्भ्याप्यस्तीति भावं प्रसिद्धमित्याह अदुःखमिति २२ संबंधः आध्या
सिकयोगः आद्यः संसर्गाध्यासो द्वितीयस्तादात्म्याध्यासे दृष्टांतः २३ २४ अंतःसंगविना अहंताध्यासाभावात् न प्रगृह्यते न पीड्यते यथे

वा॰टी॰उप॰
१४३

दार्वंतान्यर्थात्स्वस्वलपतितानि २७ रहितारहितानिश्वासस्पर्शोदसोढारे ज्ञात्वा नापिडानां प्रभुहोमीतवत् २८ २९ ३० ज्ञानत्र्यारवंअनं
तत्र्यारवं कामदृत्तीनामानंत्यात् ३१ यथाभग्नमंतर्विदीर्णस्फाटिकं लिंगादि अपावनं पूजायांयोग्यं तद्वत् ३२ ३३ ३४ दारूणि काष्ठभा
राः वाह्यं तेउत्तायें नेपपान्नथाविधानोर्यथास्वयंदारू तापि दारुगतैश्छेदभेददाहादिगुणदोषैर्नलगतैश्चलनपरिवर्तनैर्नैर्मल्यं पंकि

अंतःसंगविहीनस्तुदुःखवं त्यंगनोयथा पत्रांबुमलदारूणि श्लिष्टान्यपि परस्परं २७ अंतःसंगेन रहिता यांति निर्दुःखतां परां श्लिष्टा
न्युपितथैवात्मदेहेंद्रियमनांस्यलं २८ अंतःसंगो हि संसारः सर्वेषां सर्वदेहिनां जरामरणमोहानां तरूणां बीजकारणं २९ अंतःसंस
र्गवाञ्जंतुर्मग्नः संसारसागरे अंतःसंसक्तिमुक्तस्तु तीर्णः संसारसागरात् ३० अंतःसंसर्गवाचितं ज्ञानत्र्यारवमिवोच्यते अंतःसंसर्गव
र्जितं ज्ञानत्र्यारवमिवोच्यते अंतःसंसर्गरहितं विलीनं चित्तमुच्यते ३१ भग्नस्फाटिकवद्विद्धि मनः सक्तमपावनं अभग्नस्फटिकाभासम
सक्तं विद्धि मे मनः ३२ असक्तं निर्मलं चित्तं मुक्तं संसार्यपि स्फुरं सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबंधवत् ३३ अंतःसक्तं मनो बद्धं मुक्तं
मुक्तिविवर्जितं अंतःसंसक्तिरेवैकं कारणं बंधमोक्षयोः ३४ अंतःसंसक्तिमुक्तस्य कुर्वतोपि न कर्तृता गुणदोषवतीत्यपि दारुवाहन
नौर्यथा ३५ अंतःसंसक्तितो जंतोरकर्तुरपि कर्तृता सुखदुःखवतीस्वप्ने संभ्रमोन्मुखता यथा ३६ चित्ते कर्तरि कर्तृत्वमदेहस्यापि वि
द्यते स्वप्नादाविव विक्षुब्धसुखदुःखदृशोपमं ३७ अकर्तरि मनस्यंतः कर्तृत्वं स्फुरं भवेत् शून्यचित्तो हि पुरुषः कुर्वन्नपि न चेतति ३८
चेतसा कृतमाप्नोषि चेतसा न कृतं तु न नकश्चिकारणं देहो न च चित्ते न कर्तृता ३९ असंसक्तमकर्तृ च कुर्वदेवमनोविदुः न कर्मफल
भोक्तृत्वमसक्तं प्रतिपद्यते ४० (लत्वादिगुणदोषैश्च न तद्गतीतथेत्यर्थः ३५ संभ्रमोन्मुखता व्याघ्रादिभयपलायनादिव्याकुलता ३६
अदेहस्य देहचेष्टाशून्यस्यापि स्वप्ने भ्रष्टत्वयुद्धादिपरपतः जाग्रतोपि स्वप्नादाविव कर्तृत्वं विद्यते यतो विक्षुब्धसुखदुःखदर्शनेन मुख्य
कर्तृत्वोपममेवतदपीत्यर्थः ३७ न चेतति नाभिमन्यते नैव किंचित्करोमीति पुरुषो मन्यते तत्त्वविदिभगवद्वचनात् ३८ मतः न चेतति हेतोश्च
कारः न हि चित्तकर्तृता शक्तिर्नास्ति पिन देहः कर्ता कल्प्यतेत्यर्थः ३९ अप्यर्थे द्वितीय एवकारः ४०

१४३

अग्रगैः पुरोगतैः शीताभ्यानुभवादिकार्यैः तद्योर्वर्त्रियासक्तस्य पुरूरवसः प्रसिद्धमिदं ह्याहल्याख्याने च प्राक्प्रपंचितमिति भावः ५१ मधुरवृ
त्तिर्निर्विक्षेपसौख्यं तद्वान् ५२ संसक्तित्यागमात्रेण सर्वजीवन्मुक्तगुणा मनसि सिद्धंतीत्याशयेनाह अंतरिति ५३ उपसंहरति तस्मा
दिति सर्वांतरस्यात्मनो बहिर्वर्हिः श्लिष्टानां पंचकोशलक्षणानां च बंधुभृतानां सर्वपदार्थानां निरासे ऽर्द्धमेवैकं सुखोपायतया निश्चितं
यत्सर्वदुःखकरीं सक्तिं विवर्जयेत् विवर्जनमित्यर्थः ५४ अंतःसंगः संसक्तिस्तद्दोषेण मलमयत्वं तं विरहितं अत एव आर्यं संसारदशातः
प्राक्तनं शांतं प्रपंचोपशमरूपं प्रत्यक्तत्वमुपगतं चेत्परमात्मना एकत्वमेकरस्यमेति यथास्थिरमणिः स्फटिकः तन्निभं अंभः अशः निशि

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामसंसक्तो न लिप्यते दूरस्थकांतासंलीनमनाः कार्यैरिवाग्रगैः ५१ अंतःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमा
न् बहिः कुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि क्वचित् ५२ अंतःसंसक्तिमुक्तं यन्मनः स्यान्न द्रकर्तृकं तद्विमुक्तं प्रशांतं तनुयुक्तं न दले
पकं ५३ तस्मात्सर्वपदार्थानां श्लिष्टानां निश्चितं बहिः सर्वदुःखकरीं क्रूरामंतःसक्तिं विवर्जयेत् ५४ विरहितमलमंतःसंगदो
षेण चेतसः शममुपगतमाद्यं व्योमवन्निर्मलाभं सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति स्थिरमणिनिभमंभो वारिणी वारि नीले ५५
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे अंतःसंसर्गविचारः सर्गः ६७ ३०७३ श्रीरामउवाच कोऽयं भगवन्संगः कथं बंधाय वा नृणां
कश्च मोक्षाय कथितः कथं चैष चिकित्स्यते १ श्रीवसिष्ठ उवाच देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावनात् देहमात्रे तु विश्वासः
संगो बंधाय उच्यते २ (तथा रायेषां संतिते अरिणः खड्गादयः ख नीलेय मुनादिवारिणि मीलितमेकत्वमेतितद्वदित्यर्थः ५५ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७ लक्ष्म संसक्त्युपसंसक्त्योश्चिकित्सोपायसंयुते बंधाबंध्याविभागश्च फलं
चात्रोपवर्ण्यते कथं केन प्रकारेण किं प्रकारश्च बंधाय कश्च कीदृशश्च मोक्षाय कथं केन च चिकित्स्यते १ देहस्य क्षेत्र तस्य चयोर्जाड्य
चित्स्वभावतालक्षणो विभागो विरुद्धस्वभावतातस्य एकपरित्यागेन असंतापर्यालोचनेन अन्योन्यतादात्म्यधर्मविनिमयभाव
नात् देहमात्रे आत्मना विश्वासोऽपः स एव बंधाहो बंधहेतुः संग इत्यर्थः २

वा॰टी॰उप॰

१५५

लक्षणांतराण्याह अनंतस्येत्यादिना सपर्यंतहत्वं त्रिविधपरिच्छेदसहितत्वं तन्निश्चये सति स्वापरिच्छिन्नसुखस्वभावविस्मरणाद्विषयेभ्यः सु
खार्थित्वमित्यर्थः ३ तद्विरोधिनीमसंगस्थितिं लक्षयति सर्वमिति ४ अहं अहंकारपरिच्छिन्नो नास्मि मदन्यश्च नास्ति अतो मिथ्याभूते देहादौ
विषयसुखानि माभवंतु वा अहंतु देहाद्यसंगस्वभाव इत्येवं दृढनिश्चयादसक्तः ५ नैष्कर्म्यं सर्वकर्मत्यागं फलमनुलक्ष्य न सज्जते अभिनिविश्य
ते सुसमः सिद्ध्यसिद्ध्योरिति शेषः ६ ७ लोकसंग्रहस्यावश्यकतां द्योतनाय न कर्मणेति ८ त्रीन्प्रश्नान्समाधाय चतुर्थप्रश्नं समाधत्ते असंसंगे

अनंतस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यंतत्वनिश्चये यत्सुखार्थित्वमंतः स संगो बंध आर्हतच्यते १ सर्वमात्मेदमखिलं किं वांछामि त्यजामि किं इत्य
संगस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्ततनुस्थितिं ४ नाहमस्मि न चान्योस्ति माभवंतु भवंतु वा सुखान्यसक्त इत्यंतः कथ्यते मुक्तिभाङ्नरः ५ ना
भिनंदति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुसज्जते सुसमो यः फलत्यागी सोसंसक्त इतिस्थितः ६ आत्मतत्त्वैकनिष्ठस्य हर्षामर्षविवर्जं मनः यस्य ना
यात्यसक्तो सौ जीवन्मुक्तः स कथ्यते ७ सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा निपुणो यः परित्यागी सोसंसक्त इतिस्थितः ८ असंसं
गेन सकलाश्चेष्टा नानाविजृंभिताः चिकित्सिता भवंतीह श्रेयः संपादयंति च ९ संसक्तिवशतः सर्वे वितनाद्दुःखराशयः प्रयांति त्रा
नरा गरवल्लेख्यभ्रकंटकरक्षवत् १० रज्जुकृष्टघनघ्राणो यत्र त्यापाद्यथि गर्दभः भारं वहति भीतात्मा तत्संसक्तिविजृंभितं ११ शीत
वातातपक्लेशमेकदेशनिषण्णया तरुर्वहति यत्तन्वा तत्संसक्तिविजृंभितं १२ धराविवरनिर्मग्नो पत्नीद्रः पीडितांगकः क्षिणोति
विकूलः कालं तत्संसक्तिविजृंभितं १३ क्षुत्क्षामकुक्षिः क्षपयत्यायुर्व्याघातभीरुधीः पक्षोद्धृताविष्वाद्राग्यो तत्संसक्तिविजृंभितं १४
दूर्वांकुरतृणाहारः किरातशरपीडया जहाति यन्मृगो देहं तत्संसक्तिविजृंभितं १५ इति चेष्टा दुश्चेष्टाः नानाविधैः फलरागैर्विजृंभि
ताः श्रवणादिचेष्टाश्च निर्विघ्नतया श्रेयः संपादयति ९ इदानीं संसक्तफलानि प्रपंचयति संसक्तिवशतः इत्यादिना॥ रवा गर्दभानामपि ना
सारज्जुदेशभेदप्रसिद्धग्राम्यपशुजन्ममात्रोपलक्षणमेतत् एवमग्रेपि संसक्तेर्विजृंभितं फलस्वाराविः ११ एकदेशनिषण्णया तन्वा स्थावरदे
हेन वहत्यनुभवतीति यावत् १२ १३ व्याघातः शरपाषाणमूढ्रिकाद्यभिघातस्तस्मात्प्रतिक्षणं भीरुर्भयवती धीर्यस्य १४ १५ ७ ७ ७॥

१५४

जननाः पुण्यपापाधिकारिजनसमूहाः १६ तरंगिणि तरंगवति जलाश्रये तरंगवत् १७ वीरुत् लता १८ रसायाः भूमेस्तले निपतितस्य रसस्य
आयोगात् उपयोगात् मूलैः पानात् जनयंतीति यत्तदिति संबंधः १९ स्वस्याः अनर्थानि राण्यनर्थादनर्थानि राण्यनर्थपरंपरास्तत्संकाशैर्वि
छेदभ्रांतिनिपातादिविक्षेपसहस्रहेतुभिर्बाह्याभ्यंतरपदार्थव्रातैः संकुला मत्ताप्रवृद्धा २० वंध्याप्रशस्या वंध्या पुरुषार्थफलशून्या २१ पादृढा
संसारे सक्तिः सा वंध्या २२ २३ वंध्यसंसक्तेर्जीवन्मुक्तव्यवहारादिसर्वोत्कर्षनिर्वाहकत्वं प्रपंचयति शंखेत्यादिना २४ अनारतं संततं रविः

भूमिकोटरवमाप्यं तिष्ठायमानः पुनः पुनः यदिमाजननिताजीर्णास्तत्संसक्तिविजृंभितं १६ उत्पत्योत्पत्य लीयंते तरंगिणि तरंगवत्
भूतानि यदनंतानि तत्संसक्तिविजृंभितं १७ वीरुत्तृणदृशोयाताम्रियते यत्पुनः पुनः नरा विगतसंचारा तत्संसक्तिविजृंभितं १८
रसातलरसायोगात् यागुल्मलतादयः जनयंतियुदाकारं तत्संसक्तिविजृंभितं १९ स्वानर्थानिरसंकाशपदार्थव्रातसंकुला यत्सं
सारनदीमत्ता तत्संसक्तिविजृंभितं २० संसक्तिर्हि द्विधा प्रोक्ता वंध्या वंध्या च राघव वंध्या सर्वत्र मूढानां वंध्या तत्त्वविदां निजा २१ आ
त्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा भूयः संसारसक्तिर्या दृढा वंध्येति कथ्यते २२ आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूतविवेकजा वंध्या
हि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता २३ शंखचक्रगदाहस्तो देहोविविधयेहया वंध्यसंसक्तिवशतः परिपाति जगत्त्रयं २४ अनार
तं निरालंबे व्योमवर्त्मनि पांथतां वंध्यसंसक्तिवशात् करोति रविरन्वहं २५ महाकल्पसमाधाने चिरकाल्पितकल्पनं वंध्यसंसक्तिवशात्
ब्राह्मं स्फुरति वपुः २६ लीलया ललनालाने लीनं भूतिविभूषितं वंध्यसंसक्तिवशात् शरीरं शंकरास्थितं २७ विज्ञानगतयः सिद्धा लोक
पालास्तथेतरे वंध्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठंति जगतो गणे २८ धत्ते शरीरयंत्रेयमन्या भुवनसंततिः वंध्यसंसक्तिवशतो जरामृति विवर्जितं ॥

पांथतां करोति संचरतीति यावत् २५ महाकल्पः प्राकृतप्रलयस्तत्र समाधीनां विश्रांतिकैवल्यविश्रांतिस्तदर्थं विरंचिपरार्द्धकालं कल्पिताः स
मादिकल्पनाः येन ब्राह्मं हैरण्यगर्भं वपुः स्फुरति व्यवहरति २६ ललनागौरी तल्लक्षणे आलानबंधनस्तंभे लीलया लीनं सक्तं २७ विज्ञाने
ब्रह्मतत्त्वबोधे गतिर्दृढप्रतिष्ठा येषां २८ लोकत्रयादन्या भुवनसंततिपदेन महर्जनस्तपः सत्यादिलोकस्या तत्त्वविदो लक्षणयोच्यंते २९

बंध्यसंसक्तेर्बंध्यात्वमुपपादयतिम न इति॥ ३०॥ मुक्तामुक्तव्यवहारमात्रे संसक्तिनिर्बाह्यमिति प्रपंडं दर्शयति संसक्तिवशादित्यादिना ३१
३२ ३३ विरसं परमार्थात्थसत्योऽसत्स ३४ मात्स्यन्यायेन परस्परं निगीर्णांगाः ३५ मत्राकसंततिरिवेति शेषः अंगेत्यामंत्रणे ३६ पातोत्पौ
तौ रुद्रपात्तमयो हृद्भिसयोपतनोत्पतनेन च स दैवतद्रव्यापा जीर्णं शिथिलं अतएव कालरूपबालकस्य कंदुकमर्तनं जलं जलमपलतु
योरभेद्यस्त्वर्डुच आमालिनं कलंकम्लानं चेति वक्रुदोषत्वाद्ध्यातुपोषमपि वपुः संसक्तिवशादेवाद्यापि न जहाति ३७ नानाविधानामपराणां

मनः पतति भोगेषु गृध्रो मांसलवेष्विव बंध्यसंसक्तिवशतोऽप्यर्थयास्य शंकया ३० संसक्तिवशतो वाति वायुर्भुवनकोटरे पंच
भूतानि तिष्ठंति वहनीयं जगात्स्थितिः ३१ दिवि देवा भुवि नराः पाताले भोगिनोऽसुराः ब्रह्मांडोदुंबरफले स्फुरन्मेत्राकवात्स्थिताः ३२
नायं तेचान्निपते चानिपतं तु समनं तिच भूतानि परं नंतानितरं गोणि तरंगवत् ३३ उत्सत्त्यो त्पत्त्यलीयंते नत्संसक्तिविजृंभितं॥
भूतानि विरसं भूयोति सर्गांबुकूपा इव ३४ परस्परनिगीर्णांगाज्ञ न नानाडपजंगा संभ्रांता भ्रमभत्संगात्रगीर्णपर्णा सिनांबरे ३५
नस्तत्र चक्रं गगने रुमे मत्राकसंततिः स्फुरत्यावर्तरहत्यैव पाताले गजलोघवत् ३६ पातोत्पातरजाजीर्णं कालबालककंदुकं
अद्यापि न जहातीदुर्जलमामलिनं वपुः ३७ नानापारसुगावर्तदुःखलोकनकर्कशं नलुनाति मनः खंडं दुःखिगी वार्णमंडलं ३८
वासनामात्रवशतः परे व्योमनि केनचित् इदमारचितं चित्रं विचित्रपरंपराघव ३९ मनःसंगेकरंगेन शून्ये व्योम्नि जगन्मयं प
दिदं रचितं चित्रं न सत्यं न कदाचन ४० संसक्तमनसामास्मिन्संसारव्यवहारिणां अनित्यमाशारीराणीत पान्यग्निशिखायुधा

युगावर्तदुःखानामालोकनेन पुनः पुनरनुभवेन कर्कशं कठोरं मनोलक्षणं खंडकं छेदन चिकित्स्यं व्रणविशेषं तु दुःखेन सदा दुःख्य
पि गीर्वाणमंडलमिंद्रादिदेवसमूहः संसक्तिवशादेव न लुनाति छेदेन न तु न चिकित्स्यते ३८ संसक्तिश्चाविवेकमात्रजन्यबोधेनोच्छेत्तु
शक्येति दर्शयितुं तद्विषयस्य जगतो वासनामात्रकल्पितत्वमाह वासनेति ३९ मनसः संगः संसक्तिलक्षणोऽनेकनैव रंगेणारंजकद्रव्ये
ण ४० तद्यमात्रशरीराण्युत्तिभक्षयति ४१

संसक्तिदोषात्मासानां तद्भयाभासितानां देहानां मानंत्यमाह परिसक्तेति परितो विषयेषु सक्तमते जीवस्य अंभसां पत्युः समुद्रस्य सिकताः
परिसंख्यातुं गणयितुं ५२ मेरोः आपादमस्तकं लंबिन्या अत एव मुक्ताललन्त्वेनोत्प्रेक्ष्यायाः गंगायाः तरंगलक्षणा मुक्ताः गण्यंते कदाचि
द्गणयितुं शक्यंते सक्तचेतसां देहास्तु नेत्यर्थः ५४ ५५ ५६ संसक्तचित्तं प्रति आयांति ५७ संसर्गः संसक्तिस्तद्विषयः अत एव स्वयं शरीरसि
गृहीतः शिलादिभार इव अवरूपेण वोढव्यत्वेन भारभूतं शरीरं यथा सर्पो मरणं उदयो जन्म तदुभयपद दर्शां जीवस्य प्रार्थयंत्ये वास्थितया अ

परिसक्तमतेर्देहाः सिकताः पत्युरंभसां । कः शक्तः परिसंख्यातुं त्रसरेणुगणं यथा ॥ ५२ ॥ मुक्तालतायां गंगायां मेरोरापादमस्तकं । तरंगमुक्ता
गण्यंते न देहाः सक्तचेतसां ॥ ५३ ॥ संसक्तमनसामेता रम्या नः पुरपंक्तयः । रचिता रोरवावीचिकालसूत्रादिनामिकाः ॥ ५४ ॥ सक्तचित्तनरं दुः
खशुष्कमिंधनसंचयं । ज्वलंतानरकाग्नीनां विद्धि ते नज्वलंति ते ॥ ५५ ॥ दुःखजालमिदं नाम यत्किंचिज्जगतीगतं । संसक्तमनसामर्थे तत्स
र्वं परिकल्पितं ॥ ५६ ॥ संसक्तचित्तमायांति सर्वदुःखपरंपराः । जलकल्लोलवलिता महानद्य इवांबुधिं ॥ ५७ ॥ मनःसंसर्गरूपिण्या भारभूत
शरीरया । क्षयोदयदशाचर्चिन्या सर्वतनमविद्यया ॥ ५८ ॥ असंसंगेन भोगानां सर्वारंभविभूतयः । परं विस्तारमायांति प्रावृषीव महापगाः ॥
५९ ॥ अंतःसंसंगसंगानामंगारं विद्धि राघव । अनंतःसंगमंगानां विद्धि रामरसायनं ॥ ५० ॥ ससंगेनांतरस्थेन दह्यते प्रकृतिः स्वयं स्वकालो
त्थेनैरकंसीपावकेन यथौषधिः ॥ ५१ ॥ सर्वत्रासक्तमात्राणामनंतमिव संस्थितं । असत्कल्पं सदाभासं सुखायैव मनो भवेत् ॥ ५२ ॥ अविद्या
द्रारोपरमागतेन रूपं त्वविद्याविषयेगतेन । सर्वत्रसंसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ ५३ ॥ श्रीरामो जयति रघुनंदनः

विद्यया सर्वदुःखजातं लंततमित्यर्थः ५८ संसक्तित्यागस्य सर्वसुखावहत्वमाह असंसंगेनेत्यादिना ५९ अनंतःसंगं अंतःसंगपरित्यागं
५० एरंड एरंडकाष्ठलक्षण विशेषास्तान वेलं वनायकांष्ठ ते इति एरकां सी कर्मण्यनेन आषधिर्लता पथा स्वकुलपंतिमिश्रपंतिपानि तृणानि तरु
त्येन पावकेन दह्यते तथा प्रकृतिकार्यं देहादि संसंगात्प्रकृतिभूतः स्वयं जीवोपि दह्यत इत्यर्थः ५१ असक्तं मनः सर्वत्र सुखायैव अनंतमा
काशमिव संस्थितं ५२ असत्कल्पानां सदाभासानां च विषयविभागेन विहरणं नु पसंहरनि विद्या हरणे तिप्ररूढ समुदयं सर्पादिवदाविर्भावं
५३

वा॰री॰उप॰
१५८

इति श्रीवा॰ उप॰ असप्ताष्टितमः सर्गः ८८ मनःसर्वार्थसंसक्तित्यागाच्चिन्मात्रसुस्थिरं चिन्मात्रशेषं येन स्यात्सक्रमोऽत्र निगद्यते विज्ञानताविवेकिना सर्वदा तत्तत्कालोचितसर्वव्यवहारसंस्थेन तन्नूद्ध्यवहारोचितेन मित्रभृत्यपुत्रादिना सर्वेण सह तिष्ठता अनिषिद्धलौकिकशास्त्रीयसर्वकर्मरतेनापि मनो वक्ष्यमाणलक्षणं कार्यमित्यर्थः अथवा एकैककालदेशमित्रभृत्यादिसाम्येन कतिपयकर्मरतत्वापादकपरिच्छिन्नसंसक्तिनिवारणाय प्रथमं सर्वदेशकालादिसर्वोपकरणसंपत्त्या सर्वजगद्व्यवहारकर्मरतेनापि स्वेन भूत्वा पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रकारं मनः कार्यमित्यर्थः १ चेष्टादिकालकलनां तेषु मनः सक्तेन कार्यमिति संबंधः साध्यविषयासु चेष्टासु अतीतविषयासु चिंतासु वर्तमानेषु वस्तुषु अग्रमध्येलतासु दिक्शाखाप्रायासु विदिक्षु २ बहिराधिभौतिके विपुले आभ्यन्तरस्याभोग

३०५८

मोक्षोपा॰ ७ स्थि॰ प॰ प्र॰ सगविचारयोगोपदेशः सर्गः ८९ श्रीवसिष्ठ उवाच सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता १ न सक्तमिह चेष्टासु न चिंतासु न वस्तुषु नाकाशे नाप्यधो नाग्रे न दिक्षु न लतासु च २ न बाह्ये विपुलाभोगे न चैवेंद्रियवृत्तिषु नाभ्यंतरे न च प्राणे न मूर्द्धनि लतालुनि ३ न भ्रूमध्ये न नासांते न मुखे न च तारके नांधकारे न चाभासे न चास्मिन्हृदयांबरे ४ न जाग्रति न च स्वप्ने न सुषुप्ते न निर्मले नासिते न च वा पीते रक्ताशेरावले न च ५ न चले न स्थिरे नाद्ये न मध्ये नेतरत्र च न दूरे नांतिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि ६ न शब्दस्पर्शरूपेषु न मोहानंदवृत्तिषु न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ७ श्रीरामायनमः

कलत्रभृत्यादिविषये तद्भोगलक्षणां त्विंद्रियवृत्तिषु आभ्यांतरे आध्यात्मिके प्राणमूर्द्धादीनि योगशास्त्रोक्तानि तत्तत्काम्यसिद्ध्यनुकूलानि धारणास्थानानि तेष्वपि ३ तारके दक्षिणाक्षिकनीनिकायां ४ निर्मले शुद्धसत्वगुणे असिते तमसि पीते रक्ताशेरजसि शबलेगुणसमाहारे ५ चले कार्यवर्गे स्थिरे कारणे अव्यक्ते आदिमध्ये तराः सर्गादिकालास्तेषु दूरादिषु दिक्परिच्छेदेषु पदार्थे नामरूपसमाहारे आत्मनि जीवे ६ रूपांतग्रहणं रसगंधयोरप्युपलक्षणं मोहा विषयाभिलाषपारवश्यं आनंदस्तयोर्विषयोपभोगफलानि तेषु पिगमागमचेष्टासु खेचरत्वादिसिद्धिषु कालकलनासु अतीतानागतज्ञानचिरजीवनादिसिद्धिषु ७

१५८

किं चिच्चेत्यं निश्चला बुद्धिस्तद्बलं विनितत्त्वास्थिति आत्मरसंभूमानंद प्रवणं अत एव सर्वत्र नीरसं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत इति भगवद्वचना
त् इवकारस्तादृशमनःस्थितेर पि मिथ्यात्वद्योतनार्थः ८ अजावत्वं ब्रह्मात्ता ९ स्वात्मरतिः स्वात्मैकमिथः १० चेत्यांशः प्रागुक्तबुद्धिसाक्षित्वं ११ अ
रुचिर्व्यवहार फलेच्छा अन्यः जीवगतयासंग निमित्ताविद्याकाम कर्मवासनाश्रन्यतया हेतुना कर्मोद्भवेन फलेन संगं नो एति किंतु यावत् प्रारब्धस्
१ यं देहभार मात्रं सहतीव तस्य तावदेव चिरं याव न्न विमोक्ष्यते इत्यादि श्रुतेरिति भावः १२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य प्रकाशे उपशम प्रकरणे एकोन
सप्ततितमः सर्गः ६९ असंगसुखविश्रांतो व्यवहार समुद्भवैः यथा न दूष्यते दोषैस्तथा पुनरुपपाद्यते असंसंगसुखस्याभ्यासो निरंतरमास्वादनं त

केवलं चितिविश्रम्य किंचिच्चेत्यावलंबिनि सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्मरसं मनः ८ तत्रस्थो विगतासंगो जीवो जीवत्वमागतः व्यवहारमि
मं सर्वं माकरोतु करोतु वा ९ अकुर्वन्नपि कुर्वाणो जीवः स्वात्मरतिः क्रियाः त्रि पाक फलैर्न संबंधमाप्नोति स्वमिवांबुदः १० अथवा तमपि त्यक्त्वा
चेत्यांशं शांतविद्धनः जीवत्यिव तु संश्यांतो ज्वलन्मणिरिवात्मनि ११ निर्वाणमात्मनि प्राप्तः शांततोदितात्मा जीवो रुचिर्व्यवहरन्नपि राम भद्रः
नो संगमेति गतसंगतया फलेन कर्मोद्भवेन सह ती व्यवदेहभारं १२ मोक्षोपाये उपशम प्रकरणेऽसंगसमाधानयोगोपदेशः सर्गः ६९ ३०६८
श्रीवसिष्ठ उवाच असंसंगसुखाभ्यासमास्थितैर्वितताात्मभिः व्यवहारिभिरप्यंतर्वीतरागभयैः स्थितं १ प्रस्तुब्धास्तुब्धदेहस्याविसंवादेन
संविदः अंतःपूर्णस्य वदनेश्रीरिंदोरिव लक्ष्यते २ चेत्यहीनं चिदालंबं मनोपसमागतज्वरं तेनाबुकतकेनेव जननतासंप्रसीदति ३ नित्यमात्म
दृशालीनोन्तः स्वस्थश्चंचलोपि सन् सुब्धो दृश्यतप एवासौ प्रतिबिंबार्कवन्मुधा ४ आत्मारामा महात्मानः प्रबुद्धाः परमोदयाः बहिः पिच्छायन्त
स्लाअंतर्मे

त्र स्थिते विश्रांतेः १ तेषांतद्यास्थितिः केन लिंगेन ज्ञाता तदाह प्रस्तुब्धेति यतः प्रक्षोभनिमित्तैः पुत्रधननाशबंधनापमानादिभिः प्रस्तुब्धदेहवल्ल
क्ष्यमाणस्यापि वस्तुतस्तद्रहितस्य संविदश्चित्तवृत्तेः परमार्थसुखे अविसंवादेन अविप्रलंभेन हेतुना अंतःपूर्णस्य रंदुपक्षेज्योतिष्कैकरश्यादिगत्याम
स्तुब्धदेहस्यापि श्वास नोच्छिरत्वात् स्तुब्धदेहस्य संवेद्यतीति सांविन्मूर्यस्तस्य अविसंवादेन पूर्णमास्याम त्यंतसांमुख्यात् वैषम्येणांतरमन्तःपूर्णस्य व
द ... दृशोविंबे २ यदनुग्रहादन्येषि मोक्षोभमालिन्यान्मुच्यंते तस्य निर्विक्षोभत्वं किं वाच्यमित्याशयेनाह चेत्येति ३ ४ ५ श्रीरामायनमः॥७॥

चित्तेभ्यत्स्वनिपितरभावेरङ्गंतमाहचित्तेति रंगोरंजकोपाधिर्जपाकुसुमादिः मसृणः स्निग्धः ६ उदितंनिरतिशयानंदाभ्युदयंप्रासवंतं स्नातलो कानांपरईश्वरतत्त्वमवरंजीवतत्त्वंचयेन ७ यावदयमंतःस्वसंसक्तोनभवतितावद्बाह्येषुअसंसक्तिर्दुर्लभेत्याशयेनस्वसंसक्तलक्षणमाह आ त्मेति परात्अयंपरमात्मनः प्रबोधंबोधंप्रापकलनाहेतुभिर्मलैर्निर्मुक्तःसन् अध्यानेपिनिरतिशयानंदात्मनःस्वतःस्फुरणान्निर्विकल्प समाधावित्रसरैवआत्मध्यानमयइवसुखमग्नोभवतितदास्वसक्तइतिकथ्यतइत्यर्थः ८ तानपरिपाकोत्कर्षादात्मसक्तुलुक्पर्क्रमेणसंसर्गः

चित्तमात्मत्वमायातंसुखदुःखानुरंजनं नोपैतिरंगसंपृक्तोमसृणःस्फटिकोयथा ६ संसारदृष्टिरुदितंस्नातलोकपरावरं नरंजयतिस चित्तंजललेखायथांबुजं ७ आत्मध्यानमयोध्यानेप्रबोधंपरमात्मनः कलनामलनिर्मुक्तःस्वसक्तइतिकथ्यते ८ आत्मारामतयाजी वोयात्यसंसंगतामिह आत्मतानेनसंसंगस्तनुतामेतिनान्यथा ९ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थोजीवोभवतिराघव अस्यांदशायांनोद्वानि स्पृहन्ततममपोरयः १० अत्रप्रौढिमुपायातःसूर्यतामेतिपावनी परिणामवशादिंदुरमावास्यार्कतामिव ११ चित्तेचेत्यदशाहीनेयास्थितिः क्षीणचेतसां सोच्यतेशांतकलनाजाग्रत्येवसुषुप्तता १२ तासुषुप्तदशामेत्यजीवन्व्यवहरन्नरः सुखदुःखवशाभिर्नकदाचनरुध्यते जाग्रत्येवसुषुप्तस्थोयःकरोतिजगत्क्रियां तंयंत्रपुत्रकमिवनायातिसुखदुःखदृक् १४ चित्तस्यबाधिकाशक्तिर्भावाभावोपतापदा आत्म तामागतेचित्तेतस्यकिंबाधतेकथं १५ सुषुप्तबुद्धिःकर्माणिपूर्वमेवावहेलया कुर्वन्नेवच्युतेजीवोजीवन्मुक्ततयास्थितः १६ सौषुप्तीद तिमाश्रित्यकुरुमाकुरुवानय कर्मप्रकृतिजंपाकवशादुपगतंस्थितं १७ क्षीणपदत्याह आत्मारामतयेति ९ अस्यांउक्तलक्षणायांस्वसं सक्तिदशागतःपरिणतः अद्वंद्वःप्रियाप्रियरहितः १० प्रौढिंअभ्यासक्रमात् प्ररूढतांपरिणामःक्रमात्कलापचयस्तद्वशात्जलमयेमंडलेप्रतिबिं बात्माइंदुर्यथाअमावास्यायांरविबिंबाभूतार्कतामेतितद्वदित्यर्थः ११ जाग्रत्येवसुषुप्तस्थइतियदुक्तंतद्विशदयतिचित्तेइति १२ १३ निरहंभावसा म्याद्यंत्रपुत्रकोनर्तकप्रतिमातत्तुल्यदेहं १४ चित्तस्यबाधिकापीडाकरीअहंभावलक्षणेत्यशक्तिः साहिअनिष्टानांभावाभावाभ्यांआगमापायाभ्यां उपतापदा १५ पूर्वंसाधनदशामारभ्यैवावहेलयाअभिनिवेशत्यागेन १६ प्रकृतिर्वर्णाश्रमस्वभावस्तज्जंतदुचितंप्रारब्धपाकवशादुपगतंप्राप्तं

येनाश्रमोचितमपि कर्मत्याज्यमेवेति मन्यं तेनाश्रत्याह नादानमिति १८ यदि तत्वज्ञः यदि वाऽज्ञतत्वज्ञ इति पूर्वोत्तरवाक्ययोः शेषः १९ न किंचित्प्रयो
जनं कल्पयन्संकल्पयन्सहजानंदलीलयैव स्पंदते २० यतश्छवीवीसितो बाध्यो २१ यथा अद्भिः पद्मपत्रं तु सु अविरुतत्वात्समस्तद्वंद्वेषु आपत्सं
पदवस्थासु समो भवतीत्यर्थः २२ धीरात्मा लौकिकवैदिकक्रियासु बहिरेवमेव लोलतामिवायाति नांऽतः भवनकंपोयस्य तथाविधो भवातैः यथावा
युनाबहिरेव स्तृणादेः प्रस्यंदितोऽचलः पर्वतस्तद्वदित्यर्थः २४ क्रियास्विव तस्य मरणजीवनयोरप्यविकारिता तुल्यताशयेनाह सुषुप्तेति २५ न

नादानं न परित्यागः कर्मणो नाय रोचते तिष्ठंत्यवगतात्मानो यथाप्राप्तानुवर्त्तिनः १९ कुर्वन्नपि न कर्त्तासि सुषुप्तैकस्थया धिया अकर्त्तापि च क
र्त्तासि यथेच्छसि तथा कुरु १९ यथा न किंचित्कलयन्मंचके स्पंदते शिशुः तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव २० अचेत्यचित्प्रदस्वच्छो जाग्र
त्यपि सुषुप्तधीः यद्युत्करोति लब्धात्मा तस्मिंस्तस्य न कर्तृता २१ दशाभासाद्यसौ षुप्तीस्वचित्तेचाविवासनः अंतःशीततामेति तोरसेनयथात्रानुरी
२२ सुषुप्तस्थो महातेजाः पूर्णः पूर्णेंदुबिंबवत् समः सर्वास्ववस्थासु भवत्यद्रिर्यथर्तुषु २३ सुषुप्तसंस्थो धीरात्मा बहिरायाति लोलतां क्रियासु नो
भवत्कंपः प्रस्यंदितइवाचलः २४ सुषुप्तावस्थितो भूत्वा देहं विगतकल्मषः पातयाथवा दीर्घं कालं धारय शैलवत् २५ एषैव राम सौषुप्तीस्थितिर
भ्यासयोगतः प्रौढा सती तुर्यमिति कथिता तत्वकोविदैः २६ आनंदमयएवांतःप्रक्षीणसकलामयः अत्यंतानंततां गत्वा मनाग्भवति सोमहोदयः २७ तत्र
स्थोऽतः प्रमुदितपरमानंदघूर्णितः लीलामिवेमां रचनां सदा समनुपश्यति २८ वीतशोकभयायासो गतसंसारसंभ्रमः तुर्यावस्थामुपारूढो भूयः प
तति नात्मवान् २९ प्राप्य खांपदवीं पुण्यां यथेदं भ्रमितं जगत् शैलसंस्थ इवाधःस्थं हसन्नत्र पतिधीरधी ३० (ननु विद्वांसदेस्य तुर्यास्थितिर्युक्ता ना
सौ सुषुप्तेति शंकामलक्ष्याह एषैवेति २६ तर्हि सौषुप्तीस्थितिरित्युक्तेः कोऽभिप्रायस्तमाह आनंदमय इति निर्दुःखत्वेसति निरतिशयसुखसम्दृता सौषु
प्ते आनंदमये सत्त्वान्न दिवसे पातथोक्तिरित्यर्थः २७ तत्स्थस्य कीदृग्रांजगदृष्टिनंतराह तत्रेति २८ ननु तां लीलां पश्यंस्तत्र स पुनः पतेदपि नेत्याह वी
तेति २९ कुतो न पततीत्यत्राह प्राप्येति यतो दोषदृष्ट्याहसन्नत्र पति न पुरुषार्थ बुध्येत्यर्थः ३०

वा॰री॰उप॰
९५८

३१ इत्थंयावज्जीवंतस्यतुरियावस्थितिमुक्त्वानंतरंविदेहस्यतुर्यातीतावस्थितिमाह अनानंदेति अनानंदमवस्थात्रयपदंतद्रूपेस्यतुर्यपदंमहानंदमितितज्जीव
न्मुक्तस्यसदाभवतिविदेहमुक्तेतु अनानंदसमस्यायोगानंदरूपेस्यामहत्वकलनायोगात्तदतीतस्ततोपिमुक्तस्तुर्यातीतपदंगतइत्युच्यतेइत्यर्थः ३२ जा
मेवास्थितिंवर्णयन्नुपसंहरतिपरिगलितेतितयतःसकलाविलीनास्तमोमयाअभिमानायस्यअतएवपरिगलिताःसमस्तजन्महेतुकामकर्मवासनापाशाःम
हात्माजलगतसैंधवखंडवत्तत्खंडभावविलयात्परमोरस्यतद्रसइति रसआनंदःरसनैकवेद्यत्वाच्चतन्मयीसत्तांपरमार्थस्थितिंप्रयातीत्यर्थः ३३ इतिश्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्र॰उ॰सप्तत्रिंशत्तमःसर्गः ७८ परस्याव्यवहार्यत्वात्तुर्यमात्रोपवर्ण्यतेशरीरादिनिरासेनयथामोहाज्जनिक्रमः तुर्यातीतपदस्यवागाद्यव्य

अस्यांतुतुर्यावस्थायांस्थितिंप्राप्याविनाशिनीं आनंदैकांतलीनत्वादनानंदपदंगतः ३१ अनानंदमहानंदकलातीतस्ततोपिहि मुक्तइत्युच्यतेयो
गीतुर्यातीतपदंगतः ३२ परिगलितसमस्तजन्मपाशःसकलविलीनतमोमयाभिमानः परमरसमयींप्रयातिसत्तांजलगतसैंधवखंडवन्महात्मा
३९०१
३३ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेअसंसंगविकल्पोपदेशःसर्गः ७९ श्रीवसिष्ठउवाच यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत्केवलतापरं जीवन्मुक्तस्यविषयोव
चसांचरघूद्वह १ अतऊर्ध्वमदेहानांमुक्तानांवचसांतथा विषयोनमहाबाहोपुरुषाणामिवांबरं २ साहिविश्रांतिपदवीदूरेभ्योपिदवीयसी गम्या
विदेहमुक्तानांखलेखेवनभस्वतां ३ सुषुप्तावस्थयाकंचित्कालंभुक्त्वाजगत्स्थितिं तुर्यतामेतितदनुपरमानंदघूर्णितः ४ तुर्यातीतांदशांतद्वत्प्रयाया
त्यात्मकोविदः तथाधिगच्छनिर्द्वंद्वंपदंरघुकुलोद्वह ५ देहाराविषयत्वंदर्शयितुंभूमिकास्वयतिपादितिऽवस्थात्रयपादान्परामृश्यतत्साक्षिवि
न्मात्रेतद्विलापनक्रमेणचिन्मात्रपरिशेषावस्थितिलक्षणस्तुर्यस्यियावत्परामर्शःसाक्षादनुभवस्तावन्मात्रंकेवलतापदंजीवन्मुक्तस्यश्रुत्यादिवचसांच
विषयःशाब्दजन्याखंडाकारवृत्तेस्तावत्सेवपर्यवसानादितिभावः १ अतऊर्ध्वमदेहानांप्राप्यमपितुर्यातीतपदंतेषांवेदवचसांविषयोनतद्विषयतापादन
हेतोर्मनसःक्षयात् यथावायुगम्यमंबरमाकाशंपुरुषाणांमनुष्याणांविषयोनतद्वदित्यर्थः २ गम्याप्राप्याखलेखाव्योमवीथीनभस्वतांवायुनामिव ३
अतःसदेहमुक्तानांपंचभूमिकाक्रमेणसप्तमांत्तभूमिकास्थितिरित्याहसुषुप्तेति ४ तानदार्ढ्यंतुतुर्यातीतपदविश्रांतिपर्यंतंत्वयाकार्यंनांतरालिक
९५८

भा

तत्रप्रथमपंचमभूमिकेवत्राग्नीपव्यवहारानेर्वाहार्यमभ्यसनीत्येत्याशयेनाह सुषुप्तावस्थयेति स्यपोमत्युः कलापचयम्रह्वठ इगोभयंराहपरोधश्च
६ ननु देह नाशोसंविन्नाशस्यापि वर्जमीनक थं संविदात्मनामेनस्वयस्तत्राहनाहरेति संविदः स्वयंस्थैर्यं चातिरोषः ७ यदिदेह इतिभ्रमस्तर्हि स एव ना
शपतांतत्राह देहेतिप्रकृतेस्वात्मबोधस्थैर्ये आरंभः प्रयत्नोपस्यत थाविधोभव एषदेहः ८ स्वात्मबोधेसंदेहंवारयतितातवानसीति सत्तांभगदधिष्ठानत
त्वं पदं अवस्थात्रयाधिष्ठानंस्वरूपं अखंडवाक्यार्थस्वरूप ९ खंडअर्थाछिद्राकाशं १० अधः अर्वाक्तनविषयसुखेसिद्धः खेचरासिद्धिप्राप्तः स्वातंत्र्यंवि
हायपश्याअवनिनिसमनुधावतितद्वत् ११ पारावारपरावर्वाचीतीरेपरिछेदशनियावत् १२ यदिश्रुद्धाविदेकेवास्तिलस्यान्मोतितनष्यतिरिक्ताअभिधाकथं

सुषुप्तावस्थायारामभवसंव्यवहारवान् चित्रेदोरिवतेनस्तः स्वयोद्वेगावरिं इम ६ शारीरसन्निवेशास्यस्वयस्थैर्यंचसंविदः मागृहाणभ्रमोस्येषशरीर
मितिजृंभते ७ देहनाशेनकोर्थस्तेकोर्थस्तेदेहसंस्थया भवत्वंप्रकृतारंभास्तिष्ठत्वेषयथास्थितं ८ ज्ञातवानसितत्सत्यंबुद्धवानासितत्पदं प्राप्तवानसि
रूपंस्वंविशोकोभवभूतये ९ ईप्सितानीप्सितंत्यक्त्वाशीतलालोकशोभया अंधकारात्तथांभोदान्मुक्तंखमिवशोभने १० मनस्तवात्मसंपन्नंनाधःसम
नुधावति योगमंत्रतपःसिद्धःपुरुषस्त्वादिवावनिं ११ इदश्रुद्धाविदेवास्तिपारावारविवर्जिता॥ अयंसोहमिदंतन्म इतितेमास्तुविभ्रमः १२ आत्मेतिव्य
वहारार्थमभिधाकल्पिताविभोः नामरूपादिभेदस्तुदूरमस्मादलंगतः १३ जलमेवयथांभोधिर्नतरंगादिकंपृथक् आत्मैवेदंतथासर्वंनभस्तोयादि
कंपृथक् १४ यथासमस्तात्प्रजलधेर्जलादन्यन्नलभ्यते तथैवजगतःस्फारादात्मनोन्यन्नलभ्यते १५ अयंसोहमितिप्रान्तकःकरोषिव्यवस्थितिं किं
तत्वंकिंचवातेस्यात्किंतत्वंकिंचवानते १६ नाहंत्वमास्तिनोदेहाःसंबंधोनचतेःस्थितः संभाव्यतेकलंकोवाभानोरिवतमःपरः १७ द्वित्वमभ्युपगम्यापि
कथयामितवारिहन् देहादिभिःसद्भिरपिनसंबंधोविभोर्भवेत् १८ छायातपप्रसरयोःप्रकाशतमसोर्यथा नसंभवतिसंबंधस्तथैवदेहदेहिनोः १९
यथाशीतोष्णयोर्नित्यंपरस्परविरुद्धयोः नसंभवतिसंबंधोरामदेहात्मनोस्तथा २० तत्राह १३ १४ समस्तात्पूर्णजलात् जगतःस्फाराज्जगदात्मना।

विरुद्धत्वात् १५ देहादिभावेषुयत्वंयच्युतेतत्किं यन्नत्वंपद्मवानतेतत्किं अध्यास इत्याशंक्यापित्वदात्मतायास्त्वत्संस्पृष्टतायाश्चासंभवादधिष्ठानदृशासां
देवैतत्संभवाच्चेतिभावः १६ परमार्थतस्तुद्वित्वमेवनास्तीतितदधीनादेहतत्संबंधतदुपादानकलंकादिसंभावनादूरनिरस्तेत्याहनेति १७ अभ्युपगतेपि
द्वैतेदेहादिसत्यत्वेचविदात्मनस्तत्संस्पर्शोनसंभवत्येवेतिप्रौढिमादशयन्नाह द्वित्वमित्यादिना १८ आद्यएकप्रदेशाप्रसरलक्षणेसंसर्गेद्वितीयस्तादात्म्ये

म... कसंयोगस्तादात्म्यं वा समवायस्तु किं न स्यात्तत्राह अविनाभाविनोरिति अयुतसिद्धयोरित्यर्थः २१ पाकथाद्युक्तिः देहस्य चिदाश्रयत्वे विषयत्वायोगात् र
स्फुरणापत्तेर्विषयत्वे चात्र पत्वायोगात् समवायाद्यसिद्धेर्विषयतासंबंधस्य च मिथ्यार्थसाधारणस्य सत्यत्वायोगाद् दुरवबोधार्थेत्यर्थः अयोग्नन्नाधीरितिक
... योषः २२ तत्सत्त्वध्यस्त एव संबंधस्तत्राप्याह सत्येति देहात्मसंबंधाध्यासस्य आत्माधिष्ठानकत्वे आत्मदर्शनादेव बाधः स्यादित्यर्थः साम्यं अध्यस्त
वैषम्यं बाधं यथा पातीति दोषः २३ शुद्धमपापविद्धमित्यादिश्रुतिसिद्धस्वाभाविकशुद्ध्याविरोधाद्व्याप्त्यात्मानाशुद्धं देहादिस्पृष्टं जानीयादाह चिदात्मेति २४
नन्वात्मसंबंधाभावे देहस्य स्पंदादिः कथं मृतदेहे तददर्शनादिति चेत्तत्राह स्पंदमिति वातेन प्राणवायुना भस्त्रैरन्नादिभिः प्राणावष्टंभहेतुभिः पीवरी
कृतः उपचितः आहितबल इति यावत् तथा च तस्य स्पंदे प्राणो बलं वा हेतुरित्यर्थः अपि अर्थे एकारः न संबंधो देहस्य २५ एवं द्वैतसत्यत्वाभ्युपगमे

अविनाभाविनोर्यस्तसंबंधः कथमेतयोः जडचेतनयोर्देहदेहिनोरनुभूयते २१ चिन्मात्रस्यात्मनो देहसंबंध इति या कथा सैषा दुरवबोधार्था रावा
योजलाधियथा २२ सत्यावलोकनेनैषा मिथ्या दृष्टिर्विनश्यति अवलोकनयासाम्यमातपे जलधीर्यथा २३ चिदात्मा निर्मलो नित्यः स्वावभासो निरा
मयः देहस्त्वनित्यो मलवांस्तेन संबध्यते कथं २४ स्पंदमापातिवातेन भस्त्रैर्वा पीवरीकृतः देहस्तेन न संबंधो मनागेव सदात्मना २५ सिद्धे द्वित्वे
पि देहस्य न संबंधस्य संभवः द्वित्वासिद्धौ तु सुमतेकल्पनैवेह दूरीकृतः २६ इत्येतदेव तत्सत्यं तत्रैवांतः स्थितिं कुरु न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति कदाचित्क
स्यचित्क्वचित् २७ सर्वमात्ममयं शांतमित्येवं प्रत्ययं स्फुरं सबाह्याभ्यंतरं राम सर्वत्र दृढतां नय २८ सुखादुःखी विमूढोस्मीत्येतादुर्दृष्टयः स्मृताः
आसु चेद्दृढतु बुद्धिस्ते तच्चिरं दुःखमिदं असि २९ यदा न संबंधस्तदा किं वाच्यं तदनभ्युपगमे इति प्रौढिवादमुपसंहरन्नाह सिद्धे इति सिद्धे सत्ये २६ न
नु द्वित्वासिद्धिरेव कुत इत्याशंक्य संबंधदूषणार्थं द्वित्वंनाभ्युपेतस्तत्राप्याह दिशा तिरूतीति द्वित्वस्य सत्यत्वे केनचिदाशंक्यमाने सति प्रागुक्तमेतदेवयु
क्तिजोतं उपन्यसनीयं द्वितीयासिद्धौ हि द्वित्वं स्यात् द्वितीयं विच्छेत्तत्र भेदकाभावः जडं चेच्छायाप्ययापि वत्तद्विरोधात्सर्वसिद्धं चिद्विरुद्धं न सिध्यतीति चिन्न
स्वांस बद्धं जडं साधयतीति कथा दुरवबोधार्था अभ्युपेत्यं चेत्सत्याचेदवलोकनमात्राद्धि नश्यत् निर्मलासंगत्वाद्यात्मस्वभावविरुद्धं चमलिनं जडं असंगे
न कथं साध्येतेत्यादियुक्तीनामत्रापि साम्यादिति भावः अतो द्वैतभ्रमं विहाय तत्र अद्वितीये चिन्मात्र एव स्थितिं कुरु तत्र च बंधमोक्षादिशंकैव नास्तीत्यर्थः
२७ कीदृग्गीसा स्थितिर्यामया कापोतामाहसर्वमिति २८ सर्वात्मदृष्टिस्थविरुद्धदुर्दृष्टिनिरासे दृढीभवतिनान्यथेत्याशयेनाह सुखीति तत्तत्र हि २९

ननु देहदुःखादयोपि प्रत्यक्षादिभिः पुरस्कृताः आत्मापि श्रुतियुक्तिभिः पुरस्कृतस्तदनयोस्तुल्यत्वे को विशेषो येनात्मदृष्टिमवलंब्य देहादृष्टिर्निर
सनीयेत्युच्यते तत्राह यदाति क्रमो विशेषः यथा चक्षुषा दूराच्छैलतृणयोर्मध्ये महत्वात्स्थिरत्वाच्च शैलदृष्टिः सुकरा चलत्वात्स्वल्पत्वाच्च तृणदृष्टिर्दुष्क
रा यथा बालत्वाम्रदुत्वात्कर्कशस्पर्शाच्च कौशेयस्पर्शोनुपादेयश्च कठोरत्वाद्दुःखत्वाच्चोपलस्पर्शो हेयस्तथा अपरिच्छिन्नत्वात्सदा स्वप्रकाशत्वादानं
दरूपत्वाच्च परमात्मदृष्टिः सुकरा उपादेया च देहाद्यनात्मदृष्टिस्तु केवलत्वाद्दास्थिरत्वान्मनआदिसापेक्षत्वाच्च दुष्करा हेया चेति महदंतरमस्तीति न
साम्यमित्यर्थः ३० विरुद्धत्वाद्यपि संबंधवत्सादृश्यमपि निरसितुं शंकामित्याशयेनाह यथेति ३१ विरोधादेव तादात्म्यशंकायाः प्रसक्तिरेव नास्ती

यः क्रमः शैलतृणयोः कौशेयोपलयोस्तथा साम्यं प्रति स एवोक्तः परमात्मशरीरयोः ३० यथा तेजस्तिमिरयोर्न संबंधो न तुल्यता अत्यंतभिन्नयो
स्तथैवात्मशरीरयोः ३१ यथा शीतोष्णयोरैक्यं कथंचिदपि न दृश्यते जडप्रकाशयोः श्लेषो न तथात्मशरीरयोः ३२ देहश्चलति वातेन तेनैवाया
ति गच्छति शब्दं करोति वातेन देहनाडीविलासिना ३३ शब्दः कचटतप्रायः स्फुरत्यंतः समीरणैः यथा प्रजायते वंशाद्देहरंध्रात्तथैव हि ३४ क
नीनिकापरिस्पंदश्चक्षुस्पंदश्च मारुतात् इंद्रियस्फुरणात्सेव संवित्केवलमात्मनः ३५ आकाशोपलकुड्यादौ सर्वत्रात्मदशा स्थिता प्रतिबिंबमिवा
दर्शे चित्त एवानुभूयते ३६ शरीरालयमुत्सृज्य पत्रचित्तविहंगमः स्ववासनावशाद्याति तत्रैवात्मानुभूयते ३७ यत्र पुष्पं तत्र गंधः संविदः संस्थिता
यथा यत्र चित्तं हि तत्रात्मासंविदः संस्थितास्तथा ३८ सर्वत्रास्थितमाकाशमादर्शे प्रतिबिंबति यथा तथात्मा सर्वत्र स्थितश्चेतसि दृश्यते ३९

त्याशयेनाह यथेति श्लेषः संयोगस्तस्याप्यसंभव एकं पदं द्वेरनिरस्तमित्याशयः ३२ पूर्वमात्मसंबंधाभावेपि देहचेष्टादेर्वातेन गतार्थतोक्ता अत्र तु आत्मैका
भावेपीति न पौनरुक्त्यं ३३ देहरंध्रं कंठस्तदुक्तैः प्राणसमीरणैः कंठताल्वादिस्थानेषु जिह्वादिना भिहत्यानैः सार्यमाणैः कवर्गचवर्गटवर्गादिः शब्दः स्फु
रतीति प्रत्यक्षसिद्धमित्यर्थः वंशात्साछिद्रकीचकात् ३४ एवं चक्षुरादिसर्वेंद्रियस्पंदोपि वायुकृत एव आत्मनस्तु केवलं संविदेव कृत्यं नान्यदित्याह कनी
निकेति विषयप्रदेशाच्चक्षुःस्पंदस्य निमित्तभूतः कनीनिकापरिस्पंदोपि मारुतादेव एवं सर्वेंद्रियस्फुरणाज्जायमानासा स्फूर्तिलक्षणा संविदे [illegible]
वात्मन आत्मनो नान्यदित्यर्थः ३५ यद्यपि सा संवित्सर्वगता सदातनी च तथापि चित्त एव तत्र चित्त एवाभिव्यक्ता नान्यत्रेत्याह आकाशेति ३६ अत एव तत्स[illegible]

वा॰टी॰उ॰प॰
१५०

अजनतंनिम्नंआत्मसंविदंविस्तीतिबिंबानां ४० सत्यं व्यावहारिकं असत्यंप्रातिभासिकं अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीश्रु
तेरितिभावः ४१ अंतःकरणंतत्समष्ट्यात्माहिरण्यगर्भः प्रतिबिंबद्वाराकारणंसदृपित्वतः अकारणं ४२ अंतःकरणस्यमुख्यकारणंतदा
ह अविचारणमितिपर्यायित्रयोपादानंप्रसिद्धयेभिन्नार्थं ४३ असम्यक्प्रेक्षणात्स्यप्राग्ग्रहणसंस्कारबलात्मोहात् संमोहस्तांभ्रमाणांबीज
धानाभूतांचेतःसत्तां चित्ताकारपरिणामं यतः संमोहाद्रक्तांनमरुद्वात्यंतासंभावितमपि जन्मजरामरणाद्यनर्थपरंपरारूपतरस्तर्थः अथवाभ
तानेसर्वैःस्वात्मनिअहमत्तद्दतिप्रत्यक्षंदृश्यतेयथाअकर्तिज्ञासितमोरफुरद्रूपतेतद्वदित्यर्थः ४४ येनतर्हि चित्तनाशस्तदाहयथेति ४५ केनो

अपामवननरछानमास्यरंभृतलेयथा अंतःकरणमेवात्मसंविदामास्यदंतथा ४६ सत्यासत्यंजगद्रूपमंतष्करणबिंबिता आत्मसंवित्तिनोती
दमालोकमिवसूर्यभा ४७ अंतःकरणमेवातः कारणंभूतसंसृतौ आत्मासद्विनुगुणत्वान्तुकारणंसदकारणं ४८ अविचारणमज्ञानंमौर्ख्यमा
हुर्महाधियः संसारसंसृतौसारमंतःकरणकारणं ४९ असम्यक्प्रेक्षणान्मोहाच्चेतःसत्तांगृहीतवत् संमोहबीजकणिकांतमोकारिदिव
रूपते ५० यथाभूतात्मतत्त्वैकपरिज्ञानेनराघव असत्तामेत्यलंचेतोदीपेनेवतमःक्षणात् ५१ संसारकारणंभितःस्वयंचेतोविचारयेत् जी
वोंतःकरणंचित्तमनश्चेत्यादिनामकं ५२ श्रीरामउवाच एतःसंज्ञाः प्रभोब्रह्मसंभूतसोरूढिमागताः कथमित्येवकथयनपिमानदसिद्धये
५३ वसिष्ठउवाच सर्वेभावाइमेनित्यमात्मतत्त्वैकरूपिणः चित्तातरंगकगणाजलेककलितायथा ५४ आत्मास्यंदैकरूपात्मास्थितस्तैःकु
चित्कचित् तरंगेषुविलोलेषुपयोधेःसलिलंयथा ५५ क्वचिदस्पंदरूपात्मास्थिततत्तेषुमहेश्वरः तरंगत्वमयातेषुजलभावाजलेष्विव ५६ ॥ पु

पायेनात्मतत्त्वपरिज्ञानंतदाहसंसारेति इतएतस्माद्धेतोः संसारकारणंअज्ञानं इतःप्राप्तोधिकारोयस्यमितितथायंविचारयेत्तमाहजीवइति जीवादि
नामानियस्यतं आदिपदादुत्पत्तिप्रकरणोक्तनाम्नांतराणामपिसंग्रहः ५६ रूढियोगरूढिं कथंकेनयोगेनसिद्धयेत्त्वदुक्तविचारसिद्धये ५७ तत्रादौ
रूढियोगांशाभ्यांजीवनामनिर्वक्तुं वसिष्ठः पीठिकांरचयतिसर्वेभावाइत्यादिनाभावाः पदार्थाः आत्मतत्त्वेनसहऐक्याध्यासादेकरूपिणः समष्टिचि
तादेवोस्फलाइतिप्रागुक्तस्मारणं ५८ उत्पन्नानांचरस्थावरविभागेनिमित्तमाह आत्मेत्यादिना ५९ ५०

१५०

५१ कलितस्यकल्पितस्यात्मानस्यकलनाप्रसिद्धात्तेनहेतुनातत्स्वरूपकल्पितमस्तानंस्वयमेवमत्त्वाप्रलयसुषुप्त्याःस्थितः ५२ अनंतेनात्मनाप्रति
विंबभावापन्नेनभूषितमिवस्फुरतसएवस्वरूपंरोनजीवउच्यते ५३ तत्रयोगांशमाह जीवनादिति प्राणधारणादित्यर्थः अहंभावादितिसोऽहमि
त्यग्रेव्याहरत्तस्मादहंनामाभावदितिश्रुतेः नामांतराण्यपिनिराह बुद्धिरित्यादिना ५४ दिग्धतयाउपचिततया प्रकृतिभावेनअत्तानांशप्राधा
न्येनस्वात्मसत्तयाचित्प्राधान्येन ५५ जडाजडदृशोरत्तानतत्साक्षिणोर्मध्यंअंतरालिकंसाभासंमनःतदेवनानात्वंप्राप्यजीवबुद्धिमनश्चित्ताहं
कारादिनानासंज्ञाभिरातततमित्यर्थः ५६ परमात्मनएवोपाधिप्रवेशेनऔपाधिकनानासंज्ञालाभेश्रुतीःप्रमाणयतिएवमितिसएषइहप्रविष्टआ
नखाग्रेभ्यइत्युपक्रम्याकृत्प्राणान्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वन्श्रोत्रंमन्वानोमनइतितान्यस्यकर्मनामान्येवेतितथासमानः

तत्रोपलादयोभावाश्चललोलाःस्वात्मनिसंस्थिताः सुराकेनवदत्यंदालोलात्कपुरुषादयः ५१ तत्रैतेषुशरीरेषुसर्वशक्तिस्तदात्मनः कलिताज्ञानक
लनात्तेनाज्ञानमसौस्थितः ५२ तदज्ञानमनंतात्मभूषितंजीवउच्यते ससंसारेमहामोहमायापंजरकुंजरः ५३ जीवनाज्जीवइत्युक्तोहंभावःस्याच्च
हंतया बुद्धिर्निश्चयकल्पित्वेनसंकल्पकलनात्मनः ५४ प्रकृतिःप्रकृतित्वेनदेहोदिग्धतयास्थितः जडःप्रकृतिभावेनचेतनःस्वात्मसत्तया ५
५ जडाजडदृशोर्मध्यपत्तत्वपारमात्मिकं तदेतदेवनानात्वंनानासंज्ञाभिराततं ५६ एवंस्वरूपंजीवस्यबृहदारण्यकादिषु बहुधाबहुधाप्रोक्तं
वेदांतेषुकिलानघ ५७ अज्ञैस्त्वेतासुसंज्ञासुकुविकल्पकुतार्किकैः मोहेपंकेवलंमूढैर्व्यर्थमास्थाःप्रकल्पिताः ५८ श्रीरामउवाचरामाय॥

सन्नुभैश्नोकाबनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीवस्वःधीःस्वप्नोभूत्वेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीतितथाश्रुत्यंतरेवहेर्गुणोनचैववालाग्रमात्रो
ह्यवरोपिदृष्टः वालाग्रशतभागस्यशततधाकल्पितस्यचभागोजीवःसविज्ञेयःसचानंत्यायकल्पतइतितत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् तदनुप्रवि
श्यसच्चत्यच्चाभवदितितैत्तिरीयके सएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वारामापद्यततस्मादिदंद्रोनामयदेतद्धृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंप्रज्ञानमित्या
दैतरेयकेतमकोसिबहूनुनुप्रविष्टःएकोदेवबहुधाविविष्टः एकःसन्बहुधाविचारइत्यादिश्रुतिषुचबहुधाप्रोक्तमित्यर्थः ५७ अतएवा
वैदिककुतार्किकाणामन्यथान्यथाजीवस्वरूपकल्पनाः आस्तव्याइत्याशयेनाह अज्ञैरिति आस्थाःअभिनिवेशाः ५८ श्रीरामायनमोनमः

एवं च न शुद्धात्मनः संसारिता नापि देहस्य किं त्वांतरालिकस्य जीवस्यैवेति सिद्धमित्याशयेनाह एवमिति मकेनवाणादिरूपेण जडेनेति यावत्
५७ अत एव देहनाशेपि न जीवनाश इत्याह आधार इति नाशो न भवति छेदः ६८ ६९ सवासनश्चेत्शरीरसंक्षयेवासनायां तिष्ठति निर्वासनश्चे
द्योम्नि ब्रह्माकाशस्वभावे तिष्ठतीत्यर्थः ६२ अमतेर्मूर्खस्य अशरीरं वावसंतं न प्रियेपश्यन्नात इतिश्रुतेरुभयहेतो देहनाशे भयहे तु लक्षणावि
परीतदर्शिनो मूर्खस्य मातुः स्तनादपि वेतालोत्थानसंभावनया स्तन्यपानेन जीवनमपि दुर्लभं स्यादित्याशयः ६३ देहस्य जीवव्यतिरिक्तत्वान्मास्त
तन्नाशाद्भयं यं चित्तस्य जीवस्वरूपत्वात्तन्नाशात्तु जीवस्य भयं युक्तमेवेति चेत्तत्राह यस्येति यस्य तु पाथे वज्रनिगडबद्धं धनभूतस्यास्यंतिको

एवमेष महाबाहो जीवस्संसारकारणं मूकेणातिवराकेण देहकेनेह किं कृतं ५७ आधाराधेययोरेकनाशो नान्यस्य नष्टता यथा
यथा शरीरादिनाशो नात्मनि नष्टता ६० एकपर्णरसे क्षीणे रसो नैति यथा क्षयं याति पर्णरसश्चार्करश्मिजालांतरे यथा ६१ शरीर
संक्षये देही न क्षयं याति कस्यचित् निर्वासनश्चेत्तद्व्योम्नि तिष्ठत्यात्मपदे तथा ६२ देहनाशे विनष्टोस्मीत्येवं यस्यामतेर्भ्रमः मातुः स्त
नतटात्तस्य मन्येवेतालसमुत्थितः ६३ यस्य त्वात्यंतिको नाशः स्यादसावुदितः स्मृतः चित्तनाशो हि नाशः स्यात्स मोक्ष इति कथ्यते ६४ म
तो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये नष्टश्च मृषा स सत सदेशकालांतरितोभूत्वाभूत्वानुभूयते ६५ इहाहं तेजनैरेव तरंगां तस्तृणैरिव मरणा
व्यपदेशाः सदेशकालतिरोहितैः ६६ वासनावलितो जीवो यात्युत्सृज्य शरीरकं कापि वनतरुं त्यक्त्वा तर्वंतरमिवालिनः ६७ पुनस्तदपि
संत्यज्य गच्छत्यन्यदपि क्षणात् अन्यस्मिन्विनते देशकालेन्यस्मिश्च राघव ६८ इतश्चेतश्च नीयंते जीवा वासनयाख्यया चिरं तदपि जीविन्या

नाशः स्याच्चेदसौ जीवः स्मृतः प्रत्यभिज्ञातब्रह्मभावः सन्नुदितः निरतिशयानंदलक्षणमभ्युदयं प्राप्तो भवति तादृशश्चित्तनाशो हि जीवस्य विनाशः
स्यात्स भाव्यते स च तस्य मोक्षः परमपुरुषार्थ इति शास्त्रे कथ्यते अतस्तस्मादपि भयसंभावना अत्यंतमनुचितेवेत्यर्थः ६७ स जीवः अनुभूयते पुनर्दे
हांतरग्रहणे दृश्यते ६५ इह संसारे मरणव्यपदेशास्तु नदीषु तरंगा तत्तृणायमानैर्न नैः जीवैः इह संसारे देशकालतिरोहितैः स्वरूपैः एवं वर्णितप्र
कारं मृतो नष्टो जातो भिः वृद्धः सुखीत्यादिभावाकल्पं तेभ्यो वितर्कितं इत्यर्थः ६६ तथा कुह वक्त्रिं हेतुत्वाशयेनाह वासनेति ६७ तान्जीवान्
पिधाय तिरस्कृत्य जीवितुं शीलं यस्याः सा तदपि जीविनी तथाविधया वासनया प्रवर्त्यपुंयोगाद्योग प्रधूतसिक धात्यात्उपमात्रा ६९

प

वासनारज्जुभिर्वलितावेष्टिताः जीवा एव परस्परोपयोगात् जीविका जीवनोपायोपेषां तथाविधा जीवा पूर्वं जीर्णाः सांप्रतं जरयंति ७० जननाज्जीवाः तद्रूपनिहितवासनानुवृत्त्यानिमित्तेन जरगेभ्यापि जरंतो जीर्णाः संतः उपोराः दारिद्र्यरोगादिदुःखभारा येषां तथाविधः परिणत्या नानायोनिदुर्दर्शनपरिया मैर्जर्जरं दुःखैः खंडनेनाशिथिलीकृतमिव जीवितं यासां तथाविधाश्वसत्यः नरकभरेषु चिरं तेंतिवसंतीत्यहो वासनादोषप्रयुक्ता अनंतादुर्दशेत्यर्थः ७१ ७२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे एकसप्ततितमः सर्गः ७१ भौतिकत्वाच्छरीरस्य शोकमोहाद्ययोग्यतादृश्यदर्शनसंबंधः साक्षी शुद्धश्च वर्ण्यते पूर्वार्द्धार्थे उत्तरार्द्धे धीहेतुः १ ननु गौरोहं स्थूलोहमिति आत्मनि देहतादात्म्यानु

वासनारज्जुवलिता जीर्णा पर्वतकास्विषु जरयंत्यतिदुःखेन जीवितं जीवजीविकाः ७० जरज्जरद्दुपोरदुःखभाराः परिणतिजर्जरजीविताश्वसत्यः तद्रूपजनितश्रितवासनानुवृत्त्या नरकभरे जनतास्थिरं पतति ७१ श्रीवाल्मीकिरुवाच इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये स्तमिनं जगाम स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ७२ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे संसारादेनाः सर्गः ७१ श्रीवसिष्ठ उवाच देहजातेन जातोसि देहेन नश्यसि त्वमात्मन्यचलं कात्मा देहस्तवनश्वरं न १ यः कुंडबदरन्यायेनापराकाराः संस्थितिः तत्रैकस्मिन् क्षते क्षीणेहं इति व्यर्थकल्पना २ विनाशिनि विनष्टेस्मिन्देहे स्वात्स्थितिमागते विनष्टपामीति यः खेदी तां धिगल्पधचेतसं ३ यादृग्रजोरसमीरययोः स्नेहोद्वेगविवर्जितः संबंधस्तादृशो देहवित्तेंद्रियसुखेष्वितः ४ गतं तत्तरे तरपेसः सरःपकामलांभसा यथा राघव संबंधस्तथा देहेंद्रियात्मनां ५ यादृशो ध्वागताध्वानां निरास्थापरिदेवनः संयोगो विप्रयोगश्च तादृशो देहदेहिनोः ६

ननु देहनाशे कथमात्मस्थितिस्तत्राह य इति संस्थितिर्मर्यादा सेवात्र ग्राह्यानता दासेवात्र ग्राह्यानता दात्म्यं तत्रैवं संति एकस्मिन् कुंडे घरे वा स्तेन नष्टे सति द्वे अपि क्षीणे इति मूढानां व्यर्थकल्पनैनेत्यर्थः २ विनाशिनि नश्वरस्वभावे ३ यद्यात्मनो देहादितादात्म्यं नास्ति तर्हि कथं शाखाकंपेन वृक्षस्येव तत्प्रवृत्त्या यं संसरतीति तत्राह यादृगिति रजः प्रीति याग्यतालाहूगोद्वेषयोग्यता ताभ्यां विवर्जितः ४ इतरेतरापेक्षापरस्परानुरागः ५ गताध्वानां आस्था अहंममताभिमानः परिदेवनं तद्वियोगजो विलापः तद्दुभयापायस्य इत्यर्थः ६

३९२

तत्कृतमत्राहयथेति॥ कल्पितवेतालस्यविकाराःकरालवदनव्यादानादयस्तज्जन्यात्यथभभयात्सुनः पुनस्तत्स्मरणेनबालस्यभीतयः ७
८ ९ १० स्वदेहस्नेहाद्ययोगात्वमुपपाद्यस्मादिपिंडेपित्त दर्शयतिकइति पतंगवद्व्यामोहरागाभ्यांप्रोद्भूतानांजननानांविषयाप्तोपानवद्
नपमानाचेष्टायेनातिशयेनोपपद्येत सोविशयःकोनामेत्यर्थः ११ सुकुमारसुंदरावयवसन्निवेशाविशेषएवसोतिशयोदृष्टपतेतत्रा
हसन्निवेशइति १२ भ्रात्रादिषुरागंवारयतिमिथइति एकोपलपुत्रेयारेकोपलजमन्ययोःश्लिष्टयोराश्लेषयोः १३ मल्निर्मितानांपुं

यथाकल्पितवेतालविकारभयभीतयः मिथ्यैवकल्पिताएतेतथास्नेहसुखादयः ७ भूतपंचकसंपिंडाद्भविताजननाःपृथक् एक
स्मादेवविरूपाद्धिचित्राइवपुत्रिकाः ८ काष्ठेतरत्काष्ठभारेकिंचिदन्यन्नदृश्यते भूतपिंडेतरद्देहेकिंचिदन्यन्नदृश्यते ९ भूतपं
चकविक्षोभनाशोत्पादिषुहेजनाः हर्षामर्षविशेषादानांकिंभवतोवशंगताः १० कोनामातिशयः पुंसांस्त्रीनाम्न्यपरनाम्निच पेलवेभूत
संघातेप्रोद्भूतजननपातवत् ११ सन्निवेशोंगनाबेविभ्रमत्तानामिवतुष्टये तद्वानांतुयथाभूतंभूतपंचकदर्शनं १२ मिथःशिलापुत्रक
योर्यथैकोपलेपुत्रयोः श्लिष्टयोरपिनोरागस्तथाचित्तशरीरयोः १३ मृत्सुसंयादृश्यान्योन्यमात्रायः संगमेभवेत् बुद्धीद्रियात्ममनसां संग
मेनाहश्योस्तते १४ नान्योन्यस्नेहसंबंधभाजनंशैलपुत्रकाः देहेंद्रियात्मप्राणाश्च कस्मात्परिदेवना १५ इतश्चेतश्चआनानियथासंश्लेष
पंत्यलं तरंगास्तृणजालानितथाभूतानिदेहदृक् १६ संयुज्यंतेवियुज्यंतेतृणान्यब्धिजलेयथा मुक्तांतःकलनंदेहेभूतान्यात्मनिवेत
था १७ आत्माचित्ततयादेहभूतान्याश्लेषयन्स्थितः तृण्यान्यावतद्वृत्तांतकलनोत्सिक्तमब्धिवत् १८ प्रबोधाद्वेत्यतांसत्यां [illegible] सात्मात्म
तांस्वयं स्वस्पंदवशतोवारित्यक्ता छत्वमिवाछतां १९ (सांप्रतिमानांसंगमेसत्यपियाद्दृशःममतादिभन्यः आशयोभावोभवेदित्याशयोक्तिः
१५ इतश्चइतश्चाभिन्नप्रदेशायोर्जातानितृणजालानि १६ मुक्तांतःकलनंनिर्मुक्तरागाभिमानंयथास्यात्तथा भूतानिपुत्रपश्वादिप्राणिनः ए
त्थिव्यादीनिवास्वारब्धेदेहेस्वाधिष्ठानेआत्मनिचतथासंयुज्यंतेवियुज्यंतेचेत्यर्थः १७ यथासाब्धिरावृत्तवृत्तांतआवर्ताकारस्तत्कल्पनेनतन्त्रि
क्तमुपचित्तिंवेषंप्राप्यतृणकाष्ठादीनाश्लेषयन्स्थितस्तथाआत्मापिचित्ततयाचित्तवेषंप्राप्योस्यर्थः १८ केनोपायेनतर्हिआत्माभूताश्लेषनिमि

विश्लिष्टभ्रांतोद्योमनः कृतभ्रांतानेषनिर्मुक्तः संप्रतिबोधकाले वायुस्कंधगतः खेचरो देशादिः २० तत्फलमाहुपत्थ्यगिति २१ मुक्तस्तीवनपानि
मुक्तमादिरामदत्तया २२ २३ २४ विविधैर्माणिश्रेष्ठैः संबध्यमाना अपि तदनासक्तानेक्षुद्रलीलाशकलादिसाम्येन यथाचरंति व्यवहरंति २५ य
थानद्येतिपदे वा अध्याहार्यं २६ स्वच्छैर्नरागः मलिनैर्न द्वेषः विशेषणात्सुभयत्रयोज्यानि अधिगतात्मनस्तत्वविदः २७ कुतो न रागस्तत्राहयदि
तिमनो मननं सर्वं चिद्विलास एवेति तेन यतो विदुरित्यर्थः २८ यत् अहमादिसर्वं दृश्यदर्शनसंबंधविस्तारैर्भाति तत् केवलं मन एव विज्ञंभतो ना

नतो विविक्तभ्रांतोद्योदेहं संप्रतिपश्यति वायुस्कंधगतो जंतुर्वसुधामंडलं यथा २० पृथगभूतगणं दृष्टपादेहातीतो भव त्यजः परंप्रकाशमाया
तिसर्यकांतिरिवाहनि २१ ज्ञानात्स्वयात्मनात्मानं मानमेयामयोऽस्ति तं मुक्तस्तीवनयेवांतः स्वांसं विदमनुस्मरन् २२ आत्मैवस्पंदते विश्वंव
त्सजातेरिवोदितं तरंगकणकल्लोलैरनंतांबुबुधाविव २३ एवंप्रायमहाबोधावीतरागा गतेनसः जीवन्मुक्ताश्चरंतीह महासत्वपदं गताः २४ य
थाचरंति विविधैर्मणिरत्नैर्महोर्मयः निरस्तवासनाश्छिन्नव्यवहारैस्तथोत्तमाः २५ नकूलकाष्ठैर्जलधिर्न रजोभिर्नभस्तलं नम्लायति निर्जलो
कव्यवहारैरिहात्मवान् २६ गतेऽभ्यागते स्वच्छैश्चपलैर्मलिनैर्जडैः नरागो नानुबंधो वा भोगैश्चाधिगतात्मनः २७ यन्मनो मननं किंचित्स
मग्रं जगतीस्थितं तच्चेत्यान्मुखचित्तत्वविलासोऽत्रासनं विदुः २८ यदहं पंचभूतादि कालत्रितयभावि यत् दृश्यदर्शनसंबंधविस्तारैस्तद्वि[illegible]
जृंभते २९ यद्रूपं तदसत्सद्वा दृष्टमेकामुपाश्रितं अन्यत्वलेपकं तस्माद्धर्षशोकैः कुतः ३० असत्यमेवासत्यं हि सत्यं सत्यं सदेव हि सत्यासत्यमस
द्विद्धि तदर्थे किं तु मुह्यसि ३१ असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा सम्यक्पश्य सुलोचन न कश्चिन्मुह्यति प्रोरुः सम्यग्दर्शनवानिह ३२ स्यादित्यर्थः २९ दृष्टं दृक

स्पंदेन निहृपमथ्येकां दृष्टिमुपाश्रितं तदधीनसिद्धिकं यत् दृश्यं तत् असत्सद्वेत्यनिर्णीतत्वाद्धर्षशोकायोग्यं अन्यत्वतः सिद्धं दृश्यरूपं त्वलेपकमसं
गं तत्तन्नाभ्यामपि हर्षशोकाभ्यां न युज्यते इति तयोरुभयथापि संभावनैव नास्तीत्यर्थः ३० किंचासत्ये विषये हर्षशोकौ असद्वा सत्योऽसत्यो वा न त्रिष
पि कल्पेषु न युज्यते इत्याह असत्यमिति असत्यमेव तत्र हर्षशोकयोर्निर्विषयतास्पष्टैव सत्यं तु नित्यसत्वलाभप्रयुक्तहर्षस्य अपगमप्रयुक्तशोकस्य
चासंभवस्पष्टमेव यत्तु तृतीयं सत्यासत्यं तद्विरुद्धैकायोगादसदेवेत्याद्यकल्पमेव प्रविशतीति तथा च न किंचित्द्योग्यं जगत्यस्तीति तद्विषये मोहो

ति

वा॰री॰उप॰ १५३

किंच भोगसुखार्थं सर्वैर्दृश्यदर्शनयो विषयेंद्रिययोः संबंधः कथ्यते तत्राभिव्यज्यमानं पारमात्मिकमेव स्वप्रकाशत्वादनुभूत्यभिन्नं हृदुपाधि-
कृतभेदतारतम्यादिनिरासेनाखंडैकब्रह्मैवेत्यादि त्याह दृश्यदर्शनेत्यादिना ३३ ३४ विषयाकारवृत्त्याऽऽस्वाद्यमानं विषयरागादिदोषजननेन संसा-
रं ददाति तद्विवेकेनाखंडैकात्मभावेन गृह्यमाणं तु मोक्षमित्यर्थः ३५ ३६ सर्वाश्चर्यापुण्यतारतम्यप्रयुक्त [illegible] तन्मुक्ता-
चेत्त्वगोचराखंडपूर्णानंदस्फुरणात्मिका ३७ एवमुक्तस्वरूपालंबने सैषुप्तीस्वरूपावरणदृष्टिः याति अपगच्छति एषा स्वरूपदृष्टिः स्वप्रका-

दृश्यदर्शनसंबंधविस्तारैस्तद्विजृंभते दृश्यदर्शनसंबंधे यत्सुखं पारमात्मिकं ३३ अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते दृश्यदर्शनसं-
बंधसुखसंविदनुत्तमा ३४ ददाति नायसंसारं तापमोक्षं समं दयं दृश्यदर्शनसंबंधसुखं संविदुपविदः ३५ तद्रूपबालितं बंधस्तन्मुक्तं मुक्तिरु-
च्यते दृश्यदर्शनसंबंधसुखसंविदनामया ३६ सपातिनाशमुक्ता चेतन्मुक्तिः सोच्यते बुधैः दृश्यदर्शनसंबंधे यानुभूतिः स्वगोचरा ३७ दृश्य-
दर्शननिर्मुक्ता नामालंब्यभवाभवः सौषुप्ती दृष्टिरेषा हि यात्येवं संप्रकाशते ३८ एवं चयाति तुर्यत्वमेव मुक्तिरिति स्मृता दृश्यदर्शनमुक्ता या
मुक्तापांपरयाधिया ३९ दृश्यदर्शनसंबंधसंविदस्यां तु राघव नात्मास्तु लोन चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतरः ५० न चेतनो न जडो न चैवास-
न्न सन्मयः नाहं नान्यो न चैवैको नानेको नाप्यनेकवान् ५१ नाभ्याशस्थो न दूरस्थो नैवास्ति न च नास्ति च नप्राप्यो नातिचाप्राप्यो न वा सर्वो न सर्वगः
५२ न पदार्थो न पदार्थो नापंचात्मा न पंचक यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनः षष्ठेंद्रियास्पदं ५३ तदतीतं पदं यत्स्यात्तन्न किंचिदिवेह तत् यथाभूतमिदंस-
म्यक् तत्स्य संपश्यतो जगत् ५४ सर्वमात्ममयं विश्वं नात्मना त्वमपंकचित् कादिष्व दर्पणस्यं द्रखा वकाश्यावलोकनैः ५५ श्रीरामाय नमः॥ श्रीरा

शते ३८ ३९ दृश्यदर्शनसंबंधसंवित् एवं तुर्यत्वमेतीपूर्वत्रान्वयः तुर्यता लक्षणायां मुक्तौ या दशा आत्मपरिशिष्यते तं दर्शयति अस्यां त्वि-
त्यादिना ५० चेतनश्चैतन्यवान् सन्मयः आस्तित्वाख्यद्वितीयभावविकारप्रकारप्रचुरः एकः एकत्वसंख्यागुणाश्रयः ५१ अभ्याशे समीपे तिष्ठतीत्यभ्या-
शस्थः अतिसत्ताश्रयः ५२ न पदार्थो वाच्यत्वायोगात् नापदार्थः तुर्यादिपदलक्ष्यत्वात् पंचानां भूतानामात्मा नेति न पंचभूतस्वभावश्चेत्यर्थः
उक्तार्थे उपपत्तिमाह यदिदमिति ५३ यथाभूतं यथास्थितं सम्यक् तत्त्वतः संपश्यतः ५४ कथं तर्हि भिन्नमिवादिभूत तादृश्यते तत्राह कादिष्वेति आ-

१५३

पुं

अवलोकनैः क्रमाद्भूर्वादिषु जगज्जालेषु न स्थितं वस्तु इति निश्चितं तत्राह सन्नैवेति वस्तूनां यथा यासां तासां चितां तत्स्वरूपात्मना विना पृथक् नास्तितन इत्यर्थः
५६ उक्तं सर्वं पिंडीकृत्योपसंहरति एक इति समस्ते काले अनंतेषु कल्पक्रमेषु अंतरे मध्ये गतानि निर्विघ्नानि जगंति तेषु सकलानि गतागतानि जीवसंस
रणानि च एक आत्मैव इतर कलाकलना काचिन्नास्त्येव हे महात्मन् त्वं इत्थं मतिः सन् तया मत्या संसारमतिगतो भवेत्यर्थः ५७ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य
प्र० उप० द्विसप्ततितमः सर्गः ७२ द्वे अहंभावने ग्राह्येत्याज्याहंभावना परा अहंभावत्रयापायेमुक्त्यनिच्छा च कोत्पत्ति स्वभावः स्वरूपावस्थितिलक्ष

आत्मैव स सर्वं सर्वेषु भूर्वार्यनिलखाग्निषु सन्नैवास्ति न वस्तूनां यायारामचितां विना ५६ व्यतिरिक्तं ततोस्मीति विद्धि प्रोन्मत्तजल्पितं एको जगंति
सकलानि समस्तकालकल्पक्रमांतरगतानि गतानि यत्र आत्मैवनेतर कलाकलनास्ति काचिदित्यं मतिर्भव तयातिगतो महात्मन् ५७ मोक्षो
पाये पू० उपशम प्रकरणे मोक्षस्वरूपोपदेशः सर्गः ७२ श्रीवसिष्ठ उवाच एवं विचारयादृष्टयाद्वैतत्यागेन राघव स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैर्निश्चिंता

३२२७ — मणिर्यथा १ अथेमामपरां दृष्टिं शृणु रामानया यथा द्रक्ष्यस्यात्मानमचलं भविष्यसि चिदिव्यदृक् २ अहं खमहमादित्यो दिशोहमहमप्य — सल्लैं
धः अहं दैत्या अहं देवा लोकाश्चाहमहं महः ३ अहं तमोहमभ्राणि भूः समुद्रादिकं त्वहं रजो वायुरथाग्निश्च जगत्सर्वमिदं त्वहं ४ जगत्त्रयेहं
सर्वत्र य आत्मैव किलास्थितः कोहं किमन्यद्देहादि द्वित्वमेकस्य कीदृशं ५ इति निश्चयवानंतर्भूतमात्मतया जगत् पश्यन् हर्षविषादाभ्यां
न वशः परिभूयते ६ तन्मये स्मिन्किल जगत्यखिले संस्थितेनघ किमात्मीयं परं किं स्यात्कमलेक्षण कथ्यतां ७ किं तत्तव्यतिरेकेण विद्यते य
दुपागतं हर्षमेतु विषादं वा विषादनो जगन्मयः ८ अहंकारदृशावेते सात्विके द्वेति निर्मले तत्वज्ञानात्प्रवर्तेते मोक्षदे पारमार्थिके ९ परोणुः
सकलातीतरूपोहं चेत्यहंकृतिः प्रथमा सर्वमेवाहमित्यन्योक्तार पूहह १० — गणमुक्तिः तस्यैरात्मनैस्तनैश्चिंतामणितत्वैतैर्दैवैः १ सर्वाहंभाव

दृष्टिं दर्शयितुं प्रक्रमते अथेति २ महः अंशादिप्रभावः ३ रजो रेणुः ४ सर्वातिरिक्तः परिच्छिन्नः कोहं मदन्यद्देहादिकं सर्वभूतस्यैकस्य मम द्वित्वं स्वगतभेद
रूपं कीदृशं ५ इति विचार्य निश्चयवान्सन् अंतरं तरंखांतर्भूतं जगदात्मतया पश्यन् ६ तन्मये आत्ममये स्वार्थे मयट् ७ यदुपागतं वेदितिशेषः विषादे द
शमाने अत एवासो यतो जगन्मयो न चिन्मय इत्यर्थः ८ एते वक्ष्यमाणे ९ अणुः आकाशवद् सूक्ष्मस्वभावः सकलादवस्थात्रयरूपादतीतः १० ७

विधूतेस्वभावतोनन्यास्मृतः ११ यत्नेषंतद्दीप्यमानं निरहंभावं पूर्णं चिन्मात्रं १२ नबोधनेनसर्वार्तीतस्वरूपः। बाधनेन तु सर्वसित्तां गतः सर्वबा
धेआत्मापरिशेषश्चांकावारयतिअसन्नीति असन्नपजगद्बाधोपायेनैवस्वेनआपूरितंजगयेन १३ युक्तयः शास्त्राणिगुरुवचनानि चादि
स्मृदर्शनमात्रं तत्परिचयस्तस्वानुभवे नैवेत्यान्यायेनाहस्वानुभूत्येति आम्नायादेहादिवासनास्तस्माहि तंहृदयग्रंथिं अहंकारतादात्म्याध्यासं १४
ननु तं त्वोपदिषदं परछामीतिश्रुतेधर्माधर्मादिवच्छुतितद्दर्शितयुक्तिमात्रविश्वासादलौकिकआत्मास्तीतितापतेसकथंस्वानुभववेद्यः स्यात्तत्राह
नेतिनधर्मादिवद्दृष्टं तत्परोक्षात्मसद्भावंप्रतिपादयितुंश्रुत्यादयः प्रवृत्ताः किंतु सर्वानुभवसिद्धसत्ताकमात्मानंविवेचयितुमितिभावः १५ सर्वेषां
सप्रत्यक्षइतियदुक्तंतदुपपादयतियदिदमिति बाह्याभ्यंतरविषयेषुअंतःकरणवृत्तिस्पंदनात्स्पंदियद्दर्शनंसाक्षादर्थप्रथात्मकंअपरोक्षंप्रसिद्धं

अहंकारदृगन्यात्तुततीयाविधूतेनध देहोऽहमिति तां विद्धि दुःखायैव नरांतये ११ अथ चेतन्त्रयमपित्यक्त्वासकनसिद्धये यछेषं तदुपालंब्यति
ष्ठावष्टब्धतत्पदः १२ सर्वातीतस्वरूपोपिसर्वसित्तातिगोपिच असन्नापूरितजगद्दस्येवात्माप्रकाशकः १३ स्वानुभूत्यैवपश्याशु सएवासिसदो
दितः सारायं हृदयग्रंथिंत्यजतत्वविदांवर १४ नात्मास्त्यनुमयाराधनचाप्तवचनादिना सर्वदासर्वथासर्वैःसप्रत्यक्षोनुभूतितः १५ यदिदं दर्श
नस्पंदंकिंचिद्युत्सोविदायपि तत्सर्वमात्माभगवान्दृश्यदर्शनवर्जितः १६ नसन्नासन्नसोदेवोनाणुर्नापिमहानसौ नाप्यितयोर्द्वयोर्मध्यं सएवेदंच
सर्वतः १७ सएवचैवंवदतिसचवक्तुंनयुज्यते नतदन्यादिदंतातपश्यात्मानमनामयं १८ नात्मायमयमप्यात्मासंतामेरइतिस्वयं तेनैवसर्वगत
यात्तत्त्यास्वात्मनिकल्पितः १९ (पञ्चकिंचिदनुमित्युपमितिशाब्दसंविदाद्यपिप्रसिद्धं तत्सर्वं दृश्यविषयस्य दर्शनस्यांतःकरणवृत्त्युपाधेश्च
वर्जनेभागवान्स्वप्रकाशआत्मैवनित्यापरोक्षः सर्वानुभवसिद्धःस्फुरिदीप्यतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः प्रतिबोधविदितंमतममृतत्वंहिविंदतइति १६
तस्यप्रत्यक्षपरोक्षयैवेद्यव्यक्तोभयवैलक्षण्योक्त्याद्दृश्यादर्शननिर्मुक्ततामुपपादयतिनसन्नासन्निति तस्मिन्जगद्बाधप्रदर्शनेनापि तदुपपादयति
सएवेति १७ एवंवागादिकर्मेंद्रियप्रवृत्तिनिमित्ततयाचतदव्यवहार्यपरिचीयवागादेस्तद्विषयस्यचतत्त्वबाधेनसएवपरिशेष्यइत्यान्यायेनाहसएवेति
इदंवागादितद्व्यवहार्यंच १८ आत्मानात्मनामरूपविभागस्तेवैवस्वात्तानन्याकाकल्पितइतिबाधत्वोपपत्तिरित्याशयेनाहनेति १९

१५५

नित्यापरोक्षस्वप्रकाशपूर्णस्वभावोपि सूक्ष्मत्वाल्लुलीसक्तिबुद्धिभिः स्वनविभावयितुं शक्य इत्यर्थः २० स्थूलासकौतुनस्यमोहात्पुर्यष्टकोपाधौ प्र
तिबिंबनेन जीवभावापतिर्विमितामिस्याशयेनाह स्वात्विति सत्सु सर्गक्रमेणोत्पन्नेषु भोग्यभोगायतनाद्यनेकपदार्थेषु २१ अनुभूयते अह
मित्याभिव्यक्तस्वरूपः क्रियते घनेन मर्त्ते निव्यंजनादिना आस्यं दोषोत्पादनात् २२ नाभौमेत्यवधारणे क्वचिद्देहएव संस्थित इति नेत्यर्थः २३ परि
छिन्नाहंतयास्फुरयो तु पुर्यष्टके हेतुरित्याह सतीति २४ पुर्यष्टके इयं प्रसिद्धा स्वेच्छाप्रीतिर्विचित्राभोगे छात्वपरमे प्रेमास्पदे निरतिशयानंद
संस्थितः सा हि सर्वत्र त्रिषु कालेषु भास्वरः सूक्ष्मत्वात्तु महत्वाच्च केवलं न विभाव्यते २० सत्स्वनंतपदार्थेषु जीवत्वेनाभिबिंबति आत्मा पु
र्यष्टकाद्देशे स्वभाववशात् स्वतः २१ पुर्यष्टकोदयादेव स्वयमात्मानुभूयते सर्वदा सर्वसंस्थः स्वेषु नास्यं दीदिवाति लः २२ चिदात्मा स
र्वगो व्यापी न क्वचिन्नाम संस्थितः यद्वत्सर्वपदार्थानां सत्तात द्वन्म हेश्वरः २३ सति पुर्यष्टके तस्मिन्जीवः स्फुरति नोपले सति वायाविव र
जः सति दीप इवेक्षणं २४ इयं पुर्यष्टके स्वेच्छा स्वात्मन्येवात्मनि स्थिते सति स्फुरत्यभ्युदिते भानाविव जनैषणा २५ यदि सर्वे स्थिते व्यो
म्नि तारूप्ये चित संस्थितिः न रूपति व्यवहारोयं भास्करे तत्किमागतं २६ यथात्मनि स्थिते देवे तत्सत्तालब्धसंस्थितिः देहो नाशमुपाया
ति न तत्किं नष्टमिहात्मनि २७ न जायते न म्रियते नादत्ते नाभिवांछति न मुक्तो न च बद्धोयमात्मा सर्वस्य सर्वदा २८ आत्माप्रबोधाभ्युदितानि
रात्मन्यात्मतां गता सर्परज्जुभ्रमाकारा भ्रांतिर्दुःखप्रकेवलं २९ अनादित्वान्न जातोपमजातत्वान्न नश्यति आत्मात्मव्यतिरिक्तं तु नाभि
वांछत्यसंभवात् ३० दिक्कालाद्यनवच्छेदान्न बद्धोयं कदाचन बंधाभावे क्व मुक्तिः स्यादमोक्षस्तेन संस्थिति ॥३१॥ एवंगुणविशिष्टस्त्वमा
त्मा सर्वस्य राघव अविचारवशान्मूढो लोकोयं परिरोदितीति ३२ स्वात्मनि स्थिते स्फुरतीति यथा भानोः सूर्येन भासि स्थिते सति सर्वजनानां त
क्रियाफलैषणा स्फुरति तद्वत् आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुते रात्मैवसर्वव्यवहारहेतोपि प्रियाप्रियादिसर्वव्यवहारनिर्वाहिक इ
त्यर्थः २५ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह यदीति तादृशेनत देषणाफलेन विना अनुरूपास्थितिर्यस्य २६ २७ आत्मा तर्हि स्वतः कीदृशस्तमाह
नेति २८ अतएव तस्यात्मानादेवानर्थभ्रांतिरित्याह आत्मेति २९ प्रबोधे तर्हि कीदृशस्तमाह अजातत्वादिति ३० ३१ एवंगुणविशिष्ट इ

मोऽर्षेणोपगतायेलोकाजनतारत्वदुत् ३३ यथापर्वतदेहेजन्मत्रेणपेषणेप्रदत्तेतत्सान्निधिमात्रेणतत्कुर्वाणेनेवस्थितेनआत्मनास्वतत्कमो
त्निनाकायादिव्यापारशून्येनपुरुषेणस्थीयतेनयाविदुषादेहादिनाव्यवहर्तव्यमित्यर्थः ३४ सम्यग्ज्ञानेनाविबोधितंबोधात्ममात्रामात्रतांनी
तं ३५ आशास्वमानेषुविषयेषुसंत्यास्वयंस्वपरिणामबोधवृत्त्याश्रयः ३६ दीनतयाकार्पण्येनाभक्तानित्यप्राप्तेप्राप्तासिकल्पनया ३७ चि
न्तत्वतांपारमाप्यकिंचिन्मात्रत्वं स्वाअभवसमोऽस्तमेवभव ३९ परिगलिताविकल्पनायत्रतथाविधांदृष्टिंप्रयातस्त्वंसगरसुतैर्निखातामे
खलासमुद्रस्तदर्कतत्त्वन्हितं अवनिवलयंचिरमनुपालय यतस्त्वंअंतःअस्तसंगस्ततस्तेराज्यादिपालनहेदोषायेत्यर्थः ४० इतिश्रीवासि

सम्यगालोकिताशेषपूर्वापरजगत्क्रमः माद्योकंगच्छसमतेमोरव्येपिगतलोकवत् ३३ देहेएवकलनेत्यक्तामोसबंधात्मिकेयथा विदु
षाव्यवहर्तव्यंत्रेणवात्मिमौनिना ३४ नमोक्षोनभसःपृष्ठेनपातालेनभूतले मोक्षोहिचेतोविमलंसम्यग्ज्ञानविबोधितं ३५ सकलात्मा
स्वसंसत्यापःस्वयंचेतसःस्वयः समोस्तनाम्नाकाथितस्वत्वैरात्मदर्शिभिः ३६ यावत्प्रबोधोविमलोनोदितस्तावदेवसः मोरव्यदीनत
यारामभक्तयामोक्षोभिवांछयते ३७ परंप्रबोधमासाद्यचित्तेचित्तत्वतांगते दृशामोक्षानवांछ्यंतेकिंमुनेकोहिमोक्षकः ३८ अयंमोक्ष
स्त्वयंबंधःपेलवांकल्पनामिति परित्यज्यमहात्यागीसत्वमेवभवाभव ३९ परिगलितविकल्पनांप्रयातः शंगरसुतोघनिरवातमेखलां
कंअवनिवलयमंतरस्तसंगाश्चिरमनुपालयसर्वदोदितश्रीः ४० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेस्वात्मविचारःसर्गः ७३ ३२ ६ श्रीवसिष्ठ
उवाच॥ लीलयापश्यतिवपुःकालेनात्मनिजायते रम्यस्यपश्यतोवक्रंतद्दिदौस्त्याधीरिव १ (ष्ठता॰प्र॰उप॰ त्रिसप्ततितमःसर्गः

७३ प्रमादात्संसृतिभ्रांतिःप्रबोधात्पूर्णतासदा जीवन्मुक्तिगुणालीश्चविस्तरेणात्रवर्ण्यते अविचारवशान्मूढोजोकोयंपरिरोदितीतियदु
क्तंतदा दौप्रपंचयतिलीलयेत्यादिना प्रलयसुषुप्त्योरत्तानादतत्वान्निरतिशयानंदरूपब्रह्मसरमप्रेमास्पदंस्वरूपमपश्यतिआत्मनिका
मकर्मवासनापरिपाकक्रमप्राप्तेनसर्गजागरादिकलेनलीलयाविहिलासेनैवपुःस्थसुसस्मसमस्थिरीरंजायते यथारम्यस्यकांता
पुत्रादेर्वक्रंअपश्यतोविरहिपुरुषस्यतद्दिशानिकादर्शादिदौस्त्यापादिकादौर्मनस्यधीर्निरंतरंजायते तद्वदित्यर्थः १ श्रीरामाय

तस्य देहद्वयस्य वशात् तदहंभावाध्यासेन तद्दशाना प्राप्तेः इयं निरतिशयानर्थरूपा मायामिथ्याभूतैव रागलोभमोहामं इस्य महाशक्तिराया
ता २ तयानयारागादिशक्त्या प्रवृत्तिभोगपुण्यपापवासनाद्यनर्थपरंपराविकारवत्या तस्य परमात्मनः अतद्भावोन्यथाभावस्तेनभूतया
लब्धसत्तया ३ एवं कलितानि नामान्यंकानि स्वरूपाणि यैस्तथाविधैः स्वस्वरूपांबुभिः ४ अनर्थप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तदुच्छेदोपायवक्तुं
प्रथममर्थचेतनाच्चित्तं तन्मननान्मनस्तदध्यवसायाद्बुद्धिस्तदभिमानादहंकार इति एकमेवांतःकरणं अंकुरकांडमूलप्ररोहशाखादिप्र

तद्वशादिषमायातामहतीमेरुरोदर मायामदमहाशक्तिःसुरास्वादलवादिव २ तयानयाविकारिण्या तदतद्भावभूतया इदंसंपन्नमखिलंता
पादिवमरौपयः ३ मनोबुद्धिरहंकारोवासनाश्चेंद्रियाण्यपि एवंकलितनामांकैः स्फुरत्यात्माब्धिरंबुभिः ४ चित्ताहंकारयोर्द्वित्वं वच
स्यतिनवस्तुतः यच्चित्तं सत्यहंकारो योहंकारो मनो हि तत् ५ व्यतिरिक्तं हि माछोज्ज्ञमिति संकल्प्यते यथा मुधैव कल्प्यते भेदाश्चित्ता
हंकारयोस्तथा ६ मनोहंकारयोरंतर्द्वयोरेकतरक्षये क्षीणे द्वे एव हि यथापेटशोक्षपटक्षये ७ तुच्छां मोक्षाधियं त्यक्त्वा बंधबुद्धिं तथै
षणां स्ववैराग्यविवेकाभ्यां केवलं क्षपयेन्मनः ८ मोक्षोमेस्त्विति चिंतांतर्जाताचेदुत्थितं मनः मननोल्केमनस्युद्यद्वपुर्दीपायकेवलं ९
आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वभूते यथाततेको बंधःकश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु १० वायुस्पंदनधर्मत्वाद्यदाचलति देहके तदा स्फुरति ह
स्तांगरसनापल्लवावली ११ पादपेपल्लवश्रेणीचालयत्यनिलो यथा तथैवांगावलीं वायुर्देहे संचालयत्यलं १२ चित्तं सर्वव्यापिनीसू—
क्ष्मानचलानैव चाल्यते नभस्वतः स्पंदमायाति देवाचल इवानिलैः १३ —(रोहक्रमेण तत्तद्रूपवत्तः प्रसृतमवतिष्ठत इत्याह चित्तेति

द्वाभ्यां ५ ६ ऐक्योक्तिफलमाह मन इति ७ इदानीं तदुच्छेदोपायमाह तुच्छामिति ८ मोक्षेच्छाकुतस्त्याज्यातत्राह मोक्ष इति मनसि मनो
त्केसति तदेव वपुःशरीराकारं भवति तत्पुनर्बहिर्मुखतापादनाद्दीपायेत्यर्थः ९ परिच्छिन्नवपुर्भाव एवास्य दोषो न शुद्धात्मभावो जगदात्म—
भावो वेत्याशयेनाह आत्मनीति तस्मात्परिच्छेदमननमेव निर्मूलं कुर्वित्यर्थः १० प्राणादिवाय्वधीनचलनादि धर्मकदेहादिवैलक्षण्य
मात्मनो दर्शयति वायुरित्यादिना स्फुरति संचलति ११ १२ देवाचलो मेरुः १३

नन्वस्तुस्त्रुद्दात्मभावेतुरागखाचलनाद्दुःखस्येवात्मनश्चलनंदुर्वारमितिचेत्तत्राहप्रतिबिंबितेति तयाचचलदनेकप्रतिबिंबात्मभावापन्नापि स्फटिकशिलायथाकूटस्थातथाआत्मापीतिभावः १४ तत्रैवमन्यंतवैधर्म्येसतिअयंदेहःसःप्रसिद्धोहंइदंबाह्यस्त्रीपुत्रादिममइतिमोहः भवनामितिरामेतरजनानामुक्तिःदुःखिताधीर्येषां यत्क्रियायुक्ताःप्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइतिघ्यायस्यर्थप्रतिदुरः अगतित्वाद्गतिकारकेतरपूर्वपदस्ययएनेष्यतइत्युक्तेर्नणत्वं १५ एवमन्यंतवैधर्म्येपिदेहेतत्तादयःआत्मनिकर्तृत्वादयश्च विरुद्धध

प्रतिबिंबितसर्वार्थाकेवलंस्वप्नानिस्थिता प्रकाशयतिबोधेनजगंतीमानिदीपवत् १४ तत्रकोयंमुधामोहोभवनामतिदुःखदः अयंसोहंममांगानिममेदंचेतिदुर्दियां १५ अतिकल्लोलहतयाशानित्यमनित्यया सत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वक्रियासमुपलभ्यते १६ तत्रापमहमागंताभोक्ताकर्तेतिजायते मुधैवाज्ञानतापोत्थामृगतृष्णेववासना १७ अतेनैषामनोमत्तमृगंविषयतर्षुलं असत्येवहिसत्येतानचैनंपरिकर्षति १८ विज्ञातासत्यस्वरूपांगनाश्रयातिपलायते विप्रमध्यात्परिज्ञानात्पथाचांडालकन्यका १९ अविद्यासंपरिज्ञातानचैनंपरिकर्षति मृगतृष्णापरिज्ञातातर्षलंनावकर्षति २० परमार्थावबोधेनसमूलंनश्यवासना दीपेनेवांधकारश्रीगलित्यालोकएतिच २१ नास्त्यविद्येतिसंजातेनिश्चयेशास्त्रयुक्तितः गलत्यविद्यातापेनतुषारकणिकायथा २२ देहस्यास्यजडस्यार्थेकिंभोगैरितिनिश्चयः भिनत्याशामलंजातापंजरंकेसरीयथा २३ आशापरिकरेरामनूनंपरित्यक्तेत्वदा पुमानागतसौंदर्योह्लादमायातिचंद्रवत् २४ परांश्रीतलतामेतिदृष्टविधीतद्वाचलः निर्वृतिपरमांधत्तेप्राप्तराज्यइवाधमः २५ शोभनेपरयालक्ष्म्याशारदीवनभस्तलं आत्मन्येवनमात्युच्चैःकल्पांस्यांतरवार्णवः २६

(र्मीः अविद्याकल्लोलरागाद्युपहतयादेहादिदात्म्यसंसर्गाध्यासप्रयुक्तत्वादनित्ययाभ्रांतिदृष्ट्योपलभ्यंतइत्यर्थः १६ तपलब्ध्यनुसारेणेचोत्तरोत्तरभ्रांतिबीजभूतावासनापिजायतइत्याहतत्रेति अज्ञानतापःस्थूलाज्ञानात्तृष्णातापोमृगतृष्णातप्तस्तदुत्था १७ १८ १९ २० आलोकःअपरिछिन्नात्मप्रकाशःएतिआविर्भवति २१ २२ इतिनिश्चयइतिवक्तुर्ब्रीहिः जातात्स्वभ्रहः आशाप्रयोजकंमलंअप्रतानंभिनत्ति २३ आशायाःपरिकरेपरिवारभूतेदेहाभिमानादौ २४ अधमोदरिद्रः २५ नमातिनसंमितोभवतिन

अपेतसंरंभः त्यक्तदुरभिनिवेशाः वर्षासु दृष्टपात्रारादिमूकोगर्जनादिश्रन्त्यः २७ धैर्यं विषयैरप्रधृष्यतां स्थैर्यं भयस्थानैरप्रकंप्यतां २८।२९
३० व्यवहारे सर्वाकारं परमार्थतो निराकारं ३१।३२ विषयसंगाद्विषयानुरंजनाच्च विनिष्क्रांतः ३३ शीतोष्णसुखदुःखादयो द्वंद्वदोषाः ३४
पुनस्तद्दार्निश्चन्त्यं पदं साम्राज्यं मनसेत्यादेरुत्तरश्लोकार्थः ३५ सर्वैर्जनैरुपादेयतया अभिवांछितः आरंभश्चारित्र्यं यस्य आनंदश्चारित्र्यफ

भवत्यपेतसंरंभो वृष्टिमूक इवांबुदः निष्ठत्यात्मनि संवेत्ता प्रशांत इव वारिधिः २७ परं धैर्यमुपादत्ते स्थैर्यं मेरुरिवाचलः राजते स्वच्छ
यालक्ष्म्या शांतेंधन इवानलः २८ भवत्यात्मनि निर्वाणः प्रशांत इव दीपकः तस्मिन्मायाति परमां नरः पीताम्रतो यथा २९ अंत
र्दीपो घट इव मध्यज्वाल इवानलः स्फुरद्दीप्तिर्मणिरिव प्रयात्यंतःप्रकाशतां ३० सर्वात्मकं सर्वगतं सर्वेशं सर्वनायकं सर्वाकारं
निराकारं स्वमात्मानं प्रपश्यति ३१ हसत्यलमनीतास्ताः पेलवादिवसावलीः यास्तु स्मरशरश्रेणी चपलं चित्तमास्थितं ३२ संगरंगवि
निष्क्रांतः शांतमानमनोज्वरः अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः ३३ निर्मष्टकामपंकाकः छिन्नबंधो निजभ्रमः द्वंद्वदोषभ
योन्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ३४ प्राप्तानुत्तमविश्रांतिलब्धालभ्यपरास्पदः अनिवृत्तिपरं प्राप्तो मनसा कर्मणा गिरा ३५ सर्वाभि
वांछितारंभो न किंचिदपि वांछति सर्वानुमोदितानंदो न किंचिदनुमोदते ३६ न ददाति न चादत्ते न लोगति न च निंदति नाभ्यस्तमेति न
चोदेति न तुष्यति न शोचति ३७ सर्वारंभपरित्यज्य चेत्योपाधिविवर्जितः सर्वाशासंपरित्यागी जीवन्मुक्त इति स्मृतः ३८ सर्वैषणाः परि
त्यज्य चेतसा भवमोनवान् धारानिरवशेषेण यथा त्यक्ता पयोधरः ३९ न तथा सुखयत्यंगसंलग्ना वरवर्णिनी यथा सुखयति स्वां
तमिंदुशीतानिराशता ४० न तथैंदुःसुखयति कं लग्नापि राघवं नैराश्यं सुखयत्येतत् यथा सकलशीतलं ४१ पुष्पवर्णं नवलतो न
तथा राजते मधुः यथोदारमतिर्मौनी नैराश्यसममानसः ४२ न हिमाद्रिर्निर्मुक्ताभ्यो न रंभाभ्यो न चंदनात् न च चंद्रमसः शैत्यं नैराश्य
द्वरवाप्यते ४३ अपि राज्यादपि स्वर्गादपीशेशरापि माधवात् अपि कांतासमासंगान्नैराश्यं परमं सुखं ४४ ।लं ३६ अस्तं स्वरूपतिरोधा
नं नैति नोदेति उदयं पुनः स्वरूपाविर्भावं च नैति समुद्विभातत्वादित्यर्थः ३७ ३८ रामं प्रति तल्लक्षणानि निरीक्षयति सर्वैषणा इत्यादिना नि.
रवशेषेण निःशेषतया धाराः जलानि त्यक्ता पयोधरो यथा भवति तथेत्यर्थः ३९ ईषणात्यागमेव प्रशंसति न तथेत्यादिना ४० सक

वा॰टी॰नुप॰
१५८

५५ ५६ स्थाणुच्छिन्नावशिष्टतरुः आशा दिशः तद्धिकाः क्षुद्रसंपुटिकाः ५७ दानेनं लौकिकं शास्त्रीयं च आदानं धनादेः स्वीकारः समाहारः संग्रहेण कोशगाधुपचयः विहारो धनव्ययेन पुत्रक्रीडनं विभवा वस्त्रालंकारान्नपानादिसंभारसंपत्तयस्तदादिकाः हस्यंते बद्धायास तुच्छं फलानर्पबीजस्य मरैरन्यथाभिमतत्वेनहासयोग्यत्वादिति भावः ५८ कलना आशा ५९ आत्मनो मनस ईशः स्वाधीनचित्तं आत्मा स्वयमेवेशः सर्वेश्वरस्तेन ५० पर्यंतपारं बुद्धेः परमं सौभाग्यं सार्थकं ५१ न आशाः वलंब्यतां आशा नास्तेन त्वं विवेकविज्ञानापहारेणात्मसुख चिर्भ्रंशाकत्वमेव जागतं हि सुखमूरौ शासहस्रैराशास्यते जगत्तुमिथ्याभ्रमं वहति रथोत्थितस्य पुरुषस्याधोधो दिक्षु चक्रयोः परावर्तये इवन्नेम्यवलंबि पिपीलिकादेः पतनपेषणाय नपहेतुस्तद्वत्वा वलंबिनां जननमरणाद्यनर्थार्थमेवोत्थितं विद्धीत्यर्थः अथवा ननु उल्ल

तृणवल्लोपकुर्वंति यत्र त्रिभुवनश्रियः सा परा निर्वृतिः साधो नैराश्यादुपलभ्यते ५५ आपत्करं जपरश्रृंपरायानिर्वृतेः परं पुष्पगुच्छं रामतरोरालंबस्वनिराशतां ५६ गोष्पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशा समुद्गिकाः तृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृतात्मनः ५७ दानादानसमाहारविहारविभवादिकाः क्रिया जगति हस्यंते नैराश्यैः पुरुषोत्तमैः ५८ परं यस्य न बध्नाति कदाचित्कलनाशा इदं तृणीकृतत्रिभुवनः केनासावुपमीयते ५९ इदमेवास्त्विदं मा तु ममेति तरदिरंजना नयस्यास्ति तमात्मेशं तोलयंति कथं जनाः ५० सर्वसंकल्पपर्यंतं मसंकल्मलं सुखं सौभाग्यपरमं बुद्धेनैराश्यमवलंब्यतां ५१ नाशास्तेन त्वमाशानां विद्धिमिथ्याभ्रमं जगत् बहइ यस्थ दिक्चक्रपरावर्तविदुत्थितं ५२ किंमुह्यसि महाबाहो मूर्खवद्बोधितोपि सन् ममेदं तदयं सोहमित्युद्भ्रांतेन चेतसा ५३ (इष्टसुखाशया निकृष्टसुखाशाप्रमोषदर्शनात्

पूर्वपूर्वाशाप्रमोषार्थमाशांतरोपादाने आशाभिवृद्धिरेव स्यान्नैराश्यमिति रामशंकामालक्ष्याह नेति उत्कृष्टानामाशानां निकृष्टाशास्ते न त्वं अभिप्रेत्य नैराश्यं परमयो कामितेन विद्धि यत नाजगान्मिथ्या वस्तुष्वेवाकाशापरं परा जनतेनेनभ्रमयति तथाविधं उत्कर्षानिरूपकापकर्षस्यैवाप्रसिद्धेः यतो वहइ स्थस्थस्य दिक् चक्रेषु पर्यायेण परावर्तभ्रमणं वहइयथा वेगेन दिक्चक्रो भवान इ दुत्थितं तादित्यर्थः अथवा न आशास्तेन त्वं आशानां वित्तं हि इति छेदः वित्त आत्मवेत्ता किंचिदपि नाशास्तेन वांछति हि यस्मात् मिथ्याभ्रमं नाशास्यं पुरुषार्थस्तं जगत् स्यात्ति अतः त्वं आशानां संबंधी न भवेत्यर्थः शेषं प्राग्वत् ५२ आस्तां तिकने राश्योपायेमन्विष्यन् द दुराशानाम्नुत्तमा नामिवराममुपलक्ष्य देहादावहं ममताल्यागएव प्रागुक्तस्तदुपीपदत्याग्रहेणस्मारयन्नाह किंमुह्यसीति इदं देहसंबंधि मम तत् देहं सपूर्वीतिरकालप्रसिद्धः अयं

अस्त्वेवं तथापि कथमात्मखेदनिवृत्तिस्तत्राह आत्मैवेति ५४ यथाभूतानां यथार्थात्मभूतानां पदार्थौघानां दर्शनात् ५५ कीदृशं तर्हि सर्वपदार्थानां य
थार्थरूपं तदाह भावेति विसंवादो विकल्पः ५६ सर्वविकल्पपरित्यागलक्षणमहावैराग्येण धीरं मनो यस्य तस्मात् ५७ एवं कामादिदोषा अपि पलायंते इ
त्याशयेनाह कांतामिति जर्जरायाः पलपांचालीपाषाणप्रतिमा तत्समां ५८ हरंति धैर्यात्मकं याव यंति अंगेति संबोधनि ५९ रक्ता अनुरक्ता बालां
गना यस्मिंस्तथाविधस्यापि ६० स्वरूपं आत्मतत्त्वं तज्ज्ञः ६१ समं तुल्यरूपं यथा स्यात्तथा दृष्टलता चलोलवनिता येन अत एवाविकारत्वाद् द्रिशैलाकृ

आत्मैवेदं जगत्सर्वं नानानेह न विद्यते एकरूपं जगत्तत्त्वाधीरैर्न मिनखिद्यते ५४ यथाभूतपदार्थौघदर्शनादेव राघव परमाश्वासनं बुद्धेर्नैराश्य
मधिगच्छति ५५ भावाभावविसंवादमुक्तमाद्यं तयोः स्थितं यद्रूपं तत्समालंब्य पदार्थानां स्थितिं कुरु ५६ वैराग्यधीरमनसो मायेयमतिमोहिनी प
लाप्यया ति सांसारी मृगी केसरिणो यथा ५७ कांतामुद्दाममदनां लोलां वनलतामिव जर्जरोपलपांचालीसमां पश्यति धीरधीः ५८ भोगाना
नंदयत्यंतः खेदयंति न चापदः हरंत्यप्रियो हरंत्यंगगगनं मद्रिमिवानिलाः ५९ रक्तबालांगनस्यापि तस्योदारधियो मुनेः कणशः पांसुतां यांति
मनसः स्मरसायकाः ६० रागद्वेषैः स्वरूपज्ञानावशाः परिकृष्यते स्वंद एवास्य नैनाभ्यां किमु तां कृपणां भवेत् ६१ समदृष्टलतालोलवनितोद्रि
द्रिशैलाकृतिः रमते नैषभोगेषु पांथो मरुमहीष्विव ६२ अयत्नोपनतं सर्वं लीलया सक्तमानसः भुंक्ते भोगभरं प्राप्तं त्वालोकमिव लोचनं ६३ काक
तालीयवृत्त्या सा भोगालीलल्लनादिका स्वादिताप्यंगधीरस्य न दुःखाय न तुष्टये ६४ सम्यक्दृष्टपथं प्राप्तं सुखदुःखमतीमनाक् देवी व्याविवर्ते
लेंद्रक्षोभनेतुं न शक्नुतः ६५ हेलयालोकयन्भोगान्मददुर्दर्शनो गतज्वरः स्वमेव पदमालंब्य सर्वभूतांतरास्थितं ६६ नः तिष्ठति गतव्यग्रो व्यग्रेणापि
समं ततः अगांतिजनयन्नेव ब्रह्मेवात्मपरायणः ६७

ति: ६२ तर्हि किमाठपराद्यपि त्यजति तत्राह अयत्नेति सर्वमनिषिद्धान्नपानादि लील
या देहधारणमात्रानुकूलचेष्टया असक्तमानसत्वेनोज्वेन दृष्टांतः ६३ गृहस्थ तत्त्वविदः स्वलललनादि भोगास्वादेपि न कश्चिद्रागो वदति श्रायं भ्रमो
स्तीत्याह काकेति ६४ सम्यक् दृष्टः परिचितः पंथाः प्रसरः दृष्टिमार्गो येन तं ऋ व पूरब्धः पंथामिति अप्रत्यये भस्य टेर्लोपः शैलेंद्रं मंदरं ६५ हेलयाऽ
वहेलनया असत्यतां बुध्यते त्यर्थः आलोकयन् स्वं आत्मपदमेवावलंब्य तिष्ठतीति शेषः ६६ व्यग्रेण तत्कालोचितव्यापारेनापि देहेंद्रियादिनास
मन्वितः तत्तत्वचिंतूव्यग्रो निर्विक्षेप एव तिष्ठति ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इव ६७

वा॰टी॰उप॰
१५८

भूभृत्पर्वतः ऋतुषु वसंतादिषु ६८ कर्मेंद्रियाणां वागादीनां भ्रमैर्व्यापारैर्विषयेषु मज्जतोपि ६९ अंतर्दोषसंगस्यैव दूषकत्वं न बहिःसंगस्ये
त्यत्र दृष्टांतमाह कलंकीति हे मं अंतःकलंकेनैव कलंकि उच्यते अन्यथा बहिः पंकादिलेपेन न तथोच्यते न त्वहृदित्यर्थः ७० अंतःसंगत्यागे देहदुः
खादेरपि न प्रसक्तिरित्याह दूरारोहेति ७१ देहातिरिक्तात्मविस्मरणे न हि पुनर्दुःखं स्यात्तत्राह सद्वृंदेति निविस्मरणाप्रसक्तिरित्यर्थः ७२ विस्मरणा
प्रसक्तौ सदृष्टांतोपपत्तिं कं कारणमाह सर्पेत्यादिना ७३ अलमत्यंतं स्वभावं हे मम मात्रतां आगतं प्राप्तं ७४ वृक्षस्थं वृंतात्च्युतं फलं पुनर्वृंते

आपतत्तु यथाकालं यथादेशं यथाक्रमं सुखदुःखेषु न क्षोभमेति भूभृद्दृशुषिव ६८ मज्जरैतोपि बहुतस्यैराम कर्मेंद्रियभ्रमैः असक्तम
नसो नित्यं न किंचिदपि मज्जति ६९ कलंकं यंतः कलंकेन प्रोच्यते हे मनान्यथा भावासत्पासमासक्तउक्तोजंतुर्हि नान्यथा ७० शारीराद्यतिरि
क्तं तं पश्यतः प्रविवेकिनः विकृतिर्नांगकस्यापि न किंचित्प्रविकर्तितं ७१ सद्वृंदप्रभातं विमलं पश्यतां तेनात्मविस्मृतेः नाहि बंधुः परित्रातः पुन
स्त्रातत्तां व्रजेत् ७२ सर्पभ्रांतौ निवृत्तायां नरज्जौ सर्पभावना पुनरेति यथा प्राप्तदूदीगिरितटेच्युता ७३ न हे मतापश्रु दूंगं स्वभावमलमा
गतं कर्दमेमग्नमपि सत्समादत्तेमलं पुनः ७४ क्षोणेस्वत्वृंदयग्रंथौ न बंधोस्ति पुनर्गुणैः यत्नेनापि पुनर्वृंदं केन वृंते च्युतं फलं ७५ अवदे
हविचारभ्यामभितः खंडत्रागतं पाषाणांत मणिं चैव संधातुं कस्य शक्तता ७६ विज्ञाता या मविधाया कुः पुनपरिमज्जति परित्राय श्वपाकानां
यात्रांकः प्रेक्षते हिजः ७७ शुद्धं भस्ति यथा क्षीरधीर्विचारान्निवर्तते संसारवासनात् दृढा विचारान्निवर्तते ७८ मध्वं बुद्धंकया तावद्भिव
यैः प्रपीयते यावन्न तत्परित्राणं परित्रातं प्रहीयते ७९ रूपलावण्ययुक्तापि चित्रकांतेव कामिनी द्रव्यमात्रसमारंभात्तत्त्वविद्भिर्विलोक्यते
८० यथामषीकुसुंभादि स्त्रियाश्चित्रे तथैव हि जीवत्याअपि केशोष्ठकं सांपरिकिलग्रहः ८१ केनसमर्थेनापि महतापि प्रयत्नेन पूर्ववद्वृंदं न
केनचिदित्यर्थः ७५ यथापाषाणांतर्गतं मणिं पाषाणछेदने न भाषितत्वविचारेण च भ्रमितः अमण्यं शारखंडनतः गतं प्राप्तं पुनः पूर्ववत्तं पा
षाणं मणिं च संधातुं कस्याप्यस्य शक्तता नास्तीत्यर्थः ७६ यात्रां उत्सवसमाजगमनं ७७ क्षीरधीः दुग्धभ्रांतिः धीविचाराद्दीक्षात्मदर्शनात्
७८ मधुमयं अंबुद्धंकयाजलभ्रांत्या ७९ चित्रलिखिता कांता स्त्रीप्रतिमेव ८० यथाचित्रे स्त्रियाः मषीकुसुंभादिरंगभेदाः पंचभूतमात्रं तथाजी
वंत्याः स्त्रियाः केशोष्ठाद्यपीति तत्त्वतः साम्यमिति इत्यर्थः ग्रह उपादेयता इति यावत् ८१

१५८

ननुस्मादिविषयो यथा अनुभूयमानाद्रूपात्तत्वतोन्यथैव वर्तते तथात्मानुभवोपि परमप्रेमास्पदत्वेन प्रसिद्धादानंदरूपादन्य एवेति किंन स्यादिति चेत्तत्राह अनुभूत इति यथा गुडस्य स्वादुः मधुररसोऽनुभूतस्य गुडस्य अनुभवकरणस्य जिह्वादेरनुभवितुर्देवदत्तादेर्वा दाहविकर्तनादि यत्नशतैरपि नासौ माधुर्यानुभवः किंतु तिक्तायं नुभवइत्यन्यथा कर्तुं शक्यस्तथा नैरंतर्येण व्यसनितया नंदानुभवोपि तथैवेत्यर्थः ८२ यथा सरूपस्यानुभूतो नान्यथा कर्तुं शक्यस्तदा तदेकव्यसनितया सदेवानुभूयमानस्तत्सुतरामित्याशयेनाह परव्यसनिनीत्यादिना ८३ ८४ ८५ जगत्यदेनजागतः सर्वे विषयानंदभेदा लक्ष्यंते ते सर्वे नानापुष्परसा मधुभावइव यत्र समरसा भवंति तादृशः स्वात्मानंदचिदालोकस्य अवलंबनं निरंतरास्वादधारां प्राप्तात तत्वज्ञस्य बु-

अनुभूतगुडस्वादुरपि दाहविकर्तनैः न शक्यते न्यथा कर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः ८२ परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि तदेवास्वादयत्यन्तः परसंगरसायनं ८३ एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रांतिमागतः न शक्यते चालयितुं देवैरपि सवासवैः ८४ परव्यसनिनी नारी केन भर्त्रा बलीयसा विस्मारिता स्वसंकल्पकांतसंगमहोत्सवं ८५ जगत्समरसानंदचिदालोकावलंबनं केन विस्मार्यते बुद्धिस्तत्वज्ञस्य महात्मनः ८६ सम्यक्सुखदुःखार्पं व्यवहारमखंडितं कुर्वन्कुलजनायत्तो भर्तृश्वसुरखेदितः ८७ यथा संकल्पकांते न भवत्सानंदमंथरः वधूलोको व्यसनवान्दुःखदृंदैर्नबाध्यते ८८ तथा विगलिताविद्यो व्यवहारपरोप्यलं सम्यग्दृष्टिः सदाचारो मुदमेत्यंतरात्मना ८९ छिद्यते नानिकृन्तांगो गलदस्रुर्न रोदिति दह्यते न प्रदग्धोपि न विनष्टोपि नश्यति ९० व्यपगतसुखदुःखसन्निपातो विधिविधुरेष्वपि संकटेषु चित्तः विलसतु सदने पुरोत्तमे वा वितत गिरौ विपिने तपोवने वा ९१ मोक्षोपाये मुमुक्षुप्रकरणे वैराग्योपदेशः सर्गः ७४ ३३५२ बुद्धिः केन विस्मारयितुं शक्यात इत्यर्थः तथोक्तं शिवधर्मोत्तरे नानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् विहाय सर्वकार्याणि मनस्तत्रैव धावतीति ८६ व्यवहारं गृहकर्म अखंडितं सदा कुर्वन् भर्त्रा श्वश्रूभ्यां च खेदितः पीडितोपि परव्यसनवान्वधूलोक इति परेणान्वयः ८७ ८८ ८९ तत्रापि सप्तमभूमिकामारूढस्य स्तुतिर्योतिशयमाह छिद्यत इति नष्टः विनष्टदेहोपि ९० प्रवृत्तिः मनो नामपर्यंतं भूमिकाप्रतिष्ठितः पुरुष धौरेयः विधिना प्राक्तन प्रारब्धफलेन कर्मणा विधुरेषु भोगमृत्युदारिद्र्यादिषु मांडव्यवच्छूलाधिरोहणादि संकटेषु वा पुरोत्तमे सदने वा वितते गिरौ विपिने तपोवने वा निवसतु तथापि सदा पूर्णसुखदुःखसन्निपात एवास्ते न मनागपि सांसारिके हर्षशोकैः स्पृश्यत इत्यर्थः ९१ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे ॰ चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

वा॰टी॰ उप॰
१५९

महत्स्वप्यधिकारेषु हर्षशोकाद्यसंगिनः इहोक्तावहवो मुक्ताः देवासुरनरादयः जनको वैदेहः १ २ निरंजनतया रागादिगोकालुष्यराहित्य याबुद्धः प्रबुद्धो मनुः ३ विचित्राणि बलानि सैन्यानि बाहुबलानि चयेषु तथा विधेषु युद्धेषु ४ सत्यथार्थामिव संस्थितिं व्यवहारं सः दिवसानापाताल निवासाय हरिणा नियमितानां स्थितिं पालनमिति वा ५ देवैः सह द्वंद्वयुद्धे मया रोद्धयुक्तमेवापरास्तत्परः नानाविधा नादेवासुराचरणा

श्रीवसिष्ठ उवाच जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोपि सन् विगतज्वर एवांतरनाकुलमतिः सदा १ पितामहो दिलीपस्ते सर्वारंभपरोप्यलं वीतरागतयैवांतर्बुभुजे मेदिनीं चिरं २ निरंजनतया बुद्धो जनतां पालयंश्चिरं जीवन्मुक्ताकृतिर्नित्यं मनू राज्यमपालयत् ३ विचित्रबलयुद्धेषु व्यवहारेषु भूरिषु मांधाता सुचिरं तिष्ठन्प्राप्तवान्ब्रैपरं पदं ४ बलिः पातालपीठस्थः कुर्वन्स दिवसांस्थितिं सदा त्यागी सदा सक्तो जीवन्मुक्त इति स्थितः ५ नमुचिर्दानवाधीशो देवद्वंद्वपरः सदा नानाचारविचारेषु कचिन्नांतरलिप्यत ६ वासवाजौ तनुत्यागी वृत्रो वितततमानसः अंतःशांततमनामानाचिकार सुरसंगरं ७ कुर्वन्दानवकार्याणि पातालतलपालकः अनपायं निराक्रोशं प्रह्लादो ब्रह्मभावमागतः ८ शंबरे कपरोप्यंतः शंबरैकतपोदितः संसारशंबरं रामशंबरं त्यक्तवानिदं ९ असक्तबुद्धिर्हरिणा कुर्वन्दानवसंगरं परां संविदमासाद्य कुशालस्त्यक्तवानिदं १० सर्वामरमुखो वह्निः क्रियाजालपरोप्यपि युक्तलक्ष्मीश्वरैर्भुक्ते मुक्त एवेह तिष्ठति ११ पीयमानः सुरैः सर्वैः सोमस्सभरासायनः क्वचिद्देति निःसंगमाक्रांतावेवरं यथा १२ बृहस्पतिर्देवगुरुर्दारार्थं चंद्रयाद्यापि आचरन्दिवि चित्रेहां मुक्त एव स्वस्थितः १३ शुक्रोंबरतलद्योती बुधः सर्वार्थपालकः निर्विकारमतिः कालं नयत्यसुरदेशिकः १४ जगद्भूतगणांगानि चिरं संचारयन्नपि सर्वदा सर्वसंचारी मुक्त एव समीरणः १५ लोकाजवंजवीभावप्रोद्भूतगतोप्यखिन्नधीः ब्रह्मा सममनारामास्थितपयत्यापुरातनं १६ नानाविचारेष्वविमत्रेषि ६ संगरयुद्धं ७ निराक्रोशं शांकवाभगोचरं ज्ञाराद्वसुखं ८ शंबरं मायातद्देकपरोपि अंतः शंबरं हार्दं चिदाकाशात्मदेकतया उदितः आविर्भूतः ९ कुशलः स एव अन्योवा कुशलैर्नामा दानवाः १० ११ समं ब्रह्मैव रसायनं पुनरुज्जीवनाय स्तमंतर्यस्य संसारसुखदुःखादिरसस्य गांअभ्याक्रांतो पद्मामाक्रमणो अबरमाक्रांतः १२ दारार्थं चित्रां इहां देवपोराहित्याधिकारचेष्टां १३ बुधो विद्वान्नीतिशास्त्रप्रणयनेन सर्वेषां अर्थानां अभिमतानां पालकः १४ जगांतिकर्ध्वभुवनानि भूतगणानां प्राणिनिकायानामंगानि च १५ लोकानां प्राणिनां आजवंजवीभावाः ऊर्ध्वाधोमध्यगतभिः परिवर्तास्तत्प्रयुक्तः

१५९

मुक्तो नित्यमुक्तोपि १७ इवकारेण न सकामुकः नापि सा कामिनी किंतु ब्रह्मविद्य एव तेन इति ध्वनितं १८ १९ गहनधी र्विचित्र दुःखं गाहबुद्धिः
२० भंगीश्रेणीत्र भृंगरिटिः शिवगणविशेषः स हि देवीमनादृत्य शिवस्यैवाराधनपरः कुपितया देव्या मातृभागात्म मांसास्थिमयदेहस्य स्वीयमा
तृभागं परादृत्य याचितः स्वमात्रे देव्ये स्वरक्तमांसं तत्कृत्य दत्तो इति पुराणेषु प्रसिद्धं २१ कार्यं कलहकौतुकप्रवर्तनं तच्छीलया २२ २३ यमलं द्वंद्वं

जरामरणयुद्धादिद्वंद्वं संगरलीलया चरतीह चिरं कालं मुक्तोपि भगवान्हरिः ११ मुक्तेनापि त्रिणेत्रेण सौंदर्य तरुमंजरी देहार्द्धे धार्य
ते गौरी कामुकेनेव कामिनी १८ मुक्तयापि गलेबद्धो गौर्या गौरास्त्रिलोचनः संश्लिष्ट इव मुक्तानां हारः शर्वरीकलामलः १९ गुहो गहन
धीर्वीरस्तारकादिरणक्रियां मुक्तोपि कृतवान्सर्वां तानरलोकसागरः २० भंगीश्रीरक्तमांसस्त्वं स्वमात्रे प्रवितीर्णवान् मुक्तेयैव धिया
म रोधीरयाध्यानधीतया २१ मुनिर्मुक्तस्वभावोपि नृगर्द्धं गलखंडकं नारदो विजहारेमं शीतया ध्यानशीलया २२ जीवन्मुक्तमना मा
न्यो विश्वामित्रोप्ययं प्रभुः वेदोक्तं मखनिर्माणक्रियां समाधितिष्ठति २३ धारयत्यवनीं शेषः करोत्यर्को दिनावली यमो यमत्वं कुरुते जी
वन्मुक्ततयैव हि २४ अन्येप्यसिंस्त्रिभुवने यक्षासुरनराः सुराः ज्ञानज्ञो मुक्ततां प्राप्ताः संतास्तिष्ठंति संस्तुतो २५ संस्थिताव्यवहारेषु वि
चित्राचारधारिषु अंतः शीतलाः केचित्केचिन्मूढाः शिलासमाः २६ परमं बोधमासाद्य केचित्काननमागताः यथा भृगुभरद्वाजवि
श्वामित्रशुकादयः २७ केचिद्राज्येषु तिष्ठंति छत्रचामरपालिताः यथा जनकशर्याति मांधातृसगरादयः २८ केचिद्व्योमनि तिष्ठंति
धिष्ण्यचक्रांतरास्थिताः यथा बृहस्पत्युशनश्चंद्रसूर्यमुनीश्वराः २९ केचित्सुरपदं प्राप्ता विमानावलिमास्थिताः यथाग्निवायुवरुण
यमतुंबुरुनारदः केचित्पातालकुहरे जीवन्मुक्ता व्यवस्थिताः यथा बलिसुहोत्रांधप्रल्हादप्रह्लादपूर्वकाः ३१ तिर्यग्योनिष्वपि सदा विद्यं
ते कृतबुद्धयः देवयोनिष्वपि प्राप्ता विद्यंते मूर्खबुद्धयः ३२ (२४ २५ विचित्रशोकमोहाद्यनर्थप्रसंजकेषु पुत्रदारधनभृत्यादिसंग्रहपू
र्वकयुद्धवधबंधाद्याचारधारिष्वपि राज्यादिव्यवहारेषु संस्थिताः अंतः शीतलाः केचिन्मुक्ताः २६ केचित्तु विक्षेपनिवृत्त्यर्थं काननमाश्रिताः
तानुदाहरति यथेत्यादिना २७ २८ ग्रहनक्षत्रादीनां धिष्ण्यमाधारभूतं ज्योतिश्चक्रं तदंतरे स्थिताः मुनीश्वराः सप्तर्षयः २९ ३० ३१ तिर्य
ग्योनिपु गरुडहनुमज्जांबवदादयः ३२

वा॰रा॰उप॰
१६०

ता

ननु सात्विकतमसत्वात्त्वभावतोऽभिव्यक्तज्ञानैश्वर्येषु देवेषु योगिषु कथं मूर्खाः संभवंतीति चेत्सर्वशक्तेरीश्वरस्य सर्वभावेन सर्वत्र सर्वप्रकारेणास
र्वदा स्थितत्वात्सर्वात्मनाखप्नादाव संभावितसहस्रस्यापि दर्शनान्नासंभावना कापि कस्यचिदपि कार्येत्याह सर्वमिति ३३ उक्तार्थं स्पष्टमाह
विधेरिति ३४ कोसौ विधिस्तमाह विधीरिति आद्यं विधिपदं विरिंचिशब्दार्थं द्वितीयं विष्णुशब्दार्थं परमात्मनो नामेतिन पौनरुक्त्यं नः अस्माकं स
र्वेषामात्माऽनंत इति पाठे तु कौ रूपं चकं तत्कः चिदाकाशे बलतः शोतनः ३५ यत्रात्यंतमसंभाविते अपि वृक्षवरकनीपरस्पराः तः संभावितेत
त्र किमन्यदसंभावितं स्यादित्याशयेनाह असतीत्यादिना ३६ अत्यंतायुक्ते पापेपि फलतो भीषणतया धर्मे पुरुषप्रवर्तकत्वाल्लक्षणोमहा

सर्वः सर्वेण सर्वत्र सर्वथा सर्वदैव हि संभवत्येव सर्वात्मन्यात्मन्याततरूपिणि ३३ विधेर्वैचित्र्यानियतिर्नैरेतरं भसंधरा सन्निवेशांश
वैचित्र्यान्सर्वं सर्वत्र दृश्यते ३४ विधिर्दैवं विधिर्धाता सर्वशक्तिरिवेश्वरः इति नामभिरात्मातः प्रत्यक्चेतन उच्यते ३५ अस्त्यवस्तु
निवस्त्वंतः कानने सिकतास्विव आस्ते वस्त्वन्यवस्त्वंतर्मलिहेमकणेष्विव ३६ अयुक्ते युक्ततायुक्ता प्रेक्ष्यमाणा प्रदृश्यते पापस्य
हि भयाल्लोको रामधर्मे प्रवर्तते ३७ असत्ये सत्यता साधो शाश्वतीपरिलक्ष्यते शून्ये न ध्यानयोगेन शाश्वतं पदमाप्यते ३८ यन्ना
स्ति तदुदेत्याशु देशकालविलासतः शावाकाशः शृंगवंतो हि दृश्यंते शबराद्रिते ३९ ये वज्रसारा सुदृढा दृश्यंते ते क्षयं गताः कल्पस्यां
ते यथैव हर्कधराब्धिविबुधादयः ४० इति प्रपन्नमहाबाहो भावाभावभवक्रमे हर्षामर्षविषादेहाः संत्यज्य समतां व्रज ४१ असत्सर
वभातीह सदसच्चापि दृश्यते आस्थानास्थे परित्यज्य तेनोत्थ समतां व्रज ४२ मुक्तो राघव लोकेस्मिन्प्राप्तिः संभवस्यलं अप्रवृत्तो वि
वेकस्य मग्नो हि जनकोटयः ४३

{न गुणो युक्तताविमर्शे दृश्यत इत्यर्थः ३७ फलतः सत्यता सर्वशून्यताध्याने ध्यानसाक्षिणः प्रकाशात्म
नो रूपं न तत्वार्थादेव यथार्थतन्मात्रपरिशेषसिद्धेरिति भावः ३९ शावराद्रितोऽर्थे ऐंद्रजालिकसर्गे ४० वज्रसाराः येषां कुदाप्य संभावितः
क्षयस्तेपीत्यर्थः ४० प्रासंगिकस्य असंभाविसंभवोपपादनस्यापि प्रकृतमेव फलं दर्शयन्नुपसंहरति इतीति ४१ ४२ नन्वेवं सति विदेहमु
क्तावपि पुनः संसारप्राप्तिः संभाविता स्यात्तत्राह मुक्ताविति द्विपस्लाज्जनकोटयः विवेकस्य असंसारात्मविवेकस्य तत्वतानस्याप्रवृत्तो अ
ज्ञानदशायामेवात्यंतासंभावितानर्थकोटिसंभावनलक्षणे भ्रमे मग्नाः न मुक्तो तन्मज्जननिमित्तज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः ४३ श्री ॥

१६०

नित्यप्राप्तात्मरूपत्वादपि मुक्तेर्नापायशंकास्ति विस्मृतकंठचामीकरवद्विवेकमात्रेण तल्लाभादित्याह मुक्ताविति ४४ प्रविवेकात्फलभापि
अविवेकाद्लभ्यताङ्गता मुक्तिः ४५ भूतिमुक्तिमिछता ४६ पूर्वकालिकानां जीवन्मुक्तिसंभवेपि इदानींतनानां सा संभाविनेत्याशंकां वारयति नी
रागाइति निरुपासंगा निरतिनिवेदगाः इहास्मिन्नपि काले ४७ ४८ इदानीं जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्भेदनिमित्तं वक्तुमुपक्रमते द्विविधेत्या
दिना ४९ तत्रोभयसाधारणमुक्तिद्वारकार्थं दर्शयति असंगादिति ५० तत्रोपपत्तिमाह स्नेहेति स्नेहआत्मनाभ्रमात्प्रीतिस्तत्संक्षयं

मुक्तो राघव लोकेस्मिन्प्राप्तिरास्ति सदैव हि प्रवृत्त्या हि विवेकस्य विमुक्ता भूतकोटयः ४४ प्रविवेकाविवेकाभ्यां सुलभालभ्यतां गता मु
क्तिर्मनःक्षयप्राप्त्या विवेकं तेन दीपय ४५ आत्मावलोकने यत्नः कर्तव्यो भूतिमिछता सर्वदुःखशिरश्छेद आत्मालोकेन जायते ४६
नीरागा निरुपासंगा जीवन्मुक्ता महाधियः संभवंतीह बहवः शुका जनकादय ४७ तस्मात्वमपि वैराग्यविवेकोदितधीरधीः जी
वन्मुक्तो विहर भोः सम लोष्टाश्मकांचन ४८ द्विविधा मुक्तता लोके विद्यते देहधारिणां सदेहा च विदेहा च विभागोयं तयोः शृणु
४९ असंसंगाः सदार्थानां मनः शांतिर्विमुक्तता सा सत्यसत्यपि देहे सा संभवत्यनघात्मने ५० स्नेहसंक्षयमेवांगविदुः कैवल्यमुत्तमं त

दे

त्संभवति देहस्य भावे चाभाव एव च ५१ यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते सस्नेहजीवितो बद्धो मुक्त एव तनीयकः ५२ यत्नो यत्ने
न कर्तव्यो मोक्षार्थं युक्तिपूर्वकं यत्नयुक्तिविहीनस्य गोष्पदं दुस्तरं भवेत् ५३ नत्वनध्यवसायस्य दुःखाय विपुलात्मने आत्मा परवशः
कार्यो मोहमाश्रित्य केवलं ५४ सुमहद्धैर्यमालंब्य मनसाध्यवसायिना विचार्यात्मनात्मानमात्मनश्चिरसिद्धये ५५ श्रीरामाय

५१ ५२ साधनचतुष्टयमध्ये यत्नेन पूर्वसिद्धौ उत्तरोत्तरजयेपि यत्नः कर्तव्यः प्रमाणतात्पर्यप्रमेयतत्वावधारणानुकूलात्तत्पूर्वकं ५३ सु
तेम्नितोपत्ल आत्मतत्वाध्यवसायपर्यंतकार्यो न सहसा पनिर्वेदादंतराले यत्नोपरमेण पुनरात्मा अनर्थवशः कार्य इत्याह नत्वाद्
नात्विति अनध्यवसायस्य अनध्यवसायेसति येनाफलपर्यंतं प्रयालानुपरमहृढनिश्चयवता चिरसिद्धये इति सति प्रतिबंधे ब
हुभिर्जन्मभिर्वा सिद्धिमुद्दिश्येत्यर्थः ५५

यत्स्वयंज्योतिरात्ममात्रपरिशेषाख्यंपरंसुगतोबुद्धः शोभनविवेकगतः कपिलश्चबहुविचार्यापिध्यवसातुमसामर्थ्याद्यस्मादपगतः सन्आत्मनः अध्रुवतांक्षणिकविज्ञानसंतानात्मतांगुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणंप्रधानंपदंवस्तुत्वउपगतः एवंकश्चित्वेदनिंदकत्वात्स्वात्मनामकीर्त्यदर्हताख्योन्यःक्षत्रियोपियदपगतःसन्आत्मानंचित्स्वभाववमभ्युपगम्यापिदेहपरिणामित्वाभ्युपगमाद्वृत्तिमज्ञाकशरीरानुप्रवेशोअवयवोपचयापचयाप्त्याअध्रुवतांउपगतइत्यनुत्तमेएवमिथ्यापदेतेनिमग्नाः महांतोवेदरहस्यनिष्णातास्तुउत्तमंसत्यादिलक्षणंयत्पदमुपगताः यथार्थतःप्राप्तवंतस्तत्महद्धियत्प्राप्तंपदंवेदोक्तमार्गेणप्रयतनलक्षणास्यकल्पतरोर्महाफलमितितथैवान्योपिप्रयतेतेत्यर्थः

विगततांध्यवसायस्यजगद्भवतिगोष्पदं यदपगतःसुगतपरंःप्रधानंयदुपगतोऽध्रुवतांनपश्चकश्चित् यदुपगताःपदमुत्तमंमहांतःप्रयतनकल्पतरोर्महाफलंतत् ५६ मोक्षोपायेषु॰प्र॰मुक्तामुक्तविचारःसर्गः ७५ श्रीवसिष्ठउवाच ब्रह्मणाःसमुपायांतिजगंतीमानिराघव स्वेच्छयांत्यविवेकेनशाम्यंत्येवविवेकतः १ जगज्जालजलावर्तइत्ययोब्रह्मवारिधौ संख्यातुंकेनशक्तोनेभासांचत्रसरेणवः २ असम्यक्प्रेक्षणंविद्धिकारणंजगतःस्थितौ संसारस्यांतपर्यंतकारणंसम्यगीक्षणं ३ अयंहिपरदुःपारोघोरःसंसारसागर विनायुक्तिप्रयत्नाभ्यामस्माद्भामनतीर्यते ४ यस्यायंसागरःपूर्णोमोहांबुभरपूरितः अगाधमरणावर्तकल्लोलाकुलकोटरः ५ प्रभ्रमत्पुण्यडिंडीरोज्वलन्नरकवाडवः तल्लाविलोललहरिर्मनोजलमतंगजः ६ आलीनजीवितसरिद्रोगरत्नसमुत्करः लुब्धरोगोरगाकीर्णइंद्रियग्राहघर्घरः ७ (५६ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ इहसंसारजलधिःस्त्रीवीचिरूपवर्ण्यते ततस्तत्तरणोपायैस्तीर्णैःक्रीडायथासुखं अवितानात्ब्रह्मणःसमुपायांत्याविर्भवंति अविवेकेनस्वेच्छयांयांति अनेनार्थाजन्मास्थित्योनिमित्तंदर्शितंतन्निवृत्त्युपायमाहशाम्यंतीति १ भासांजालसूर्यमरीचीनांसंबंधिनस्त्रसरेणवश्चसंख्यातुंनशक्यंते २ हेक्रांतेतिरामसंबोधनं ३ परंअत्यंतंदुर्गमंपारंयस्य ४ तमेवसंसारसागरंवर्णयतियस्येत्यादिना अयंवक्ष्यमाणविविधविशेषणविशिष्टःसंसारलक्षणःसागरः यस्यमोहांबुभरेणपूर्णस्तेनैवतन्निमग्नेनउत्तीर्यतेचेदितिसप्तमेनान्वयः अगाधैर्मरणलक्षणैरावर्तैःकल्लोलैःरहतरंगैश्चआकुलकोटरः ५ पुण्यान्येवडिंडीराःफेनायस्यबाडवोवाडवानलः जलेमज्जत्तोमतंगजसदृशोयास्मेभेरः ६ आसमंतात्ली

तत्रास्त्रियो वीचित्वेन वर्णपतितपत्रपेत्यादिना शिखरवद्वीराणामप्याकर्षणेक्षमाः ८ छदारदनछदास्तद्धीभिः पद्मरागाख्याः पुष्पफलैर्मुकुला कीर्णाः ९ करदलसैः कंबुभिः शंखैर्विभूषिताः १० ललाटेलक्षणेमणिपदैः रत्नफलकैरावृताः करास्सेलोलत्वाद्गुहनाहुरनगाहाः वर्णाद्दहकांत यएवकांचनवालुकायासं ११ १२ १३ आक्रम्पतत्वदर्शनेन बाधित्वाअतएवतत्प्रेमेयब्रह्ममात्रतां हत्वागाहते प्रविशतिप्रपंचमपितद्वावंनयतीतियावत् १४ तदनुतत्वबोधानंतरं एतास्मिन्ब्रह्मतत्वमापन्नेजगति १५ भवाम्भव्याधन्यैः पतत्वयातेनभयत्वेनअधुनाअस्मिन्वय

पत्रपात्मिन्प्रस्तारामुवीचयश्चारुचंचलाः इमामुपर्यागनानाभ्यः शिखराकर्षणक्षमाः ८ इदश्रीपद्मरागाख्यानेत्रनीलोत्पलाकुलाः रत्नपुष्पफलाकीर्णाः स्मितफेनोपशोभिताः ९ केशेंद्रनीलवलयाभ्रूविलासतरंगिताः नितंबपुलिनस्फीताः कंठकंबुविभूषिताः १० ललाटमणिपट्टस्थाविलासग्राहसंकुलाः करास्सलोलगहनावर्णकांचनवालुकाः ११ एवंविलोललहरीभीमात्संसारसागरात् उत्तीर्यतेचेन्मयेनतत्परंपौरुषंभवेत् १२ सत्यांप्रज्ञामहानाविविविकेसतिनाविकैः संसारसागरादस्मायेनतीर्णोधिगस्तकतं १३ अपाराधारमाक्रम्यप्रमेपीकृत्यसर्वतः संसारान्धिंगाहतेयःसएवपुरुषःस्मृतः १४ विचार्यार्यैः सहालोक्योधियासंसारसागरः एतास्मिंस्तदनुक्रीडाशोभतेरामनात्यथा १५ इहभयाभवान्साधोविचारपरयाधिया त्वयाधुनैवतेनोयंसंसारःप्रविचार्यते १६ भवानिवविचार्यादौसंसारमतिकांतया मत्यायोगाहतेलोकेनदूसोपरिमज्जति १७ पूर्वंधियाविचार्यैतेभोगाभोगिभयप्रदाः भोक्तव्याश्चरमंरामगरुडेनेवपन्नगाः १८ विचार्यतत्वमालोक्यसेव्यंतेयाविभूतयः ताउदर्कदयाजंताःशोषाद्दःखायकेवलं १९ बुत्वंबुद्धिमतांश्रेष्ठस्तत्वस्यवेदिते सवसंतस्यइवस्पसौंदर्यायागुणाद्व २० विचार्यतत्वमालोक्यसेव्यंतेयाविभूतयः घनरसायनपूर्णसुशीतयाविमलयासमयासनतश्रिया शिशिररश्मिरिवातिविराजसेविदितवेद्यसुखंरघुनंदन २१ (स्येव १९ गाहते प्रविशतिब्रह्मेति

शेषः लोकोऽधिकारिजनः १७ पूर्वंभोगाउपेक्ष्या इतिशेषः यथागरुडेनाम्ताहरणात्पूर्वंपन्नगाउपेक्षिताः पश्चान्मातृदास्यमोचनानंतरं निःशंकंभुज्यंतेतद्वत १८ लोकेप्यपरराजकीयविभूत्सुपभोगेभ्यायुःप्रसिद्धइत्याह विचार्येति तत्वराज्यप्रसादानुग्रहादिरहस्यं १९ तत्वबोधानंतरमेवभोगाजरणायपादकविशेषणसपत्तिर्नपूर्वमितिदर्शयतिवलमिति २० रामस्यभोगजरणसामर्थ्यं रोकाचारेण्यायतत्वबोधसंपत्तिदर्शयतिघनेति हेरघुनंदनत्वंविदितवेद्यतयाहेतुनारसरानीघनेनरसायनेनआनंदाम्तेनपूर्णयासुशीतयानिरस्तत्रिविधतापयाश्रिया

शिशिररश्मिः पूर्णचंद्रइव अतिविराजसे चंद्रपक्षेसमयाअभितः पूर्णमंडलत्वादवक्रया २१

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे षट्सप्ततितमः सर्गः ७६ धार्यां मंदारमालेव विबुधैः शिरसोरसा॥ जीवन्मुक्तगुणैर्मालां वसिष्ठे
नात्र गुंफ्यते समासेन तत्र तत्रोक्तानामेकत्र संग्रहेण उदारं हृद्यं तं चरित्रं लक्षणं यत्तान्गुणानिति यावत् १ इदं संग्रहरूपं २ व्यवहारदृ
शा सुषुप्तवत्तमोमात्रं परमार्थदृशा तु बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादसद्रूपमिव ३ ४ आदत्तं प्रथमं च वस्तु वादिना तत्पात्रं पश्चात्स्वापेक्षिताग्रहीत
मपि धनवस्त्रालंकारादि धियानोपादत्ते आदिकर्माणि निष्ठा अत एवैतादृशानिर्विः ५ जनतायाः क्रमे व्यवहारः असंगोदासीनात्मसन्नि

मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे संसारसागरसाम्यप्रतिपादनं सर्गः ७६ ३५२८ श्रीराम उवाच समासेन मुने भूयो ब्रूहि तत्त्वचमत्कृते
कथं योदारवृत्तांतं कस्त्वत्तुसितस्यति १ श्रीवसिष्ठ उवाच जीवन्मुक्तस्य बहुधा कथितं लक्षणं मया भूयोऽपि त्वं महाबाहो कथ्यमान
मिदं शृणु २ सुषुप्तवदिदं नित्यं पश्यत्यपगतैषणः असद्रूपमिवासक्तः सर्वत्राखिलमात्मवान् ३ कैवल्यमिव संप्राप्तः परिसुप्तमना
इव घूर्णमान इवानंदी तिष्ठत्याधिगतात्मदृक् ४ नादत्तमप्युपादत्ते गृहीतमपि पाणिना अंतर्मुखतयोदानरूपया समया धिया ५
यंत्रपुत्रकसंचार इति मंजनताक्रमं अंतः संलीनया दृष्ट्या पश्यन्हसति रागनधीः ६ नापेक्षते भविष्यं च वर्तमानेन तिष्ठति नसंस्मर
त्यतीतं च सर्वमेव करोति च ७ सुप्तः प्रबुद्धो भवति प्रबुद्धोऽपि च सुप्तवान् सर्वकर्म करोत्यंतर्न करोति न किंचन ८ अंतः सर्वपरित्या
गी नित्यमंतरनैषिणः कुर्वन्नपि बहिः कार्यं समसेवावतिष्ठति ९ बहिः प्रकृतसर्वेहो यथाप्राप्तक्रियोन्मुखः स्वकर्म कर्मसंप्राप्तम
घुकार्यानुवृत्तिमान् १० समग्रसुखभोगात्मा सर्वत्राखिलसंस्थितः करोत्यखिलकर्माणि त्यक्तकर्तृत्वविभ्रमः ११ धिमात्रप्रवृत्तत्वा

त्काष्ठादिप्रतिमासंचारसदृशा इति पश्यन् ६ न तिष्ठति न आस्थां करोति ७ व्यवहारविषये सुप्तप्रायोऽपि स्वात्मनि प्रबुद्धो भवति या निशा
सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमीति भगवद्वचनं व्यवहारे प्रबुद्धः कुशलवन्मोपि सुषुप्तवानेवात्मन तत्कौशलफलेन रज्यत इत्यर्थः ८ अत
एव तस्य सर्वेष समात्स्थितिरित्याह अंतरिति ९ स्वकर्म तत्तद्गृहवर्णाश्रमोचितं कर्मापितृपितामहादिक्रमसंप्राप्तराज्यादिवं धुकार्याणि दान
मानादीनि च तन्मात्रानुवृत्तिमान् १० समस्ताः सुखभोगाः आत्मैव यस्य समस्तानां सुखभोगानां स्वरूपमात्मेति वा अत एवास्त दृशा भोगकाले सर्व
विषयाशासु संस्थितास्थावानि वभाति ना तवेद्गोक्तृत्वाभिमानेनेत्यर्थः ११

कर्मसु प्राप्तमिष्टानिष्टफलमिति शेषः १२ अनुबंध आनुकूल्या प्रातिकूल्याचरणं तत्परे १३ १४ पूर्वोक्त बालादिसमस्तेष्वपि विशेषमाह प्रवृत्तेति
प्रवृत्ता वाग्यस्य तथा विधः सन् पुण्याः कथाः कथयति न वा लादिवद्दुष्टाप्रलापीत्यर्थः एवमन्यदप्यूह्यं पुण्यानि कीर्तनानि चरित्रवर्णनानि लोके यस्य
१५ सर्वस्मिन् जने १६ शीतलः सर्वतापापहारी स्पर्शः संगतं यस्य न दुष्कृतैरिति निषिद्धाचरणपरिहारार्थं अत एव भोगानामनिषिद्धानां १७ अवश्य
कार्याणां ऐहिकामुष्मिकफलकारणानां कर्मणामारंभैः निःकृततया भावेक्तः निःक्रियतयेति वा पाठः दिवा स्वर्गेपि १९ बंधानां सांसारिकसुखानां

उदासीनवदासीनः प्रकृतक्रमकर्मसु नाभिवांछति न द्वेष्टि न शोचति न तृप्यति १२ अनुबंधपरे जंतावसंसक्तेन चेतसा भक्ते भक्तिसमाचा-
रः शठे शठ इव स्थितः १३ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु धैर्यवान् युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेष्वनुदुःखितः १४ प्रवृत्तवाक्पुण्यकथो दैन्या
द्युपगताशयः धीरधीरुदितानंदः पेशलः पुण्यकीर्तनः १५ प्राज्ञः प्रसन्नमधुरः पूर्णो स्वप्रतिभोदये निरस्तखेदो गंत्रः सर्वस्मिन्नतिस्निग्ध
बांधवः १६ उदारचरिताकारसमसौम्यसुखोदधिः सुस्निग्धः शीतलस्पर्शः पूर्णचंद्र इवोदितः १७ न तस्य सुकृतेनार्थो न भोगैर्न च कर्मभिः न
दुष्कृतैर्न भोगानां संत्यागेन न बंधुभिः १८ न कार्यकारणारंभैर्न निःकृततया तथा न बंधेन न मोक्षेण न पातालेन नो दिवा १९ यथावस्तु यथार्
दृष्टं जगदेकमयात्मकं तदा बंधविमोक्षाणां न कचित्कृपणं मनः २० सम्यक् ज्ञानाग्निना यस्य दग्धाः संदेहजालिकाः निःशंकमलमुड्डीनस्त
स्य चित्तविहंगमः २१ यस्य भ्रांतिविनिर्मुक्तं मनः समरसं स्थितं नास्तमेति न चोदेति व्योमवत्सर्ववृत्तिषु २२ मंत्रमूकाद्याविषमस्य यथा बालस्य चे
ष्टते अंगावल्यनुसंधानवर्जितं यस्य वै तथा २३ पूर्णक्षीबस्वानंदी मंदीभूतपुनर्भवः अनुपादेयबुध्या तु न स्मरत्यकृतं कृतं २४ श्री

विमोक्षाणां सर्वदुःखतत्कारणनिवृत्तीनां च मध्ये न कचित्कृपणं कार्पण्ययुक्तं मनो भवतीत्यर्थः २० संदेहलक्षणाः जालिकाः पंजरा तथा च सति मनसि
कार्पण्यसंभावनः स्यात्तदेव तस्य नास्तीत्यर्थः २१ समरसं ब्रह्मीभूतं २२ मनसोऽभावे कथं कायचेष्टाद्युपपत्तिस्तत्राह मंत्रमूकाद्यामिति दोलासुख
शय्यायामित्यर्थः तस्य हि स्वानंदाविर्भावोल्लासादेवांगचलनं तद्यथा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा महाकुमारो वा अतिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीते
ति श्रुत्यादिप्रसिद्धमीश्वरनेत्यवत् २३ अनुपादेयबुध्या निपमेन कृताकृतस्मारिका या क्लिपाफलोपादेय तावुद्धरभावादित्यर्थः २४ श्रीरामायः

स र्वमित्यादिवालपक्षेयोज्यं २५ कार्यप्रयुक्ताभ्यां २६ अर्थेबाह्यार्थेसत्तांसत्यताबुध्याआस्थां अतएवनफलान्यनुधावति २७ उपसमीपेसन्नि
हितानामपिदुःखदर्शनेक्षते २८ अर्केश्रीतरुचौजातोपिइंदुमंडलेसुतसेसंपन्नेपिअग्रोअधःअधोमुखेप्रतपतिज्वलत्यपिअस्यविस्मयःआश्चर्य
बुद्धिर्नजायते २९ ननुकुतोनजायतेतत्राहचिदात्मनस्पति त्रासकपोमायाः ३० लज्जाअपमानभैक्ष्यचर्यादेः अकार्यलज्जत्वंनगच्छति ३१ ३२ ३३
अनारतमविरतंपतंतित्रिपंतेजातास्तुत्पन्नानिचभूतानिप्राणिनायस्याअथचैनंनित्यनातंनित्यंवामन्यसेमृतमितिभगवद्दर्शितन्यायादितिभा

सर्वंसर्वप्रकारेणगृह्णातिचजहातिच अनुपादेयसर्वार्थोबालवच्चविचेष्टते २५ सतिष्ठन्नपिकार्येषुदेशकालक्रियाक्रमैः नकार्यसुखदुः
खाभ्यांमनागपिहिगृह्यते २६ बहिःप्रकृतसर्वार्थोप्यंतःपुनरनीहया नसत्तांयोजयत्यर्थेनफलान्यनुधावति २७ नोपेक्षतेदुःखदर्शनं
सुखानागमपेक्षते कार्येदियेनैतिमुदंकार्यनाशेनखिद्यते २८ अपिशीतरुचावर्केसुतप्तेपांडुमंडले अप्यधःप्रसरत्यग्नौविस्मयोस्यनजाय
ते २९ चिदात्मनस्माइत्थंप्रस्फुरंतीहशक्तयः इत्यस्याश्चर्यजालेषुनाभ्युदेतिकुतूहलं ३० नदयादैन्यमादत्तेनक्रौर्यमनुधावति नल
ज्जामनुसंधत्तेनालज्जत्वंचगच्छति ३१ नकदाचनदीनात्मानोद्धतात्माकदाचन नप्रमत्तोनखिन्नात्मानोद्विग्नोनचहर्षवान् ३२ नास्यचे
तसिसुस्फारेशारदंबरनिर्मले कोपादयःप्रजायंतेनभसीवनवांकुराः ३३ अनारतपतज्जातभूतायांजगतःस्थितौ ककथंकिलकासोस्या
त्सुखिताःसुखिताथवा ३४ फेनाजीवंजवीभावेजलेभूतक्रमेतथा कःकिलरंकुतःकोतःप्रसंगःसुखदुःखयोः ३५ भावाभावैरपर्यंतैर
जस्रंजंतुसंभवैः नविशीर्यंतिनोद्यंतिदृष्टिस्पृष्टिक्षमानराः ३६ निमेषंप्रतियामिन्यांयथान्यास्वप्नदृष्टयः क्षणोत्पत्तिविनाशिन्यस्तथैता

वः किंचतत्त्वयंदेशकालतःप्रकारतःस्वरूपतश्चअसंभावितत्वलाभाय ३५ उक्तंदृष्टांतेनसमर्थयति फेनानांतरंगप्रयुक्ते आजवंजवीभावेलक्षणे इदंस्ते
यंकिंकुतोवा अतःसुखदुःखयोःकःप्रसंगः ३५ नविशीर्यंतिननश्यंतिनखिद्यंतिचनोद्यंतिनजायंतेनदृश्यंति चश्रातिभासिकस्यजगतोदृष्टिरेवस्र
ष्टिस्तत्रक्षमाः अहमेवात्मनिजगन्मायांसृजामीतिपश्यंतोजीवन्मुक्ताः ३६ किंचप्रतिक्षणपरिणामिनोहिसर्वेभावाइतिन्यायात्प्रतिक्षणंभिद्य
मानेषुजगद्दृश्येष्वनुभवर्तमानःस्थायीसदात्माखप्नस्वस्वात्मन्येवदृश्यान्षड्भावविकारान्प्रतिक्षणंकल्पयन्पश्यतीत्येवंतेषांनिश्चये कुजाहचादिप्र
सक्तिरित्याशयेनाहनिमेषमित्यादिना वीप्साद्योतीप्रतिशब्दःकर्मप्रवचनीयः द्विर्वचनाव्ययीभावयोरन्यतरस्यावश्यंप्राप्तेरतदकरणंछांदसं ३७

क्रमणं क्रमः प्रसंगः ३८ किंच शुभफलेषु प्रसिद्धेषु सत्सु तद्विरोधिनः पुत्रवियोगादुःखादयः पदं न भेरन् जीवन्मुक्तानां शुभस्यैव भावादुभयाप्रसक्ति
रित्याह शुभाभावादिति विलक्षणाः शुभफलेभ्यो विलक्षणाः किं तत्तानि पूर्ववत् ३९ या दुःखदत्रासुखसंवेदनस्य सुखानुभवस्यांकुरेनेत्यालब्धु
सत्ताका सती स्वबीजं स्वकार्यं शोकमोहादि वितनोति विस्तारयति सेयं दुःखदशा शुभकर्माभावाच्छांते सुखेस्वपमपि शांते वेति निर्हेतुका कथं संभवे
दिति पूर्वोक्तार्थस्यैव स्फुटीकरणं ४० ४१ किं ततस्तत्राह रम्येति याते अपगते सति नैराश्ये प्रोल्लसति ४२ अत्युमनो नाशस्तेनापि किं तत्राहत्वा
मूलादिति ४३ अभावघनभावनया खव्यतिरिक्तं नास्त्येवेति दृढनिश्चयेन सर्वेषु भावेषु दृश्यपदार्थेषु निर्मुक्तसंकलनं निःसंकल्प्यविकल्प्यं यथा

अनारतसमुत्सन्नावनारतविनाशिनि । कुक्रमोदग्धसंसारे कारुण्यानंदयोरिह ३८ शुभाभावात्सुखाभावे स्थितिं याने विलक्षणः । कीदृग्रूपः
कथमयातः क्व वाता दुःखसंविदः ३९ सुखसंवेदनानोत्था स्वबीजं वितनोति या । शांता दुःखदशा सेयं कथमंतर्हि ते सुखे ४० क्षीणा
भ्यां सुखदुःखाभ्यां हेयोपादेययोः क्षये । ईप्सितानीप्सिते कल्लोलगलिते यच्छुभाशुभे ४१ रम्यारम्यदृशो नाशाद्याते भोगाभिवांछने
नैराश्ये संततप्रोद्दोहिमवद्विगलेन्मनः ४२ आमूलान्मनसि क्षीणे संकल्पस्य कथा च का । तलेष्विवातिदग्धेषु तैलस्य कलना कुतः ४३
भावेषु भावघनभावनया महात्मा निर्मुक्तसंकलनमंबरवत्स्थितेषु । चित्तं प्रति स्वमुदितो विततैकरूपो यस्तिष्ठति स्वपिति जीवति नित्य
तृप्तः ४४ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे जीवन्मुक्तस्वरूपवर्णनं सर्गः ७७ श्रीवसिष्ठ उवाच । यथालातपरिस्पंदादग्निचक्रं प्रदृश्य
ते । असदेव सदाभासं चित्तस्पंदात्तथा भवेत् १ यथा जलपरिस्पंदाद्व्यतिरिक्तस्वांभसः । दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्पंदात्तथा जगत् २ श्री

स्यात्तथाम्बरवत्स्वमयोर्यथाप्राप्तार्थालोचनमात्ररूपं चित्तं प्रति तिष्ठति तत्त्वयेसुषुप्तोऽस्वपिनिपावत्प्रारब्धक्षयं च जीवतीत्यर्थः ४४ इति श्रीवासि
ष्ठ X तन्मात्रस्वभावेन स्थितेषु सत्सु परिच्छेदहेत्वभावाद्विततैकरूपो महात्मा ततः नित्यतृप्तः सन् स्वेनैव निरतिशयानंदात्मना मुदित आनंदी सन् जाग्र ४
तात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ चित्तस्पंदाज्जगद्भ्रांतिश्चित्तस्पंदश्च प्राणतः । योगश्च तन्निरोधार्थः सम्यगत्र निग
द्यते ॥ अलातस्य ज्वलदुल्मुकस्य परिस्पंदात् भ्रमणात् रात्रौ अग्निमयं चक्रं भ्रांत्या यथा दृश्यते इत्यर्थः १ वर्तुलः नताभ्याकारः आवर्तः २

ईक्षणयोर्नेत्रयोरातपसांमुख्येनस्यंदात्पिंडीकारं अन्यतःस्पंदान्मौक्तिकमंडलमेवद्दश्यते २ येनस्वभावेनप्रस्यंदतेयेनोपायेननस्यंदते ५ स्यं
दस्वभावस्थितात्स्थकृत्यवकुमराक्षतिदृष्टांतैरेवतंदर्शयति येथेत्यादिनातिलश्चतैललवश्चतो तथात्राबः समुच्चये ५ अत्राप्याद्यस्तथात्रा
बः समुच्चयेद्वितीयोदार्ष्टांतिकोपबंधार्थः सर्वत्रगुणगुण्यादौअविचाराद्भेदसहिष्णुरभेदएवसंश्लेषः तत्रविचारेभेदांशोमिथ्याअभेदांशो
वास्तवइतिदर्शयिति अभिन्नावितिं ६ अभेदांशाएवकल्पितःकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरन्येननस्यंदते तथेतिप्रश्नस्योत्तरमाह चित्तेतिपःस्व
यंकारणात्मागुणःगुणीचेतिविकल्पितःतदात्मनास्थितैवद्वावपिगुणविकल्यौनश्यतोनिनिरन्वयेनेत्यर्थः तथाचैककारणात्मनास्थित्वेवगु

यथाव्योम्नीक्षणस्पंदात्पिंडमौक्तिकमंडलं दृश्यतेसदिवासत्यंचित्तस्पंदात्तथाजगत् ३ श्रीरामउवाच येनप्रस्यंदतेचित्तंयेननस्पंदतेतत
था तद्वत्सनब्रूहिमेयेनचिकित्सेयंतदेवहि ४ श्रीवसिष्ठउवाच यथास्नेहोह्नाहिमेरामतिलतैलवयोस्तथा ५ तथाराघवसंश्लिष्टौचित्त
स्पंदौतथैवहि॥ अभिन्नौकेवलंमिथ्याभेदःकल्पितएतयोः ६ चित्तचित्तपरिस्पंदपक्षयोरेकसंक्षये त्वयंगुणगुणीस्थित्वानश्यतोद्वौ
नसंशयः ७ द्वौक्रमौचित्तनाशस्ययोगोज्ञानंचराघव योगस्तद्वृत्तिरोधोहिज्ञानंसम्यगवेक्षणं ८ श्रीरामउवाच॥ कदाकीदृक्कुयायु
त्याप्राणापाननिबंधना योगनाम्न्यामनःशांतिमेत्यनंतसुखप्रदां ९ श्रीवसिष्ठउवाच देहेस्मिन्देहनाडीषुवातःस्फुरतियोभितः
स्पंदेषुवभुवोवारिसप्राणइतिकीर्तितः १० तस्यस्पंदवशाद्दंतःक्रियावैचित्र्यमीयुषः अपानादीनिनामानिकल्पितानिकृतात्मभिः

यागुणिभेदनाशाद्दर्शनाद्भेदांशाएवंकल्पितोनाभेदांशाइत्येतन्मनःस्पंदयोरेकतरनाशाधीनात्यंतिकोभयनिवृत्त्यैवचित्तंनस्पंदतेनतु जी
वतिमनसितत्स्पंदोवारयितुंशक्यइत्येतच्चसिद्धमितिभावः ७ अतएवस्पंदनिरोधनोभयनाशार्थंयोगक्रमोज्ञानक्रमश्चशास्त्रेदर्शितःइ
त्याह द्वौक्रमावितिं ८ तत्रायंक्रमंप्रथमंजिज्ञासमानोरामःपृच्छति कदेति प्राणापानयोर्निबंधनंप्राणापाननिबंधाभावेगुरोश्चहलइत्य
प्रत्ययःप्राणापाननिरोधलक्षणयेत्यर्थः ९ आसर्गसमाप्तेरस्यैवप्रश्नोत्तरंवर्णयिष्यन्चित्तस्पंदस्यप्राणस्पंदाधीनतांवक्तुंप्रथमंप्राणस्व
रूपमाह देहेस्मिन्नित्यादिना देहनाडीषुह्यासततिः प्रतिस्रगवंनाडीसहस्राणिभवंत्यासुव्याप्तश्चरतीतिश्रुतेरित्यर्थः यथाभुवःस्पंदेषुस्पंद

कारिदृष्टांतोपपत्तेयेरसइति विशेषणं आपोमयः प्राण इति एतमेवांगिरसंमन्यंतेप्राणोवाअंगानांरसइतिचश्रुतेरितिभावः चित्तस्यकोशवल्लभ
वैतःसंश्लेषेणाभिन्नताभिवगतआधारः प्राणबंधनंहिसोम्यमनःतस्यपुरुषविधुतामन्वयंपुरुषविधइत्यादिश्रुतेरितिभावः १२ अतएवत
त्स्पंदस्यचित्तस्पंदहेतुतेत्याह अंतरितिसंकल्पग्रहणं वृत्तिमात्रोपलक्षणं १३ चित्तःस्पंदश्चिदाभासव्याप्तवृत्तिभेदःसंविदः तत्तद्विष
याकारप्रथाः १४ प्राणपरिस्पंदं प्राणाधीनपरिस्पंदं आत्मैगमभूषणाः प्राणबंधनंहिसोम्यमनः प्राणाद्वाराएवउद्धेतिप्राणेस्तमेति प्राणंत
हिवागप्येतिप्राणंचक्षुः प्राणंश्रोत्रमित्यादिश्रुतिरहस्यज्ञाः १५ अस्त्वेवंततःकिंतत्राहमनइति १६ देहलक्षणेस्वगेहेहृदयादिस्थानेषुद्वा

आमोदस्ययथापुष्पंशौक्ल्यस्यतुहिनंयथा तथैवरसआधारश्चित्तस्याभिन्नतांगतः १२ अतःप्राणपरिस्पंदात्संकल्पवलनोन्मुखी संवि
त्संजायतेयेषां तच्चित्तंविद्धिराघव १३ प्राणस्पंदाच्चितःस्पंदात्तत्स्पंदादेवसंविदः चक्रावर्तविधायिन्योजलस्पंदादिवोमयः १४ चित्तंप्राण
परिस्पंदमाहुरागमभूषणाः तस्मिन्संरोधितेनूनमुपशांतंभवेन्मनः १५ मनःस्पंदोपशांत्यायंसंसारःप्रविलीयते सूर्यालोकपरिस्पंद
शांतोव्यवहृतिर्यथा १६ श्रीरामउवाच अनिशंचरतांदेहगेहेगगनगामिनां प्राणादीनांपरिस्पंदोवायूनांरोध्यतेकथं १७ श्रीव

प

सिष्ठउवाच ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः अनास्थायांकृतास्थायांपूर्वंसंसारवृत्तिषु १८ यथाभिवांछितध्यानाच्चिरमेक
तयोदितात् एकतत्त्वघनाभ्यासात्प्राणस्पंदोनिरुध्यते १९ पूरकादिनिजायामादृढाभ्यासादखेदजात् एकांतध्यानसंयोगात्प्राणस्पंदो
निरुध्यते २० ॐकारोच्चारणप्रांतशब्दतत्त्वानुभावनात् सुषुप्तेसंविदोजातेप्राणस्पंदोनिरुध्यते २१ (सप्ततिसहस्रनाडीभेदेषुचअनिशंचर

तांगगनेषुमुखनासिकादिछिद्रेषुवास्याकाशेचगमनशीलानां ॥ प्राणस्पंदनिरोधेननिरालंबनादिराजयोगोपायान्वक्तुमुपक्रमेतेशास्त्रेति पूर्वा
भ्यस्तासुसंसारवृत्तिषुसांसारिकव्यवहारेषुआत्यंतिकपरित्यागाद्युमनियमदमादिविरोध्याभ्यासाच्चात्यंतमनास्थायांतद्विदि कृतप्रतिष्ठायांस
त्यां १८ प्रथमंस्थूलाद्गोरवरेचंद्रबिंबेमाणिदवृत्तामूत्यादौयत्रैवमनोऽस्यरमतेतत्रैवनिरोधाभ्यसनोपृइत्याहयथाभिवांछितेति १९ पूरकं
कुंभकरेचकक्रमेणप्राप्यप्राणनिरोधसहितादृढादुदांतचित्तस्पंदनिरोधःकार्यइत्याहपूरकेति पूरकादिनानिजस्यदेहस्यप्राणस्यायामात् २० दीर्घप्ल

तेनप्रणवचतुर्थमात्रावलंबनयोगात्कोशहासविदोबा
त्यार्थसंवेदनस्यसुषुप्तेआत्यंतिकोपरमेजातेसति २१

इदानीं रेचकपूरकयोरेकैकस्यापि श्वासप्रश्वासशिथिलीकारणे कालदैर्घ्याभिवर्द्धनसहितध्यानाभ्यासादपि तन्निरोध इत्याह रेचके इति द्वाभ्यां स्फारे विपुलीभूते प्राणे छिन्नाभ्रवत् क्रमात् खं शून्यभावं बाह्याकाशं वा आगते अंगरंध्राणि नासाविवराणि नस्य ग्राति सति २२ अंतःपूरात्पूरणात् किरोध नाभिघाद्व यावस्तूर्मिमद्भुपस्थापमाने स्थिते निश्चले सति २३ पूर्यस्यनंतरं कुंभके पूर्णकुंभवत् अनंतं कालं स्तंभिते प्राणे परितिष्ठति सति उक्तत्रिविध प्राणायामक्रमश्च पातंजलेशास्त्रे प्रपंचितः तस्मिन्सति श्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः तस्मिन्प्रागुक्ते आसनजये सति बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः कोष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेदः उभयाभावलक्षणः प्राणायामः कार्य इत्यर्थः स तु बाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः यत्र प्रश्वासपूर्वको गतिनिरोधः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यंतरः तृतीयस्तंभवृत्तिः यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तप्तेन्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति त्रयोप्येते देशपरिदृष्टाः बहिस्तूलतवस्पंदादिना अंतर्ना

रेचकेनूनमभ्यस्ते प्राणे स्फारे खमागते नस्य ग्रात्यंगरंध्राणि प्राणस्पंदो निरुध्यते २२
पूरकेनूनमभ्यस्ते पूराद्गिरिघनस्थिते प्राणे प्रशांतसंचारे प्राणस्पंदो निरुध्यते २३ ७
कुंभके कुंभवत्कालमनंतं परितिष्ठति अभ्यासात्स्तंभिते प्राणे प्राणस्पंदो निरुध्यते २४

भ्यादिस्पंदादिना च इयानस्य विषयो देश इति कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेन संख्याभिः परिदृष्टा एतावत्संख्यश्वासप्रश्वासकालैः प्रथमो द्वितीयस्तृतीय उद्घात इति एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति स खल्वेवमभ्यस्तः प्राणायामः प्रविकस्वरतूलपिंडवन्मंदाकृष्टविसतंतुवद्वा दैर्घ्यसौ- क्ष्म्यापन्नैः प्राणे दीर्घः सूक्ष्मश्च भवतीत्यर्थः अभ्यासात्स्तंभिते प्राणे इत्यनेन च तत्परिपाकलभ्यश्चतुर्थोपि प्रकारः सूचितः सोपि पतंजलिना दर्शित बाह्याभ्यंतरविषयाक्षेपी चतुर्थ इति पूर्वोक्तोभयजयात्तदाक्षेपपूर्वकः प्राणगत्यभावः स्थिरश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थः प्राणायामप्रतिष्ठाफलमपि पतंजलिनोक्तं ततः क्षीयते प्रकाशावरणं धारणासु योग्यता मनस इति तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां दीप्तिश्च ज्ञानस्येति भाष्यं
२५

घंटिकां व्यात्तास्यस्य जिह्वामूले स्तनवल्लंबमानं तयाह्वयमानाः इंद्रयोनिं अंतरेण तालुके य एष स्तन इवावलंबते सेंद्रयोनिरिति श्रुतेः तां परिवृत्तया वर्द्ध
नाभ्यासादिप्रयत्नाद्दंतः प्राणसंचारमार्गे मूर्द्धरंध्रे प्रवेशयमानया जिह्वया आक्रम्य निष्पीड्याधः कृते प्राणे ऊर्ध्वरंध्रे ब्रह्मरंध्रे गते प्रवेशयधारितेस
तीत्यर्थः अनेन लंबिकायोगसमुत्थितानभोधारणा दर्शिता तत्प्रकारश्च भगवता स्कंदेनोक्तः रसानां तालु विवरे निधायोर्द्ध मुखो मतं धयन्निर्ज
रतां गच्छेदा षण्मासान्न संशयः ऊर्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः मासार्द्धेन न संदेहो मृत्युं जयति योगवित् आकाशं चमरी विचारि सिद्ध
त्वं यं ब्रह्मरंध्रस्थितं यत्नात् येन सदा त्रिवेन सहितं शांते हकाराख्ये रुद्रप्राणं तत्र विलीयपंचघटिकं चित्तान्वितं याधारये देषा भोस्सकवा रपा न पदुःप्रो
क्ता नभोधारणेति २५ समस्ताः कलना विकारास्तदुन्मुक्ते अतएव न किंचिन्नामनि स्वस्मिन् हार्दाकाशे संविदि अंतर्वाह्य संवेदन इति मात्रे निर्विकल्प

तालुमूलगतां यत्नाज्जिह्वयाक्रम्य घंटिकां ऊर्ध्वरंध्रगते प्राणे प्राणस्पंदो निरुध्यते २५ समस्तकलनोन्मुक्तेन किंचिन्नाम स्वस्वे ध्याना
त्संविदि लीनायां प्राणस्पंदो निरुध्यते २६ द्वादशांगुलपर्यंते नासाग्रे विमलांबरे संविद्दृशोः प्रशाम्यंत्योः प्राणस्पंदो निरुध्यते २७ अभ्या
सादूर्ध्वरंध्रेण तालूर्द्ध्वं द्वादशांतगे प्राणे गलितसंवृत्ते प्राणस्पंदो निरुध्यते २८ भ्रूमध्ये तारकालोकशांतावंतमुपागते चेतने केतने बु
द्धे प्राणस्पंदो निरुध्यते २९ इति त्येव यदुद्भूतं ज्ञानं तस्मिन् दृढाश्रिते असंस्पृष्टविकल्पांशे प्राणस्पंदो निरुध्यते ३० समाधिना लीनायां सत्यां

२६ नासाग्रोपलक्षितद्वादशांगुलपरिमितबाह्याकाशे च सुर्मनसोर्निरोधाद्यतन्निरोधाद्यतन्निरोध इत्याह द्वादशेति २७ लंबिकायोगाद्समुत्थिता
द्भुतपायां तराभ्यसात्प्राग्युक्त नभोधारणात्तन्निरोधसिद्धिरित्याह अ इत्याह अभ्यासादिति द्वादशांतं ब्रह्मरंध्रस्थानं तत्र प्राणे गलितप्राये संवृत्ते सति २८
एवं खेचरीमुद्रापि प्राणस्पंदनिरोधहेतुरित्याह भ्रूमध्ये इति तारकयोश्चक्षुषः कनीनिकयोरालोकस्य तेजसः चक्षुरिंद्रियस्येति यावत् चिरनिरोधाच्छां
तौ उपरमे सति तया जिह्वाग्रे प्राणे च प्रागुक्तरीत्या कपालकुहरप्रवेशनाद्दंतं द्वादशांतमुपागते सति केतने भ्रूमध्ये अविमुक्तस्थाने य एषोंतरोनं इति
जाबालश्रुत्यादिप्रसिद्धे चेतने चिन्मात्रभावे परमेश्वरे आत्मतया बुद्धे सतीत्यर्थः खेचरीमुद्रापि स्कंदेनोक्ता कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा भ्रुवोरं
तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्मणा बाध्यते न स कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीमिति २९ गुरोरीश्वरस्य वा अनुग्रहात्क
कृतात् लीयन्या येन प्रतीत्येवाद्भूतं ज्ञानं इति त्येव वित्ति विकल्पापत्रामाद्यतन्निरोध इत्याह इति त्येवेति ३०

अथ यदियस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धदेहदहराकाशे वा चिरं चिंतनिवेशात्तत्साक्षात्कारेण तत्सिद्धि
रित्याह चिरमिति पतंजलिना चोक्तं पातंजले चित्तसंवित् स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानमिति च ३१ हृदयेशब्दस्य पुंडरीकाकारमांसविशेषे मनसि परमात्मनि
च प्रयोगदर्शनात्संदिहानस्य प्रश्नः प्रतिबिंबति आदर्शे प्रतिबिंबवत्स्फुरति ३२ तत्र मांसमनसोः परिच्छिन्नत्वादैक्यमेव प्रकल्प्य हेयत्वाविभागो बो
ध्यः ३३ ३४ ननु आत्मनि हृदयत्वाद्वेत्तृत्वमात्रास्थितिकृत्वाक्षेपः किं न स्यादित्याशंक्याह तदंतरे चेति ३५ अस्मिन् घटाघाटपृथिवी अंतरे च समाहि
ते इति श्रुतेरिति भावः ३६ ३७ ३८ ३९ सहसा हठयोगे प्रवृत्तिं वारयितुमाह अभ्यासेनेति हठान्निरोधे तु रोगाद्याबाधा स्यादेवेति भावः ४० यथावास

चिरं कालं हृदेकांतव्योमसंवेदनान्मुने अवासनानमनोध्यानात्प्राणस्पंदो निरुध्यते ३१ श्रीरामउवाच ब्रह्मन् जगति भूतानां हृदयं तत्किमु
च्यते इदं सर्वं महादर्शे यस्मिंस्तत्प्रतिबिंबति ३२ श्रीवसिष्ठउवाच साधो जगति भूतानां हृदयं द्विविधं स्मृतं उपादेयं च हेयं च विभागोयं तयोः शृणु
३३ इयत्तया परिछिन्ने देहे यद्धृत्सोंतरं हेयं तद्धृदयं विद्धि तनावेकृतदेशस्थितं ३४ संविन्मात्रं तु हृदयमुपादेयं स्थितं स्मृतं तदंतरे च बाह्ये च न च
बाह्ये न चांतरे ३५ ननु प्रधानं हृदयं तत्रेदं समवस्थितं तदादर्शः पदार्थानां तत्कोशः सर्वसंपदां ३६ सर्वेषामेव जंतूनां संविद्धृदयमुच्यते न दे
हावयवैकाशो जडजीर्णोपलोपमः ३७ तस्मात्संविन्मये शुद्धे हृदये तत्त्ववासने बलान्नियोजिते चित्ते प्राणस्पंदो निरुध्यते ३८ एभिः क्रमैस्त
थान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः नानादेशिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पंदो निरुध्यते ३९ अभ्यासेन निराबाधेनैते नाम्नायोगयुक्तयः उपायतामुपायांति
भव्यस्य भवभेदने ४० अभ्यासाद्रूढतां याता वैराग्यपरिलांछितः यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ४१ नासाताल्वनुसंस्थासु द्वादशांगु
लिकांतिषु अभ्यासाच्छाम्यति प्राणो दूरे गिरिनदी यथा ४२

नं यदापायावासनानुद्भवंति तदा तन्निरोधायेत्यर्थः अथवा मुमुक्षावासनायां
मोक्षफलेन सफलः भोगवासनीयां तु तत्तद्भोगसिद्धिवैचित्र्यफलेन सफल इत्यर्थः ४१ अत एव तत्तत्सिद्धिफलभेदार्थे पातंजलशास्त्रे भ्रूमध्यादि
स्थानभेदेन धारणाभेदा दर्शिता इत्याशयेनाह नासेति तालुसंस्थानं कंठाग्राद्यारभ्य द्वादशांगुलिमितप्रदेशाः कोटिः सीमा द्वादशांतः पुरुषभेदा
द्गुरुवचनं यथाह पतंजलिः नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानं कंठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः कूर्मनाड्यां स्थैर्यं कंठकूपादधः कूर्माकृतिर्वर्तुला तत्प्रदेशे कूर्मना
डी प्रसिद्धा मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनमित्यादि शिरःकपालछिद्रे भास्वरज्योतिर्मूर्धज्योतिः गिरिनदी निर्झरः सा यथा दूरे गत्वा तत्रैव लीयते तद्वत् ४२

जिह्वयाक्रम्यघंटिकामिति यत्प्रागुक्तंतत्रोपायमाह भ्रूमध्यइतिस्थ्यपते आक्रम्यते ५३ एतेषांसमाधिभेदानांतत्तत्सिद्धिफलेषु विकल्पबहुल
त्वेपिनिष्कामस्यपरमोपशमेफलेअविकल्पतेवसर्वेषामित्याह विकल्पेति ५४ ५५ ५६ वासनावलितंमनःजन्मशरीरंतत्रप्राणंचाभिमा
नेनगृह्णाति निर्वासनंतुमोक्षं ५७ एवंउक्ताभ्यासप्रकारेणदीपतेखंड्यतेचिकित्स्यतेइतियावत् ५८ ५९ इदंदृश्यंयत्रनेत्याधेयतयाय
तोनेत्युपादानतयान्नेतितादात्म्येनचसच्चिदात्मसंबंधनिषेधान्नकेनाप्यंशेनजगद्रूपसदृशमित्यर्थः ५० अतएवविनाशित्वादिधर्मकेज

भयोभ्रूयश्चिराभ्यासाज्जिह्वाग्रंतेनतालुनि घंटिकास्थ्यपतेप्राणोयेनोर्ध्वैर्निवहत्यलं ५३ विकल्पबहुलास्त्वेतेस्वाभ्यात्येनसमाधयः
परमोपशमायाशुसंप्रयांत्यविकल्पतां ५४ आत्मारामोवीतशोकोभवत्यंतःसुखःपुमान् अभ्यासादेवनान्यस्मात्तस्मादभ्यासवान्भ
व ५५ अभ्यासेनपरिस्पंदेप्राणानांक्षयमागते मनःप्रशममायातिनिर्वाणमवशिष्यते ५६ वासनावलितंजन्ममोक्षंनिर्वासनंमनः
प्राणंचरामगृह्णातिपथेच्छसितथाकुरु ५७ प्राणस्पंदोमयोरूपंतस्मात्संसृतिविभ्रमः तस्मिन्नेवंशमंयातेदीयतेसंसृतिज्वरः ५८ विक
ल्पांशास्तपांतोःपदंतदवशिष्यते यतोवाचोनिवर्तंतेसमस्तकलनान्विताः ५९ यत्रसर्वंयतःसर्वंयत्सर्वंसर्वतश्चयत् यत्रनेदंयतोनेदं
यन्नेदंनेदृशंजगत् ५० विनाशित्वाद्विकल्पत्वाद्गुणित्वान्निर्गुणात्मनः यस्यनोसदृशोदृष्टोदृष्टांतःकश्चिदेवहि ५१ स्वादनीत्यवस्थाली
नादीपिकासर्वतेजसां कलनासर्वकामानांमताश्चिच्चंद्रिकोदिता ५२ यस्मात्कल्पतरोर्बह्व्यःसंसारफलपंक्तयः अनारतंबहुरसाजायं
तेचपतंतिच ५३ तत्पदंसर्वसीमांतमवालंब्यमहामतिः पःस्थितःस्थिरधीस्तद्वःसजीवन्मुक्तउच्यते ५४ श्रीरामायनमोनमस्ते॥

गतिनकश्चिदपिब्रह्मणोदृष्टांतोस्तीत्याह विनाशित्वादिति ५१ यदिनकश्चिद्दृष्टांतस्तर्हिकिंयंतत्परिचयस्तत्राह स्वादिनीति रसरूपादिगोचर
बाह्यवृत्तित्रिपुटीनांकामाद्यंतरवृत्तित्रिपुटीनांचभासकतयातत्परिचेयमित्यर्थः ५२ फलमनत्तूपपत्तेरितिन्यायाद्विचित्रकर्मफलोदय
हेतुनिमित्ततयावातत्परिचेयमित्याह यस्मादिति ५३ तत्परिचयावलंबनेपुरुषार्थसिद्धिंदर्शयन्नुपसंहरतितदिति द्वाभ्यां ५४ ५५

श्री

त्यागतानि सर्वाणि समीहितकौतुकानि कामभोगोत्कंठायस्य अतएव तदनुकूलप्रतिकूलेषु समुपगतं नाहितं नाहितवासनायस्य अतएवस कलेषु संव्यवहारेषु समः हर्षविषादशून्यः आशयोयस्य ईदृशो मुक्तमनाः पुरुषश्रेष्ठो भवति भगवान्विष्णुरपि भवतीत्यर्थः ५५ इतिश्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ उद्दिष्टौ चित्तनाशाप्ययोगज्ञानमोहियो तयोराद्योपरितात्तद्द्वितीयोत्र निरूप्यते ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघवेति उद्दिष्टक्रमयोर्मध्ये आद्यश्चित्तस्य शमः नाशप्रकारो निरूपितस्तस्येत्यर्थः १ लक्षण

विगतसर्वसमीहितकौतुकः समुपगतं नहितं नाहितं कल्पनः सकलसंव्यवहारसमाशयो भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ५५ मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे योगवर्णनं नाम सर्गः ७८ श्रीरामउवाच योगयुक्तस्य चित्तस्य नाश एव निरूपितः सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्मभो १ श्रीवसिष्ठउवाच अनाद्यंतावभासात्मा परमात्मेह विद्यते इत्येको निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः २ इमाघटपटाकाराः पदार्थशतपंक्तयः आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणं ३ असम्यग्वेदनाज्जन्म मोक्षः सम्यगवेक्षणात् असम्यग्वेदनाज्जुः सर्पो नो सम्यगीक्षणात् ४ संकल्पांशविनिर्मुक्ता संवित्संवेद्यवर्जिता संवित्याभिसमाख्याता मुक्तास्ती हाहिनेतरत् ५ साशुद्धरूपा विज्ञाता परमात्मेति कथ्यते शुद्धा तच्छुद्धरूपा न विद्येत्युच्यते बुधैः ६ संवित्तिरेव संवेद्यं नानयोर्द्वित्वकल्पना चिन्नीत्यात्मानमात्मैवरामेवं नान्यदस्ति हि ७ यथा भ्रतात्मदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ८ सर्वमात्मैव कोदिष्टो भावाभावो क्व च स्थितौ क्व बंधमोक्षकलने किमन्यद्रामवोच्यते ९

स्वरूपसाधनादिभिः सम्यग्ज्ञानं प्रपंचयिष्यन्प्रथमं आत्मपरिचयेन जगद्बाधात्मा ज्ञानलक्षणं तल्लक्षणमाह अनाद्यंतेति एकः असाधारणः स्फारः अपरिच्छिन्नाकारः २ एवं जगद्बाधेनात्मपरिचयात्मिता वात तल्लक्षणमित्याह इमाइति ३ सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षसमर्थतादर्शयितुं असम्यगिति सम्यगीक्षणात् नो सर्पः सर्पो नो वमोक्षइति यावत् ४ मुक्तेन हि किं परिशिष्यते तदाह संकल्पेति संवित्याख्यप्रकाशास्वभावेनैव अभितः सम्यक् आख्याता प्रथमाना इह मुक्तौ ५ अपृथर्थे तु शब्दः ६ तथा चाविज्ञानरूत एव संवित्तिसंवेद्ययोर्भेदो न वास्तव इत्याह संवित्तिरेवेति चिनोति अज्ञानात्संचिनोति ज्ञानात्तु परिचिनोतीत्यर्थः ७ नि

१० इह तोपि हृहृ दुःखस्वात्मन्येव मायया नरवद्बृंहिताकारं इदं दृश्यं व्यवस्थितं ११ सम्यक् अधिष्ठानसन्मात्ररूपेणालोकिते सति क्वासिनत्येक
रूपे हेयोपादेये संकल्पनं विकल्पनं वा संभवतीत्यर्थः १२ अविनाशियत्स्वरूपं तदेव वस्तु नामेति प्रसिद्धो आत्मनश्च स्वरूपं एवंविधं अतस्त
न्मयो भवेत्यर्थः १३ परं निरतिशयानंदरूपं ब्रह्म १४ स्फुरति अन्तस्येति शेषः १५ तं तत्वरसं के भोगाः १६ मनोभोगः कामस्तद्दस्यः षडरयः १७ अ

न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृंभते सर्वमेकं परं व्योम को मोक्षः कस्य बंधना १० ब्रह्मेदं बृंहिताकारं हृहृ हृद्व्यवस्थितं नानादृत्तमित
द्वित्वं भवात्मैवत्वमात्मना ११ सम्यगालोकितरूपे काष्ठपाषाणवाससां मनागपि न भेदोस्ति क्वासि संकल्पनोन्मुखः १२ आद्यंतेच
संत्यागं तत्स्वरूपमविनाशि यद् वस्तु नामात्मनश्चैव तन्मयो भव राघव १३ परं व्योमेदमखिलं जगत्स्थावरजंगमं सुखदुःखक्रमः कु
त्र किन्वरो भव राघव १४ द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जरामरणविभ्रमैः स्फुरत्यात्माभिरात्मैव चित्रैरंब्धिव वीचिभिः १५ शुद्धमात्मानमालिंग्यति
ष्ठमं तत्स्थया धिया यः स्थितस्तं क आत्मेहं भोगा बंधयितुं क्षमाः १६ कृतस्फारविचारस्य मनोभोगादयोरयः मनागपि न भिंदंति शै
लं मंदानिला इव १७ अविचारिणमज्ञानं मूढमात्मापरायणं निगिरंती हृदुःखानि वक्का मत्स्यमिवाजलं १८ जगदात्मैव सकलम

स्व

विद्या नास्ति कुत्रचित् इति दृष्टिमवष्टभ्यैव दृश्यः स्थिरो भव १९ नानात्वमलिकल्पनासु न वस्तुतोंतर्नानाविधासु सरसीषु जलादिना
न्यत् इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः २० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सम्यक्ज्ञानलक्षणनि

३५४७

रूपणं सर्गः ७९ श्रीवसिष्ठ उवाच इदमंतः कल्पना भोगान्प्रति विवेकिनः पुरःस्थितानपि सदा स्पृहे वा न जायते १ श्रीरामाय

जलं जलान्निर्गतं अल्पजलस्थं वा १९ २० जलादि आदिपदात्तरंगफेनबुद्बुदादि जलात् नान्यत् यथेति शेषः इति विविच्य समवलोकितस
म्यगर्थस्तदेकनिश्चयप्रधानः पुरुषः आत्यंतिकचित्तनाशात् विमुक्त इत्युच्यते इत्यर्थः २० इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे
एकोनाशीतितमः सर्गः ७९ यस्मिन्विमर्शे सति हृदे दिव्यभोगेष्वपि स्पृहा नोदेत्यपि पुरःस्थेषु स विमर्शोत्र वर्ण्यते इदं वक्ष्यमाणं विमर्श
पदर्शनं पुरःस्थितानपि भोगान्प्रति स्पृहा न जायत एवेत्यन्वयः १

तत्रारोचक्षुषाद्दृष्टानिरूपेआलोचितेचक्षुरहंताभिनिवेशाज्जीवस्यसुखदुःखेदृश्यतेतत्रचक्षुःप्रतिस्वामितिवास्यवत्वहंतेतिविमर्शेनदुःखादिप्रसक्ति
रितिदर्शयातिचक्षुरिति॥ बलीवर्दएवभारवहनदुःखायनतस्यभारद्रव्यस्यचनायकःनह्यस्यबलीवर्दस्त्यर्थः २ स्वामित्वमपितस्यनचक्षुमात्रेकिं
तुकार्यकारणसंघातकामकर्मवासनातत्फलभेदेषत्रेतेअहंकारबुद्धिमनःप्राणपरंपरयाकथंचित्स्वत्वकोटिनिविष्टस्यकस्यचक्षुषःकदाचिद्दृनि
रूपसंप्रयोगेकावागणनाकुतोवास्यदुःखप्रसक्तिरित्याशयेनाहनयनेतिगर्दभेसेनांतर्गतरंकगर्दभे ३ स्वामित्वादेवततनिवारयितुमपिशक्य
मित्याशयेनाहरूपेति एतत्स्त्रीपुत्रादिसौंदर्यलक्षणंहिंसतिनाशयतिछांदसोविकरणव्यत्ययःहेअधममूढतम ४ प्रत्युतहिंकीदृशाःकृति
बध्यतेतत्राहयेनेति क्रूरेनिशितमतिःप्रातस्तत्कयेनांतर्गतेनचिदात्मनेवसम्यक्‌स्व्यानंसंख्याबाह्याभ्यंतरार्थप्राप्त्याक्रियतेयेनैवअस्वाअनात्म
भूताकोशपरंपराआत्मतादात्म्यासेरोपेणानुगम्यतेतदीयैः औदासीन्येनयथाप्राप्तार्थप्रकाशनलक्षणैःकर्मभिश्चरित्रैर्निबध्यतेअभ्यासेनसंब

चक्षुरालोकनायैवजीवस्तुसुखदुःखयोः भारायैवबलीवर्दोभोक्ताद्रव्यस्यनायकः २ नयनेरूपनिर्मग्नेक्षोभःकइवदेहिनः गार्दभेपल्वलेम
ग्नेकेवसेनापतेःक्षतिः ३ रूपकर्दमसेतन्मानयनास्वादयाधम नयत्येतन्निमेषेणभवंतमपिहिंसति ४ येनैवसंख्याक्रियतेयेनैवास्वानुगम्य
ते तदीयैःकर्मभिःक्षिप्रंप्रातःक्रूरेनिबध्यते ५ उत्पन्नध्वंसिचापातमात्रतद्घनसन्मयं रूपमाश्रयमानेत्रविनाशायाविनाशिने ६ सा
क्षिवस्थस्तिष्ठितंनेत्ररूपमात्मनितिष्ठति आलोकंकालवशात्त्वमेकंकिंप्रतप्यसे ७ सलिलस्यंदवद्दृष्टिःपिच्छिकेवांबरोत्थिता सुजातिबधा
स्फुरतितत्रचितकिमागतं ८

ध्यतेनमूढरूपकर्दमास्वादनकर्मभिस्तथाचत्वमप्युदासीनंसतद्रूपंप्रकाशयनतुतदास्वादयेत्यर्थः ५ उत्पन्नध्वंसि
आपातमात्ररम्यंचेतिविशेषणे असन्मयमित्यस्योपपत्तयेअविनाशिनेअनिवार्याय विनाशायमृत्युमुखप्रवेशाय ६ किंचरूपविषयेसदासर्वार्थ
प्रकाशनेनिरपेक्षसमर्थेपिपरमात्मनिउदासीनेस्थितेसतिहेनेत्रकालवशातःकदाचिद्देवदीपाद्यालोकंप्राप्यप्रकाशयत्त्वमेवैकंकिमर्थंप्रतप्यसेअ
तस्त्वमपिसाक्षिवत्तिष्ठतंसतद्रूपंपश्येत्यर्थः ७ इदानींचक्षुषाभ्रांत्यारूपेआलोकितेपिचित्तस्यतदभिनिवेशहेतुनास्तीत्याहसलिलेतिहेचित्त इयंदि
चित्ररूपदृष्टिःनद्यादिसलिलेनानाविधानियतस्यंदवैचित्र्यवदनियताअंबरेस्वर्गलोकाभिमुखसाश्रुनेत्रनिरीक्षितामयूरपिच्छिकेवमिथ्याभूताच
गौरयमश्वोयंस्त्रीपिंडोयमित्येवंनानाविधसुजातिदुर्जातिविकल्पानुबंधाच्चक्षुषःस्फुरतितत्रतवकिमागतंयेनत्वंस्व्यसेतप्यसेवेत्यर्थः ८ श्रीरामः

चित्तवेतालेन लब्धेन आत्मना तदात्मभूतेन मया इदानीं स्वयं परमार्थात्मभूतोऽहं तान्विकारान् स्मृत्वा हसामीत्यर्थः ३५ निपातितः निपात्य वमारितः
३६ कामादिमत्तभावात् पवित्रां पदवीं इंद्रियद्वारमार्गं गतेऽपि ३७ समः निरस्तवैषम्यः सन् ३८ कलत्रं पोष्यवर्गः ३९ इदानीं परिच्छिन्नं निरतिशा
यानन्नमस्यतिए कस्मैइत्यादिना ४० अहं अहं अहमभिमानप्रधानजडांत्राः नैव न चैव नाहं अहंकारप्रत्यक् चिदात्मा नेति च न ४१ ४२ आत्मा
आत्मशब्दप्रत्ययविषयोन तथा च बृहदारण्यकभाष्ये तद्वार्तिके च आत्मेत्येवोपासीतेत्यत्र इतिशब्द आत्मशब्दप्रत्ययविषयत्वनिवारणा
र्थं इत्युक्तं न वा अन्यः अनात्मा अहं कोन्यस्तत्वेदृशः संभाव्यते यदहं स्यां एवमहंशब्दप्रत्ययविषयस्तदितरश्च नाहं एवं च स्वेतराप्रसिद्धेः स्वयमेव सर्वमि

चित्तवेतालल ब्धेन चिरंकालं मया आत्मना कृता विकाराविविधाः स्वयं स्मृत्वा हसाम्यहं ३५ चिरान्निपातितो दिष्ट्या विचारासिप्रहारितः लद्देहाचि
तवेतालस्तालोत्तालसमुन्नतिः ३६ प्रसंगं ते चित्तवेतालेऽपवित्रां पदवीं गते दिष्ट्या शरीरनगरे सुखं तिष्ठामि केवलं ३७ मत्तं मनो मत्तमातंगं नाम्न
तोऽहंकारराक्षसः विचारमंत्रेण समः स्वस्थोऽस्मि तिष्ठामि केवलं ३८ किं मनो मे ममाशा का को मेऽहंकारको भवेत् दिष्ट्या व्यर्थकलत्रं मे नष्टमेत
द्दशेषतः ३९ एकस्मै कूलकूटस्थाय नित्याय विमलात्मने निर्विकल्पचिदाख्याय मह्यमेव नमो नमः ४० नत्वोऽको ऽस्ति न मोहोऽस्ति न चैवाहमहं स्व
यं न च नाहं न चान्योऽहं मह्यमेव नमो नमः ४१ न मे माशा न कर्माणि न संसारो न कर्तृता न भोक्तृता न देहो मे मह्यमेव नमो नमः ४२ नाहमात्मा
न वा कोऽन्यो नाहमस्मि न चेतरः सर्वमेवाहमेतत्स्मै मह्यमेव नमो नमः ४३ अहमादिरहं धाता चिरहं भुवनान्यहं मम नास्ति व्यवच्छेदो मह्यमेव नमो
नमः ४४ निर्विकारस्वनित्याय निरंशाय महात्मने सर्वस्मै सर्वकालाय मह्यमेव नमो नमः ४५ नीरूपाय निराख्याय प्रकाशाय महात्मने स्वय
मात्मैकसंस्थाय मह्यमेव नमो नमः ४६ समां सर्वगतां सूक्ष्मां जगदेकप्रकाशिनीं सत्तामुपगतो स्म्यंतर्मह्यमेव नमो नमः ४७ साध्यवस्तु वानदीसे
पं नाहमेवाहमेव च जगत्सर्वपरार्थाय मह्यमेव नमो नमः ४८ व्यपगतमननं समाभिरामं प्रकटितविभ्रमरूपमप्यनंतं स्वयमजमजरं गुणा
दतीतं वपुरहमहमच्युतमीश्वरं नमामि ४९ ।मिति सर्वमेवाहमित्यर्थः ४३ आदिर्भुवनानां कारणं धाता धारयिता व्यवच्छेदस्त्रिविधपरिच्छेदः
४४ सर्वकालाय सनातनाय ४५ ४६ ४७ अद्ययश्च अध्ययश्च तु र्वाचन यश्च तैः सहितासा प्रसिद्धा स्यं वर्तमाना दृश्य श्रीर्नाहं एवमतीतानागतपदा
र्थं इदं जगत्सर्वमपि नाहमहमेव वेति योज्यं ४९ व्यपगतानि मननानि मनोविकल्पा यस्मात् अत एव समाभिरामं प्रकटितविभ्रमं अनंतं अच्युतं कुतः ३६

वा॰टी॰ उप॰
१७०

इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेअशीतितमःसर्गः ८० यत्नैःप्राक्चित्तवेतालोदेहगेहाद्विवासितः इहानुभवयुक्तिभ्यांचित्तास
त्तोपपद्यते आत्मातेयः अकल्पनातव्य इतिविचारतत्वविद्भिःपुनरत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेणविचार्यनैवचित्तमितिशेषः १ येनचित्तेनआत्मैवेदमिति
बोधेनजगन्मार्जितंतच्चित्तंकुतउत्थितंस्यात्यत्जगदंनःपातेनस्वयमप्यवस्तुअहोइत्याश्चर्ये २ अवस्तुत्वमेवसाधयतिअवद्यत्वादिति ज
उत्वाच्चितांतरश्रन्यत्वान्मायाकार्यत्वाच्चएवंनिश्चयेनचित्तंनास्त्येवेत्यसदेवअथवाअसत्सवद्भ्रमादेवान्यद्भूत्वातत्तुशशदुःखमिवास्मैवतदित्य
र्थः ३ यथानौकागतस्यबालस्यस्थाणुपरिस्पंदोभ्रांतिमात्रसिद्धस्तद्वद्बुद्धस्यचित्तासिद्धमपिबुद्धस्यात्मविदोनसिद्धंकिंत्वसन्मयमेवेत्य

उपशम
मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेदृश्यदर्शनसंबंधःसर्गः ८१ श्रीवसिष्ठउवाच एवंविचार्यबुद्ध्यांतःपुनरित्थंविचार्यते तत्वविद्भिर्महा
बाहो तेयआत्मामहात्मभिः १ आत्मैवेदंजगदितिसत्यांचित्तेनमार्जितं उत्थितंस्यात्कुतश्चित्तमहोचित्रमवस्तुयत् २ अवद्यत्वादवि
चित्तस्यत्वान्मायात्वाच्चासदेवहि एवंनास्त्येववाचित्तंभ्रमादन्यत्स्वरूपवत् ३ सिद्धंस्थाणुपरिस्पंदोनौगतस्ययथाशिशोः अबुद्धस्यन
बुद्धस्यन तथाचित्तमसन्मयं ४ मोक्ष्यमोहभ्रमेशांतेचित्तंनोपलभामहे चक्रारोहभ्रमस्यांतेपर्वतस्पंदनंयथा ५ एवंहिचित्तंनास्त्ये
वब्रह्मैवास्तितथात्मकं पदार्थभावनाश्चिंतातेनासत्यामयोज्झिताः ६ जातोस्मिशांतसंदेहःस्थितोस्मिविगतज्वरः यथातिष्ठामिति
ष्ठामितथैवविगतैषणः ७ चिंताभावेपरिक्षीणाबाल्यतःप्रमादयोगुणाः आलोकोपरमेचित्रोवर्णाख्याइवसंविदः ८ मनश्चित्तंगतात
त्स्मात्प्रक्षीणोमोहपंजरः निरहंकारताज्ञानाज्जाग्रत्यस्मिन्प्रबुद्धवान् ९ एकमेवजगत्क्षांतंनानात्वंनसदत्यपि किमन्याद्भिरन्याभ्यंतः
कथयेवालमेतया १० निराभासमनाद्यंतंपरंपावनमागतः सौम्यःसर्वगतःसूक्ष्मःस्थितआत्मास्मिशाश्वतः ११ (र्थः ४ तैलेष्वादियंत्रच

क्रारोहणप्रयुक्तभ्रमस्यांतेतदवरोहणोत्तरमित्यर्थः ५ यतोबाह्याभ्यंतरपदार्थभावनाः असतश्चिंताप्रस्थतास्तेनहेतुनाअसत्याइतिम
यामयाउज्झिताः ६ यथायेनपारमार्थिकस्वभावेनातिष्ठामितथैवेदानींस्वानुभवेनापितिष्ठामिनान्यथाभूतइत्यर्थः ७ बाल्यंबालस्यकर्मचा
पलंवर्णाकृत्यादिष्वितिहस्तारूपभेदानाख्यांतिप्रथयंतितथाविधाश्चासुप्तसंविदइव ८ अस्मिन्नहमात्मनिजाग्रतिअपगताज्ञाननिद्रेसति
अहंप्रबुद्धवान्स्वाभाविकंस्वरूपमित्यर्थः ९ जगत्क्षांतंसत्एकंब्रह्मैव एतयाअसद्विषयिण्याकथयेवालंप्रयोजनंनास्तीत्यर्थः १० निर्ग

अस्तु वा चित्ते चक्षुर्दृष्टार्थाकारवृत्तिस्तथाप्यभिनिवेशहेतोरहंकारस्य निमित्तं नास्तीत्याह कल्पेति स्वयं रूपाद्याकारः स्फुरतु नाम अयमहंकारस्त्वं कुतः प्रो
त्थितः ९ किंच स्त्रीपिंडादिलक्षणं रूपं स्वरूपं यद्यालोकमाश्रित्य स्फुरति स यालोकश्च पिंडाश्रित इत्यन्योन्यसंयोगे सौंदर्यभ्रांत्या कामादिना चित्तस्य व्याकुलता
प्रसिद्धा सा च तयोश्चित्तेनासंबंधाद्व्यर्थेत्यर्थः १० असंबंधमेव दृष्टांतेन स्फुटयति निरूपेति चक्षुषा बहिः रूपालोकनं मनसा चांतः संकल्पादयो मनस्कारा इ
ति भिन्नदेशत्वाद्देवेतिभावः संपन्नाः संलग्नाइव ११ तत्संलग्नताभ्रांतौ चाज्ञानेन जतुनाभिव्याप्तस आत्मैव निमित्तमित्याह अज्ञानेनेति पृथक् विश्लिष्टा स्तब्ध
सन्मयाबाधिताः संतः अधिष्ठानमात्रपरिशेषेण तिष्ठंति १२ दारुणी काष्ठे जतुनालाक्षया १३ स्वमनोमननमेव तंतुः काष्ठाकारवंतु वल्कबंधनं स च मं

कल्पाभसीव शफरी चित्ते स्फुरणधर्मिणि स्वयं स्फुरत्यहंकारस्त्वमयं प्रोत्थितः कुतः ९ आलोकरूपयोर्नित्यं जडयोः स्फुरतोर्मिथः आधाराधेय
योश्चित्तव्यर्थमाकुलता तव १० रूपालोकमनस्काराः परस्परमसंगिनः संपन्ना इव लक्ष्यंते वदनादर्शबिंबवत् ११ अज्ञानजतुनाल्येते श्लिष्टा
ज्ञाननिरंतराः अज्ञाने ज्ञानगलिते पृथक्तिष्ठंत्यसन्मयाः १२ मनःकल्पनयात्येते सुसंबद्धाः परस्परं रूपालोकमनस्कारा दारुणी जतुना य
था १३ स्वमनोमननं तंतुर्मनोभ्यासेन यत्नतः विचारच्छेदमायाति छिन्ने वाज्ञानभावना १४ अज्ञानसंक्षयात्क्षीणे मनसीमे पुनर्मिथः रूपा
लोकमनस्काराः संघट्टं तेन केचन १५ सर्वेषां चित्तमेवांतरिंद्रियाणां प्रबोधकं तदेव तस्मादुच्छेद्यं पिशाच इव मंदिरात् १६ चित्तवत्त्वासि मिथ्येव
दृष्टेनाभवतो मया आद्यंतयोः सुतुच्छे त्वं वर्तमाने विनश्यसि १७ मुधा पंचभिराकारैः किमंतः परिवल्गसि यस्त्वां स्वमिति जानाति तस्यैव परिव
ल्गसि १८ त्वं हृद्ज्ञानमेकं मनो न मनागपि तुष्टये माया मनः स्यदेवं व्यर्थं वृत्तिमुदस्यसे १९ इदमस्याध्यात्माधिकारिणो वैराग्यशमदमनिरोधा

दिमनोभ्यासेन यत्नतो विचारच्छेदमायाति मुख्याधिकारिणस्तु सह सोत्पन्नज्ञानेन तस्मिंश्छिन्ने सति स्वभावत एव विषयांतरापरिशेषादात्मतानुभा
वेनैव प्रवर्तत इत्यर्थः १४ तत्र द्वितीयस्यानायास इत्याह अज्ञानेति १५ प्रथमेन तु यत्नेन चित्तमुच्छेद्यमित्याह सर्वेषामिति १६ इदानीं चित्तमेव संबोध
यति चित्तेत्यादिना अंतः बोधोपायः यतः आद्यंतयोः सुतुच्छे अतो वर्तमानकालेपि विनश्यसि असदासि न हि पूर्वापरकालयोस्तुच्छो वंध्यापुत्रो वर्तमान
काले सन्भवतीत्यर्थः १७ पंचभिरिंद्रियोपनीतैः शब्दाद्याकारैः यस्त्वदभिमानी प्रमाता त्वां स्वं मदीयमिति जानाति तस्यैव त्वं तदुपकरणतया परिवल्गसि न त्व
संगोदासीनविदेकरसस्य ममेत्यर्थः १८ तुष्टिग्रहणं विषादस्याप्युपलक्षणं ऐंद्रजालिकमायाप्रयुक्तं मनसः नानाविषयदर्शनाकारस्यंदवत् १९

प्रकृत्या स्वीयमिथ्यास्वभावेनैव मृतं निरात्मकमसि विचारानुत्तथास्तु तं सतत्सुमृतं अत्यंतासदसीत्यर्थः २० २१ एतावत्कालं वयं त्वां मृतं भवत् नैरात्म्ये नवर्तमानं अज्ञातवंतो न ज्ञातवंतः अद्य आत्मतत्त्वदर्शनकाले २२ साधवः शमदमादयः एव सज्जना मम आसीरिति शेषः २४ हे जगद्रूपचित्तकेतालेश्वर त्वं पूर्वमेव नासी संप्रति च नास्येव अग्रे च न भविष्यसि एवं मया कालत्रयेनिषिध्यमानोपि इदानीमत्र स्थातुं किं न लज्जसे अहो गतवनिर्लज्जेत्यर्थः २५ यदि सकृज्ज्ञोसि तर्हि निर्गछेत्याह सहेति २६ २७ चित्तवंचितजनाननुशोचति अहोस्विति २८ जनानां मध्ये मृतं मरणधर्मकं देहात्मर

तिष्ठ वा गच्छ वा बितनासि मे न च जीवसि प्रकृत्यासि मृतं नित्यं विचारात्सुमृतं मृतं २० निस्तत्त्वं त्वं जडं भ्रांतं शठ नित्यमृता कृते मूढ एव तत्पातेन बाध्यो न प्रविचारवान् २१ वयमज्ञातयंतस्त्वां मौर्ख्येणाशुमृतं भवत् मृतमस्माकमद्यासि दीपानां तिमिरं यथा २२ शठेन भवता दीर्घकालं देहगृहं मम उपरुद्धमभूत्सर्वं साधुसंसर्गवर्जितं २३ जडे प्रेतसमाकारे गते त्वयि मनःशठे सर्वसज्जनसंसेव्यमिदं देहगृहं मम २४ पूर्वमेवासि नासीस्त्वं संप्रत्येवत्वराद्य जगत् न भविष्यसि चेदानीं वेताल किं न लज्जसे २५ सह तृष्णापिशाचीभिः सह कोपादि गुह्यकैः निर्गछ चित्तवेताल शरीरसदनान्मम २६ दिष्ट्या विवेकमात्रेण निर्गतो देहमंदिरात् प्रमत्तश्चित्तवेतालः कुवृकः कंदरादिव २७ अहो नु चित्रं सुमहज्जडे क्षणनभंगिना मनःशठेन सर्वेयं नीतो विवशतां जनः २८ कस्ते पराक्रमः किं ते बलं कस्ते समाश्रयः यदि विलासि मामेकं जनानां बाधसे मृतं २९ सर्वथैवासि न मया दिनचित्त कमार्यसे मृतमिथ्यात्वबुद्धत्वमद्य केवलमत्तह ३० एतावंतमहं कालं त्वां ताताजीवदास्थिति स्थिष्टप्रभृत संगास्क चिरं संसृति रात्रिषु ३१ चित्तं मृतं हि नास्तीदमिस्यद्याधिगतं मया तेन त्वदाशां संत्यज्य तिष्ठाम्यात्मनि केवलं ३२ दिष्ट्या चित्तं मृतमिति ज्ञातमद्य मया स्वयं नष्टशठेन समं नेयं समग्रं जीवितं निजं ३३ उत्सार्य देहसदनान्मनःशठमहं क्षणात् अहं स्वस्थः स्थितोस्म्यंतर्वेताल परिवर्जितः ३४

स्मात्खतो मृतं बाधसे अयं कस्ते पराक्रमः एकं अद्वितीयात्मभूतं मां प्रतियदि विलासि आगंतुं शक्नोषि न दा ते पराक्रम इति शेषः २९ हे दीन अस्ते दीन चित्तकमथा याअ घनुमार्यसे यतः पूर्वमेव सर्वथैव त्वं मृतमिति अवबुद्धं अयमेव बधः इत्यर्थः ३० जीवदास्थिति जीवतः स्वआस्थितिः स्वरूपसत्तायस्य तथाविधं सत्त्वाम्नि स्तस्त्वया सह ताशात्म्येन संगतः ३१ ३२ बाधोत्तरं जीवन्मुक्तानां निश्चित्तमेवायुः शेषं नयन मुचितमित्याह नष्टशठेनेति ३३ शठानां कामक्रोधलोभमोहानां महत्त्वसंमृतं मनः

यल्लोके व्यवहारदृशा वितादिशंकति दृशाच आत्मब्रह्मचैतन्यादिचु अस्तीति च प्रसिद्धं यच्च रज्जुसर्पादि वंध्यापुत्रादि च नास्ति प्रसिद्धं वस्तुवस्तु च तत्सर्वं रवा
द्याकाशादप्यच्छतरं निर्मलतरं अयाल्लक्ष्यप्रकाशं ब्रह्मैवाततं तस्मिन्नेव सदसद्रूपविकल्पारोपादित्यर्थः १२ १३ अहं एतावत्कालं मौर्ख्यात् विचारस्य अ
कारकः अकर्तासन् अमितस्थितिः परिच्छिन्नदेहादिस्वभावः आसं संप्रति विचारेण अमिताकारः सन् विचारकः अहं कनामगतइति न निरूपयितुं शक्य इत्य
र्थः १४ मनसि संसति विचारको स्लिन्नवेति विकल्पश्रीरपि निरर्थिका मनोवेतालस्य स्वस्यर्थं पुनर्जीवनार्थं किमुपजायते अतस्तामिमां प्रजहामीति परेण
संबंधः १५ ओमिति ॐकारलक्ष्ये तुरीये आत्मनि मौनवदिति स्थितिक्रियादृष्टांतः १६ कृतं विचारमुपसंहरंस्तस्य सदैवकर्तव्यतामाह अश्नन्निति

यदस्ति यच्च नास्तीह वितताद्यात्साधवस्तु च तत्खादच्छतरं शांतमनंतायासमाततं १२ चित्तं भवतु मावांतात्स्थिपतां स्थितिमेतु वा को विचार
णया धर्मश्चिरं साम्योदितात्मनः १३ विचाराकारको मौर्ख्यादहमासममितस्थितिः विचारेणामिताकारः कनामाहं विचारकः १४ मतेयिम
नसीयं मे विकल्पश्रीनिरर्थिका मनोवेतालवत्स्यर्थं किमर्थमुपजायते १५ तामिमां प्रजहाम्यंतः संकल्पकलनामिति निर्णीयोमिति शांता
त्मातिष्ठाम्यात्मनि मौनवत् १६ अश्नन्नाछन्स्वपंस्तिष्ठन्निति राघव चेतसा सर्वत्र सयातन्तः प्रत्यहं प्रविचारयेत् १७ प्रविचार्य स्वसंस्थेन स्वस्थेन स्व
च्चेतसा तिष्ठंति विगतोद्वेगं संतः प्रकृतकर्मसु १८ विगतमानमदा मुदिताशयाः शरदुपोढशशांकसमत्विषः प्रकृतसंव्यवहारविहारिण
स्त्विह सुखं विहरंति महाधियः १९ मोक्षोपायेषु पञ्चाम प्रकणे चिन्ताप्रतिपादनं सर्गः ८१ श्रीवसिष्ठ उवाच विचार एवं विदुषा संवर्तेनि कृ
तः पुरा कथितो मम विंध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना १ एतां दृष्टिमवष्टभ्य विचारपरयाधिया संसारसागरादस्मात्तारतम्येन संतर २ अथेमाम
परां राम भ्रणु दृष्टिपरंपरां मुनिना वीतहव्येन यथास्थितमशंकितं ३

१ यथाहः गच्छंस्तिष्ठंतो वापि जाग्रतः स्वपतोपि वा न विचारपरं चेतो य
स्यासौ मृत उच्यते इति १७ प्रकृतकर्मसु स्ववर्णाश्रमोचिताचारेषु १८ शरदा उपोढेन शशांकेन समा त्विट् प्रसन्नमुखकांतिर्येषां १९ इतिश्रीवासिष्ठ
तात्पर्यप्रकाशे एकाशीतितमः सर्गः ८१ इहेंद्रियाणि च मनो व्यर्थचेष्टादिहेतुभिः वीतहव्येन बोध्यंते आत्मेकाम्यप्रसिद्धये कृतस्य विचारस्य सांप्रदा
यिकत्वं दर्शयति विचार इति संवर्तेन रहस्यति श्रात्त्रा १ तारतम्येन उत्तरोत्तरचित्तविश्रांतिप्रकर्षपरिपाकप्रयुक्तभूमिकारोहणक्रमेण २ अपरां इं
द्रियमनःप्रबोधनरूपां यया दृष्ट्या वीतहव्येन मुनिना अशंकितं निःशंकं परमास्थितमधिरूढमित्यर्थः यथेतिपाठे येन प्रकारेण ३ श्रीरामाय नमः

३६९५

विंध्यशैलदरीः समाध्यनुकूलाः अन्वेषमाणो विभ्राम ४ कुतस्तस्य समाधीच्छाभूत्तत्राह अस्मादिति ५ जहारत् उपसंजहार सन्यस्तवानिति यावत् ६ रं
भारचितं कल्हारलीदलनिर्मितं कृतगौराः श्वेताः पीताश्च कर्पूराः परागाश्च येन अत एव स्फसौगंध्यं ७ तां तेन शिलापेष्ठचलेशास्य हिमवतो नेप्रांते
वा ८ पाष्णीः पादतलमूलयोरधिउपरि करांगुलयो यस्य तथाविधः सन् असमर्थसमासश्छांदसः स्पष्टकंधरं ऊर्ध्वीकृतग्रीवं यथास्यात्तथा ९
रिस्तुट् द्रियालोकान्त्रिमित्तोद्धिकीर्णंमनस्तन्निग्रहोपायेन जहार तत् यपसंजहारशनैर्वक्ष्यमाणप्रबोधनक्रमादित्यर्थः १० बाह्यानैंद्रियकानाभ्यं
तरान्मानसांश्च विषयस्पर्शान्परिजहार तत्यजन्मनेनाभ्यस्तात्छतुरितितु मिषेधः इदं वक्ष्यमाणमाकलयामास विचारयामास ११ तरंगैः प्रोदेनप्र

वीतहव्योमहातेजा विबभ्राम भवने पुरा विंध्यशैल दरीर्दीर्घा शविमेरुदरीरिव ५ अस्मात्क्रियाक्रमाद्घोरात्संसारभ्रमदापिनः आधिव्या
धिमयाकारात्काले नोद्वेगमापयो ५ निर्विकल्पसमाध्यंत्रालभ्यो दारपरेछया सजहारजगज्जीर्णांखिव्यापारपरंपरां ६ विरचितं भारचितं
तं निजपर्णीरजोंतरं कृतगौरं सुसौगंध्यमनिर्नलिमिवोत्पलं ७ तत्रासने समे शुद्धे स्वालीएहिरियानिने विश्राम्याभाचले शृंगे वीतवर्षइवां
बुदः ८ बद्धपद्मासनस्तस्थौ पाष्णीरधिकरांगुलिः शृंगवृच्छांतचलनमतिष्ठत्स्पष्टकंधरं ९ सजहारालमालोकाद्विविकीर्णंमनः शनैः वि
न्ध्यमेरुदरीसायं भानुर्भासिरवोत्करं १० बाह्यानाभ्यंतरांश्चैव स्पर्शान्परिजहत्क्रमात् इदमाकलयामास मनसा विगतैनसा ११ अहोनुचं
चलमिदं प्रत्याहृतमपि क्षणात् नमनः स्थैर्यमायाति तरंगप्रोरुपर्णवत् १२ चक्षुरादिभिरुद्दामै रूपेराहितसंभ्रमैः अजस्रमुसेतत्येव वी
देवतलताडिता १३ त्यजदेवानुरज्यति शनैरिंद्रियवर्द्धिताः यस्मान्निवार्यते तस्मिन्प्राम्मत इव धावति १४ घयत्स्पर्शमुपायाति घटाच्छक
टमुत्करं चित्तमर्थेषु चरति पादपे विवमर्कटः १५ पंचद्वाराणि मनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलं दर्पेंद्रियाभिधानानि तावदालोकयाम्यहं १६ हेहेह
तेंद्रियगणाः किम्मे बोधायनेहवः वेलाविलुलितांबूना मब्धिनामिवचंचलाः १७ ग्राहितेन पर्णेन तुल्यं तरंगप्रोरुपर्णवत् १२ चक्षुरादिभिराहि
तसंभ्रमैर्नानाविषयरूपैर्निमित्तैरजस्रनतिन त्यति वीटाकं दुक इव १३ पूर्वपूर्ववृत्तिस्त्यजदेवतदनुसारिणी अनरोत्तरवृत्तीर्ग्रहाति १४ १५ ए
वं चित्तदोषानालोच्य तन्निर्गमद्वाराण्यालोचितवानित्याह पंचेति दर्पधत्ताः मोर्निदार्थः छांदसत्वात्कुत्सितानि कुत्सने रिति समासो नाश्रितः १६ १७

इदानीमिंद्रियाण्येव निर्भर्त्स्य बोधयति हेहे इति हे चंचलाः हतेंद्रियगणाः मेममबोधाय समाधिनाचिरं आत्मदर्शनाय वः वेलावसरोनास्ति किं

यूयं मनस एव द्वारभेदेन कल्पितानि खरूपाणि जडेलडयोरभेदाज्जलेचउत्सिक्तनातरंगोत्सेकवत्तेवव्यर्थं वल्गति १९ असारात्मअनन्तंरखरूपंये षां तथाविधानां भवतां अनालोकवतां आत्मज्ञानशून्यानां यासमुद्भूति र्दुर्विनयादमार्गप्रवृत्तिः सेयं अंधानां सादृश्याय नुपमार्थमेवजायते अमार्गधावतामंधानां कूपे पातस्योपमाजायत इत्यर्थः २० यदिवयं जडाः कस्तर्हि दिवानादिनासर्वव्यवहारं करोतित्तत्राह चिदात्मेति २१ नो रूपाःसत्यखरूपशून्याः २२ येन साक्षिणा बहुत्वेन सर्वावभासकेन नयनादयः परिज्ञाता स्तेन सह एषांमनागपि संबाधो नास्ति द्युपातालयो र्लताद्रिभ्यां दिवो वा पाताल तलाद्विभिस्तद्वदित्यर्थः २३ चिन्मात्रं विदेकरसः प्रत्यगात्मा पराग्भ्य इंद्रियेभ्यो दूरं तिष्ठति परां चिरख्यानिव्यत एतत्स्वयं

माकुरुध्वमनर्थाय चापलं चपलाशयाः स्मरतातीतवृत्तीनि दुःखजालानि भूरिशः १९ रूपाणि मनसो यूयं जडा एव किलाधमाः जडेत्त त्सिक्तवाव्यर्थं मृगतृष्णेव वल्गति १९ असारात्मस्वरूपाणामनालोकवतां सदा अंधानामुद्भूतिर्येयं सादृश्यायैव जायते २० चिदात्मा भगवन्सर्वसाक्षित्वेन करोम्यहं हतेंद्रियगणा यूयं किं निरर्थकमाकुलाः २१ मिथ्येवमेवि वल्गति नीरूपा नयनादयः अलातचक्रप्रतिमाः सर्परज्जुभ्रमोपमाः २२ तेनात्मना बहुत्वेन निर्ज्ञाताश्चक्षुरादयः मनागपि न संबंधो द्युपातालतलादिवत् २३ भीतः पांथ इवाहिभ्यः पुल्कसेभ्य इव द्विजः दूरे तिष्ठति चिन्मात्रमिंद्रियेभ्यस्त्वनामयं २४ चित्तजामात्रकेणालं संक्षोभो भवतो मिथः तिष्ठति स्वैरमादित्ये दिने कार्यवतामिव २५ चित्तेचारए चार्वाक चतुर्दिक्कुक्षिभिक्षुक स्वैवव्यर्थमनर्थाय मैवं विहर हे जगत् २६ अहं चिद्वृत्तिव्यर्थ मसत्यात तवासना अत्यंतभिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः शठ २७ जीवाम्येवाहमित्येषा तवाहंकार दुर्मतिः मिथ्येवज्ञानाद्दुःखाय नसत्या सत्यवर्जिता २८ अहंकारस्येसोस्मीत्येतां संरब्धतां त्यज न किंचिदपि मूर्खत्वं किं व्यर्थं तरलायसे २९ (भूरिति श्रुतेरिति भावः २४ तर्हि

कथमिंद्रियव्यापारे आत्मनो निमित्तताप्रसिद्धिस्तत्राह चित्तजेति दिनकार्याणि श्राद्धकृष्यादीनि तद्वतां २५ इदानीं चित्तं संबोध्य बोधयति चित्तेत्यादिना इंद्रियाणां बहिर्मुखतया प्रचारहेतुत्वाच्चारएदेहात्माभिमानित्वाच्चार्वाक चतसृषु दिक्षु कुक्षिभरणाय भिक्षुक २६ चिद्वृत्तेचेतनमिति वासना श्रांतिः २७ न सत्येति न ह्यहंकाराधीनं जीवनं सत्यं असत्यपि तस्मिन्सुषुप्तौ जीवनदर्शनात् इतोपि मिथ्यैव सा यतः सत्ये नापरमात्मना वर्जिता न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुतेरित्यर्थः २८ अहंकारस्य अभिमानाख्यपरिणामस्य त

तवैवस्वरूपंदुर्लभंत्वयाअभिमानेनान्यूरक्षणंतुदूरनिरस्तमित्याशयेनाहसंविदिति ३० परिणामेविषपर्यवसानाभोगकालेरसायनवदुत्थि
ता ३१ इंद्रियगणानामाश्रयंकृत्वेतिशेषः अन्ये नसाक्षिणा ३२ भोगानुभवशक्तिश्चान्यस्यजडस्यामिथ्याभूतस्यचनत्वभोगाशाष्यर्थेत्याहक
त्वमिति ३३ आत्मैवतेनास्तीत्येतदुपपादयतियदिति सतपरसत्तावृत्त्यादिघुमानतयाभासमानमेवस्फटिकलौहित्यमिवस्वतः असत्तयान्वितंतत्
त्वंचकर्तृत्वंचभोक्तृत्वंचमन्यसेपूर्वापरमनुसंधत्सेइतिमन्यसेतच्चतेषांचैतन्यमंतरेणासंभवात् ३४ तर्ह्यहंप्रत्यक्चेतनरूपमेवकिंनस्यामितिचे
तर्हितवसदानिर्विकल्पेवास्थितिर्युक्तानतुदुःखदाकर्तृत्वभोक्तृत्वभावाभावविकल्पमयीत्याहप्रत्यगिति नचसर्वाकेविल्पत्यागश्चित्तनातवा

संविच्चित्त्वमनाद्यंतंसंविदन्यन्नविद्यते देहेस्मिंस्तन्महामूर्खकिंत्वंस्याश्चितनामकं ३० विषपर्यवसानेयंरसायनवदुत्थिता भोक्तृता
कर्तृतानाशंकावृतचित्तसुधैवहि ३१ सोपहासोपदंगछमूर्खेंद्रियगणाश्रयं नकर्ताहंनभोक्तात्वंजडोस्यन्येनबोध्यसे ३२ कुतस्त्वंभवसि
भोगानांकेवाभोगाभवंतिते जडस्यात्मैवतेनास्तिबंधुमित्रादितःकुतः ३३ यज्जडंतद्विनास्त्येवसदेवासत्तयान्वितं तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्व
मन्यसेतानासंभवात् ३४ प्रत्यक्चेतनरूपश्चेत्त्वंतदात्मैवतेवपुः भावाभावमयीचित्तसंततेकेवदुःखदा ३५ यथाकर्तृत्वभोक्तृत्वेमिथ्ये
वाधिगतेत्वया मयातेहिप्रमार्ज्यंतेभ्रष्टयुक्त्याकथंत्वानैः ३६ स्वयंत्ताचृड्वानेषजडोनास्त्यत्रसंशयः जडस्यकीदृक्कर्तृत्वंनरत्यंनाहकथं
शिलाः ३७ उपजीवचिरंतस्मात्त्वंतद्भागमैश्वरं जीवसीहसिहंसित्वंदृष्टायासिविवल्गसि ३८ क्रियतेयत्तुपुत्रत्वयोसतेनैवकृतंभवेत्
त्वनर्गीदाश्वंपुंशक्त्याज्ञावकःप्रोच्यतेपुमान् ३९ हन्यतेयस्तुपुत्रत्वयोसतेनैवहतोभवेत् निहंतिखड्गःपुंशक्त्याहंनैवप्रोच्यतेपुमान् ४० पी
ति
य
पीयतेयत्तुयच्छत्वयापीतंतेनैवतद्भवेत् पात्रेणपीतेपानंपातायस्तूच्यतेनरः ४१ प्रकृत्येवासिसुजडःसमस्तंतेनबोध्यसे तेनात्मैवात्म
नात्मानंचिनोतीदंहिनो

स्तीतिभावः ३५ अचेतनत्वेतुभयत्लेनैवकर्तृत्वादिकंप्रमार्जितुंशक्यमित्याहयथेति ३६ शिलाःशिलापुत्रिकाः ३७ य
दिवृक्षेकाष्ठप्रतिमाचेतनव्यापारमुपजीव्यनर्त्यंताहृष्येतितर्हित्वमपितद्वैश्वरंचिदाभासभोगंउपजीवतथाचप्रतिमानर्त्यफलभोक्तायथाचेत
एवनप्रतिमातथात्वंत्वत्कृतजीवनादिफलभोक्ताचिदात्मैवेतित्वंवृथाजीवनायुधीधावसीत्यर्थः ३८ दात्रंशंकुला ३९ पुमानेवहंताप्रोच्यतइ
त्यन्वयः ४० यस्तुनरःसएवपातातुच्यतेनपात्रं ४१ चिनोतिभोक्तृभोग्यकरणोपकरण्यादिभावेनस्वप्नइवसंचिनोति भवच्छब्दस्यसर्वनाम्नो
नपुंसकेभवदितिरूप ४२ ॥

बोधयतिचिदाभासव्याप्त्यास्फोरयतियुक्तंचैतदित्याहबोधनीयाइति ४३ अतएवबोधसत्ताधीनत्तवनामरूपाभ्यामात्मलाभइत्याह आ-
त्मेति ४४ तथाचात्मैवस्वात्तानानात्वमिवसंपन्नःस्वज्ञानेनत्वज्ञावानमुच्यतइत्याह एवमिति विगलितंभावेक्तः ४५ तदात्मैवाहमितितादात्म्यं
ध्यासोमास्तुअसुखायजनादिदुःखाय ४६ आत्मत्वंअंगस्वरूपं ४७ शक्तिश्चिदेकत्तिसंवलितामायाअतएवबेलेव ४८ हेमहेत्वंआत्मतत्त्वबो
धाच्चिन्मयपुष्पेद्भवेः नतर्हिचित्तोभेदकारणाभावात्परमात्मपदान्नित्यमव्यतिरिक्तएव ४९ नदाश्नभासविषयाभावादनुत्तोकोनिर्विषयोनसंभा
व्यइत्याशयेनाहसर्वगामितिसर्वेषुतीतानागतभावेषपिस्थितंकालकृतपरिछेदशून्यमितियावत् ५० तथात्वंपश्यद्भातिछंदसःपुरुषव्य

अनारतंबोधयतित्वामात्मापरमेश्वरः बोधनीयाबुधैर्मदःकिलावृत्तिज्ञातैरपि ४३ आत्मसत्तैवबोधैकरूपिणीस्फुरतीहहि त
येवचित्तत्वार्थविंगीकृत्यवत्वयालक्षितं ४४ एवंचित्तत्वमज्ञानादात्मचक्रेरूपागतं ज्ञानेनत्वपाविगलितंतीव्रेहिममहातपे ४५ तस्मा
न्नतंत्वमदंत्वंनासित्वंपरमार्थतः तदेवाहमितिव्यर्थमतोमास्तुसुखायते ४६ असत्याचित्तकलनाइंद्रजालजलोद्भव विज्ञानमात्रमे
वेहब्रासमेगंविजृंभितं ४७ नरामरजगद्रूपैर्ब्रह्मसीशक्तिरुदेत्यलंसामुद्रकणकल्लोलजालैर्वेलेवबल्गाति ४८ चिन्मयपुष्पेद्भवेर्मद त
तस्मात्परमात्मपदाद् नित्यमव्यतिरिक्तंत्वंकिमन्यत्परिज्ञोचसि ४९ सर्वगंसर्वभावस्थंसर्वरूपंहितत्पदं तत्त्वासोसर्वमेवात्तभासभ
वतिसर्वदा ५० नत्वमास्तिनदेहोस्तिब्रह्मास्तीहमहस्फुरत् अहंत्वमितिनिस्पंदेस्फुरत्यार्तिर्हिकस्यका ५१ आत्माचेत्त्वंतदात्मैवसर्व
गोस्तीहनेतरः आत्मनोन्यज्जडत्वंचतत्वंनास्त्यस्तितद्वपुः ५२ आत्मैवसर्वत्रिजगत्तदन्यत्तुनकिंचन नत्वंकिंचित्त्वामात्मान्यद्यदितत्वं
नकिंचनः ५३ अहंत्विदमहंतन्मइतिव्यर्थंकिमीहसे असद्वपुःकिंस्फुरतिशशशृंगेणकोहतः ५४ तृतीयाकलनानास्तिचिज्ञदांशो
तराश्राठ छायातपेनयोर्मध्येतत्तीयेवानुरंजना ५५

(त्वयः अहंत्वमित्याभासोनिस्पंदेआत्मनिस्फुरति अंतःकस्यकावाआर्तिः ५१ उ

क्तकल्पद्वयंपुनःस्पष्टमाह आत्मेति ५२ ततस्माद्यदित्वंकिंचिदात्मान्यद्यदिभवसितदाकिंचनंतत्वपरमार्थरूपनेत्यर्थः ५३ अहंतुइदंबालशारी
रं अहंतत्वदेहशारीरंततबालशरीरसंबंधिक्रीडोपकरणादिवृद्धशारीरसंबंधिपुत्रपौत्रादिचममइतिव्यर्थंकिंईहसेनह्यात्मनस्तस्यस्वंशारीर
नास्तवीत्यसद्वपुःकिंस्फुरतीत्यर्थः ५४ तर्हिचिदविद्यातिरिक्तंतत्तीयंरूपमहकिंनस्यांतत्राहततीयेतियथाजगतिछायातपान्यतरानुरंजना

तद्रूपं तत्त्वतः किं स्वरूपमिति चेच्चरमसाक्षात्कारवृत्त्या अविद्यापासहत्वदीयजाड्यस्य तदंतर्गतचिदाभासस्य च क्षते यैचुरमसाक्षात्कारवृत्त्यावि
र्भूतं यत्स्वप्रकाशपूर्णात्मस्वरूपं तदेव त्वमित्याह सत्येति तदुक्तं तस्मात्सत्यावलोकनाशाविर्भूतं ५६ ५७ यद्यहमात्मैव तर्हि मनसैवेदमात्तव्यं नेहना
नास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिषु ममश्चात्मोपकरणत्वं कथमुक्तं तत्राह केवलामिति अतद्व्यापामे वात्मज्ञानस्य चार्थकृतानां तत्त्वमसीत्याद्युपदेशानां
प्रयोजनासिद्धये करणत्वेन कल्पितेन त्वया केवलं शुद्धं स्वतत्त्वं तत्त्वे चरमसाक्षात्कारस्तद्विषयं करोति यथा स्वमुखतत्त्वं दिदृक्षुर्दर्पणोपाध्यभिरूढे
न स्वमुखेनैव करणेन मुखं पश्यति तद्वदिति भावः ५८ यदि त्वं करणस्वभावमेव स्वं मन्यसे नाहं तव चलनेपि स्वतः सामर्थ्यं नास्तीति कर्तृत्वाभिमा

सत्यावलोकनाज्ञाने चिन्मात्रस्य दृशेः स्वयेः संपद्यते यत्तु तदुक्तं स्वसंवेदनमानकं ५६ तेनमूढ न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं तवापि हि तदेवासि परंब्र
ह्मत्यज मोहं स्वयं भवात्मवान् ५७ केवलं तत्त्वविषयमुपदेशार्थसिद्धये त्वया करणभूतेन करोत्यात्मेति कथ्यते ५८ असत्स्वरूपं करणं ज
डं निरवलंबनं निस्यंदनं न स्यंदेत कर्तृसंबोधनं विना ५९ अकर्तुः करणस्यास्य शक्तिः काचिन्न विद्यते दात्रस्य लावकाभावे कर्तुं कि
मिव शक्तता ६० खड्गप्रहारविच्छेदक्रियायां पुंसि शक्तिता न खड्गे सुजडे चित्तसर्वांगेषु पिशक्तितः ६१ तस्मान्नासि सखे कर्तुमाव्यथं
दुःखभाग्भवा परार्थं क्लेशिता स्मस्त्वया कृतेषु न शोभते ६२ ईश्वरेणेह शास्त्रोक्त्वा चोद्यो यस्त्वया स दृश्यो भवेत् न च तस्य कृते नार्थो नाकृते ने
ह कश्चन ६३ गुर्वात्मोपकरोम्येनमिति केवलमल्पधीः क्लिश्यते वसतां त्वथो न किंचिदुपयुज्यते ६४ कर्तृभोगेश्वरस्यैवमर्थं चेदनुवर्तसे
तदस्य काचिन्नेच्छा हतस्त्वात्मसर्वदैवहि ६५ ॐ कौत्रि

नास्ति तव व्यथैवेत्येतदुपपादयति असत्स्वरूपमित्यादिना निस्यंदनं स्वतः स्यंदनशक्तिर
हितं कर्तृसंबोधनं चैतन्यकृतं कर्तव्यार्थप्रकाशं ५९ अकर्तुरनधिष्ठितस्य ६० सर्वांगेषु आमस्तकाग्रं सर्वावयवेषु सर्वेष्वंगेषु उपकरणेषु सत्स्व
पीति वा ६१ प्राकृतेषु पामरतुल्येषु प्रकृतिकार्येषु आत्मनः क्लेशो भृतएव ६२ ननु ईश्वरएवमोहाज्जीवतां प्राप्तः अज्ञानादिनापीड्यमानः कथं
मयोपेक्षणीय इति वदर्थं सर्वप्रयत्नैर्घटमानमहं तमनुग्रहीष्यामीति चेत्तत्राह ईश्वर इति यस्त्वयासेव्यः शास्त्रोक्त्या चोद्यः ईश्वरस्तु न तत्कृतश्रद्धस्य
र्थः ६३ गर्वात्कार्यकरणसंघाताभिमानात् एनमात्मानमुपकरोमीति भ्रांत्या त्वयाल्पा परिच्छिन्ना धीर्बुद्धिः क्लिश्यते पीड्यते संघाते तु वसतां
पंच प्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियाणां सर्वेषामचेतनत्वान्नो गोनार्थ इति न किंचिदुपयुज्यत इत्यर्थः ६४ अतः परिशेषादीश्वरस्यार्थे त्वत्प्रवृत्तिर्वाच्या

कुतस्तस्य नेच्छेति चेत्स्वपूर्णत्वादद्वयत्वाच्चेत्याह कृत्रिमेति ६६ सर्वस्य जगतः स्वात्मनि तेनैव कल्पितत्वेनाप्राप्तत्वाभावादपि तत्र तस्य नेच्छेत्याह एकेति आत्मनाआत्मन्येवाविघुकेन एकानेकावभासेन तज्जगद्भूतं क्रियते तत्र किं किमलभ्यं यदिष्यते ६७ यदि सर्वमीश्वरस्वं तर्हि तत्र कथं ममेच्छात्वाः हत्वादृशस्येति मत्सर्वस्येत्यर्थः ६८ तर्हि तेनेश्वरेणैव संबध्यत इतु यद्वात्तभोगान् लप्स्यामि तत्राह आत्मनेति आत्मसंबंधेच्छायारमणीयत्वात् सुंदरेति अस्यात्मनः संबंधि संबंधयोग्यं नास्ति यथा कुसुमादुत्पन्नमपि फलं कुसुमस्य बहिर्मुखत्वात्तत्सौगंध्याद्युपभोगसंबंधयोग्यं न भवति तदभिन्नं दृष्टं कुसुमस्येव तिरोभावात्तद्वत्त्वमपीत्यर्थः ६९ संबंधायोग्यतामुपपादयितुं मुख्यसंबंधलक्षणमाह द्वितीयेनेति एकस्य द्वितीयेन समं एकतरक्रियया उभयक्रियया च मिलनात्तस्य पूर्वस्य तावद्भवनं अपरांतर्भावित्वेन एकता वा सा संबंधगतिः संबंधस्य फलतो लक्षणमिति

अकृत्रिमावभासेन सर्वगेन चिदात्मना । एकेनैवेदृशापूर्णकल्पनैवास्ति नेतरा ६६ एकानेकावभासेन समस्तेन तदात्मना । आत्मन्येवांतरात्मांतः क्रियते किं किमिष्यते ६७ तादृशस्यतु दृष्टैव वस्तु व्युतजापतेमुधा । आलोकराजमहिषीपूनोमदृमयीपथा ६८ आत्मानासह संबंधं चेतः कर्त्रीसि सुंदर किंतु नास्यास्ति संबंधि कुसुमस्य यथाफलं ६९ द्वितीयेन समं येषा तत्तावद्भवनैकता । सा संबंधगतिः प्रोक्ता भागि दित्वादृश्कनेकता ७० नानाप्रकाररचना नानारूपक्रियोन्मुखी । सुखदुःखदशाहेतुर्भवानेकविधास्तता ७१ संबंधः समयोर्दृष्टस्तथाई समयोरपि । न विलक्षणयोश्चान्यस्तस्मिन्मतिजगत्त्रये ७२ द्रव्यांतरगुणं द्रव्यान्याश्रयंति बहून्यलं । संविदस्थ्यवनं दुःखं संविदो माच्युतोभव ७३

गिति ७० तादृशे च मुख्ये संबंधे भवान् अहेतुः यतस्त्वस्वतोनेकविधा कार्यतश्च नानाप्रकारे रचना नानारूपविहितनिषिद्धक्रियोन्मुखी सुखदुःखदशाआसंमतात्स्मृता प्रसिद्धेत्यर्थः ७१ समयोः क्षीरयोः आर्धसमयोः क्षीरनीरयोः विलक्षणयोर्वा रविवह्न्योरिवात्यंतविरुद्धयोः यतस्तास्मिन्विरुद्धसन्निपातेसति अन्यः एकतरस्य नाश एव दृष्टो न संबंधावस्थानमित्यर्थः ७२ ननु शब्दस्पर्शरूपादिविरुद्धगुणवतामपि सूक्ष्मभूतानां पंचीकरणेन संबंधवन्मम आत्मसंबंधः किं न स्यात्तत्राह द्रव्यांतरगुणा अपि परमेलनेप चीकृतद्रव्याण्याश्रयंति तथाचाकुः शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् शब्दस्पर्शरूपगुणोग्निगुणं तेजउच्यते शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैः पंचगुणा महीति ७३ ननु संविज्जाड्ययोः विरोधजडात्वतः संविदः अवनं चेत्साधकाभावाज्जडांशो नसिद्ध्यस्येवेति तद्वदसिद्धिप्रसंगदुःखं संविदः सकाशात्तत्वच्युतवनं चेत्वयाखनाशार्थमेवात्म

अथ वाऽन्तर्दृश्यासंविदा दुःखस्य दृश्यस्य खरादेर्वल्गुनः अभावेनाशोमति निर्दुःख निरतिशयानंदात्ममात्रपरिशेषः एतावता चेत् संतुष्यसि तदा एकाग्रेण ध्यानेन नित्यध्यानात् स्थिरमविच्छिन्नसमाधिः सन्न आत्मदृक् आत्मदर्शी भवेत्यर्थः ७५ समाधावेव तत्सुखं न तु संकल्पोन्मुखत्वे यतः संकल्पैर्निर्गरोद्रकं शीलासु च्युतमिव देहादिषु च्युतासंविदिंद्रियद्वारैर्बहुधा विभज्यमाना विशीर्यत इवेति न दृढदुःखमित्याह संकल्प्येति ननु नाहं संकल्पयामि किं त्वात्मैव कर्तृत्वस्वभावात् संकल्पयतीति चेन्नेत्याह कीदृशीत्यादिना ७७ ७६ त्वत्कल्पितया नानानानातया आत्मा केवलं स्फुरत्येव न कल्पयतीत्यर्थः ७७ ७८ यथाऽम्बुधौ तत्सांगारो नास्ति तद्वत् एवमात्मदेवे कलनारहिते सति देहे मनसि च जडे सति विवेकदृशा इदं मन्यदिद

एतावतैकध्यानेन नित्यध्यानोऽथवात्मदृक् अभावे दुःखदस्यांतर्दृश्यदृश्यस्य वल्गुनः ७५ संकल्पोन्मुखतां विद्धि दुःखदां संविदः श्रुतिं जडेषूपलभूतेषु मनोदेहेंद्रियादिषु ७५ कीदृशी कर्तृता चिन्तपुष्पं व्योम्नि कथं भवेत् निरस्तकलनापंके मनन ध्वंसरूपिणि ७६ न चैवात्मनि कर्तृत्वं संभवत्यंबरागवत् अयं केवलमात्मैवनानानानानतयात्मनि ७७ स्फुरत्यब्धिरिवांभोभिः फेनबुद्बुदवीचिभिः आभासमात्रे सर्वस्मिन् स्फुरत्यस्मिंश्चिदात्मनि ७८ द्वितीयानास्ति कलनात्तसीगारइवांबुधौ कलनारहिते देवे देहमनसि वा जडे ७९ संवित्संवेद्यनिर्मुक्तासारं सुंदरनेतरत् इदमन्यदिदं चान्यच्छुभं वाशुभमेव च ८० इत्यसत्कल्पनानास्ति यथा न भासि कानने संवेद्यरहितं संविन्मात्रमेवेदमाततं ८१ तत्रायमहमन्योयमित्यसत्कलनाकथं अनादिमति नीरूपे सर्वगे दितताल्मनि ८२ आरोपयेत्कः कलनां भ्रमरेखां व्योम्नि कोलिखेत् नित्योदिते सकलवस्तुपदार्थसारे संविततिस्थितेऽभरितनिर्भरभरिदिकं आत्मन्यसत्यमिव साधु गतेऽमलश्रीः त्वं क्षीणसुखासुखलवो भव वैसमोहः ८३ मोक्षोपाये वासिष्ठे वाल्मीकीये उपशमप्रकरणे इंद्रियानुशासनयोगोपदेशो नाम ... सर्गः ८२

मश्शुभाभेत्याद्यसत्कल्पना कल्पकाभावादेव नास्तीति संविदेवसारं मैनेतरदिति सिद्धमिति परेणान्वयः ७९ ८० तदेवस्पष्टमाहसंवेद्यति ८१ ८२ कःखे द्य्रहणलेख्यमात्रोपलक्षयं ८२ हे चित्तत्वया अमलत्वात्सनैर्मल्यात्सकलेषु वस्तुत्वेन प्रासिद्धेषु परेषु धर्थेषु च सारभूते संविन्मात्रस्वभावाच्छितते आत्मनि भरिततनिर्भरभरिदिकं यथा स्यात्तथा साधु असंदिग्धापरोक्षतया गते अवगते सति ममसुखासुखलवोऽसत्यामिव मृगतृष्णोदकरज्जुसर्पशुक्तिरजतादिकमिव क्षीणोयतः वै इति निश्चयेन सप्राकृतमसुखदुःखप्रत्ययः गोहो भ्रांतिरेव तस्य पार्थामित्यर्थः ८३ इति श्रीवा॰ भा॰ उप॰ द्व्यशीतितमः

ला
१३१८

१२४

समस्तदोषानर्थानिश्रितेंद्रियगणेसति समस्तगुणसौख्यानिलदसत्वेनकीर्त्यते धवलाभ्रुद्धामेधाधारणायस्तात्तथाविधयागुणोरदःस्थः
१ इंद्रियगणस्यार्थितेनकृतंरहसिप्रबोधनंतेस्फुटंवक्ष्यामि २ हेइंद्रियादिगणाःभवतांएषाअविचारदशाप्रसिद्धाआत्मसत्तास्वीयाविघ्नमा
नताजीवनकालेबहुतरानर्थदुःखायैवतदूर्ध्वंचांतदायिनीपुनःपुनर्मत्युनरकादिदायिनीततस्मादितिप्राग्दशितिविचारेणतात्मनःअसत्यां
सतांत्यजंतु ३ मदीयेनप्राकृतेनात्मतत्वोपदेशेनहियतोयूयंअज्ञानसंभवाःउपदेशेनाज्ञानेनष्टेनसत्तांलस्यथेत्यर्थ ४ इयंनीचितंप्रस
पितयेवाहस्वसतेति ततकाष्ठेनमिवज्वलनरौतीजरतितसकांचनरुतअप्रितस्मिनलासःक्रीडाबालानांपक्षिणांवापार्श्वयोःदाहायेव ५ ।

श्रीवसिष्ठउवाच भूयोमुनिवरोधीरोधीयाधवलमेधया स्वमिंद्रियगणंगुप्तोबोधयामासमाधिरं १ तद्वेंद्रियगणस्यार्थेश्रृणुव
क्ष्यामितेस्फुटं श्रुत्वातद्भावनामेत्युपरांनिर्दुःखांतोव्रज २ भवतामात्मसत्तेषादुःखायैवांतदायिनी असत्यामात्मनःसत्तांतद्भवंत
स्त्यजंत्विति ३ मदीयेनोपदेशेनसत्तेषाभवतांस्वयं गतेवेतिस्फुटंमन्येयूयंस्वज्ञानसंभवाः ४ खसत्तास्फुरतांयातिदुःखायतवचित
क तप्तकांचनरुल्लोसो दाहायेवखपार्श्वयोः ५ पत्रपलवयिसतिश्रांतजडकल्लोलसंकुलाः विशंतिकालजलधिंसंसारसरितांगणाः
६ पतंत्यहमहमिकाविहितान्योन्यचिंतिताः कुतोपिदुःखावलयोधाराआसारगाइव ७ परिस्फुरत्यपर्यंतात्तदयोन्मूलनोघता
आक्रंस्कारिणीक्रूराभावाभावविषूचिका ८ काशश्वासरणद्भृंगाकलेवरजरद्रुमे विकसत्यमलोयोतानरामरणमंजरी ९ कल्लो
लव्यालवलितेशरीरश्वभ्रकोटरे घननीहारखेखांतच्छिंताचपलमर्कटी १० लोभनायारत्नपक्षीतीक्ष्णायाइंद्रतुंडया कोयजी
र्णद्रुमादस्माऊर्णखंडंनिकृंतति ११ १चितेंद्रियगणसत्ताप्रयुक्तामनर्थपरंपरांदर्शयतिपत्रपेत्यादिलडयोरभेदाज्जडानांमूर्खाणांराग
द्वेषादिकल्लोलैःसंकुलाः ६ अहमहमिकाःपरस्पराहंकाराः विहितान्यन्योन्यवधपराजयपीडनादिचिंतनानिषासुताः ७ भावाभावौसंपद्विपदौ
८ ९ कल्लोलैर्मनोरथभंगैर्व्यालैर्वलितेशरीरश्वभ्रकोटरेतदूपे घननीहाराणिनिविडजाड्यानिखानींद्रियच्छिद्राणिपस्थितालक्षणाच
पलोजालरचनच्छिद्रामर्कटीऊर्णनाभिकीटिकाभ्रमतीतिशेषः १० लोभलक्षणःनाचैःखविलासेरारटनकूजनपक्षीतीक्ष्णयासुखदुःखा
दिद्वंद्वलक्षणयातुंडयाचंचागुणर्षंइंश्चांतिदांतिधृत्यादिफलपुष्पलक्षणंगुणसमूहंनिकृंतति ११

कामेलस्पर्शः कुक्कुटः रागादिवासनाकीर्णं हृदयं मनस्तल्लसत्पंअवकरं उत्करं कुरुते पुनः पादाभ्यां विकिरतीत्यर्थः १२ अतानं भ्रांतिनां मं
तल्लसत्पः कौशिकः उलूकः १३ इदानीं चित्तेंद्रियगणस्य सर्वगुणसंपतिं रूपतितलपीत्यादिना असल्लेसाधुरेवेतितथासंबोधनं शुभश्रि
योवृक्षमालगुणाश्रियः सालोकं विवेकालोकसहितं यथास्यात्तथा प्रभातपक्षेपि यथा योगं योज्यं एवमग्रेपि १५ हृदयांबरं हार्दब्रह्मली
रजस्कृतरं अत्यंतापगतरजोगुणं आंतरं मनो यामिन १६ अशंकितं निःशंकमेव नभः कोशपतिनानिर्गतावाघादिना आकुला अश्रुयुक्ता
सारपूरतत्त्वहृतवैकल्यकारिलो विक्षेपहेतवो विकल्पौघाः नापतंति १७ १८ अंतस्थिंद्रं अपूर्णता जाड्ययुक्तेषु मूर्खेषु एव आयुक्तगपयोजि

हृदयावकरं कीर्णमितस्ततश्च कर्कशाः अपवित्रो दुराचारः कुरुते कामकुक्कुटः १२ महत्यां मोहयामिन्यां मुल्लुणोः तान कौशिकः रमस्ता
नरवेतालः परिवल्गतितद्दुमे १३ एतावान्यावदेवौ विलयो द्रियगणस्यति पिशाच्चरवर्त्या येवी प्रबला त्वं शुभश्रियः १४ त्वयित्वसमु
तिह साधो स्वपरेण शुभश्रियेः प्रभातरवपस्मित्यः सालोकं विलसत्पलं १५ प्रशांतमोहमिहिकं राजते त्वद्यांबरं निर्मलारशोकवलितं नो
रजस्कृतरांतरं १६ अशंकितनभः कोशपतिताकुलपूरवत् नापतंति विकल्पौघाध्विरवैकल्यकारिणः १७ सर्वस्याह्लादनी शीता मैत्री
परमपावनि अभ्युदेति सदोह यामुनरोरिव मंजरी १८ अंतस्थिद्वतीजाड्ययुक्तायुगोकगुणासयं चिंतामणिमपुपाप्नोति हिमरण्येवप
श्विनी १९ आलोकः स्फुरतामंतरा यात्यस्तानसंक्षये प्रत्यग्मयत्वं बुद्ध्येयोगिग्रारद्येवार्कमंडलं २० प्रसन्नस्फारगांभीर्यमम्बुधिभमपराह
तं हृदयं समतामेतिसंशीतावातरवालवेः २१ अम्लतापूरपूर्णेन नित्यानंदमयेन च स्लाघ्यते पुरुषेणांतः शीतेन शाल्मिना यथा २२ संविदः
स्फुरतामंतरायात्यस्तानसंक्षये संविदंशोकविश्रांतं समग्रं सचराचरं २३ भाव्यते भरिताकारं वपुरानंदमंथरं नभवत्यसुसंगानामाश्रपा
शविधायिनां २४

ताः विद्याकोन्मालादिगुणाः यथापद्मिनीपक्षेस्यष्टं १९ अंतः आंतरतत्वं आलोकेन स्वीयज्ञानप्रकाशेन स्फुरतो मुकुरतां २० अपराह
तं वैषम्यहेतुभिरपि अनभिभूतं हृदयं मनः २१ २२ संविदः आत्माकारवृत्तयः स्फुरतरं पूर्णतापादकं विकासं यांति तेन च सचराचरं समग्रं
जगद्बाधितं संविदंशोकविश्रांतं भवतीति शेषः २३ वपुः आत्मस्वरूपं भरिताकारं पूर्णं भाव्यते न भूयते नतु आश्रणपाश्रविधायिनां असुसंगानां
प्राणसंबद्धानां देहादीनां पक्षे भवतीत्यर्थः अथांवा वपुः शरीरं आनंदाविर्भावं मंथरं सत् अमनप्रान्नानेन भरिताकारं भाव्यते नत्वत्रपाना

द्याश्रणपाश्रविधायिनां असुसंगानां प्राणाद्यासंगपाप्मनां पक्षे भवतीत्यर्थः २५

यथा नरो दीर्घदग्धानां पर्णानां पुनर्वर्षासु पल्लवोदयेन आगमो भवति न तु हुतज्ञानाग्निप्लुष्टपित्तसंसारजन्मोपलक्षितसंसारमहाध्वनामपि पुंसां
रसानामारोग्यतुष्टिपुष्टिकांत्यादिगुणानां पुनरागमो भवतीत्यर्थः २५ निरतिशयाप्यात्मनि पुनरावृत्तिरहिता विश्रांतिरेव सर्वगुणसीमांत
दानुषंगिका अन्ये गुणास्तु न तान् वर्णयितुं शक्याः इत्याशयेनोपसंहरति अपुनरिति २६ एतयोरत्यंतनात्मभावेन स्थितिरात्यंतिकनैरात्म्य
स्वीकारो वेत्येतयोः पक्षयोर्मध्ये २७ तत्र प्रथमपक्षो वरीयानित्याह स्वात्मेति २८ अभावं भावांतरशून्यं ननु किमर्थं मंतर्भावितचेतनेन प्र
वसिद्धमनोरूपेणैव जीवनं मम नेच्छसि किमर्थं ममात्यंतमभावमिवेच्छसि तत्राह यदीत्यादिना हे चित्त त्वं अंतर्भावितचेतनं यत्प्रसिद्धं रूप

दग्धानामिव पर्णानां रसानां पुनरागतिः पुंसस्तु पितसंसारजराजन्ममहाध्वनां २५ अपुनर्भ्रमणायात्मद्रुमे विश्रम्यते चिरं एवंप्रायास्तथा
न्याश्च भवंति गुणसंपदः २६ असति त्वयि सर्वाशिन्सर्वाशाक्षयसंक्षये पक्षयोरनयोश्चित्त सत्तासत्तास्वरूपयोः २७ यन्नैव पश्यसि श्रेयस्त
मेवांग कुरु क्षणं स्वात्मभावस्तव सुखमन्ये मानवतां वर २८ न मे त्वभावपाभावं सुखस्याशागोहि मूढता यदि त्वत्ति भवेत्सत्यमंतर्भावितचे
तनं २९ जीवनस्तत्वात्यंतमभावं कस्त्वेच्छति किंतु नास्त्यसि सत्येन तदा मितवसुंदर ३० तेन मिथ्यैव जीवामीत्याशया मा सुखी भव पूर्वमे
वासि नास्त्येव या वद्भ्रांत्या त्वदर्शिता ३१ सैवेदानीं विचारेण भ्रांत्यात्तपमुपागता एतावदेव तद्रूपं साधो यदविचारणं ३२ विचारविहितेस
म्यक् समरूपं समस्थितं अविचारात्समजातं तम नालोकात्तमो यथा ३३ विचारेणोपशांतं त्वमालोकेन तमो यथा एतावंतं सदा कालं बभूवा
त्यविवेकिना ३४ तदानेनाभिपीनत्तमभूर्दुःखैककारणं मोहसंकल्पमात्रेण बालवेतालवद्भवेत् ३५ इदं चायं न संकल्पक्षीणस्त्वयि
नवस्थितं इदानीमुदितं नित्यं स्वप्राग्रूपक्षयं गतं ३६

(मस्ति तद्यदि सत्यं भवेत्तत्तस्मिन्हितेन रूपेण जीवनस्तवाभावं कस्त्वेच्छति किं तु त्वं तेन रूपेण
नास्त्यसि असदसि अहं सत्येन रूपेण निरास्त्रानुभवादिना विचार्य तदामिनापात दर्शनेनेत्यर्थः २९ ३० तदत्यंतात्मभावेनावस्थानं तत्रापि हितमि
त्याह तेनेति पूर्वं प्राथमकल्पिकमेवासि पूर्ववत् यतः ३१ सैव भ्रांतिः ३२ समरूपं सन्मात्ररूपं समं विक्षेपवैषम्यशून्यं स्थितं अनालोकात्प्रका
शाभावात् ३३ अनेन स्वल्पविवेकत्वेन हेतुना न त्वसतः पीनत्वं कथं भवेत्तत्राह मोहेति ३५ पीनत्वं तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादि इदं च अभूदिति पू
र्वेणान्वयः यतः स्वपुराद्यंत संकल्पेन संकल्पकाल एव क्षीणं अतः क्षयीति इदं द्वविशेषणं यस्य विवेकस्य प्रसादेन इदानीं ज्ञानोदयकाले आविर्
भूतं स्वप्राग्रूपक्षयं गते सति नित्यं अनाद्यंतं आत्मरूपं उदितं तस्मै विवेकाय नमो नम इति परेणान्वयः ३६

हे चित्त कत्वं त्यक्तोपि बहुधा प्रति बुद्धः शास्त्रेणाप्यनुबोधितः ३७ प्रागपि त्वं परमेश्वरः स्थितः संप्रत्यपि प्रबोधनस्ते स्वरूप विलासः स्थितिमाग ८
तः इति महेश्वरएवेति परेणान्वयः ३८ ३९ ४० ४१ विल्वेति पाठे इंद्रियेश्वरासिद्धांतयुक्तिभिः इति विल्वात्स्वरूपं लब्ध्वा अनंतसंसारपारमागतो भवते
तुभ्यं स्वस्ति अस्तु मनसः कान्तत्रयेप्यसत्वर्महनित्यमिति ४२ चित्कासत्तयैव परमपुरुषार्थसिद्धिं दर्शयति निर्वामीत्यादिना ४३ ४४ ४५ अ
हं चिदेकरसे अयमात्मेति कलनापि यत्र दुर्लभा तत्र दूरेऽन्यकलनेत्याशयेनाह अयमिति ४६ अत एव तद्भावाभावविषय इत्याह अहमिति

विवेकस्य प्रसादेन विवेकाय नमो नमः बहुधापि प्रबुद्धं त्वं चित्त काप्यनुबोधितं ३७ चित्ततायां प्रनष्टायां स्थितस्त्वं परमेश्वरः प्राक्स्वरूप
विलासस्ते श्रेयसे स्थि— तिमागतः ३८ समस्तवासनान्मुक्तः संप्रत्यस्मि महेश्वरः यस्याविवेकाद्दुस्तत्तिः स विवेकाद्विनश्यति ३९ प्रकाशेन
प्रयात्यंतमनालोको इव त्वं नमः अनिच्छतोपि ते साधो विचारे स्थितिमागते ४० सर्वतोयमुपायानो विनाशः सुखसिद्धये तस्मान्नास्त्यस्ति नि
र्णीतमिति सिद्धांतयुक्तिभिः ४१ चित्तेंद्रियेश्वरस्वास्ति भवते त्वं तमागतः नित्यं पूर्वमभूत्तापनास्ति रूपाप संप्रति ४२ भविष्यते च नोदर्कं
स्वमनः स्वस्ति तेऽस्त्विति परिनिर्वामि शांतोस्मि दिष्ट्यास्मि विगतज्वरः ४३ स्वात्मन्येवावतिष्ठेहं तुर्यरूपपदे स्थितः अतो नास्त्येव नास्त्येव सं
सारे चित्तमस्त्विति ४४ आत्मा त्वस्त्येव चास्त्येव यस्मादन्यन्न विद्यते अयमात्माहमेवासौ नास्त्यन्यन्मरते क्वचित् ४५ स्फुरच्चिद्देवबोधात्मा
सर्वत्राहं स्थितः सदा अयमात्मेति कलनामन्यो नो निर्मलांतरे ४६ प्रतियोगिव्यवच्छेदकलनैकस्य वै कुतः अहं तेनायमात्मेति कलनामनुश
ह रन् ४७ मौनी स्वात्मनि तिष्ठामि तरंग इव वारिणि संशांतवासनमनाश्रितचेतनं शामप्राणसंचरणमस्तमितांशदोषं संवेद्यवर्जितमुपेत्य सु
से विदं शांशाम्यामि मौनमहमेव निरीहमंतः ४८ मोक्षोपायेषु॰ चित्तसत्ता विचारोपायोपदेशः सर्गः ८३ श्रीवसिष्ठ॰ इति निर्णीय स मुनिर्वीत
हव्यो विवासनः आसीत्समाधावचलो विंध्यकंदरकोटरे १ {अनुदाहरन् अनभिलपन् ४७ अहं अंतः स्वहृदि संवेद्येन जडांशेन वर्जितं तत्का
रणविद्याया अपि बाधात्संशांतवासनं चिदाभासस्यापि दृश्यगनवल्ह्यानादनाश्रितचेतनं शांतदृश्योन क्रियाशक्ते रप्युपरमाद्प्राणसंचरणं भेद
काभावादेव अस्तमितांशाभेदं सममेकरसं चिदंशं चिन्मात्रलक्षणं जगद्वाधपरिशिष्टं शांत उपेत्य निरीहं निर्मनस्कं मौनं निर्वाग्व्यापारं च शाम्यामि विश्राम्ये नास्मीत्यर्थः ४८ इति श्रीवा॰प्र॰उप॰त्र्यशीतितमः सर्गः ८३ समाधिर्वनिहव्यस्य धराविवरसंस्थितिः हृदि विद्याधरेंद्रस्य गणे

अपरिस्पंदितोयं अशेषः पूर्णः स्वप्रकाशसंविद्रूप आनंदलक्षणः सन्सुंदरः २३ तस्याक्षिण्यमीलिते अक्षिणी वर्णयति अनंतरिति द्वाभ्यां नात्यंतमंतर्नि
ष्ठतां निमीलनं याते शेषे उन्मीलितं भ्रांतिरिक्तं शे ४ घ्राणप्रांतो नासाग्रं तत्रगतः प्रसृतः अल्पाद्यप्यल्पः समंतभयतत्कल्पः आलोकः प्रकाशः इवलल
क्ष्माणोर्ई लक्षणे चक्षुषी ५ ६ कच्छस्य निर्झरसन्निहितदेशस्य ७ ८ आसारभैरणां वर्षनिर्झरधारासंपातानां घर्घरैः स्वनैरपि ९ पर्यंतवासिनां
मंडलाधीशानां सामंतानां स्मगयासु आननानां आगतानां बृंहितैर्गर्जितैः सर्वत्रापि शब्दपोन्यः १० सिंहानां संरंभ रदितैः सक्रोधगर्जनैः ११ भ्रकु

अपरिस्पंदिताशेषसंविदानंदसुंदरः बभावसंगतमनाः स्तिमितांभोधिशोभनः २ अंतरेचशशाम स्यक्रमेण प्राणसंततिः ज्वालाजालप
रिस्पंदे हृतधूमध्वनरवानले ३ अनंतनिष्ठतां याते बाह्यार्थेचाप्यसंस्थिते शेषे न लब्धसंस्थाने तस्यास्फुरितपक्ष्मणी ४ घ्राणप्रांतगतात्या
ल्पसमालोके दर्शेक्षणे अर्द्धकुड्मलितैः पत्रैः श्रियमाययतुः समं ५ समकायशिरोग्रीवस्थानकः समहामतिः आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्रि
त्रार्पितइवाथवा ६ तथाभितिष्ठतस्तस्य संवत्सरशतत्रयं कोटरे विंध्यकच्छस्य पयाई मुकुर्नवत् ७ एतावंतमसौ कालंनाबुद्धत किला
मवान् जीवन्मुक्ततपाध्यानीनचतत्याजतां तनुं ८ तावत्कालं ससुभगो नाप्रबुध्यतयोगवित् उदारैरंबुदासारभरघर्घरैः ९
पर्यंतमंडलाधीशास्मगयानतबृंहितैः पक्षिवानररनिह्रादैर्मत्तगास्फाटनिस्वनैः १० सिंह संरंभरटितैर्निर्झरशवसीत्कृतैः विषमाशनिसं
पातेर्जनकोलाहलैर्घनैः ११ भ्रमतशरभास्फोटैर्भंकंपतरघट्टनैः वनदाहधमध्वानैर्जलौघाहतिवल्गनैः १२ महोपलतराघातैर्धर
णीतलमज्जलैः जलौघांदोलनापातैस्तापैरनलकर्कशैः १३ केवलं वहति स्वैरं कालेगलितकारणं परिपूर्णान्तीपुनर्पांसुलहरी विवशाशिणि
१४ स्वल्पैर्नेवहिकालेन तस्मिन्पर्वतकंदरे प्राग्वृडोघविनुन्नेन पंकेनोर्वीतलेकृतः १५ तत्रासावसद्मोकोटरेसंकटोदरे पंकसंपीडित
स्कंधः पर्वतेषु शिलायथा १६ (पेनविशीर्णानां तराणां गिरिवप्राणां घट्टनैः शस्फालनैः वनदादेषु धूमैः अग्निसंयोगेसत्युक्तध्वानैश्च जल
स्य ओघैः आहतयः आस्फालनानीव वल्गनानि वहनानि चैतेरपि १२ धरणीतलान्मस्तैर्मत्स्यकिल जलैः अनलं वल्कर्कशैस्तापैः ग्रीष्मादिसापै
रपि नप्राबुध्यते तिसर्वत्रयोन्वयं १३ गलितकारणं निष्प्रयोजनं कालेवहति सति असौप्राग्वृडोघविनुन्नेन पंकेन तत्पर्युपरिप्रचीयमानेन अल्पेनैव
कालेन धरणीविवरेभूगर्भेकृतः प्रवेशितः स्तद्वयोरन्वयः १४ १५ संपीडितः संश्लिष्टः स्कंधोपस्येत्यर्थः नहितस्य समाधिसुखनिमग्नस्य पीडा
स्ति १६

१७ एवं संकटस्थस्य कथं जीवनमभूत्तत्राह संविदेवाति जीवनाद्यल्लिंगदेहप्रतिबिंबिता संविदेहं जयाहतउपाशयपालितवती प्राणमयः प्राणवृत्तिरूपः स्पंदस्तु न जग्राह प्राणसंसरणाभावादित्यर्थः १८ वर्षशतमत्र यानंतरं तस्य यद्वृत्तं तदाह उत्पत्तीति अथ तस्य कलना जीवसंविद्प्रारब्धशेषभोगाय तद्धेवडत्पत्त्यानुन्मेषक्रमेण प्रौढिं स्थौल्यमासाद्य स्वभनोरूपिणी भूत्वा वस्थमाणं सर्वं कल्पनया अनुबभूव अनुभूतवती अनुभवतीत्यर्थः १९ यदनुबभूव तदेवाह कैलासेत्यादिना २० इंद्रत्वं देवराजत्वं २१ कैलासकानेत्यादिना दिङ्नियमः युगपंचकमित्यादि कालनियमः अल्पकालमेव तद्दयप्रदेशएवं तदनुभवाद नियमश्च कथमुपपद्यते दिक्कालनियतेः अन्यथाकर्तुमशक्यत्वादिति प्रश्नार्थः २२ असावा

शतत्रये स वर्षाणामथ यातेस्वयं प्रभुः प्रबुध्यतात्मरूपात्माघुराकोटरपीडितः १७ संविदेवास्य तं देहं जग्राहोर्वी निपीडितं न तु प्राणमयः स्पंदः प्राणसंसरणं विना १८ उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलनात्तद्दयांतरे स्वमनोरूपिणी तस्य तद्द्येवानुबभूव सा १९ कैलासकाननेकांते कंदंबस्य तरोस्तले मुनित्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्मनिर्मलं २० विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितं युगपंचकमिंद्रत्वं प्रणतं सुरचारणैः २१ श्रीराम उवाच शक्रत्वादिषु तेषस्य प्रतिभासेषु भोमुने नियमो नियमश्चैव दिक्कालनियतेः कथं २२ श्रीवासिष्ठ उवाच सर्वात्मिकैषा चिच्छक्तिर्यतो देतिप्यथा यथा तथा तत्राशु भवति तथात्मैकस्वभावतः २३ यथा यत्र यदा बुद्धो नियमः सततः स्थितः देशकालादिनियमक्रमाणां तन्मयात्मता २४ तेन नानाविधान्येष जगंति परिदृष्टवान् तदिदं वेरनाकाशोपातहव्योविवासनः २५ सम्यग्बोधवनामेषा वासनैवन वासना ज्ञानाग्निदग्धादग्धस्य कैव बीजस्य बीजता २६ कल्पमेकगणत्वं स चंद्रमौले श्वकार ह। समाप्तिं विद्यानिपुणत्वि का

त्येन तातांपां विति अल्पयोरपि देशकालयोर्विल्लिनदेशकालांतरकल्पनासामर्थ्यं भवत्येवानियतिर्विरोधः न तु सर्वात्मिकायां सर्वशक्तिसंपन्नायां पूरितात्वाधामित्याशयेन परिहरति सर्वात्मिकेति ना द्रशात्मैकस्वभावलादनुभवितृचित इत्यर्थः २३ स्वबुध्या अनुभूयमानयोरेव देशकालयोः संकोचवैपुल्यनियमानियमौ विरुद्धौ नान्यानुभूयमानेन सह अनुभूयमानस्य तो अल्पतरनाडीकुहरे घल्पकाले विस्ततदेशकालस्वप्नानुदर्शनादित्याशयेनाह यथेति यत्र यदा बुद्धौ यथा अनुभवस्तदा तथा नियमः स्थित इत्यर्थः तन्मयता बुद्धिमयात्मन्यध्यस्तानात्मतेत्यर्थः तन्मयात्मना मिमितिपाठे हेतुगर्भं विशेषणं २४ तेनोक्तहेतुद्वयेन २५ बीजशक्तिनाशाद्दग्धस्य तउपलभ्यमानत्वाद्दग्धस्य भर्जितस्येति यावत् २६ शंकंसमाधाय

१७७

जीवन्मुक्तस्यापि तस्य मोक्षक प्रारब्धकर्मेच्छ्योधिन दृढसंस्कार एव देहभोगादिवैचित्र्यप्रतिभासे हेतुरित्याह यदिति २८ रामत्वं काश्यपः २९ इदंधुप
स्न्यायेनासतः प्रारब्धशेषेण प्रतिभासो बाधितानुवृत्तिमात्रं न बंध इत्याशयेन परिहरति यथास्थितमित्यादिना ३० विंदते लभते रव ३१ ईश्वरस्या
समष्टिजगत प्रतिभासवद्ज्ञातस्य विनैव बंधं तत्प्रतिभास इत्याशयेनाह तेनेति ३२ वीतहव्यदेहोपलक्षितचैतन्यस्यैवास्मदादिसर्वात्मत्वात् स
र्वजंतूनां जगदनुभवोपि तस्यैवेत्युपपादयंश्च मित्याशयेनाह धरेत्यादिना नीरूपेषु निःस्वरूपेषु प्रतिभासते महात्मसु विशालतमेषु जगत्सु भुव
नेषु पंचाक्षः अभ्रतरः अधरीनेषु देशविशेषु दीनानांविवासो जनपदस्य यथे जातस्य तद्धितस्य जनपदे लुब्विति लुपि युक्तवद्भावा दुरुवच

नि

यो यातदृढसंस्कारः सतं पत्रपतितावदं जीवन्मुक्ततयैवैतद्वीतहव्योनुभूतवान् २८ श्रीरामउवाच एवं स्थिते मुनिश्रेष्ठ जीवन्मुक्
मतेरपि बंधमोक्षदृशः संति वीतहव्यात्मना यथा २९ श्रीवसिष्ठउवाच यथास्थितमिदं विश्वं शांतमाकाशनिर्मलं बद्धे वज्जीवन्मु
क्तानां बंधमोक्षदृशः कुतः ३० एतत्संविन्नभो भाति यत्र यत्र यथा यथा तत्र तत्र तथा तावत्तावत्तद्विंदते जन ३१ तेनानुभूतानि बहून्यनु
भूयंते एव च जगंति सर्वात्मनैवाब्जस्वरूपेण राघव ३२ धराकोटरनिर्मग्नवीतहव्यचिदात्मसु जगत्सु तेषु संख्येषु नीरूपेषु महात्मसु ३३
पंचाक्षो नववृद्धात्मा सो ऽधदीनेषु पार्थिवः कर्तुं प्रवृत्तो ऽमरगां सुखं सोस्मिन्नपि कानने ३४ योहं सोनववृद्धात्मा पापैः पैतामहे भवत् स्थि
तः स एव दाशेंद्रः कैरातवनकुंजके ३५ यो राजा नववृद्धात्मा भ्रमे सौराष्ट्रमंडले स एषो ऽद्य स्थितो ग्राम्यग्रामे बकुलपादपे ३६ श्रीराम
उवाच मानसः किल सर्गोसौ वीतहव्यस्य तत्र पे देहिनो भ्रांतिमात्रं चेत् तद्देहाकारिणः कथं ३७ श्रीवसिष्ठ उवाच यदि भ्रांत्येकमात्रात्म
वीतहव्यस्य तज्जगत् तदिदं नाम ते राम किं भ्रूयः परिभासते ३८ इदमप्यंग चिन्मात्रं मनोमात्रं भ्रमोपमं तदपि व्योम चिन्मात्रं मनोमा
त्रं भ्रमोपमं ३९

नं ३३ ३४ पैतामहे पाद्मे कल्पे वीतहव्यस्य गाणपत्यकाले कैलासवनकुंजके तच्छ्रीडाहं सोयो भवत् स एव दशदानीं दाशे
न्द्रः निषादराजो भूत्वा स्थितो ऽस्तीत्यन्वयः एवमग्रे पि ३५ गुरूक्तेः सर्वात्मताभिप्रायमप्रतिपद्यमानानां जनानां तच्छंकां द्वारेनेन गुरुमुखेन बो
धयिष्यन् रामः पृच्छति यदीति तद्देहाकारिणः शाक्रहंसादिदेहाकारिणः सचेतनाः कथमित्यर्थः ३७ सर्वस्यापि जगतो मनः कार्यत्वस्य भ्रांतिमा
त्रत्वस्य च बहुशः उक्तत्वात्तुल्यत्वात्तुल्यमेतेति यदिदं नाम ते प्रसिद्धं जगत् तत्किं कथं सचेतनैर्जनैर्युक्तं प्रतिभासत इत्यर्थः ३८ द्वयोः संगमयुमेव वद
त्यपति इदमिति ३९

एवं एतज्जगत्सत्त्वाइतरदेतद्विलक्षणं च न सालक्षण्यवैलक्षण्ययोः प्रतियोगिसिद्धिं तरेणायोगादिति भावः ५० संविन्मात्रत्वेनावशिष्टं यन्मनस्तदेव तन्मयं ५१ ५२ प्रत्युल्लासउत्पत्तिर्विलासो विपरिणामस्ताभ्यां ५३ उक्तमर्थं संक्षिप्याह यथास्थितेनेति अविकृतेनैव चिराका न्तस्वभावेन मायया किं चिन्नैव यदि वात्मानं कल्पयच्चितं सत्त स्यैव पुनःपुनर्मननान्मनो भिधानं एतितेन च स्फारं जगत्संपन्नमिति एवं दृश्यं जग त्ततं परमार्थतस्तु किंचिदपि नैव ततामित्यर्थः ५४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चतुरशीतितमः सर्गः ८४ मुनेः पिंगलमा

वस्तु तस्तु न तद्धामजगन्नैवं न चांतरत् तथापि नजगत्सत्ताब्रह्मेदं भाति केवलं ५० भाविभूतं नविष्यं च न तथेदं च न तथेतरत् जगत्स र्वमिदं दृश्यं सविन्मात्रमनोमयं ५१ एवंरूपमिदं पावृत्तपरितानमीदृशं वज्रसारं दृढं तावत्तावन्तं सत्यं रमांबरं ५२ असत्तानात्मनए वेदमित्यं सप्रविजृंभते पत्युल्लासविलासाभ्यां जलमंबुनिधाविव ५३ यथास्थितेनैव चिदंबरेणास्व चित्तमेवेति मनोभिधानं स्फारं हृ तेन जगद्दृश्यमेवं तत नैव ततं च किंचित् ५४ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे वीतहव्यमनोजगद्वर्णनं सर्गः ८८ श्रीरामउवाच अथ किं वीतहव्यः खंस्थितं तस्मिन्धरोदरे कथमुद्गतवान्देहं ससंपन्नश्च किं कथं १ श्रीवसिष्ठउवाच अनंतरमनंतात्मवीतहव्याभिधं म नः स्वमेवात्मचमत्कारमात्रं तमवबुद्धवान् २ शार्वस्यास्य गणस्याभूत्प्राग्ज्योतिःस्मरणेस्वयं इच्छाकदाचित्सकलं प्राग्जन्मालोकनो न्मुखी ३ अत्रोषान्सदरत्राथि नष्टान्पश्यद्देहकान् अनष्टानां ततो मध्यातनकोटरसंस्थितं ४ यदृच्छयैव प्राग्दृष्टं देहं तस्याभवन्मतिः अपश्यत्तत्र यातत्र पंके कोटरमिव स्थितं ५ शरीरं वीतहव्याख्यं धराकोटरपीडितं प्रावृडोघोपनीतस्पष्टस्तब्धपंकमंडलं ६ तृणजालाव कीर्णत्वग्देहपृष्ठम्रदं तथा एतद्दृष्ट्वा महातेजाधरा विवरयंत्रितं ७

६ विन्यसमुद्गारस्तनो रिह जीवन्मुक्तस्थितिश्रांत्यः समाधिश्चोपवर्ण्यते स मुद्गारस्य तस्य कारस्य तदुत्तरस्वर्गायाः विदेहमुक्तपरिशिष्टतद्रूपस्य चतुर्भिः किं वीतेः क्रमात्प्रश्नः १ अनंतात्मअपरिछिन्नब्रह्माकारं समवबुद्ध्वा न्समाधावित्यर्थः २ प्राक्तनं ज्योतिः श्रिदात्मा तस्य स्मरणे ध्यानकाले ३ नष्टान्नष्टान्कांश्चिन्नष्टान्कांश्चिदनष्टान् तत्रदनष्टदेहेतु दरपकोटरेजी वरोपाख्यानवसमाणन्यायेन स्वकल्पनयैव यं स्थितं वीतहव्यदेहमित्यर्थः ५ प्रावृषः ओघेन पूरेणउपनीतं किंचिद्दूरं प्रावाहितं पृष्ठस्तब्धत्सु न्यायअधोमुखतया पातितमित्यपि गम्यते ६ तृणानां कानादीनां जालैः अवकीर्णाः निबद्धाः त्वग्देहपृष्ठमदो यस्य देहपदेनतद्वयवालस्यं

३०७

१७८

प्राणवायुभिस्तत्संचारैरितियावत् ८ आकर्तुमीषदपि कर्तुं क्रियामनात्मनस्तु किमनात्मकं मितिनिपीनरुक्तं तत्तस्मात्तदुद्धारार्थं उपायं ज्ञात्वा एवं परका
यप्रवेशयोगप्रकारेण ९ तदीयस्तत्सेवकः पिंगलाख्यो गणस्तद्ज्ञत्यानुद्धरिष्यतितस्य चिंतांतरमाह अथचेति एतेनदेहेन त्यक्ष्याम्यामि विदेहमुक्तोस्य
र्थः १० ११ त्यागः संश्रयो वा नो पापादेयः नापेक्षणीयः विशेषाभावात् १२ तदेवाह यादृशाइति अणुनां धूलीभावं १३ पिंगलेन पिंगलद्वारा तदु
र्तुं तापनं सौरं वपुः प्रविशामि १४ अनिलरूपधृक् सूक्ष्मीभूत इतियावत् १५ पुर्यष्टकं प्राग्व्याख्यातं लिंगशरीरं तद्वपुः भस्त्रा खं चर्म पेत्र्या कार्शंमु

भूयोपि चिंतयामास धिया परमबोधया सर्वसंपीडितांगत्वात्कायो मे प्राणवायुभिः ८ मुक्तश्चलितुमाकर्तुं शक्तोनिनमनापति तद्ज्ञात्वा प्रवि
शाम्याशु देहमेवं विवस्वतः ९ तदीयः पिंगलो देहमुद्धरिष्यति मे मतः अथवा किं ममैतेन शाम्याम्यहमविघ्नतः १० निर्वामि खः पदं यामि को र्थो
मे देहलीलया इतिसंचिंत्य मनसा वीतहव्योमहामते ११ तूष्णीं स्थित्वा क्षणं भस्या श्वांतयामास भूतले उपादेयो हि देहस्य न मे त्यागो न संश्रयः
१२ यादृशो देहसंत्यागस्तादृशो देहसंश्रयः न घोवदस्ति देहोयं न पावदणुतां गतः १३ तावद्देनमुपारुह्य किंचित्प्रविहराम्यहं पिंगलेन शरी
रं समुद्धर्तुं तापनं वपुः १४ प्रतिशामि नभः संस्थ मुकुरं प्रतिबिंबवत् इत्यसौ मुनिरादित्यं विवेशानिलरूपधृक् १५ पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भस्त्रा
खमिव वानिलः भगवान्मुनिरप्येन तद्गतं मुनिनायकं १६ दृष्ट्वासौ चिंतयन्कार्यं पौर्वापर्यमुदारधीः विंध्यभूदरभूकोशामं तं मुनिकलेव
रं १७ तृणोपलपरिछिन्नं दरदर्शगतसंविदं कृषेश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा भानुर्गगनमध्यगः १८ धरातो मुनिमुद्धर्तुमादिदेशाग्रगं गणं वीतहव्य
मुनेः संवित्सा पुर्यष्टकरूपिणी १९ रविशानमपीरज्यं प्रणनामाशु चेतसा भानुनाप्यभ्यनुज्ञातो मानपूर्वकमग्रगं २० विवेश पिंगलाका
रं विंध्यकंदरगामिनं पिंगलोसौ नभस्त्यक्त्वा कुंजकुंजरसुंदरं २१ प्राप विंध्यवनं प्राप्य प्रमत्ताभ्रांबरभासुरं उद्दधारधराकोशान्नखनिष्ठक्षश्मू
तलः २२

निर्मनन शैलो भगवान्सूर्योद्गतं तद्दिप्रविष्टं तं मुनिनायकं दृष्ट्वा तस्य कार्यं तत्पौर्वापर्यं च दृष्ट्वा विंध्यकोशगतं गतसंविदं म्लातिप्रायमुनिकलेवरं द
दर्शेतिव्यवहितेनान्वयः १६ १७ ततो रविः किं चकार तदाह कृषेरिति १८ मुनिमुनिशरीरं गणं पिंगलाख्यं सूर्यतद्गतं प्रविष्टा मुनेः संवित् किं चकार तदा
ह वीतिहव्येति १९ समुनिर्भानुना तद्येव बहुमानपूर्वकमभ्यनुज्ञातः सन् स्वकार्यार्थं प्रस्थितं पिंगलस्य आकारं शरीरं आविवेश विवेश २० कुंजैर्ल
तागहैः कुंजरैश्च सुंदरं २१ प्रावृषि मत्तान्यभ्राणि यस्मिंस्तथाविधमंबरमिव तत्पक्षे कुंजे कुंजरैरिव च सुंदरमिति योज्यं नखैर्निष्कृष्टं खातं भूतलं ये

५४

अ

पिंगलःमुनेःसंबोधिमौनंपुर्यष्टकंपिंगल देहात्त्वकलेवरं विवेश २३ आलयं स्वनीडं मूर्तःप्राप्तमूर्तिर्वीतहव्यःनभश्चरःपिंगलश्चमिथःअन्यो
न्यंप्रणेमतुः २४ सरःस्नानार्थं २५ सूर्येणअंशुकवतीपीतरक्तांबरालंकृतेवआकृतिर्यस्यबालातपरागरंजितोदकमितिपाकम् २६ पंकयु
केषुपल्वलेषुलीलायाःअंतेवसाने २७ मनोभूषितयामननादिव्यवहारवत्यादिनमात्रमेवरेमेनचिरंसमाधिप्रच्युतस्तत्स्थावित्यर्थः २८ २९
इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेपंचाशीतितमःसर्गः ८५ पुनःसमाधिषट्कुत्रंजीवन्मुक्तस्थितिस्थिरं रागादिभ्योजलनिर्मुक्तेयेसमा

कलेवरंमुनेःपंकान्मृणालमिवसारसः मौनंपुर्यष्टकमथस्वंविवेशाकलेवरं २३ नभस्तलपरिभ्रांतोविहंगमश्वालयं प्रणेमतुर्मिथो
मूर्तवीतहव्यनभश्चरो २४ बभूवतुःस्वकार्यैकतत्परौतेजसांनिधी जगामपिंगलेव्योममुनिश्चविमलंसरः २५ तारकाकारकुमुदं
सूर्यांशुकवदाकृति वीतहव्योममज्जाशुसरस्युद्भिन्नपंकजं २६ पंकपल्वललीलांतेवनेकलभकोयथा तत्रलात्वाजपंकृत्वापूजांपित्व
दिवाकरं २७ मनोभूषितयातन्वापूर्ववत्पुनराबभौ मैत्र्यातयासमतयापरयाचश्चांत्यासत्यतयामुदितयाकृपयाश्रियाचयुक्तोमुनिः
सकलसंगविमुक्तचेताविंध्येसरितटगतोदिनमेवरेमे २९ मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणेवीतहव्यसमाधियोगोपदेशःसर्गः ८५ ३६०९

श्रीवसिष्ठउवाच दिनांतेससमाधानात्पुनरेवमनोमुनिः विवेकाकांचिहितांविज्ञानांविंध्यकंदरां १ तदेवात्मानुसंधानमत्यजन्सम
मिंद्रियैः चेतसाकलयामासदृष्टलोकपरावरः २ पूर्वमेवेंद्रियगणोमयापरित्यक्तःस्फुरं इदानीचिंतयानार्थःपुनर्विनतयामम ३
अस्तिनास्तीतिकलनाभंक्त्वाम्रडीनतामिव शेषंतुबहुसंस्थानास्तिष्ठाम्यचलशृंगवत् ४ अदितोस्तंगतस्त्वस्तंगतस्त्वोदितः स
मःसमरसाभासास्तिष्ठामिस्वच्छतांगतः ५ प्रबुद्धोपिसुषुप्तस्थःसुषुप्तस्थःप्रबुद्धवत् तुर्यमालंब्यकायांतस्तिष्ठामिस्तंभितस्थितः
६

धिचास्यवर्णयति विज्ञातांप्राकारितां १ दृष्टलोकेपरःसारःअवरःअसारश्चयेन २ पकलयामास तदाहपूर्वमित्यादिना ३ अ
स्तिनास्तीतिविधांद्वयकलनांत्यक्त्वाशेषमखिलंतदुभयसाक्षिचिन्मात्रमवलंब्येतिशेषः बहुसंस्थानःसमकायशिरोग्रीवोदृढासनश्च ४
उदितोजीवन्नाप्यस्तंगतोमृत इवाततद्द्वयाद्व्यतिरिक्तस्तुतद्विपरीतःसमरसाभासएकरसचिन्मात्ररूपः ५ प्रबुद्धोजाग्रदपिसुषुप्तस्थःद्वैतजाल
मपश्यत् एवंसुषुप्तोपिस्वस्वरूपस्फुरणानुभवात्प्रबुद्धवत् तुर्यंस्थूलसूक्ष्मकारणनिर्मुक्तंपदं ६

स्वांतस्यांतेपारभूतेनिर्मनंतेसर्वतःस्थितेपूर्णसत्तासामान्यलक्षणेपरमसाम्ये ७ ८ सिद्धःव्युत्थानेपिसमाहितस्थितिः ९ नाभिननंदगुण
दृष्ट्यानिनिंदानिदोषदृष्ट्या १० कथावक्ष्यमाणेविचारलक्षणेबाधितानुवृत्तस्वमनसासह ११ अव्ययस्यविषयोपभोगप्रयुक्तसामर्थ्यव्ययपराहि
तस्यइंद्रियवर्गस्यस्वामिन् हेमनःआनंदयत्याह्लादयतिसर्वजगदित्यानंदं तथाविधंसुखंनिरतिशयानंदरूपंसुशोभनंखंआकाशमितिवा
१२ त्वयाअग्रेपिएषैवनीरागेवृत्त्याअवलंब्या द्वावेवकारावधारणदार्ढ्याय १३ हे हंताज्ञाः इतिआत्मनांपृथक्संबोधनं अयंमयानुभूयमा
नआत्मायुष्माकंनास्ति १४ एवंसदात्मसंबंधाभावात् वःस्वरूपंअवगम्य विनाज्ञांज्ञेअसत्वप्रसंगेज्ञातांसमाक्रांतोममेतिदोषः १५ प्राक्तर्हिस्माकं

स्थितःस्थाणुरिवैकांतेस्वांतांतेसर्वतःस्थिते सत्त्वसामान्यसाम्येहिस्थितिमभ्युपगतामयः ७ इतिसंचिंत्यसध्यानेपुनस्तस्थौदिनानिषट् ततःप्र
बोधमापन्नःक्षणसुप्तइवाध्वगः ८ ततःसिद्धःसभगवान्वीतहव्योमहातपाः विजहारचिरंकालंजीवन्मुक्ततयातदा ९ वस्तुनाभिननंदासौ
निनिंदनकदाचन नजगामनतापोद्वेगंनचहर्षमवापसः १० गच्छंस्तिष्ठंस्तथैवैतस्यैवमभवद्धृदि विनोदायचचित्तस्यकथास्वमनसासह ११
अव्ययेंद्रियवर्गेशमनःशममवतात्वयु पश्यानंदसुखंकीदृग्विधमासादितंततं १२ एषैवाविरतंतस्मान्नीरागेवदशात्वया अवलंब्यापरि
त्याज्यंचापलंचलतांवर १३ भोभोइंद्रियचौराहेहताशाहतनामकाः युष्माकंनायमात्मास्तिनभवंतस्तथात्मनः १४ ब्रजतांवोविनाशांशा
मात्राशाविफलीकृताः नसमर्थाःसमाक्रांतोभवंतोभंगुराश्रयः १५ वयमात्मेतियेषांवोबभूवकिलवासना तत्त्वविस्मृतिजाताहिदृष्टरज्जुभु
जंगवत् १६ अनात्मन्यात्मसेषासैषावस्तन्यवस्तुता अविचारेणवजाताविचारेणक्षयंगता १७ भवंतोन्येवयंचान्येब्रह्मस्तान्यत्कर्तृनापरा
अन्योभोक्तान्यआदत्तेकोदोषःकस्यकीदृशः १८ वनेभ्योदारुसंजातंरज्जवोवेणुचर्मणः वाह्नीचायःफलान्येवंतत्साप्रासार्थमुद्यतः १९

त्वत्समाक्रांतोकुतःसामर्थ्यमभूदितिचेदात्मतादात्म्याध्यासबलादित्याहवयमिति १६ १७ एवंविवेकदृष्टिनिकस्यापिभवत्प्रयुक्तदोषसंबं
धोपिनास्तीत्याहभवंतइति भवंतःकरणभूताःवयमभिमंतारःब्रह्मस्त्वअद्वयंकर्तृताप्राणप्रयुक्तक्रियानिमित्तताभोक्ताचिदाभासःआदत्तेम
नः १८ एवंचेत्कथंव्यवहारकार्यनिष्पत्तिरितिचेत्काकतालीयन्यायादितिसहदृष्टांतेनाहवनेइत्यादिना वेणुत्वचाकाष्ठभारबंधनंवाह्नगंप्रासि
द्धंवाकारात्कुगारंकिंकादयश्चअयसःफलानिप्रयोजनानिलोहकुद्दुरभरणप्रयुक्तानीतियावत् एवंतत्साप्रासार्थमुद्यतोनगरगृहसिद्धये १९

एवंचभिन्नप्रयोजनैः क्रियाकारकैरर्थान्विष्यघूमानागृहाकृतिः काकतालीयन्यायादेवेत्यर्थः २० तथाऽऽइहापिकार्यकरणसंघातेदर्शन श्रवणवचनादिफलकस्वशक्तिभिर्नियतानितानींद्रियाणियासांतथाविधाः व्यवहारकार्यकलिकाः काकतालीयादेवबलंयथास्यात्तथासं पन्नाः तत्रकस्यकेवखंडनास्मृतिरत्तिनकाचित्कस्यचिदित्यर्थः २१ विस्मृतेरविद्यास्मृतिरात्मविद्यातत्फलमाहसदिति २२ २३ अंतंना त्मागता तत्रतस्मिन्नूणीनंदस्वप्रकाशपरे २४ यथास्थितेवस्तुनिकदाचिद्भ्रांत्याविचित्रपदार्थघिरदर्शनादुत्थंप्रसक्तंअनर्थकंव्यर्थमेवा

इत्थंयथेहसामग्र्यास्वशक्तिस्वापदार्थया संपन्नाकाकतालीयाद्दृष्टावरगटाकृतिः २० संपन्नाःकाकतालीयात्स्वशक्तिनियतेंद्रिया त थैवकलिकालोलंकेवकस्यात्रखंडना २१ विस्मृतिर्विस्मृतादूरंस्मृतिःस्फुटमनुस्मृता सच्चसत्समसच्चासत्यंतंक्षीणंस्थितंस्थितं २२ एवंविधेनभगवान्विचारेणमहातपाः सोतिष्ठन्मुनिश्चार्द्धोव्हूनुवर्षगणानिह २३ अपुनर्भवनायेवयत्रचिंतांतमागता मरुतावसुद् रस्यातत्रासावबसत्सदा २४ यथाभ्रंतपदार्थघिदर्शनोत्थमनर्थकं ध्यानाश्वासनमालंब्यसोवसत्सुखगःसदा २५ हेयादेयसमा संगत्यागादानदृशःक्षये वीतहव्यमुनेरासीदिच्छानिच्छातिगंमनः २६ विदेहकेवलीभावेसीमांतेजन्मकर्मणां संसारसंगसंत्यागरसास वननेच्छया २७ विवेशासतयैवांतेसह्याद्रेहेमकंदरं अपुनःसंगमायाशुजगज्जालमवेस्यसः २८ बद्धपद्मासनःस्थित्वातत्रोवाचात्म नात्मनि रागनीरागतांगच्छद्वेषनिर्द्वेषतांव्रज २९ भवद्भ्यांसुचिरंकालंइहप्रक्रीडितंमया भोगानमोस्तुयुष्मभ्यंजन्मकोटिशतान्यहं ३० भवद्भिर्लालितोलोकेलालकैरिवबालकः इमामपिपरांपुण्यांनिर्वाणपदवीमहं ३१ येनविस्मारितस्तस्मैसुखायास्तुनमोनमः त्वदुत्तपेन हेदुःखमयात्मान्विष्टआदरात् ३२ तस्मात्वदुपदिष्टेयंमार्गोममनमोस्तुते त्वत्प्रसादेनलब्धेयंदृगीतलापरवामया ३३ नाश्वासंवारयित्वं पु

नःपुनर्ध्यानाश्वासनमालंब्येत्यर्थः २५ तस्यप्रारब्धशेषक्षयेकीदृशंमनआसीत्तदाहहेति हानयोग्यानां आदानयोग्यानांचविषयाणांसमा संगप्राप्तावपिहानादानदृशोःक्षये २६ प्रतिभासमात्रेणापिस्थितस्यदेहादिसंसारसंगस्यसंत्यागेपरिशिष्यमाणेब्रह्मरसमकरंदेनवेच्छ यातुकंठयाविवेशेतिपरेणान्वयः संत्यागेवांछामापातिशूगयिनीमितिपाठेस्पष्टं २७ नयावांछया २८ सहजशत्रुषुरागद्वेषादिषुपिनिर्द्वेषतां मैत्रीभावयत्नर्गतुकामस्वहितमुपदिशन्प्रणम्यनान्निमंत्रयतेरागेत्यादिना २९ ३० ३१ सुरम्यविषयसुखलवायत्वयाऽतमनसंतोपि

हे दुःखस्य तत्वसुखद आत्मन् इदानीं ज्ञानजननोपकारिणं देहं प्राप्य मित्रय पतिकल्याणमित्यादिना ३६ हे देह इयं आवयोर्वियुक्तिः स्थितिरनादिनि
यतिस्वभावः संयोगा विप्रयोगांतारतिन्यापादितिभावः जंतूनां प्राणिनां संबंधिनां प्रयोजनानां स्वार्थानां इयं गतिः रीति विषमा यस्मिन् संपा अत्यंत
मित्रस्वजनानपि विहाय पुरुषाः धावंतीति भावः ३५ न देवस्वस्यापि उपास्थितमित्याह देहेनापीति ३६ नायं ममापराधस्त्वयापि स्वनाशगौर्यमिवम
दुपकारः कृत इत्यनुत्रोचन्नि वाहत्वयैवेति ३७ एतत्त्वयैव उपासितमनुष्ठितं इदानीं त्वं क्षमां प्रार्थयन् एकाकिन्येति ३८ त्वजयार्थं त्विद्विपरीत

हे दुःखनाम्ने दुःखतत्वसुखदात्मन्नमोस्तु ते कल्याणमस्तु ते मित्र संसारासारजीवित ३८ देहस्थितिरियं पामो वयमात्मीयमास्यदं
प्रयोजनानां जंतूनां महानु विषमा गतिः ३५ देहेनापि चियुज्येहं भूत्वा जन्मशतान्यपि मित्रकार्यं मयापत्वं त्यज्यसे चिरबांधवः ३६ त्व
येगात्मन्युपानीता सात्मस्तानवत्रातस्तातिः अधिगम्यात्मविज्ञानमात्मनाशः कृतस्त्वया ३७ देहनान्येन भग्नोसि त्वयैवैतदुपासितं ए
काकिन्यापि शुश्रूषंत्या प्रशांतेमयि दीनया ३८ त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातः [illegible] जनाम्यहं क्षंतव्या काम भगवन् विपरीतापराधजाः ३९
दोषा उपशमे कांतं व्रजाम्याहिज्ञमंगलं चिराच्चिराय वेदानीं मंबतस्मे किलावयोः ४० वियोगो योगदोषेण प्रणामोयं सपश्चिमः नमः सु
कृतदेवाय भवते स्कृत्वपापुरा ४१ नरकेभ्यः समुत्तार्य स्वर्गेहमभियोजित कुकार्य क्षेत्ररूपाय नरकस्कंभवाहिने ४२ वासनापुष्पभारा
पनमो दुष्कृतत्रगाखिने येन सार्द्धं चिरं बद्धो भुक्ताः प्राकृतयोनयः ४३ अयप्रभृत्यदृत्यापतस्मै मोहात्मनेनमः प्रध्वनद्धू रामधुरे वच
से पत्रवाससे ४४ नमो गुहातपस्विन्यै वयुसाये समाधिषु संसाराध्वनि खिन्नस्य त्वं समाश्वासकारणं ४५ आसीर्वपस्यासास्निग्धा सर्वलो
भापहारिणी सर्वसंकटखिन्नेन दोषेभ्यो द्रवतामया ४६ त्वमेका शोकनाशार्थमाश्रिता परमा सखी संकटावटकुंजेषु हस्तालंबनदा

वैराग्यसेवनाद्यपराधजाम दोषाः ३९ उपशमेकांतं प्रात्युतिकोपशमं आदिराज्ञा स्वपुनरावृत्यात् क्षमा मुखवद्दूर्णनिप्रसक्तिं वारयन्नाह चिरादिति
चिरादपि चिराय शाश्वत इतियावत् इदानीं आरभ्येति शेषः ४० सुकृतं पुण्यमेतत्तत्र क्षणाय देवाय ४१ कुकार्यं निषिद्धाचरणं तत्र क्षेत्रभ
मोरूपाय नरकलक्षणानां स्कंधानां दृहच्छाखानां वहनशीलाय ४२ वासनाः यातनाए वपुष्पभारो यस्य ४३ प्रध्वनद्भिर्वंशैः कीचकैर्मधुरव
चसे जीर्णपत्राण्येव वासांसि यस्याः तपा विधायै गुहान्तस्थायै तपस्विन्यै ४४ आश्वासकारणमित्यत्र जहल्लिंगं गुहाविशेषणं ४५ सुस्निग्धा अ
त्यंतस्नेहवती वपस्या आसीः अभूः पूर्णात्मविश्रांतिदाने न सर्वलोभापहारिणी दोषेभ्यः समाधिविघ्नेभ्यः ४६ इदानीं दंडकाष्ठगुणानर्घ्यं

उत्कला

इदानीं देहभागं — — — — — — — — — नीअस्थीति ४८ एतावन्मात्रमेवसारं न त्वं यस्य तथाविध एकं त्वं असाधारणभागं गृहीत्वागच्छ स्वाः प्रकृतीः ४९ देहे हे कप यसो जलस्य त्वदीयमलस्य दौर्गंध्यस्वेदादिना दूषणात् पेसोभा अपराधास्त्वदीय प्रकारभेदरूपेभ्यस्ते नाने भ्यः शुचित्वसंपादनोपायेभ्यो पि न मोक्ष तथा भोजनशयनाभ्यां न नालंकरणादिव्यवहारेभ्यस्त्वत्साम प्रीसंपादनाये तस्ततो धावन लक्षणाभ्यः संस्तिभ्यश्च न मोक्तहे प्राणाः सहजाः सुहृदः मया अधपुत्रदानं नमस्कारक्रमेणएते प्रभवंतो पिंडत्कृष्टाः कृताः नमस्कृता

वाईकैकांतसुहृदे दंडकाष्ठायते नमः अस्थिपंजर मात्मीपं तथारकां त्रजंतुकं ४८ एतावन्मात्रसारेकं गृहीत्वागच्छ देहक पयः स्तोभप्रकारेभ्यः स्नानेभ्यो पि न मोक्तते ४९ नमोक्त व्यवहारेभ्यः संसृतिभ्यो न मोक्तते एते भवंतः सहजाः प्राक्तनाः सुहृदो मया ५० क्रमेण घोत्कृताः प्राणाः स्वस्ति स्तिवोस्तु व्रजाम्यहं भवद्भिः सह विश्रांतु मया बद्धीषु योनिषु ५१ विश्रांतं गिरिकुंजेषु श्रांतं लोकांतरेषु च क्रीडितं पुरपीठांतरुषितं पर्वतेषु च ५२ स्थितं कार्यविलासेषु प्रस्थितं विविधाध्वसु न तदस्ति जगत्यत्र भवद्भिः सह यन्मया ५३ न कृतं न गतं यातं न दत्तं नाचलं विनं इदानीं स्वां दिशं यांतु भवंतो याम्यहं प्रियाः ५४ सर्वे स्वयं तानि चयाः पतनांताः समुच्छ्रयाः संयोगा विप्रयोगांताः सर्वे संसारवर्त्मनि ५५ अयं चासुषमालोको विशत्वादित्यमंडलं विशंतु वनपुष्पाणि सौगंध्यानंदसंविदः ५६ प्राणानिलस्तथास्पंदं विशत्वघप्रभंजनं विशत्वाकाशकुहरं शब्दश्रवणशक्तयः ५७ इंदुमंडलमायांतु रसाऽनार सज्ञाक्तयः निर्मंदिर इवांभोधिर्गतार्कइवबासरः ५८

इतियावत् ५० प्राक्तनसुहृत्त्वमेव वर्णयति भवद्भिरिति ५१ पुराणं पोगानां सिद्धक्षेत्राणां चांतः ५२ ५३ न कृतं न दत्तं न दत्तं च हस्ताभ्यां नयातं पद्भ्यां नावलं बितं मनसा च भवंतः स्वां दिशं प्रकृतिं यांतु अहं ब्रजयामिहे प्रियाः ५४ किमर्थमस्मान्प्रकृतिषु विलापयसि कार्यकरणसंघातात्मने वस्थित्वाभोग्यनिचयानेव पूर्ववत्कुतो न प्राप्स्यामस्तत्राह सर्वे इति हे सर्वे प्राणादयः ५५ इदानीं प्रत्येकमिंद्रियादीनां पासव्याः प्रकृतौ विभज्य दर्शयति अयमित्यादिना सौगंध्यानंदसंवित्पदेन तत्कारणं घ्राणेंद्रियं लक्ष्यते वनपुष्पपदेन च गंधमात्रसारा पृथिवी ५६ एवमिंदुमंडलपदेनापो ग्राह्या इतिक्रमेण गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठामिति श्रुतिरेव प्रमितिदिशा सर्वेषां स्वाप्रकृतिं यांतित्यर्थः ५७ एवं युष्मासु उपाधिभूतेषु गतेषु भवत्स्वतिबिंबितचिदाभासात्माजीवभूतोहमपि स्वबिंबभूत प्रणवाद्यं मात्रं तस्ये ब्रह्मात्मनि प्रवरगम्यामीत्याह निर्मंदिर इत्यादिना ५८

खं ईरयति जनयति स्वैरं स्वोपादानं किल येन प्राप्तोयुन इव कल्पांते प्रलयकाले सर्गं वत्प्रपंच इव च स्वमननं सुषुप्त मननं आत्यंतिकमनः
शांतिर्यथास्यात्तथा ५९ दीर्घोच्चारितस्य प्रणवस्य अक्षरं प्रेक्षांतिं अनुसृत्य शांता ब्रह्माकारता मात्र प्राप्त्यानुपरताधीर्यस्य ततएव विग
तः प्रारब्धप्रतिबंधः शिष्टावि घालेशामलः ६१ इति श्रीवा० ता० प्र० उ० षडशीतितमः सर्गः ८६ नमः कोदंडहस्ताय संधीकृतशराय च द्रा
रिताखिलदैत्याय रामायापन्निवारिणे १ येन क्रमेण संप्राप्तो वीतहव्यो विदेहतां प्रणवात्तं समालंब्य सक्रमोत्र निरूप्यते एवं वक्ष्यमाणक्र
मेण तारमतुच्चैः स्वरं प्रणवं ज्ञानेः दैर्घ्यापादनेनोच्चारयन् समनुमननेषणः प्रशांतिक्रमेण प्राप्तषष्ठसप्तमभूमिकोभूत्वा अंतः स्वतः दिव
ष्टकलितवान् प्राप्तवान् १ यतिः सन्यासी वीतहव्यः ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपाख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव यच्चान्य

च्चार दीव यनः खे रंभ्रासः कल्पांतसर्गवत् ॐकारांते स्वमननं प्रशाम्याम्यात्मनात्मनि ५० दग्धेंधन इवार्चिष्मान्निस्तेह इव दीपकः व्य
पगताखिलकार्यपरंपरः सकलदृश्यदृशातिगतस्थितिः प्रणवशांत्यनुसंसृतिशांतधीर्विगतमोह मलोयमहं स्थितः ६० मोक्षोपा
३८७९ ये मुमुक्षुप्रकरणे इंद्रियवर्गनिराकरणोपदेशः सर्गः ८६ श्रीवसिष्ठउवाच एवं कलितवानंतः प्रशांतमननैषणः ज्ञानेरूच्चारयं
स्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः १ मात्रादिपादभेदेन प्रणवं संस्मरन्मुनिः अध्यारोपापवादेन स्वरूपं शुद्धमव्ययं २ स बाह्याभ्यंतरान्भावा
न्स्थूलान्सूक्ष्मतरानपि त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वा संकल्पाकल्पकल्पितान् ३ तिष्ठन्नक्षुभिताकारश्चिंतामाणैरिवात्मनि संपूर्णइवशीतां
शुर्विश्रांत इव मंदरः ४ कुंभकारगृहे चक्रं संरोधितमिव भ्रमात् अंभोधिरिव संपूर्णस्तिमिताकारनिर्मलः ५ त्रिकालातीतं तद्यों का

र एवेति मांडूक्यश्रुतिदर्शितक्रमेण अकारोकारमकारव्यमात्राभिः र्दमात्रया च कल्पितेन स्थूलसूक्ष्माव्याकृततुरीयलक्षणपादभेदेन प्रणवं
संस्मरन्सन् पंचीकरणोक्तेन विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृतलक्षणानां तुर्ये प्रथमजागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञ इत्यादिश्रुत्युक्तदिशा अध्यारोपेण
नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं न प्रज्ञानघनमित्याद्यपवादेन स्थूलसूक्ष्मकारणरूपानपि स बाह्याभ्यंतरएव भावांस्त्यक्त्वा शुद्धमव्य
यं स्वरूपं दृष्टाप्रपंचोपशमं शिवं शांतं महैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा स विज्ञेय इति श्रुत्युक्ते तुर्ये स्वात्मनि तिष्ठन्सन् प्रणवपर्यंतं दीर्घनिःस्व
नतं तुनासह इंद्रियतन्मात्रजालं जहाविति षष्ठेन संबंधः २ ३ ४ भ्रमात्कुमरणात्संरोधिते सति कुंभकारगृहे चक्रमेवाक्षुभिताकारं ५ श्रीः

तेजस्तमसोर्युगपच्छांत्यप्रसिद्धेरत्नोपमेयं ६ प्रणवस्यपर्यंतोग्रभागस्तल्लक्षणेनदीर्घनिस्वनतंतुनासहजह्यावित्यादिः सर्वःस्थूलसूक्ष्मे तरागनपित्यक्तेत्यस्यैवप्रपंचः ७ ततःउत्तिष्ठत्सुसाक्षिणात्मस्फुरद्रूपंतमोमात्रं ९ तांनमःप्रकाशाभ्यस्यामवस्थांआसाद्यतत्कल्पनाहेतुंमनस्त्त्वं णांप्रत्यगात्मयतत्छिन्नवान् १० अंगेतिसंबोधने प्रतिभासंनिवातदीयवस्फुरप्रकाशतांआलंब्यतामपिकलनांतत्स्वरेहात्यागेवनिमेषा र्द्धार्द्धभागेनकालेनजहौसएवचित्तश्चेत्यदशात्यागइत्यर्थः ११ १२ अनयारीत्यासाक्षिमात्रपरिशेषलक्षणंपरस्यंतीपदमासाद्यतदेवविय

शांतंतेजस्तमःपुंजंविगतार्केंदुतारकं अधूमाभ्ररजःस्वच्छमनंतंशारदीवसं ६ सहप्रणवपर्यंतदीर्घनिःस्वनतंतुना जहाविंद्रिय तन्मात्रजालंगंधमिवानलः ७ ततोहृहैतनोमात्रं प्रतिभातमिवांबरे उत्तिष्ठत्स्फुरद्रूपंप्राप्तकोपलवंयथा ८ प्रतिभातंततस्तेजो निमेषार्द्धविचार्यसः जहौबभूवचनदानंतमोनप्रकाशकं ९ तामवस्थामथासाद्यमनसातन्मनस्तथांमनागपिप्रस्फुरितं निमेषार्द्धार्द्धशा तयत् १० ततोंगसंविदं स्वस्थांप्रतिभासमुपागतां सद्योजातशिशुस्तानसमानकलनामलं ११ निमेषार्द्धार्द्धभागेनकालेनकलनांप्रभुः जहौचित्तश्चेत्यदशांस्पंदशक्तिमिवानिलः १२ पश्यंतीपदमासाद्यसत्तामात्रात्मकंततः सुषुप्तपदमालंब्यतस्थौगिरिरिवाचलः १३ त तःसुषुप्तसंस्थानंस्थित्वास्थिताविभुर्मना क्रमसुषुप्तस्थैर्यमासाद्यतुर्यरूपमुपाययौ १४ निरानंदोपिसानंदःसच्चासच्चापितत्रसः आसी न्नकिंचित्किंचित्तत्प्रकाशस्तिमिरंयथा १५ अचिन्मयंचिन्मयंचनेतिनेतिपदुच्यते ततस्तत्संबभूवासौयद्गिरामप्यगोचरः १६ तदसौ सुसमंस्फारंपदंपरमपावनं सर्वभावांतरगतमभूत्सर्वविवर्जितं १७ यच्छून्यवादिनांशून्यंब्रह्मब्रह्मविदांवरं विज्ञानमात्रंविज्ञानविदां यदमलंपदं १८ ॥७॥

जे

शादिबाधपरिशिष्टसत्तामात्रात्मकंकारणतत्त्वमितितञ्चावस्थितिलक्षणंसुषुप्तपदंआलंब्येत्यर्थः १३ एतेषट्सप्तम भूमिकेसदेहावस्थे ततःसाक्षिकसदैकरस्येनिरतिशयाखंडानंदाविर्भावात्मारब्धशेषेणसहात्यंतिकप्रातिभासमाशोविदेहकैवल्यावासिंद र्शयतितुर्यमिति १४ ततःकिमासीदितिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरमाहनिरानंदइत्यादिनाविषयानंदश्रून्योपिस्वस्वरूपेणैवसानंदःस्वातिरिक्तसत्ताश्र न्योपिसद्रूपइत्येवंसर्वंयोज्यं यथानक्तंदृशांतिमिरमेवप्रकाशस्तद्वत् १५ चेत्याभावाद्विन्मयंस्वस्वरूपेणैवचिन्मयं १६ १७ सर्ववादिभिर्नाना विकल्पैःस्वस्वसिद्धांततयाविकल्पितमपिदेवेत्याहयदित्यादिना १८

न्यादिकलांकानां शिवमतस्थानां तिपाठेपि स एवार्थः १९ तन्नु आत्मनो विदुषामात्मानत्येकेति निषेधविषयेषु षष्ठीछांदसी नैरात्म्यं क्षणिकवि ज्ञानसंतानः स हि स्थायित्वेन समानो नास्त्येवेति नैरात्म्यं तादृग्ज्ञात्मनां सौत्रांतिकवैभाषिकाणां माध्यमिकानां चिद्चित्मध्यमशून्यमात्रं तद्वादि नां सुसमचेतसां जीवन्मुक्तानां निरवशेषपूर्णं शून्यवादिभिरुपक्रम्य सर्ववादिभिरुपसंहारस्तत्र योः परिच्छेदवादे परमावधिता इतरेषां तु आंत रालिकमतानामुभयमिश्रणात्तारतम्यवैचित्र्येणोत्थानमिति द्योतनायेति बोध्यं २० सर्वस्य तत्वं सार्वं ईदृशं यत्सत् असौ तत्सत् ईदृक्त्वास्थि तइत्यर्थः २१ यत्अनुत्तमनिस्यंदमंत्वत निःक्रियंव्योम्न पिजन्मादिक्रियासत्वात्तनोपि कूटस्थमित्यर्थः तेजसामपि भासकत्वेन त्रिलोक यत्स्वा

पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनां शिवः शिवमतस्थानां कालः कालैकवादिनां १९ आत्मात्मनस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृग्ज्ञात्मनां मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसां २० यत्सर्वशास्त्रसिद्धांतो यत्सर्वत्तदयानुगं यत्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्तत्तत्सदसोऽस्थितः २१ यदनुत्त मनिःस्यंदं दीप्यते तेजसामपि स्वानुभूत्यैकमात्रं यद्यत्तत्सदसौऽस्थितः २२ यदेकं चाप्यनेकं च जनरंजनरंजनं यत्सर्वं चाप्यसर्वं च य त्तत्सदसौऽस्थितः २३ अजमरमनाद्यनेकमेकं पद्ममलं सकलं चनिःकमं स्थितइति सत्तज्ञानभःस्वरूपादपि विमलास्थितिरीश्वरः स एनः २४ मोक्षोपायेषु पशामप्रकरणे वीतहव्यनिर्वाणोपसर्गः ८७ ३५९७३ श्रीवसिष्ठ उवाच प्राप्य संसृतिसीमांतं दुःखाब्धेः पारमागतः वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मननेमुनिः १ तस्मिंस्तथोपशांतेहि परां निर्वृतिमागते पयःकण इवांभोधौ स्वे पदे परिणामिनि २ तथैव तिष्ठन्निःस्यंदः सकायो ज्ञानिमायया अंतर्विरसतां प्राप्य मार्गशीर्षांतिपद्मवत् ३ (नुभूत्यैकमात्रं यत्तत्प्रसिद्धं सत् तदसावि तिप्राग्वत् २२ २३ स वीतहव्यः इतिउक्तक्रमेण मुक्तः तज्ज्ञानभःस्वरूपादपि निर्मलस्थितिः सन् अजमजरमनाद्येकं अमलं निष्कलं पदं भूत्वास्थि तः बहुदृष्ट्यानुसरणेन ईश्वरः सन् एकोऽनेक ऐश्वर्यभेदैरनेकं सकलं च भूत्वास्थितइत्यर्थः २४ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेनुपशामप्रकरणे सप्ताशीतितमः सर्गः ८७ वीतहव्ये विमुक्ते तत्प्राणानां तदिसलयः वृण्यते देहसंशोषः कलानां कारणेलयः एवमुक्तरीत्या अपुनर्मनेन आत्यंतिकमनोनाशोति १ परिणामिनि परिनिष्ठिते सति अपरिणामिनीति वाछेदः २ मार्गशीर्षस्यांते हेमंते पद्मवत् ३ श्रीरामायनमोन्नः

सर्वदेहव्यापिनां प्राणानां लययुपसंहारमाह तस्येति तस्य असवः प्राणाः देहदुमस्यां तस्छं तत्तन्नाडीस्थानं त्यक्त्वा तत्त्वक्षणं नीडं प्रति आययुः देहदु
मं तस्थं तन्नीडं त्यक्त्वा बहिरायायुरिति तु न व्याख्येयं न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्नोतीत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः सर्वकर्म
वासनानाशेनोत्क्रमणे बीजप्रयोजनयोरभावाच्चेति विहगाः यंत्रो विहगवदाचरंतः लोहितादित्वात्क्यष् यंत्रेभ्यउन्मुक्ताः शिलाइव ४ इतितुपं
चम्यामाकृतावापः पुरुषवचसो भवंतीति तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायेत्यादिश्रुत्यातदनंतर प्रतिपत्तेरंहतिपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्या
मिति बादरायणोक्तन्यायाच्च पूर्वजन्मानुष्ठिताग्निहोत्रादिकर्मसमवाय्यपूर्वाब्वाच्यसोमाज्यपयःप्रभृतिभूतमात्रासाहितस्यैव लिंगस्य चंद्रमं
डलारूढस्यभागांते आकाशादिक्रमेणौषधिव्रीहियवपुरुषयोषिदनुप्रवेशेन पुरुषाकारतापत्तिवगमात्तासां भूतमात्राणां कारणानुप्रवेश

तस्य देहदुमां तस्छं त्यक्त्वा तन्नीडमाययुः प्रोड्डीय विगाः हे यंत्रोन्मुक्ता इवासवः ४ भूतेष्वेव प्रतिष्ठानि भूतानि सकलान्यलं मांसास्थि
यंत्रदेहस्त्वेव नाथ नतलेवसत् ५ चिद्रूपेणैव प्रविष्टानि तोयंरसाततवृंधानुषुस्थिताः स्वस्वरूपे स्थितं सर्वमुनावुपशाममंमते ६ एषा ते
कथितारामविचारत्रातत्त्वशालिनी विश्रांतिर्वीतहव्यस्यप्रज्ञयैनां विवेचय ७ एवंप्रकारयाचार्यो व्याख्याविचारेणायदुद्या तत्वमालो
क्य तत्सारमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ८ यदेतदखिलं राम भवते वर्णितं मया यदिदं वर्णयाम्यग्रे वर्णयिष्यामि यच्चवा ९ त्रिकालदर्शिनाति
स्युषिरं चकिलजीवना विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयं १० तदेतां मम तां दृष्टिमवलंब्य महामते ज्ञानमासादय परं ज्ञानान्मुक्ति
हि लभ्यते ११ ज्ञानान्निदुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ज्ञानादेव परा सिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः १२ माहभूतेष्वेवेति सकलानिप्रा

णादिनामांतषोडशकलासहितानि यस्तु पितृमातृमलजः स्थूलतरं आः सतत्रैव स्थितस्त्याहमांसेति ५ चितु लिंगे बिंबिता जीवचित्स्व बिंब
भूते चिद्रूपेणैव प्रविष्टे वधा तैत वस्त्वग सृक् मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातुषु स्वोपादानेषु ६ उपसंहरति एषेति ७ चाव्यारमणीयया वृत्ता
गुणवृत्तनादिति ङीष् ८ इदानीं भगवान्वसिष्ठः कृपातिशयेनोक्तोच्यमानवक्ष्यमाणग्रंथस्य चिरायुर्भिः सर्वदर्शिभिरस्मदादिभिः सर्वप्रकारे
रसत्स्थकेतानां विचारेणालोकेनुशास्त्रश्रुतिभिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां च परीक्ष्य भगोदर्शनस्य चैकात्म्य दृष्टिमवलंब्य ज्ञानप्रतिष्ठाप्राप्तिरेव
फलं नातः परं पुरुषैः संपाद्यमस्तीति निर्णीतमिति विश्वासदार्ढ्याय हृदयदेनतदित्यादिना ९ १० ११ १२ श्रीरामचंद्राय नमो नमस्ते ७ ॥

शांतिनः खंडितः अशेषः संस्कारशेषेणाप्यनवशेषितश्चित्तादिर्येन तथाविधोभूदित्यर्थः ९३ ननु वीतहव्येन स्वहृदि संकल्पमयं जगत्तत्र गणत्वं चानुभूतमित्युक्तं तज्जगदंतर्गतं सूर्यं प्रविश्य तत्रत्यपिंगलहस्तस्य तज्जगद्व्यतिष्ठस्वदेहोद्धारः कथं कृतः नहि स्वाप्नकुड्यैर्जाग्रत्स्थितिरित्याशंक्य मनोमात्रं कांतिशैशवात्स्वप्नाहवीतहव्येति सा वीतहव्यात्मिका संवित् स्वदृश्योपलक्षिते ब्रह्मणि इदमस्मदादिसाधारणमेव दृश्यं स्वसंकल्पजगतीगतमनुभूतवतीनापूर्वमित्यर्थः ९४ ९५ इतश्च इदमेव तज्जगदित्याह वीतहव्य इति ऐंद्रियैः अस्मदादिचक्षुरादिदृष्टं पावीतहव्यः अस्मदीयमनोमात्रं यतोऽस्मन्मनएवाहमिवत्वमिव भासते मनएवेदं कृत्स्नं जगत् तत्रान्यताऽनन्यते केन हिविंध्याभेदेन तत्सुत्राभिधं तेन भिधंतेवेत्य

शानेन सकलामात्रां विनिकृत्य समंततः शांतिनाशेषचित्तादिर्वीतहव्यो मुनीश्वरः ९३ वीतहव्यात्मिका संवित्संकल्पजगतीगता अनुभूतवती दृश्यमिदमेव च तज्जगत् ९४ वीतहव्यो मनोमात्रं मनो हंतेमि चेंद्रियैः मनोजगदिदं कृत्स्नमन्यतानन्यतेतुके ९५ अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषः सकलसकलविकारोपाधिसंगाद्यपेतः चिरमनुसृतमतःस्वस्वभावं विवेकी पदममलमनंतं प्राप्तवानस्तशोकः ९६ मोक्षोपायेपूपशमप्रकरणे वीतहव्यविश्रांतिःसर्गः ८८ श्रीवसिष्ठ उवाच वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यतां वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा १ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि विजहारयथासुखं वीतहव्यो वीतशोकस्तथा विहर राघव २ अन्ये च राजमुनयो जातास्तेषां महाधियः यथा वसन्स्तराद्वत्वं तथैवास्व महामते ३ सुखदुःखक्रमैराम नानकराचनराप्यते सर्वगोपि महाबाहो किंमुधा परिशोचसि ४ बहवो विदितात्मानो विहरंतीह भूतले न केचन वशंयांति दुःखस्यांभेगवानिव ५ स्वस्थो भव भवोदारः समो भव सुखी भव सर्वगस्त्वं त्वमात्मैव तव नास्ति पुनर्भवः ६ (र्थः ९४ एवं राममसमाधाय प्रकृतमर्थमाह अधिगतेति सकलेभ्योऽविद्याकामकर्मादिमलेभ्यस्तत्प्रयुक्तेंद्रियविकारेभ्यो देहत्रयोपाधिभ्यस्तत्प्रयुक्तप्रियसंगादिभ्यश्चापेतः विवेकी सन्वीतहव्यः चिरं चितशुद्ध्युपायमनुष्ठानैः श्रवणमनननिदिध्यासनसाक्षात्कारसमाधिकाभ्यासैरंतःस्वहृदि अनुसरणेनाभिमुखीकृतं स्वभावभूतममलं अनंतं मोक्षपदं प्राप्तवानित्यर्थः ९६ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणे अष्टाशीतितमः सर्गः ८८ अनिच्छाज्ञानतमोहानानभोगत्यागसिद्धिश्चापदाश्चैर घष्यत्वंततनोश्चात्र कीर्त्यते आत्मानं स्वनीव स्थोर्हरतेश्चेति कात्यायनवचनाद्धिकर्मता १२३४ अंगेति संबोधनं ५ उदारः अंतः सर्वत्यागशीलः ६

३९७१९ नं

७ शिखिनां मयूराणां ८ शारीराणामित्युक्तेः सति प्रारब्धे वीतहव्यस्य विद्याधरादिभोगइवमानस्यः सिद्धयः संभवंत्येवेत्याशयः ९ प्रमाणि
ताः प्रमाणैरुपलब्धाः ताः अग्नेरूर्ध्वज्वलनमिव देवयोनीनां स्वभावसिद्धाः १० नभोगमनादिक्रियाजालं वस्तुस्वभावस्तत्तद्योनिदेहस्वभावः
मंत्रादीनामपि नभोगतिशक्तिदर्शनादिति भावः मतं वांछितं ११ तर्हि मनुष्याणां योगसिद्धा नभोगमनादिप्राप्तिः कथं तत्राह अनात्मवि
दिति मण्यौषधादिद्रव्यशक्त्या मंत्रशक्त्या योगाभ्यासादिक्रियाशक्त्या तत्परिणामकालशक्त्या च करादिवदेव प्राप्नोति दृष्टांतार्थं वा कालग्रह

हर्षामर्षविकाराणां जीवन्मुक्ता भवादृशाः न केचन वशं यांति मृगेंद्राः शिखिनामिव ७ श्रीरामउवाच अनेनैव प्रसंगेन संशयोयं ममो
दितः शरत्काल इवांभोधस्तन्मे त्वं तनु तानयं ८ जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदांवर शक्तयो नेह दृश्यंते आकाशगमनादिकाः
९ श्रीवसिष्ठउवाच आकाशगमनादीनि यान्येतानि रघूद्वह प्रमाणिताः पदार्थानां सहजाः खलु शक्तयः १० यद्धि चित्रं क्रियाजा
लं दृश्यते गम्यते पुनः राम वस्तुस्वभावो सौ न तदात्मविदां मतं ११ अनात्मविदमुक्तोपि नभोविहरणादिकं द्रव्यकर्मक्रियाकालशक्त्याप्रा
प्नोति राघव १२ नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मवान्स्वयं आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति १३ ये केचन जगद्भावास्तानवि
द्यामयान्विदुः कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति १४ अविद्यामपि ये युक्त्या साधयंति सुखात्मिकां ते ह्यविद्यामया एव न त्वात्मज्ञा
स्तथाविधाः १५ तत्वज्ञो वाप्यतत्वज्ञो यः कालद्रव्यकर्मभिः यथाक्रमं प्रयतते तस्योड्डीनादि सिद्ध्यति १६ आत्मवान्निह सर्वस्मादतीतो
विगतैषणः आत्मन्येवहि संतुष्टो न करोति न चेहते १७ न तस्यार्थो नभोगत्या न सिद्ध्या न च भोगकैः न प्रभावेन नो मानैर्नाशामरणजी
विते: १८ नित्यतृप्तः प्रशांतात्मा वीतरागो विवासनः आकाशसदृशाकारस्तत्र स आत्मनि तिष्ठति १९ अशंकितोपयातेन दुःखेन च सु
खेन च तृप्यत्युपगतासंगो

णं यथा पिपीलिकाग्रीष्मांतकालशक्त्या पक्षोद्गमान्नभोगतिं प्राप्नोति तद्वत् १२ एष नभोगत्यादिर्नं विषयः अ
भिलाषयोग्यस्तुच्छत्वात् आत्मवान् लब्धात्मा अविद्यां अविद्यकं तुच्छफलं १३ १४ युक्त्या योगाभ्यासादिश्रमसहस्रेण तथाक्रमास्त
थाविधाः १५ तर्हि किं तत्वज्ञानां तत्संपादनशक्तिर्नास्त्येव नेत्याह तत्वज्ञ इति कालेन चिरकालप्रयत्नेन द्रव्यकर्मभिर्यथाशास्त्रोक्तक्रमं प्र
एवं प्रयतते तस्य ऊर्ध्वत्वं नभोगतिस्तरादि सिद्ध्यति १६ १७ प्रभावेन सर्वाधिपत्यनिग्रहानुग्रहसामर्थ्येन मानैः लोकपैरव्यापनार्थैः १८ १९ त
प्यति स्वाभाविकं कीर्तत्सिंनजहाति जीवनेन २०

समेनस्वानुकूलेनविषमेनप्रतिकूलेनापिप्रारब्धकर्मसंप्राप्तभोग्यवस्तुना समुद्गापस्ते ओधत्तएा काष्ठादिवस्तुना अर्चयन् अखंडाकारवृत्तिपुष्पैः
पूजयन्ः २१ अर्थस्थपाश्रयः प्रयोजनोपजीवनं २२ अभाविनात्माआत्मज्ञानलेशशून्योपि २३ मणिमंत्रादियुक्तात् इव आकस्मागमनादि
त्यसिद्धानीतितच्छास्त्रप्रतिष्ठोनियतेः क्रमः ततन्नियतिकर्तृभिरप्यशास्त्रादिभिरपिव्यर्थीकर्तुंनशक्यते २४ धातुदेव्याः वादीनां स्वतः खेचरत्वादि
सिद्धिः एषवस्तुस्वभावः अतएवसा उत्पत्तिमारभ्यायावज्जीवस्थायिनीत्याह नमहात्म्येवेति २५ २६,२७ विषघ्नौषधादिद्रव्यत्रालिवदेवमणिमंत्रादि
शक्तिरपिस्वस्वकार्यसमर्थेत्याहयथेति विषघ्नद्रव्यमणिमंत्रादिशक्तयो विषाणिनिघ्नंतिमधूनियथामदयंति यथाश्रुङ्क्कानिमाक्षिकमधूनिम

समुद्रस्सरितेवांनुःक्रमसंप्राप्तवस्तुना समेनविषमेनापितिष्ठत्यात्मानमर्चयन् २१ नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन नचास्यस
र्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः २२ यत्कृवाभाविनात्मापिसिद्धिजालानिवांछति ससिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानिसाधयतिक्रमात् २३ सिद्ध्यंती
त्यमिदंसुक्तौवस्थ्यंनियतःक्रमः शास्त्रादिभिःसुरवैर्व्यर्थीकर्तुंनशक्यते २४ स्वभावएषवस्तूनांस्वतःसिद्धिर्हिनान्यतः नियतंनजहात्ये
वतत्संगकस्वशीततां २५ सर्वज्ञोपिबहुज्ञोपिमाधवोपिहरोपिच अन्यथानियतिंकर्तुंनशक्तःकश्चिदेवहि २६ द्रव्यकालक्रियामंत्रप्र
योगाणांस्वभावजाः एताःशक्तयोरामयद्योमगमनादिकं २७ यथाविषाणिनिघ्नंतिमदयंतिमधूनिच वमयंतियथाश्रुङ्क्कानिमदनानि
फलानिच २८ तथास्वभावजान्नाद्यद्रव्यकालक्रियाक्रमः नियतंसाधयंत्याशुप्रयोगंयुक्तयोजिताः २९ एतस्मात्समतीतस्यत्यक्ताविघ
स्यराघव आत्मज्ञस्यास्यनात्यंतकर्तृताकर्तृतानघ ३० द्रव्यदेशक्रियाकालयुक्तयः साधुसंविदः परमात्मपदप्राप्तौनोपकुर्वंतिकाश्च
न ३१ यस्येच्छाविद्यतेकाचित्संसिद्धिंसाधयत्यलं आत्मज्ञस्यतुपूर्णस्यनेच्छासंभवतिक्वचित् ३२ सर्वेच्छाजालसंशांतावात्मलाभोदयोहियः
तद्धिरुद्धाकथंकस्मादिच्छासंजायतेनघ ३३

(द्रनफलानिचास्वादितानिवमयंतितद्वदिरएं कारयंति २८ प्रयुज्यतइतिप्रयोगंसिद्धिजातंनियत
मवत्र्यंसाधयंतियुक्तैर्योगाद्दिकुशलैःपुरुषैर्योजिताः प्रयुक्ताः २९ एतस्माद्द्रव्यकालक्रियाक्रमात् लक्षणादावेद्याविषयात्समतीतस्यत्यक्ताविघ्नस्य
वाधितात्मज्ञानस्य अत्र नभोगमनादिसिद्धिजाले कर्तृताकारणताअकर्तृताविरोधितावानास्तीत्यर्थः ३० यथाआत्मज्ञानस्यक्रियाफले द्रव्यदेशक्रि
यादेरप्यनुपयोगइत्याहद्रव्येतिसाधुसंविदस्तत्त्वज्ञस्य ३१ ३२ कुतोनसंभवतीत्याहसर्वेति ३३

निरिच्छोपि तत्त्ववित्कौतुकाद्यनन्तवेत्तत्स्य भवंत्येव सिद्धय इत्याशयेनाह यथेति ३४ वीतहव्यस्य तर्हि सिद्धयः कुतो न जातास्तत्राह वीतहव्येनेति सिद्ध्यीच्छया नोद्यतितं तत्कुतस्तत्राह ज्ञानेच्छेनेति इतरेच्छाप्रतिबंधादित्यर्थः ज्ञाने ज्ञानेच्छया तु तेन यतितमेव यथा असौ वने ज्ञानाभ्यासाय प्रोत्थित उद्युक्त इति प्राग्वर्णितमेवेत्यर्थः ३५ ३६ सिद्धिविषये ज्ञानविषये वा अनुपरतस्य प्रयत्नस्यावश्यफलवत्तामुमुक्षुव्यवहारप्रकरणे विस्तरेण प्रपंचितत्वादाह याःफलेति यच्च वेदवीप्सितोद्देश्यः संप्राप्तादृष्टपंत इति शेषः ३७ ईहितं सर्वाभिलषितं परमप्रेमास्पदमात्मसुखमिति यावत् ३८

यथोदेति च यस्यैच्छा सतया पततेतथा यथाकालं तदाप्नोति सोवाप्यज्ञ नरोपि वा ३४ वीतहव्येन यतितं नो ज्ञानेच्छेन किंचन ज्ञानेच्छया तु पतितं प्रोत्थितो गतो यथा वने ३५ एवं कालक्रियाकर्मद्रव्ययुक्तिस्वभावजाः यथेच्छमेव सिध्यंति सिद्धयः खाःक्रमार्जिताः ३६ याःफलाव लयायेन संप्राप्ताः सिद्धिनामिकाः ताल्लेनाधिगता राम निजात्मपतनं दुमात् ३७ महतां नित्यतृप्तानां तत्त्वज्ञानां भाविनात्मनां ईहितं संप्रवृत्तानां नोपकुर्वंति सिद्धयः ३८ श्रीरामउवाच अयं मे संशयो ब्रह्मन् वीतहव्यस्य सा तनुः कव्यादैर्न कथं भुक्ता कथं किन्नानभूतले ३९ तदेव वीतहव्योसौ कथं च नगतः प्रभो विदेहमुक्ततां दीर्घं यथा वृत्तिमिवद ४० श्रीवसिष्ठउवाच यासं विद्वलिता साधो वासना मलतंतुना सुखदुःखदशा दाहभागिनी भवतीह सा ४१ निर्मुक्तवासना शुद्धसंविन्मात्रमथीतु सा तनुस्तिष्ठति तत्ज्ञदेहेत्राका नेह हि केचन ४२ शृणु युक्तया कया योगी तत्तुच्छेद्यादिविभ्रमैः नाक्रम्यते महाबाहो बहुवर्षशतैरपि ४३ चेतःपदार्थे पतति परस्मिन्यास्मिन्यदा यदा तन्मयं तद्भवत्याशु तस्मिंस्तस्मिंस्तदा तदा ४४ तथा दृष्टारि हिमतो विकारमुपगच्छति दृष्टमित्रं सुहृत्पक्षं स्वयमित्यनुभूयते ४५ श्रीरामायणमा

क्लिन्नापंकादिक्लेदान्नविदीर्णो नेत्यर्थः ३९ तदा भप्रवेशकालेएव इति एतत्प्रश्नद्वयोत्तरं यथावद्वद ४० तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं भूमिकां रचयति येति या अज्ञ संविद्देहाहंभाववासनारूपेण रागादिमलदूषितेन तंतुनावलितावृत्ता वेष्टिता भवति सैव देहच्छेदभेदादिप्रयुक्तसुखदुःखदशालक्षण दाहभागिनी इत्यर्थः ४१ सा जीवन्मुक्ततनुः प्रअधिष्ठानशुद्धसंविन्मात्रमपीति तिष्ठति तस्य संविन्मात्रस्य च्छेदके पि कव्यादादयो न त्राकाः अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योशोष्यएव चेति भगवद्वचनादिति भावः ४२ उपपत्त्यंतरं वक्तुं प्रतिजानीते शृण्विति ४३ ४४ तथा हीति संबंधः दृष्टःअरिर्द्विष्यायेन तथाविधं मनः अरिद्वेषप्रतिबिंबमिव द्वेषादिविकारं उपगच्छति दृष्टमित्रं तु मनस्तदीयत्वरूपप्रीतिप्रतिबिंबमिव सुहृत्पक्षत्वमुपगच्छतीति इत्ययमर्थः ४५
य

१९५

अतएव एकस्य रागद्वेषशून्यत्वे अन्यस्यापि न दृश्यते तस्मात् रागेति पथिके उदासीनपुरुषे च योगिनो विषये मनः अरागद्वेषं भवतीत्यर्थः ५६ एवम
चेतनेषु भोज्यादिष्वपि प्रीत्यप्रीत्यौदासीन्यानि तत्तद्गुणदोषतदुभयाभावप्रतिबिंबनादेव मनसि प्रसिद्धानीत्याशयेनाह मिष्टे इति दुर्भोज्ये नीरसे
निस्पृहं स्पृहाभावं धत्ते भावे व्ययीभावे कृष्णः वैरस्याभावस्याप्युपलक्षणमेतत् ५७ अस्त्वेवं प्रकृते किं न तत्राह समेति समा रागद्वेषवैषम्यशून्या योग
सद्विलाससत्तेन आत्मरूपसंपन्नतमयुति देहके योगिशरीरे यत्र हिंस्राणां क्रव्यादानां चेतः प्रदापतति तत्तदा आशु तत्कालमेव योगिसंवित्समस्ताप्रतिबिंबना
दिव समेतामेति अतो नत्वन्तहिंसाप्रसक्तिरित्यर्थः तथा चाहिंसाप्रतिष्ठां प्रस्तुत्य पतंजलिनोक्तं तत्सन्निधौ वैरत्याग इति ५८ हिंस्रोपि समस्य समदर्शि

रागद्वेषविहीनेनु पथिके पादपे गिरौ भवत्यरागद्वेषं स्वयमित्यनुभूयते ५६ मिष्टे लौल्यमुपादत्ते दुर्भोज्ये याति निस्पृहं वैरस्यं याति कृत्स्नं स्वयमि
त्यनुभूयते ५७ समसंवित्त्विलासाढ्ये यत्र याति देहके हिंस्रचेतः पतत्याशु समतामेति तत्तदा ५८ समसंगविमुक्तत्वाच्छेदादौ न प्रवर्त्तते पांथो
व्यर्थं पथि ग्रामे यथा ग्रामीणकर्मणि ५९ योगिदेहसमीपागत्याप्नोति हिंस्रतां यद्युद्भवति तत्राशु तथारूपं न संशयः ५० इति हिंसे मृगव्याघ्रसिं
हक्रोडसरीसृपैः नष्टीन्नाव तद्धव्यस्य न तु भूतलशालिनी ५१ सर्वत्र विद्यते संवित्काष्ठलोष्ठोपलादिके सत्तासामान्यरूपेण संस्थिता मूकबालवत्
५२ योग्रूपमाना तरला केवलं परिदृश्यते तन्वी पुर्यष्टके चैव प्रतिबिंबजलाष्विव ५३ तेन भूजलवाय्वग्निसंवित्यासमरूपया निर्विकारं न नुनीता वो
तद्व्यस्य यापव ५४ अन्यद्युष्मणो मे रामस्यंदो नाङ्गस्य कारणं विकारः स च चित्तोत्थो वातजो वा जगत्स्थितौ ५५ प्राणानां प्राणनस्पंदस्तत्स्थं नो ते
दृषत्समाः यतः स्थिता धारणया तेन नष्टस्य मानतुः ५६ | नोपते: संगेन द्वेषादिभ्यो विमुक्तत्वात् कस्यापि छेदनादौ न प्रवर्त्तते यथा ग्रामीणकर्मणि
ग्रामसन्निहितवनलताछेदादौ पांथो न प्रवर्त्तते तद्वत् ५९ योगिदेहसमीपादन्यत्र गत्वा तु न द्वेषादियुक्तं पयपुद्गं तु जातं भवति तत्तदनुरूपां हिंस्रतां प्रा
प्नोति ५० इति एतस्मात्कारणाद्धयात् ५१ कथं छिन्नानां भूतले इति प्रश्नस्योत्तरमाह सर्वत्रेत्यादिना ५२ नहि पुर्यष्टकेषु च कथं तदुपलंभस्तत्राह योग्रूपमा
नेति निष्ठावमाने तरला परिणामसहस्वविषमा तन्वी परिच्छिन्ना च सा परिदृश्यते असमाहितचित्तैरिति शेषः ५३ तेन वा नहव्यस्य पुर्यष्टके न तत्त्वबो
धसमाधिभ्यां समरूपमाप्य विषमस्वभावं नीतया भूजलादिसंवित्या न तु निर्विकारभूतत्वं प्रत्यगात्मस्वभावं नीता न विकारं गतेत्यर्थः ५४ अन्यद्युत्थं तरमपि स्व
ष्टुतदेवाह स्पंद इत्यादिना जगत्स्थितौ लोकव्यवहारे प्रसिद्ध इत्यर्थः ५५ ते प्राणाः देहदृषत्समाः दृढीभूताः यतो हेतोः स्थितास्ते न हेतुना ५६

बाह्यो हस्तपादादिराभ्यंतरः प्राणादिस्तत्सहिते देहे प्रकृतिर्देश्यादिः स्वयः अपस्वपादिश्च ५७ धातवस्त्वगादयः संस्थितिं पूर्वावस्थां ५८ मेरवं मेरु
संबंधि मेरुतुल्यमितियावत् ५९ स्यंदयतीति स्पंदः प्राणस्तच्छांतो ज्ञवांगानां इव अचोपता अकंपता चुपमंदा यांगतो भावे युज्ञ ६० इति अनयापु
तपाजलदा इव नक्षियंते भूमस्मा शिलावत् न भियंते इति व्युत्क्रमेनान्वयः ६१ चरमप्रश्नमनूद्य तरमाह नद्देवेत्यादिना ज्ञाता तं ते यंत्रस्यैरूपायैस्त
दृतां परिज्ञातात्मवतां वा ६२ नस्वातंत्र्यमेवोपपादयति दैवमिति प्राक्तनकर्मफलप्रदानोन्मुख ईश्वरो दैवं कर्मप्राधान्यवादे कर्माणि वत्तेषां प्रारब्ध

सबाह्याभ्यंतरस्पंदश्चित्तजो वाङ्जोथवा नमस्याविद्यते तस्य दूरस्थोप्रकृतिस्वयो ५७ सबाह्याभ्यंतरेत्रांतेस्पंदेन त्वविदांवर धातवःसं
स्थितिंसेहेनत्यजंतिकदाचन ५८ संशांतदेहप्रस्पंदे चितवातमये तथा धातवो मेरवंस्थैर्यं यांति संस्तंभितात्मकाः ५९ तथाचहृत्र्यतेलो
केस्पंदनाशनोदर्कस्थितिः शरत्स्वणामिव धीराणांज्ञवांगानामचोपता ६० इति वर्षसहस्राणि देहा जगति योगिनां नक्षियंते नभिद्यंते मध्यव
जलदा इव ६१ तद्देवं वाग्नहद्यो सोष्टपुकिंनापदां गंतवान् देहमुत्सृज्य नत्वज्ञो ज्ञानज्ञेयवतांवर ६२ येहि विज्ञानविज्ञेया वीतरागमहाधियः
विच्छिन्नग्रंथयः सर्वे तेस्वतंत्रा स्तनगास्थिताः ६३ दैवंवापि च कर्माणि प्राक्तनान्यैहिकानि च वासनावान्नतेषां तज्ज्ञेनानियमयंत्यलं ६४ तेनतत्व
विद्यां तात काकतालीयवन्मनः यद्यद्भावयति क्षिप्रं तत्तदाशु करोत्यलं ६५ काकतालीययोगेन वीतहव्यस्य संविदा सांप्रतं जीवितं बुद्धं तदे
वाशुस्थिरीकृतं ६६ यदा तु तस्य प्रतिभा विदेहान्मुक्ततां गता तदा विदेहमुक्तोभूदसौ स्वातंत्र्यसंस्थितिः ६७ विगतवासनमाशु विपाशतामु
पगतं मनआत्मतयोदितं यदभिवांछति तद्भवति क्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ६८ मोक्षोपायेषु प॰ सद्विलासविचारयोगोपदेशः सर्गः ८९
श्रीवसि॰ यदात्युत्संगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः तदाविर्भावं तहव्यस्य जा सामैत्र्यादयो गुणाः १ शेषभोगायप्रवृत्तं चेतो नियमयंति नान्यथा प्रवर्त्त

यितुमीशते ६४ काकतालीयवदाकस्मिकप्रारब्धोन्नीतं यद्युज्जीवनं मरणं वा ६५ ६६ यदा तु प्रारब्ध समाप्तौ प्रतिभा संवित् गता भावितवती ६७ नुक्त
मेषसंक्षिप्योपसंहरति विगतेति विपाशतामुपगतं अत एव वास्तवात्मस्वभावेनोदितं मनुत्तदुपाधिर्जीव एव हि यस्मात् सकलशक्तिमयः शिव एव
स्वयं जात इत्यर्थः तथा चाहुः तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावेन तंदुलः पाशबद्धः सदा जीवः पाशमुक्तः सदाशिव इति ६८ इति श्रीटीकायां एकोननं
वतितमः सर्गः ८९ मैत्र्यादिगुणसंपन्नस्य पानि फलनां गतः द्विविधश्चित्तनाशोत्र विस्तरेणोपवर्ण्यते अस्तंगतप्रायं भर्जितबीजवदंकुरशक्त्यपाअ

अ

इतित्वयाकिंकिमभिप्रायंउक्तं २ अस्तंगतेबोधितेसति कस्यकिंबाधितस्यात्तदधिष्ठानस्यकवाकिंचिदाभासेनतविंबचितिस्फुरंतिनहिबाधितायाम
गतच्छानद्यामरुभमेवद्वित्यमाधुर्यपीवनत्वादयोगुणाः संभवंतिनवातद्भासकिंकिंचिदस्तीतिभावः ३ सरूपःस्फटिकभित्तिगतस्वप्रतिबिंबपुरु
षांतरभ्रमाभासवत्प्रतिभासमानतद्रूपसहितस्तद्रूपरहितश्च ४ ५ चित्तसत्तानर्हिकोहृन्नानामाहतामसेरिति तामसैः अबाधितात्ताज्ञानप्रभवैः ६
प्राक्तनमनाद्यध्यासमिद्दंदेहेंद्रियविषयोदेर्गुणसंभारंधर्मजातं आत्मसंसर्गाध्यासान्ममेत्यभिमन्यते ७ ८ अस्मिन्नतज्ज्ञत्वावेववासनाप्ररोहजा

श्रीरामउवाच विचाराभ्युदयाच्छिन्नखरूपेतर्हितेमुने मैत्र्यादयोगुणाआत्मा इत्युक्तंकिंत्वयाप्रभो २ ब्रह्मण्यस्तंगतेचित्तेकस्यमैत्र्यादयोगुणाः
कवापरिस्फुरंतीतिवदमेवदतांवर ३ श्रीवसिष्ठउवाच द्विविधश्चित्तनाशोस्तिसरूपोरूपएवच जीवन्मुक्तःसरूपःस्यादरूपोदेहमुक्तजः ४ चि
तसत्तेहदुःखायचित्तनाशःसुखायतु चित्तसत्तांक्षयंनीत्वाचित्तनाशमुपानयेत् ५ तामसैर्वासनाजालैर्बाध्यंयुज्जन्मकारणं विद्यमानंमनोवि
द्धितद्दुःखायैवकेवले ६ प्राक्तनंगुणसंभारंममेतिबहुमन्यते यतुचित्तमतत्वस्थंदुःखितंजीवउच्यते ७ विद्यमानंमनोयावत्तावद्दुःखक्षयःकुतः
मनस्यस्तंगतेजंतोःसंसारोन्तमुपागतः ८ दुःखमूलमवष्टब्धमस्मिन्नेवविनिश्चलं विद्यमानंमनोत्वविद्धिदुःखवृक्षवनांकुरं ९ श्रीरामउवाच नष्टंक
स्यमनोब्रह्मन्नष्टंवाकीदृग्भवेत् कीदृशश्चास्यनाशास्यसत्तानाशस्यकीदृशी १० श्रीवसिष्ठउवाच चेतसःकथितासत्तामयारघुकुलोद्वह अ
स्यनाशमिदानींत्वंशृणुप्रश्नविदांवर ११ सुखदुःखदशाःधीरंसाम्यान्नप्रोद्धरंतियं निश्वासाइवशैलेंद्रंचित्तंतस्यमृतंविदुः १२ अयंसोहमयंना
हमितिचिंतानरोत्तमं खर्वीकुरुविपन्नांतनुंध्वंतस्यमनोविदुः १३ आपत्कार्पण्यमुत्साहोमदोमांद्यंमहोत्सवः यंनयंतिनवैरूप्यंतस्यनष्टंविदुर्मनः
१४ एषसाधोमनोनाशोनष्टचेतत्तमनोभवेत् चित्तनाशादृशोचैषाजीवन्मुक्तस्यविद्यते १५ लैरवाष्टब्धंदृढप्रतिष्ठितंवद्यमानंमनःदुःखतरोर्मू

लंविद्धि दुःखवृक्षवनस्यअंकुरयःप्ररोहायस्मात्तथाविधं ९ नाशस्याभावतांगतस्यसत्ताविद्यमानताव्यवहारक्षमताकीदृशीकिंलक्षणा १०
कथितातामसैर्वासनाजालैरित्यादिग्रंथेन ११ यंधीरंबाह्याआभ्यंतरावासुखदुःखदशाःसाम्यात्समस्वभावपूर्णानंदैकरसस्वात्मप्रतिष्ठायाःस
काशात्नप्रोद्धरंतिनचालयंतितस्यचित्तंमृतंनष्टंविदुः १२ अयंसमवितास्तिमितोदेहःसप्रसिद्धोहं अयंतदतिरिक्तःसर्वोनाहंइतिचिंताभावना
यंनखर्वीकरोतिनपरिच्छिनत्तीतियावत् १३ वैरूप्यंसुखवैवर्ण्यं १४ लक्षणोक्तिमुपसंहरतिएषइति १५

मनस्तांपरमार्थताभ्रांत्यादृश्यमनंयोग्यतां सत्वंशुद्धसत्वभावतं १६ केश्चित्तद्व्यवहाराभासदृष्टिभिः १७ तदेवसत्वंजीवन्मुक्तमनःमैत्र्यादिभिर्गु
णैर्युक्तंभवति १८ वासनयाब्रह्माकारवासनया सत्वनाम्नाव्यवह्रियते १९ संप्रतिव्युत्थानकालेप्रतिभासतोऽनुभूतत्वात्तद्रूपःसाकारइवसत्व
स्यसन्मात्रस्वभावस्यात्याच्चतत्वसंयुतोदेहादिपरिच्छेदमस्पृष्टत्वान्मननीयाभावान्मनोनाशाभ्यासादित्यर्थः अनेनसतानाशस्यकोदृगिति प्रश्नांशः
समाहितः २० अतएवमैत्र्यादिगुणाअपिप्रतिभासतस्तत्रोपपन्नाइत्याहमैत्र्यादयइतिमुदिताःप्रसन्नाः २१ हिमस्यसंतोषस्त्रोतस्यआलये २२ दि

मनस्तांमरुतांविद्धिपदानस्यतिसानयुंचितनाशाभिधानंहितदासत्वमुदेत्यलं १६ तस्यसत्वविलासस्यचितनाशस्यराघव जीवन्मुक्तस्वभाव
स्यकैश्चित्तुनाभिधाकृता १७ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तंभवत्युत्तमवासनं भूयोजन्मविनिर्मुक्तंजीवन्मुक्तमनोनघ १८ व्याप्तंवासनयायस्याद्रूपो
जनन्मुक्तया जीवन्मुक्तमनःसत्तारामतत्सत्वमुच्यते १९ संप्रतस्यवानुभूतत्वात्सत्वात्यानत्वसंयुतः सरूपोसोमनोनाशोजीवन्मुक्तस्यविद्यते
२० मैत्र्यादयोमुदिताःशाखाकइवदीप्तयः जीवन्मुक्तमनोनाशेसर्वदासर्वथास्थिताः २१ जीवन्मुक्तमनोनाशसत्वनाम्निहिमालये वसंतइ
वमंजर्यःस्फुरंतिगुणसंपदः २२ अरूपस्तुमनोनाशोयामयोक्तोरघूद्वह विदेहमुक्तएवासोविद्यतेनिष्कलात्मकः २३ समग्राग्र्यगुणाधारम
पिसत्वंप्रलीयते विदेहमुक्तेविमलेपदेपरमपावने २४ विदेहमुक्तविषयेतस्मिन्सत्वक्षयात्मके चित्तनाशेविरूपाख्येनकिंचिदपिविद्यते २५
नगुणानागुणास्तत्रनश्रीर्नाश्रीर्नलोलता नचोदयोनास्तमयोनहर्षामर्षसंविदः २६ नतेजोनतमःकिंचिन्नसंध्यादिनरात्रयः नदिक्षुपनचनाक
शोनाधोनानर्थरूपता २७ नवासनानरचनानेहानोहेनरंजना नसत्तानापिवासत्तानच[illegible]ध्यंहितत्पदं २८ अतमस्तेजसाव्योम्नाविनारेह्य
र्कवायुना तत्समंशारदच्छेननिःसंध्येनारजास्त्विषा २९ येहिपारंगताबुद्धेःसंसाराडंबरस्यच तेषांतदास्पदंस्फारंपवनानामिवांबरं ३० संत्रांत
दुःखमजडात्मकमेववसुप्रमानंदमंथरमपेतरजस्तमोयत् आकाशकोशतनवोतनवोमहांतस्तस्मिन्पदेगलितचित्तलवावसंति ३१ (तोयमनोनाशं

दृष्टापतिभरूपस्त्विति २३ सत्वंप्रातिभासिकंमनः २४ नकिंचिदपि[illegible]स्यपत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेतिश्रुतेरित्यर्थः
२५ उक्तमेवप्रपंचयतिनगुणाइत्यादिना २६ २७ सत्ताभावःअसत्ताअभावः रजोभित्तिविषास्पर्शज्योतिषाचरहितेन २९ आस्पदंप्रतिष्ठा ३० अजड
त्मकमेवसत्सुखमिवोन्मेषादिक्रियारहितंअतनवोविदेहमुक्ताःतस्मिन्पदेगलितःप्रातिभासिकचित्तलवोपियेषांतथाविधाःसंतस्तस्मिन्पदेवसं

वा

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे नवतितमः सर्गः ९० संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं तस्य तु मानसं प्राणस्पंदो वासना च तद्बीजे इति वर्ण्यते
ब्रह्मण्य धत्ते चतुर्दशभुवनाकारे जगति प्रसृता जीवसंसरणलता या बीजपरंपरावधिं मूलोच्छेदोपायं जिज्ञासया प्रष्टुकामो रामः प्रथमं भगद्
नलेन वर्णयति परमेत्यादिना परमाकाशस्य निर्विशेषब्रह्मणो द्विदलवरोधत्वाद्दृढो अव्याकृतं रूढानि जीवाकांतराणि विचित्रभुवनब्रह्मांडभेदाए
वद्रुमाः वृक्षा यस्मिन् एवं तारकापुष्पशबलमित्यादि विशेषणान्यपि वनरूपकोपपादकानि १ विधुद्धिंमंजरिते सुसंजातमंजरीकुमुदिकाश्रवाये
सुनीलानीरदा मेघा एव पल्लवा यस्याग्रहरितादिवर्णपर्णानि यस्मिन् वंदारकग्रहगणलक्षणैः रम्यकैर्विकासरमणीयैः पुष्पैर्दंतुरं उन्नतदंतम

५०२८

मोक्षोपायेषु चित्तोपदेशविचारयोगो नामोपदेशः सर्गः ९१ श्रीराम उवाच परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकांतरद्रुमं तारकापुष्पशबलं देवासुर
विहंगमं १ विधुन्मंजरिपांतेषु नीलनीरदपल्लवं सर्वर्तुरम्यं चंद्रार्कगणरम्यकदंतुरं २ सप्ताब्धिवापीवलितं सरिच्छतमनोहरं चतुर्दशविधा
नंतभूतौजातोपजीवितं ३ जगत्काननमाक्रम्य स्थिता याः कृतजालकं ब्रह्मन्संसृतिमद्वीकालतायाः विततकृते ४ जरामरणपर्वायाः सुखदुः
खबलाबलैः प्ररूढमूलमालाया मोहसेकजलांजलेः ५ किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते अथ तस्यापि किं बीजं बीजं तस्यापि किं भवेत् ६
सर्वमेतत्समासेन पुनर्बोधविवृद्धये सिद्ध्यैतानसारस्य वदमे वदतां वर ७ श्रीवसिष्ठ उवाच अंतर्लीनघनारंभशुभाशुभमहांकुरं संसृतिव्रततेर्बी
जं शरीरं विद्धि राघव ८ शाखाप्रतानगहनाफलपल्लवशालिनी तेनेयं भवति स्फीता शरदीव वसुंधरा ९ भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्
कं बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगं १०

। हंसादिपक्षिकं २ लोकभेदाच्चतुर्दशविधैः प्रत्यक्षमनंतैर्भूतजातैरुपजीवितं ३ ईदृशं जग
त्काननं व्याक्रम्य वासनाप्रतानैः सर्वतः संवेष्ट्य कृतजालकं यथास्यात्तथा स्थिता याः संसृतिः जीवसंसरणं तल्लक्षणायाः मृद्वीका द्राक्षा बीभत्स
लतायाः ४ जरामरणान्येव पर्वाणि कांडग्रंथयो यस्याः पर्वशब्दः अकारांतोपि क्वचिद्दृष्टः मोहा एव सेकजलांजलयो यस्याः ५ बीजपरंपराचतुष्टय
प्रश्नः ६ ७ अंतर्लिंगदेहे लीनानि प्रच्छन्नानि घनारंभाणि विचित्रानंतकार्यारंभकाणि शुभाशुभकर्माण्येव महांतः अंकुराः यस्मिन् ८ इयं संसृ
तिव्रततिस्तेन तादृशशरीरेण स्फीता अभिवृद्धा भवति वसुंधरा सस्यसंपदेति शेषः ९ तस्य किं बीजमुच्यते इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह भावेति
भावा विद्यापानुपचयः अभावस्तदपक्षयः आशापाशवशं ज्ञातमनुगं भृत्याभूतं १०

१

वा०टी०उप०
१८६

सन् वर्त्तमानं असत् अतीतानागतं च अंगजालकं शरीरं जातं चित्ताद्धुरीरोद्भवे स्वमनुभवं प्रमारायतितथाचैतदिति ११ यथागंधर्वाणां मुमूर्षैरुत्थानप्रदर्शनसंकल्पाच्चेतसः सकाशादेव पुरंजायते तद्वद्वपुः शरीरमित्यर्थः १२ किंच नात्रासंभावनायुक्ता सर्वस्य जगतोहैरण्या गर्भमनोविकारमात्रत्वस्य सर्वश्रुतिपुराणप्रसिद्धत्वादित्याह यदिदमिति १३ अतश्चैस्यापि किंबीजमिति तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह द्वेइति दृढा भावनावासना १४ आद्यमुपपादयति यदेति संवेदनमयं विद्धि कारप्रायं १५ शिरासरण्योद्वासप्ततिसहस्रनाडीमार्गास्तेषां कोटरे छिद्रे

चित्तादिदमुदेत्युच्चैः सदसच्चांगजालकं यथाचैतत्स्वयंस्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते ११ यथागंधर्वसंकल्पात्पुरमेवहि चेतसः सवातायनमाकारभासुरंजायते वपुः १२ यदिदं किंचिदाभोगिजागतं दृश्यतां गता रूपं तच्चेतसः स्फारं घटादित्वं मृदो यथा १३ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः एकं प्राणपरिस्पंदो द्वितीयं दृढभावना १४ यदा प्रस्पंदते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते १५ यदा न स्पंदते प्राणः शिरासरणिकोटरे असंवित्तिवशात्तेन चित्तमंतर्यजायते १६ प्राणस्पंदनमेवदं चित्त द्वारेण दृश्यते [illegible]गं न्नामागते व्योम्नि नीलत्वादिवदादृशं १७ प्राणस्पंदनसुप्राचतच्छांतिः शांतिरुच्यते प्राणेस्पंदना त्संविद्यातिवीटेवचोदिता १८ संवित्सरति देहेषु प्राणस्पंदप्रबोधिता चक्रावर्तैरंगणेषु वीटेव करताडिता १९ सति सर्वगता संवित्प्राणस्पंदेन बोध्यते सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराकारा गंधलेखेव वायुना २० संकिसंरोधनं श्रेयः परमं विद्धि राघव कारणाक्रमणं यत्र क्षोभस्तत्र न विद्यते २१ संवित्समुदितैवाशु याति संवेद्यमादरात् संवेदनाद नंतानि नतोदुःखानि चेतसः २२

असंवित्ति र्वाह्यसंवेदनसंस्कारानुबोधस्तद्वशात् १६ हैरण्यगर्भचित्तो जगदाकारभावोपिसमष्टिप्राणस्पंदनप्रयुक्त एवेति स्वचित्तस्पंददृष्टांतेन लक्ष्यत इत्याह प्राणेति दृश्यते लक्ष्यते १७ एवं समष्टिप्राणस्पंदनविषयेसुप्ताउपरतात स्याश्चितः शांतिः निष्क्रियत्वैव शांतिः जगत्प्रलयो मोक्षो वा उच्यत इत्यर्थः वीटाकंदुकः चोदिता कराभिहता १८ १९ २० संविदः संरोधनं अविक्षिप्तता श्रेयो मोक्षः क्षोभकारणस्य प्राणस्पंदस्य आक्रमणं प्राणायामाभ्यासेन २१ किमर्थं संरोधः संविदश्चित्ताकारेण समुदये को दोषस्तत्राह संविदिति संवेद्यं बाह्यविषयं प्रति आदराद्द्राग्यातिनतश्च तदुपभोगसंवेदनादनंतानि दुःखा

१८६

यदा तु ब्राह्यविषये संसुप्तप्राया सती अंतरस्य आत्मनो बोधाय संतिष्ठते उद्युक्ता भवति तदेत्यर्थः २३ प्राणस्य परिस्पंदैर्वासनानां चोदनैः रा
गातिशयैर्नोद्भावनैश्च संविदमुच्छूनां मूढाय यथा कुर्वति तथा न करोषि चेत् अथवा परिरेचकवर्जनेन प्राणानां परिस्पंदैः स्पंदवर्जनैर्वासनानां चोदनैरपनोद
नैश्च संविदनो च्छूनां उच्छूनतामयुक्तमननरूपां पतिशून्यां करोषि चेत् तर्हि भवान् अजः जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यो मुक्त एवासीत्यर्थः २४ आ
लूनाः खंडिताः विशीर्णाः च्छूर्णिताश्च जनजीवकाय येन २५ योगशास्त्रोक्तैः सद्गुरुसंप्रदायादिसिद्धयुक्तिकल्पितैस्तदुपायाभ्यासप्रयोगैः २६

संसुप्तो ऽन्तरबोधाय संवित्संतिष्ठते यदा लब्धं भवति लब्धव्यं तदा तदमलं पदं २३ तस्मात्प्राणपरिस्पंदैर्वासनाचोदनैस्तथा नो चेत्त्वं संविदमुच्छू
नां करोषि तदजो भवान् २४ संविदुच्छूनता चित्तं विद्धि ते नेदमाततं अनर्थजालमालूनविशीर्णजनजीवकं २५ योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वंति
प्राणरोधनं प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः २६ चित्तोपशांतिफलदं परमं साम्यकारणं सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राण
संरोधनं विदुः २७ ज्ञानवद्भिः प्रकटितामनुभूतां च राघव चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजीवितां शृणु २८ दृढभावनया त्यक्तपूर्वाप
रविचारणं यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता २९ भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृ
तिः ३०

प्राणसंरोधनफलमेव प्रशंसंति चित्तेति २७ चित्तस्य बीजांतरं वर्णयितुं प्रतिजानीते ज्ञानवद्भिरिति प्रकटितां सम्यगुपदिष्टां स्वयं चानु
भूतां वासनाभिराजीवितां उज्जीवितां २८ तत्राद्ये वासनारूपमाह दृढेति प्राक्तन्या दृढभावदेहादिपदार्थानामहं ममेत्यादिरूपसंस्का
रात्मना यत् आदानं तच्चेत्त्यक्तपूर्वापरविचारणं भवति तदा सा वासयति देहादिभावेनात्मानं भावयतीति स्तुतस्या वासना प्रकीर्तितेत्यर्थः
तया च पूर्वापरविचारवतां जीवन्मुक्तानां देहादिसंस्कारेण वासनाविरोधिविचारास्कंदितत्वेन तेषां देहादिभावेन वासयितुमशक्तत्वादि
तिभावः २९ अज्ञानात्मना तु विरोधाभावात्तीव्रसंवेगभावनादार्ढ्येन देहादिभावैर्वासयितुं न क्लेशो सेवेत्याशयेनाह भावित इति ३०

वा॰टी॰उप॰
१८९

[illegible]

मादेहादावात्मतामिव बाह्यार्थसत्तामपि दर्शयतीत्याह तादृगिति बसतीति वस्तुनदात्मसत्तया वासयतीति वासनेति व्युत्पत्तेस्तत्रापि सं भवादितिभावः ३१ तत्वासनोपस्थापितंजगद्रूपसर्वं ३२ त्यक्तपूर्वापरविचारणमित्यस्य व्यावर्त्यमाह असम्यगित्यादिना ३३ सैव चितश्चित्तभावेनवासनाप्रयुक्ताउत्पत्तिरित्याशयेनाह ३४ ३५ अतएववासनानाशाच्चित्तः स्वास्थ्यलक्षणामुक्तिरित्याह यदेति नवास्यतेन

तादृग्रूपोहिपुरुषोवासनाविवशीकृतः यत्पश्यतितदेतत्तत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ३१ वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपंप्रजहातितत् भ्रांतंप श्यतिदुर्दृष्टिः सर्वंमदवशादिव ३२ असम्यग्ज्ञानवानेवभवव्याधिपरिप्लुतः अंतस्थायावासनयाविशेषेणवशीकृतः ३३ असम्यग्द र्शनंयस्मादच्चित्तनात्मभावनं यदवस्तुनिवस्तुत्वंतच्चित्तंविद्धिराघव ३४ दृढाभ्यासपदार्थैकवासनादतिचंचलं चित्तंसंजायतेज न्मजरामरणकारणं ३५ यदानवास्यतेकिंचिद्धेयोपादेयरूपियत् स्थीयतेसकलंत्यक्त्वातदाचित्तंनजायते ३६ अवासनत्वात्सत तंयदानमनुतेमनः अमनस्तातदोदेतिपरमोपशमप्रदा ३७ यदाकिंचिन्नसंवित्तौस्फरत्यभ्रमिवांबरे तदापेभ्रमिवाकाशे चित्तमंतर्नजायते ३८ यदानभाव्यतेभावः क्वचिज्जगतिवस्तुनि तदाहृदंबरेशून्येकथंचित्तंप्रजायते ३९ एतावन्मात्रकंम न्येरूपंचित्तस्यराघव यद्भावनंवस्तुनोंतर्वस्तुत्वेनरसेनच ४० नकिंचित्कल्पनायोग्यंदृश्यंभावयतस्ततः आकाशकोशस्वच्छ स्यकुतश्चित्तोदयोभवेत् ४१ यदभावनमास्थाययदभावस्यभावनं यद्यथावस्तुदर्शित्वंतदचित्तत्वमुच्यते ४२ सर्वमंतःपरित्यज्य शीतलाशयवर्त्तियत् वृत्तिस्थमपितच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतं ४२ वासनायारसाध्यातद्राग्नीयस्यनविद्यते तस्यचित्तमचित्तत्वं

सत्तांप्राप्यते ३६ ३७ आकाशेपभ्रमिवअंतःचित्तिचित्तंनजायते ३८ ३९ रसेनरागेण ४० कल्पनायायुक्तिभिःसमर्थनायाः अयोग्यं ४१ इदानीमचित्ततांलक्षयतियदिति अभावनंबाह्यार्थस्मरणंनिरोधयोगमास्थायसर्वदृश्यमार्जनलक्षणस्यअभाव स्ययत्संपादकंपरमार्थात्मदर्शनाविर्भूतस्वरूपंतदित्यर्थः ४२ तर्हिजीवन्मुक्तानांसवृत्तिकेचित्तेसतिकथमचित्तत्वंतत्राहसर्वमिति

गतंसत्यंनतुच्यते ४४
नहिदग्धपटाभासेनसत्यपटत्वंवक्तुंशक्यमितिभावः ४३
विषयरसानामाध्यानप्रयुक्तोरागोरंजनापटभस्मदपरिशि
राम
१८९

तर्हि जीवन्मुक्तः कथं व्यवहारमास्थित इति चेत् कृतकार्यकुलालचक्रभ्रमवदित्याह घनेति ४५ ४६ देहान्ते प्रारब्धक्षये तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति श्रुतेरिति भावः ४७ ननु वासनाबीजनाशेऽपि बीजान्तराच्चित्तोदयः किं न स्यात्तत्राह द्वे इति ४८ चेतसः जन्मनि एते मिथः मिलिते कारणं नैकैकमित्यर्थः यथा घटाकाशेन जलांगीकरणे जलाशयो घटश्च मिलितौ कारणं नैकैकं तद्वत् ४९ घनावासनाऽऽएकैवआयस्यबलात्कस्य पुनर्जननकारिणीत्यर्थः बीजं तस्यापि किं भवेदिति चतुर्थप्रश्नस्याप्युत्तरमनवस्थां परिहरन्नाह बीजांकु

घनानवासनायस्य पुनर्जननकारिणी जीवन्मुक्तः स सत्वस्थश्चक्रभ्रमवदास्थितः ४५ भ्रष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननवर्जिता वासना रसनिर्हीना जीवन्मुक्ता हि ते स्थिताः ४६ सत्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ४७ द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पंदनवासने एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ४८ मिथः कारणमेते हि बीजे जन्मनि चेतसः जलांगीकरणे राम जलाशयघटाविव ४९ घनानवासनायस्य पुनर्जननकारिणी बीजांकुरवदेते हि संस्थिते तिलतैलवत् ५० अविनाभाविनी नित्यं कालाकांक्षिक्रमे तथा सर्वसुखादयस्तेत चित्तकः संविदात्मकः ५१ यथा प्राणेन्द्रियानन्दमानन्दपवनावुभौ चित्तस्योत्पादके साई यदे ते वासने तदा ५२ आमोदपुष्पवत्तैलतिलवच्च व्यवस्थिते वासनावशतः प्राणस्पंदस्तेन च वासना ५३

रवदिति एते प्राणस्पंदनवासने तिलेषु तैलवत् परस्परांतःस्थे तथा बीजांकुरन्यायेन कालाकांक्षिक्रमे परस्परैकारणे इति परेणान्वयः ५० एवं चित्तस्यापि तदुभयं प्रति इन्द्रियसुखदुःखादिकं च प्रतिकारणं नास्तीत्याह सर्वमिति ५१ यथाक्रमं प्राणं तत इन्द्रियाणि ततस्तत्प्रयुक्तमानन्दमित्यर्थः एवं पूर्वोपभुक्तस्य विषयानन्दस्य तात्कालिकजीवनलक्षणस्य पवनस्पंदस्य च वासनात्मना पि चित्तोत्पादकत्वमस्तीत्याह आनन्दपवनाविति यदा आनन्दपवन उभौ वासने संपन्ने तदा साई मिलित्वा चित्तस्योपपादिके इत्यन्वयः ५२ अतः परस्पराश्रयत्वं परस्परहेतुत्वं चानयोरुपपन्नमिति नानवस्थादोषप्रसक्तिरित्याशयेनोक्तमेव पुनराह आमोदेत्यादि ५३ ६७ ६७

बीजांकुरक्रमः जायतेत्युपपन्नमितियावत् उभयोश्चित्तोत्पादकत्वप्रकारं दर्शयति वासनेति ५४ स्पृष्टाः नुन्नाः हृद्गुणाः रागादिवासनायेन ५५ ५६ अतएव एकस्मिंश्चतयोः क्षीणेइतिप्रागुक्तमुपपन्नमित्याहतयोरिति द्वयोस्तत्कार्यचित्तस्यचनाशइत्यर्थः चित्तमेववृक्षत्वेनवर्णयं स्तस्यवासनाक्षयाद्युन्मूलनमाहसुखेत्यादिना सुखदुःखाकुलंमननंतदेवस्कंधोयस्यशरीरमेवशारीरकं ५७ ५८ क्षयमानीतावासना ईदृशंचित्तवृक्षंक्षणेनप्रयातयतीतिपरेणान्वयः ५९ तदेवचित्तंवात्यारजःपुंजत्वेनरूपयन् तस्यपवनविरोधादिवप्राणस्पंदनिरोधाल्ल

जायतेचित्तवीजस्यतेनवीजांकुरक्रमः वासनोल्लसमानत्वात्संवित्प्रक्षोभकर्मणा ५४ प्राणस्पंदंबोधयतितेनचित्तंप्रजायते प्राण स्पंदनधर्मित्वात्स्पंदतेस्पृष्टहृद्गुणः ५५ संविदंबोधयंस्तेनचित्तबालःप्रजायते एवंहिवासनाप्राणस्पंदौद्वौतस्यकारणं ५६ तयोरेक क्षयोनाशोद्वयोश्चित्तस्यराघव सुखदुःखमनस्स्पंदशारीरकबृहत्फलं ५७ कार्यपल्लविताकारंवृत्तिव्रततिवेष्टितं तृष्णाकुष्मांडवल्लितं रागरोगबकालयं ५८ अज्ञानमूलंसुदृढंलीनेंद्रियविहंगमं वासनाक्षयमानीताचित्तवृक्षंक्षणेनहि ५९ प्रयातयतिवातौघःका लपक्वफलंयथा पांडरीकृतसर्वांशंस्थगिताखिलदर्शनं ६० विलोलजलदाकारमज्ञानावकरोत्थितं तृष्णातृणलवव्याप्तं स्तंभाकृतिशरीरकं ६१ स्फुरत्तवनतनुक्षुब्धंसुखमुत्प्लवनंप्रति अंतस्थितमहालोकमपश्यत्प्रविलीयते ६२ पवनस्पंदरोधाच्चराम चित्तरजःक्षणात् वासनाप्राणपवनस्पंदयोरनयोर्द्वयोः ६३ संवेद्यंबीजमित्युक्तंस्फुरतस्तौयतस्ततः हृदिसंवेद्यमाप्यैवप्राण

विलियं दर्शयतिपांडुरीकृतेत्यादिनपांडुरीकृतेत्यादिविशेषणानिश्लेषादिनाउभयत्रयोज्यानि आशादिश्उपचारात्तृष्णावंतश्चरस्थगि तिमाछादितमखिलदर्शनंपूर्णचिद्रूपंसर्वंजननंत्रंचयेन ६० अवकरउत्करः स्तंभप्रायशरीरकंप्रसिद्धंवात्यासंस्थानंचयस्य ६१ स्फुरद्भिस्तनुतनुभिरल्पाल्पैर्वृत्तिभेदैर्वोसायोतैश्चक्षुब्धंसर्वदिक्षुउत्प्लवनंप्रतिसुखंअनायासदक्षं अंतःस्थितंमहालोकंब्रह्मसौ रालोकंचअपश्यत्द्रष्टुमक्षमंईदृशंचित्तवात्यारजःपवनस्पंदरोधात्क्षणात्प्रविलीयतइत्यन्वयः ६२ बीजांतरमप्याहवासनेति ६३ ६३ संवेद्यंप्रियाप्रियंशब्दादिआप्यस्मृत्वा ६४

६५ संविद्भेदभावनमेवसंवेद्यपरित्यागइत्याहसंविदमिति तदेवोपपादयति बीजमित्यादिना संविदेवस्वीयांधीरतांपरित्यज्यसंवेद्य
मिवसंपन्नसत् चित्तबीजं ६६ नहिसंविदंविनासंवेद्यंसंभवतिप्रसिद्धमितीत्यर्थः ६७ चार्थेतथाशब्दः यथास्वप्नेआत्मनोमरणंदेशांतरं
स्थितिश्चस्वचमत्कारयोगेनैवजाग्रत्संवेद्यमपिसंपिदस्तथेत्युत्तरत्रान्वयः ६८ यस्त्वयस्यांविवेकदशायांस्वतत्त्ववेदनंवर्त्ततेतत्स्वसं

उदेतितस्मात्संवेद्यंकथितंबीजमेतयोः संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पंदनवासने ६५ समूलंनश्यतःक्षिप्रंमूलछेदादिवद्रुमः सं
विदंविद्धिसंवेद्यबीजंधीरतयाविना ६६ नसंभवतिसंवेद्यस्तैलहीनस्तिलोयथा नवहिर्नांतरेकिंचित्संवेद्यंविद्यतेपृथक् ६७ संवि
स्फुरतिसंकल्पात्संवेद्यंपश्यतिस्वतः स्वप्नेयथात्ममरणंतथादेशांतरस्थितिः ६८ स्वचमत्कारयोगेनसंवेद्यंसंविदस्तथा स्ववेद
नंस्वसंकल्पात्सोविदोयत्रवर्त्तते ६७ जगज्जालमतोभातितदिदंरघुनंदन यथाबालस्यवेतालःस्वसंकल्पोद्भवाद्भवेत् ७० पुरुष
त्वंयथास्थाणोःसंवेद्यंसंविदस्तथा यथाचंद्रार्करश्मीनांदंडतारेणुतातथा ७१ यथानौस्थाचलस्पंदःसंवेद्यंसंविदस्तथा यथाचंद्रार्क
रश्मीनांदंडतारेणुतातथा ७२ यथानौस्थाचलस्पंदःसंवेद्यंसंविदस्तथा एतन्मिथ्याहिदुर्ज्ञानंसम्यग्ज्ञानाद्विलीयते ७३ रज्वामिव
भुजंगत्वंद्विद्वत्संवीक्षितादिव शुद्धैवसंवित्त्रिजगत्संवेद्यंनान्यदस्त्यलं ७३ इत्यंतनिश्चयोरूढःसम्यग्ज्ञानंविदुर्बुधाः पूर्वदृष्टमदृष्टंवाय
दस्याःप्रतिभासते ७४ संविदस्तत्प्रयत्नेमार्जनीयंविजानता तदमार्जनमात्रंहिमहासंसारतांगतं ७५ तत्प्रमार्जनमात्रंतुमोक्षइ
त्यनुभूयते संवेदनमनंतायदुःखायजननात्मने ७६

वेदनमपिस्वसंकल्पादिजन्यंतथास्वप्नवदेवनह्यहृयस्ववेदनंविवेकविचारादयोवापरनार्थतःसंभवंतीति ६९ स्वसंकल्पोद्भवाद्भूमात्
७० चंद्रार्करश्मीनांवातायनप्रविष्टानांदंडाकारतानंदंतरेभ्रमत्त्रसरेणवाकारताचभवेत्तथा ७१ उक्तोनंभ्रांतिज्ञानंविलीयते ७२
संवीक्षितान्निर्दोषदर्शनादिवसम्यग्ज्ञानेनहिकीदृशंतदाहशुद्धैवेति ७३ तेनसंमार्जनीयंदर्शयतिपूर्वमिति ७४ महतासंसारेणसंगतंसं
बंधआत्मनः ७५ संवेदनंवेद्यदर्शनंजननात्मनेजन्मादिरूपायदुःखाय ७६ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

असंवित्तिवेद्योदर्शनं अजाड्यविदेकरसेस्वभावेप्रतिष्ठिता अजनमात्मनेनित्यात्मस्वनूपाययतोभवति अतस्त्वमपि त्यक्तसंवेदनः अजडः
गलितःएकरसीभूतपूर्णानंदोभवेत्यर्थः ७७ यः असंवेद्योपिस्वतःप्रबुद्धआत्मासएवत्वंभवसिनान्यः जाड्यत्यागेसंवेदनपरिशेषःसंवे
दनत्यागेजाड्यपरिशेषोवाअवश्यभावीत्यजडःअसंवित्तिश्चेतिविरुद्धस्वभावएकःकथंभवतीतिप्रश्नः विरोधमेवस्फुटीकृत्यदर्शयतिअसंत्ता
वित्ति ७८ सत्यतयाबाह्यार्थवेदनंसंविदितिव्युत्पत्ते बाधितार्थाभासेव्यवहारभागसंदर्शयन्नपिजीवन्मुक्तजीवःसर्वत्रवर्त्तमानविषयेअनव
स्थितास्थःकुत्रचित् अतीतानागतविषयेचवासनाक्षयात् विश्रांतास्थः इतिनकिंचिद्वेद्यंविंदनइतितदंशेकाष्टलोष्टवदसंविदित्युच्यतेस्वतस्तु

असंवित्तिरजाड्यस्थासुखायाजाननात्मने अजडोगलितानंदस्त्यक्तसंवेदनोभव ७७ असंवेद्यप्रबुद्धात्मायस्तुसत्वंरघुद्वह श्रीरामउवाच
अजडश्चाप्यसंवित्तिःकीदृशोभवतिप्रभो ७८ असंवित्तौचजाड्यंतत्कथंवाविनिवर्त्तते श्रीवसिष्ठउवाच यःसर्वत्रानवस्थास्थोविश्रांतास्तोन
कुत्रचित् ७९ जीवोनविंदतेकिंचिदसंविदजडोहसः ७९ संविद्वस्तुदृशगलंवःसयस्येहनविद्यते सोसंविदजडःप्रोक्तःकुर्वन्कार्यशतान्यपि
८० संवेद्येनहृदाकाशोमनागपिनलिप्यते यस्यासावजडाहासंविज्जीवन्मुक्तउच्यते ८१ यदानभाव्यतेकिंचिन्निर्वासनतयात्मनि बा
लमूकादिविज्ञानमिवचस्थीयतेस्थिरं ८२ तदाजाड्यविनिर्मुक्तेमच्छवेदनमात्मतं आश्रितंभवतिप्राज्ञयस्माद्भूयोनलिप्यते ८३ समस्तवा
सनात्यागीनिर्विकल्पसमाधितः नीलत्वमिवखास्फारआनंदःसंप्रवर्त्तते ८४ योगिनस्तत्रतिष्ठंतिसंवेदनमसंविदः तन्मयाह्लादनाद्यंतंतदप्यं
तर्विलीयते ८५

स्वकाशच्चिदेकरसपूर्णत्वात्जडश्चेत्यर्थः ७९ सविच्छब्दस्यउक्तांव्युत्पत्तिंदर्शयन्नुक्तमेवसमर्थयतिसंविदिति वस्तुदृशगसत्यत्व
बुद्ध्याचिनेबाह्यार्थात्त्वंवनमेवसंविदुच्यतइत्यर्थः एतेनसर्वत्रानवस्थास्थइतिपदस्यतात्पर्यमुद्घाटितं ८० विश्रांतास्थोनकुत्रचिदित्यस्या
पिअतीतविषयेतात्पर्यमुद्घाटयंस्तदेवाहसंवेद्येनेतिहृदाकाशोबुद्धिः ८१ अनागतविषयेपितस्यतदुद्घाटयति ८२ ८३ शंकांसमाधायप्रकृ
तंसमर्थयन्नाहसमस्तेति ८४ नन्वन्याकारसंवेदनाभावेपिब्रह्माकारवृत्तिरूपेसंवेदनंसमाधावपिदुर्वारमितिकथमसंवित्वंतत्राहतन्मयत्वा
दिति अनाद्यंतंअपरिच्छिन्नब्रह्माकारंतत्संवेदनमपिस्वच्छेनब्रह्मज्योतिषाबाध्यमानमंतरेवविलीयतइत्यर्थः ८५ श्रीरामचंद्रायनमः

८६ कष्टयाप्राणायामादिश्रमसाध्यया ८७ यदात्मास्वात्मनः स्वयमेवमिथ्याभूतंबंधंमोक्षंकल्पयतीत्याह यथेत्यादिना ८८ कदाकथ
मुत्थितंतदाहयदेति संकल्प्यपुनः पुनः संकल्पंकुर्वताऽस्वसांकल्पिकंवपुः स्वरूपंयदाविंदतेतदा ८९ अंतः हृदिस्थंआत्मतत्वंवेत्तीति
चित्पश्यत्सन्स्वयंस्वंमोक्षंनियति हीति विद्वदनुभवप्रसिद्धो ९० नहि इदानीमेवसर्वेषांसंवित्स्वात्मभावनयास्वस्वरूपंस्वैरंकुतो नायाति
तत्राहनेति भवतीतिभवंतोरागादयस्तद्भूमिकाभ्यअमुक्तासतीचिरादपिस्वंवपुः नायाति ९१ अतएवास्यदेवगंधर्वादयः कल्पि

ते

गच्छंतित्वस्पृशन्निघ्नन्नपिनसउच्यते अजडोगलितानंदस्सकसंवेदनः सुखी ८६ एतांदृष्टिमवष्टभ्यकष्टयायलचेष्टया तर
दुःखांबुधेः पारमपारगुणसागर ८७ यथाबीजाद्गृहद्गृहोव्योमव्याप्नोतिकालतः तथैवेदंसंसंकल्पात्संवेघमसदुत्थितं ८८ यदा
संकल्प्यसंकल्प्यसंवित्स्वंविंदतेवपुः तदास्यजन्मजालस्यसैवगच्छतिबीजतां ८९ जनयित्वात्मनात्मानंमोहयित्वापुनः स्वयंमोक्षं
नयत्यंतः संवित्त्वंविद्धिराघव ९० यदेवभावयत्येषातदेवभवतिक्षणात् नभवद्भूमिकामुक्तासमायातिचिराद्वपुः ९१ देवोनासोसुरो
यक्षोयक्षः किंकिंनरोजनः आत्मैवाऽस्यविलासिन्याजगत्यायंप्रनृत्यति ९२ बध्नात्मानंरुदित्वाचकोशकारकृमिर्यथा चिरात्केवल
तामेतिस्वयंसंवित्स्वभावतः ९३ जगज्जलधिजालानांसविज्जलमलंगता एषैवापूर्वदिक्चक्रंस्फुरत्यघ्रादितांगता ९४ द्यौः क्षमावा
युराकाशंपर्वताः सरितोदिशः इत्यस्यावीचयः प्रोक्ताः संवित्सलिलसंतता ९५ संविन्मात्रंजगत्सर्वंद्वितीयानास्तिकल्पना इत्येवसं
म्यग्ज्ञानेनसंविद्गच्छतिनान्यतां ९६ यदानविंदतेकिंचित्स्पंदतेननवेपते स्वात्मन्येवस्थितिंयातिसंविन्नोलिप्यतेतदा ९७

तावेषानवास्तवाइत्याहदेवइति आययाआदिसिद्धयाविलासिन्यास्वमायया ९२ यथामायादिनटः आत्मानंबध्नन्निवदर्शय
तितद्वदित्याहबध्वेति ९३ अल्पपयोन्निगतासंविदेवजगज्जलधिजालानांजलं अपूर्वंदिक्चक्रंदिङ्मंडलमप्येषैवअघ्रादितांपर्वता
दिभावं एषैवगता ९४ ९५ नान्यतामनन्यतामद्वयतामित्यर्थः ९६ कदास्याः सम्यक्ज्ञानंभवतिभत्राहयदेति किंचिच्चलनंस्पंदः स
म्यक्कंपनंवेपनमितिभेदः ९७ श्रीरामचंद्रपरमात्मनेनमः ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

५

वा॰रि॰ड॰पु॰

१९२

एवंपरिशोध्यपरिशेषितासंविदंतःकरणप्रतिबिंबसंविदेवेतिश्रोतृणांभ्रांतिवारयन्नग्निविस्फुलिंगन्यायेनतद्बीजभूतांसन्मात्ररूपांब्रह्म संविदंदर्शयति अथेति एषाप्रतिबिंबसंवित्बिंबभूतात्संविन्मात्ररूपात्ब्रह्मणः सकाशादुदेतियथासूर्यादितेजसःसकाशात्प्रकाशइव प्राकाश्यंप्रभाउदेतितद्वत् ९८ सन्मात्रमित्युक्ते अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणंघटपदादिनिष्ठंव्यावहारिकसत्त्वमेवतद्बीजंदर्शितमितिभ्रांतिर्मा भूदितितद्विलक्षणंदर्शयितुंसत्ताद्वैविध्यमाहद्वेरूपेइत्यादिना ९९ घटत्वपटत्वादयस्त्वत्तामत्तासुपाधयस्त्वार्थक्रियाभेदेषुस्वरूपयोग्यताल

अथास्याःसंविदोरूपमसन्मात्रंबीजमुच्यते संविन्मात्रादुदेत्येषाप्रकाशतामिवतेजसः ९८ द्वेरूपेतत्रसत्तायाएकंनानाकृतिस्थितं द्विती यमेकरूपंतुविभागोयंतयोःशृणु ९९ घटतापटताचैवत्वत्तामत्तेतिकथ्यते सत्तारूपविभागेनयत्तन्नानाकृतिस्थितं १०० विभागेतु परित्यज्यसतैकात्मतयाततं सामान्येनैवसत्तायारूपमेकमुदाहृतं १ विशेषंसंपरित्यज्यसन्मात्रंपदलेपकं एकरूपंमहारूपंसत्ता यास्तत्पदंविदुः २ रूपंनानाकृतित्वेनसत्तायानकदाचन असंवेद्यंसंभवतितस्मादेतदवस्तुकं ३ एवंरूपंतुयद्रूपंसत्तायाविमला त्मकं नकदाचननश्यतिनाशंनापिचविस्मृतिं ४ कालसत्ताकलासत्तावस्तुसत्तेयमित्यपि विभागकल्पनांत्यक्त्वासन्मात्रेकपरोभ व ५ कालसत्तस्वसत्ताचप्रोन्मुक्तकलनासती यद्यप्युत्तमसद्रूपातथाप्येषानवास्तवी ६ विभागकल्पनायत्रविभिन्नपददायि नी नानाताकाररंगस्थातत्कथंपावनंभवेत् ७ क्षणाः व्यावहारिकसत्ताविशेषाएवेत्याशयः १०० सामान्यंनसर्वंजगदधिष्ठान तात्लक्षणेनसाधारणस्वभावेनैव १०१ पदंवस्तुतत्वं २ व्यावहारिकसत्वंतुनवास्तवमित्याहरूपमिति यतस्तद्घटत्वादिरूपंकपाल चूर्णधूल्याद्यवस्थासुसंवेद्यंनानुवर्तमानतयादृश्यते अतःसत्यंनेसंभवतीत्यर्थः ३ सर्वावस्थानुगतंतुसद्रूपंनतथेत्याहएकरूपमि तिनापिचविस्मृतिमित्यनेनतस्यसदास्फुरद्रूपतयानित्यविदेकरसत्तादर्शिता ४ अतीतानागतेष्वस्तीतिव्यवहारादर्शनाद्वर्तमानका लएवसर्ववस्तूनांसत्तेतिकेचित् अवयवानामेवपुंजीभूयावयव्याकारेणस्फुरणात्कलाःअवयवाएवपरमाणुरूपाः जगत्ततेत्यपरे अवयविष्यप्यनुगतासत्ताजातिरन्यास्तीत्यपरेएवमन्येप्यन्यथान्यथास्वस्वबुध्यनुसारेणकल्पयंतितत्कल्पितांविभागकल्पनामित्य

राम

१९२

आसमंताद्भरिताः पूरितादिग्भराः दिशस्तदाधेयसर्वपदार्थाश्चयेन सत्तासामान्यरूपेण तथाविधः सत् १०८ सामान्यमात्रस्यकोटिःप रमावधिभूतासैवधिभूतासैव अस्यजगतः प्रतिबिंबचित्तश्चबीजतांयाता ९ सत्तासामान्यस्यसर्वसत्तानांपर्यंतेपरावधौसत्तासद्रूमेतापि यत्रधर्मधर्मिविभागविलयाल्लयंयातितत्रलब्धपदोयोभवतिसएवपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्पुमान् अन्यस्तुस्त्रीप्रायइतिभावः ११ तदेव परमपुरुषार्थतांदर्शयितुंप्रशंसतितदित्यादिना १२ १३ तत्रतस्मिन्प्रत्यग्रूपेऽध्यस्तत्वात्स्वदंतेइंद्रियप्रीतिंजनयंति स्वादुवारिधेरानंदस

सत्तासामान्यमेवैकंभावयन्सकलंवपुः परिपूर्णपरानंदीतिष्ठाऽभरितदिग्भरः ८ सत्तासामान्यमात्रस्ययाकोटिःकोविदेश्वर सैवास्य बीजतांयातातत्तराषप्रवर्त्तते ९ सत्तासामान्यपर्यंतेयत्तत्कलनयोज्झितं पदमाद्यमनाद्यंतंतस्यबीजंनविद्यते ११० सत्तात्लयंयातिप त्रनिर्विकारंचतिष्ठति भूयोनावर्त्ततेदुःखतत्रलब्धपदः पुमान् ११ तद्धेतुस्सर्वहेतूनांनतस्यहेतुर्नविद्यते संसारस्सर्वसाराणांतस्मात्सारंन विद्यते १२ तस्मिंश्चिद्दर्पणेस्फारेसमस्तावस्तुदृष्टयः इमास्ताः प्रतिबिंबंतिसरसीवतटद्रुमाः ॥ १३ ॥ सर्वभावाद्रमेतत्रस्वदंतेस्वादुवारिधेः ष ड्रसाइवजिव्हायाः प्रकटत्वंप्रयांतिच १४ तस्मादुत्तरस्यापिचिदाकाशस्यवेपदं सर्वेषांस्वादुजातीनामत्यमास्वादनंचतत् ११५ त स्मिन्नेवआनंदाद्येवखल्विमानि तिष्ठतिचगच्छतीहतत्राहजगतांगणाः १६ तत्तद्गुरुगरिष्ठानांतत्तल्लघुलघीयसां तत्तत्स्थूलस्थ विष्ठानामणीयस्तदणीयसां १७ दवीयसांदविष्ठंतदंतिकानांतदंतिकं कनीयसांकनीयस्तत्तज्ज्येष्ठंज्यायसामपि १८

मुद्रास्तस्मादे

वप्रकटत्वंसत्तांस्फूर्तिंच १४ यस्मात्स्वादुभूताअपिविषयास्तद्योगात्स्वदंतेतस्मात्कारणात्तच्चिदाकाशस्यपदंस्वरूपंसर्वेषांस्वादुजाती नामानंदानांप्रियाणांचमध्येअत्यंतआस्वादनमानंदरूपंप्रियतमंचेत्यर्थः १५ तस्मिन्नेवआनंदाद्येवखल्विमानिभूतानिजायंतेआनंदेन जातानिजीवंतिआनंदंप्रयंत्यभिसंविशंतीतिश्रुत्युक्तजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणसमन्वयंदर्शयतिजायतइति वर्त्ततेअस्तिस्पृश्यतेविपरिणा मेनतिष्ठत्यपक्षयोसुखाश्रुतोजन्मादित्रयग्रहणंषड्भावविकारमात्रलक्षणमित्याशयः ११६ गुरुलघ्वादिवैचित्र्यस्यापितदेवनिर्वाहकमि त्याशयेनाहसनदिति द्वितीयाच्छक्षाः प्रसिद्धपरोः १७ दवीयसांदूरतराणांदविष्ठंदूरतमं दूरशब्दादिष्ठेयसुनोःस्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरलो

पं: पूर्वस्मिगुणश्लोकसंग्रहयोर्व्याख्या: कल्पप्रकाशसत्वकोस्तुभे ग्रं: ११८

६

वा०टी०उप०
१९३

११९ नकिंचिल्लोकप्रसिद्धंकिंचिदल्पतरमपिप्रसिद्धंतदेवअस्तीभावात्मकंनास्त्यभावात्मकंअस्मिप्रत्ययतयाचास्मिअहंतयाद्वितीयश्चकारोममनम
मेतिचानुक्तसमुच्चयार्थः १२० यथाउपायासिवर्त्तमानसामीप्येभविष्यतिल्लट् तथाकुरु १२१ आत्मनस्तत्वपारमार्थिकरूपंतदेव तस्यअवगतौ
साक्षादनुभवेसतिचततउपशांतिंबाधमेति अतस्त्वंयदाअवगतविततैकतत्वरूपोभवसितत्तदैवचिरायअपुनरावृत्तयेभवभयमुक्तपरमप
दस्वरूपएवासीत्यर्थः १२२ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशेउपशमप्रकरणेएकनवतितमःसर्ग ९१ इहोत्काश्छितिभेदेषुयत्नगौरवलाघवं

तैजसामपितत्तेजस्तमसामपितत्तमः वस्तूनामपितद्वस्तुदिशामप्यंगदिक्परा ११९ तन्नकिंचिच्चकिंचिच्चतदस्तीवचनास्तिच ततद्दृश्यम
दृश्यंचतत्तदस्मिनचास्मिच १२० रामसर्वप्रयत्नेनतस्मिन्परमपावने पदेस्थितिमुपायासियथाकुरुतथानघ १२१ तदमलमजरंत
दात्मतत्वंतदवगतावुपशांतिमेतिचित्तः अवगतवितततैकतत्वरूपोभवभयमुक्तपदोसितच्चिराय १२२ मोक्षोपायेउपशमप्रकरणेसंसृ
तिवीजविचारयोगोपदेशःसर्गः ९१ श्रीरामउवाच एतानितानिप्रोक्तानित्वयावीजानिमानद कतमस्यप्रयोगेणशीघ्रंतत्प्राप्यतेपदं १
श्रीवसिष्ठउ० एतेषांदुःखवीजानांप्रोक्तयद्यन्मयोत्तरं तस्यतस्यप्रयोगेणशीघ्रमासाद्यतेपदं सत्तासामान्यकोटिस्थेद्रागित्येवपदेयदि
पौरुषेणप्रयत्नेनबलात्संत्यज्यवासनां ३ स्थितिंबघ्नासितत्तत्क्षणमप्यक्षयात्मिकां क्षणेस्मिन्नेवतत्साधुपदमासादयत्स्यलं ४

वासनादिक्षयज्ञानसहाभ्यासउदीर्यते एतानितानिपूर्वोक्तानिसंसृतिव्रततेदेहादीनिवीजानित्वयोक्तानितेषांकतमस्यउपायस्य
प्रयोगेणनिवृत्तापरमंपदंप्राप्यतइत्यर्थः अथवाएतानिसंनिहितानिअथास्याःसंविदोरामसंन्मात्रंवीजमुच्यतइत्यादियानिभूमि
काभेदरूपाणिमोक्षवीजानित्वयोक्तानितेषुकतमस्यप्रयोगेणआश्रयणेन १ तत्रप्रथमकाख्यानुसारेणोत्तरमाहएतेषामिति २
द्वितीयानुसारेणाप्याहसत्तेत्यादिनासत्तासामान्यंशोधिततत्पदार्थस्तस्यकोटिः पराकाष्ठा नत्स्थे चिद्रूपशोधितत्वंपदार्थैकेना
खंडैकरसेपदेस्थितिंनिश्चलतांचित्तस्यबघ्नासिचेदितिपरेणान्वयः ३ श्रीरामचंद्रायनमः ६१ ६१ ६१ ६१

राम
१९३

तत्राशङ्कावप्याह सन्नेतिशोधितेजगत्कारणतत्त्वेऽर्थः किंचिदितिआरब्धैकावबोधेयत्नापेक्षणादितिभावः संवित्तत्त्वेशोधितेतत्त्वपदा र्थेसमानंपूर्वेण ६ ननुशोधनेनसंविदंशस्यहानेसंवेद्यांशस्यैवध्यानमप्युपायः किंनस्यादितिचेदशक्तत्वादित्याह संवेद्यइति संवेद्येभ्य :पुरःस्फुरंत्याःसंविदःपिधातुमशक्तत्वात्तत्पिधानेसंवेद्यस्फूर्त्तेरेवाभावेन तत्ध्यानायोगाच्चेतिभावः ७ चिंतनेचिंतनीयादीनांसं विदधीनसिद्धिकत्वंदर्शयति यच्चिंतनंतत्संविदेवसंवित्तत्त्वकत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ८ उपायांतरमाह वासनेति चकारान्मनोनाशेन तत्तर्हि

सत्तासामान्यरूपेवाकरोषिस्थितिमंगचेत् तत्किंचिदधिकेनेहयत्नेनाप्रोषिततत्पदं ५ संवित्तत्त्वेकृतध्यानोयदितिष्ठसिचानघ तद्यत्ने नाधिकेनोच्चैरासीदयासितत्पदं ६ संवेद्यकेवलेध्यानंनसंभवतिराघव सर्वत्रसंभवादस्याःसंवित्तेरेवसर्वदा ७ यच्चिंतयसियद्यासियत्ति ष्ठसिकरोषिच तत्रतत्रस्थितासंवित्संविदेवतदेवसा ८ वासनासंपरित्यागेयदियत्नंकरोषिच तत्तेशिथिलतांयांतिसर्वाधिव्याधयःक्ष णात् ९ पूर्वेभ्यस्तुप्रयत्नेभ्योविषमोयंहिसंस्मृतः दुःसाध्येवासनात्यागःसुमेरून्मूलनादपि १० यावद्विलीनंनमनोनतावद्वासनाक्ष यः नक्षीणवासनायावच्चित्तंतावन्नशाम्यति ११ यावन्नतत्त्वविज्ञानंतावच्चित्तशमःकुतः यावन्नचित्तोपशमोनतावत्तत्त्ववेदनं १२ या वन्नवासनानाशस्तावत्तत्त्वागमःकुतः यावन्नतत्त्वसंप्राप्तिर्नतावद्वासनाक्षयः १३ तत्त्वज्ञानंमनोनाशोवासनाक्षयएवच मिथःकारणतां गतादुःसाध्यानिस्थितान्यतः १४ तस्माद्राघवयत्नेनपौरुषेसाविवेकिना भोगेच्छांदूरतस्त्यक्त्वात्रयमेतत्समाश्रयात् १५ सर्वयत्नेस मंयावन्नत्वभ्यस्तंमुहुर्मुहुः तावन्नपदसंप्राप्तिर्भवत्यपिसमाशतैः १६ वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशामहामते समकालंचिराभ्यस्ताभ

९ किमसौपूर्वोक्तेभ्यःसुगमःनेत्याहपूर्वेभ्यइति १० असुकरत्वमुपपादयितुंपरस्पराधीनतामाहयावदिति ११ यावन्नतत्त्वविज्ञा नंतावच्चित्तशमःकुतः एवंतत्त्वज्ञानेनापिसहपरस्पराश्रयताअनयोरस्तीत्याहयावदिति १२ १३ १४ कस्तर्हितत्सिद्धावुपायइतिचेद्वैरा ग्यपूर्वकंसहैवयत्रशास्त्रोक्तदोषैःप्रतिक्षणमभ्यासइत्याहतस्मादिति १५ समंयुगपत्समाशतैः १६ १७

७
वा०टी०उप०
१६४

संकालिताः मूर्छामरणादिमंत्रशगद्दाः १८ उपचिताः सेवादिनावशीकृत्यस्वकार्येउद्योजिताः परंशत्रुंपरमात्मानंच अभिमुखतयारंतुंगंतुं सैनिकाः सेनाभवाइव १९ जल्पानिपुरात्मनामिश्लितानि २० नलिप्यसेअल्पेपकेस्वभावेस्थ्रास्यासि २१ हृदयग्रंथयः अंतःकरणतद्धर्म तादात्म्यसंसर्गाध्यासाः त्रुट्यंतिछिद्यंतेगुणास्तंतवइव २२ ननुत्रयाणामपिचिराभ्यासः किमर्थंतत्राह जन्मांतरेति शतशाखआनंत्येसं सारसततिद्वैतवासना २३ २४ त्रिभिः सहचतुर्थप्राणायामोप्यभ्यसनीयइत्याहवासनेति समाहरेदभ्यसेत् २५ २६ योगाभ्यासकुशल

एकैकशोनिषव्यंतेयद्यतेचिरमप्यलं तन्निसिद्धंप्रयच्छंतिमंत्राः संकालिताइव १८ चिरकालोपरचिताअप्येतेसुधियापिच एकशः पर मभ्येतुंनशक्ताः सैनिकाइव १८ चिरकालोपरचिताअप्येतेसुधियापिच एकशः परमभ्येतुंनशक्ताः सैनिकाइव १९ सममुद्योगमानी ताः सतएतेहिधीमता संसाराब्धिंनिकृंततिजल्पान्यद्रितटानिव २० वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशाः प्रयत्नतः समंसेव्यास्त्वचिरंने नतानतनलिप्यसे २१ त्रिभिरेतैश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रंथयोदृढाः निःशेषमेवत्रुट्यंतिबिसछेदाद्गुणाइव २२ जन्मांतरशताभ्यस्ता रामसंसा रसंस्थितिः साचिराभ्यासयोगेनविनानक्षीयतेक्वचित् २३ गच्छञ्छृण्वन्स्पृशंजिघ्रंस्तिष्ठञ्जाग्रंत्स्वपंस्तथा श्रेयसेपरमायास्यत्र यस्याभ्यासवान्भव २४ वासनासंपरित्यागसमंप्राणनिरोधनं विदुस्तत्वविदस्तस्मात्तदप्येवंसमाहरेत् २५ वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनं विदुस्तत्वविदस्तस्मात्तदप्येवंसमाहरेत् २५ वासनासंपरित्यागाच्चित्तंगच्छत्यचित्तताम् प्राणस्पंदनिरोधाच्चयथेच्छ सितयाकुरु २६ प्राणायामचिराभ्यासैर्युक्त्याचगुरुदत्तया आसनाशनयोगेनप्राणस्पंदोनिरुध्यते २७ यथाभूतार्थदर्शित्वाद्वासना नप्रवर्तंते आदावंतेचवस्तूनामविसंवादियत्स्थितं २८ रूपंतद्दर्शनंज्ञानंक्षीयतेतेनवासना निःसंगव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् २९

गुरुपदिष्टयुक्त्यास्वस्तिकाद्यासनजयेनहितमितमेध्याशनैर्यमनियमादियोगेनेत्यर्थः २७ सर्ववस्तूनामादावंतेचकारान्मध्येचअविसं वादिअविप्रलंभियत्सन्मात्ररूपंस्थितंसएवयथाभूतार्थस्तद्दर्शित्वादित्यर्थः २८ निःसंगंबहिर्मुखजनसंगरहितं निःसंकल्पंचयया

प्राप्तव्यवहारशीलत्वात् मध्यभावनामिमां मारिकमको
स्थलेपावर्जनात् २९

राम
१६४

वासनाल्लक्षणेविभवेधनसंपच्चयेनष्टेसतिलज्जयेवनप्रवर्त्तते ३० पांसोरिवचित्तस्यापिपवनाधीनस्पंदत्वादितिभावः ३१ अवकारा॥ ~
त्पासुराशेरिव ३२ हटयोगाभ्यासाशक्तोराजयोगोभ्यसनीयइत्याह अथवेति ३३ बहुनेतिदुर्दांतस्यचित्तस्याल्पकालाभ्यासेनवशीकर्तु
मशक्यत्वादितिभावः युक्तिंअध्यात्मविद्यासाधुसंगसहितदर्शितद्विविधयोगंविना ३४ तदेवाहअध्यात्मेति ३५ ३६ यद्यपिप्राणसं

शरीरनाशदर्शित्वाद्वासनानप्रवर्त्तते वासनाविभवेनष्टेनचित्तंसंप्रवर्त्तते ३० सशांतेपवनस्पंदेयथापांसुर्नभस्तले यः प्राणपवनस्पं
दश्चित्तः स्पंदः सएवहि ३१ तस्माज्जयंतिजायंतेपांसवोवकरादिवप्राणस्पंदजयेयत्नः कर्त्तव्योधीमतोच्चकैः ३२ उपविश्योपविश्यैकचि
त्तकेनमुहुर्मुहुः अथवैनक्रमंसत्वा चित्ताक्रमणमेवचेत् ३३ रोचतेतेतदाप्नोषिकालेनबहुनापदं नशक्यतेमनोजेतुंविनायुक्तिमनिंदि
तां ३४ अंकुशेनविनामत्तंयथादुष्टमतंगजं अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगमएवच ३५ वासनासंपरित्यागः प्राणस्पंदनिरोधनं
एतास्तायुक्तयः पुष्टाः संतिचित्तजयेकिल ३६ याभिस्तज्जापतेक्षिप्रंधाराभिरिवभूरिजः सतीषुयुक्तिष्वेतासुहठान्नियमयंतिये ३७
चेतस्तेदीपमुत्सृज्यविनिघ्नंतितमोंजनैः विमूढाः कर्तुमुद्युक्तायेहठाच्चेतसोजयं ३८ तेनिबध्नंतिनागेंद्रमुन्मत्तंविसतंतुभिः चित्तंचित्त~
स्यवाद्दूरंसंस्थितंस्वशरीरकं ३९ साधयंतिसमुत्सृज्ययुक्तिंयेतान्हठान्विदुः भयाद्भयमुपायांतिक्लेशात्क्लेशंव्रजंतीति ४० निर्वृतिंना
धिगच्छंतिदुर्भगाइवजंतवः भ्रमंतिगिरिकूटेषुफलपल्लवभोजनाः ४१ मुग्धमुग्धधियोभीतावराकाहरिणाइव मतिराल्पूनशीर्णं
गीतदीयापेलवाबिका ४२

रोधनंदुर्दांतदमनोपायत्वाद्धटएवनथापिसत् शास्त्रगुरूपदिष्टमार्गेरहितोअन्येचोपदेशेनशयनका
यशोषमंत्रयंत्रश्मशानसाधनादिसहसन्नुपाहठाअत्रनिवार्यतइतिबोध्यं ३७ ३८ उक्तलक्षणांचतुर्विधांयुक्तिंसमुत्सृज्यउपायांत
रेणचित्तसन्निहितंशरीरंयेसाधयंतिस्थिरीकर्तुंयतंतेतान्पुरुषान्हठान्वृथाश्रमान्विदुः सांप्रदायिकाइत्यर्थः ३९ किंचतेषांस्वछस्त्र
मार्गविभ्रंशादनर्थपरंपरैवफलतिनचित्तादिजयइत्याहभयादिति ४० निर्वृतिंसम्यग्धैर्यतिश्रांतिदुर्भगाः पापिनोजंतवइव ४१ ४२

आहितेभयस्थानेऽहिते इतिवाच्छेदः ५३ प्राह्यंतेरागादिनाबलान्नीयतेदूरंप्रयतत विषयानुपातिस्वभावंनिश्रितंमोक्षफलकधर्ममेघा
ख्यसमाध्यभ्यासंविहाय बुद्धे शाल्पफलकंसंदिग्धमोक्षफलकयज्ञदानाद्यनुष्ठानमपिक्लेशमात्रमितिप्रकृतप्रशंसार्थमाह कालमित्यादि
ना कालंचिरंक्षिपयतीतिसंबंधः ५४ ५५ यतःदुःखानांरागादिदोषाणांचशतैरादग्धः अतोनविंदतिवा अनित्याःएकत्रास्थिराः
नरकस्वर्गमानुषैर्भोगभेदैर्निमित्तैःपातोत्पातकराःआकारादेहभेदाएषांतथाविधाभूताक्षीयतेमरणादिनापीड्यते ५६ इहैवदशाम

नक्कचियातिविश्वासंमृगीमृगमतायथा कल्लोलकलितंचेतस्तेषांजलइवाहिते ५३ प्रोह्यतेप्रपतद्दूरंतृणंगिरिनदीष्विव कालं
यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनभ्रमैः ५४ चिरमाधिशतोपेताःक्षिपयंतिमृगाइव आत्मतत्त्वंविधिवशात्कदाचित्केचिदेवत्ते ५५ दुःख
दोषशतादग्धाविंदंतिनविंदंतिवा आगमापायिनोनित्यानरकःस्वर्गमानुषैः ५६ पातोत्पातकराकाराःक्षीयंतेकंदुकाइव इतो
गच्छतिनरकंततःस्वर्गमिहैवच ५७ आवृत्तिभिर्निवर्त्तंतेसरसीवतरंगकाः तस्माद्वैतापरित्यज्यदुष्टात्वंरघुनंदन ५८ शुद्धांसंविदमा
श्रित्यवीतरागःस्थिरोभव ज्ञानवानेवसुखभाग्ज्ञानवानेवजीवति ५९ ज्ञानवानेवबलवांस्तस्माज्ज्ञानमयोभव संवेद्यवर्जित
मनुत्तममाद्यमेकंसंवित्पदंविकलमकलयन्महात्मन् हृद्येवतिष्ठकलनारहितःक्रियांतुकुर्वन्नकर्तृपदमेत्यशमोदितश्रीः ५०
मोक्षोपायेषुपशमप्रकरणेसंसृतिनिराकरणक्रमयोगोपदेशःसर्गः ९२ ४११० श्रीवशिष्ठउवाच मनागपिविचारेणचेत
चेतसःस्वस्यनिग्रहः मनागपिकृतोयेनतेनाप्तंजन्मनःफलं १

शकादिजन्मावृत्तिभिर्निवर्त्तंतेपरिवर्त्तंते ५७ एतांवर्णितहठादि
लक्षणां ५८ आश्रित्यज्ञात्वा ५९ विकलनंनिर्विकल्पंनिर्विकारंचकल्लनाचेतसोग्राह्योन्मुखतातद्रहितस्तन्निरोधशीलःसन्
हृदिहार्देब्रह्मण्येवतिष्ठव्युत्थानकालेतुयथोचिताक्रियांकुर्वन्नपिअसंगशमेनउदिताश्रीःप्रागुक्तजीवन्मुक्तगुणसंपद्यस्यतथावि
धःसन्अकर्तृपदमेत्यतिष्ठेत्यर्थः ५० इतिश्रीवा॰ता॰प्र॰उ॰द्विनवतितमःसर्गः ९२ विचारप्रौढिवैराग्यसद्गुणैर्बोधसंस्थितेविष
यैरप्रधृष्यत्वादूर्ण्यतेत्रसमास्थितिः तत्रादावल्पतरस्यापिविचारस्यचित्तनिग्रहस्यचरुच्युत्पादनप्रवर्त्तनद्वाराक्रमान्मोक्षेपर्यवसा॰

भवतीत्याह मनागिति जन्मनः फलं मिलनेन विचार
पूर्वस्यजन्मैव किं वलिकमिति ध्वनित १

तस्यजन्मसाफल्योपयोगितामुपपादयतिविचारेत्यादिना विचारकल्पवृक्षस्यकर्णिकाअंरः २ गुणाः प्रागुक्तशमदमादयाः अंडजाः परिक्षिणेभ्मस्याश्च ३ यथाभूतंयथार्थमात्मतत्वमवलोकयितुंशीलमस्य स्फाराः प्रचयप्रकर्षाभ्यांरव्याताअपिहैरण्यगर्भपदंगताः अविद्याकार्यभूताः विभवानासादयतिनप्रलोभयति ४ किंकुर्वतिकंविकारंजनयतिविकारात्सभूतलात्तस्येतिभावः ५ तत्प्रलोभनासामर्थ्यमेवान्योक्तिभिर्द्रढयतिकेत्यादिना पुष्करावर्त्तारव्याः प्रलयजलदाबालमुष्टिभिः क्वगृहीताः ६ मुग्धविकासरम्यैरिंदीवरैः स्वनेत्रशोभाभराभवशकयातद्विकासहेतुर्नभोमध्यसंस्थेंदुर्मणिमयैःसमुद्गकैःसंपुटकैःक्वबद्धः ७ कटेभ्योगंडस्थलेभ्यःप्रोच्चलेतिभृंगमंडलान्येवोत्पल

विचारकर्णिकायैयाहृदिस्फुरितपेलवा एषैवाभ्यासयोगेनप्रयातिशतशाखतां २ किंचित्प्रोदेविचारंतुनरंवैराग्यपूर्वकं संश्रयंतिगुणाः शुद्धाः सरःपूर्णमिवांडजाः ३ सम्यग्विचारिणःप्राज्ञंयथाभूतावलोकिनं आसादयंत्यपिस्फारानाविद्याविभवाभृशं ४ किंकुर्वतीहविषयामानस्योवृत्तयस्तथा आधयोव्याधयोवापिसम्यग्दर्शनसन्मतैः ५ क्वोन्नमत्यवनापूरास्तडित्पटलपाटलाः पुष्करावर्त्तजलदाग्गृहीताबालमुष्टिभिः ६ क्वनभोमध्यसंस्थेंदुर्मुग्धैर्मणिसमुद्गकैः मुग्धयागनयावद्धोमुग्धेंदीवरशंकया ७ क्वकटप्रोच्चलद्भृंगमंडलोल्लसच्छेखराः मुग्धस्त्रीश्वाससधुरैर्मशकैर्मथितागजाः ८ क्वेभमुक्ताफलोल्लासोल्लसत्संन्नखपंजराः सिंहाः समरसंरब्धाहरिणैःप्रविमर्द्दिताः ९ क्वविषोल्लासनिर्यासदग्धोन्नतवनद्रुमाः क्षुधिताजगराःक्षुब्धैर्भिंगीर्णाबालदर्दुरैः १०

लसच्छेखराः उत्पलोनिशेखरेषुयेषांतथाविधागजाः मुग्धस्त्रीश्वासैरपिपराण्युद्यमानत्वात्तेभ्योपिमधुरैःसौम्यैर्निर्दयैरितियावत् मशकैःक्वमथितानिहताः मुग्धस्त्रीणिःश्वासेनगजवधायप्रेरणाद्बामधुरैरुत्साहरम्यैः ८ इभानास्वविदारितगजानांमुक्ताफलसंबंधिभिरुल्लासैःकांतिभिर्नसंतोनरवपंजरायेषां ९ विषयोल्लासउपचयस्तत्प्रयुक्तैर्निर्यासस्रावैर्विषबिंदुभिर्दग्धाउन्नतावनद्रुमायैः अथवासूक्तिदेशात्स्वदेहेमुहुःप्रसिताद्भिःशुष्कविषोल्लासाएवनिर्यासायेषांतथाविधाः श्यामत्वादुत्थितत्वाच्चदग्धशाखरवर्जूरद्रुमप्रायाः देशविशेषेद्रुमवदुत्थिताःमनुष्यवत्कूजंतःश्यामाअंजगरविशेषाः वृक्षभ्रांत्यासमीपगतान्मनुष्यादीन्यरिवृत्तेनव्यात्तेनमुखेनझटितिग्रसंतीतिप्रसिद्धंबालदर्दु

प्र॰टी॰ १४

प्रामचतुर्थपंचमादिभूमिकः विक्रांतउत्तरभूमिकाजयेउद्युक्तः ११ तत्पूर्वभूमिकास्वेवापकुचित्तानांविघ्नप्रसक्ति र्नोत्तरत्रेत्याह विचारेति कृत्तव तांछिन्नप्रतानबंधना १२ दुष्टाआशयः रागादिवृत्तयः भंक्तुंविना शतितुंनशक्ताः यथाऽवांतरकल्पक्षोभेषुमहाधीरंमेर्वादिशैलंभंक्तुंमदानिलाः नशक्तास्तद्वत् १३ नगृहीतंमहत् पीठंमूलबंधनंयेनतेविचाराः कादाचित्काः आर्त्तवकुसुमप्रायाएवनतुफलिताः स्तयाविधद्रुमप्रायं १

क्रमाग्रभूमिकोधीरो ज्ञातज्ञेयोविवेकवान् आक्रांतःकिलविक्रांतोविषयेंद्रियदस्युभिः ११ विचारधियमप्रौढां हरंतिविषयारयः प्रचंडपवनामृदूं कृत्तवृंतकमामिव १२ नविवेककलवप्रौढंभंक्तुंशक्ताःदुराशयाः कल्पक्षोभमहाधीरंशैलंमदानिलाइव १३ अगृहीतमहापीठंविचारकुसुमद्रुमं चिंताचासाविधुन्वंतिनस्थिरंस्थितिसुस्थितं १४ छतस्तिष्ठतोवापिजाग्रतः स्वपतोपिवा नविचारमयंचेतोयस्यासौमृतउच्यते १५ किमिदंस्याज्जगत्किंस्याद्देहमित्यनिशंशनैः विचारयात्मदृशास्वयंवासज्जनैःसह १६ अंधकारहरेणाशुविचारेणपरंपदं दृश्यतेविमलंवस्तु प्रदीपेनेवभास्वता १७ ज्ञानेनसर्वदुःखानांविनाशउपजायते कृतालोकविलासेनतमसामिवभानुना १८ ज्ञानेप्रकटतां याते ज्ञेयस्वयमुदेत्यलं रवावभ्युदितेभूमावालोकइवनिर्मलः १९ येनशास्त्रविचारेणब्रह्मतत्वंप्रबुध्यते तज्ज्ञानमुच्यतेज्ञेयादभिन्नमिवसंस्थितं २०

२० विचारोत्थात्मविज्ञानंज्ञानमंगविदुर्बुधाः ज्ञेयंतस्यांतरेवास्तिमधुर्यंपयसोयथा २१ सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुमान्ज्ञेयमयस्वयं भवत्यापीतमैरेयः सद्यामदमयोयथा २२ संसंस्वरूपममलंज्ञेयंब्रह्मपरंविदुः ज्ञानाभिगममात्रेणात स्वयंसंप्रसीदति २३ ज्ञानवानुदितानंदोनक्वचित्सरिमज्जति जीवन्मुक्तागतासंगः सम्राडात्मेवतिष्ठति २४

४ अतएवविचारविच्छित्तिकालेप्रमादाद्रागादिमृत्युनासौग्रस्यतइत्याशयेनाहगच्छतइति यस्ययदातदाअसौमृतइतियोज्यं तथाचोक्तं लैंगेसाहानिस्तन्महच्छिद्रंसांधतासाच्चमूकता यत्क्षणंवामुहूर्त्तंवाशिवमेकंनचिंतयेदिति १५ स्वयमेकएकांतेवासज्जनैर्गुरुसतीर्थ्यादिभिः सहवा १६ विचारस्यफलावश्यंभावमाह अंधकारेतिप्रमादांधकारहरेण १७ ज्ञानफलेद्वेआह ज्ञानेनेतिद्वाभ्यां १८ १९ ज्ञानलक्षणमाहयेनेति ज्ञेयब्रह्माकारत्वाद्द्वैदबाधरूपत्वाभिन्नमिवसंस्थितं द्वैदंप्रतिष्ठितं २० २१ सदाज्ञेयमयः अनुभूयमानब्रह्मानंदप्रचुरः २२ संप्रसीदतिनिरस्ताविद्यात

तस्यरागिजनस्पृहणीयेषुभावेघनासंगप्रपंचयति ज्ञानवानित्यादिना सर्वेषांसमस्यंता॰रतिंनबध्नातीति व्यवहितेनान्वयः २५ प्रावृट्
प्रसरप्रयुक्तपुष्पेषु २६ २७ कर्त्तरीसूचीशलाकासूत्रंकंटककरानयोपायवादनीयेषु वाद्यभेदेषु तंत्रीभिस्ततंवीणादिवर्मणा अवनद्धं
मुरजादि सुषिरमंतश्छिद्रंवेणादि चित्रपरिशेषात् घनंकांस्यतालादिचयद्वाद्यंतत्स्वनेषुच २८ २९ बालकदलीस्तंभानांपल्लवपंक्तयो

ज्ञानवान्हृद्यशब्देषु वीणावंशरवादिषु कामिन्याःकांतगीतेषु संभागमंब्लिनेषुच २५ वसंतमदमत्तानांषट्पदानांस्वनेषुच प्रावृट्प्र
सरःसुपुष्पेषु प्रावृट्सरःसुपुष्पेषु जलदस्तनितेषुच २६ उन्नांउवशिरवंडेषु सारसक्वणितेषुच चणितांभोदखंडेषुसारसक्वणितेषु
च २७ कर्त्तर्यादिकरांतेषु गंभीरमुरजेषुच ततावनद्धसुषिरचित्रवाद्यस्वनेषुच २८ केषुचिच्चिन्ननिबध्नाति रूक्षेषुमधुरेषुच रणिते
पुरतिंरामप्रेयेधिवनिशाकरः २९ ज्ञानवान्बालकदलीस्तंभपल्लवराजिषु सुरगंधर्वकन्यांलतानंदनकेलिषु ३०
छुतंबाम्रकिंशुकाशोकशाखिषु जयातिमुक्तसौवीरत्विवपाटलदामसु ३० केषुक्वचिन्नबध्नातिस्वायत्तेष्वप्यसक्तधीः रामस्पर्शरति
धीरोहंसोमरुमहीष्विव ३१ ज्ञानवान्पिंडखर्जूरकदंबपनसादिषु मृद्वीकोर्वारुकाक्षीदविबजंबीरजातिषु ३२ मदिरामधुमैरेयमाध्वी
कासवभूमिषु दधिक्षीरघृतामिक्षानवनीतोदनादिषु ३३ षड्रसेषुविचित्रेषुलेह्यपेयविलासिषु फलेष्वन्येषुमूलेषुशाकेष्वप्यामिषेषुच ३
४ केषुचिन्नानुबध्नातिनप्रमूर्तिरसक्तधीः आस्वादनरतिर्विप्रः स्वशरीरेष्वेधिव ३५ ज्ञानवान्यमचंद्रेंद्ररुद्रार्कानिलसद्मसु मेरुमंद
रकैलाससह्यदर्दुरसानुषु ३६ कौशेयदलजालेषुचंद्रबिंबकलादिषु कल्पपादपकुंजेषु देहशोभाविलासिषु ३७ रत्नकांचनकुड्येषु सु
कामणिमयेषुच तत्कोत्तमोवर्शीभामनकागलतासुच ३८
यत्रसुरगंधर्वकन्यानामिवांगानिअवयवायासांतयाविधलता शालिनंद
नेकेलिषुक्रीडासुतासामंगवतांभिर्नंदनेकेलिषुवा ३० स्पर्शरतिंभोगेच्छां ३१ पिंडखर्जूरादयःफलजातिभेदाः ३२ मदिरादयोमद्यजाति
भेदाः तप्तपयसिदधिसेकात्पिंडीभूतंद्रव्यमामिक्षा ३३ आमिषेषुमांसेषु ३४ स्वशरीरलवेषुस्वमांसखंडेष्विव ३५ दिक्पालपंक्तिपाठा
दुद्रईशानः ३६ कौशेयानीवमृदुस्निग्धानिदलजालानिपल्लवसमूहायेषुतिप्राक्तनसानुविशेषणंदेहशोभयादिव्यशरीरसंपत्त्यावि

लसनशीलेषु ३७ कुड्यपदेनतदवयविनोगृहालक्ष्यंते ३८

ग

वा०टि०उप०
१९६

अचलः द्वेषाद्यप्रकंप्यः ३९ कुंदादिषु पुष्पजातीषु ४० कदंबादिवृक्षजातिषु जयादिगुल्मवल्लीजातिषु ४१ चंदनादिष्वंगरागभेदेषु लाक्षा अलक्तकरसः ४२ द्विजः मद्यामोदेष्विवरतिं न निबध्नाति प्रियाप्रिययोः समबुद्धिः अप्रियेष्वविक्षेभश्च ५३ रावं भयहेतु ध्वनिभ्यस्तस्य भयं न जायत इत्याह अब्धावित्यादिना प्रतिश्रुत्प्रतिध्वनिस्तद्रूपे स्वस्वने आकाशजशब्दे ५४ पटहः आडंबरारावयोर्वाद्यविशेषः

केषुचिद्दर्शनं श्रीमाभ्याभिवां छ्रुत्सक्तधीः परिपूर्णमना मानी मौनि शत्रुषु वाचलः ३९ तानवा कुंदमंदारकल्हारकमलादिषु कुमुदोत्पलपुन्नागकेतकागरजादिषु ४० कदंबचूतजंबाम्रकिंशुकाशोकशाखिषु जयातिमुक्तसौवीरलिंबुपाटलदामसु ४१ चंदनागरुकर्पूरलक्ष्मीमृगमदेषु च काश्मीरजलवंगैलाकंकोलतगरादिषु ४२ केषुचिन्न निबध्नाति सौगंध्यरतिमेकधीः समबुद्धिरविमोक्षोभोमद्यामोदेष्विव द्विजः ५३ अब्धौ गुडगुडारावे प्रतिश्रुत्स्वस्वने गिरौ किनादे च मृगेंद्राणां न क्षुभ्यति मनागपि ५४ द्विषद्वेरीनिनादेन पटहारणितेन च कटुकोदंडघोषेण न बिभेति मनागपि ५५ मत्तवारणबृंहासु वेतालकल्लनासु च पिशाचैः रक्षसां क्ष्वेडा रक्षसानुन कंपते ५६ अशनिस्वनघोषेण नगस्फोटरवेण च एरावणनिनादेन सम्यग्ध्यानेन कंपते ५७ वहक्रकचकाषेणासितासिदलनेन च शेराशनिनिपातेन कंपते न स्वरूपतः ५८ नानंदमेति पवनेन खेदमुपगच्छति न खेदमेति मरुषु नानंदमुपगच्छति ५९ प्रतांगारसमाकल्प्य सैकतेषु पिधन्वसु पुष्पप्रकरसंछन्नमृदुशाद्वलभूमिषु ५० क्षुरधारासु तीक्ष्णासु शय्यासु च नवोत्पलैः उन्नताचलदेशेषु कूपकोशतलेषु च ५१ शिलास्वर्कांशुरूक्षासु मृद्वीषु ललनासु च संपत्स्वापत्सु चोग्रासु मरणे

५५ मत्तवारणानां बृंहासु गर्जितेषु बृहद्गुरोश्च हलद्दत्यप्रत्ययः वेतालानां कल्लनासु कल्लहादिध्वनिषु पिशाचरक्षसां क्ष्वेडासु सिंहनादेषु ५६ ऐरावणारोरावतस्तस्य निनादेन ५७ वहतश्चलतः क्रकचस्य काषेन घर्षणेन स्वरूपतः स्वरूपस्थितिलक्षणात्समाधेर्न कंपते न चलतीत्यर्थः ५८ ५९ प्रतैर्भस्मापसरणे नोज्वलितैरंगारैः समानि अकल्प्यान्यसह्यानि सैकतानि येषु तथाविधेषु धन्वसु मरुदेशेषु ५० कूपकोशस्य कूपोदरस्य तले अधोभूमिषु ५१ अर्कांशुभिः रूक्षासु प्रतप्तासु कठिनासु च मरणेषु क्रीडनेषु ५२

राम
१९६

भारवहनादिकर्मकर्त्तोश्रांतः पुरुषः भारोत्तरएग इव अंतर्मुखमना विश्रांतिसुखमनुभवन् उदासीनास्तिष्ठतीत्यर्थः ५३ अयोयंत्रैः संकुचितांगासुमांउव्यस्यवप्रारब्धशेषोपनीतासुनरकारण्यभूमिषु ५४ वैवश्यं व्याकुलत्वं ५५ मला दिगोमयादि क्लिन्नं आर्द्रीभूतं नष्टंगतरसमपिमृष्टं परिष्कृतमन्नं तद्वत् ५६ सद्योबुद्धिहरत्वेन प्रसिद्धस्य बिंबफलस्य प्रतिविषाणां विषप्रायाणां आकल्पानां सर्वत

विरूरन्नपि नोद्वेगी नानंदमुपगच्छति अंतर्मुक्तमना निस्संकर्मकर्त्तेवतिष्ठति ५३ अयः संकुचितांगासुतरकारण्यभूमिषु परस्परेरितोनतकुंततोमरवृष्टिषु ५४ नबिभेति नचादत्ते वैवश्यं नच दीनतां समः स्वच्छमनामौनी धीरस्तिष्ठति शैलवत् ५५ अपवित्रमपथ्यं चविषसिक्तं मलाद्यपि भुक्त्वा जरयति क्षिप्रं क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ५६ बिंबप्रतिविषाककुक्षीरेक्षुसलिलांधसः असक्त्वा बुद्धिस्तत्वज्ञो भवत्यास्वादनेसमः ५७ मैरेयमदिराक्षीरस्कमेदोरसासवे रूक्षास्थि तृणके शांते नहृष्यति नकुप्यति ५८ जीवितस्यापिहंतारं दातारं चैकतूपया दृशाप्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ५९ स्थिरास्थिरशरीरेषु रम्यारम्येषु वस्तुषु नहृष्यति ग्लायति वा सदा समतयोद्वया ६० मुक्तारुढ़त्वादनारुढ़ेयरूपत्वाज्जगतस्थितो नूनं विदितवेद्यत्वान्नीरागत्वाच्च चेतसः ६१ नकस्यचिन्नोकदाचिदक्षस्यविषयस्थितो ददातिप्रसरं साधुराधिप्रोस्थितया धिया ३२ अतत्वज्ञमविश्रांतमुल्लब्धास्मानमस्थितिं निगिरंतींद्रियाण्याशुहरिणा इवपल्लवं ३३ ऊहमानंभवांभोधौवासनावीचिवेल्लितं विगिरंतींद्रियग्राहा महाक्रंदपरायणं ६४ : कषायाणां क्षीरस्येक्षोः सलिलस्यांधसः

ओदनस्य च आस्वादने विषये समस्तुल्यश्चित्तोभवतीत्यर्थः ५७ रक्षः पिशाचादिष्वपि जीवन्मुक्तानां संभवात्तत्साधारण्येनाह मैरेयेति ५८ तस्य शत्रुमित्रेष्वपि समदृष्टिमाह जीवितस्येति जीवितस्य दातारमित्यपि संबंधः ५९ स्थिरेषु स्थिरस्थापिपुदेवादिशरीरेष्वस्थिरेषु मर्त्यादिशरीरेषु च रम्येषु नद्रोग्यवस्तुषु च समतया द्वयादीप्तया ६० चेतसः नीरागत्वाद्विदितवेद्यत्वाच्च हेतोर्जगतः स्थितोमुक्तारुढ़त्वाद्विषयाणां च मिथ्यात्वेन आरुढ़ायाअयोग्यरूपत्वाच्च अक्षस्य विषयस्थितौ प्रसरं सदाविचारससेवनात् कदाचिदपि न तद्दाति कस्यचिदपि न ददातीति द्वयोरन्वयः ६१ कं न र्हि इंद्रियाणि निगिरंतितमाह अतत्वज्ञमिति द्वाभ्यां ६३ ६४ ६९ ६९ ६९

वा॰टी॰उप॰
१९८

लोभादिविकल्पा अप्यात्मज्ञेन चाल्यंती स्याह विचारिणमित्यादिना ६५ ६६ आततचेतसां पूर्णात्माकारविस्तृतचित्तानां ६७ सर्वस्य जगतः आंतरप्रत्यक्षमात्रत्वदर्शनादंतस्थजगत्काः ६८ ६९ ईहते इच्छति उपादत्ते इति यावत् ७० अतीतेस्पृहायाअदर्शनादृत्तहरिणस्पृहणीयवर्त्तमानभूमेः सकाशाद्या पल्लवांकुरप्रायविषयजाते जायते यच्च भविष्यत्तत्सर्वं तत्त्वज्ञदृशा यथा संविदेव प्रथते तथा वियदा

लोभादिविकल्पपदं विश्रांतधियमात्मनि नहरंतिविकल्पोघाजलौघाद्रवपर्वतं ६५ सर्वसंकल्पसीमांते विश्रांताये परे पदे तेषां लब्धस्वरूपाणां मेरुरेवनृणायते ६६ जगज्जरत्तृणलवो विषं वामृतमेव च क्षणः कल्पसहस्रं च सममाततचेतसां ६७ संविन्मात्रं जगदितिमत्वामुदितबुद्धयः संविन्मयत्वादंतस्थजगत्का विहरंत्यमी ६८ संविन्मात्रे परिस्पंदे आगतेवस्तुपंजरे किं हेयं किमुपादेयमिह तत्वविदां मत ६९ संविदेवेदमखिलं भ्रांतिमन्यात्यजानघ संविन्मयवपुस्फारं किं जहाति किमीहते ७० यदेतज्जायते भूमेर्भविष्यत्पल्लवांकुरं तत्संविदेव प्रथते तथा तत्पल्लवांकुरस्थितं ७१ आदावंते च यन्नास्ति वर्त्तमानेपि तस्य च कंचित्कालत्वं दृष्टासत्तासौ संविदोभ्रमः ७२ इतिमत्वाधियंत्यक्त्वाभावाभावानुपातिनीं निःसंगसंविद्रूपोभवभवांतमागतः ७३ कायेनमनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि कर्मकुर्वन्नकुर्वन्वानिःसंगसन्नलिप्यते ७४ गतसंगेनमनसा कुर्वन्नपि नलिप्यते सुखदुःखैर्महाबाहो मनोरथदशास्विव ७५ गतसंगां मतिं कुर्वन्कुर्वन्नप्यंगयष्टिभिः नलिप्यते सुखैर्दुःखैर्मनोरथदशास्विव ७६ गतसंगमनादृष्ट्या पश्यन्नपि न पश्यति तदन्यस्थचित्तत्वाद्धाले नाप्यनुभूयते ७७ गतसंगमनाजंतुः पश्यन्नेवनपश्यति नशृणोत्यपिशृण्वंश्च नस्पृशत्यपिच स्पृशन् ७८

दितत्वांकुरमिवास्थितं शब्दस्पर्शादिविषयांतरमपीत्यर्थः ७१ उक्तार्थसिद्धौ युक्तिमाह आदाविति चकारस्त्वर्थे तस्यवर्त्तमानेमध्येकंचित्कालत्वं दृष्टासत्तासंविदोभ्रमएवेत्यर्थः ७२ इति उक्तमर्थं मत्वामनेदृढीकृत्यभावाभावविकल्पानुपातिनीं धियं त्यक्त्वा ७३ केवलैरासंगदोषशून्यैः कुर्वन्व्युत्थानकाले अकुर्वन्समाधिकाले ७४ मनोरथदशासु मनोराज्यविभवेषु नष्टेषु नष्टेषु वा यथा सुखदुःखैर्नलिप्यते तद्वत् ७५ अकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनेन मतिं गतसंगां कुर्वन् अंगयष्टिभिः शरीराद्युपकारणैः कुर्वन्व्यवहरन्नपि ७६ अन्यस्थचित्तत्वादिति अन्यव्यासक्तचित्तत्वात्पश्यन्नपि न पश्यती सेत हाले नापि शब्दादन्यैश्च सर्वैरनुभूयत इत्यर्थः न्यत्रमनाअभूवं नादर्शमन्यत्र

मनोऽभूवंगमाश्रोपमितिश्रुतिरण्यत्रमेवाद्वितीयमाभः ७१

राम
१९८

उन्मिषन्नेत्रे उन्मीलन्नपि निमिषन्नुन्मीलयन्नेव एवंकर्मेंद्रियगणे च पदार्थे स्वस्वविषये संस्कारबलात् पतत्यपि सति अयं न पतति
७९ एतत्पश्यतोप्यदर्शनादि देशांतरस्थचेतोभिरन्यत्रगतमानसैरात्मनः स्वस्य गृहस्थितैर्मूर्खैः पामरैरप्रौढमतिभिर्बालपश्वादि
भिश्च साधु सम्यगनुभूयत इति नात्र विवाद इत्यर्थः ८० तथा च संसक्तिपूर्वकं पदार्थदर्शनमेव बंधहेतुर्नासंसक्तचित्तस्येत्याशयेनाह

नैजिघ्रत्यपि संजिघ्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि पदार्थे च पतत्येवं बलात्पतति नाप्ययं ७९ देशांतरस्थचेतोभिरेतदात्मगृहस्थितैः अ॰
अप्रौढमतिभिः साधु मूर्खैरप्यनुभूयते ८० संगः कारणमर्थानां संगः संसारकारणं संगः कारणमाशानां संगः कारणमापदां ८१
संगत्यागं विदुर्मोक्षं संगत्यागादजन्मता संगं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानघ ८२ श्रीरामउ॰ सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे
मुने संगः किमुच्यते ब्रूहि समासेन मम प्रभो ८३ श्रीवसिष्ठउ॰ भावाभावे पदार्थानां हर्षामर्षविकारदा मलिना वासना यैषा सा संग
इति कथ्यते ८४ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ८५ नाम संगाभिधां विद्धि यावद्देह
च भाविनीं तया य क्रियते कर्म न तद्बंधाय वै पुनः ८६ अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसां युक्ता हर्षविषादाभ्यां बंधनी वासना
भवेत् ८७ सैवोक्ता संगशब्देन पुनर्जननकारिणी तया य क्रियते कर्म न तद्बंधायैककेवलं ८८ एवंरूपं परीत्यज्य संगं स्वात्मविकारदं यदि
तिष्ठसि निर्व्यग्रः कुर्वन्नपि न लिप्यसे ८९ हर्षामर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यथा वीतरागभयक्रोधस्तदसंगोसि राघव ९० दुःखेन
ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नो सुखैः आशावैवश्यमुत्सृज्य तदसंगोसि राघव ९१ विहरन्व्यवहारेषु सुखदुःखदशासु च न विमुंचसि
सत्साम्यं तदसंगोसि राघव ९२ संग इति ८१ मोक्षं वर्तमानदेहादिसंबंधनिवृत्तिं अजन्मताभाविदेहादिबंधनिवारणमिति भेदः ८२
किमिति सामान्येन नपुंसकं प्रश्नः स्पष्टः ८३ इष्टानिष्टपदार्थानां भावाभावे संयोगे च हर्षामर्षविकारदा रागरादिवासनैव संग इ
ति कथ्यत इत्यर्थः ८४ ८५ यावद्देहं प्रारब्धशेषक्षयपर्यंतं ८६ ८७ ८८ निर्व्यग्रः स्वस्थः ८९ समाहारद्वंद्वविवक्षणाद्धर्षाम
र्षविषादाभ्यामिति द्विवचनं अन्यथा वैरूप्यं ९० आशया वैवश्यं पारवश्यं ९१ सत्साम्यं ब्रह्मैकरस्यं न विमुंचसि यदीत्यनुषंगः ९३

वा॰टी॰उप॰
१९९

४ विहीनयैवकुर्वन्नरवेदं रमतेधियांतः ९७

आत्माचित्तस्वभावः ९३ ९४ निगृहीताः इंद्रियलक्षणाः गृण्हंतीतिग्रहाःपाशायेन ९५ भोगविक्षेपादिह तौ वस्तजाल्ले सदा समग्रे प्रचु
रतरे सत्यपि समाशयः अंतर्बहिरपि अदीनं स्पृहायाच्ञादिदैन्यवर्जितंसत्तंयस्यस्ववर्णाश्रमोचित सहजक्रमस्थव्यापार मात्रादन्य
त्किंचिदप्यसौनकरोति ९६ संसर्गः क्रियाभिनिवेशः संबंधः फलाभिलाषस्तद्विहीनयैवधिया अंतःस्वात्मनिरमते ९७ स्वंस्वीयंप्रकृ
तंपूर्वसिद्धं शंतिप्रसादसमदर्शनादिस्वभावंनोजहाति यथामंदरेणवेल्लितोमथितोपिक्षीरमयोंबुराशिः सहजंशौक्ल्यंनजहातितद्व
द्वत् ९८ आपददारिद्र्यादिसरीसृपत्वं डुंडुभादियोनि अरवेदोदयंअस्तहर्षं चेतिस्थितिक्रियाविशेषणे क्षयोदयेषुकल्लनामुपचया

संपद्यापदिचैवात्मायदितेलक्ष्यतेसमः यथाप्राप्तानुवर्तीवतदसंगोसिराघव ९३ असंगताभनायासाज्जीवन्मुक्तिस्थितिंस्थिरां अ
वलंब्यसमःस्वस्थोवीतरागोभवानघ ९४ जीवन्मुक्तमतिर्मौनीनिगृहीतेंद्रियग्रहः अमानमदमात्सर्यआर्यस्तिष्ठनिर्विज्वरं ९५ स
दासमग्रेपिहिवस्तुजालेसमाशयोप्यंतरदीनसत्वः व्यापारमात्रात्सहजाक्रमस्थान्नकिंचिदसौकरोति ९६ यदेवकिंचित्प्रकृतंक्रम
स्थं कर्तव्यमात्मीयमसौतदेव संसर्गसंबंधअथापदंप्राप्यसुसंपदंवामहामतिःस्वं कृतंस्वभावं जहातिनोमंदरवेल्लितोपिशौक्ल्यं
यथाक्षीरमयोंबुराशिः ९८ संप्राप्यसाम्राज्यमथापदंवा सरीसृपत्वंसुरनाथतांवा तिष्ठत्यखेदोदयमस्तहर्षंक्षयोदयेषिंदुरिवै
करूपः ९९ निरस्तसंरंभमथास्तभेदंप्रशांतनानाफलवल्गुवेषं विचारयात्मानमदीनसत्वोयथाभवस्युत्तमकार्यनिष्ठः १०० तयोदितप्र
सरविलासस्युद्धपागतज्वरपदमवलंबयामलं धियद्धयापुनरिहजन्मबंधनैर्नबध्यसेसमधिगतात्मदृश्यया १०१

पयकाल्लेषुउदया
स्तमयकाल्लेषु ९९ दर्शितलक्षिणाजीवन्मुक्तिसुखप्राप्तौरागद्वेषभेदवासनाक्षयाभ्याससहितः आत्मविचारएवोपायइतितमेवरामा
योपदिशंस्तुपसंहरतिनिरस्तेतिसंरंभः क्रोधः त्रीण्यपिक्रियाविशेषणानियथायेनविचारेणउत्तमकार्येमवश्यसंपाद्यंचरमपुरुषार्थस्तन्निष्ठो
भवसितथाविचारयेत्यर्थः १०० तयाविचारणयाउदितप्रसरस्यसमाधेर्विलासेनसर्ववासनाक्षयाच्छुद्धयासमधिगतमात्मनूपंदृश्यमवश्यंद्रष्ट
व्यंवस्तुयथातथाविधयाअतएवअविद्यातत्कार्यदाहक्षमतयाइद्धयादीप्तयाधियगतज्वरनिर्दुःखनिरतिशयानंदरूपंपरमपदंअवलंब

राम
१९९

॥इतीश्रीमहारामायणेशतसहस्रांसंहितायां बालकांडेवासिष्ठमोक्षोपायेउपशमप्रकरणेसमदर्शनंनामत्रिनवतितमःसर्गः॥९३॥
॥उपशमप्रकरणंसमाप्तं॥ ॥श्रीहिरण्यायनमः॥ ॥ग्रं॰सं॰४२९१ ॥७॥

॥श्रीगणेशायनमः॥
॥श्रीरामायनमः॥ ॥

॥ यो॰ उपशमप्र॰ स॰ पत्र २००

[OrderDescription]
,CREATED=28.05.20 14:35
,TRANSFERRED=2020/05/28 at 16:07:41
,PAGES=399
,TYPE=STD
,NAME=S0003035
,Book Name=M-2992-MUMUCHHUTSVAHAR
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF

FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF

FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF

FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF

FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,